

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BELGİ

Cilt/Volume 2

Sayı/Number 19

Kış/Winter 2020

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 19 Kış/Winter 2020

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 19 Kış/Winter 2020

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors
Prof. Dr. Mithat AYDIN
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
28 Ocak 1933-ADANA

Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover Design
Öğr. Gör. Gülderen ÇAVUŞ
Cansu EKİNCİ

Dil Editörü/ Copy Editing
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing
Denizli- 01.01.2020

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, Ulakbim, Asosindex ve Sobiad tarafından taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

ALAN EDITÖRLERİ/ SECTION EDITORS

- Prof. Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nejdet BİLGİ, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mithat AYDIN(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Süleyman İNAN(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Tahir KODAL(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ(Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Umut KARABULUT(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)

DANIŐMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gavriil PREDÄ (ROMANYA)
Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Denis VOVCHEENKO (Oclahoma Northeastern State Un./USA)
Associate Professor Entela MUÇO (Devlet Arşivleri Genel Müd./ARNAVUTLUK)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Prof. Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet AKSİN, (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bahri ATA, (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR, (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT, (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ, (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayşe İRMİŞ, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI, (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ, (Ankara Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI, (Balıkesir Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN, (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Recep Şahin ARSLAN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK, (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ, (Süleyman Demirel Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Güven DİNÇ, (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yasin DOĞAN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Musa GÜMÜŞ (Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Mehmet GÜNEŞ, (Afyon Kocatepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Tunay KAMER, (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nuri KARAKAŞ, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erol KOÇOĞLU, (İnönü Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Serdar SARISIR, (Ankara Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cengiz ÖZMEN, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fikretin YAVUZ, (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mustafa AKKAYA, (Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Birol BULUT, (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bülent ÇELİK, (Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Feyzullah EZER, (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Cağfer GÜLER, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Yavuz HAYKIR, (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Emin KIRKIL, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mehmet Sait KORKMAZ, (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi /TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

Dr. Selim PARLAZ, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. İbrahim SARI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Kamuran ŞİMŞEK, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Cengiz TAŞKIRAN, (Muş Alparslan Üniversitesi /TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

- Berrin Bayburt- Doğan Duman** **1704**
Milli Mücadele Döneminin Değerler Eğitimi Açısından Analizi
- Cengiz Aslan-Engin Deniz Tanır** **1720**
Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinin Maarif Hakkındaki Anketi Üzerine
Bir Değerlendirme
- Birgül Bozkurt** **1748**
Cumhuriyet Türkiye'sinin Eğitim Sisteminin İnşası Sürecinde
Heyet-İ İlmiye Toplantıları
- Yücel Namal** **1766**
Sinop Millet Mektepleri (1928-1935)
- Feyzullah Ezer** **1786**
Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi
- Tahir Kodal** **1806**
Musul Meselesi Sürecinde Milaslı Gad Franko ve Çalışmaları
- Nadir Yurtoğlu** **1830**
İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası
(1938-1950)
- Efe Sıvış** **1860**
1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan
Dışişleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi
Baskısını Dengeleme Girişimleri
- Süleyman İnan** **1884**
İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası
- Dilşen İnce Erdoğan** **1910**
Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan
Cephesi (Manisa Örneğinde)

Erdi Aksakal	1926
1980 Öncesi Milliyetçilik Müzaheretleri Örneği; Bayrak Dergisi	
Figen Atabey	1948
Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları	
Neslihan Bolat Bozaslan	1962
Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi	
Mithat Kadri Vural	1978
Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-i Tıbbiye ve İctimai Tabip Geleneği	
Salih Potukoğlu-Recep Büyüktolu	2004
Osmanlı'da Yabancı Dil Öğretimi ve Robert Koleji Örneği	
Nuri Köstüklü	2030
1821 Yunan İsyanı ve Sultan II. Mahmud'un Bilinmeyen Bir Fermanı	
Cenk Demir	2038
19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlar	
Kamuran Şimşek	2068
Osmanlı Devri Denizli'de Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakarî	
Çiğdem Gürsoy	2082
Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının Sürdürülebilirliği Hakkında Bir Araştırma	
Mehmet İhsan Cantemir	2100
Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patenteliler, Mahmiler)	
Recep Arslan	2116
20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği	
Yazım Kuralları	2141

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNİN DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN ANALİZİ

ANALYSIS OF THE NATIONAL STRUGGLE PERIOD IN TERMS OF VALUES EDUCATION

Berrin BAYBURT*, Doğan DUMAN**

Geliş Tarihi/Received:12.06.2019

Kabul Tarihi/Accepted: 01.10.2019

BAYBURT, Berrin-DUMAN, Doğan, (2020), "Milli Mücadele Döneminin Değerler Eğitimi Açısından Analizi", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1704-1719.

Öz

Gelecek kuşaklara yerel ve evrensel değerleri aktarmanın en önemli araçlarından birisi tarihtir. Özellikle yurt bağımsızlığı ve bütünlüğünün önemli olduğu dönemlerde verilen ortak mücadeleyle oluşan milli bilincin gençlere aktarılmasında tarih öğretimi önemli rol oynamaktadır. 1919-1922 sürecinde işgalcilere karşı verilen Milli Mücadele, imkânsızlıklara rağmen başarıya, fedakârlık, vatan sevgisi, bağımsızlık gibi değerleri ön plana çıkardığından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Milli Mücadele ve mücadelenin zaferle sonuçlanmasını sağlayan değerlerin öğrencilere kazandırılması da son derece önemlidir.

1914-1918 arasında gerçekleşen I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgale açık hale getirmiştir. İşgallere karşı öncelikle yerel direnişler başlamış, sonrasında direniş hareketi Mustafa Kemal'in liderliğinde örgütlenerek Milli Mücadele başarıya ulaştırılmıştır. İngiltere ve Fransa'nın desteklediği Yunanistan'a karşı kazanılan bu başarı, diğer sömürülen ülkelere örnek oluşturmuştur. Bu çalışmada Milli Mücadeleden hareketle gelecek nesillere vatan sevgisi, bağımsızlık, fedakârlık gibi milli ve manevi değerlerin aktarılmasının önemi ele alınmaktadır. Makale, betimsel tarama niteliğinde olup, doküman analizi tekniğinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Milli Değerler, Manevi Değerler, Milli Mücadele, Eğitim.*

Abstract

One of the most important means of conveying local and universal values to future generations is the History. History teaching plays a crucial role in transferring the national consciousness formed by the common struggle given to the youth, especially in periods when the independence and integrity of the country is important. The National Struggle against the invaders during the 1919-1922 process is of great importance as it brings values such as achievement, sacrifice, love of homeland and independence to the fore despite impossibilities. Within this context, it is also very important to provide the students with the values that lead the National Struggle and the struggle to victory.

The loss of World War I which took place between 1914 and 1918 and the Mondros Armistice Treaty that was signed, paved the way for occupying of the territory of the Ottoman Empire.

*Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Sosyal Bilgiler Öğretmeni, berrinbayburt82@gmail.com, (orcid.org/ 0000-0003-2237-4583)

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Buca/İZMİR, dogan.duman@deu.edu.tr, (orcid.org/ 0000-0002-4662-9942)

First of all, local resistance against the invasions started and after the resistance movement was organized under the leadership of Mustafa Kemal, National Struggle was achieved. This success that was gained against Greece, supported by Britain and France, set a precedent for other exploited countries. In this study, the importance of transferring national and sentimental values such as love of homeland, independence and sacrifice to future generations based on National Struggle is discussed. The article is descriptive scanning and document analysis technique has been used.

Keywords: *National Values, Sentimental Values, National Struggle, Education.*

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Almanya ve İtalya'nın siyasal birliklerini kurmaları küresel anlamda mevcut statükonun sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Çünkü bu iki devlet siyasal birliklerini kurduktan sonra bir yandan sanayileşmede elde ettikleri başarılarla İngiltere ve Fransa'nın ekonomik kazançlarını sarsarken bir yandan da sömürge arayışlarına hız vermişlerdir. Sürecin devamında ise bu mücadelenin büyük güçler arasında I. Dünya Savaşı'na yol açacak olan bloklaşmaya neden olduğu ifade edilebilir. Devletlerin bu bloklaşmasında ülkelerarası siyasal ve ekonomik çıkarlar, devletlerin birleşmesinde ve ayrışmasında önemli bir etmen olmuştur. I. Dünya Savaşı da fiili olarak bu iki blok arasında meydana gelmiştir.

Büyük güçler arasındaki bu mücadelenin uzun süredir siyasal ve ekonomik sorunlar içinde bulunan Osmanlı Devleti'ni de etkilemesinin kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Toprak kayıpları ve ekonomik olarak güç kaybetmenin hız kazanmasının ardından, ülkelerarası siyasette eskisi gibi söz sahibi olamayan Osmanlı Devleti, siyasal ve iktisadi açıdan ağırlıklı olarak İngiltere ve Fransa'nın etkisinde kalmaya başlamış ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Almanya ile yakınlaşmaya başlamıştır. Yaklaşan I. Dünya Savaşı öncesinde ise savaşın dışında kalma girişimleri başarıya ulaşamayınca Almanya'nın izlediği politika ve çeşitli beklentilerle kendisi için çok yıkıcı olacak bu savaşa yer almıştır.

Osmanlı Devleti dört yıl süren savaştan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak çekilmiştir. Bir ateşkes antlaşması olmasına rağmen içerdiği hükümler nedeniyle Osmanlı Devleti'ni fiilen ortadan kaldıran bu antlaşmaya karşı ilk anda sessiz kalınsa da Anadolu'da işgallerin başlaması büyük tepkilere neden olmuştur. Ancak bu tepkiler Osmanlı Devleti yöneticilerinden ziyade öncelikle işgale uğrayan topraklarda yaşayan Türk halkından gelmiştir. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Atatürk ise bu tepkileri organize edip 1922 yılına kadar sürecek olan Milli Mücadele'ye liderlik yapmıştır. Siyasi ve ekonomik açıdan tam bağımsızlığı elde etmek için verilen Milli Mücadele çok büyük zorluklarla sürdürülebilmiştir. Bu mücadelenin kazanılabilesinin ön koşulu olarak halkı mücadelenin gereğine inandırmak olduğunun farkında olan başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele'ye inanan kişilerin en büyük dayanaklarının ve referans noktalarının tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan milli ve insani değerler olduğu söylenebilir.

Milli Mücadele yılları, I. Dünya Savaşı sonrasında işgal kuvvetleri ve destekçileri karşısında, siyasal ve ekonomik olarak güçsüz kalmış Anadolu halkının, büyük fedakârlıklarına sahne olmuştur. İşgallere karşı tepkiler yurt genelinde düzenlenen protesto ve mitinglerle gösterilmeye çalışılsa da, bu çabalar işgalleri önleme konusunda yeterli olamamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a görevlendirilmesi Milli Mücadele için çok önemli bir gelişme olurken, Milli Mücadele'nin fikri hazırlık aşaması bakımından

da önemli bir fırsatı sağlamıştır. Samsun'a çıkışın ardından düzenlenen kongreler ve yayınlanan genelgeler ile Milli Mücadele'nin fikri hazırlığı gerçekleştirilip mücadelenin amaç ve yöntemleri ile vatanın sınırları belirlenmiş, birlik ve beraberliği sağlamak yönünde önemli adımlar atılmıştır. Meclis'in kurulması ile birlikte millet adına kararların alınması ve uygulanması gerçekleştirilirken, Milli Mücadele'nin askeri safhasına yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. İşgallerin başlamasının ardından işgal bölgelerindeki halkın gönüllü olarak kendi olanaklarıyla oluşturdukları Kuva-yı Milliye birlikleri ve sonrasında kurulan düzenli ordu ile Milli Mücadele başarıya ulaşmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. 19 Mayıs 2019 tarihi itibarıyla Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışının 100. Yılı birçok etkinliklerle anılırken, Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran değerlerin yaşatılması ve öğrencilere kazandırılması, birlik ve beraberliğin sürekliliğinin sağlanmasında ve yaşatılmasında son derece önemlidir. Milletleri bir arada tutan en önemli unsurların başında, vatan, tarih, kültür ve amaç birliği gelmektedir. Bu değerlerin aktarılmasında eğitimin çok önemli bir işlevi vardır. Eğitim faaliyetleri içerisinde özellikle tarih öğretiminin söz konusu değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasındaki ve toplumdaki birlik ve beraberliğin sağlanmasındaki işlevi öne çıkmaktadır. Bu noktada ortaokul 8. sınıfta ve lise 12. sınıfta okutulmakta olan TC İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi de Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran temel değerlerin öğrencilere kazandırılması için önemli bir fırsat sunmaktadır.

Tarih, insanın ve toplumun *"Nereden geldik?"* sorusunun cevabını bilimsel yöntem ve tekniklere dayanarak araştıran ve ortaya koyan bir sosyal bilim dalıdır. Bu bağlamda milletleri bir arada tutan en önemli unsurlardan birisi tarih birliğidir. Bu nedenle milletin birlik ve beraberliğinin sağlanmasında ve devamlılığında tarih öğretimi son derece önemli bir yere sahiptir. Tarih aynı zamanda ortak milli değer olan kültürel değerlerin aktarımında da son derece önemli rol oynamaktadır. Bu bakımdan tarih öğretiminde, milli ve evrensel değerlerin aktarımına yer verilmesi, değerler eğitimine katkıda bulunacaktır.

Bu çalışmada Milli Mücadele Tarihi'nin öğretiminin, milli ve evrensel değerlerin aktarımındaki yeri ve önemi üzerinde durulmuş ve bu amaçla Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında etkili olan değerlerin analizi yapılmaya çalışılmıştır. Araştırmada ayrıca Milli Mücadele dönemi esas alınarak hangi değerlere vurgu yapılabileceği ve bunların daha etkin bir biçimde nasıl aktarılacağı konusunda değerlendirmeler yapılmış ve önerilerde bulunulmuştur. Araştırma sürecinde Milli Mücadele Tarihi, tarih öğretimi ve değerler eğitimi ile ilgili literatür taraması yapılmış ve araştırmada doküman analizi tekniğinden faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra değerlendirme ve sonuç bölümünde ortaokul 8. sınıf TC İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi müfredatında, Milli Mücadele sürecine temel olan bu değerlere yönelik kazanımlara yer verilmiştir.

1. Değerler Eğitimi Olarak Tarih Öğretimi

Küreselleşme ile birlikte toplumlar arası ilişkiler eskisine oranla daha karmaşık bir duruma gelmiştir. Bunun devamında dünyanın sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen hızlı değişimler ve dönüşümler, evrensel barışın ve insani yaşam standartlarının sürdürülebilir olması için insani değerlerin daha fazla gündemde yer almasına neden olmuştur. Açlık, yoksulluk, ayrımcılık, gelir eşitsizliği, savaşlar vb. sorunların 21. yüzyılda aşılmasında insani değerlerin yeni yetişen nesillere aktarılması son derece önemlidir. Dolayısıyla küreselleşen dünyada milli birlik ve beraberliğin sağlanmasında milli değerler giderek daha fazla önem kazanırken, evrensel barışın sağlanmasında ve devam ettirilmesinde ise insani değerlerin aktarılması eğitimin bu noktadaki işlevini ön plana

çıkarmaktadır. Bu durum ise değerler eğitimi kavramının son dönemlerde daha fazla dile getirilmesinde etkili olmuştur.

Genel olarak değer kavramı, değerlerin yapısı, özneliği veya nesneliği vb konular gibi konular ahlâk felsefesinin ele aldığı problemler arasında yer almaktadır. Tıpkı ahlak kavramında olduğu gibi değer kavramı da insana özgü olup, insanların yapıp-etmelerini ele alan ve değerlendiren ilkeler olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifade ile insanların yapıp ettiklerine rehberlik eden onları yöneten ilkelerdir.¹

Balcı ve Yelken “değerlerin sadece kişiye özgü bir olguyu anlatmıyor olması ve bireyler arasında paylaşıyor olması özelliğinin bizim ulusal değerler, aile değerleri evrensel değerler, gençlik değerleri ve örgütsel değerler gibi tanımlamalar yapmamıza olanak sağladığını” belirtmektedirler.²

“İyi insan ve iyi vatandaş davranışları sergileyen bireylerin yetiştirilmesi ise bireylere önce ailede sonra da okulda değer eğitimi verilmesi ile gerçekleşebilir. Okullarda uygulanan eğitim programlarının üç hedefi vardır: Bilişsel hedefler, duyuşsal hedefler ve psikomotor hedefler. Böylece bireylerin bilgi, tutum ve değer, beceri kazanmaları sağlanmaya çalışılır. Bireylerin istenilir davranışlar sergileyebilmesi için bu üç hedefin de gerçekleştirilmesi gerekir. Sadece bilgi kazandırma amaç edinilir tutum ve değer boyutu ihmal edilirse bireylerin tam olarak istenilir insan davranışları sergilemesi sağlanamaz. Bu nedenle değerlerin kazandırılmasında etkili bir programın hazırlanmasının yanı sıra hazırlanmış olan programın uygulanması da çok önemlidir.”³

Değerler eğitimi alanında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar ise araştırmacılar tarafından farklı bakış açılarına göre sınıflandırılmaktadır. Değerler eğitiminde yaklaşımlar: a) İnsanın doğasını ve insan-toplum/çevre ilişkilerini tanımlamaları, b) Değer kazanma süreçlerini açıklamaları, c) Değerlerin kaynağı üzerine görüşleri, d) Değerler eğitiminde belirledikleri temel ve ileri amaçları, e) Uyguladıkları metotlar, açısından birbirlerinden farklılıklar göstermektedir. Buna bağlı olarak da sınıflandırmalar yapıldığı görülmektedir.⁴

Türkiye’de değerler eğitimi değişik evrelerden geçmiştir. Kimi zaman ayrı bir ders olarak verilmiş, kimi zaman ise diğer derslerin içerisinde öğrencilere verilmeye çalışılmıştır. *“Günümüzde ise değerler eğitimi, diğer derslerin konuları içerisinde verilmeye çalışılmaktadır. Bu durum etkili bir değerler eğitimi verilebilmesi için her şeyden önce tesadüfi olmayan, planlı bir eğitim anlayışına duyulan ihtiyacı ortaya çıkartmaktadır.”⁵*

Kasapoğlu’na göre, Türk Milli Eğitim sisteminin genel amaçlarına baktığımızda öğrencilere kazandırılması hedeflenen çok sayıda değer göze çarpmaktadır. Bireyleri *“Beden, zihin, ahlâk, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve girişime değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan,*

1 Enver Uysal, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler–İslâmî Erdemler”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C.: 12, S. 1, 2003, s.52

2 F. Ayşe Balcı, Tuğba Yanpar Yelken, “İlköğretim Öğretmenlerinin “Değer” Kavramına Yükdedikleri Anlamlar”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39: 2010, s. 81

3 Pınar Doktaş Yeşiltaş, Ayşe Mentiş Taş, “Okul Müdürlerinin Değer ve Değer Kazanımına İlişkin Görüşleri”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 9, S. 2, Aralık 2016, s. 1127.

4 Hasan Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri Ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, s. 96

5 Kubilay Yazıcı, “Değerler Eğitimine Genel Bir Bakış”, *TÜBAR-XIX-/2006-Bahar*, s. 514

yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek” gibi birçok değeri içeren ve “iyi insan”, “iyi vatandaş” yetiştirmek amacını taşıyan eğitim sistemi, değerlerin tüm eğitim basamaklarında öğrenciye kazandırılması beklentisi taşımaktadır. Bu nedenle tek bir derste değerleri işlemenin ötesinde, her derste değerlerin ortaya konulduğu, sonuçlarının tartışıldığı ortamların oluşturulması önemlidir”⁶

Değerler eğitimi bakımından tarih dersinin, milli-manevi, dinî ahlakî ve sosyal değerlerin oluşturulması ve aktarılmasında bu alana önemli katkılarının olabileceği görülür. Değerlerin geçmişten bugüne uğradığı değişim, değişme nedenleri, geçmişteki önemli kişiler ve bu kişilerin yaşantıları öğrencilerin değer oluşturmalarında önemli unsurlardır.⁷ Bunun yanında, tarih bireylerde ahlak şuurunu uyandırıp manevi değerlerin gelişmesinde rol oynarken, aileden başlayarak millete doğru gelişen sevgi ve bağlılığın doğmasına imkan sağlar. Böylece, bireyin ait olduğu milletin ve yaşadığı vatanının geçmişini öğrenme ve araştırma arzusunu ortaya çıkarır. Ayrıca tarih, diğer ilimlerdeki gelişmelerin takibine de olanak sağlar ve bireylerin dünya görüşüne katkı sağlar. Muhakeme, eleştiri ve düşünme becerileri tarih ile gelişirken geçmişten kalan sorunlar, geçmişle günümüz arasında bağ kurularak çözülebilir. Milletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri tarihi bilgileri ile doğru orantılıdır.⁸

Avcı, çalışmasında, sosyal bilgiler öğretmenlerinin değerleri kazandırmada en etkili disiplin olarak tarih disiplini gördükleri ve bu disiplini coğrafya alanının takip ettiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca öğretmenlerin tüm disiplinlerin birbirini tamamlayıcısı oldukları şeklinde görüş belirttiklerini ve vatandaşlık alanının da bu bakımdan önemli bulduklarını ifade ettiklerini aktarmaktadır.⁹

“Tarih insanlara kimlik edinmede yardımcı olur ki bu aslında çağdaş ulusların şu ya da bu şekilde, sorgulamaksızın tarih öğretimini teşvik etmelerinin nedenlerinden biridir. Tarihsel veriler aileler, gruplar, kurumlar ve bütünüyle ülkelerin nasıl olduklarını ve kendi içlerinde uyumlarını korurken tedrici olarak nasıl geliştiklerini içerir.”¹⁰ Bu bağlamda tarih öğretimi, değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayarak toplumdaki birlik ve beraberliğe katkı sunduğu içindir ki büyük önem taşımaktadır.

Tarih öğretimi milli ve kültürel değerlerin aktarılmasına katkıda bulunarak milli ve kültürel kimliğin korunmasına ve devamlılığına da katkıda bulunur. Bu bakımdan bireylerin yaşadıkları topluma ilişkin aidiyet duygularının oluşmasında ve geliştirilmesinde son derece önemlidir. Böylece, toplumun kültür birliğine katkıda bulunmak suretiyle de toplumsal bütünlüğe, birlik ve beraberliğe fayda sunmaktadır. Bu açıdan vatandaşlık eğitiminde önemli bir yere sahiptir.

“Gerçek vatandaşlığın temellerini oluşturan tarih, bir anlamda geçmişin öğrenilmesinin asıl mahiyetine yeniden vurgu yapmaktadır. Tarih, ulusal kurumların, sorunların ve değerlerin doğuşu hakkında veriler sağlar. Ayrıca bu türden veriler için ulaşılabilir tek önemli kaynak mahiyetindedir. Bunun yanı sıra sorumlu vatandaşlık için gerekli olan

6 Hülya Kasapoğlu, “Okulda Değer Eğitimi Ve Hikâyeler”, *Millî Eğitim*, S. 198, Bahar/2013, s. 99

7 İsmail H. Demircioğlu, Muhammet A. Tokdemir, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, No. 15, Haziran 2008, s. 69.

8 A. Zeki Memioğlu, “Tarih Öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 9, 2004, s. 305.

9 Emine Karasu Avcı, “Sosyal Bilgiler Dersinde Değerler Eğitiminde Coğrafya Disiplininin Rolü”, *Araştırma Ve Deneyim Dergisi (Adeder)*, 1 (1), Aralık, 2016, s. 52

10 Peter N. Stearns, Erkan Dinç (çev.), “Neden Tarih Öğreniyoruz? (Why Study History?)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1, 2009, s. 122.

uluslararası ve karşılaştırmalı perspektifler sağlayarak; ulusların diğer toplumlarla nasıl etkileşimde bulunduğu hakkında kanıtlar sunar.”¹¹

Tarih öğretimi, kültür aktarımının yanında bireylerin davranışsal ve kişisel gelişimlerinde de önemli bir işleve sahiptir. Bir araştırmacının da belirttiği gibi, *“geçmişini bilen insanın özgüveni artar ve geleceğine daha emin duygularla bakar. Günümüz dünyasında tarih bilinci olmayan ve geçmişini bilmeyen insanlardan meydana gelen bir toplumun kimliğini koruması mümkün olmaz. Böyle bir toplum, başka toplumlar tarafından ekonomik bakımdan sömürülmeye ve kültürel kimliğini kaybetmeye mahkûm olur.”¹²*

Tarih biliminin bireysel ve toplumsal gelişim ve devamlılıktaki öneminin farkında olan önemli bilim ve devlet adamları, tarih öğretimine özel bir ilgi göstermişlerdir. Örneğin başta Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, ABD başkanlarından Theodere Roosevelt, eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin kurucusu V.İ. Lenin, İngiltere Başbakanı Churchill, Hindistan’ın kurucusu Mahatma Gandhi gibi pek çok devlet adamının verdikleri mücadelede en önemli rehberleri ve güç kaynakları tarih olmuştur.¹³ Söz konusu liderler tarih bilgisinin ve ondan kaynaklanan bilincin toplumların harekete geçirilmesindeki etkisinin de farkındadırlar.

Bu bağlamda Atatürk de Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni ve modern bir devlet oluşturabilmek için eğitimin ne kadar önemli olduğunun farkına varmıştır. Bu doğrultuda eğitim alanında reformlar yapılırken tarih öğretimine özel bir önem verilmiş ve özellikle de ilköğretim tarih müfredat programı 1924 ve 1926 yıllarında iki kez değiştirilmiştir. 1930’larda ise tarih öğretimiyle ilgili önemli bir karar alınmış ve Türk Tarih Tezi çerçevesinde yeni bir tarih anlayışı devreye sokulmuştur. Bu yaklaşım doğrultusunda, ilk ve ortaöğretime yönelik olarak yeni tarih ders kitapları yazılmış ve yükseköğretimde ise İnkılâp Tarihi dersleri okutulmaya başlanmıştır.¹⁴ Yine bu süreçte tarih, yurttaşlık eğitiminin ana unsurlarından biri olarak değerlendirilmiştir.

Bu noktada tarih öğretiminde kullanılan yöntemler, öğrencilere kazandırılacak hedefler kısacası tarih öğretiminin niteliği son derece önemlidir. *“Tarih ders kitaplarında, öğrencilere düşmanlık, saldırganlık ve ayrımcılık aşılayacak ifadeler yer verilmemeye çalışılmalıdır. Tarih konularında devlet adamlarının özellikleri anlatılmaktadır. Geleceğin devlet adamları olacak olan öğrencilere; “başarılı olmak, lider olmak veya zirveye çıkmak için, başkalarına karşı kırıcı, yıkıcı ve aşağılayıcı olmamak gerektiğini” anlatmak gerekir. Tarih konuları işlenirken öğrenciye verilecek ahlâk eğitimi ile onlara verilecek olan erdemli yaşama bilinci, onların başkalarına vereceği zararı önleyecektir. Böylece birbirine saygılı, bilinçli, maddi ve manevi değerlerine sahip çıkan bir nesil yetiştirilecektir.”¹⁵*

Yığittir ve Öcal, çalışmalarında şu sonuçlara vardıkları görülmektedir: *“Öğretmenlerin tarih dersinde değerleri öğretmek için, telkin (aşılama), örnek olay ve kitap analizi, belgesel ve film izletme, tarihi yerleri ve müzeleri gezdirme, biyografi inceleme, araştırma yaptırma, model örnek olma gibi farklı değer öğretim uygulamaları yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu*

11 Stearns, Dinç (çev.), *a.g.e.*, 122.

12 Adnan Demircan, “Tarih Üzerine Bazı Düşünceler”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, Eylül – Aralık 2007, s. 85.

13 Erdal Aslan, “Neden Tarih Öğretiyoruz?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 20, 2006, s. 163.

14 Mesut Çapa, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 39.

15 Kadir Ulusoy, “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Tarih ve Ahlâk Eğitimi İlişkisi Üzerine Görüşleri (Sakarya İl Örneği)”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2007, 5 (13), s. 175

durum öğretmenlerin değer öğretimine önem verdiklerini göstermektedir. Öğretmenlerin özellikle %47'sinin değer telkini yöntemini kullanması önem arz etmektedir.”¹⁶

Berkant, Efendioğlu ve Sürmeli çalışmalarında, değerler eğitimi konusunda öğretmenlerin değer eğitiminin daha nitelikli olmasına yönelik olarak şu önerilerde bulduklarını belirtmişlerdir:

- Okullarda kameralı takip yapılmalı.
- Tarihi mirasa duyarlılık için tarihi yerlere geziler düzenlenmeli.
- Tarihi mirasa duyarlılık açısından ataları hakkında bilgi sahibi olmalıdırlar.
- Farklı etnik kökendeki öğrencilere kültür mozaïği oluşturdukları öğretilmelidir.
- Öğrencilere toplumsal yaşam kuralları kazandırılmalıdır.
- Adil ve inançlı olmaları sağlanmalıdır.
- Aile, toplum ve vatan sevgisi kazandırılmalıdır.
- Sorumluluk duygusu kazandırılmalıdır.
- Öğretimden çok eğitime önem verilmelidir.
- Performans ödevleri ders saatlerine dâhil edilmelidir.
- Program içeriğinin ayrıntılandırılması gerekir.
- Konular somutlaştırılmalıdır.
- Dördüncü sınıf derslerini de branş öğretmenleri vermelidir.
- Sınıf öğretmenleri sadece birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta ders vermelidir.
- Öğrencilerin bireysel gereksinimleri dikkate alınmalıdır.
- Ailelere çocuklarına bakmayla yükümlü oldukları bilinci kazandırılmalıdır.
- Okul çıkışında öğrencilere devlet destekli etütler verilmelidir.¹⁷

Tarih eğitiminin bireylerin farklılıkları hoşgörüyü karşılayacak çoğulcu bir bakış açısı edinmelerinde belirleyici olduğuna ilişkin yaygın tespitlere rastlamak mümkündür. Örneğin Aslan'a göre tarih eğitimi bireylerin *"kendilerine sunulan bilgileri eleştirel bir gözle değerlendirebilmeleri, kendi toplumlarını ve dünyanın diğer toplumlarını tanımaları için gerekli olan entelektüel birikimi kazanımları konusunda önemli katkılar sağlar. Bu kazanımların elde edilmesi ve bireylerin genellikle tarihle ilk karşılaştıkları yer olan*

16 Süleyman Yiğittir, Adem Öcal, "Lise Tarih Öğretmenlerinin Değerler ve Değerler Eğitimi Konusundaki Görüşleri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13 (20), 2011, s. 123

17 Hasan Güner Berkant, Akın Efendioğlu, Zehra Sürmeli, "Değerler Eğitimi Yönelik Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi", *Turkish Studies*, Volume 9/5, Spring 2014, s. 435

okullarda verilen tarih eğitiminin niteliğiyle çok yakından ilgilidir.”¹⁸ Okullarda verilen tarih eğitimi aracılığı ile çeşitli yöntemlerle, özellikle de tarihsel empati yöntemi kullanılarak “geçmişteki kişilerin yapıp ettikleri ve ortaya koydukları tercihlerden değer çıkarımları yapılabilir. Öğrenciler geçmişî yargılamak ve taraf olmak yerine, tarih metodolojisini kullanarak geçmişî anlamaya çalışırlar. Olayları yaşadıkları döneme göre düşünürler. Böylece öğrenciler hem geçmişteki geçerli değerleri ve bu değerlerin oluşum ve işleyişini anlarlar hem de geçmiş ve günümüzü kıyaslayarak yeni değerler oluşturabilirler.”¹⁹

Fakat tarih eğitiminde uygulanabilecek çağdaş eğitim yöntemleri teorik olarak bilinmekle birlikte bu yöntemlerin okullarda ne ölçüde uygulandığı tartışmalı bir konudur. Bu nedenle konuya ilişkin tarihçi Ortaylı'nın, Türkiye'deki tarih öğretimi ile ilgili olarak -gelişmiş ülkelerle kıyaslamalı- yaptığı şu eleştiri anlamlıdır: *“tarihin bilgisi ve getireceği bilinç, bir toplum için çok önemlidir ve uygar milletler özellikle 18. asırdan itibaren tarih eğitimine son derece önem vermişlerdir. Maalesef Türkiye’de bu anlamda bir tarih bilgisi, bir bilgi edinme ve toplumun tarih bilincine ulaşması son asrın olayıdır.”²⁰ Ortaylı'ya göre, “tarih hiçbir şekilde bu millete okutulmamıştır, benimsetilmemiştir ve sevdirmemiştir. Tarih bilmemekten dolayı bir kere tarih reddetme vardır. Bu çok barizdir.”²¹*

2. Değerler Eğitimi Kapsamında Milli Mücadele ve Önemi

I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce iktidarı elde eden İttihat ve Terakki Fırkası yöneticileri, Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmak ve yalnızlıktan kurtarmak için Almanya'nın yanında savaşa girmeyi tercih etmişler; ancak, sonuç bekledikleri gibi olmamıştır. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış, savaş sonunda siyasi ve ekonomik yönden büyük zorluklarla karşı karşıya bırakılmıştır. Almanya'nın Versay Anlaşması ile ağır ekonomik koşullar altında bırakılarak tekrar güçlenmesinin önüne geçilmek istenirken, Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşma konusunda henüz aralarında görüş birliğine kavuşamayan savaşın galip devletleri, ilk olarak Mondros Ateşkes Anlaşması'nı imzalamayı yeterli bulmuşlardır.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması maddeleri ile Anadolu topraklarının işgale açık hale getirilmesi; Osmanlı Devleti'nin savunmasız bırakılması, ulaşım ve haberleşme araçlarına el konulması ve böylece işgallerin kolaylaştırılması amaçlanmıştır. Ayrıca bu ateşkes antlaşması, Osmanlı Devleti topraklarını işgallere açık hale getiren 7. ve 24. maddeleri ile işgali kolaylaştıran maddeler aracılığıyla, devletin paylaşılma sürecini hızlandırmaya yönelik adımları içermektedir.

Ateşkes sonrasındaki kalıcı barış antlaşmasının imzalanması ise galip devletlerin kendi aralarındaki uzlaşmaya bırakılmıştır. Böylece Avrupa'da sanayileşme sürecini gerçekleştirmiş devletlerin, siyasi ve ekonomik olarak güçsüz buldukları devletleri kendi ekonomik çıkarları için sömürmesi esasına dayanan emperyalizm olgusu I. Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu topraklarına uygulanmak istenmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde kapitülasyonlar ve Düyun-u Umumiye ile ekonomik olarak zayıflayan Osmanlı Devleti, bu anlaşma ile siyasi olarak da tamamen yok edilmek istenmiştir. Bu bakımdan

18 Aslı Akçalı Avcı, Erdal Aslan, “Yerel Tarih ve Tarih Öğretimindeki Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 21, 2007, s. 80. Bu konuda ayrıca bkz. Osman Okumuş, Aydın Güven, “Tarih Derslerinde Demokrasi Eğitimi İçin Kullanılacak Bazı Etkinlikler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, Sa. 56, Nisan 2018, ss. 604-628.

19 Demircioğlu, Tokdemir, *a.g.m.*, s. 79.

20 İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, 23. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 32.

21 İlber Ortaylı, *Türklerin Altın Çağı*, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, Mart 2017, s. 59.

Milli Mücadele sadece Türk milletinin kendi bağımsızlık mücadelesi olarak kalmamış; aynı zamanda, emperyalizme karşı verilen bir mücadele örneği olmuştur. Bu nedenle de hareket noktası milli ve evrensel değerler olan önemli bir tarihi vaka örneğidir. Milli Mücadele'nin öğretimi bu değerlerin aktarılmasında yaşatılmasında önemli bir yere sahiptir. Tarih öğrenmenin en önemli faydalarının başında -her zaman ifade edildiği gibi- bireylerin ve toplumların aynı hatalara düşme konusunda önleyici bir faktör olmasıdır. Dolayısıyla Milli Mücadele ile siyasi varlığını kaybetme tehlikesinin bertaraf edilmesinde Türk milletinin önemli dayanak noktaları olan milli ve evrensel değerlerin gençlere aktarılması son derece önemlidir. Milli Mücadele ruhunu, birlik ve beraberliğin savaşın kazanılmasındaki rolünü ve vatan için yapılan fedakarlıkları içselleştirerek öğrenen öğrencilerin, bu sayede devlete ve topluma karşı sorumluluklarının bilincinde olmaları en önemli kazanım olacaktır. Bu noktada, Ceran'ın Millî Mücadele'nin yerel kahramanlarının başta vatan sevgisi olmak üzere özgürlük, azim ve kararlılık, birlik-beraberlik ve dayanışma, inanç, ümit, cesaret, güven-güvenilirlik, sorumluluk, sabır gibi karakter özelliklerini kazandırmada çocuklara rol model olabilecekleri sonucuna ulaştığı araştırması son derece dikkate değerdir. Ceran'a göre, söz konusu özelliklerin dönemin ruhunu yansıtmaları bakımından bu dönemi konu edinen eserler, çocukların bağımsızlık mücadelesinin hâkim duygularını kavramaları ve kendilerine rehber edinmelerine de katkı sağlayacak niteliktedir.²² Bu doğrultuda Milli Mücadele kapsamında ele alınabilecek başlıca değerler şu şekildedir:

Milli Mücadele tarihi aynı zamanda Türk milletinin *bağımsızlık* tarihidir. Tarihi boyunca başka bir devletin egemenliğini reddeden Türk milleti, bu konudaki kararlılığını bir kez daha Milli Mücadele ile göstermiştir. *"Bağımsızlık, bir milleti millet yapan değerlerin başında gelir ve bu değeri elde etmek için milletçe mücadele etmek gerekir. Türk milleti için Kurtuluş Savaşı da (Milli Mücadele) "1919-1922" böyle yorumlanmalıdır. Toplumun her kesiminin mücadelesi ve gayretiyle kazanılan bu savaşta; insanımızın yaptığı fedakârlıklar, çektiği acılar, yaşadığı zulümler, ölümler unutulmamıştır"*²³

Türk milletinin bağımsızlık mücadelesi bu bakımdan sadece Anadolu toprakları ile sınırlı kalmamış ve başka uluslara da örnek olmuştur. Nitekim Milli Mücadele, Asya ve Afrika ülkelerinde büyük yankı uyandırmış ve emperyalizm tehdidi altında kalan birçok ulus için Atatürk bir lider olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla, Atatürk liderliğindeki Milli Mücadele, mazlum milletlerin gençleri için bir kılavuz rolü üstlenmiştir.

Oral'a göre; *"30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Muahedesi arasında Türkiye'nin çağdaş devlet ölçüsünde yeniden kurulmasını sağlayan Türk Kurtuluş Savaşı, yalnızca Türkiye'nin emperyalist tahakküm ve zulmünden kurtarıp bağımsız biçimde yeniden kuruluşunu değil, diğer Doğulu milletlerin de emperyalist tahakküm ve zulmünden kurtuluşlarını gerçekleştirme yolunda önemli bir savaşım olmuştur. Bu evrensel anlamlı savaşımın önderi Kemal Atatürk, tam bağımsızlık bir devlet olmak yolunda önemli adımlar attığı modern Türkiye'nin kurtuluşu için ortaya koyduğu yaklaşım biçimleriyle, özellikle ulusal devlet planıyla Doğulu ulusların ulusal kurtuluş savaşları önderi olmak şerefine de nail olmuştur."*²⁴

Anadolu'nun işgale uğramasının ardından Mustafa Kemal liderliğinde belirlenen kurtuluş reçetesinin temelinde *birlik ve beraberlik* olgusu yer almaktadır. Birlik be

22 Dilek Ceran, "Çocuklara Rol Model Olması Bakımından Milli Mücadele Kahramanları ve Edebi Eserlere Yansıması: Kurtuluşun Kahramanları Kitap Dizisi Örneği", *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 8, S. XXIV, Aralık 2015, s. 154.

23 Fatih Sakallı, "Halide Edip Adıvar'ın Hikâyelerinde Milli Mücadele'yi Yaşayan Kadınlar", *Gazi Akademik Bakış*, C. 5, S. 10, Yaz 2012, s. 138.

24 Mustafa Oral, "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Tarihsel Konumu", *Tarih ve Günce*, 1/2, 2018 Kış, s. 3.

beraberliğin öneminin farkında olan Mustafa Kemal bu amaçla, Milli Mücadele'nin fikri hazırlık sürecinde halka bu bilincin kazandırılması için önemli adımlar atmıştır. Işık'ın da belirttiği gibi, *"insanlar, çevrelerindeki dünyadan dışlanmış ya da siyasal kurumların toplumu nasıl yönettiği konusunda derin bir güvensizlik hissettiklerinde, genelde kolektiflik temelinde toplumsal bir hareket ortaya çıkar. Bu noktada 1919 yılının hareket örgütleyicileri, hem ülkenin içinde bulunduğu durumu hem de dünyanın sosyo-politik durumunu iyi tahlil etmiş, ne istediğini bilen bilinçli bir topluluktur."*²⁵ Bu nedenle, Mondros Mütarekesi'nden sonra Milli Mücadele doğrultusunda bir kamuoyunun oluşturulması Mustafa Kemal açısından büyük önem taşımıştır. Çünkü Mondros Mütarekesi ile bağımsızlığını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Türk milletinin Milli Mücadele'den başka bir alternatifi kalmamıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından Türk halkının psikolojisi, ordunun terhis edilmesi, ekonominin bozulması, fakirliğin artması, siyasi otoriteye olan güvenin azalması gibi sebeplerle bozulmuş ve işgallerle beraber çaresizlik artmıştır.²⁶ Ancak bu noktada birlik ve beraberliğin sağlanması ve bu toplumsal gücün vatanın kurtarılması hedefine kanalize edilmesi, bağımsızlık savaşının kazanılmasında önemli manevi güç oluşturmuştur.

Türk tarihinde *toplumsal dayanışma* örneklerinin başında kuşkusuz Milli Mücadele gelmektedir. Toplumsal dayanışma, çoğunlukla olağanüstü koşullarda görülen bir toplumsal refleks olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Sakarya Savaşı öncesi yayınlanan Tekalif-i Milliye Emirleri'nde görüldüğü gibi toplumsal dayanışma olgusunun en gerçekçi örneklerinden birisi gerçekleşmiştir. Milli Mücadele açısından bir dönüm noktası olan bu savaş öncesinde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu, TBMM'nin başkomutanlık yetkisi verdiği Mustafa Kemal Paşa'yı kaynak arayışına yöneltmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 7-8 Ağustos 1921'de yayınladığı ve toplam on maddeden oluşan Tekâlif-i Milliye Emirleri kuşkusuz ki, Millî Mücadele'nin mali kaynakları arasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu emirler ile halktan, bedelleri sonradan ödenmek üzere; yiyecek, giyecek, motorlu taşıt, silah ve hayvanlarının belli bir kısmını ordu için vermesi istenmiştir.²⁷ Bu emirlerin uygulanmasıyla birlikte, Türk halkı bütün maddi ve manevi varlığını ordunun emrine vermiştir.²⁸ Kütahya-Eskişehir yenilgisinin ardından, var olma ve yok olma ayırımına gelinen noktada, toplumun elindeki tüm varlığını ordunun emrine vermesi, halkın bağımsızlık ve vatan için her şeyi feda edebileceğinin göstergesidir.

Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinde görüldüğü gibi kadın Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Milli Mücadele boyunca kadınlar, mücadelenin kazanılmasında ellerinden gelen tüm katkıları sunmuşlardır. Bu bakımdan Milli Mücadele Tarihi, *kadının toplumdaki yerinin ve öneminin* bir kez daha anlaşılmasını sağlamıştır. Kaymaz'a göre;

"Türkiye'de kadınların haklarını elde etmeleri sürecinde asıl önemli dönüm noktası Kurtuluş Savaşı'dır. Çünkü savaşın kazanılmasında kadının rolü yadsınamayacak ölçüde büyüktür. Türk kadını, emperyalizme karşı verilen bağımsızlık mücadelesinde erkeklerle yana, omuz omuz savaşmıştır. Türk kadınının savaşın kazanılmasına yaptığı katkılar şöyle sıralanabilir: Mitingler düzenlemek, dernekler kurarak örgütlenmek, cephe için malzeme

25 Gülcan Işık, "Milli Mücadele Ruhunun Toplumsal Harekete Dönüşümü: Telgraf Hareketi", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 29, 2018, s. 146.

26 Emine Kısıklı, "Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'de Kamuoyu'nun Oluşumu", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, *Atatürk Özel Sayısı*, Kasım 2006, s. 114.

27 Cengiz Şavklı, "Milli Mücadele'nin Mali Kaynaklarından Tekalif-i Milliye Emirleri", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), s. 17.

28 Mehmet Kayıran, "Tekalif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Temmuz 1989, C. 5, S. 15, s. 664.

*üretimi, cepheye savaşan askerlere erzak, su ve mühimmat taşımak, cepheye yaralanan askerlere hastabakıcılık yapmak, cepheye düşman ile fiilen savaşmak.”*²⁹

Anadolu kadını Milli Mücadele yıllarında toplumsal bir bilinç kazanırken, milli bir hedef uğrunda mücadele etmesini de bilmiştir. Anadolu kadını sadece cepheye katılarak değil, aynı zamanda mitingler düzenleyerek de Milli Mücadele’ye katkı sağlamıştır. Bu katkı sadece İstanbul ve İzmir gibi büyük illerde değil, Anadolu’nun tüm köşesindeki köylü kadınlarımızın da katılımıyla gerçekleşmiştir.³⁰

Kurtuluş Savaşı’nda erkeğin yanında ülkenin kurtuluşu için görevler üstlenen Türk kadını, 1920’lerden sonra siyasal hak taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başlarken, bu talepler toplumda muhalefetle karşılaşırsa da Mustafa Kemal, kadına toplumda hak ettiği yeri vermek için gerekli reformları yapmaktan çekinmemiştir.³¹ Bu nedenle Türk kadını, birçok siyasal haklara Avrupa’daki kadınlardan daha önce kavuşmuştur.

Kadını, erkeğiyle Türk milletinin Milli Mücadele’yi başarılı bir şekilde gerçekleştirmesinin temelinde yatan en önemli manevi değerlerin başında *vatan sevgisi* gelmektedir. Ortaylı’nın belirttiği üzere, İtilaf Devletleri’nin mağlup ettiği hiçbir memleket, Türkiye’nin gösterdiği direnişi göstermemiştir. Çünkü ağır şartlarla anavatanı bile parçalanan tek ülke (Macaristan istisnasıyla) Türkiye’yi ve Britanya İmparatorluğu dört yıllık savaşın acısını çıkarmak istemekteydi.³² Anadolu’da milli uyanışın gerçekleşmesinin itici gücünü ülkede başlayan işgaller oluşturmuştur. Erzurum Kongresi ile Misak-ı Milli kararlarının temeli atılırken, toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi ise bu kararları tüm halkı temsil eden bir meclis olarak onaylamış ve duyurmuştur. Dolayısıyla vatan sevgisi, Milli Mücadele’nin nihai amacının ve gerekçesinin temelini oluşturmuştur. Nitekim Milli Mücadele süresince bu mücadeleyi yürütenler arasında birtakım görüş ayrılıkları olmasına rağmen bunlar ikinci plana atılmış ve öncelik vatanın kurtarılmasına verilmiştir.

1919 yılında başlayan Milli Mücadele çok büyük sıkıntılar ve fedakarlıklarla başarıya ulaştırılabilmıştır. Çünkü I. Dünya Savaşı’ndan yenik çıkan devlet, siyasi ve ekonomik olarak büyük güçlüklerle karşı karşıya kalmıştı. Uzun süren savaş yılları ise halkın zorlu bir yoksulluk ortamına sürüklenmesine neden olmuştu. Bu nedenle işgalci güçlerle mücadele başlarken görünen tablo hiç de olumlu değildir. Örneğin *“Yunanlıların elindeki makineli tüfek sayısı Türklerininkinin 3 katı, top sayısı % 59 oranında fazladır. Onlarda 840 kamyon oluşu, bizde hiç olmayışı, uçak sayıları da aradaki sayı farkından öte, nitelik farkını çok iyi anlatmaktadır.”*³³

Bu bakımdan işgalcilerin sayıca ve teçhizat bakımından önde olmasına rağmen, bu savaşın zaferle sonuçlandırılması Türk milletinin *fedakârlığının* bir sonucudur. Nitekim bu mücadele sırasında Türk halkı bir yandan Tekalif-i Milliye Emirleri ile orduya desteğini esirgemezken, bir yandan da vatan için canını feda etmekten çekinmemiştir.

1919-1922 yılları arasında sürdürülen Milli Mücadele vatanseverlik, bağımsızlık, fedakarlık ve toplumsal dayanışma gibi değerlerin öne çıkmasını sağlamıştır. Bu değerlerin

29 İhsan Şerif Kaymaz, “Çağdaş uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye’de Kadının Toplumsal Konumu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010, s. 341.

30 Gülay Sarıçoban, “Milli Mücadele’de Anadolu Kadını”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(4), Aralık 2017, s. 1364.

31 Mehtap Hamzaoğlu, “Tanzimat’tan Sonra Erken Cumhuriyet Döneminde Türk toplumsal ve Siyasal yaşamında Öne Çıkan Kadınlar”, *Lectio Socialis*, C. 2, S. 1, 2017, s. 90.

32 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 181.

33 Akşin, *a.g.e.*, s. 162.

etrafında birleşen halk ise ulusal egemenliğe dayalı, demokratik-laik yeni bir siyasal düzenin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Ortak amaçlar etrafında birleşmek ve birlikte yaşamak arzusu bir ulusun varlığını sürdürmesi için gerekli unsurlardandır. Aynı coğrafya üzerinde yaşamak, ortak kültürel değerleri paylaşmak gibi ulusu oluşturan önemli ortak paydalara tarih birliğini de eklemek gereklidir. Bu bağlamda sınırları belirli vatan üzerinde aynı geçmişi paylaşan toplumun, geçmişten günümüze getirdiği değer ve kültürel öğelerin, gelecek nesillere aktarılmasında tarih öğretimi önemli bir yere sahiptir. Tarih, toplumun ortak hafızasını ve ortak anılarını oluşturur. Geçmişte bir arada yaşadığının bilincinde olan bir toplum, gelecekte de bir arada yaşamak ister. Bu nedenle tarih öğretimi bu bilincin kazandırılmasında temel öğedir.

Ancak tarih öğretimi ayrımcı olmaktan uzak, yurttta ve dünyada barışı hedefleyen, ülkelerin varlıklarına ve haklarına saygılı bir yaklaşıma sahip, birleştirici ve bütünleştirici, önyargılardan uzak, objektif olmalıdır. Bu bakış açısının evrensel insani değerlerin yaşatılması ve sürdürülebilir olması için gerekli ve vazgeçilmez olduğu söylenebilir. Tarihi olaylar, ülkeler arası siyasete alet edilmemeli ve geçmişin değerlendirilmesi ve incelenmesi tarihçilere, tarihin öğretilmesi de eğitimcilere bırakılmalıdır. Tarih öğretiminin değerlerin aktarılması ve öğretilmesindeki yeri ve önemi göz önünde bulundurulduğunda, önyargılı, ayrımcı, insani ve milli değerlerden uzak bir tarih öğretimi değil, milli birlik ve beraberlik ile küresel barışa katkıda bulunacak değerlerle donatılmış bir tarih öğretimine ihtiyaç olduğu açıktır. Çağımızın yoksulluk, açlık, savaşlar, mülteciler gibi sorunlarının aşılmasında değerler eğitime ve bu eğitime katkıda bulunacak tarih öğretimine olan gereksinim her geçen gün giderek artmaktadır.

Milli Mücadele, bağımsızlığa duyulan özlem, vatanseverlik, fedakârlık, çalışkanlık, işbirliği ve yardımlaşma gibi değerler etrafında birleşilerek başarıya ulaştırılmıştır. Mevcut zor koşullara rağmen, işgale uğrayan Anadolu topraklarının kurtarılması, dünyanın birçok bölgesinde sömürge zihniyeti ile karşı karşıya olan toplumlara da örnek olmuştur. Bu nedenle, Mustafa Kemal liderliğinde gerçekleştirilen milli mücadele dönemi ve bu mücadelenin başarıya ulaşmasında etkili olan değerlerin gençlere aktarılması, milli birlik ve beraberlik ruhunun yaşatılmasında büyük bir önem taşımaktadır. Bu bakımdan okullarda verilen tarih öğretiminde, milli mücadele tarihine özel bir yer ayrılması son derece önemlidir.

Aşağıda ortaokul 8. sınıflarda okutulmakta olan TC İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersi kapsamında yer alan ve yukarıda genel hatlarıyla analiz edilen değerlerin öğrencilere kazandırılmasında yararlanılabilecek kazanımlar yer almaktadır:

- Mustafa Kemal'in çocukluk ve öğrenim hayatından hareketle onun kişilik özelliklerinin oluşumu hakkında çıkarımlarda bulunur.
- Gençlik döneminde Mustafa Kemal'in fikir hayatını etkileyen önemli kişileri ve olayları kavrar.
- Mustafa Kemal'in askerlik hayatı ile ilgili olayları ve olguları O'nun kişilik özellikleri ile ilişkilendirir.

- Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanması ve uygulanması karşısında Osmanlı yönetiminin, Mustafa Kemal'in ve halkın tutumunu analiz eder.
- Kuvay-ı Milliye'nin oluşum sürecini ve sonrasında meydana gelen gelişmeleri kavrar.
- Milli Mücadele hazırlık döneminde Mustafa Kemal'in yaptığı çalışmaları analiz eder.
- Misak-ı Milli'nin kabulünü ve Büyük Millet Meclisi'nin açılışını vatanın bütünlüğü esasları ile ulusal egemenlik ve tam bağımsızlık ilkeleri ile ilişkilendirir.
- Mustafa Kemal'in ve Türk Milleti'nin Sevr Anlaşması'na karşı tepkilerini değerlendirir.
- Milli Mücadele döneminde Doğu, Güney ve Batı cephelerinde meydana gelen gelişmeleri kavrar.
- Milli Mücadele'nin zor bir döneminde Maarif Kongresi yapan Atatürk'ün milli ve çağdaş eğitime verdiği önemi kavrar.
- Türk Milleti'nin milli birlik, beraberlik ve dayanışmasının bir örneği olarak Tekalif-i Milliye Emirleri doğrultusunda yapılan uygulamaları analiz eder.
- Sakarya Meydan Savaşı'nın kazanılmasında ve Büyük Taarruz'un başarılı olmasında Mustafa Kemal'in rolüne ilişkin çıkarımlarda bulunur.
- Çağdaşlaşan Türkiye'nin temeli olan Atatürk ilkelerini açıklar.
- Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik tehditleri analiz eder.³⁴

Yukarıda yer alan kazanımlardan, çalışmada analiz edilen vatan sevgisi, fedakârlık, milli birlik ve beraberlik, toplumsal dayanışma, kadının toplumdaki yeri ve önemi ile ilgili değerlerin bu dersin öğretimi sürecinde kazandırılmasında yararlanılabilir. Ancak, dersin öğretimi sadece düz anlatım gibi öğrencilerin aktif olmadığı teknikler yerine, öğrenciyi merkeze alan aktif öğretim yöntemleriyle gerçekleştirilmelidir. Bu bakımdan, öğrencilerin öğrenme sürecinde keşfederek öğrenmelerini ve yeni öğrenme ürünleri de ortaya koyabilecekleri etkinlikler planlamak dersin verimliliğinin artırılmasında etkili olabilir. Drama ile kişilerin ve olayların canlandırılması, web 2.0 araçları yardımıyla konuların görselleştirilmesi ve böylece yeni öğrenme ürünlerinin tasarlanması, proje odaklı çalışmalar planlayarak öğrencilerin gruplar halinde çalışmalarına olanak sağlanması, eğer mümkünse müze ve tarihi alan gezilerinin gerçekleştirilmesi öğrencilerin derse ilgilerini arttıracak ve dersin, sadece girecekleri sınavlarda çözmeleri gereken sorular nedeniyle öğrenmek zorunda oldukları ders olma algısını ortadan kaldırılmasında yardımcı olacaktır.

Buradan hareketle, tarih konularının derslerde ele alınırken, olayların temel neden-sonuç bilgisi ile sınırlı kalmaması, öğrencilerin bu değerlerin farkına varmalarını sağlayacak yorumlar ve görüşler üretmelerine fırsat sunulması gerektiği ifade edilebilir. Ancak Türkiye'de, genel olarak, sınav odaklı bir süreç olması nedeniyle tarih dersleri, matematik, fen bilimleri gibi çalışma alanları karşısında ihmal edilebilmektedir. Bu bakımdan,

34 TC Milli Eğitim Bakanlığı, *Ortaokul 8. Sınıf TC İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı*, (<http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812104016155-%C4%B0NKILAP%20TAR%C4%B0H%C4%B0%20VE%20ATAT%C3%9CRK%C3%87%C3%9CL%C3%9CK%20%C3%96%C4%99RET%C4%B0M%20PROGRAMI.pdf>), Aralık 2018

sonuç odaklı eğitim anlayışı yerine süreç odaklı öğretim anlayışının benimsenmesi son derece önemlidir. Sonuç odaklı öğrenmede, sınav odaklı düşünmenin bir sonucu olarak, tarih öğretiminde önemli bir yere sahip olan değerler eğitimi ihmal edilebilmektedir. Bu nedenle, milli mücadele ele alınırken, her bir olayın ardında yatan milli ve manevi değerlerin vurgulanması tarih öğretiminin değerler eğitimi kapsamındaki hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli katkılar sağlayacaktır. Bu amaçları gerçekleştirmede, Milli Mücadelede görev almış kişilerin biyografileri, eserleri, tarihi alan gezileri önemli yer tutmaktadır. Vatanın ve bağımsızlığının hangi zorluklarla, hangi bedeller ödenerek kazanıldığını bilen bir toplum, bu değerlerin korunması konusundaki sorumluluklarının bilincine de daha kolay ulaşır. Bu nedenle Milli Mücadele'nin yürütüldüğü dönem çerçevesinde ele alınan konuların bu değerler kapsamında gençlere öğretilmesi, toplumsal kimliğin korunmasında ve sürdürülmesinde büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Akçalı, Aslı Avcı, Aslan, Erdal (2007), "Yerel Tarih ve Tarih Öğretimindeki Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 21, ss. 80-88.
- Akşin, Sina (2017), *Kısa Türkiye Tarihi*, 22. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Aslan, Erdal (2006), "Neden Tarih Öğretiyoruz?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 20, ss. 162-173.
- Avcı, Emine Karasu (2016), "Sosyal Bilgiler Dersinde Değerler Eğitiminde Coğrafya Disiplininin Rolü", *Araştırma ve Deneyim Dergisi (Adeder)*, 1 (1), ss. 36-58.
- Balcı, F. Ayşe, Yelken, Tuğba Yanpar (2010), "İlköğretim Öğretmenlerinin 'Değer' Kavramına Yükladıkları Anlamlar", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39: 2010, ss. 81-90.
- Berkant, Hasan Güner, Efendioğlu, Akın, Sürmeli, Zehra (2014), "Değerler Eğitimine Yönelik Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi", *Turkish Studies*, Volume 9/5, ss. 427-440.
- Bostancı, Mustafa (2015), "Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, ss. 184-203.
- Ceran, Dilek (2015), "Çocuklara Rol Model Olması Bakımından Milli Mücadele Kahramanları ve Edebi Eserlere Yansıması: Kurtuluşun Kahramanları Kitap Dizisi Örneği", *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 8, S. XXIV, ss. 135-157.
- Çapa, Mesut (2002), "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30, ss. 39-55.
- Demircan, Adnan (2007), "Tarih Üzerine Bazı Düşünceler", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, ss. 70-89.
- Demircioğlu, İsmail H., Tokdemir (2008), Muhammet A., "Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, No. 15, ss. 69-88.
- Erdem, Ekrem (2016), "Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 48, ss. 17-44.

- Hamzaoğlu, Mehtap (2017), "Tanzimat'tan Sonra Erken Cumhuriyet Döneminde Türk toplumsal ve Siyasal yaşamında Öne Çıkan Kadınlar", *Lectio Socialis*, C. 2, S. 1, ss. 74-92.
- Işık, Gülcan (2018), "Milli Mücadele Ruhunun Toplumsal Harekete Dönüşümü: Telgraf Hareketi", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 29, ss. 125-148.
- Kasapoğlu, Hülya, "Okulda Değer Eğitimi Ve Hikâyeler", *Millî Eğitim*, S. 198, Bahar/2013, ss. 97-109.
- Kayıran, Mehmet (1989), "Tekalif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C. 5, S. 15, ss. 639-664.
- Kaymaz, İhsan Şerif (2010), "Çağdaş uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, ss. 333-366.
- Kısıklı, Emine (2006), "Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'de Kamuoyu'nun Oluşumu", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, Atatürk Özel Sayısı, ss. 71-117.
- Koçak, Cemil, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Murat Katoğlu, Ayla Ödekan (t.y.), *Yakınçağ Türkiye Tarihi*, Sina Akşin (haz.), İstanbul: Milliyet Kitaplığı.
- Köktaş, Altuğ Murat, Gölçek, Ali Gökhan (2016), "Endüstri Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Fabrikalaşma Örneği", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(4), ss. 95-105.
- Köktaş, Altuğ Murat (2016), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), ss. 219-242.
- Memioğlu, A. Zeki (2004), "Tarih Öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 9, ss. 303-309.
- Meydan, Hasan (2014), "Okulda Değerler Eğitiminin Yeri Ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, ss. 93-108.
- Okumuş, Osman, Güven, Aydın (2018), "Tarih Derslerinde Demokrasi Eğitimi İçin Kullanılacak Bazı Etkinlikler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 56, ss. 604-628.
- Oral, Mustafa (2018), "Türk kurtuluş Savaşı'nın Tarihsel Konumu", *Tarih ve Günce*, 1/2, ss. 3-16.
- Ortaylı, İlber (2017), *Son İmparatorluk Osmanlı*, 23. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2017), *Türklerin Altın Çağı*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Peker, Hasan Sencer (2015), "Avrupa'da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Bir Karşılaştırma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, ss. 2-12.
- Sakallı, Fatih (2012), "Halide Edip Adıvar'ın Hikâyelerinde Milli Mücadele'yi Yaşayan Kadınlar", *Gazi Akademik Bakış*, C. 5, S. 10, ss. 137-146.

- Sarıçoban, Gülay (2017), "Milli Mücadele'de Anadolu Kadını", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(4), ss. 1331-1346.
- Stearns, Peter N. (2009), Erkan Dinç (çev.), "Neden Tarih Öğreniyoruz? (Why Study History?)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1, ss. 118-127.
- Şavklı, Cengiz (2011), "Milli Mücadele'nin Mali Kaynaklarından Tekalif-i Milliye Emirleri", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), ss. 17-32.
- TC Milli Eğitim Bakanlığı, *Ortaokul 8. Sınıf TC İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı*, (<http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812104016155>)
- Ulusoy, Kadir (2007), "Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Tarih ve Ahlâk Eğitimi İlişkisi Üzerine Görüşleri (Sakarya İl Örneği)", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), 155-177.
- Uysal, Enver (2003), "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler–İslâmî Erdemler", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 12, S. 1, 2003 ss. 51-69.
- Ünal, Serkan (2014), "Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke İstanbul'undaki Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Y. 7, S. XIX, ss. 601-624.
- Yazıcı, Kubilay (2006), "Değerler Eğitimine Genel Bir Bakış", *TÜBAR-XIX-/2006-Bahar*, ss. 499-522.
- Yeşiltaş, Pınar Doktaş, Taş, Ayşe Mentiş, "Okul Müdürlerinin Değer ve Değer Kazanımına İlişkin Görüşleri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 9, S. 2, Aralık 2016, ss. 1125-1146.
- Yığittir, Süleyman, Öcal, Adem (2011), "Lise Tarih Öğretmenlerinin Değerler ve Değerler Eğitimi Konusundaki Görüşleri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 13 (20): 117-124.

HÂKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİNİN MAARİF HAKKINDAKİ ANKETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ANALYSIS OF THE SURVEY ABOUT EDUCATION CONDUCTED BY HÂKİMİYET-İ MİLLİYE

Cengiz ASLAN*, Engin Deniz TANIR**

Geliş Tarihi/Received:28.09.2019

Kabul Tarihi/Accepted: 29.11.2019

ASLAN, Cengiz- TANIR, Engin Deniz (2020), "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinin Maarif Hakkındaki Anketi Üzerine Bir Değerlendirme", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1720-1747.

Öz

İlki Cumhuriyetin ilânından birkaç ay önce toplanan ve 1926 yılına kadar üç kez gerçekleştirilen Heyet-i İlmiye toplantıları, Cumhuriyet eğitiminin inşasında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma, 15 Temmuz – 15 Ağustos 1923 tarihlerinde yapılan Birinci Heyet-i İlmiye toplantılarına katılan üyelerin, dönemin Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin düzenlediği maarif meselelerine dair anket sorularına verdikleri yanıtları konu edinmektedir. Araştırma tarihsel bir araştırmadır. Araştırmanın verileri Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 2 Ağustos-9 Ağustos 1923 tarihlerindeki sayılarından doküman incelemesi yoluyla elde edilmiş ve içerik analizi tekniği ile incelenmiştir. Gazetenin on dört sorudan oluşan maarif hakkındaki anketi, dönemin eğitiminde varolan eksikliklerin neler olduğu, eğitimin ilerleyip ilerlemediği, eğitimde reformlara hangi kademe ve türden başlanması gerektiği, eğitim sorunlarının çözülmesi için ne kadar bütçeye ihtiyaç duyulacağı, öğretmen, öğrenciler ve ders araç gereçlerinin durumu, yükseköğretimden sonraki öğrenim hayatı, kadınların eğitimi, yabancı dil öğretimi, ilköğretimin yaygınlaştırılması ile bilim ve kültürün herkese ulaşması için neler yapılması gerektiği ve nasıl bir reform hareketine ihtiyaç duyulduğuna ilişkindir.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Heyet-i İlmiye, Hâkimiyet-i Milliye, Maarif, Anket.*

Abstract

Heyet-i İlmiye (Scientific Committee) meetings, the first of which was a few months before proclamation of the Republic were met three times until 1926, playing an important role in the construction of the education in new Republic. This research draws on the responses of the members of the first Heyet-i İlmiye held between 15 July – 15 August 1923 to the survey concerning educational issues conducted by the newspaper Hâkimiyet-i Milliye. This study is a historical research. The data of the study was obtained from the issues of the Hâkimiyet-i Milliye newspaper between 2 August and 9 August 1923 through document analysis and examined with the content analysis technique. The newspaper's survey of fourteen questions on education aimed to determine the deficiencies and the progress in the education of the period, the level and type of reforms should be started, the budget needed to solve the educational problems; what the situation of the teachers, students, educational materials, education of women, foreign language teaching, dissemination of primary education are; what is to be done to disseminate the science and culture to everyone as well as the types of reform movement needed.

Keywords: *The First Scientific Committee, Hâkimiyet-i Milliye, Education, Survey.*

*Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri Anabilim Dalı, aslancengiz@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3710-9838>)

**Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri Anabilim Dalı, enginarius@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-4253-6156>)

Giriş

Birinci Heyet-i İlmiye, 15 Temmuz - 15 Ağustos 1923 tarihlerinde Ankara’da, dönemin Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa’nın (Özler) yönetiminde, Bakanlık müsteşarı, Bakanlık genel müdürleri, ilgili bakanlıkların temsilcileri, çeşitli tür ve kademedeki eğitim kurumları yönetici ve öğretmenlerinin katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Heyet-i İlmiye toplantıları, Cumhuriyet eğitiminin temellerinin atılmasında önemli bir yer tutmakla birlikte, alanyazına bakıldığında bu toplantılara ilişkin olarak sınırlı sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışma, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin Birinci Heyet-i İlmiye toplantısı sırasında heyet üyelerine sorduğu anketi problem edinmektedir. Bu çalışmanın odağındaki söz konusu ankete kısaca değinen çalışmalar bulunuyorsa da, anketin içeriğini doğrudan inceleyen bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu anket, dönemin karar vericilerinin eğitim hakkındaki görüşlerini yansıtmaları açısından önemlidir. Ayrıca Türk eğitim sisteminde geçmişten günümüze eğitim sorunları ve çözüm önerilerine ilişkin düşüncelerin ve günümüze yansımalarının ortaya konulması açısından da önem taşımaktadır.

Bu çalışma, 15 Temmuz – 15 Ağustos 1923 tarihlerinde yapılan Birinci Heyet-i İlmiye toplantısına katılan üyelerin, Milli Mücadele döneminin yayın organı olan, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin düzenlediği “maarif meselelerine dair anket” sorularına verdikleri yanıtları konu edinmektedir. Çalışma, toplantıya katılanların ankete verdikleri yanıtlar çerçevesinde, dönemin eğitim problemlerine ve çözüm önerilerine ilişkin değerlendirmelerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Araştırma tarihsel bir araştırma olup araştırmanın verileri, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin ilgili sayılarından doküman incelemesi yoluyla elde edilmiş ve içerik analizi tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. İçerik analizi, metin içeriğini toplama ve analiz etme olup araştırmacının bir iletişim kaynağındaki (kitap, makale, film vb.) içeriği (mesajları, anlamları vb.) açığa çıkarmasına olanak sağlar.¹ Süreç aynı anda verilerin kodlanmasını ve kategorilerin oluşturulmasını kapsamaktadır.² Araştırmada kullanılan verilerin elde edilmesinde dönemin gazetelerinden yararlanılmıştır. Gazetelerin konuyla ilgili sayıları belirlendikten sonra metinler günümüz Türkçesine sadeleştirilmiştir. Daha sonra anket sorularına verilen yanıtlar kodlanmış ve kodlar kategorilere dönüştürülerek analiz edilmiştir. Kategorileştirme yapılırken her soruya verilen yanıt kendi içinde kategorileştirilmiştir. Bunun yanı sıra bir soruya verilen yanıtın, başka bir sorunun yanıtıyla benzerlik göstermesi durumunda ise, farklı soruların benzer yanıtları ortak bir kategori olacak biçimde ele alınıp analiz edilmiştir. Dolayısıyla analizler, sadece soru sıralamasına göre değil, aynı zamanda sorulara verilen yanıtlar çerçevesinde de yapılmıştır. Ayrıca sorulara verilen yanıtlardaki durumların tarihsel bağlamının anlaşılabilmesi için dönemin düşünce ve uygulamalarına yer verilmiş, böylelikle zenginleştirilmiş bir bağlam ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin ilgili sayılarından elde edilmiştir.

Maarif Hakkında Anket

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin on dört sorudan oluşan maarif hakkındaki anketi -gazetenin yayımlanmadığı 4 Ağustos hariç olmak üzere- 2 Ağustos-9 Ağustos 1923

1 W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, Yayın Odası, İstanbul, 2010, s. 466.

2 Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2013, s. 196.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinin Maarif Hakkındaki Anketi Üzerine Bir Değerlendirme

tarihlerinde yayımlanmıştır. Anket, ilk olarak 2 Ağustos 1923 tarihinde “On dört sualimize cevaplar” başlığıyla yayımlanmaya başlamıştır. Her gün iki sorunun yanıtına yer veren gazete, yedi günlük yayınıyla anketi kamuoyuyla paylaşmış ve her bir soruyu yanıtlayanın ismini, soruya verilen yanıtın altında göstermiştir. 25 Temmuz 1923 tarihli İkdam gazetesi, “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesinin Heyet-i İlmiye üyelerine birer anket verdiğini, bu ankette “maarifimizin noksanlarına, ıslah çarelerine, muallimler ve talebe ile kitaplar hakkındaki fikirlere, kadın tahsiline, ecnebi lisanı talimine”³ dair soruların yer aldığını ve bu soruların 22 Temmuz 1923 Pazar günü akşamına kadar yanıtlanmasının rica edildiğini belirtmektedir.

Tablo 1. Maarif hakkında anket

S	Anket Soruları	Yay. Tar.
1	Maarifimizde en büyük noksan nedir?	
2	Maarifimiz terakkide (ilerleme) midir? Tedennide (gerileme) midir? Ve bu vaziyet ne zamandan beri devam ediyor, sebepleri nedir, izale (giderilmesi) için en müessir çare olarak ne tavsiye edersiniz?	2 Ağustos 1923
3	En ziyade muhtaç-ı ıslah hangi derece mekteplerimizdir?	3 Ağustos 1923
4	Dar veya geniş bir bütçeye göre ıslahatın sıra ve tertibi ne olmalıdır?	
5	Esaslı bir maarif bütçesi için senevi (yılda) ne kadar paraya ihtiyaç vardır?	5 Ağustos 1923
6	Muallimler, talebe, kitaplar hakkındaki fikriniz nedir?	
7	Müderris ve muallimlerin terfihi için ne düşünürsünüz?	6 Ağustos 1923
8	Tahsil-i Âlinin ikmalinden sonra (yükseköğrenimden sonra) tettebbua atılacaklara ne gibi vesait ve teşkilat hazırlanması lüzumuna kailsiniz?	
9	Kadın ve erkek tahsilinin aynı esas dahilinde mi icrasına taraftarsınız?	7 Ağustos 1923
10	Kadınların ilim ve irfandaki mevkii ve istikbalini nasıl görüyorsunuz?	
11	İlim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette intişarı (yayılması) için ne lazım?	
12	Ecnebi lisanı ve tamimi için ne gibi usuller düşünüyorsunuz? Darülfünunun ıslahı neye mütevakıftır (bağlıdır). Muhtelif fakültelerin ihtiyaçları nedir?	8 Ağustos 1923
13	Halkı ibtidai tahsile (ilköğretime) ısındırmak, müstefid etmek (faydalandırmak) için ne düşünürsünüz?	9 Ağustos 1923
14	Maarif Vekâleti'nin vazifesini bi-hakkın ifa etmesi için ne gibi ıslahat ve anasıra ihtiyacı vardır?	

2 Ağustos 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesi anketin yanıtlanmasıyla ilgili, “40 kişiden mürekkep olan Heyet-i İlmiye azasından yalnız on bir zevat iştirak eylemiştir”⁴ diyerek toplantıya 40 kişinin katıldığını ve katılımcılardan on bir kişinin anketi yanıtladığını belirtse de, gerçekte gazetenin 2-9 Ağustos 1923 tarihlerindeki sayıları incelendiğinde anketi yanıtlayan kişi sayısı tablo 2’de görüldüğü üzere on üçtür. Bunun yanı sıra dönemin

³ İkdam, 25 Temmuz 1923.

⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1923.

gazeteleri ve bazı günümüz araştırmacıları toplantıya 40 kişinin katıldığını belirtse de, Tanır ve Aslan'a göre Maarif Vekili ve müsteşarı hariç Heyet-i İlmiye'ye davet edilen 40 üyeden 38'i toplantılarda hazır bulunmaktadır.⁵ Tablo 2, bu toplantıya katılıp anket sorularını yanıtlayan üyelere ait bilgileri içermektedir.

Tablo 2. Anketi yanıtlayan Heyet-i İlmiye üyeleri

	Adı	Kurumu	Görevi	Çalıştığı Komisyon
1	<i>Mustafa Rahmi (Balaban)</i>	Telif ve Tercüme Heyeti	Telif ve Tercüme Heyeti Azası	Milli ve İlmî Teşkilat, İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat
2	<i>Nafî Atuf (Kansu)</i>	Orta Tedrisat	Orta Tedrisat Müdürü	Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Orta Tedrisat, Maarif İcraat
3	<i>Abdülfeyyaz Tevfik (Yergök)</i>	Teftiş Heyeti	Heyet-i Teftişçiye Müdürü	İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Orta Tedrisat
4	<i>(Ahmet) Hilmi (Yolaç)</i>		Müfettiş	İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat
5	<i>Avni (Başman)</i>	İhsaiyyat	Hars Müdürü	Milli ve İlmî Teşkilat, Darülmuallimin ve Darülmuallimat
6	<i>İbrahim Alâettin (Gövsâ)</i>	Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı Âliye	Darülmuallimin-i Âliye	Milli ve İlmî Teşkilat, İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Maarif İcraat
7	<i>Ali Haydar (Taner)</i>		Terbiye Muallimi Darülmuallimat-ı Âliye Terbiye Muallimi	Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Orta Tedrisat, Maarif İcraat
8	<i>Faik</i>	Galatasaray Mektebi	Galatasaray Mektebi Müdürü	İlk Tahsil, Orta Tedrisat
9	<i>Hasan Fehmi (Çayköy)</i>	Orta Tedrisat	Orta Tedrisat, Müfettiş	İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Orta Tedrisat, Maarif İcraat
10	<i>Ali Rıza (Özkut)</i>		Orta Tedrisat Müntesiplerinden Kastamonu Sultânisi Edebiyat Muallimi	Orta Tedrisat
11	<i>İhsan (Sungu)</i>	Maarif Vekâletince Seçilen Uzmanlar	Darülmuallimin-i Âliye Müdürü	İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Maarif İcraat
12	<i>Selim Sırrı (Tarcan)</i>		Darülmuallimin-i Âliye Beden Terbiyesi Muallimi	İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat,
13	<i>Ali Sami (Yen)</i>		Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Reisi	İlk Tahsil, Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Orta Tedrisat

Kaynak: Anadolu'da Yenigün, 17 Temmuz 1923; Anadolu'da Yenigün, 22 Temmuz 1923; Hâkimiyet-i Milliye, 15 Temmuz 1923; Hâkimiyet-i Milliye, 17 Temmuz 1923).

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde anketi yanıtlayan Heyet-i İlmiye üyelerinin yanıtları, kategorileştirilerek verilmiştir. Ankete verilen yanıtların analizinden elde edilen kategoriler Şekil 1'de yer almaktadır.

⁵ Engin Deniz Tanır, Cengiz Aslan, "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 52, S.1, s. 250-275.

Heyet-i İlmiye toplantılarına katılıp, anketin birinci sorusu olan “Maarifimizde en büyük noksan nedir?” sorusuna verilen yanıtlar analiz edildiğinde, eğitimde en büyük eksikliklerin başında eğitim-öğretim programları, eğitimin amaçları, öğretmenlerin niteliği, yasal düzenlemeler, eğitim finansmanı gelmektedir. Bunların yanı sıra paydaşlarla işbirliği, eğitim politikası, teşkilat, ihtiyaçların belirsizliği, sistemsizlik ve kişilerden bağımsız olamama bakımından da eksiklikler söz konusudur.

Şekil.1. Maarif eksikliklerine ilişkin kategoriler

Eğitim-öğretim programları

Verilerin analizine göre eğitim-öğretim programlarının bilimsel ilkelere dayalı, herkesi kapsayan, ihtiyaca, yaşa ve mekâna uygun programlar olmaması eğitimdeki eksikliklerin başında gelmektedir. Bu çerçevede, Darülmualimin-i Aliye Müdürü İhsan (Sungu) Bey, “Maarifimizin en büyük noksanı memleketimizin hakiki ihtiyaçlarından doğmuş, geçirdiğimiz muazzam inkılâptan hamle ve ilham almış ilmî, esaslı ve şümüllü (kapsayıcı) bir terbiye ve maarif programıdır.”⁶ diyerek hem genel bir icraat programına olan ihtiyacı hem de istenilen eğitim-öğretim programlarının genel karakteristiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, anketin “ilim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette intişarı (yayılmayı) için ne lâzım” şeklindeki sorusuna da İhsan Bey “ilmî, esaslı ve şümüllü maarif programı”⁷ yanıtıyla, bir program oluşturulması ve yapılacak tüm düzenlemelerin bir program dahilinde yürütülmesi gerektiğinden söz etmektedir.

Eğitim-öğretim programları, devletlerin nasıl bir insan yetiştirmek istediklerinin somut göstergesidir. Bu çerçevede, kurulmakta olan yeni rejimin ilkelerine ve değerlerine uygun insanın yetiştirilmesi de okullar aracılığıyla gerçekleşecektir. Atatürk’ün 1921 yılında Ankara’da düzenlenen maarif kongresinde belirttiği gibi, eski devrin hurafelerinden ve yaratılış özelliklerimizle hiç de ilişkisi olmayan yabancı fikirlerden, Şarktan ve Garptan gelen tüm tesirlerden tamamen uzak, milli karakter ve tarihimize uyumlu bir kültürle yoğrulmuş milli bir terbiye programı⁸ esas alınmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz okul programlarının karara bağlanması ve uygulanması II. Heyet-i İlmiye toplantıları

6 Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1923.

7 Hâkimiyet-i Milliye, 8 Ağustos 1923.

8 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, C. II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s.19-20.

sonucu olsa da, I. Heyet-i İlmiye’de farklı okul kademelerinin programlarına ilişkin yürütülen tartışmalar ve geçmişteki birikimin üzerine okul programları oluşturulmuştur. Cumhuriyetin ilk programı 1924 tarihli “İlk Mekteplerin Müfredat Programı”dır. Bu programa göre, bireylere Türkiye Cumhuriyeti’nin vatandaşı olarak sahip oldukları hak ve görevleri tanıtmak, sahip olmaları beklenen ahlâk esaslarını kazandırmak, bireyleri milli ve insani görevleri yerine getirebilecek hale getirmek amaçlanırken⁹, 1926 tarihli ilkökul programında “genç nesli, muhitine faal bir halde intibak ettirmek sureti ile iyi vatandaşlar yetiştirmek”¹⁰ amaçlanmıştır. Kazım Nami’ye göre, nev’i şahsına münhasır bir eser olan bu program, üzerinde çalışılmış, her maddesi düşünülmüş ve kalıcı bir program olarak tasarlanmıştır.¹¹ 1936 programında ise “kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik, inkılâpçı yurttaşlar yetiştirmek” amaçlanmıştır.¹² Bu farklılık, süreklilik ve ilerleme gibi Cumhuriyet’in modernleşme düşüncesinin yanı sıra, oluşturulmaya çalışılan “yeni insan” prototipinin de bu süreç içerisinde aşamalı olarak çerçevesinin belirlendiğinin ve inşa edilmeye çalışıldığının göstergesidir.¹³

Eğitimin amaçları

Anket sonuçlarına göre eğitimde eksiklik olarak görülen diğer bir konu, eğitimin amaçlarının belirlenmemesi ve bir eğitim felsefesinin olmayışıdır. Kastamonu Sultanisi Edebiyat Muallimi Ali Rıza Bey, “Ne cins, ne miktar maarifi kimlere, niçin ve nasıl verebileceğimizi bilmiyoruz” diyerek, bu duruma ilişkin bir tespitte bulunmaktadır. İhsaiyyat Müdürü Avni (Başman) Bey, “Terbiyede mefkûre vahdetsizliği (ülkü birliğinin olmayışı) mevcut. Milli bir maarif siyasetimiz henüz yok”¹⁴ diyerek eğitimde ortak duygu, düşünce ve değerlerin bulunmadığından, ülkenin kendisinin ürettiği ve uygulayabileceği bir eğitim politikasının henüz oluşturulmadığından söz etmektedir. Kuşkusuz yeni kurulan Cumhuriyetin eğitim amaçları, oluşturmak istenilen yurttaş kimliğinin de içeriğini belirleyecektir. Maarif Vekili Vasıf Çınar’a göre maarif siyasetinde terbiye gayeleri, milli ve medeni esaslara istinâd etmektedir. Milli heyecanlar ve duygular, milletin ihtiyaçları, milli terbiyemizin esaslarını teşkil edeceği gibi, mensup olduğumuz Batı Medeniyeti’nin medeni şî’arları ve usulleri de terbiyenin temellerinden biri olacaktır.¹⁵ Bu çerçevede Yusuf Akçura’ya göre Cumhuriyetin maarif umdesi, Türkiye’de her ferdin milli ve dünyevi, modern ve demokratik bir terbiyeye sahip olmasını sağlamaktır.¹⁶

Öğretmenlerin niteliği ve yetiştirilmesi

Verilerin analizine göre diğer önemli bir eksiklik öğretmen yetiştirilmesi ve öğretmen niteliğine ilişkindir. Bu çerçevede öğretmenlerden, kurulmakta olan yeni rejimin ilke ve değerlerini benimsemesi, mesleğe uygun ve meslek aşkına sahip olmaları beklenmektedir. Ankete katılanlardan bazıları yeterli sayıda ve nitelikte öğretmen yetiştirilmemesini eğitimimizin en önemli eksikliği olarak görmektedir. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Müdürü Faik Bey istenilen niteliklere sahip öğretmenlerin bulunmayışını; Ali Haydar Bey, iyi yetişmiş erkek ve kadın öğretmenlerin olmayışını; Ahmet Hilmi Bey, uzmanlarımızın

9 Maarif Vekâleti, *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Matbaayı Amire, İstanbul, 1340, s.29.

10 Maarif Vekâleti, *İlk Mektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s.3.

11 Kazım Nami, *Terbiyevi Yazılar*, İkinci kitap, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul,1932, s.44-45.

12 Kültür Bakanlığı, *İlkökul Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 6.

13 Cengiz Aslan, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Eğitim Bilimleri Alanında Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi Olgusu (1923-1940)”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 10.

14 *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1923.

15 Maarif Vekâleti Mecmuası, *Maarif Siyaseti*, C.1, s.1, 1 Mart 1341 (1925), ,sayfa, 58.

16 Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 105.

yetersizliğini ve öğretmenlerin azlığını; Hasan Fehmi Bey ise, mesleğe bağlı öğretmenlerin yetişmemesini ve öğretmenlerde meslek aşkının uyanmamasını¹⁷ başta gelen eğitim sorunları arasında değerlendirmektedirler. Ayrıca, anketin on birinci sorusuna verdiği yanıtta, Mustafa Rahmi Bey, “ilim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette” yayılması için öğretmene gereksinim duyulduğundan söz eder.¹⁸ Savaştan yeni çıkmış bir toplumun, hem öğretmen açığını gidermesi hem de istenilen niteliklere sahip öğretmeni bulma sorunu, kaçınılmaz olarak savaş sonrası eğitim hayatının en temel sorunlarından biri olmuştur. Heyet-i İlmiyedeki bu tür tartışma ve öneriler sonucunda, 03.04.1926 tarih ve 789 sayılı *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*’la 1926-1927 öğretim yılında ilk olarak Konya’da Orta Muallim Mektebi açılır. Cumhuriyetin ilk öğretmen yetiştiren kurumu olan bu okul, bugünkü Gazi Eğitim Fakültesi, dönemin Gazi Eğitim Enstitüsü, 25 Ekim 1927’de Ankara’ya taşınır.¹⁹

Yasal Düzenlemeler

Eğitimde yaşanan sorunlar ve bunların çözümüne ilişkin önerilerin/politikaların Heyet-i İlmiye ve başka komisyonlarda tartışılıp görüşüldükten sonra yasalaşarak yürürlüğe girdiği söylenebilir. Dolayısıyla birinci soruda eğitimdeki eksikliklerden biri olarak görülen yasal düzenlemeler konusunun, tüm sorunların çözümünde başvurulduğu görülmektedir. Ankete yanıt veren katılımcılar da yasal düzenlemelerin önemine dikkat çekmişlerdir. Maarif Vekaleti Müfettişlerinden Ahmed Hilmi Bey, öğretmenliğin bir meslek haline getirilmesinin; Heyet-i Teftişye Müdürü Abdülfeyyaz Tevfik Bey, bütünlüklü bir “maarif-i umumiye kanunu”nun; Maarif Müfettişlerinden Hasan Fehmi Bey de yine memleketin ihtiyacıyla örtüşen bir maarif-i umumiye kanunu”nun çıkarılması gerektiğini belirtmişlerdir. Hasan Fehmi Bey, anketin on birinci sorusuna verdiği yanıtta da ilim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette” yayılması için ülkenin ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş bir maarif-i umumiye kanununun çıkarılması gereğine dikkat çekmiştir.²⁰ Ankete verilen yanıtlarda üzerinde durulan bir maarif-i umumiye kanunu çıkarılmamış olsa da Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni eğitim sistemini şekillendiren çok sayıda önemli yasal düzenleme yapılmıştır. Bu çerçevede; 7 maddeden oluşan 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu*, “Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekaletine merbuttur” maddesiyle bütün bilim ve öğretim kurumlarını Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlayarak eğitim-öğretim birliğini sağlamıştır. Akçura’ya göre “Cumhuriyetin maarif teşkilatının başlangıcı” olarak kabul edilen bu yasa, aynı zamanda “maarifin millileşmesi ve mümkün olduğu kadar dünyevileşmesi”nin de yolunu açmıştır.²¹

31 maddeden oluşan 13 Mart 1924 tarihli *Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu* ile öğretmenlik, “devletin umumi hizmetlerinden talim ve terbiye vazifesini üzerine alan müstakil sınıf ve derecelere ayrılan bir meslek” olarak tanımlanmıştır. 27 maddeden oluşan, 22.03.1926 tarih ve 789 sayılı *Maarif Teşkilatına Dair Kanun* öğretmenlerin statüsü, hak ve sorumlulukları ile Milli Eğitim Teşkilatı yapılanmasına dair hükümler getirmiştir. 5 maddeden oluşan ve 02.05.1926’da yürürlüğe giren 819 sayılı *Muallim Mekteplerine Muavenet Hakkında Kanun* ise öğretmen yetiştirmek için her vilayetin bütçesinden yüzde on pay ayırmasına ilişkin bir düzenleme içermektedir. Bunların tümü Heyet-i İlmiye

17 *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1923.

18 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1923.

19 Niyazi Altunya, *Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006, s. 105.

20 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1923.

21 Yusuf Akçura, a.g.e. s. 105.

toplantılarından hemen sonra eğitime ilişkin yürürlüğe konulan diğer yasal düzenlemeler arasında gösterilebilir.

Eğitimin görünümü

Anketin “Maarifimiz terakkide (ilerlemekte) midir? Tedennide (gerilemekte) midir? Ve bu vaziyet ne zamandan beri devam ediyor, sebepleri nedir, izale için (ortadan kaldırmak) en müessir (etkin) çare olarak ne tavsiye edersiniz?” şeklindeki ikinci sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 2 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Sorunun ilk kısmına Selim Sırrı, Ali Haydar, Ahmed Hilmi, İhsan, İbrahim Alâettin, Hasan Fehmi ve Nafi Atuf Beyler maarifin ilerleme içinde olduğu yönünde yanıt vermişler; Avni Bey istatistiksel verilerin yokluğunda bunu kestirmenin kolay olmadığını, Mustafa Rahmi Bey de bu konu hakkında hüküm vermek için henüz erken olduğunu, ancak belli bir süre geçtikten ve neler yapıldığını gördükten sonra bir yargıda bulunulabileceğini belirtmişlerdir. Faik Bey, görünüşte ilerleme varsa da sonuç itibarıyla bu ilerlemenin aradan geçen zaman ile orantılı olmadığını, bu bakımdan bir gerilemeden söz edilebileceğini; Abdülfeyyaz Tevfik Bey ise devlet yönetimine geçen kişilerin bilgi ve gayretine göre maarif alanında dalgalanmalar yaşandığını, zaman zaman parlak ve sönük evrelerin görüldüğünü dile getirmiştir. Eğitimde ilerleme kaydedildiğini söyleyenlerden Ali Haydar Bey on senedir bir ilerleme olduğunu ancak savaşlar nedeniyle bunun yavaş gerçekleştiğini, Ahmed Hilmi Bey de Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılından beri çeşitli nedenlerle ağır da olsa bir ilerlemeden söz edilebileceğini belirtmiştir.

Eğitimde neden geri kalındığı sorusuna verilen yanıtlarda ankete katılanlardan Ali Haydar, Hasan Fehmi, Mustafa Rahmi, Selim Sırrı, İhsan ve Ahmet Hilmi Beyler, dönemin eğitim sorunlarını dolaylı ya da doğrudan savaş yıllarının olumsuz etkilerine bağlamaktadır. Eğitimde bir gerileme olduğunu açıkça dile getiren tek isim olan Faik Bey bunu büyük ölçüde plansızlıkla ilişkilendirmektedir. O, bahsettiği gerilemenin okullarda nitelik yerine nicelik aramaya başlandığından beri devam ettiğini, eğitimin altyapısını oluşturan öğeler (bina, ders araç gereçleri ve en önemlisi de öğretmen) hazır olmadığı halde okul açıldığını ve programlar üzerinde de sonuçlarını düşünmeden gereğinden fazla oynandığını, ihtiyaçların ise göz ardı edildiğini vurgulayarak kapsamlı bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Sorunların çözümü konusunda Selim Sırrı Bey “memlekette sulh ve asayişin teminini”nden söz ederken her şeyden önce siyasal istikrarın sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Abdülfeyyaz Tevfik Bey “maarif-i umumiye kanunu”nu; Faik Bey “maarifimizin istikametini tayin ve tesbit ve cihet-i ilmiyesini (bilimsel yönü) idare edecek sahib-i salahiyet (yetkili) daimi bir heyet-i ilmiye”nin oluşturulmasını; Ali Rıza Bey “eski temayüllerden vazgeçerek kitaplarımızı ve programlarımızı hayatımıza uydurmak, tedris ve terbiyemizde bazı sınıflara hoş görünmek hevesini yenerek radikal hareket etme”yi; İhsan Bey “ilmi, esaslı ve şümüllü (kapsayıcı) bir terbiye ve maarif programı dairesinde müsbet adımlarla faaliyete devam etme”yi en etkili çözüm olarak görmektedir.²² Diğer bir ifadeyle ikinci sorunun bu boyutunun diğer soruların yer yer yanıtlarını içerdiği söylenebilir.

Yenileşmede öncelik

Anketin “En ziyade muhtaç-ı ıslah (düzeltilmeye muhtaç) hangi derece mekteplerimizdir?” şeklindeki üçüncü sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye

22 Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1923.

gazetesinin 3 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Eğitimde yeniliklere hangi okul kademesi ve türünden başlanması gerektiği yönündeki bu soruya verdikleri yanıtta Selim Sırrı, Mustafa Rahmi, İhsan, Avni ve Nafi Atuf Beyler, okulların tamamının ıslahata ihtiyacı olduğunu belirtmektedirler. Buna karşın Ali Haydar ve Ahmed Hilmi Beyler önceliği köy mekteplerine verecek şekilde, Ali Sami ve Faik Beyler ise genel olarak ilkokullara; Ali Rıza Bey toplumsal bünyemizde görevi tam olarak anlaşılamayan “orta tahsil mektepleri”ne; Hasan Fehmi Bey ilk ve ortaokullara, İbrahim Alâettin Bey ise ilkokullar ve Darülfünun’a öncelik verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²³ Bu tartışmaların kısmen, İkinci Meşrutiyet döneminde Emrullah Efendi ile Sâtı Bey arasındaki eğitimde yenileşmenin nereden başlayacağına ilişkin eğitim tartışmalarına benzediği ve Cumhuriyet eğitiminin de uzun süre gündeminde kaldığı söylenebilir.

Anketin “Dar veya geniş bir bütçeye göre ıslahatın sıra ve tertibi ne olmalıdır?” şeklindeki dördüncü sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 3 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Bu soru, yapılacak yeniliklerin sırası ve düzenlemesiyle ilgili olduğu için hem üçüncü soruyla hem de birinci sorunun yanıtlarında yer alan öğretmen yetiştirme kategorisiyle de ilişkilidir.

Ankette, sorunun bütçeyi temel alarak yanıtlanması istendiği halde katılımcılar -Ali Rıza ve Avni Beyler hariç- bütçenin dar veya genişliğini dikkate almadan ıslahat önceliklerini ortaya koymuşlardır. Bu çerçevede Selim Sırrı, Ali Haydar, Mustafa Rahmi, Ahmed Hilmi, İhsan, Nafi Atuf ve Ali Rıza Beyler ıslahatın eğitimin hiçbir aşaması ihmal edilmeden her derece ve türden okullara eşit bir önem atfedilerek başlatılmasına vurgu yapmışlardır. Abdülfeyyaz Tefvik, Faik ve Hasan Fehmi Beyler ıslahatın öğretmen yetiştiren kurumlar olan “Darümuallimin” ve “Darümuallimat”lardan, İbrahim Alâettin ise ıslahatın hem ilkokullar hem de onlara öğretmen yetiştiren kurumlardan başlaması gerektiğini dile getirmiştir. Soruyu bütçeyi dikkate alarak yanıtlayan Ali Rıza Bey bütçenin dar olması durumunda önceliğin ilk tedrisata verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Eğitim finansmanı

Birinci ve on birinci sorulara katılımcıların verdikleri yanıtlarda kısmen değinilmekle birlikte, eğitim finansmanı meselesi anketin “Dar veya geniş bir bütçeye göre ıslahatın sıra ve tertibi ne olmalıdır? şeklindeki dördüncü ve “Esaslı bir maarif bütçesi için senevi ne kadar paraya ihtiyaç vardır? şeklindeki beşinci sorularında doğrudan konu edilmiştir.

Heyet üyelerinden Ali Haydar Bey'e göre birinci soruda öne çıkan, hepsi birbirine bağlı olan eksikliklerden bazıları “para, bina, levazım-ı dersiyeye” iken, Maarif Vekâleti Müfettişlerinden Ahmed Hilmi Bey'e göre “umur-ı maarife (eğitim işlerine) az para tahsis edilmesi”dir. Esasen eğitimin finansmanı sorunu, yeni rejimin bir yandan tüm toplumsal kurumlarıyla kendini inşa ederken, bir yandan da tüm bunların belirleyicisi olarak görülebilecek olan kendi ekonomisini yaratma çabasıyla da ilgili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu durum, sadece devralınan tüm eğitimsel sorunların çözümünde değil, aynı zamanda inşa edilmek istenen yeni siyasal-toplumsal-ekonomik yapının niteliğinin de belirleyicisi olacaktır. Ayrıca anketin “ilim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette yayılması için ne gerektiği” şeklindeki on birinci sorusuna, Selim Sırrı ve Mustafa Rahmi Beylerin verdikleri yanıtlarda öncelikle paraya duyulan ihtiyaç vurgusu bu çerçevede değerlendirilebilir.

²³ Hâkimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1923.

Eğitim, Cumhuriyetin temel görevlerinden biri olarak kabul edildiği için, eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu tüm kaynaklar da devlet eliyle üretilmek durumundadır. Ekonomisini yeniden oluşturma çabasındaki Cumhuriyetin eğitime ayırdığı bütçe, eğitim ödeneklerini, altyapı ihtiyacının giderilmesini ve ders-araç gereçlerinin teminini de etkilemektedir. Dolayısıyla dördüncü soruda yer verilen “dar veya geniş bir bütçe ile” yeniliklerde nasıl bir sıra takip edileceği sorusuna İhsan Bey “Asri bir millet, bütçesi ister dar, ister geniş olsun, bir taraftan yükseltilecek halk kitlesini, diğer taraftan onu yükseltecek münevver sınıfı nazar-ı dikkate almak mecburiyetindedir” diyerek yeni rejimin her alanda yenilikler yapmasının gerekliliğini dile getirmektedir. Selim Sırrı Bey de “ıslahata her taraftan birden başlamak lazım” sözleriyle İhsan Beyi desteklemekte, fakat aynı zamanda yapılacak işlerin büyüklüğünü ve varolan olanakların kısıtlılığını vurgulayacak biçimde “az para sarf ederek çok iş görmenin yolunu öğrenmeliyiz” demektedir. Katılımcılar “esaslı bir maarif bütçesi için senevi ne kadar paraya ihtiyaç olduğu” sorusuna kesin yanıtlar vermekten kaçınmışlardır. Zira, 1923 yazında henüz bu konuya açıkça yanıt vermek için yeterli verilere sahip değildirlere. Mekteb-i Sultani Müdürü Faik Bey, bu durumu “maarif bütçesi için senevi ne kadar paraya ihtiyaç olduğuna dair kati cevap vermek pek müşküldür; zira memleketimizde muntazam istatistikler mevcut değildir” sözleriyle vurgularken, Maarif Müfettişlerinden Ahmet Hilmi ve Orta Tedrisat Müdürü Nafi Atuf Beyler de bilimsel çalışmalar yoluyla memleketin eğitim alanındaki temel ihtiyaçlarının saptanması sonucunda bir bütçe tayin edilebileceği görüşünü dile getirmektedirler. Dolayısıyla yeni rejimin yapması gereken, eldeki imkanları tam olarak tespit edip uygulanabilirliğini bilimsel ölçütlerle ortaya koyduğu bir mesai ve icraat programı hazırladıktan sonra işe başlamasıdır.

Yeni rejimin inşa etmek istediği tüm kurumların gelirlerinin hangi kaynaklardan elde edileceği ve nasıl kullanılacağı önemli bir sorundur. İhsaiyyat Müdürü Avni Bey, dördüncü soruya verdiği “Devlet bütçesi var, mahalli bütçeler var. Maarifin bu bütçelere nazaran vaziyeti bugünkü gibi kalırsa bu sorunun cevabı başka, bugünkünden farklı vaziyete girerse başka olur” şeklindeki yanıtıyla tam olarak bu soruna eğilmiştir. Maarifin ihtiyaçlarının bu iki temel kaynaktan hangisi kanalıyla gerçekleştirileceği, ihtiyaçların giderilmesindeki önceliğin de belirleyicisi olacaktır. Aslında söz konusu olan, dönemin koşullarında bir bütçe planlamasıdır. Nafi Atuf Bey de “İlmi bir surette memleketi tanımak sayesinde tebellür edecek (belirecek) ihtiyaçlara göre bu bütçe tayin edebilir” diyerek bu durumu özetlemiştir.

Ankete katılan I. Heyet-i İlmiye üyelerinin dikkat çektiği eğitimde kaynak sorunu için 18.03.1924 tarih ve 442 sayılı *Köy Kanunu* yürürlüğe girer. Buna göre, köyün ve köylülerin zorunlu işleri arasında “Köyde maarif idarelerinin vereceği örneğe göre bir mektep yapmak” maddesi bulunmaktadır. Dönemin eğitim istatistiklerine bakıldığında 1923-24 öğretim yılında tüm okul kademe ve türlerinde, yaklaşık 5000 okulda, 12000 öğretmenle 360000 öğrenci öğrenim görmektedir.²⁴ 1927 istatistiklerine göre 13.648.270 olan ülke nüfusunun 12.517.992’si (% 91,72’si) okuma yazma bilmemektedir ve % 75,8’i köylerde yaşamaktadır.²⁵ Bu durum, zorunlu eğitimin yaygınlaşmasındaki en büyük engellerden biridir ve köylerin okullaşması kısmen bu kanunla aşılmaya çalışılır. Bu çerçevede 16 maddeden oluşan ve “mecburi tahsil çağında bulunanların okutulması için haddi zaruri (zorunlu) olan masraflara halkın hissesi iştiraki”ni (katılım payını) esas alan, 20.04.1341 (1925) tarih ve 616 sayılı “*Mektep Vergisi Kanunu*” yürürlüğe girer. Böylece, “Şehir, kasaba ve köylerde oturan, az çok kazanç ve serveti olan her fert” ile “mânevi şahsiyeti

24 *Maarif İstatistikleri 1933-1934*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1935, s.2-4.

25 Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, *Türkiye Nüfusu*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.4

haiz şirketler ve müesseseler” mektep vergisi ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Eğitimde kaynak arayışı için yapılan bu yasal düzenlemeler yetersiz kalır. Ancak hangi bütçenin işe koşulacağı sorunu için kapsamlı düzenleme 22.03.1926 tarih ve 789 sayılı *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*'la olmuştur. Buna göre ilkokulların “vilayetlerin idarei hususiye (il Özel İdaresi) varidatıyla (gelirleriyle) açılması” süreci başlamıştır. Ancak Birinci Heyet-i İlmiye komisyonlarından, İlk Tahsil Encümeninin görüştüğü Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu düzenlemesine göre, ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının umumi bütçeden ödenmesi; diğer ihtiyaçların “mahalli bütçelerden temini suretiyle de halkın kendi maarifiyle doğrudan doğruya alâkadarlığına imkân verilmesi” teklif edilmiştir. Komisyon üyelerinden Ziya Gökalp, “mekteplere ait mahsusatın hususi bütçelerden alınıp umumi bütçeye konulmasının en mühim mesailden biri olduğu”nu; böyle yapılmazsa “muallimlerin aç ve maarifin gayr-ı münevverler elinde kalmakta devam edeceğini”²⁶ belirtmiştir. Ancak bu teklifin kanunlaşmadığı ve yürürlüğe giremediği görülür. Esasen ilköğretimin finansmanının il özel idarelerine bırakılması uygulaması, Karakütük'e göre 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'na (İlköğretim Geçici Yasası) dayanmaktadır.²⁷ Bu uygulamaların yanı sıra 11 maddeden oluşan, 18.07.1927 tarihinde yürürlüğe giren, 1130 sayılı “*Maarif Vergisi Hakkında Kanun*” da eğitime kaynak sağlanmasıyla ilgilidir. Bu verginin, 26.05.1929 tarih ve 1454 sayılı yasa ile yürürlükten kaldırdığını belirten Karakütük'e göre, Millî Eğitim Bakanlığı harcamalarının devletin genel bütçe giderleri içindeki oranı 1921 yılında % 0.7, 1922 yılında % 1.5, 1923 yılında % 2.9 iken, 1924 yılında % 4.7 olmuştur. Ayvaz ve Şahin, 1924-1938 yıllarında, 15 yıllık süreçte bütçe yatırımlarının ortalama olarak % 3,7'sinin Maarif Vekâleti yatırımlarına ve bu bütçe miktarının da büyük kısmının personel giderlerine ayrıldığını²⁸; Karakütük ise bu konuda ayrıntı vererek “Millî Eğitim Bakanlığı harcamaları içinde işgören harcamalarının oranının 1926 yılında % 41.1 iken, 1936 yılında % 65.3'e kadar yükseldiği”ni belirtmektedir. 1926 tarihinde *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*'la belirlenen ilkokulların “vilayetlerin il Özel İdaresi gelirleriyle açılması uygulaması, 30.01.1948 tarihinden itibaren yürürlüğe giren “*Özel İdarelerden aylık alan ilkokul öğretmenlerinin kadrolarının Millî Eğitim Bakanlığı teşkilatına alınması hakkında Kanun*”la, öğretmen maaşları Genel Bütçeden, ilkokullardaki hizmetlilerin ücretleriyle okulların yapım, onarım ve her çeşit genel giderleri Özel İdare Bütçelerinden verilmesi biçiminde yeniden düzenlenir. Bu kanunla, ilköğretimde görevli öğretmenlerin aylıklarının genel bütçeden ödenmesi uygulaması Karakütük'e göre, Millî Eğitim Bakanlığı giderlerinin büyük oranda işgören ücretleri, aylıkları ve yolluklarına ayrılması; yatırım harcamalarına gereken önemin verilmemesi sonucunu doğurmuş, eğitim finansmanı açısından yaşanan en önemli sorunlardan biri olan bu durum, bugüne kadar sürmüş ve bugün de güncelliğini korumaktadır.

Kitaplar, Öğrenciler ve Öğretmenler

Anketin “muallimler, talebe, kitaplar hakkındaki fikriniz nedir? şeklindeki altıncı sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 5 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Bu sorunun öğretmenler kategorisine ilişkin verilen yanıtlar analiz edildiğinde, öğretmenlerin ekonomik koşulları, öğretmenlerin sahip oldukları yeterlikler ve öğretmenliğin bir meslek olması alt temalarının öne çıktığı görülmektedir. Öğrenci kategorisinde, öğrencilerin mevcut durumları ve bu durumun düzeltilmesi için nelerin işe

26 *İkdam*, 30 Temmuz 1923.

27 Kasım Karakütük, “Cumhuriyetin Kuruluşundan Planlı Döneme Kadar Eğitimin Finansmanı: 1923-1960”, *Millî Eğitim Dergisi*, 2001, S. 149.

28 Saide Ayvaz, Mustafa Şahin, “Cumhuriyet dönemi eğitim bütçeleri”, *International Journal of Human Sciences*, 2014, C.11, S.1, s. 307.

koşulacağına dair değerlendirmeler yer almaktadır. Kitaplar kategorisinde ise kitapların tasarımı, içerik özellikleri ile basım-yayım ilkeleri ve politikaları alt temalarının olduğu söylenebilir.

Kitaplar

Kitapların *tasarım özellikleri* hakkında İhsaiyyat Müdürü Avni Bey, “pek az müstesnalardan sarf-ı nazarla, mevcut ibtidai kitaplarını ve bazı tali (ortaöğretim) kitaplarını kamilen (bütünüyle) yakmalıdır. Çünkü mektep kitabı olmamak için ne gibi evsaf lazımsa hepsini haizdirler (taşırılar), kağıtları aşağıdır, tablaları (baskıları) fenadır, resimleri berbattır, harfleri bozuktur” diyerek, kitap tasarımlarının ihtiyaca uygun olmadığını belirtmektedir. Mustafa Rahmi Beye göre kitaplar “mücelled (ciltlenmiş), iyi kağıtlı, güzel resimli, çocukların yaşlarına göre puntalı”; Edebiyat Muallimi Ali Rıza Beye göre, “resimleri renkli ve nefis, kağıtları sağlam ve güzel, ciltleri mu'tena (özenli) olmalıdır.”

Kitaplar hakkında görüş bildirenlerden kitapların *içerik özellikleri* alt teması çerçevesinde değerlendirilebilecek görüşleri olan Ali Haydar Bey, okullarda kullanılan kitapların çoğunluğunun Türkçe olmadığını, konuşulan dilden ve “çocuk lisanı mantığından çok uzak” olduğunu; öğrencinin kelimeyi ezberleyerek, manaya nüfuz edemediğini; kitabın kolaylaştırıcı bir araç olmak yerine öğrenciye zorluk yaşattığını söyleyerek, kitapların içerikleriyle ihtiyaca ve yaşa uygun olmadığını; Avni Bey, “mündericatlara insicamdan aridir” diyerek kitap içeriklerinin bütünlükten yoksun olduğunu belirtmektedirler. Bu düşüncelerin yanı sıra Ali Rıza Beye göre ise kitaplar gayet açık olmalı, içerik itibariyle hitap ettiği zümrenin seviyesini dikkate almalıdır.

Kitapların *basım-yayım ilkeleri ve politikaları* alt temasına yönelik olarak İbrahim Alâettin Bey, “mektep kitaplarının belki %95'i tebdil ve islahatla muhtaçtır” derken; Ali Sami Bey kitapların “hatır için kabul olunmaması” gerektiğini vurgulamaktadır. Ali Haydar Bey, “asri mektep kitaplarına”; İhsan Bey de “muallimlerimize rehberlik edecek kitaplara” ihtiyaç bulunduğunu dile getirmektedir. Mustafa Rahmi Bey ve Hasan Fehmi Beyler kitapların “hükümet tarafından tertib ettirilmesi”ne ve “hükümetin himaye ve sahabetine” ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Benzer biçimde Nafi Atuf Bey de, “mektep kitaplarını, muhalledeleri (kalıcı eserler) hükümet, masrafını deruhte ederek (üstlenerek) mümtaz zatlara ve heyetlere yazdırmalı” diyerek kitapların masraflarının hükümet tarafından karşılanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede Ali Rıza Bey kitapları okul ve genel kitaplar olarak ikiye ayırmaktadır: okul kitapları için “müsabakalar açmak, muvaffak olmuş eserleri programlara kabul etmek, talebeye bu kitapları vaktinde ve ucuz olarak vermek” gerektiğini; genel eserler için “bütün lisanlara nakl edilmiş çok kıymetli, ilmi, fenni, edebi, terbiyevi eserleri birer birer lisanımıza nakl etmek, bu tarzda müfid eserler telif etmek, tetebbu ve tedkik (araştırma ve inceleme) hazinelerimizi zenginleştirmek en zaruri ihtiyaçlarımızdandır” diyerek diğer ulusların çeşitli alanlardan kitaplarının tercüme edilmesini önermektedir. Bu düşüncelerin yanı sıra, İhsan Bey, okul kitaplarındaki en büyük eksikliğin “hayati usarelerini bu milletin ruhundan almamış olmaları”ndan kaynaklandığını, dolayısıyla okul kitaplarının “Türk hars ve irfanına canlı ve samimi bir tercüman” olacak biçimde; “milli ve içtimai ihtiyaçlarımıza” uygun; “çocuklarımızın seviyesine muvafık”; mebahsı (araştırma inceleme konuları) çocuklarımızı daha çok düşündürmeye, daha çok çalıştırmaya saik olacak surette” düzenlenmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁹

²⁹ Hâkimiyet-i Milliye, 5 Ağustos 1923.

Kitaplar hakkındaki görüşlerden tasarım, içerik özellikleri ile basım-yayım ilkeleri ve politikalarına yönelik II. Heyet-i İlmiye toplantısı sonrası, 19 Mayıs 1925 tarihinde “*Mektep Kitapları Hakkında Talimatname*” yürürlüğe girer.³⁰ III. Heyet-i İlmiye toplantısından sonra 3 Nisan 1926’da yürürlüğe giren *Maarif Teşkilatına Dair Kanunu*’nun birinci maddesiyle “Türk dili ve buna müteallik bilcümle ilmi meseleler ile iştigal etmek üzere Maarif Vekâletinde bir dil heyeti; ikinci maddesiyle talim ve terbiye işleri ile iştigal etmek üzere Maarif Vekâletinde bir Talim ve Terbiye Dairesi” oluşturulması hükme bağlanmıştır. Altunya’ya göre Dil Heyeti düzenlemesi, “hem dili zenginleştirip araştırmayı, hem de yeni Türk Harflerinin kabulünü hedefliyordu.”³¹ Diğer bir ifadeyle bu iki düzenlemenin, genelde eğitim öğretim işleri, özelde dil çalışmaları başta olmak üzere ders kitapları, eserler, okul programları gibi işlerle ilgilenmeyi amaçladığı söylenebilir. Bu düzenlemelerin yanı sıra, 3 Mayıs 1926 tarih ve 823 sayılı “*Mektep Kitaplarının Maarif Vekâletince Tâbı Hakkında Kanun*” yürürlüğe girer. Bu kanunun birinci maddesine göre ders kitaplarının, öğrencilere maliyeti üzerinden en çok % 10 fazlasıyla satılması ve bunu sağlamak için Maarif Vekâleti bütçesinde her sene bir fasıl açılması hükme bağlanmıştır. Altunya’ya göre bu kanunla ders kitaplarının yayını Milli Eğitim Bakanlığı’nın tekeline alınmıştır.³²

Öğrenciler

Selim Sırrı Bey, dönemin öğrencilerini “endişe-i istikbalde (gelecek kaygısı)”; Faik Bey, “şaşırmış”; Ali Haydar Bey “çalışkan”; Ahmet Hilmi Bey ise “hasta, kansız ve dermansız” olarak nitelendirmektedir. Ahmet Hilmi Bey’e göre bu durum, elli seneden beri sınırlarında sürekli düşmanlarla çarpışan ve hayat hakkını tanıtmak isteyen Türk insanının, aile yuvasının yeterince refah ve mutluluğuna vakit bulamamasından kaynaklanmaktadır. Bu durumun düzeltilmesi için “Mektep tabipleri talebenin sıhhat-ı umumiyesini mütemadi nezaret altında bulundurmalıdır. Hülâsa genç mekteplinin sıhhati muhafaza edilmeli, çevik, cesur, azimli, bilgi(li), millet ve yurt sevgisi, şuurlu bir inzibat, teşkilata kabiliyetli, büyüklerini sever; dindar, faziletli olmak gibi kabiliyetleri(ni) inkişaf ettirmelidir.”

Öğrencilerin akademik başarıları konusunda Ali Haydar Bey “malumatı hocalarından hazırca ve basmakalıp” biçimde aldıklarını; bu yöntemin onları hayata hazırlamadığını ve onların hayatta herşeyi hazır istemelerine neden olacağını; bunun yerine öğrencilere “malumatı ve hünerleri bizzat istihsale” alışma yolunu önermektedir. Ayrıca Kastamonu Sultanisi Edebiyat Muallimi Ali Rıza Bey’e göre okullarda öğrenciler, “zeka ve kabiliyetçe birbirine yakın olmak üzere tasnif edilmeli, devam meselesine ehemmiyet verilerek senenin her mevsiminde ve günün iktiza eden her saatinde mektebe devam edemeyenler ayrı mektebe sevk edilmelidir. Tahsili geri kalanlarla tahsile başlamak çağında bulunanları aynı muallime tevdi ve aynı sınıfa sevk ve aynı usul ile tedris etmekten ictinab edilmelidir (sakınılmalıdır).” Orta Tedrisat Müdürü Nafi Atuf Bey’e göre ise bizde ayrıca bir talebe hayatı olmadığı için, “çocukların iradelerini de tenmiye edecek (geliştirecek) hür bir terbiye sayesinde yeni bir talebe hayatı” doğacaktır. Anketi yanıtlayan katılımcılar genellikle öğrencilerin mevcut durumlarından ve nasıl yetiştirilmeleri gerektiğinden bahsederken, yalnızca Avni Bey öğrencilerin hayatını kolaylaştıracak birtakım özel ayrıcalıklara sahip olması gerektiğinden söz eder. Buna ilişkin verdiği örnek ise, öğrencilerin gerek devlete gerekse de özel şirketlere ait taşıtlarda her zaman sadece bir kimlik kağıdı göstererek indirimli tarifeden yolculuk yapabilmelerinin sağlanmasıdır.³³

30 Niyazi Altunya, *Milli Eğitimde Mustafa Necati Dönemi*, Uygun Basım, Ankara, 2009, s. 69.

31 Altunya, a.g.e., s. 84

32 Altunya, a.g.e., s.69.

33 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ağustos 1923.

Öğretmenler

Altıncı sorunun öğretmenler kategorisinin alt temalarından öğretmenlerin sahip olduğu yeterliklere ilişkin Darülfünun muallimlerinden Ali Haydar Bey, “muallimlerin bir kısmı usul-i tedrise aşına olmadıklarından talebenin birçok emeklerini israf” ettiklerini vurgulayarak öğretmenlerin, öğretmenlik yeterliklerinden mesleki becerilerini sorgulamaktadır. Kastamonu Sultanisi Edebiyat Muallimi Ali Rıza Bey de öğretmenlerin, işinde uzman, terbiye ve disipline yönelik görüşleri tutarlı, okuttukları veya önemsedikleri derslerden başka bütün bilimlerin bağlantılarını ve değerlerini kavrayacak felsefi bir görüşe sahip olmaları”nın gerekliliğini belirterek, günümüz öğretmen yeterlik alanlarından öğretmenlik meslek bilgisinin önemini vurgulamaktadır.

Öğretmenliğin bir meslek haline gelmesi konusunu yalnızca İhsaiyyat Müdürü Avni Bey vurgulamıştır. Ona göre, “Muallimlerin iyi hazırlanması ve bu mesleğe merbut olması lazımdır. Muallimlik de mühendislik ve tabiplik gibi bir meslek olmalıdır.” Bunun yanı sıra, “Maişetini (geçimini) başka yollarda temin edemeyenlerin basit bir imtihanla muallimliğe girmeleri”nin “maarifimiz için parlak neticeler” vermeyeceğini söyleyen Avni Bey, öğretmenliğin saygın ve önemli bir meslek olarak görülmesi için mesleğe girişin belirli ilke ve kurallara bağlanması gereğine dikkat çeker. Ona göre, öğretmenler görevlerini yaparken mesleklerinde istikrar görmeli ve emeklerinin zamanla uygun bir şekilde ödüllendirileceğine inanmalıdırlar, mesela on yıl sonra ne kadar maaş alacaklarını kesin bir biçimde bilmelidirler. Mesleğe girişte olduğu gibi öğretmenlerin atama ve yükseltmeleri de belirli ilke ve kurallara uygun bir biçimde yürümelidir. Öyle ki, meclis kararları, bütçe denkliği düşüncesi, Muvazene-i Maliye Encümeni kararları öğretmenlerin hayatlarıyla oynayamazdır. Öğretmenler hiçbir zaman keyfi uygulamalarla maaşlarının indirilemeyeceğine ve kanuni bir sebep bulunmadıkça Büyük Millet Meclisinin bile onları yerlerinden kılmadamayacağına emin olmalıdırlar.³⁴

Öğretmenlerin ekonomik koşullarıyla ilgili olarak Selim Sırrı Bey, öğretmenlerin geçim derdiyle boğuştuğunu; Ahmet Hilmi Bey, “pek perişan” olduklarını; Mustafa Rahmi Bey, öğretmenlerin buldukları darlıktan kurtarılması ve hiçbir maddi kaygısı olmaması gerektiğini; Nafi Atuf Bey öğretmenlerin müreffeh bir hayata kavuşturulmasının temel düşüncesi olduğunu belirterek öğretmenlerin ekonomik zorluklar içinde görevlerini yapmaya çalıştıklarından söz etmektedirler. Öğretmenlerin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi eğitimin niteliğinin artırılması için de bir ön koşul olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Ahmet Hilmi Bey, geçim sıkıntısı içerisinde görevlerini yapan öğretmenlerin, düşünmeye, okumaya vakit bulamadıklarını, yarının kuşaklarını hazırlayacak ellerin ancak refahları derecesinde başarılı olabileceklerini belirtmektedir. Ona göre, midesi boş, aile ve çocukları yoksulluk ve sefalet içindeki öğretmenden öğrencilerine sağlıklı düşünceler telkin etmesi beklenemez. Nafi Atuf Bey de öğretmenlerin olumsuz koşullarının düzeltilmesi ve refahlarının sağlanmasıyla yeni rejimin aradığı seçkin bir öğretmen kadrosuna kavuşulabileceği görüşündedir. Ahmet Hilmi Bey’in de belirttiği üzere öğretmenliğin bir meslek ve öğretmenin de her türlü öğretim vasfına sahip olmasını istemek için öncelikle öğretmenin aklıktan kurtarılması, eline okumak üzere kitabının verilmesi, geleceği ve çocukları güvence altına alınarak sağlığının korunması gereklidir.³⁵

34 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ağustos 1923.

35 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ağustos 1923.

Öğretmenlerin refahı

Anketin “Müderris ve muallimlerin terfihi (refahı) için ne düşünürsünüz?” şeklindeki yedinci sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 6 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Bu soru, hem farklı okul kademelerindeki öğretmenlerin refahına ilişkin olduğu için altıncı sorunun öğretmenler kategorisi ile hem de yanıtları itibarıyla birinci sorunun yanıtları arasında olan yasal düzenlemeler kategorisiyle ilişkilidir. Yedinci soruya verilen yanıtlar analiz edildiğinde öğretmenlerin refahı için öne çıkan alt temalar yasal düzenlemeler, ekonomik-sosyal yardımlar, mesleki gelişimin sağlanması ve yurtdışına gönderilmesi biçimindedir.

Yasal düzenlemeler, birinci soruda eğitimdeki eksikliklerden biri olarak görüldüğü gibi yedinci sorunun yanıtlarının konularındandır. Ali Haydar Bey öğretmenlerin refahı için, “Heyet-i İlmiye'nin kanun layihaları” düzenlediğini belirtmektedir. Faik ve Ali Sami Beyler “maarifi umumiye kanununa” ihtiyaç olduğunu; İbrahim Alâettin Bey, “meslek-i talimin kanunla inzibat altına alınması” gerektiğini söylerken, Abdülfeyyaz Tevik Bey de “kanun, cümlesine güzel ve makul bir istikbal hazırlar” sözüyle öğretmenlerin refahının kanun yoluyla sağlanabileceğini vurgular. Nafi Atuf Bey'e göre de öğretmenlerin “terakkileri, tefeyyüzleri (yükselmeleri), azilleri (görevden alınmaları), tebdilleri (görev değişiklikleri) muayyen kanunlara bağlanmalı”dır. Görüleceği üzere, ankete katılanlar öğretmenliğin huzurlu ve güven altında yapılabilmesi için sağlam hukuki temellere dayandırılması gereğine dikkat çekmektedirler. Bu çerçevede, 13 Mart 1924 tarihli *Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu* ile 03.04.1926 tarih ve 789 sayılı *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*'da öğretmenlerin refahı ile birlikte özlük hakları ve sorumluluklarını da içeren düzenlemeler bulunmaktadır. Tüm okul kademelerindeki öğretmen ve yöneticilerin ne kadar maaş alacakları, kaç yılda bir maaşlarına zam uygulanacağı, çeşitli ekonomik-sosyal yardımlar bu düzenlemede yer almıştır.

Ekonomik ve sosyal yardımlar da öğretmenlerin refahına ilişkin konular arasındadır. Selim Sırrı Bey'e göre, öğretmenlerin “karınlarını doyurmalı, çoluk çocuklarını sefaletten kurtarmalı, ihtiyarlıklarında sefalete düşmelerine meydan vermemeli; öldükleri zaman zevcelerini ve çocuklarını süründürmemeli”dir. Nafi Atuf Bey'e göre öğretmenler “mesken, maişet endişelerinden kurtarılmalı”dır. Abdülfeyyaz Tefvik Bey de benzer biçimde “onlara mesken ve ilaç verelim, maaşlarını muvazeneyi umumiyeye (genel bütçeye) alıp emniyetle çalışmalarını mümkün kılalım, aile ve evlat sahibi olmalarını teşvik için de müterakki memleketlerdeki ikramiyeleri kabul edelim” demektedir. Avni Bey de yine öğretmenler için “mesken temin edilmesi” ve “yeni yapılacak mekteplere muallimlerin maiale (ailece) yaşayabilecekleri apartmanlar ilave” edilmesi gerektiğini; ayrıca “şimendiferlerde, vapurlarda tenzilatlı (indirimli) tarifeye göre ücret vererek seyahat” etme hakkı ve bu hakkın “her mevsimde ve her zaman sadece bir hüviyet varakası ibraz etmekle” kullanılması gerektiğini söyleyerek, bugün de uygulanamayan çeşitli sosyal ve ekonomik haklardan söz etmektedir.

Mesleki gelişim konusunda Nafi Atuf Bey, öğretmenlerin “mesleklerinde ve tettebularında (araştırma) ilerlemeleri için muhtaç oldukları bilcümle vesaitte kolayca” sahip olmaları gerektiğini; Avni Bey, öğretmenlerin “bir fikir adamı sıfatıyla alelade beşeri ihtiyaçlardan fazla mesleki ve hususi ihtiyaçları” olduğunu, “kitaba, seyahate” ihtiyaç duyduklarını vurgulamaktadır. İhsan Bey de, “müderris ve muallimlerimize yalnız maddi ihtiyaçlarını değil, hars ve irfanlarını mütemediyen (durmadan) yükseltecek ve kendilerini asri milletlerin müderris ve muallimleri seviyesinde bulunduracak derecede manevi

ihtiyaçlarını da tatmine müsait bir refah hazırlamak”³⁶ gereğinden söz etmektedir. Bu çerçevede öğretmenlerin mesleki gelişimleri için kütüphaneler oluşturulması ve bunların kullanımı dahil ihtiyaç duydukları gerekli tedbirlerin alınmasının önerildiği görülmektedir.

Yurt dışına gönderilme, öğretmenlerin refahı için öne çıkan diğer bir alt temadır. Avni Beye göre, “muallimlerimizi seyahate teşvik” etmeli; “muallimlere her beş sene de bir sene mezuniyet (izin) vermeli, bu mezuniyeti istihlal eden (elde eden) muallim tam maaş olarak seyahat etmelidir. Avni Bey, “orta tedrisat muallimleri ve Darülfünun müderrisleri için tatbikinde hiç müşkülât olmayan bu usulün ilk tedrisat muallimlerine de tadilatla” uygulanabileceğini³⁷ belirterek tüm okul kademelerindeki öğretmenler için yurt içi ve yurt dışında seyahat ve öğrenim hakkı tanınmasını önemli görmektedir. Aslan’a göre, yurt dışına öğrenci gönderilmesine ilişkin olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında 1924 ve 1927 yılı talimatnameleri ve daha sonra çoğu hükümleri bugün de yürürlükte olan 1929 tarih ve 1416 Sayılı Kanun yürürlüğe girmiş; 1923-1940 tarihleri arasında A’dan Z’ye 102 alandan 12 ülkeye öğrenci-öğretmen gönderilmiştir.³⁸

Yükseköğretim sonrası uzmanlaşma

“Tahsil-i Âlinin ikmalinden sonra tettebbua atılacaklara ne gibi vesait ve teşkilat hazırlanması lüzumuna kailsiniz?” şeklindeki anketin sekizinci sorusuna verilerin yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 6 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Bu soru, yükseköğretimi bitirenler için ne tür bir düzenlemeye ihtiyaç olduğuna yönelik bir sorudur. Soruya verilen yanıtlar analiz edildiğinde, yedinci sorunun yanıtları arasında da olan yurtdışına gönderilme ve mesleki gelişim için çeşitli eğitim ve araştırma kurumlarının oluşturulması alt temaları ortaya çıkmaktadır.

Yurt dışına gönderilme konusu, yükseköğretimden sonra alanlarında uzmanlaşmak isteyen öğrencilere önerilen yollardan biridir. Selim Sırrı Beye göre yükseköğretimi bitirenlerin “en layık olanları”, Nafi Atuf Beye göre “bir kısmı”, Ali Sami Beye göre “isbat-ı ehliyet edenleri” Avrupa’ya; Ali Haydar Beye göre 1-2 sene müddetle hükümet hesabına Avrupa ve Amerika’ya” gönderilmelidir. Faik Beye göre bu gençlerin “Avrupa’ya giderek la akall (en azından) bir sene mesleklerine ait tettebbuatta (araştırmada) bulunmaları şarttır.” Türkiye’de henüz uygun koşullar bulunmadığından ve bunun sağlanması da uzun zaman alacağından, Ali Rıza Beye göre yükseköğretimi tamamlayan az sayıda genci araştırmalarını sürdürmek üzere “Avrupa’ya göndermek usulü” uygulanmalıdır. İhsan Beye göre yüksekokulu bitirenlerin “mesleklerine ait tetkikat ve tettebbuatta bulunmak için Avrupa ve Amerika’ya” gönderilmeleri; İbrahim Alâettin Beye göre “Avrupa’da ciddi bir âli tahsile sevk edilmeleri”³⁹ gerekmektedir. Ahmet Hilmi Bey de ülkenin ihtiyaç duyduğu uzmanların yetiştirilebilmesi için her meslekte Avrupa’ya çok sayıda öğrenci gönderilerek bunların Avrupa’da bilimsel seyahatlerine zaman ve imkan sağlanması gerektiğini dile getirmektedir.

Yükseköğretimi bitirenlerin *mesleki gelişimleri* için çeşitli eğitim ve araştırma kurumlarının oluşturulması gereğine de dikkat çekilmiştir. Selim Sırrı Bey, “büyük şehirlerde kütüphaneler, darülmesaier (enstitüler)” oluşturulmasını; Ali Haydar Bey İstanbul’daki umumi kütüphanelerin asri bir hale getirilmesini, diğer şehirlerde modern kıraathaneler ve kütüphanelerin açılmasını; benzer biçimde Mustafa Rahmi Bey, “hayat ile fenni birbirine bağlayacak muhtelif darülmesaier, enstitüler, darülmesaier, kütüphaneler”, İhsan Bey

36 Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ağustos 1923.

37 Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ağustos 1923.

38 Aslan, a.g.e. s.215-218.

39 Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ağustos 1923.

de “memleketimizin her tarafında lisani, edebi, tarihi, coğrafi, iktisadi, fenni tetkikat ve tettebbuatta bulunmak için yüksek hars müesseseleri, kütüphaneler ve müzeler” oluşturulmasını önermektedir. Ahmet Hilmi Bey en iyi inceleme ve araştırma vasıtalarının kütüphaneler olduğunu belirterek Vakıf kütüphanelerinin Maarif Vekâleti’ne devredilmesi önerisinde bulunmakta, bu kütüphanelerin genişletilip onarılması ve son yüzyıl içindeki yayınlarla birlikte Batı dilleriyle yazılmış önemli eserlerin de eklenmesiyle oldukça zengin kütüphanelere sahip olunabileceğini dile getirmektedir. Ona göre Türkiye’nin geleceğine üst düzeyde katkı sağlayacak kişiler bu kütüphanelerde araştırma ve incelemelerde bulunan gençler arasından yetişebilirdi. Hasan Fehmi ve Ali Sami Beyler de bu görüşü paylaşmaktadırlar. Hasan Fehmi, oluşturulacak bu yeni kütüphanelere gelişmiş ülkelerin ilim ve fen alanındaki yayımlarının düzenli olarak getirilmesini önermektedir. Nafi Atuf Bey de Avrupa ülkelerindeki gibi zengin kütüphanelerin, müzelerin, darülmesaiilerin, laboratuvarların açılarak, buralarda çalışacakları teşvik edecek sermaye ve himayenin sağlanması gereğini vurgulamaktadır. Avni Bey, araştırma ve incelemelerini ilerletmek ve uzmanlıklarını derinleştirmek isteyenler için çok daha kapsamlı öneriler getirmektedir. Ona göre memlekette bir an önce “bir tarih-i tabii müze evi, bir heyet rasathanesi, bir fenniyat kalemi, bir coğrafya araziyat enstitüsü, bahriyat müessesesi”, ayrıca çeşitli bölgelerde meteoroloji merkezleri, bitki ve hayvanat bahçeleri ve yurdun pek çok yerinde tarih ve arkeoloji enstitüleri kurulmalı; öte yandan memleket, “hars ve irfan mıntıklarına ayrılmalı” ve “her mıntıkada bunlardan biri veya birkaçı bulunmalıdır”. Böylelikle, yükseköğretimini tamamlayanlardan arzu edenler bu şubelerde görevlendirilerek çalışabilecek, araştırmalarını ve uzmanlıklarını derinleştirebileceklerdir.⁴⁰ Kütüphane, müze, enstitü gibi kurumların oluşturulması Birinci Heyet-i İlmiye’de görüşülen konular arasındaydı. Bunlardan biri de “Terbiye Darülmesaii” (Eğitimbilim Enstitüsü) ve öğretmen okullarında “Terbiyevi Ruhیات Darülmesaii (Eğitim Psikolojisi Enstitüsü) kurma konusudur.⁴¹ Altunya’ya göre, Baltacıoğlu’nun üniversiteye Rektör seçilmesiyle Darülmesaii kurma olanağı doğar. Böylelikle Darülfünunda 1933 yılına kadar varlığını sürdüren “Terbiye Darülmesaii” kurulur.⁴² Bu Darülmesaiilerin günümüz enstitülerine karşılık geldiği söylenebilir.

Kadınların eğitimi

Anketin, “Kadın ve erkek tahsilinin aynı esas dahilinde mi icrasına taraftarsınız?” şeklindeki dokuzuncu sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 7 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Bu soru daha çok kadınların eğitime yönelik bir sorudur. Bu çerçevede soruya verilen yanıtlar analiz edildiğinde kadınların, toplumsal cinsiyetlerine göre mesleklere yönlendirilmeleri, ayrı okul programları ve karma eğitim biçiminde üç alt temanın öne çıktığı söylenebilir.

Toplumsal cinsiyetlere göre meslek seçimi

Bu çerçevede Selim Sırrı Bey, kadınların “doktor, mühendis, avukat olmaya heves etmelerini arzu etmem, onları muallime, eczacı, ressam, musikîşinas ve ana görmek isterim” diyerek, belirli mesleklere yönelik eğitim almalarını uygun görmektedir. Hasan Fehmi Bey de “her iki zümrenin hususiyetine göre teşkilata, tedrisata ihtiyaç” bulunduğunu belirtmektedir. Ali Haydar Bey “suret-i mahsusada (özel olarak) kızlara mahsus meslek mektepleri açılmalı: Kız sınaî, idare-i beytiye, tabahat mektepleri gibi. Darülmuaallimatlara

40 *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Ağustos 1923.

41 *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1923.

42 Niyazi Altunya, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Öğretimi-Başlangıçtan 1965’e Kadar*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2018, s.291.

çok kıymet vermelidir” diyerek cinsiyete özgü meslek seçiminin ve beceri derslerinin başka programlarda da olması taraftardır.

Toplumsal cinsiyetlere özgü programlar ve beceri dersleri

Ali Haydar Bey, kadınların eğitiminde “ibtidai, idadi ve sultanilerde aynı esaslar”ın korunması ve bu okullarda “kadınlığa mahsus dikiş ve nakış gibi dersler”in ilave edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunların yanı sıra Ali Rıza Beye göre “Her cins verilecek tahsil meselesinde, kadının daha çok sükûn ve müsalemet (barış) içinde geçecek bir ev hayatına, erkeklerin de daha çok mücadele içinde geçecek belde hayatına atılacakları, kadının en çok hissi ve hadsi umurda (sezgisel işlerde), erkeğin de en çok zihni ve akli hususlarda daha müstaid (yetenekli) ve daha mücehhez (donanımlı) buldukları, nihayet çocuğu yetiştirmek için nefsini bezl (fedakarlık) eden kadınla ailesi için lazım olan şeyleri tabiatın mümsik (cimri, eli sıkı) sinasından ve insanların kıskanç ellerinden çekip koparmakla uğraşan erkeğin ahlaki mebdelerde de az çok ayrı istikametler tuttıkları göz önünde bulundurulmalıdır.” Mustafa Rahmi Bey, “kadın ve erkekte birinin istidad-ı ruhisi nazar-ı dikkate (ruhsal yetenekleri dikkate) alınarak kendilerine mahsus programlar ile inkişaf ettirilmelerine” taraftardır. Benzer biçimde İhsan Bey de “Kadınlar için iptidaiden âliye kadar tahsil mertebelerinin hepsinin açık bulundurulmasına, yalnız programlarda kadınların hususiyetinin nazar-ı dikkate alınmasına taraftar”dır. Bunların yanı sıra Ali Sami Bey ise, “Aynı esasat dairesinde fakat kadınların siyasetle alakadar olmayıp evleri ve çocuklarıyla meşgul olmaları esbabının temini şartıyla” kadınların farklı okul türlerinde olmasından ziyade, onlara toplumsal cinsiyetlerine uygun biçimde bilgiler ve becerilerin kazandırılmasından yanadır. Bunların dışında Galatasaray Sultanisi Müdürü Faik Bey “kadın ve erkek tahsilinin aynı esas dahilinde icrasına asla taraftar” olmadığını; İbrahim Bey de “Kadın ve erkek tahsilinin aynı esas dahilinde icrasına tamamen taraftar” olmadığını, “kadının terbiye ve tahsilinin tabii vazifelerine göre” belirlenmesi gerektiğini; ancak aralarında erkekleşmek isteyen ve buna mecbur olanlar bulunduğu zaman” engel olunmaması gerektiğini beyan etmektedirler. Ahmet Hilmi Bey ise “Türk kadınları(ndaki) bazı Avrupalı kadınların ifrat ve tefrit hareketlerinden içtinab ederek münevver bir Türk anası olmak, şen ve mesud bir yuvanın hakimi bulunmak ve yarının münevver Türk neslini ihzar etmek” düşüncesini sağlıklı gördüğünü belirtmektedir.⁴³

Karma eğitim

Kadın ve erkek tahsilinin aynı esasa tabi olması gerektiğini savunan Avni Bey ise bu soruyu tamamen karma eğitim açısından değerlendirmektedir. İlköğretimde mutlaka karma eğitim olması gerektiğini; ortaokullarda da karma eğitimin yer yer ve yavaş yavaş uygulanmasının çok faydalı olacağını; hatta yatılı ortaokullarda bile yatakhaneleri ayrı olmak üzere karma eğitime geçilmesinin cinsel ahlak açısından çok faydalı olacağını savunan Avni Bey, batı yaşam tarzının giderek ağırlık kazandığı ve kadınların cemiyet hayatına yeni girmeye başladığı Türk toplumunda bu durumun bir buhrana yol açmaması için toplumsal hayatta görmek istediğimiz “kadın ve erkek iştirak-ı mesaisini mekteplerde ‘disipline’ etmeliyiz” demektedir.

Bu üç temanın dışında, kadınların sosyo-ekonomik statülerine göre farklı eğitim yaşantısı içerisinde olacakları kabulü de vardır. Örneğin; Abdülfeyyaz Tevfik Bey, “Darülfünun şubalarına (fakültelerine, bölümlerine) girecek, mali ve dimaği kudretleri müsait hanımların tahsilini zükürden (erkekler) ayırmadım. Fakat bu yüksek gayeyi göze

⁴³ Hâkimiyet-i Milliye, 7 Ağustos 1923.

aldırmayıp, tahsili ancak hayat ve maişet için kabul eden hanımlara gelince, iş değişiyor. Bu seviyedeki mektepler ayrılmaya, programları da (tabiat kanunlarını) takip etmeye mecburdur. Çünkü her cins kendi teşkilatına göre az emek ve zahmet sarfıyla çok fayda istihsal edebilecek, meslekleri takip edecektir” diyerek kadınların sınıfsal özelliklerine bağlı olarak alacakları eğitimlerin de farklılaşacağını belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle, sosyal ve ekonomik koşulları sonucu bir mesleğe yönelik eğitim görmek isteyen kadınlar için, okullar ve programlar oluşturulması gerektiğini belirtmektedir. Nafi Atuf Bey ise tüm değerlendirmelerin dışında “Kadın ve erkek arasında tarihin yaptığı uçurumu tedricen kapayacak bir tarzda erkek ve kadın tahsilinin birbirine yaklaştırılması” gerektiğini savunmaktadır.⁴⁴

Tarihsel-toplumsal koşullar düşünüldüğünde katılımcıların hiçbirisinin kadınların eğitiminden yana olumsuz bir tutum içinde olmadığı görülmektedir. Yanıtlardan anlaşıldığı üzere, katılımcılar kadınların erkeklerle aynı esaslar dahilinde eğitim alıp almamaları yönündeki düşüncelerinde birbirlerinden farklı düşüncelere sahiptirler. Bununla birlikte, dönemin anlayışı doğrultusunda, toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyet rollerine uygun bir eğitim yaşantısı içerisinde bulunmaları gerektiği görüşünün hakim olduğu söylenebilir. Ayrıca karma eğitimin tartışıldığı ve uygulanmadığı bir dönemde Avni Bey’in karma eğitime geçiş önerisi, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren aşamalı olarak gerçekleşebilmiştir. Kamer’e göre karma eğitimin uygulanıp uygulanmaması ilişkin tartışmalar, II. Meşrutiyet döneminde sıbyan mektebi, ibtidailer ve rüşdiyelerde, Millî Mücadele döneminde Darülfünûnlarda, Cumhuriyet döneminde ise ortaokullar, liseler ve öğretmen okulları üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴⁵ 1924 Ağustosunda ilkokullarda, 1925’te yatısız ortaokullarda, 1934-1935 öğretim yılında liselerde karma eğitime geçilmesine karar verilmiştir.⁴⁶

Kadınların Geleceği

Anketin, “Kadınların ilim ve irfandaki mevki ve istikbalini nasıl görüyorsunuz? şeklindeki onuncu sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 7 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Bu çerçevede Avni Bey, “Kadın terbiyesinde umumi bir planla hareket cereyanı(nın) garpta da yeni” olduğunu, kadınların Darülfünuna kabulünün ise “yirmi senelik bir mesele” olduğunu, “böyle olmakla beraber alınan neticeler”in önemsiz olmadığını; Nafi Atuf Bey, “kadınlar(ın), erkekler kadar beşeriyetin her saha-i faaliyetinde kudret ve muvaffakiyetlerini” gösterdiklerini, kadınların da erkeklerin namzed oldukları istikbale ermelerine hiçbir” engel olmadığını dile getirmektedirler. Ali Haydar Bey’e göre kadınları “irfan sahasında” parlak bir gelecek beklemektedir; Mustafa Rahmi Bey de hem kız hem erkek sultanisinde çalışmış olmanın verdiği deneyimlerine dayanarak “kızlarımız, oğullarımızdan tahsil hususunda ileridedir” saptamasında bulunmakta, ayrıca kızların, ilim ve fen tahsilinde, özellikle de bediiyat (estetik) gibi özel yetenekleri bulunan ilimlerde erkek çocukların önüne geçeceğini düşünmektedir. Hasan Fehmi Bey’e göre “Kadınlarımızdaki sa’y (çalışma, gayret), erkeklere gıpta-bahş olacak (erkekleri imrendirecek) bir derece”dedir. İbrahim Alâettin Bey’e göre “Kız mektepleri gayret ve muvaffakiyet” göstermekte, “kadınlık terakki etmektedir.” Ali Sami Bey, erkeklerden daha akıllı ve daha açık fikirli olarak değerlendirdiği kadınların Türkiye’nin toplumsal dönüşümünde de önemli bir rol oynayacağı görüşünü taşımaktadır. İhsan Bey, “Türk

44 *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Ağustos 1923.

45 S. Tunay Kamer, *Türk Eğitim Sisteminde Karma Eğitime İlişkin Fikirler, Tartışmalar ve Uygulamalar* (1908-1950), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 233.

46 Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.67-68.

kadını irfan sahasında pek yüksek bir istikbale” aday olarak görmekte, özellikle çocuk terbiyesi sahasında Türk kadınına sınırsız görevler atfettiğini belirtmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla kadınların erkeklere göre daha başarılı buldukları, gerekli düzenlemeler yapıldığında kadınların daha da güçlü olacağı, kadınların eğitiminde hiçbir engelin olmadığı anlayışının kabul edildiği söylenebilir.

Bunlara karşın ankete yanıt verenler arasında kadınların eğitiminde toplumsal yaşam pratikleri açısından karşılaşılabilecek sorunlardan hareket eden, iyimser olmayan görüşler de vardır. Faik Bey “Kadınların ilim ve irfandaki mevki ve istikbalini müşevveş (belirsiz, karışık, düzensiz) olarak değerlendirmektedir. Selim Sırrı Bey de ülke bir geçiş döneminde olduğundan kadınların geleceğine ilişkin bir hüküm vermenin doğru olmayacağını ancak iyi bir teşkilat kurulamaması durumunda mevcut gidişin tehlikeli olacağı görüşündedir.⁴⁸

Bilginin Vulgarizasyonu

Anketin, “İlim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette intişarı için ne lazım?” geldiği şeklindeki on birinci sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 8 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Yanıtlar analiz edildiğinde finansman, öğretmen, program ve ihtiyaçlar çerçevesinde dört tema ortaya çıkmaktadır. İlk üç tema, diğer soruların kategorileri içerisinde ele alınmıştır. İhtiyaç boyutuyla ilgili olarak Faik Bey, ilim ve irfanın memleketin her tarafında aynı tarz ve kuvvette yayılmasını anlamlı bulmamakta, her çevrenin kendi kabiliyet ve ihtiyaçları doğrultusunda bu faaliyetlerin yürütülmesi gerektiğini savunmaktadır. Ali Rıza Bey de böyle bir çabayı anlamlı bulmadığını “maarifi memleketimizin her tarafında aynı tarzda ve aynı kuvvette neşr ve tamim dünün bir hayali idi, bugünün de bir hayalidir, hatta yarının da bir hayali olacaktır” sözleriyle ifade etmektedir. Ona göre, ülkenin her tarafı birbirine benzemediğinden, her yer aynı ihtiyaç şiddetiyle aynı irfana erişme arzusunda değildir. O halde “ne lazımsa onu vermeli, ne kadar lazımsa o kadarını vermelidir.” İbrahim Alâettin Bey de ilim ve irfanın memleketin her yerine yayılmasındansa en uygun yerlerde pek sınırlı ve manen, maddeten çok kuvvetli irfan merkezlerinin ilerisini düşünerek acelesiz bir şekilde kurulmaya başlanmasını daha yararlı bir girişim olarak görmektedir. Ali Sami Beye göre de “ilim ve irfan, memleketimizin her tarafında aynı tarzda neşredilmemelidir.” Her vatandaşa daha iyi bir üretici olması için ihtiyaç duyduğu bilgiler verilmelidir. Öncelikle ihtiyaçlar açısından verilen yanıtların dışında, somut olarak nelerin yapılması gerektiğini belirten tek kişi İhsaiyyat Müdürü Avni Bey'dir. Ona göre bu durumun temini için, gerçek “ilim sahiplerinin teşviki ve himayesi”; ilim ve fen alanında hizmet verecek pek çok yeni kurumun oluşturulması; milli, hususi ilim cemiyetleri oluşturuluncaya kadar ilmin devlet tarafından himaye edilmesi; halk kitapları aracılığıyla bilimin anlaşılır bir dille halka sunulmasının teşvik edilmesi; sabit, seyyar mektep ve halk kütüphaneleri, halk müzeleri ile ilmin ve edebiyatın, “halka doğru” götürülmesi gerekmektedir.⁴⁹

Yabancı dil öğretimi ve üniversite

Anketin on ikinci sorusu “Ecnebi lisanı ve tamimi için ne gibi usuller düşünüyorsunuz? Darülfünunun islahı neye mütevakıftır (bağlıdır). Muhtelif fakültelerin ihtiyaçları nedir?” biçiminde olup, kendi içinde üç soruyu barındırmaktadır. Bu soruya verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 8 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Yabancı

47 Hâkimiyet-i Milliye, 7 Ağustos 1923.

48 Hâkimiyet-i Milliye, 7 Ağustos 1923.

49 Hâkimiyet-i Milliye, 8 Ağustos 1923.

dil öğretimiyle ilgili verilen yanıtlar analiz edildiğinde, dil okullarının açılması, öğretmenlerin yetiştirilmesi, yabancı dil derslerinin programlarda yer alması ve bu konuda ders araç-gereçleri alt temaları öne çıkmaktadır. Darülfünunun ve fakültelerin ıslahı sorusunda ise, üniversitenin herkese açık olması, sayılarının arttırılması ve başka üniversite modelleri önerilmektedir.

Yabancı dil öğretimiyle ilgili olarak Selim Sırrı Bey, İstanbul'da ve büyük şehirlerde; İbrahim Alâettin Bey, "Darülfünunda lisan seminerleri ve muhtelif şehirlerde" *dil okulları* açılması gerektiğini savunmaktadırlar. Ali Haydar ve Avni Beyler ise iyi dil öğretmenlerinin yetiştirilmesini öncelikli olarak görmektedirler. Mustafa Rahmi Bey ise okullarda yabancı dilin "ana dili o lisan olan muallimler tarafından tedris ettirilmesi" gerektiğini belirtmektedir. Bu soruya yanıt veren tüm katılımcılar, okullarda yabancı bir dilin öğretilmesi gerektiğini savunurken, hangi kademede olacağı konusunda farklı değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. İhsan ve Nafi Atuf Beyler, yabancı dilin öncelikli olarak orta ve yüksek okullarda; İbrahim Alâettin Bey şehir iptidailerinin son iki sınıfından başlamak kaydıyla, esas olarak ortaöğretimde; Hasan Fehmi Bey de benzer biçimde ortaöğretim okullarında öğretilmesi gerektiğini kabul etmektedirler. Abdülfeyyaz Tevfik Bey ise dil öğretiminde küçük yaşta pratik usulünü kabul eden okulların başarılı olduğunu belirtmektedir.

Yabancı dil öğretiminde öne çıkan diğer bir konu, dil öğretiminde kullanılacak olan *ders-araç gereçleridir*. Avni Beye göre bu konunun iyi öğrenilmesi için öncelikle iyi sözlüklere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede "Maarif Vekâleti Türkçeden Almanca, İngilizce ve Fransızcaya ve bu lisanlardan Türkçeye iyi ve büyük lügat kitapları meydana getirmeye çalışmalıdır." Ayrıca yabancı dilde ders kitaplarına ve bunların da pedagojik değeri olacak biçimde düzenlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁰

Üniversite ve fakültelerin ıslahı konusunda öne çıkan boyutlardan biri olan *üniversitenin herkese açık olması* ile ilgili, Ahmed Hilmi Bey üniversitenin yalnız gençlere değil, herhangi bir yaşta bulunan "tali tahsil görmüş erkek ve kadınlara kapılarını açık bulundurma"sını ve hatta, "Hint tarih ve edebiyatı veya Türk tarih ve edebiyatı öğrenmek, dinlemek isteyen bir yaşlı, edebiyat ve tarih meraklısı(nın) da serbest bir surette Darülfünuna" gitmesi gerektiğini belirtmektedir.

Üniversitelerin sayısının arttırılması için Avni Bey, "Darülfünunun büyük ticaret ve siyaset merkezlerinden uzakta", "Anadolu'nun güzel bir köşesinde", "mükemmel binalar, laboratuvarlar, müzeler, kütüphaneler, talebe pansiyonları, müderris evleri ile adeta bir ilim ve hars kasabası" açılması gerektiğini söylemektedir. Bu düşüncenin aslında günümüzdeki kampüs üniversitelerine karşılık geldiği söylenebilir.

Başka üniversite modelleri ile ilgili olarak Avni Bey, "klasik Avrupa Darülfünunlarından ziyade modern Amerikan Darülfünunlarının teşkilatından da istifade edilmesi" gerektiğini belirterek üniversite yapılanmasında yeni modeller önermektedir. Ahmet Hilmi Bey Darülfünunun sürekli bir çaba ile Avrupa üniversitelerinin şeklini alacağını, fakat Darülfünunun niteliğinin artmasının da ortaokullardan iyi yetişmiş gençlerin gelmesine bağlı bulunduğunu düşünmektedir. Ali Sami'ye göre ise Darülfünunun ıslahı, kürsülerin oluşturulması ve müderrislerin seçiminde gerçek bilimsel ihtiyaçların tek belirleyici etken olmasına bağlıdır.⁵¹

50 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1923.

51 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1923.

İlköğretimin yaygınlaştırılması

Anketin, “Halkı iptidai tahsile (ilköğretime) ısındırmak, müstefid etmek (faydalandırmak) için ne düşünürsünüz?” şeklindeki on üçüncü sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 9 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. İlköğretimin yaygınlaştırılmasına yönelik olan bu soruya verilen yanıtlar analiz edildiğinde okul ve öğretmen ihtiyacı, programların düzenlenmesi, finansman, tutum değişikliği alt temaları öne çıkmaktadır. Görüldüğü üzere program, öğretmen ve finansman temaları diğer soruların tema ve kategorilerinde olduğu gibi burada da karşımıza çıkmaktadır.

Okul ve öğretmen, yeni rejimin temel ihtiyaçları arasındadır ve halkın ilköğretime ısındırılması için öncelikle bu temel ihtiyaçların karşılanması gereklidir. Selim Sırrı Bey’e göre “asrın ihtiyacına göre mektepler açmalı, kıymetli muallimler yetiştirmeli”dir. Abdülfeyyaz Tevfik Beye göre ihtiyaca uygun bilgilerle donatılmış öğretmenler hazırlamalıdır. Okul ve öğretmen ihtiyacı en çok köylerde kendini hissettirmektedir. “Köylerimiz mektep, hoca derdiyle yanıyor” diyen Hasan Fehmi’ye göre, millet, ülkeyi kurtaranların bahsettiği maarif seferberliğini dört gözle beklemektedir. Mustafa Rahmi Bey de “köylüyü yükseltmeyi mefkûre edinen köycü genç muallimler ordusu hazırlamaya çalışmalıyız” derken, hem köy sorununa hem de öğretmenlerin toplumu dönüştürmede oynayacağı role dikkat çekmektedir.

Katılımcılar, halkın ilköğretime ısındırılmasında *öğretim programlarının* ihtiyaçlara uygun biçimde düzenlenmesinin önemini de vurgulamışlardır. Abdülfeyyaz Tevfik Beye göre makul bir ilkokul programı hazırlanmalı; İhsan Beye göre söz konusu programlar eğitim ve ülküde birliğe ve mahalli ihtiyaçlara uygunluk çerçevesinde değiştirilmeli; Nafi Atuf Beye göre ise programdaki dersler çevrenin ihtiyacını göz önünde bulundurarak “çok ameli (uygulamalı) ve çok faydeli” bir şekle konmalıdır.

İlköğretimin yaygınlaştırılmasında *finansman* sorunu da önem taşımaktadır. 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı (İlköğretim Geçici Yasası)’na göre ilköğretimin finansmanının il özel idareleri tarafından sağlanması, ilköğretimin yaygınlaştırılmasında başlıca sorun olarak görülmektedir. İhsan Beye göre halkı ilköğretime ısındırmak için yapılacak ilk iş ilkokulların masraflarının büyük kısmını genel bütçeye almak ve ilköğretim adına halktan doğrudan doğruya alınan vergileri hafifletmektir. İbrahim Alâettin Bey’e göre de, özel idare bütçelerindeki maarif vergileriyle zorunlu vergiler maarif dışı alanlara harcanmaz ise halkın emniyet ve hürmet edeceği okullar yapılabilecek, öğretmen maaşlarının uygun bir orana yükseltilmesi ve ödemelerin bütçeden sağlanmasıyla da öğretmenler köylere rağbet gösterebilecek ve zaten maarife dost olan halkın tahsile tamamen alıştırılması mümkün olabilecektir. Mustafa Rahmi Bey, sorunun halktan kaynaklanmadığını, bir “bütçe meselesi” olduğunu ve asıl olarak bunun halledilmesi gerektiğini dile getirmektedir. İhsan Beye göre okulların masraflarının özel idare bütçesinden karşılanması durumu devam ettikçe halk, kendisine “tahmil edilen (yüklenen) tedrisat ve maarif vergilerinden dolayı ister istemez maarif düşmanı olacaktır.” Benzer biçimde, Avni Bey de bu durumun devam etmesi halinde, “halkın maarife ısınması pek gayr-i tabii bir şey olur.” demektedir.⁵²

“Halkı ilköğretime ısındırmak için ne düşünürsünüz” sorusu, aslında halkın eğitime uzak durduğu varsayımından hareket eder ve halkta bir *tutum değişikliği* yaratılması gereğine dikkat çeker. Halkın eğitime uzak durduğu varsayımı ile ilgili farklı görüşler

⁵² Hâkimiyet-i Milliye, 9 Ağustos 1923.

vardır. Abdülfeyyaz Tevfik Beye göre “Halk iptidai tahsiline karşı kafi derecede sıcaktır.” Hasan Fehmi Beye göre “halkın tahsilden nefret ettiği veya kaçtığı görülmemiştir”; aksine köyler okul ve öğretmen derdiyle yanmaktadır. Avni Beye göre de, “birçok şehirlerde, kasabalarda ve köylerde halk maarife tam manasıyla susamıştır”. İbrahim Alâettin’e göre halk “maarife dost”, Ali Sami’ye göre ise “maarif taraftarıdır”. Nafi Atuf Bey de “halk, çocuğunu okutmak ister” sözleriyle halkın eğitime ilgisiz kalmadığını vurgulamaktadır. Ali Sami Bey, diğerlerinden farklı olarak “köylerin sefaletinden münevverlerimiz mesuldür. Köylüyü ilme değil, kendimize ısındırmak lazımdır” derken aydınlarla halk arasındaki soğukluğa dikkat çekmektedir. Dolayısıyla sadece ilköğretime ısınılması için halkta bir tutum değişikliği değil, aydın kesimin ya da yöneticilerin de halkla arasındaki mesafeyi kapatacak bir tutum değişikliği içine girmesi gereklidir. Halkı homojen bir bütün olarak değerlendirmeyen ve halkın tamamının ilköğretime ısındırılması gibi bir gerekliliğin olmadığını en açık bir biçimde dile getiren Nafi Atuf Beye göre, “Halk deyince içinde muhtelif sınıflar ve meslekler vardır. Her sınıf ve meslek erbabı çocuğunun tahsil-i iptidai almasını istiyor. Zenginler için teşvike hiç lüzum yoktur. Fakat, fakir tabaka çocuklarını iptidai mektebine gönderebilmek için hükümetin bilhassa gayreti ve himayesi lazımdır.” Faik Bey de benzer biçimde, kasabalarda ve şehirlerde memur çocuklarıyla sosyal ve ekonomik durumları uygun olanların çocuklarını ilköğretime teşvike gerek olmadığını, asıl köylüler ve fakir çocuklarını okula devam ettirmek için çözümler üretilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Diğer katılımcılar bu açıklıkla dile getirmeseler de halkın eğitime ısındırılması sorusunu çoğunlukla köyler ve köylüler açısından değerlendirerek sorunu temelde köyün kalkınması ve köylünün aydınlatılması olarak gördüklerini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla asıl mesele köylülerin ve fakir kesimlerin hayatlarında somut değişikliğe yol açacak uygulamalı bir eğitimin hayata geçirilmesi olarak görülmüştür. Bu bağlamda, Avni Bey’in “Maarif, hususiyile ilk maarif meselesi ‘hayata iyi hazırlamak’ düsturuyla halledilirse ve babalar çocuklarının mektepten bir şey bilen, bildiğini yapabilen, yaptığından istifade edilen gençler olarak çıktıklarını gördükleri gün ‘mecburiyet-i tahsiliye’ kanununu hemen ilga edebiliriz” sözleri, bireyi hayata iyi hazırlayan bir eğitim düzeninin somut çıktılarının görülmesinin zorunlu eğitim kanununu bile gereksiz hale getireceğini vurgulamaktadır. İhsan Bey de benzer biçimde, “Halk ve bilhassa köylü, köy iptidailerinden yetişen çocuklarının köy muhitine sadık ve merbut, köy muhiti üzerinde müessir, köy dahilinde kalmakla beraber orada daha müreffeh ve daha mesut bir halde yaşamak için hazırlanmış olduklarını görürse iptidai tahsilinin ehemmiyetini fiilen görmüş olur” demektedir. Nafi Atuf ve Faik Beyler de ilköğretimde köy çocuklarını ve fakir çocukları hayata hazırlayan uygulamalı bir eğitimden yanadırlar.

Ali Rıza Bey’in, halkın ilköğretime yöneltilmesi için getirdiği öneriler diğer katılımcılardan farklıdır. Onun önerilerini bir ödül-ceza yöntemi olarak değerlendirmek mümkündür. Ali Rıza Bey, ilköğretimin halk için cazip hale getirilmesinde ilköğretimi bitirenlerin kısa dönem askerlik yapması, her öğrenim derecesinin genel seçimlerde fazla bir oya eş tutulması yoluyla ilkokulu bitirenlerin iki oy sahibi olması, okuma yazma bilmeyen mahkûmların hapiste kaldıkları süre içinde geldikleri öğrenim derecesi oranında cezalarının hafifletilmesi ya da indirilmesi yoluna gidilmesi, öğrenimine devam eden köy çocuklarına her sene hükümet veya nahiyeye mükâfatlar verilmesi, öğrenimini bitiren kızların evlenirken çeyizle, erkeklerin de nakdi yardımla desteklenmesinin yanı sıra her sanat erbabının tahsil görmüş çırak istihdamına mecbur tutulması, çocuklarını nedensiz yere okutmayan anne-babaların nakdi cezalara uğratılması gibi öneriler sunmuştur.⁵³

53 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1923.

Reformlar

Anketin, “Maarif Vekâletinin vazifesini bi-hakkın (hakkıyla) ifa etmesi için ne gibi ıslahat ve anasıra (unsurlara) ihtiyacı vardır?” şeklindeki on dördüncü ve son sorusuna verilen yanıtlar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 9 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Tüm soruların genel bir değerlendirmesini içeren bu sorunun yanıtları incelendiğinde yapılacak genel reformlar arasında liyakat ve istikrar, yasal düzenlemeler, teşkilat düzenlemesi, finansman ve ilmi heyet alt temalarının ön plana çıktığı görülmektedir.

Son soruyu yanıtlayanlardan Selim Sırrı, Ali Rıza ve Ali Sami Beyler yapılacak reformlarda *liyakat ve istikrar* esasının göz önünde bulundurulması gereğine dikkat çekmişlerdir. Selim Sırrı Bey’e göre “mütehassıslarla istişare ederek her iş ehline verilmelidir”. Ali Rıza Bey “maarifin taliinin (kader) şahsi içtihatlarla bağlanmaktan” kurtarılmasını, Ali Sami Bey ise “maarif siyasetimizin şahsa göre değişmemesi”ni önemli görmektedirler.

Anketin çeşitli sorularının yanıtları arasında yer alan *yasal düzenlemelerin* bu soruda da yapılacak reformlar için öncelikli olduğu görülmektedir. Abdülfeyyaz Tefvik ve Hasan Fehmi Beylere göre, “*Maarif-i Umumiye Kanunu*”na ihtiyaç duyulmaktadır.

Maarif Vekâleti’nin bürokrasi kadrosu içinde yer alan Avni ve Nafi Atuf Beyler son soruya doğrudan doğruya Vekâletin *teşkilat düzenlemesi* açısından yaklaşmışlardır. Avni Bey Vekâletin merkez teşkilatının daha iyi hale getirilmesi için hem teşkilatın birimleri hem de bu birimlerde görev alacak bürokratların yetki ve uzmanlık sahalarının sınırlarına ilişkin birtakım önerilerde bulunmakta, buna karşın Vekâletin taşra teşkilatını beğenmediğini, şimdiki maarif müdürlüklerinin daha pratik ve faydalı olacak şekilde yapılandırılması gereğini dile getirmektedir. Avni Bey, yıl içinde uygulamaya konacak mıntika teşkilatını da yeni ve geniş bir teşkilatın oluşturulmasının ilk adımı olarak görmektedir. Nafi Atuf Bey de Maarif Vekâleti’ni teknik ve bilimsel bakımdan zayıf bulmakta, ve onu “daha ziyade bir idare makinesi” olarak nitelendirmektedir. Vekâletin daha ziyade teknik teşkilata ihtiyaç duyduğunu dile getiren Nafi Atuf, bu çerçevede Maarif Vekâleti Heyet-i İlmiye (Meclis-i Ali-i Maarif) Teşkilatı, Maarif Mıntıkları Teşkilatı, Tedrisat Müfettişleri Teşkilatı, Hıfzıssıhha ve Mimari Teşkilatı gibi yeni birimlerin oluşturulması gereğine dikkat çekmiştir.

Maarif Vekâletinin görevini hakkıyla yerine getirmesi için *finansman* konusuyla ilgili olarak Mustafa Rahmi Bey açısından “Her şeyden evvel, şimdikinin beş misli vasi bir *bütçe*”ye ihtiyaç vardır. İbrahim Alâettin Bey de benzer biçimde Maarif Vekâleti’nin imkânlarının büyük oranda genişletilmesi gereğinden bahsederek yine bütçe meselesine dikkat çekmektedir.

Yapılacak reformlar arasında *ilmi heyetlere* özel bir önem atfedilmektedir. Faik Bey daimi bir Heyet-i İlmiye’ye ihtiyaç olduğunu ve bunun tayinle değil seçimle oluşturulması gereğine dikkat çekmektedir. Ali Rıza Bey Maarif Vekâleti bünyesindeki ilmi heyetlere maarife ilişkin konularda yasal düzenlemeler yapmak ve bazı uyuşmazlıkların çözümüne bakmak gibi önemli görevlerin yüklenmesini önermektedir. Hasan Fehmi Bey de gelişmiş ülkelerin fikri ve milli hareketlerini yakından takip eden, bunun yanı sıra memleket içinde de bilimsel gelişimi düzenli bir şekilde inceleyen ve programların uygulanmasını denetleyen daimi bir Heyet-i İlmiye kurulması taraftarıdır.⁵⁴

54 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1923.

Sonuç ve Tartışma

15 Temmuz-15 Ağustos tarihlerinde çok yoğun ve ciddi bir çalışma yaparak Maarif Vekâletine, uygulayacağı ayrıntılı ve çok sağlam bir program veren Birinci Heyet-i İlmiyenin⁵⁵, yeni devletin ve henüz adı konmamış rejimin yapısına uygun bir ulusal eğitimin yönünü belirlemede etkisi olduğunu söylemek olanaklıdır.⁵⁶ Toplantının yoğun programına karşın, Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin düzenlediği maarif hakkındaki anketini, toplantıya katılanların yaklaşık üçte birinin yanıtladığı görülmektedir. Bu toplantıların ilk haftasında, katılımcılara Hâkimiyet-i Millîye gazetesi Cumhuriyet'in eğitim sisteminin kurulması ve mevcut sistemin işleyişindeki problemlerin tespit edilmesi amacıyla gazete aracılığıyla bir anket yapılması ve bu anketin yayınlanması, eğitime ilişkin bir tartışma ve mutabakat zemini yaratmak gibi bir kaygı güdüldüğünün göstergesi olarak değerlendirilebilir. İçerik ve yapının aynı anda sorun edinildiği ankete verilen yanıtlar, özünde sistemdeki sorunların belirlenmesi ve çözümlerinin neler olması gerektiği ekseninde gelişmektedir. Bununla birlikte ülkenin geleceği için ne yapmak lazım sorusunun yanıt verenler için tüm soruların içinde gizli bir soru olarak işlediği görülmektedir. Dolayısıyla konu başlığı ne olursa olsun, verilen yanıtların önemli bir bölümünün "ülkenin geleceği" bağlamında bu soruyu nasıl düşünmeliyiz biçiminde şekillendiği söylenebilir.

Ankara'daki Birinci Heyet-i İlmiye toplantısını yakından takip eden, TBMM hükümetinin yarı resmî yayın organı konumundaki, Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin maarif hakkındaki anketinde yer alan soruların toplantıya katılanlardan dönemin karar süreçlerinde yer almış/alacak olan önde gelen eğitimci ve bürokratlar tarafından yanıtlanması, Cumhuriyet eğitiminin yol haritası hakkında ön bilgiler sunması açısından önemli bir yere sahiptir. Diğer bir ifadeyle, anket sorularının yanıtları, Cumhuriyet eğitiminin nasıl bir mirası devraldığı ve ne yapması gerektiğine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bununla birlikte, Cumhuriyetin eğitim reformlarının bu anket yanıtları içinde bir karşılığının olması, anketi yanıtlayanların, Tablo 2'de görüldüğü üzere, karar mekanizmalarında yer aldığı ve alınan kararlarda etkisi olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Katılımcıların, Cumhuriyetin yaklaşık çeyrek yüzyılında eğitime ilişkin karar mekanizmalarında önemli statülerde⁵⁷ buldukları düşünüldüğünde anket yanıtları, Cumhuriyetin eğitim politikalarının habercisi olarak kabul edilebilir.

Birinci Heyet-i İlmiye toplantısında binalar ve öğretim araçları, çeşitli kademelerde okullar arasındaki ilişkiler, öğrenci ve öğretmenlerin durumu, ilköğretim ve orta öğretim programlarında ana esaslar, halk eğitimi, lisanîyat, çeşitli okul kademelerinde çalışan öğretmenlerin durumu ve yasal düzenlemeler⁵⁸; kadınların Heyet-i İlmiye'ye girebilecekleri

55 Ergün, a.g.e. s. 30.

56 Tanır ve Aslan, a.g.e. 2019, s. 269.

57 Anketi yanıtlayanlardan Mustafa Rahmi Balaban Talim ve Terbiye Heyeti üyeliği başkanlığı, Kız Eğitim Enstitüsü müdürlüğü; Nafi Atuf Kansu müsteşarlık, Türk Maarif Cemiyeti Başkanlığı, Halkevi Reisliği, milletvekilliği; Ahmet Hilmi Yolaç Hars Dairesi, Millî Eğitim ve Gazi Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü; Avni Başman müfettişlik, Talim ve Terbiye Heyeti üyeliği, Gazi Eğitim Enstitüsü müdürlüğü, Teftiş Heyeti Başkanlığı, müsteşar, milletvekilliği, Millî Eğitim Bakanlığı; İbrahim Alâettin Gövsa Darülmualimin müdürlüğü, Talim ve Terbiye Heyeti üyeliği, milletvekilliği, başmüfettiş; Ali Haydar Taner Darülfünun müderrisliği, Türk Talebesi Teftiş Heyeti Başkanlığı, Talim ve Terbiye Heyeti üyeliği; İhsan Sungu Alfabe komisyonu üyeliği, Talim ve Terbiye Heyeti üyeliği ve başkanlığı, müsteşar, Gazi Eğitim Enstitüsü müdürlüğü; Selim Sırrı Tarcan Müfettiş, başmüfettiş, milletvekili gibi bazı görevlerde bulunmuşlardır (Bu konuda bk. Necdet Sakaoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.310-319; Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları İstanbul, 2001,s.417-427; Bahir Sorguç, Ali Haydar Taner, Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, UNESCO Yayınları, Ankara, 1987; Metin Atuf Kansu ve K. Işık Kansu, Cumhuriyet Eğitiminin Mülkiyeli Mimarı Nafi Atuf Kansu (1890-1949) Yaşamı ve Yazıları, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2011s.21-56.

58 *Hâkimiyet-i Millîye*, 17 Ağustos 1923.

ve ilköğretim müfettişi olarak görev yapabilecekleri⁵⁹; öğretmen maaşları ve öğretmenlere yönelik sosyal ve ekonomik yardımlar⁶⁰ ele alınan bazı konulardır. Bu çerçevede, Birinci Heyet-i İlmiye toplantısından bağımsız olarak düşünülemeyecek anketin, bu toplantıda alınacak olan/alınan kararların ifşası olduğu ve Birinci Heyet-i İlmiye toplantılarının ana ekseninde yer aldığı görülmektedir. Tablo 2'ye göre bu toplantıda oluşturulan komisyonlarda yer alanların görev dağılımına bakıldığında, anketi yanıtlayanların tüm komisyonlardan eğitimciler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla anket sorularının ve sorulara verilen yanıtların Birinci Heyet-i İlmiyenin gündem maddelerinde tartışılan konularla ilgili olduğu ve aslında Heyet toplantısında alınacak/alınan kararların, görüşülen konuların da ön habercisi olduğu söylenebilir. Bu çerçevede toplantıda alınan kararların diğer Heyet-i İlmiyeler için zengin bir deneyim ve bilgi birikimi sağladığı söylenebilir.

Anket sorularına verilen yanıtlarda belirtilen hususların bazılarının gerçekleştiği, bazılarının kısmen gerçekleşebildiği ve bazılarının ise günümüz eğitim koşullarında dahi gerçekleşemediği, güncelliğini koruduğu söylenebilir. Bu son durumla ilgili olarak anketin birinci sorusunda belirtilen eksikliklerden terbiyede mefkûre vahdetsizliği (ülkü birliğinin olmayışı), günümüzün farklı okul türlerinden farklı öğrencilerin yetiştirilmesi, öğretmen niteliği, istenilen niteliklere sahip öğretmenlerin bulunmaması, öğretmenlerde meslek aşkının uyanmaması; ikinci sorusuyla programlar üzerinde sonuçlarını düşünmeden gereğinden fazla oynanması, devlet yönetimine geçen kişilerin bilgi ve gayretine göre maarif alanında dalgalanmalar yaşanması; birinci, dördüncü, beşinci ve on birinci sorularda belirtilen eğitimin finansmanı sorunu; altıncı soruda belirtilen öğretmenlerin ekonomik koşulları, öğretmenlerin sahip oldukları yeterlikler; yedinci sorusunda öğretmenlerin refahı, ekonomik-sosyal yardımlar, öğretmenler için “mesken temin edilmesi”; yedi ve sekizinci sorularında yurtdışına seyahatlerinin özendirilmesi ve desteklenmesi, yurtdışına gönderilme, mesleki gelişim için çeşitli eğitim ve araştırma kurumlarının oluşturulması, yükseköğretim sonrası uzmanlaşma; on ikinci sorusunda belirtilen yabancı dil öğretimi; on dördüncü soruda uzmanlarla fikir alış-verişinde bulunarak her işin ehline verilmesi ve maarif siyasetinin şahsa göre değişmemesi”, yani “*liyakat ve istikrar*”ın gözetilmesi gereği gibi sorunların, günümüz araştırmalarında⁶¹ da tespit edildiği üzere, Cumhuriyetin yüzüncü yılına girerken güncelliğini koruyan eğitim sorunlarının başında geldiği söylenebilir. Bununla birlikte, eğitim sistemlerinin bileşenleri ana hatlarıyla değişmediği için tarihsel süreç içerisindeki sorunlarının da benzeşmesine yol açtığı düşünülebilir. Ancak bu sorunlara tarihsel bağlamıyla, ortaya çıktığı koşullarla orantılı olarak çözüm üretilememesi sonucunda, anket yanıtlarındaki sorunların günümüzde de devam etmesi kaçınılmaz olmaktadır. Anketi yanıtlayanların neredeyse her konuda sıklıkla belirttiği yasal düzenlemelerin önemi ve gerekliliği, öğretmenlerle ilgili bir meslek kanununun bugün dahi yürürlüğe girememiş olması, söz konusu sorunların geleceğe aktarıldığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Diğer bir ifadeyle, eğitim sistemlerinin ana bileşenlerinin aynılığının, tarihsel süreç içerisindeki sorunlarının da aynılaşacağı düşüncesini ürettiği ve böylece bileşen-sorun aynılığı düşüncesinin sonucu olarak, gelecekte de sorunların aynılığının kaçınılmazlığıyla karşılaşılacağı düşünülebilir. Kuşkusuz bu sorunlara tarihsel bağlam ve ortaya çıktığı koşullarda çözüm üretilebilmesi, üretilebilmiş olması, hem bileşenleri hem de sorunları farklılaştıracağı için, gelecekte sorunların aynılığından ziyade,

59 *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1923.

60 *İkdam*, 25 Temmuz 1923.

61 Bk. Hüseyin Hüsnü Tekişik, “Türkiye’de Öğretmenlik Mesleği ve Sorunları”, *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 11(116), 1986, s. 24-33; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2006*, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 440-443; Sakaoğlu, a.g.e, 287.

ortaya çıktığı koşullar ve tarihsel bağlamla orantılı bir sorun-çözüm farklılaşmasını da üreteceği söylenebilir. Dolayısıyla tarihsel koşullarında çözülemeyen sorunların geleceğe, benzer biçimde aktarımı, aktarılacak olması, bileşen-sorun aynılığından ziyade, koşullar farklılaşsa bile, çözülememiş sorun olarak varlığını korumasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte tarihsel koşullarında çözülememiş sorunların güncelliği, diğer bir ifadeyle günümüzde bu sorunların varlığı, elbette geçmişteki çözümlerinin de güncelliği anlamına gelmeyecektir. Tarihsel sorunların aynılığı söz konusu olsa bile, koşulların farklılaşmasıyla çözümlerinin de farklılaşmasından söz edilebilir. Bu çerçevede dönemin siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarının sonucu ortaya çıkan eğitim sorunlarının çözümü, yine bu koşullarla ilintili olacak biçimde üretilebilecektir. Bunun yanı sıra, bu sorunların günümüzde varlığı, aynılığı, söz konusu koşulların, anlayışların farklılığıyla birlikte, sorunların çözümünü de farklılaştıracaktır.

KAYNAKÇA

Resmî Yayınlar

- T. C. Resmî Gazete, “Köy Kanunu”. 18 Mart 1924, Sayı: 68, Kanun No: 442.
- T. C. Resmî Gazete, “Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu”. 07 Nisan 1924, Sayı: 68, Kanun No: 439.
- T. C. Resmî Gazete, “Mektep Vergisi Kanunu”. 20 Nisan 1925, Sayı: 616, Kanun No: 95.
- T. C. Resmî Gazete, “Maarif Teşkilatına Dair Kanun”. 03 Nisan 1926, Sayı: 338, Kanun No: 789.
- T. C. Resmî Gazete, “Muallim Mekteplerine Muavenet Hakkında Kanun”. 2 Mayıs 1926, Sayı: 361, Kanun No: 819.
- T. C. Resmî Gazete, “Mektep Kitaplarının Maarif Vekâletince Tabı Hakkında Kanun”. 3 Mayıs 1926, Sayı: 362, Kanun No: 823.
- T. C. Resmî Gazete, “Maarif Vergisi Hakkında Kanun”. 18 Temmuz 1927, Sayı: 636, Kanun No: 1130.
- T. C. Resmî Gazete, “Özel İdarelerden Aylık Alan İlkokul Öğretmenlerinin Kadrolarının Millî Eğitim Bakanlığı Teşkilâtına Alınması Hakkında Kanun”. 30 Ocak 1948, Sayı: 6821, Kanun No: 5166.

Sürelî Yayınlar

Anadolu’da Yenigün

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Maarif Vekâleti Mecmuası

Kitaplar ve Makaleler

- Akçura, Yusuf (2009), *Türk Yılı 1928*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akyüz, Yahya (2006), *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2006*, Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Altunya, Niyazi (2006), *Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Altunya, Niyazi (2009), *Millî Eğitimde Mustafa Necati Dönemi*. Ankara: Uygun Basım.
- Altunya, Niyazi (2018), *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Öğretimi-Başlangıçtan 1965’e Kadar*, Ankara: Pegem Akademi.
- Aslan, Cengiz (2014), “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Eğitim Bilimleri Alanında Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi Olgusu (1923-1940)”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (1997), C. II, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ayvaz, Saide, Şahin, Mustafa (2014), "Cumhuriyet dönemi eğitim bütçeleri", *International Journal of Human Sciences*, C.11, S.1, s.303-316.
- Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü (1935), *Türkiye Nüfusu*, Ankara: Ulus Basımevi.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1935), *Maarif İstatistikleri 1933-1934*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Ergün, Mustafa (1982), *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kamer, S. Tunay (2013), *Türk Eğitim Sisteminde Karma Eğitime İlişkin Fikirler, Tartışmalar ve Uygulamalar (1908-1950)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kansu, Metin Atuf, Kansu, K. Işık (2011). *Cumhuriyet Eğitim Devriminin Mülkiyeli Mimarı Nafi Atuf Kansu (1890-1949) Yaşamı ve Yazıları*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Karakütük, Kasım (2001), "Cumhuriyetin Kuruluşundan Planlı Döneme Kadar Eğitimin Finansmanı: 1923-1960." *Milli Eğitim Dergisi*. s. 149.
- Kazım Nami (1932), *Terbiyevi Yazılar*, İkinci kitap, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.
- Kültür Bakanlığı (1936), *İlkokul Programı*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Maarif Vekâleti (1340), *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, İstanbul: Matbaayı Amire.
- Maarif Vekâleti (1930), *İlk Mektep Müfredat Programı*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Merriam, Sharan B. (2013), *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Neuman, W. Lawrence (2010), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Yayın Odası.
- Sakaoğlu, Necdet (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Sorguç, Bahir(1987), "Ali Haydar Taner", *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, Ankara: UNESCO Yayınları.
- Tanır, Engin Deniz, Aslan, Cengiz (2019), "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 52, S.1, s. 250-275.
- Tekışık, Hüseyin Hüsnü (1986). "Türkiye'de Öğretmenlik Mesleği ve Sorunları", *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 11(116), ss. 24-33.
- Ülken, Hilmi Ziya (2001), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.

CUMHURİYET TÜRKİYESİNİN EĞİTİM SİSTEMİNİN İNŞASI SÜRECİNDE HEYET-İ İLMİYE TOPLANTILARI

THE REUNIONS OF THE HEYET-I İLMİYE IN THE BUILDING PROCESS OF THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLICAN TURKEY

Birgül BOZKURT*

Geliş Tarihi/Received:26.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted: 23.12.2019

BOZKURT, Birgül, (2020), "Cumhuriyet Türkiyesinin Eğitim Sisteminin İnşası Sürecinde Heyet-i İlmiye Toplantıları", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1748-1765.

Öz

Türk Kurtuluş Savaşı'nın hemen ardından eğitim sisteminin çağdaş bir ulus devlet formuna uygun hale getirilmesi çabaları pek çok açıdan önemli ve öncelikli kabul edilmiştir. Yeni Türkiye'nin kurucuları, eğitim sisteminin temel ilkelerini belirlemekle birlikte eğitim siyasetinde izlenecek yöntemleri geliştirmek üzere uzmanların görüşlerini almaya özen göstermişlerdir. Özellikle Maarif Vekâleti öncülüğünde gerçekleştirilen Heyet-i İlmiye çalışmaları bu çabanın sonucudur. Maarif Vekili İsmail Safa Bey'in öncülüğünde 15 Temmuz 1923 tarihinde toplanan ve çalışmalarını bir ay boyunca sürdüren Birinci Heyet-i İlmiye, eğitim ve kültür hayatında pek çok açıdan katkıda bulunmuştur. Maarif Vekili Vasif Çınar, 22 Nisan 1924 tarihinde İkinci Heyet-i İlmiye toplantısına ve Mustafa Necati Bey 26 Aralık 1925 tarihinde toplanan Üçüncü Heyet-i İlmiye toplantısına öncülük etmiştir. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve kurumsallaşma sürecinde eğitim sistemine yön vermesi ön görülen Heyet-i İlmiye toplantıları ele alınmıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, dönemin gazete ve dergileri yararlanılan temel kaynaklar olmakla birlikte eğitim tarihi alanında araştırma inceleme eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim, Kültür, Türkiye Cumhuriyeti, Heyet-i İlmiye.*

Abstract

Right after the Turkish Independence War, efforts to bring the education system into a contemporary nation-state form were considered, in many aspects, as important and a priority. Founders of the New Turkey not only set the basic principles of the education system, but also gathered opinions of the experts on identifying the methods that will be followed in the new education policies. Particularly, the Scientific Committee (Heyet-i İlmiye) meetings led by Ministry of Education are the outcomes of these efforts. The First Scientific Committee met under the leadership of the Minister of Education Ismail Safa Bey on July 15th, 1923, continued for one month, and contributed greatly to the education and cultural evolution. The Minister of Education Vasif Çınar led the Second Scientific Committee meeting on April 22nd 1924 and Mustafa Necati Bey led the Third Scientific Committee meeting that was held on December 26th 1925. In this study, the scientific committees that were foreseen to give direction to the education system during the foundation and institutionalization of Turkish Republic are evaluated. While the Presidential National Archives and the newspapers and journals of the period are the main sources for this study, many research papers on the history of Turkish education are also used.

Keywords: *Education, Culture, Republic of Turkey, the Scientific Committee.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: birgul.bozkurt@mersin.edu.tr, (orcid:0000-0001-6433-8420)

Giriş

1923 yılının Temmuz ayında Türkiye’de öncelikli gündem, yaklaşık on yıllık bir savaşın ardından, ülkeyi tam bağımsızlığa kavuşturacak bir antlaşmanın imzalanarak, barışa ulaşma beklentisidir. Nihayet 24 Temmuz 1923 tarihinde, Kurtuluş Savaşı’nda sürdürülen mücadeleye neticesinde, Türkiye’nin bağımsızlığı Lozan Antlaşmasıyla resmîyet kazanmıştır. Bu arada 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat kaldırılmış ve İstanbul’da var olan hükümet faaliyetleri sona ermiştir. Savaşın ve ülke içindeki iktidar mücadelesinin ardından yeni Türkiye’nin siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel olarak çağdaş bir devlet ve toplum yaşayışına kavuşturulması faaliyetleri başlamıştır. Lozan görüşmelerinin devam ettiği bir süreçte Ankara’da ülkenin gelecek eğitim ve kültür programlarını belirlemek üzere bir toplantının düzenlenmesi bu faaliyetler içinde eğitimin öncelikli alanlar arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

Yeni Türkiye’nin kurucuları, eğitim siyasetinin temel ilkelerini belirlemekle birlikte, eğitim sisteminde benimsenecek yöntemleri geliştirmek üzere uzmanların görüşlerini almaya özen göstermişlerdir. Kurtuluş Savaşı koşullarında, 1921’de Ankara’da toplanan Maarif Kongresi bu yönde bir başlangıç sayılabilir. Daha sistematik çalışmalar ise, 1923 yılından sonra gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet Türkiye’sinin eğitim sisteminin inşa edildiği süreçte, Maarif Vekili İsmail Safa Bey döneminden itibaren, Heyet-i İlmiye adı altında toplantılar düzenlenmiştir. Birinci Heyet-i İlmiye 15 Temmuz 1923’te, ikincisi; Vasif Bey öncülüğünde, 22 Nisan 1924’te ve üçüncüsü; Mustafa Necati Bey öncülüğünde 26 Aralık 1925’te toplanmıştır.

Heyet-i İlmiye toplantılarının önemini, ilk toplantıyı düzenleyen ve açılış konuşmasını yapan İsmail Safa Bey dile getirmiştir. İsmail Safa Bey konuşmasında, ülkenin işgalden kurtulmasından sonra en önemli meselenin eğitim sistemini yeniden düzenlemek olduğunu işaret etmiştir. Hatta gerçek kurtuluşun eğitim yoluyla olacağını ifade etmiştir. Safa Bey’e göre; Osmanlı son döneminden beri -özellikle II. Meşrutiyet döneminden itibaren- eğitim alanında önemli kararlar alınmakla ve uygulamalar gerçekleştirilmekle birlikte, bunlar ilkeler etrafında devam ettirilen bir siyasete dayanmadığı için başarısız olmuştur. Eğitimle ilgili düzenlemelerin şahıslara bağlı olmasının sakıncalarını vurgulayarak, Türkiye’nin yeni eğitim sisteminin oluşmasında fikir ve bilim insanlarının önemini şöyle anlatır: *“Ben değişebilirim, benden sonra gelecek de değişebilir. Fakat sizin kararınız ve sizin verdiğiniz program değişmemeli ve yeni bir kararınız olmadıkça, olduğu gibi tatbik edilmelidir. İşte bu, hepimizin sadakatle ve fedakârlıkla müdafaa edeceğimiz bu esas olsun. Yeni doğan Türkiye’ye yeni bir maarif istikameti verecek olan heyetinizden müsmir ve feyizli mesai bekler, muvaffakiyetler temenni ederim.”*¹

Değişen küresel koşullarda eğitim sistemi kuşkusuz geleceğe dönük programlar geliştirmelidir. Ancak her toplum kendi dinamikleri ve birikimleri ölçeğinde gelecek kestirimlerinde bulunabilmektedir. John Tosh’un tecrübe yoluyla öğreniyoruz ifadesinde vurguladığı gibi toplumlar da geçmiş birikimlerden yararlanmaktadır.² Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş ve kurumsallaşma sürecinde eğitim sistemine yön vermesi ön görülen Heyet-i İlmiye toplantıları ele alınmıştır. Heyet-i İlmiyeler, hem toplantılara katılanlar hem toplantıda ele alınan konular ve tartışmalar, hem de sonuçları itibarıyla çalışmada yer almıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, dönemin gazete ve

1 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Temmuz 1923.

2 John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 3.

dergileri yararlanılan temel kaynaklar olmakla birlikte eğitim tarihi alanında araştırma inceleme eserlerden de yararlanılmıştır.

Birinci Heyet-i İlmiye (15 Temmuz -15 Ağustos 1923)

23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılmasının ardından, Ankara’da, yeni bir Eğitim Bakanlığı teşkilatı da kurulmuştur. Bakanlığın merkez ve taşra örgütü için İstanbul’daki Maarif Nezareti’nin 1330 (1914) tarihli nizamnamesi esas alınmıştır. Ancak savaş koşullarında bakanlığın bazı büroları kurulamamıştır. Var olan büroların da sadece üç-dört kişilik kadroları vardır. Eğitim örgütünde asıl düzenlemeler, savaşın ardından, 1923 yılında gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Şubat 1923 tarihli düzenlemeye göre; Maarif Vekâleti, ilmî ve idari iki kısma ayrılmış, bazı yeni birimler eklenmiştir. İlmi kısma eklenen birimlerden biri Heyet-i İlmiye’dir. Heyet; telif ve tercüme üyesi, üç hars üyesi, tedrisat müdürleri, ihşaiyat (istatistik) müdürü, üç müfettiş, merkez maarif müdürü, darülmualim müdürü, üç öğretmen, hıfzıssıhha mekatip müdürü, serbest âlî derslerden seçilen üç müderristen oluşacaktır. Eğitim Bakanlığı için bu türden bir örgütlenmeye esin kaynağı Fransa ve İspanya’daki heyet-i ilmiyeler olmuştur. Heyetin senede bir defa toplanması esas kabul edilmiştir. Ayrıca, Heyet-i ilmiyenin merkez teşkilatı içinde daimi bir encümeni bulunacak ve üç üye ile iki kâtip görev yapacaktır.³

Zaferden sonra Maarif Vekilliği görevini üstlenen İsmail Safa Bey, öncelikle ilköğretimden üniversiteye kadar Ankara’da ve ülkenin diğer yerlerinde görev yapan uzmanların görüşlerini isteyen bir genelge ilan etmiştir.⁴ Bir taraftan gelen öneriler ve diğer taraftan okulların durumunu tespit eden çalışmalar sonucunda 8 Mart 1923’te “Maarif Misakı” olarak adlandırılan bir genelge ilan etmiştir. Genelgeyle, yeni eğitim sisteminin dayanacağı ilkeler ve uygulamalar açıklanmıştır.⁵ Özellikle, Fransız Devrimi ve düşünce yapısının sarayın duvarlarını aşarak gelişmesi örnekleriyle, eğitimin devrimci ve cumhuriyetçi anlamına dikkat çekilmiştir. Safa Bey’e göre uyulması gereken ilkelerin, “*Birincisi; inkılabın mesut neticelerini idrak eden vatandaşlar arasında hiçbir ferdin yarın Millet Meclisine yahut hükümet kapısına gelip de ‘bana hakkımı veriniz, fakat ondan nasıl istifade edeceğimi bilmiyorum. Ben cahilim!’ diyememesi lazımdır. İkinci umde her ferdin mensup olduğu en yeni ve ilmî vesaiti kendi muhiti içinde kolaylıkla bulması idi.*” Ayrıca, eğitimde izlenecek yolun, sadece okuma yazma öğretmek amacıyla okul sıralarının doldurulması olmadığı, yeni neslin “*millî ve asrî terbiye*” ile irfanen yükselmesine çalışmak gerektiğini ifade etmiştir.⁶

İsmail Safa Bey’in öncülüğünde eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi çalışmaları çok yönlü olarak devam etmiş, 15 Temmuz 1923 tarihinde Ankara’da Heyet-i İlmiye’nin toplanmasına karar verilmiştir.⁷ Heyet-i İlmiye için Ankara dışından da uzmanlar davet

3 *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1923.

4 İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, Piramit Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 228.

5 Genelgenin, yeni Türkiye’nin eğitim siyasetinin belirlenmesinde önemine işaret eden Enver Behnan Şapolyo, Türk milliyetçiliğinin üç misak etrafında şekillendiğini belirtir. Kurtuluş Savaşı’nın bağımsızlık esaslarını belirleyen “Misak-ı Milli”, İzmir’de toplanan İktisat Kongresinde kabul edilen “Misak-ı İktisadi” ve İsmail Safa Bey zamanında ilan edilen “Maarif Misakı” (Genelge, Cumhuriyet’in ilanından önce kabul edilmiş olmakla birlikte Şapolyo, burada Cumhuriyet’in ilanından sonra ifadesini kullanmıştır.) Bkz. Enver Behnan Şapolyo, “Atatürk ve Maarif Misakı”, *Türk Kültürü*, Yıl: IV, Sayı: 40, 1966, s. 383.

6 Seçil Akgün ve Murat Uluğtekin, “Misak-ı Maarif”, *Atatürk Yolu*, Sayı: 3, Yıl: 2, Mayıs 1989, s. 285- 343.

7 Toplantıya katılanlar arasında yer alan Baltacıoğlu’nun ifadesiyle; “*başımızda dikkate değer bir Maarif Vekili bulunuyordu: İsmail Safa. Bu adam çok zeki idi, düşünürdü, düşünsel ölçü ve hoşgörünün en yüksek düzeyini temsil ediyordu.*” İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, (Yayına Hazırlayan: Ali Y. Baltacıoğlu), Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 288.

edilmiştir.⁸ Toplantıya davet edilip katılanlar yaklaşık kırk kişidir.⁹ Ancak Dârümuallimîn konferans salonunda gerçekleştirilecek toplantılara salonun yeterli olmaması nedeniyle her gün 30’ar kişinin katılabileceği esas kabul edilmiştir.¹⁰

Birinci Heyet-i İlmiye’de yer alanlar; Müsteşar Samih Rıfat Bey, Telif ve Tercüme Heyetinden; Heyet Reisi, Ziya Gökalp Bey; Heyet Azası, Veled Çelebi Bey; Heyet Azası, Mustafa Rahmi Bey, Tedrisat Müdürlerinden; Yüksek Tedrisat Müdürü Şefik Bey; Orta Tedrisat Müdürü Nafi Atıf Bey; İlk Tedrisat Müdürü Refet Bey; Teftiş Heyetinden; Heyet-i Teftiş Müdüğü Abdülfeyyaz Tevfik Bey, Müfettiş Hilmi Bey, Hars Müdüriyetinden; Müdür Mübarek Bey, İhsaiyat Müdüriyetinden; Müdür Avni Bey, Darülfünundan; Edebiyat Medresesinden Köprülüzade Fuad Bey, Hukuk Medresesinden Mustafa Zühtü Bey, Fen Fakültesi muallimlerinden Hüsnü Hamit Bey, Tıp Medresesinden Dr. Vasfi Bey, Sanayi-i Nefise Müdürü Cemil (Cem) Bey,¹¹ Serbest Âli Derslerden; Müderris Vehbi Bey, İstanbul Darümuallimini Âliye Müdürü İhsan Bey, Darümuallimatı Âliyeden; Terbiye Muallimi Ali Haydar Bey, Galatasaray Mektebinden; Müdür Faik Bey, Orta Tedrisat Müntesiplerinden; Kabataş Sultanisi Riyaziye Muallimi Hasan Fehmi Bey, Kastamonu Sultanisi Edebiyat Muallimi Ali Rıza Bey, İlk Tedrisat Müntesiplerinden; Antalya Dârümuallimin Müdürü Hulusi Bey, İstanbul Sultanisi İptidai Baş Muallimi Recep Nuri Bey, Maarif Vekâletince seçilecek mütehassıslardan; İlk Tedrisat eski Müdürü Ahmet Edip Bey (Anadolu Kitapçısı), Darümuallimini Âliye Beden Terbiyesi Muallimi Sırrı Bey, Ali Sami Bey (sporcu), İçtimaiyat Muallimi Necmettin Sadık Bey, Gazi Köy Belediye Müdürü Celal Esad Bey, Ruhiyat Muallimi Şekip Bey, Terbiye Müdürü İsmail Hakkı Bey, Diğer Vekâletlerden: Müdafaa-i Milliye Vekâletinden Naci Paşa, Dâhiliye Vekâletinden Nüfus Müdürü Abdülmuttalip Bey, Şer’iyye ve Evkaf Vekâletinden Tedris Müdürü Hamdi Bey, Nafia Vekâletinden Elektrik Mühendisi Âkil Bey,¹² Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinden Dr. Ziya Bey, İktisat Vekâletinden İstatistik Müdürü Cemal Hüsnü Bey, Matbuattan: Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü Ağaoğlu Ahmed Bey, Muharrir Yakup Kadri Bey.¹³ Türk Ocağından: Afyonkarahisar Mebusu İzzet Ulvi Bey,¹⁴ İzci Büyük Ortasından bir üye katılmıştır.¹⁵

Bir ay boyunca devam eden Heyet-i İlmiye için belirlenen gündem maddeleri Türkiye’nin eğitim ve kültür hayatının hemen her yönüne temas eden bir içeriğe sahiptir. Eğitim işlerinin toptan ve bütün halinde ortaya konması ihtiyacının o zaman da derinden duyulduğunu göstermektedir.¹⁶ Muallimler Mecmuasının haberinde de yer aldığı üzere

8 BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 26 Haziran 339 (1923). Heyet’e Ankara dışından katılanların masraflarının karşılanması kararlaştırılmıştır. BCA. 180-09-12-70-1-73. Tarih 04 Ağustos 339 (1923); BCA. 180-09-12-70-1-72. Tarih 05 Ağustos 339 (1923).

9 Toplantıya katılanların sayısı kaynaklarda birbirinden farklı verilmektedir. Anadolu’da Yenigün gazetesinde yer alan bilgilere göre katılanlar toplam 40 kişidir. Anadolu’da Yenigün, 15 Temmuz 1923. Birinci Heyet-i İlmiye’yi doğrudan araştırma konusu yapan bir çalışmada da bir sonuca varılmaya çalışıldığı görülmektedir. Araştırmacılar toplantıya 40 kişinin davet edildiğini ancak 38 kişinin katıldığını tespit ettiklerini ileri sürmektedirler. Bkz. Engin Deniz Tanır, Cengiz Aslan, “Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt: 52, Sayı: 1, 2019, s. 256.

10 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Temmuz 1923.

11 Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğüyle yazışmalar için ayrıca bkz. BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 2 Temmuz 339 (1923).

12 Nafia Vekâletinin Maarif Vekâletine cevap yazısı ve Heyet-i İlmiye görevlendirmesi için bkz. BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 5 Temmuz 339 (1923).

13 BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 4 Temmuz 339 (1923).

14 BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 14 Temmuz 339 (1923).

15 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1923; Hasan Yılmaz, *Heyet-i İlmiyeler (1923- 1924- 1926)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 67-68. Hasan Yılmaz tezinde Ali Sami (Yen) Bey’i babası Şemseddin Sami ile karıştırmış olmalı.

16 Nevzad Ayas, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 191.

toplantı beklentilerle karşılanmaktadır: “... maârif vekâleti bu sene daha mühim bir iş gördü: Heyet-i ilmiye teşkiline karar verdi; içtima on beş Temmuz’da başladı; Ağustos’un ortasında nihâyete erecek. Biz bu tezâhurâtı sevinerek karşılıyoruz; yürünen yol maârifî selâmete çıkarabilir: İlmî ve terbiyevî istişârelerle hakikat bulunacaktır”.¹⁷

“Yeni Türkiye ma’ârifî hakkında değişmez bir program tesbîti maksadıyla toplanan” Heyet-i İlmiye resmi açılışını 15 Temmuz 1923 tarihinde yapmıştır. Toplantı Maarif Vekili Safâ Bey’in konuşmasıyla başlamıştır. Yüksek tedarisat müdürü Şefik Bey, maarif vekilinin başkan ve müsteşar beyin ikinci başkan olmasını ve yalnız birinci ve ikinci başkan vekilleri seçiminin yapılmasını teklif etmiştir. Şefik Bey birinci başkan vekilliğine, İstanbul Darülmualimin müdürü İhsan Bey ikinci başkan vekilliğine seçilmiştir. Maarif Vekili Safa Bey’in bir kâtip seçilmesi hakkındaki teklifi de kabul olunarak kâtipliğe Mustafa Rahmi Bey seçilmiştir. Aynı gün Şefik Bey’in başkanlık makamına gelmesiyle çalışmalara başlanmıştır.¹⁸ Heyet-i İlmiye için gündem maddeleri önceden belirlenmiş ve ilan edilmiştir. Ele alınacak konular;

- 1- Maarif-i ‘umumiye icraat programı
- 2- Milli hars
- 3- Muhalledelerle (kalıcı eserler) ana kitapların tercümesinde takip olacak esaslar
- 4- İstatistik müdüriyet-i ‘umumiyesi teşkilatı
- 5- Millî kâmus ve sarf
- 6- Millî musiki, millî lisan ve edebiyat
- 7- Millî tarih kütüphanesi
- 8- Millî hazîne-i evrâk
- 9- Millî tarih ve coğrafya enstitüleri
- 10- Etnografya müzesi
- 11- Millî müze
- 12- Mektep müzesi
- 13- Ankara’da âli dersler
- 14- Tahsil-i iptidai programlarında ne gibi tadilata ihtiyaç vardır?
- 15- İptidai tahsilinden sonra hayâtî tedarisat programı
- 16- Tedrisat-ı ibtidâ’îyye kararname sinin tadili lâyihası
- 17- Dârülmualimîn ve dârülmualimât nizamnamesi ve programları tadilatı
- 18- Sultânîlerde teşkilat ve tahsil müddeti ve sultanî isminin tebdili

17 “Heyet-i İlmiye Teşkilî”, *Muallimler Mecmuası*, 31 Temmuz 1923, Yıl:1, Sayı:11, s. 225.

18 BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 15 Temmuz 1923; *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Temmuz 1923; *Anadolu’da Yenigün*, 16 Temmuz 1923.

- 19- Sultani programları tadilatı
- 20- Orta tedrisat muallimleri hakkındaki kânun layihası
- 21- İzcilik teşkilat-ı esâsiyyesi¹⁹
- 22- Heyet-i teftîşîyye nizamnâme lâiyhası
- 23- Asar-ı 'atîka nizamnâmesinin tadili
- 24- İstanbul dârümuallimîn ve dârümuallimâtından birer kısım talî teşkili
- 25- Galatasaray Sultânîsi'nin teşkilatı ve programları
- 26- Dârümuallimîn-i âliyyede mukayyed talebeye meslekî malumat verilmesi.²⁰

Toplantının daha verimli sürdürülebilmesi için encümenler halinde çalışılması kararlaştırılmış, dört encümen oluşturulmuş ve üyeleri tespit edilmiştir. Kurulan dört encümen, çalışma programlarını belirleyerek toplantılara başlamışlardır. Birinci encümen, "Millî ve İlmî Teşkilat Encümeni"nidir ve başkanlığına Hukuk Medresesi İktisat Müderrisi Zühdü Bey seçilmiştir. Bu encümen, Heyet-i İlmîyenin gündemindeki 2. maddeden 13. maddeye kadar olan konularla ilgili çalışacak ve eski eserler nizamnamesinde icra edilecek tadilatı ele alarak toplamda on dört maddeyi inceleyecektir. İnceleyeceği maddeler çok olunca ilk encümen kendi içinde dört bölüme daha ayrılmıştır.²¹ İkincisi, "İlk Tahsîl Encümeni"dir ve başkanlığına İlk Tedrisat Müdürü Refet Bey seçilmiştir.²² Üçüncü encümen, "Darümuallimin ve Darümuallimat – İzcilik, Terbiyecilik – Teşkilat Encümeni"dir.²³ Dördüncüsü "Orta Tadrîsât Encümeni"dir.²⁴ Heyet-i İlmîye encümenleri her gün çalışmalarını düzenli olarak sürdürmüştür. Gazetelere yansıdığı haliyle encümenlerde programdaki bütün meseleler hakkında bir fikir hâsıl olmuş ve genel bir celse yapılması kararlaştırılmıştır. Bu celsede maarif siyasetine dair raporların incelenerek, maarif siyaseti

19 Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine yazılan yazıyla, Heyet-i İlmîye'de ele alınacak konular arasında izciliğin de bulunacağını ilgili konuda görüşlerinin 15 Temmuz'da toplanacak heyette münakaşası için gönderilmesi talep edilmiştir. BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 05 Temmuz 339 (1923), s.21; BCA. 180-9-0-0-12-70-23, Tarih 15 Temmuz 339 (1923).

20 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1923; *Anadolu'da Yenigün*, 15 Temmuz 1923; Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 22; Reşat Özalp- Aydoğan Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 33-34.

21 "Millî ve ilmî teşkilat encümeni"nde; Ziya Gökalp Bey, Mübârek Bey, Köprülüzade Fuad Bey, Terbiyeci İsmâil Hakkı Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey, Veled Çelebi Efendi, Naci Paşa, Cemil Bey, Hüsnü Hâmîd Bey, Mustafa Rahmi Bey, Alaaddin Bey, İzzet Ulvi Bey, Yakup Kadri Bey, Vehbi Bey, Avni Bey, Cemal Hüsnü Bey, Zühdü Bey, Abdümttalib Bey, Doktor Ziyâ Bey yer almaktadır. *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1923; *Anadolu'da Yenigün*, 17 Temmuz 1923.

22 "İlk Tahsîl Encümeni"; Şefik Bey, Refet Bey, Abdülfeyyaz Tevfik Bey, Hulusi Bey, Recep Nuri Bey, Edîb Bey, İhsân Bey, Selîm Sırrı Bey, Ala'addin Bey, Şekîb Bey, Mustafa Rahmi Bey, Faik Bey, Hamdi Bey, Hasan Fehmi Bey, Müfettiş Hilmi Bey, Ali Sami Beylerden oluşmaktadır. *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1923; *Anadolu'da Yenigün*, 17 Temmuz 1923.

23 Darümuallimin ve Darümuallimat – İzcilik, Terbiyecilik – Teşkilat Encümeni üyeleri; İhsan Bey, Nâci Paşa, Alaaddin Bey, Haydar Bey, Refet Bey, Avni Bey, Selim Sırrı Bey, Ali Sâmi Bey, Şekîb Bey, Nâfi Atûf Bey, Müfettiş Hasan Fehmi Bey, Müfettiş Hilmi Bey, Doktor Ziyâ Bey, Mühendis Âkil Bey, Mustafa Rahmi Bey, Abdülfeyyaz Tevfik Bey, Recep Nûri Bey, Hulusi Bey, Şefik Bey, İzzet Ulvi Bey'dir. *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1923; *Anadolu'da Yenigün*, 17 Temmuz 1923.

24 Orta Tadrîsât Encümeni üyeleri; Hasan Fehmi Bey, Ali Rıza Bey, Nâfi Atûf Bey, Faik Bey, Nâci Paşa, Tevfik Bey, Hüsnü Hâmîd Bey, Şekîb Bey, Ali Haydar Bey, Hamdi Bey, Doktor Vasfi Bey, Doktor Ziyâ Bey, Müderris Zühdü Bey, Refet Bey, Veled Çelebi Efendi, İsmail Hakkı Bey, Mühendis Akil Bey, Ali Sâmi Bey, Vehbi Bey, Cemîl Hüsnü Bey, Köprülüzade Mehmed Fu'ad Beylerden oluşmaktadır. *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1923; *Anadolu'da Yenigün*, 17 Temmuz 1923.

hakkında tetkikatta bulunmak üzere bir encümen kurulması önerisi kabul edilmiştir.²⁵ Karara göre; Maarif İcraat Encümeni; Maarif Vekâletinin tedrisat müdürü ile vekâletin altı temsilcisi ve her encümenden ikişer üye seçilerek oluşturulmuştur.²⁶

Baltacıoğlu'nun, "... bu kurultayın sıcaklığını, zevkini hiç unutmam. Tartışmalar salt bir özgürlükle yapılıyor ve önemli eğitim sorunları düşünülüyordu"²⁷ sözleriyle vurguladığı gibi önemli gündem maddeleri ve Türkiye'nin çözülmesi gereken pek çok eğitim ve kültür alanında meseleleri karşısında, katılanların verimli olma çabası içinde oldukları görülmektedir. Baltacıoğlu'nun Heyet-i İlmiye çalışmalarıyla ilgili vurguladığı konuların başında, "vahdet-i terbiye" (eğitim birliği), maarif mıntıkaları ve ilkokulların pedagojik yapısının hayata hazırlayıcı hale getirilmesi yer almaktadır. Yine Baltacıoğlu'nun vurguladığı gibi eğitim tarihimizde büyük bir yer tutan Heyet-i İlmiye toplantı tutanaklarının TBMM tutanak kurulu tarafından tutulduğu halde yayımlanmamış olması büyük bir eksikliklerdir.²⁸

Encümenlerin çalışmaları sonucunda alınan kararlar raporlar halinde sunulmuştur: Hars Encümeni oldukça ayrıntılı bir rapor sunmuştur: "Kültür Teşkilatı Hakkında Rapor" başlığıyla düzenlenen çalışmada ele alınan konular şöyle tespit edilmiştir: I. Edebiyat, II. Musiki, III. Raks, IV. Sanat (El sanatları, Mimarî, hüsnühat, vb.). Ayrıca raporda; Maarif teşkilatına bağlı, İlk, Orta ve Yükseköğretim Genel Müdürlükleri gibi kültürel araştırma ve uzmanlıklarla uğraşan ve çeşitli kurumları içeren "Hars Müdüriyeti Umumiyesi (Kültür Genel Müdürlüğü)" adıyla bir teşkilat kurulması kararlaştırılmıştır. Adı geçen genel müdürlük, bir yönetim merkezine bağlı olarak kurulacak ve çeşitli uzmanlık alanlarını temsil eden ve her biri bilimsel ve tüzelkişilik içeren uzmanlar tarafından yönetilen altı bölümden oluşacaktır. Bölümler; 1- Milli müze; Etnografya ve Tarih şubesi, 2- Milli Tarih Enstitüsü; Milli vesikalar şubesi, Milli Hazine-i Evrak, Milli Kahramanlık Müzesi, Anasır-ı İslamiye Müzesi, Evkaf İslamiye Müzesi, Hazine-i Hümayun, Milli İstatistik İdaresi, 3- Milli Coğrafya Enstitüsü, 4- Türkiyat Müessesesi, 5- Bedayi Enstitüsü; Milli Darüelhan, Milli Darül temsil, Zükur ve İnas (Erkek ve Kız) Sanayi Nefise Mektepleri, Medresetül Hattatiye, Asar-ı Nefise Müzesi, Meşhurlardan ibarettir.²⁹

2 Ağustos'ta gerçekleştirilen genel oturumda encümenlerin çalışmalarında sonuçlandırılan konular ele alınmıştır. Oturumda değerlendirilen konular şunlardır: 1- Tevhîd-i terbiye; 2- Muhtelif derecedeki okulların birbirlerine münasebetleri; 3- Milli hars; 4- Âlî dersler; 5- Müzeler; 6- Kadınlar Halk Fırkasının mektubuna encümenin der-kenarı; 7- Bibliyografi meselesi; 8- İlk tedrisat layihası. Toplantıda üzerinde en çok durulan husus eğitim birliği olmuştur. Özellikle askeriye ve vakıflara ait okulların durumu tartışmalara neden olmuştur. Müdafaa-i Milliye Vekâleti temsilcisi Naci Paşa, "*Cihet-i askeriyyeye âid birçok mektebler vardır. Bunları cihet-i askeriyye tesis etmiş ve el-yevm cihet-i askeriyyeye âiddir. Ve bunlar maârifden müstakil olarak yaşıyorlar. Bunların müstakil kalmasını ve muhâfazasını talep ediyorum. Çünkü bu müesseselerde gâyemiz hep birdir. Çok ricâ ederim; bizim ihzârı hizmetelerimizi, maârif mektepleri sırasında addolunsun*" sözleriyle askeri okulların ayrı ele alınmasını savunmaktadır. Hilmi Bey; "*Hepimiz askerlerimiz,*

²⁵ *Anadolu'da Yenigün*, 20 Temmuz 1923.

²⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Temmuz 1923; *Anadolu'da Yenigün*, 22 Temmuz 1923; Tanır ve Aslan, "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", s. 258.

²⁷ Baltacıoğlu, *Hayatım*, s. 288.

²⁸ Baltacıoğlu, *Hayatım*, s. 289. Tutanaklara günümüzde de ulaşmak mümkün olamamaktadır. Daha çok toplantıların basına yansıyan kararları yol gösterici olmaktadır. Heyet-i İlmiye'de zabıt kâtipliği vazifesini yerine getirmek üzere dört kişi görevlendirildiği arşiv kayıtlarından da tespit edilmektedir. BCA. 180-09-12-70-1-74. Tarih 7 Ağustos 339 (1923).

²⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Ağustos 1923; Baltacıoğlu, *Hayatım*, s. 289-292.

medreselerimize minnetdâriz. Bunlar bize kuvvetli, hayırlı asırlar yetiştirdi. Bununla beraber tahsîl-i ibtidâinin tevhibi pek elzemdir” sözleriyle eğitim birliğini savunmaktadır. Fuad Köprülü tartışmayı ayrıntılarla sürdürmeyip prensip kararına varılmasını önermiştir. Naci Paşa'nın bu hususta müzakerenin yeterli olmadığını söylemesi ve ısrarı üzerine dinleyiciler arasında oturan Maarif Vekili Safa Bey: *“ Bu mesele hükümet meselesidir. Görüyoruz ki yurdumuzun her köşesinde birçok zavallı şehîd çocukları, yetim ve bîkes (kimsesiz) sokaklarda dolaşiyor. Bunları himâye eden eytam ve askerî mekteplerini kapamak arzusunda hiç değiliz. Bilakis biz bu zavallıların refâhını, irfânı temîn maksadıyla himâyesini maârif vekâletine mevdû kılacağız ve onları bütçemize alacağız. Onların saadetini temîn edeceğiz”* sözleriyle açıklamada bulunmuştur. Encümenin ilgili maddesi oya sunulmuş kabul edilmiştir. Oturumun sonunda alınan kararlar özetle şunlardır: Genel ilk tahsil (ilköğretim) mektepleri tesis salâhiyeti Maarif Vekâletine aittir. Sırf meslekî bir gâye ile açılan tâlî ve âlî derecede ziraat, ticâret, sanat gibi mekteplerin idaresi ait oldukları vekâletlere aittir. Talebesini mesleki ihtisasa hazırlayan tali tahsil mektepleri, sultanilerin insani ve esasi derslerini ihtiva etmek şartıyla onlardan mesleki müteveccih fırkalar gösterebilirler. Âli tahsil, ancak sultanilere muadil orta tahsilden ibtidar eyler.³⁰

İlk Tedrisat layihası görüşülürken birinci maddeyi okuyarak izahat veren Refet Bey Türkiye’de eğitim sisteminin içinde bulunduğu koşulları açıkça ortaya koymuştur. *“Anadolu’da takriben 6 bin mektep var. 7 bin muallim içinde ancak 3 bini mezundur. Diğerleri ehliyetnâmelidir. Dârül muallimin mezunlarımız kâfi değildir. 20-25 bin muallim yetiştirmek ihtiyacındayız. Bunun için 10 dârül muallimîn ve 7 dârül muallimât açacağız. Her sene ancak beş yüz muallim verecektir. Binâenaleyh ihtiyacımız olan muallimleri hâricden tedârik etmek sûretiyle telakkî edeceğiz.”* Söz alan Selim Sırrı Bey durumun önemi ve aciliyetine işaret etmektedir; *“İlk tadrîsât müdürü beyin verdiği îzâhât çok sarîhdir. Mesele encümende dûr ü dirâz (uzun uzadıya) münakaşa edilmiştir. Bu intizâr elli sene devâm edecektir. Meselenin tahammülü yoktur.”*³¹ Toplantılarda öğretmenlerin içinde bulunduğu koşullar da zaman zaman gündeme gelmiş ve iyileştirilmesi için İlk Tahsil Encümeni tarafından kararlar alınmıştır.³² Oldukça uzun ve ayrıntılı bir şekilde hazırlanan İlk Tedrisat Kanun Layihası genel oturumda ele alınıp hararetli müzakereler neticesinde kabul edilmiştir. Layihaya göre; ilköğretim 6 yıl olarak kabul edilmiş ve zorunlu ilköğretim 7 yaşında başlatılmıştır. Zorunlu eğitim yaşında bulunan çocukların eğitimi Maarif Vekâletinin vazifesi kabul edilmiş diğer vekâletlerin ilköğretim eğitimi veremeyecekleri kabul edilmiştir. Zorunlu eğitim yaşındaki çocukların yabancı okullara devamı yasaklanmıştır. Okulların inşasından okutulacak derslere kadar ilköğretimle ilgili pek çok konuya temas eden layihada eğitimin yaygınlaştırılması ve millileştirilmesi esas alınmıştır.³³

Heyet-i İlmiye’nin ele aldığı konular arasında Ankara’da yüksek eğitimin geliştirilmesi de yer almıştır. Ahmet Ağaoğlu ve arkadaşlarının hazırladığı rapora göre; Ankara’da yeni bir Darülfünun’un temelini oluşturacak İçtimaiyat Fakültesi niteliğinde Edebiyat Fakültesinin açılması önerilmiştir. Rapora göre; Ankara Edebiyat Fakültesi, şahsiyet-i ilmiye ve hükmiyeyi haiz, müstakil bir Darülfünun olacaktır. Ayrıca on kadar kürsü ile bu kürsülerde yeterli ölçüde muallim bulunacaktır. Açılması öngörülen kürsüler; Felsefe, Milli İçtimaiyat, Milli Edebiyat, Milli İktisadiyat, Milli Hukuk, Milli Tarih, Milli Terbiye,

30 *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Ağustos 1923; *Anadolu’da Yenigün*, 3 Ağustos 1923.

31 *Anadolu’da Yenigün*, 5 Ağustos 1923.

32 *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Ağustos 1923.

33 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1923; Yılmaz, *a.g.t.* s. 79.

Milli Coğrafya, Milli Bediiyat'dır.³⁴ Ankara'da "İçtimaiyat Fakültesi"nin açılması 8 Ağustos oturumunda yeniden ele alınmış ve uzun tartışmalara konu olmuştur. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde belirtildiği üzere; İstanbul'dan gelen müderrislerin büyük bir kısmı bu fikrin yeterli hazırlık olmadan uygulamaya geçirilmesine muhalif bulunuyorlardı. Neticede bütün koşullar sağlandığı takdirde fakültenin tesisi esası kabul edilmiştir. Otuz kişilik oturumda yapılan oylamada on sekiz kişinin kabul oyuyla karar alınmıştır.³⁵

Heyet-i İlmiye üyeleri arasında ne yazık ki kadın üye yer almamıştır. Kadınlar Halk Fırkası ülkenin eğitim ve kültür politikaları için çalışmalar yapan kurula bir mektup göndermiş ve mektup Heyet-i İlmiye'de okunmuştur.³⁶ 9 Ağustos'ta genel oturumda Kadınlar Halk Fırkasına yanıt verilmiş, kadınların da Heyet-i İlmiye'ye katılması esası kabul edilmiştir. Ayrıca kadınların tedrisat-ı iptidaiye (ilkokul) müfettişi olmaları için Maarif Vekâletinin dikkatinin çekilmesi uygun görülmüştür.³⁷

Heyet-i İlmiye'de ele alınan konulardan biri de din eğitimi olmuştur. Bu konuda İcraat Encümeni'nin hazırladığı esaslar kabul edilmiştir. Kabul edilen maddeler; 1- Dini tedrisat öğretmenlerinin kabul edilmesinde diğer derslerde aranan şartlar aranacaktır. Öğretmenlerin, orta mekteplerde bulunan tâli derecelerde eğitim görmüş olmaları şarttır. 2- Dini tedrisat programları, diniyât ve terbiye uzmanlarından meydana gelen bir encümen tarafından hazırlanır. Bu eğitimin gayesi, zevk ve inşirah-ı diniyenin tanıtılması olduğundan programda Seyyid-i Nebi ve İslâm büyüklerinin iyice tanıtılması esastır. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti temsilcisi Hamdi Bey, Ulum-u diniye derslerine ait programların, öğretmenler tarafından daha başarılı işlenmesi için önceden hazırladığı layihayı sunmuş ve kabul edilmiştir.³⁸

Eğitim ve kültür işlerini geniş bir perspektiften ele almayı amaçlayan Heyet-i İlmiye çalışmaları gündem konularının çokluğuna paralel pek çok alanda kararlar almıştır: Terbiye-i Bedeniye ve İzcilik Encümeni, Selim Sırrı Beyin hazırladığı layihayı esas alarak, yapılacak işleri tespit etmiş ve karara bağlamıştır. Orta tedrisata ilişkin müzakere sonucunda "sultan" ismi yerine "lise" kabul edilerek fen ve edebiyat şubeleri şeklinde ayrılımları esası benimsenmiştir.³⁹ Ziya Gökalp ve İsmayıl Hakkı Bey'in "Halk terbiyesi" hakkında hazırlanan ayrıntılı rapor heyete sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁴⁰ Galatasaray lisesiyle ilgili tadilat özellikle dersler ve müfredatla ilgilidir. Örneğin, programlara din, sosyoloji, ahlak, iktisat, vb. dersler eklenecek ve derslerin ticari hesap ve usul defteri dersleri dışındaki derslerin tamamı Türkçe okutulacaktır.⁴¹ Maarif müfettişliğiyle ilgili görüşmeler neticesinde oluşturulan oldukça uzun ve ayrıntılı layiha kabul edilmiştir.⁴²

14 Ağustos 1923 günü Türk Ocağı'nda Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey tarafından heyet onuruna bir çay ziyafeti verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'da ziyafete katılmış çalışmalar hakkında bilgi alarak bazı konularda heyet üyeleriyle görüşmelerde bulunmuştur.⁴³ 15 Ağustos'ta son çalışmalarını yapan Heyet-i İlmiye'de, okul kitapları, maarif mıntıka teşkilatı konuları ele alınmıştır. Ayrıca toplantıya katılan Kazım Karabekir Paşa'nın İzmir

34 Tanır ve Aslan, "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", s. 262.

35 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1923;

36 *Anadolu'da Yenigün*, 3 Ağustos 1923.

37 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Ağustos 1923.

38 *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1923.

39 *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Ağustos 1923.

40 *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Ağustos 1923.

41 *Anadolu'da Yenigün*, 13 Ağustos 1923.

42 *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1923.

43 *Anadolu'da Yenigün*, 15 Ağustos 1923.

İktisat Kongresi'nde de önerdiği yılın belirli bir gününde "kitap bayramı" yapılması önerisi kabul edilmiş ve sürekli alkışlarla karşılanmıştır. Heyetin kapanış konuşmalarını İsmail Safa Bey ve İsmayıl Hakkı Bey yapmıştır.⁴⁴

Bir ay boyunca devam eden çalışmaların ardından Muallimler mecmuasının yaklaşımına göre; Heyet-i İlmiye'nin ortaya koyduğu kanun projeleri dünyada geçerli olan eğitim ve öğretim akımlarına uygundur ve Türkiye'nin gelişimine katkıda bulunacak içeriktedir.⁴⁵ İsmail Hakkı Tonguç'un da vurguladığı üzere; Heyet-i İlmiye, eğitimle ilgili bütün meseleleri ele alarak yeni hükümetin eğitim programının hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak heyeti oluşturanlar zihniyet açısından ikiye ayrılmaktadır: "Mektepliler ve medreseliler". Tonguç'a göre; Heyet-i İlmiye çalışmalarına da yansıyan bu iki ayrı dünya görüşü esaslı karara varılmasına engel oluşturmuştur. "Her şeyden önce ve her işe tercih edilerek Medrese- Mektep ikiliğini ortadan kaldırmak lazımdır."⁴⁶

İkinci Heyet-i İlmiye (22 Nisan -1 Mayıs 1924)

Birinci Heyet-i İlmiye'de üzerinde önemle durulan eğitimde birliğin sağlanması konusu eğitim siyasetinde benimsenen bir ilke olmuş ve kısa bir süre sonra yasal düzenlemeye kavuşmuştur. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de, II. Dönem TBMM'nin ikinci çalışma yılı başlarken konuşmasında, yapılacak düzenlemelere, özellikle eğitimde birlik ilkesine dikkati çekmiştir: "Milletin ârâyı umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhid-i umdesinin bilâifateian tatbıkı lüzumunu müşahede ediyoruz."⁴⁷ 3 Mart 1924 tarihinde meclise getirilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu önerisini veren Vasıf Bey ve arkadaşları gerekçeyi şöyle ifade etmiştir: "Bir devletin irfan ve maarif-i umumiye siyasetinde millet fikir ve hissi itibarıyla vahdetini temin etmek için tevhid-i tedrisat en doğru, en ilmî ve en asrî ve her yerde fevayih ve muhasenatı görülmüş bir umdedir. 1255 (1839) Gülhane Hattı Hümayunundan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye Devrinde saltanat münderise-i Osmani'ye tevhid-i tedrisata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilâkis bu hususda bir ikilik bile vücuda gelmiştir. Bu ikilik vahdet-i terbiye ve tedris nokta-i nazarından birçok muzır neticeler tevliedetti. Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliyyen mühildir. Teklif-i kanunimizin kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde ve bilûmum irfan müessesatının merci-i yegânesi Maarif Vekâleti olacaktır. Bu suretle bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhuriyet'in irfan siyasetinden mesul ve irfanîyatımızı vahdet-i his ve fikir dairesinde ilerletmeye memur olan Maarif Vekâleti müsbet ve müttehit bir maarif siyaseti tatbik edecektir."⁴⁸ Yedi maddeden oluşan Tevhid-i Tedrisat Kanunu pek tartışma ve itiraz olmadan aynen kabul edilmiştir. Kanuna göre; Türkiye dâhilindeki tüm bilim ve eğitim kurumları Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ve özel vakıflar tarafından idare edilen medrese ve okullar aynı zamanda bunlar için ayrılan bütçe Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Eğitim Bakanlığı, Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi, ayrıca imam ve hatip yetiştirmek amacıyla ayrı okullar açacaktır. Ayrıca genel eğitim ve öğretimle ilgili Milli Müdafaa Vekâlet'ine bağlı askeri okullar, Sağlık Bakanlığı'na bağlı darüleytamlar da Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. 6 Mart 1924 tarihinde kurulan yeni kabinede de Vasıf (Çınar) Bey yeni Maarif Vekili olmuştur.⁴⁹ Vasıf Bey'in

44 Anadolu'da Yenigün, 16 Ağustos 1923.

45 "İlmi Heyet Hakkında", Muallimler Mecmuası, 31 Ağustos 1923, Sene:1, Sayı: 12, s. 244.

46 Tonguç, İlköğretim Kavramı, s. 230.

47 Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946, C.1, s. 18.

48 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C. 7, 3 Mart 1340 (1924), s. 26.

49 Hükümetler- Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C.1 (24 Nisan 1920- 22 Mayıs 1950), (Haz.: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz), TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s. 90.

Maarif Vekâleti döneminde İkinci Heyet-i İlmiye toplanmıştır. Ergün'ün de işaret ettiği üzere; İkinci Heyet-i İlmiye, Türk Eğitim sistemini Cumhuriyet devrine ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası düzene uydurmak, daha çok okullar ve programlar sorununu çözmek için toplanmıştır.⁵⁰ Nitekim toplantının ardından gazetelere açıklama yapan Vasıf Bey bu esası vurgulamıştır: “Çok büyük fedâkarlıklar netîcesinde tesîs ve ilân edilen Cumhûriyetimizin hakîkî bir mihrâb ve gâye hâlinde müebbed yaşaması, inkılâbda yaşayan bizler için en esaslı bir hedefdir. Yeni neslimizi Cumhûriyet’e karşı kutlu bir iman ile hakîkî bir seciyye ile mücehhez olarak yetiştirmek için terbiye ve maârif sistemlerinde bazı tebdillerin yapılması zarûrî idi. Vekâlet bu esâsâtı tesbât ve ihzâr etmek emeliyle muktedir ve mütehasıs birçok arkadaşları Ankara’da topladı.”⁵¹

İkinci Heyet-i İlmiye'nin toplanacağı haberi Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde 21 Nisan⁵², Anadolu’da Yenigün gazetesinde 22 Nisan⁵³ olarak verilmiştir. İkinci Heyet-i İlmiye 22 Nisan 1924 tarihinde Maarif Vekâletinde Telif ve Tercüme Dairesinde, Vekil Vasıf Bey başkanlığında resmi açılış yapılmış ve ilk toplantısını gerçekleştirmiştir.⁵⁴ Birinci Heyet-i İlmiye çalışmalarına göre kapsamı daha dar olduğu gibi İkinci Heyet-i İlmiye'nin çalışma süresi de daha kısa olmuştur. 1 Mayıs’ta çalışmalar sona ermiştir.

Heyette yer almak üzere; uzmanlar davet edilmiştir. İkinci Heyet-i İlmiye’de Vekâlet Müsteşarı Köprülüzade Fuad Bey, Tedsîsât Müdürleri (Abdülfeyyaz Tefvik, Yükseköğretim direktörü; Nafi Atuf, Orta öğretim direktörü) ile Heyet-i Teftîşiyye ve Telif ve Tercüme başkan ve üyeleri (Rıdvan Nafiz, Heyeti Teftîşiyye başkanı ve üyelerden Mahmud Nedim), Dârüleytamlar Müfettiş-i Umumisi Avni Bey, Müfettiş Hasan Fehmi Bey, Ankara Lisesi Kimya Muallimi Vasfi, Hukuk ve İktisat Muallimi Sadri Edhem, Dârümuallimîn Müdürü Refet Beylerle Muallimler Derneği başkanı Sivas mebusu Rahmi Bey yer almıştır. Ayrıca Darülfünun müderrislerinden Şükrü Refik, Sadi, Mehmed Emin, Ömer Şevket, Mâlik Beylerle İstanbul Dârümuallimîn Müdürü İhsan, muallimlerden İbrahim Alaaddin, Ali Cânib, Darümuallimât muallimlerden Süleyman Şevket, Abdülkadir, Çamlıca Kız Lisesi muallimlerinden Ekrem, Reşat Nuri, İstanbul Erkek Lisesi felsefe muallimi Ali Rıza, İstanbul Muallimler Cemiyeti başkanı müderris Ali Haydar, Kabataş Lisesi fizik muallimi Kemal Zâim Beyler ve Edirne Lisesi müdürü Nuri, Adana Dârümuallimîn müdürü Ali Ulvi, Konya Dârül muallimîni Râsim, el işleri muallimi İsmail Hakkı, İzmir Lisesi riyâziyât muallimi Nazmi, kimya muallimi Salahaddin ve İstanbul tedrisât-ı ibtidâiyye müfettişlerinden Hâlid Beyler ve iptidai muallimlerinden iki kişi de davet edilmişlerdir. Toplam otuz beş kişi İkinci Heyet-i İlmiye’de yer almıştır.⁵⁵

İlk toplantıda Vasıf Bey açılış konuşmasında bilim insanların görüşlerinin önemini vurgulamış, toplanma amacının; okul programlarını hazırlamak, ders cetvellerini düzenlemek ve okul kitaplarını ihzâr etmek olduğunu söyledikten sonra muhtelif anketlerle vekâletçe bazı sonuçlara varıldığını ve bunun, okulların şekillerinde de bir değişimi zarûrî kıldığını ifade etmiştir. Kâtipliğe Sadri Ethem ve İstanbul Lisesi felsefe öğretmeni Ali Rıza Bey seçilmiştir. İlk toplantı gündemi; maarif islahatını

50 Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s. 61.

51 *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1924.

52 *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Nisan 1924. 22 Nisan 1923 tarihli haberde Maarif Vekilî'nin Heyet-i Vekile’de ve Meclis’teki mesaisi nedeniyle Heyet-i İlmiye'nin çalışmalarının bir gün ertelendiği yazılmaktadır. *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Nisan 1923.

53 *Anadolu’da Yenigün*, 17 Nisan 1924.

54 *Anadolu’da Yenigün*, 23 Nisan 1924; *Tanin*, 23 Nisan 1924.

55 *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Nisan 1924; *Anadolu’da Yenigün*, 17 Nisan 1924; Hasan Âli Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s. 25.

gerçekleştirebilmek için eğitim kademlerinde yapılacak düzenlemeler olmuştur. Daha önce altı sene olarak belirlenen ilkokul eğitim süresinin beş yıla indirilmesi ele alınmıştır. Oldukça tartışmalı geçen görüşmeler neticesinde Heyet altı muhalif ve bir çekimsiz oya karşılık 29 oyla beş yıla indirilmesini kabul etmiştir. Vasıf Bey “*Artık bu dakikadan itibaren mecbûriyet-i tahsiliyyenin beş sene üzerinden tesbiti vekâletce tekarrür etmiştir*” diyerek kararı onaylamıştır. Ardından lise eğitiminin, beş yıllık ilkokul eğitiminden altı yılda yani toplamda on bir sene olarak şimdikine nazaran bir sene tasarruf edilmesi münakaşa edilmiştir. İki muhalif oya karşılık 11 yıl esas kabul edilmiştir. Öte yandan lise eğitiminin kısm-ı evvel ve kısm-ı sani olarak üçer yıl şeklinde düzenlenmesi benimsenmiştir. Bundan sonra okulların ders dağılımı ve programlarını tespit için bir komisyonlar oluşturulmasına karar verilmiştir. Komisyonlarda; ilkokullar için, Dârümuallimîn müdürlerinden İhsan, Ali Ulvi, Refet Beyler ve öğretmenlerden İbrahim Alaaddin, Ali Haydar, İsmail Hakkı, Abdülkadir, Zeki Beyler, ilk tedrisat müfettişlerinden Ahmed Halid Bey, numûne müdürü Nurullah Bey ve liseler içinde Dârülfünûndan Ömer Şevket, Şükrü, Malik, Refik, Emin, Sadi, liselerden Nazmi, Kemal Nedim, Nuri, Selahaddin, Ekrem, Reşat Nuri, Süleyman Şevket, Ali Canib, Seraceddin, Ali Rıza, Sadreddin Beyler görev almıştır.⁵⁶

Heyet-i İlmiye ikinci genel toplantısında liseler ve ilkokullar için ayrılan komisyonların hazırladıkları ders dağılımlarını incelemiştir. Çalışmalarda dikkate alınan esaslardan en mühimi kadın ve erkek eğitiminin nasıl düzenleneceği olmuştur. Bu noktadan hareket edilerek öncelikle, kız ve erkek liselerindeki eğitimin birliği esası gözetilmiştir. Yalnız kız liseleri için; “*hayâtın ayırdığı hususiyetlerin muhâfazası*” gerekçesiyle, ev idaresi, çocuk bakımı, dikiş biçki gibi derslerin de ilâvesi kabul edilmiştir. Ancak bu dersler, erkek okullarının ya uygulama saatlerinden veya beden eğitimi saatlerinden alınmak suretiyle yapılmıştır. Liselerin ikinci devreleri için hiçbir fark gözetilmemiştir. Liselerin birinci devresi bir bütün olarak düşünüldüğü gibi tam devreli olmayan liselerden çıkan öğrencilerin çoğunlukla hayata katılmakta olduğundan bu husus için de hayat bilgisine yer ayrılmasına karar verilmiştir. Ülkede mevcut yüz liseden on iki tanesi ancak tam devreli, diğerleri bir devrelidir. Bir devreli olan mezunları da okullarını bitirdikten sonra çoğunlukla buldukları yerlerde kalmayı tercih ettiklerinden, bunların bu esaslara göre düzenlenmiştir. Hatta bu hususun daha iyi uygulanması için liselerde meslekî hayata alıştırmak, hayat bilgisini fazlaca vermek için bir devreli liselere birkaç sınıfın ilâvesi hakkında yapılan teklif kabul edilmiş ve bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Liselere tamamlayıcı sınıflar ilâvesi İstanbul ve İzmir gibi meslekî okulların bulunduğu yerlerde olmayacaktır.

Heyet-i İlmiyenin üçüncü toplantısında liselerin ikinci devrelerine ait ders dağılımı incelenmiş ve kabul edilmiştir. Düzenlenen yeni ders programına göre; lisenin son on birinci sınıfında fen ve edebiyat şubeleri açılacaktır. Programa daha önceden olmayan yeni dersler ilave edilmiştir. Hukuk ve iktisat dersleri birleştirilerek ictimâiyât (sosyoloji) adı altında toplanmıştır. Felsefe eğitimine fazla saat ayrılmıştır. Türk medeniyeti tarihi ve Ecnebî medeniyeti tarihi ilâve edilmiştir. Kabul edilen esaslara göre liselerde haftada her sınıfa otuzar saat ders okunacaktır. İptidailerde yirmi altı saat ders kabul edilmiştir. Liselerde parasız eğitim esası kabul edilmiştir. Yalnız zenginlerden şimdilik bir miktar ücret alınmasına karar verilmiştir. Liseye öğrenci seçimi zekâ ve kabiliyet dikkate alınarak yapılacaktır.⁵⁷

Heyet-i İlmiye dördüncü toplantısında dârümuallimîn ders dağılımları üzerinde durulmuştur. Dârümualliminde meslekî eğitimin teorik veya uygulamalı içeriği hakkında

56 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Nisan 1924; *Anadolu’da Yenigün*, 25 Nisan 1924.

57 *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Nisan 1924; *Anadolu’da Yenigün*, 27 Nisan 1924.

hayli müzâkereler meydana gelmiş, bu derslerin arttırılması esası kabul edilmiş, bu hususu Ali Haydar, İbrahim Alâeddin, İhsan ve Refet Sadettin Beyler tarafından savunulmuştur. İctimâiyât dersinin eklenmesi kabul edilmiştir. Dârümuallimînden sonra dârümuallimât ders cetvelleri incelenmiştir. Esas itibariyle dârümuallimîn ve dârümuallimât arasında akademik bilgi yönünden içeriğin aynı olması kabul edilmiş ve yapılan ders cetvelinin bu esasa göre düzenlenmesi için komisyona iade edilmiştir. Bundan sonra tek devreli liselere ilâve olarak açılacak olan hayat kurlarının şimdilik ticaret ve iktisat, kızlar için idâre-i beytiyye (ev idaresi) kısımlarını içerecektir. Bu sınıflar halkın ihtiyacına ve mahallî ilgiye göre açılacaktır. Erkek liselerinde açılacak iktisat ve ticaret kurlarında: Borsa, gümrük, banka malûmâtı, hesâb tatbîki, icmâlî usûl-ü muhâsebe, daktilografi, muhâberât-ı ticâriyye, hukûk ve iktisâd, iktisâdî coğrafya, emtia-i ticâriyye ve kimyâ-yı ticârî dersleri olacaktır. Kız liselerine ilâve edilecek idâre-i beytiyye kurlarında: Resim, yabancı dil, adâb-ı muâşeret, nakış, ütû, kola, çocuk bakımı, mûsikî dersleri verilecektir. Ayrıca Türkiye’de müzik öğretmeni yetiştirmek için bir mûsikî dârümuallimîn açılması kararlaştırılmıştır.⁵⁸

Heyet-i ilmiye 1 Mayıs’ta son toplantısını gerçekleştirmiştir. Toplantıda, ilköğretim konusu hakkında tartışmalar meydana gelmiştir. Maarif Vekili Vâsif Bey yaptığı açıklamada ilköğretimi devletleştirmek arzusunda bulunduğunu söylemiş ve eğitimin özel idarelere bağlı kalmasının yaygınlaşmasını engellediğini vurgulamıştır. Heyet-i ilmiye üyelerinden İhsan Bey ayrıntılı bir açıklamada bulunmuş, İngiltere’de ilköğretimin yüzde elli üç miktarındaki hissesine hükûmetin katıldığını, yüzde kırk yedisinin mahallî idarelerce temin edildiğini, Amerika’da da hükûmetin ilköğretim için nasıl yardım ettiğini örnek vermiştir. Bu açıklamadan sonra maarif vergisi meselesi hakkında da bunun eğitim düşmanlığı doğuracak bir şekil bulunduğunu söylemiştir. Özel idarelerle iş yapılamayacağını ifade etmiş, bütün Heyet-i İlmiye üyeleri aynı görüşü benimsediklerini belirtmiş ve ilköğretimin özel idarelerden ayrılması ittifakla kabul edilmiştir. Ders kitapları konusunda liselerin üst sınıfları için müsabaka ile kitap yazdırılmayacak, uzmanlara havale edilerek bilhassa tercüme yazdırılması kabul edilmiştir. Liselerin ilk devreleri ve ilköğretim ders kitapları için müsabaka açılmasına karar verilmiştir. Son olarak Vasif Bey, veda konuşması yapmıştır. Konuşmasında özetle; *“birçok işlerin husûle geldiğini ve bu verilen kararların tatbikatında Vekâletin failâne çalışacağını, müfredat program meselesinin halledileceğini, bundan sonra ilk, orta ve âli tedrisat için kânunlar izhar edileceğini, bu kânunlar için meslektaşlarının nokta-i nazarlarını dinleyeceğini söyledikten sonra son vaziyetten bahsederek bir cümle neticesi olarak tahassul eden bugünkü hayatın ancak mefkûre hâline girebilmesi ile tarsîn (sağlamlaştırarak) edilebileceğini bunun ise ancak muallimler vâsıtasıyla yapılacağını, bunun için bütün muallimlerin el birliği ile çalışmalarını, muvaffâkiyetin gençliğin muvaffâkiyeti olduğunu, âdem-i muvaffakiyetin yine gençliğin âdem-i muvaffakiyeti olacağını söylemiş”* ve Heyet-i İlmiye’ye katılanlara teşekkür etmiştir.⁵⁹

Darüfünun Felsefe Tarihi müderrisi Mehmed Emin Bey, Heyet-i İlmiye ve eğitim sisteminin değerlendirmesini yapmıştır. Emin Bey, yazısında, ilk Heyet-i İlmiye’nin daha çok kuramsal konular üzerinde soyut meseleler üzerinde durduğunu, ikinci Heyet-i İlmiye’nin ise daha çok çerçevesi belirli konular üzerinde çalışmalar sürdürdüğünü ve sonucunda okul programlarının belirlendiğini ifade etmiştir. Yapılan programla ilgili fikirleri ise şöyledir: *“Bu yapılan program mükemmel midir? Bunu kimse iddia edemez. Hatta bekleyemez. Çünkü heyete dâhil olan herkes ancak kendi şahsî tecrübesine istinad etmiş, onunla hareket etmiştir. İhtiyacımıza mümkün mertebe uygun bir program yapabilmek için bu yol kâfi değildir. Elde bütün muallimlerin mevcut program hakkında tespit edilmiş fikirleri,*

58 Anadolu’da Yenigün, 30 Nisan 1924.

59 Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mayıs 1924.

maarif müfettişlerinin müşâhedatına müstenid hükümleri olması ve heyet-i ilmiyenin bu mütalaâtı esas ittihaz eylemesi lâzımdır. Bittabi şimdi bu yapılamazdı. Memleket iyi bir program kazanabilmek için elde edilen bu program on beş sene tatbik edilmeli ve bu müddet zarfında Vekâlet her muallime ve müdüre program hakkındaki fikrini, mütaalasını tespit ettirmeli ve on beş sene sonra içtima edecek bir heyet bu mütalaâta istinat ederek yeni bir program hazırlamalıdır. Böyle tecrübe esasları hazırlanmadıkça daha iyi bir program yapacağına hiçbir heyet kani olamaz” sözleriyle eğitimle ilgili düzenlemelerin uzun vadeli bir programa dayanması gerektiğinin önemine dikkat çekmiştir. Mehmed Emin Bey ayrıca, toplantıda Anadolu’dan gelen öğretmenlerle tanışmanın kendisi adına memnuniyet verici olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Üçüncü Heyet-i İlmiye (26 Aralık 1925- 8 Aralık 1926)

Üçüncü ve son Heyet-i İlmiye Mustafa Necati Bey’in Eğitim Bakanlığı döneminde gerçekleştirilmiştir. 21 Aralık 1925 tarihinde⁶¹ Maarif Vekilliği görevini üstlenen Mustafa Necati Bey’in Cumhuriyet Dönemi Milli Eğitim sisteminin gelişimindeki etkisi oldukça önemlidir. 3 yıl 10 günlük bakanlık süresindeki başarıları, Rauf İnan tarafından şöyle özetlenmiştir: “1. Eğitime, milli eğitime getirdiği atılım, gelişme ve hız; 2. Eğitim ailesine, eğitim örgütüne getirdiği uyum, içtenlik, erinç ve bağlılık; 3. Öğretmenliğe sağladığı büyük saygınlık, değer ve güven”.⁶² Mustafa Necati Bey bakanlık görevine başladıktan sonra ilan ettiği genelgede izlenecek eğitim siyasetinin genel hatlarını belirlemiştir: “Meslek arkadaşlarımızın vukuf ve tecrübelerine genç Cumhûriyetimizin yükselmesi uğrunda sarfettikleri ve daha büyük aşkla sarfına devam edecekleri fedâkarâne mesâiye istinâd maârif vekâletini der-uhde etdim. Millete yeni ve nurlu ufuklar açan büyük mürşidlerimizin vaz’ ve işâret eylemiş oldukları rehâkâr esaslar dâhilinde sarsılmaz imanla hedefe varmak gayemdir. Bundan evvel iş başına gelmiş olan arkadaşlarımızın bu yoldaki fâliyetlerini hürmetle yâd etmeği bir vazîfe bilirim. Yeni nesli; bedenen ve fikren olduğu kadar seciyye ve millî heyecan itibariyle de yeni hayatın ve demokrasinin icâbâtına göre hazırlamak ve bu sûretle Türklüğe, dâhil bulunduğu medeniyet zümresi içinde bu yüksek bir mevki teminine çalışmak lâzımdır. Bu gayeye doğru tam bir intizâmla yürüeyebilmek mekteplerde kutlu ve şuurlu inzibâtın ve feyizli bir hevâ-yı maneviyyenin hâkim olmasına vâbestedir. Hayâtî bir ehemmiyeti hâiz olan bu esasta bütün arkadaşlarımızın tamâmen benimle beraber olduklarına eminim. Dârü’l-fünûnumuzun vilâyet-i ilmiyyesinin takviyyesi ve milletimizin müstesnâ kudretinin ilim sahasında da tecellisi husûsundaki teşebbüslere kuvvetle zahîr olacağım. Cumhuriyetimizin istinâd ettiği mukaddes umdeleri tarsîn etmek ve halkın seviye-i umûmiyyesini yükseltmek için kanûnlarla tesbît edilecek esâsâtı; gerek irfân müesseselerimizde, gerekse müessesât hâricinde kuvvetle tatbik edeceğim. Milletimizin talîm ve terbiyesinde en müsmir ve müessir vazîfeyi der-uhde eden meslektaşlarıma ve mesâî arkadaşlarıma feyizli muvaffakiyetler dilerim.”⁶³

Ülkede yaşanan siyasi gelişmeler Sakaoğlu’nun vurguladığı gibi “okulun ve eğitimin önemi ortaya çıkmış ‘cumhuriyet esaslarına bağlı okullarda çocukların kalplerine ve dimağlarına Cumhuriyet için özveri ülküsünün yerleştirilmesi’ ilkesinden sıkça söz edilir

60 Mehmed Emin, “Son Heyet-i İlmiye”, *Anadolu Mecmuası*, Sene: 1, Sayı: 3, 1 Haziran 1340 (1924), s. 112-113.

61 *Hükümetler- Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, C.1 (24 Nisan 1920- 22 Mayıs 1950), (Haz.: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz), TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s. 120.

62 M. Rauf İnan, *Mustafa Necati*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1980, s.15.

63 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Kânunuevvel (Aralık) 1925; *Cumhuriyet*, 26 Kânunuevvel 1925.

olmuştur".⁶⁴ Eğitimin ıslahata muhtaç olduğu ve Mustafa Necati Bey'in Maarif Vekilliği görevine getirilmesinin isabetli bir karar olduğu basına yansımaktadır.⁶⁵

Üçüncü Heyet-i İlmiye, 26 Kânunuevvel (Aralık) 1925 tarihinde Mustafa Necati Bey'in başkanlığında toplanarak çalışmalarına başlamıştır.⁶⁶ Müsteşar Nafi Atuf Bey, Heyet-i Teftişye başkanı Rıdvan Nafiz, Telif ve Tercüme Heyeti başkanı Abdülfeyyaz Tevfik, Orta Tedrisat Umum Müdürü Cevat, Hars Müdürü Hamit Zübeyr, İlk Tedrisat Müdürü İsmail Hakkı, İhsaiyat Müdürü Hilmi Ziya, İstanbul Edebiyat Fakültesi Reisi Müderris Köprülüzade Mehmed Fuad ve Dârü'l-fünûn ruhiyat müderrisi Ali Haydar Bey, Kız muallim mektebi Müdürü Mehmet Emin, Galatasaray Lisesi Müdürü Behçet, Çamlıca Orta Mektep Müdürü Mehmed Ali, Adana Erkek Lisesi Müdürü Ragıb Nureddin, Ankara Lisesi Müdürü Feridun, Müfettiş Hilmi, Cevat, Kadri Beylerle, İstanbul Lisesi Müdürü Besim, İzmir Muallim Mektebi Müdürü Hikmet Beylerden oluşmaktadır.⁶⁷

Üçüncü Heyet-i İlmiye'de ele alınan konular şunlardır:

- 1- Devlet ve vilâyet bütçelerinden maarife tahsis edilen paraları en çok verimli hale getirmek, okulları, başvuran bütün çocukları alabilecek surette genişletecek tedbirleri almak,
- 2- Liselerin düzenlenmesi ve belirli merkezlerde kuvvetli liseler yapılması ve yavaş yavaş çoğaltılması,
- 3- Öğretmen okullarının belirli merkezlerde açılması ve takviyesi,
- 4- Meslek okullarının belirli merkezlerde açılması ve takviyesi,
- 5- Yatısız orta okullarda karma öğretim verilmesi,
- 6- Stajyer öğretmenlere verilecek meslek terbiyesi,
- 7- Öğretmenlerin terfileri için hukuksal düzenlemelerin yapılması,
- 8- Talim ve terbiye işleriyle meşgul olmak üzere bir milli talim ve terbiye dairesi kurulması.⁶⁸

Toplantıdan kısa bir zaman sonra 22 Mart 1926 tarihinde Maarif Teşkilatına Dair Kanununun kabul edilmesi, toplantıdan çıkan sonuçların uygulamaya geçirilmesi açısından önemlidir.⁶⁹ Üçüncü Heyet-i İlmiye'nin ardından işlevini Milli Talim ve Terbiye Dairesi'ne bırakmış ve Heyet-i İlmiye toplantıları sona ermiştir. Eğitim ve öğretim işleri, yönetmeliklerin yapılması, eğitim yasalarının hazırlanması, programlar, okul kitapları vb. bu daire tarafından üstlenilmiştir.⁷⁰

64 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 177.

65 Cumhuriyet, 31 Kânunuevvel 1925.

66 Cumhuriyet, 27 Kânunuevvel 1925.

67 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Kânunuevvel 1925; Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 27.

68 Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 27; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 2007.

69 Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s. 178.

70 Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s. 65; Yılmaz, *Heyet-i İlmiyeler (1923- 1924- 1926)*, s. 104.

Sonuç

Eğitim sisteminin düzenlenmesi çalışmaları bir toplum yaşayışında sadece bugüne değil geleceğe dönük kararların alınması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin sona ermesinin ardından Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci, toplumsal ve kültürel alanların yeniden düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. Siyaset alanı yeniden düzenlenir ve örgütlenirken, eğitim ve kültür politikalarını belirlemek ve geliştirmek üzere dönemin eğitimci ve bilim insanlarının görüşlerinden ve tecrübelerinden de yararlanılmıştır. Kurtuluş Savaşı koşullarında Ankara'da yeterli kadrolara sahip olamayan Eğitim Bakanlığı teşkilatı geliştirilirken Heyet-i İlmiye ilmi kısma eklenmiştir. Yılda bir kez toplanması kararlaştırılan Heyet-i İlmiyeler, Milli Talim ve Terbiye Dairesi kurulan kadar 1923'ten 1926'ya kadar üç kez toplanmıştır. Alınan kararlar Milli Eğitim Bakanlığı tarafından benimsenmiş ve uygulamaya dönüştürülmüştür.

Birinci Heyet-i İlmiye katılanlar, ele aldığı konular, çalışmalarını sürdürdüğü süre, vb. pek çok açıdan diğer Heyet-i İlmiye çalışmalarından farklıdır. Bir yandan Lozan'da barış görüşmelerinin devam ettiği süreçte Birinci Heyet-i İlmiye toplantısı Türkiye'nin eğitim ve kültür sahalarında kapsamlı bir toplantı olmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı merkez örgütü dışında eğitimci ve bilim insanlarının katılımına özen gösterilmiş ne yazık ki kadın eğitimcilere yer verilmemiştir. Özellikle geçmiş başkent İstanbul ve yeni başkent Ankara arasında eğitimciler vasıtasıyla bir buluşma gerçekleşmiştir. Bu durum toplantıda bir ayırım yaratmamış sadece Ankara'da yeni bir üniversite kurulması hususunda İstanbul Darülfünun çevresi konuya tereddütlü yaklaşmıştır.

Birinci Heyet-i İlmiye'nin tartışma ve çalışma konularından biri olan eğitimde birlik ilkesi Tevhid-i Tedrisat Kanunu olarak 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilmiş ve İkinci Heyet-i İlmiye eğitim teşkilatını yeni kanuna uygun bir şekilde geliştirme içeriğiyle toplanmıştır. İkinci Heyet-i İlmiye'den itibaren ele alınan konular sadece eğitimle ilgili olmuştur. İkinci Heyet-i İlmiye çalışmalarında okulların düzenlenmesi, programlar ve okul kitapları ele alınmıştır. Birinci Heyet-i İlmiye'de de üzerinde durulan ve sona ermesi gerektiği belirtilen öğretmenlerin maaşlarının özel idarelerden karşılanması hususunda Vasıf Bey çözüm sağlanacağını belirtmiştir. Kız çocuklarının eğitim hakkında yararlanmada erkek çocuklardan ayrı olmayacağı esası kabul edilirken ders programlarında hayata hazırlık açısından farklı bir içerikte düzenlemeler yapılmıştır. Kız çocukları için geleneksel dokuya uygun bir şekilde biçki, dikiş ve çocuk bakımı gibi dersler konulmuştur. Üçüncü Heyet-i İlmiye Eğitim Bakanlığı örgütünün gelişmesi döneminde toplanmış ve çalışma konularının kapsamı daha da daralmıştır. Basında da yer alan haber sadece toplantıya başladığı yönünde olmuştur.

Heyet-i İlmiyeler -özellikle birinci ve ikincisi- gündem yaratmış ve basın tarafından takip edilmiştir. Tutanakları yayımlanmamış olan toplantıların içeriği hakkında bu sayede bilgi edinilebilmiştir. Öte yandan çalışmada yer vermeye gayret edilen bazı öneriler günümüz açısından da dikkate değer isabette tespitler içermektedir. İkinci Heyet-i İlmiye'ye katılan Mehmed Emin Bey'in okul programlarının hazırlanmasıyla ilgili üzerinde durduğu esaslar ve yaklaşık on, on beş senelik tecrübe neticesinde bir programın başarılı olup olmadığına görülebileceği değerlendirmesi bugün de üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 26 Haziran 339 (1923).

BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 02 Temmuz 339 (1923).

BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 04 Temmuz 339 (1923).

BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 05 Temmuz 339 (1923).

BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 14 Temmuz 339 (1923).

BCA. 180-9-0-0-12-70-23. Tarih 15 Temmuz 339 (1923).

BCA. 180-09-12-70-1-73. Tarih 04 Ağustos 339 (1923).

BCA. 180-09-12-70-1-72. Tarih 05 Ağustos 339 (1923).

BCA. 180-09-12-70-1-74. Tarih 7 Ağustos 339 (1923).

Sürelî Yayınlar

Anadolu Mecmuası

Anadolu Terbiye Mecmuası

Anadolu'da Yenigün

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Muallimler Mecmuası

Tanin

Yeni Mecmua

Araştırma-İnceleme Eserler

Akgün, Seçil- Murat Uluğtekin; "Misak-ı Maarif", *Atatürk Yolu*, Sayı: 3, Yıl: 2, Mayıs 1989, s. 285- 343.

Ayas, Nevzad; *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı; *Hayatım*, (Yayına Hazırlayan: Ali Y. Baltacıoğlu), Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1988.

Ergin, Osman; *Türk Maarif Tarihi*, C.5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ergün, Mustafa; *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Hükümetler- Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C.1 (24 Nisan 1920- 22 Mayıs 1950), (Haz.: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz), TBMM Basımevi, Ankara, 2013.

İnan, M. Rauf; Mustafa Necati, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1980.

Mehmed Emin, "Son Heyet-i İlmiye" , *Anadolu Mecmuası*, Sene: 1, Sayı: 3, 1 Haziran 1340 (1924).

Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1946.

Özalp, Reşat; Aydoğan Ataunal, Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

- Sakaoğlu, Necdet; *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Şapolyo, Enver Behnan; "Atatürk ve Maarif Misakı", *Türk Kültürü*, Sayı: 40, 1966.
- Tanır, Engin Deniz; Cengiz Aslan; "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 1,2019, 251-276.
- Tonguç, İsmail Hakkı; *İlköğretim Kavramı*, Piramit Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Tosh, John; *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Yılmaz, Hasan; *Heyet-i İlmiyeler (1923- 1924- 1926)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988.
- Yücel, Hasan Âli; *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994.

SİNOP MİLLET MEKTEPLERİ (1928-1935)

SİNOP PUBLIC SCHOOLS (1928-1935)

Yücel NAMAL*

Geliş Tarihi/Received:02.09.2019

Kabul Tarihi/Accepted: 05.12.2019

NAMAL, Yücel, (2020), "Sinop Millet Mektepleri (1928-1935)", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1766-1785.

Öz

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan sonra gerçekleşen önemli inkılablardan biri harf inkılabıdır. 1 Kasım 1928 tarihinde yapılan harf inkılabının ardından 1 Ocak 1929'da okuma yazmayı yaygınlaştırmak amacıyla bir halk eğitimi kurumu olan Millet Mektepleri kurulmuştur. Millet Mektepleri aracılığıyla halkın yeni harfleri hızla öğrenmesi sağlanmıştır. Bunun dışında Millet Mektepleri günlük hayat ile ilgili ve vatandaşlık bilgilerinin öğretilmesinde de etkili olmuştur. Millet Mektepleri bütün illerde, ilçelerde ve köylerde (A) ve (B) dersaneleri şeklinde teşkilatlanmıştır. Millet Mektepleri (A) dersanelerinde ne eski ne de yeni harfleri bilmeyenler alfabe, kıraat, yazı ve imla derslerini görmüştür. (B) dersanelerinde ise (A) dersanelerinden mezun olanlar başta hesap, sağlık ve yurt bilgisi gibi vatandaşlık dersleri yanında kıraat ve tahrir dersleri de almıştır. Böylece Cumhuriyetin halka doğru hareketinin bir örneği olan Millet Mektepleri halkı aydınlatarak tebaadan vatandaşlığa geçişte önemli bir rol üstlenmiştir.

Bu çalışmamızda yurt genelindeki okuma yazma seferberliğinin Sinop'a yansması ve Millet Mekteplerinin buradaki teşkilatlanması ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda 1928-1935 yılları arasında Sinop'taki Millet Mektebi dershanesi, öğretmeni ve öğrencilerinin durumu cinsiyetleri açısından ele alınmıştır. Ayrıca Millet Mekteplerinde eğitim gören öğrencilerin başarı ve başarısızlık durumu da A ve B dersaneleri çerçevesinde ortaya konulmuştur. Bu istatistikî verilerle elde edilen sonuçla Sinop'ta kurulan Millet Mekteplerinin yurt genelinde karşılaştırması yapılarak faaliyetlerinin başarıları değerlendirilmiştir. Çalışmamızda başta Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) olmak üzere Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından yayımlanan istatistikler ve konuyla ilgili diğer yayınlardan da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye Cumhuriyeti, Millet Mektepleri, Sinop, Eğitim, Harf İnkılabı.*

Abstract

One of the most important revolutions that took place after the establishment of Turkish Republic is Alphabet Revolution. After Alphabet Revolution on November 1, 1929, a public education institution, School of Public Education was established in order to popularize reading and writing. It was ensured that the people were able to learn new letters rapidly through the National Schools. Additionally, Public Schools were also effective in teaching everyday life and citizenship knowledge. Public Schools were organized as (A) and (B) classes in all provinces, districts and villages. In Public Schools (A) courses, those who know neither old nor new letters were taught alphabet, reading, writing and spelling. In (B) courses, those students who graduated from (A) courses were educated in account, health and citizenship such as national knowledge, in addition to reading and writing. Thus, Public Schools, which are an example of the movement of the Republic towards people, have played an important role in transition of citizens from citizen to citizenship by enlightening the people.

*Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ZONGULDAK, yucelnamal@hotmail.com, (orcid.org/0000-0002-8074-0134)

In this paper, the reflection of the literacy mobilization across the country to Sinop and the organization of the Public Schools in this city were discussed. In our study, between the years 1928 and 1935 the status of Public Schools, teachers and students in Sinop were discussed in terms of gender. Furthermore, the success and failure level of the students, who were educated at Public Schools, were also put forward within the framework of A and B courses. With the results obtained from these statistical data, Public Schools established in Sinop were compared to the other Public Schools nationwide and the success of the activities of these schools was examined. In our study, mainly Prime Ministry Republic Archive (BCA), the statistics published by the Directorate General of Statistics and other publications were used.

Keywords: *Turkish Republic , Public Schools, Sinop, Education, Alphabet Revolution.*

GİRİŞ

Tarihi başlatan “yazı” bir zeka ürünü olduğu için insanları hayvanlardan ayıran bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Yazının M.Ö. 3000’lerde bulunmasından sonra Türkler sırayla Göktürk, Uygur, Süryani ve Arap alfabelerini kullanmışlardır². Türklerin Uygur alfabesinden sonra en uzun süre kullandığı alfabe X. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanan³ ve XVI. yüzyılda son şeklini alan Arap alfabesi olmuştur⁴. Ancak XIX. yüzyılın ortalarında matbaa, basın ve telgraf gibi teknoloji ve iletişim araçlarının gelişmesiyle ve yaygınlaşmasıyla yazı önemli bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum alfabe ıslahının gerekliliğini doğurmuş ve basında alfabe sorununu zaman zaman gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin Latin harfleriyle tanışması III. Selim döneminde Avrupa’ya sürekli elçiliklerde görev yapanların yabancı dil öğrenmeye başlamasıyla olmuştur⁵ Tercüme Odasının kurularak burada Fransızcanın etkili olması ve matbaada İslam dışı eserlerin basılması da büyük bir katkı sağlamıştır⁶. Tanzimat’la birlikte dilde sadeleşme düşüncesi yaygınlık kazanmış; Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit ve Muallim Naci bu düşüncenin savunucuları olmuştur⁷. Ancak Servet-i Fünun edebiyatının önde gelen isimlerinden bazıları sade dilin edebiyatı öldürebileceği iddiasıyla bu anlayışa karşı çıkmışlardır⁸. Fakat Arap harflerinin Türkçe sesleri tam olarak karşılayamaması ve öğrenilmesindeki zorluklar karşısında bu sorunu çözmeye yönelik ilk gerçekçi girişim Münif Paşadan gelmiştir. 12 Mayıs 1862’de kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’de verdiği konferansta Arap harfleriyle kitap basımının zorluklarından bahsetmiştir. Bu zorluğun giderilebilmesi için ya sesli harflerin olduğu herkelî yazım tarzı⁹ ya da her harfin ayrı bir biçimde yazıldığı huruf-ı munfasıla yöntemi tercih edilmelidir. Ancak Münif Paşa, huruf-ı munfasiladan yana olup Latin harflerinin alınmasını gündeme getirmemiştir¹⁰. Latin harflerinin alınması konusunu ilk olarak gündeme getiren Azerbaycanlı Mirza Fethali Ahundzade’dir. Ahundzade’nin 1863 yılında Sadrazam Fuad Paşa’ya sunduğu raporunun Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tarafından kabul edilmemesi

1 Füzuran Kinal, “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 1969, s. 1.

2 Şinasi Tekin, *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: 2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 72.

3 Hatice Şirin, “Türklerde Alfabe ve Kimlik”, *Türkler*, Cilt. 3, Semih Ofset, Ankara, 2002, s. 745.

4 Mustafa Canpolat, “Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi”, *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1991, s. 50.

5 Bilal N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 31.

6 Ejder Okumuş, “Tanzimat’ın Dili”, *Türkler*, Cilt. 15, Semih Ofset, Ankara, 2002, s. 140-141.

7 Musa Duman, “Yenileşme Dönemi Türk Dili”, *Türkler*, Cilt. 15, Semih Ofset, Ankara, 2002, s. 112.

8 Sinan Ateş, Yücel Namal, Muhibbe Erdoğan, *Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri (1928- 1935): Zonguldak Örneği*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18.

9 Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 20.

10 Şimşir, a.g.e., s. 21.

üzerine Arap harflerinin yerine Latin harflerinin alınması gerektiğini ifade etmiştir¹¹. Ayrıca Ahundzade alfabe değişikliğine dinin bir engel oluşturmayacağını da vurgulamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde de bu konu canlılığını korumuş ve bir resmi bir de gayri resmi çalışma yapılmıştır. Resmi çalışma 1909'da Maarif Nezaretinde kurulan İmla Komisyonu ile gayri resmi çalışma ise 1911'de Rezaizade Mahmut Ekrem'in kurduğu "İslah-ı Huruf Cemiyeti"nde yapılmıştır. Ardından 1912'nin başında birçok eseri bulunan Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bulunduğu "İslah-ı Huruf Encümeni" adında yeni bir dernek kurulmuştur¹². Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet döneminde alfabe tartışmalarında iki görüş hâkim olmuştur. Birincisi Arap harfleri yerine Latin harflerini kullanmak, ikincisi ise Arap harflerinin Türkçe yazı diline daha uygun bir hale getirilmesiydi.

Osmanlı Devletinde harf ıslahı konusuyla ilgilenen son isim Enver Paşa olmuştur. Her sessiz harfin yanına bir sesli harf koyarak oluşturulan bu yeni yazı "Enveri yazı, ordu elifbası" gibi isimlerle anılmıştır. Bu yazıyı¹³ askerlere öğretmek için küçük kitapçıklar dahi hazırlanmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ordudan gelen şikâyetler üzerine bu yazıdan da vazgeçilmiştir¹⁴. Buna karşın Irak'ta bulunan bazı Türk birliklerinin Alman imlasını kullanarak ihtiyaç listeleri hazırladıkları görülmüştür¹⁵. Latin harflerini savunanlar yani "Latinciler" olarak adlandırılanlar arasında İttihat ve Terakki Partisinin kurucularından İbrahim Temo, Celan Nuri, Kılıçzade Hakkı, Abdullah Cevdet, Musullu Dr. Davut ve Hüseyin Cahit Yalçın bulunuyordu. Buna karşın latin harflerini savunanların yanı sıra, buna karşı olanlarda bulunuyordu¹⁶. Latin harflerinin karşısında olan isimlerden biriside Kazım Karabekir Paşa idi. İzmir İktisat Kongresinde yeni Türkiye'nin ekonomik durumunun yanı sıra İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı tarafından Latin harflerinin kabulü için bir önerge verilmişse de kongre başkanı Kazım Karabekir tarafından reddedilmiştir¹⁷. Karabekir'e göre harf inkılâbının imkânsız olduğunun en büyük ispatı Arnavutların Latin harflerine geçmek istemelerindeki başarısızlığı. Ayrıca Karabekir, Fransız harflerinin çok karışık olmasından dolayı yazılacak olan eserlerin okunamayacağını ve bunun da Avrupa'nın elinde bir silah olacağı düşüncesindeydi¹⁸.

Bu konu zaman zaman TBMM içerisinde de tartışmalara neden olmuştur. Bu bağlamda milletvekili Şükrü Saraçoğlu TBMM'de, Milli Eğitim Bakanını eleştirirken ülkede okuma yazma bilenlerin azlığının sebebi olarak Arap harflerini göstermesi üzerine mecliste tartışma çıkmıştır. Bu tartışmayı da dönemin Milli Eğitim Bakanı Vasıf Çınar önlemiştir. Ancak Saraçoğlu bir sonraki dönem Milli Eğitim Bakanı olduğunda bu konuda farklı düşüncelerin olduğunu belirterek yorum yapmaktan kaçınmıştır¹⁹. Ancak SSCB'deki Türk Devletlerinin 1926'da Arap harfleri yerine Latin alfabesini kabul etmeleri Türkiye'deki

11 Muhammet Erat, "Osmanlıda Alfabe Tartışmaları", *Türkler*, Cilt. 15, Semih Ofset, Ankara, 2002, s. 155.

12 M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 33.

13 Sinan Ateş vd., a.g.e., s. 26.

14 M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 26. Birinci Dünya Savaşı sırasında Encümen-i İlmîyece kabul olunan harf şekillerine göre düzenlenen ve İslah-ı Huruf Cemiyeti tarafından basılan ve Osmanlı Müdafai-i Milliye Cemiyetine hazırlanan kitapçık için bkz. *Yeni Harflerle Elifba Alfabe*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1333.

15 Orhan Avcı, *Irakta Türk Ordusu*, Vadi Yayınları, Ankara, 2004, s. 113.

16 İbrahim Bozkurt, Birgül Bozkurt, "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 18, 2009, s. 119.

17 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt: III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 300.

18 M. Şakir Ülkütaşır, a.g.e., s. 42-43.

19 Ağâh Sırrı Levent, a.g.m., s. 27; Şükrü Saraçoğlu'nun TBMM'de Arap harflerinin terki hususunda yaptığı konuşma için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 6, Dönem: 2, Birleşim: 111, 25 Şubat 1340, s. 330-336.

alfabe tartışmalarını da hızlandırmıştır²⁰. Bu bağlamda Akşam gazetesinin 28 Mart 1926 tarihinde başlattığı “*Latin harflerini kabul etmeli mi, etmemeli mi?*” tartışmasında²¹ Arap alfabesi yerine Latin harflerinin kabulünü isteyenler arasında Refet Avni, Abdullah Cevdet ve Mustafa Hamit bulunuyordu. Latin harflerine geçilmesini istemeyenler arasında ise Ali Canib, Ali Ekrem, Muallim Cevdet, İbrahim Alâeddin, Necib Asım, Avram Galanti, Hüseyin Suad, Halil Nimetullah, Veled Çelebi, İbrahim Necmi, Halit Ziya ve Macar Profesör Gömbös Zoltán bulunuyordu. 1926’da yaşanan gelişmelerden sonra harf inkılâbının olacağına kesin gözüyle bakanların artmasına rağmen İzmir Suikastı’nın yaşanması bu durumu geciktirmiştir. Ayrıca 1927’nin de *Nutuk* yılı olması nedeniyle harf inkılâbının bu yıl içinde yapılması uygun görülmemiştir. Çünkü Mustafa Kemal’e göre *Nutuk* eski harflerle basılması halinde daha çok okuyucuya ulaşacaktı²². Bununla birlikte Mustafa Kemal çevresindeki herkesten farklı olarak yeni alfabenin Türkiye’yi şarklı görüntüsünden kurtaracağı, Türkçeyi istila eden Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılabilceği²³ böylelikle Türk çocuklarının daha kolay okuma yazma öğrenebileceğini de düşünmekteydi²⁴.

Cumhuriyetin ilanından sonra hükümet Türk eğitim sistemini geliştirmek için çeşitli uzmanlardan görüş istemiştir. Bunun üzerine 1924’te Türkiye’ye gelen Amerikalı Profesör John Dewey’in hazırladığı rapora göre Türk eğitim sisteminin uzun sürecek bir yenileşmeye ihtiyaç duyduğu da belirtilmiştir²⁵. Ayrıca Dewey’in önerileri ışığında yetişkinler eğitimi temel alınarak bir halk eğitiminin yürütülmesi öngörülmüştür. Bu bağlamda Maarif Vekâleti’nin Halk Terbiyesi Şubesi tarafından 1927 yılında Halk Dershaneleri ve Konferansları Talimatnamesi hazırlanmıştır. Ardından bu talimatnameye göre iki gruptan oluşan Halk Dershaneleri açılmıştır²⁶. 22 Mart 1926’da TBMM’de kabul edilen 789 numaralı “*Maarif Teşkilatına Dair Kanun*”un birinci maddesine göre “*Türk dili ve buna müteallik bilcümle ilmi meseleler ile iştigal üzere Maarif Vekâletinde bir Dil Heyeti*” kurulmuştur²⁷. 24 Mayıs 1928’de Latin kökenli rakamların alınması kararı harf devrimini de hızlandıran bir gelişme olmuştur²⁸. Ardından Milli Eğitim Bakanlığının önerileriyle Latin harflerinin uygulanmasını inceleyecek bir kurul oluşturulması 23 Mayıs 1928’de Bakanlar Kurulunca kabul edilir²⁹. Harf İnkılâbı hakkında bu düşünceler devam ederken Mayıs 1928’de Dil Encümeni kurulmuştur³⁰. Burada tartışılan ilk konu hangi alfabenin alınacağıdır. Komisyondaki bazı kişiler Arapçanın seslerini de kapsayan bir alfabeden yana olurken “*milliciler*” denen gruba göre de alfabe değişikliğinin yapılmasının temel amacı Türkçeyi Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtarmaktır. Dolayısıyla millicilerin görüşü komisyonda baskın gelmiştir³¹. Komisyondaki ikinci tartışma konusu da harflerin öğretim süreleridir. Tartışmada çıkan sonuca göre yeni harflerin öğretimi ya 5 yıl ya da 10

20 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1993, s. 276; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 274.

21 “Latin harflerini kabul etmeli mi, etmemeli mi?”, *Akşam*, Yıl: 8, No: 2680, 28 Mart 1926, s. 1.

22 Sinan Ateş vd., a.g.e, s. 28-29.

23 Fuad Köprülü, “Alfabe İnkılâbı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 9-10, Kasım- Aralık 1985, s. 31.

24 Muzaffer Uyguner, “Harf İnkılâbı Konusunda”, *Milli Kültür*, Sayı: 63, Aralık, 1988, s. 108.

25 Zafer Tangülü, Oğuzhan Karadeniz ve Sinan Ateş, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemimizde Yabancı Uzman Raporları (1924- 1960)”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, Volume 9\5, Ankara, Spring 2014, s. 1898.

26 Fahri Kılıç, “Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, s. 209.

27 *Resmî Gazete*, No: 338, Yıl: 4, 3 Nisan 1926, s. 1234-1237.

28 *Resmî Gazete*, No: 900, 28 Mayıs 1928, s. 5221-5222.

29 BCA, 30.18.1.1, 29.32.20, 23 Mayıs 1928.

30 Ankara Doğu Araştırma Merkezi Eğitim Araştırma Grubu, “Dil Encümeni Çalışmaları ve Latin Alfabeti Komisyonunun Modifications’u”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 9-10, Kasım-Aralık 1985, s. 63.

31 Falih Rifki Atay, a.g.e., s. 439.

yılda öğretilenlecektir. Ancak Mustafa Kemal Paşa her iki süreyi de kabul etmemiştir. Bu işin ya üç ayda yapılacağını ya da hiç olmayacağını söylemiştir. Çünkü eski yazı yürürlükte kaldıkça kimsenin yeni yazıyı öğrenmesi mümkün değildi³².

Bir aylık çalışmanın ardından encümen adına İbrahim Grandi'nin yazdığı "*Elifba Raporu*" ve Cevdet Emre'nin yazdığı "*Gramer Raporu*" ortaya çıkmıştır. Sekiz ana başlığı olan *Elifba Raporu*; Türk dilindeki seslerin miktarı ve keyfiyetleri, Latin harflerinin satvî kıymetleri, Avrupa da kullanılan Latin asıllı harfler, bu alfabelerdeki harflerin şekilleri ve satvî kıymetleri, Türkçeye mahsus Latin harflerinin seçilmesi ve bu hususta tatbik olunan esaslar, muhtelif alfabelerdeki çift harfler işaretli harfler, Latin alfabesine eklenmiş harfler, Türk alfabesini teşkil eden harflerin çeşitli dillerdeki karşılıkları ve tespit edilen yeni alfabenin vasıfları konularını içermektedir. *Gramer Raporu*'nda ise; yabancı kelimelerde kullanılmak üzere kesme (') ve ayırma (-) işaretlerine yer verilmiştir³³. Bu çalışmaların ardından yeni harflerin kabulünün yasal zemine oturtulmaya başlanması gerekmiştir. Bunun için 24 Mayıs 1928 tarihinde 1288 sayılı "*Beynelmilel Erkamın Kabulü Kanunu*" kabul edilmiştir³⁴. Ardından 28 Haziran 1928'de Millet Mektepleri hakkında İcra Vekilleri Heyeti kararı yayımlanmıştır³⁵.

1928 Ağustos'undan itibaren gazetelerin büyük bir kısmı, sayfalarının bir kısmını yeni harflerle yazılan sütunlara yer vererek, halkı yeni harflere alıştırmaya çalışmışlardır³⁶. Yapılan bu çalışmalardan sonra alfabe değişikliği daha resmîleşmeden halka sunulması gerektiğini düşünen Mustafa Kemal, 9-10 Ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'ndaki bir halk toplantısında yeni Türk Harflerini tanıtmayı uygun bulmuştur. Bu toplantıda bir defter bulunmasını isteyen Mustafa Kemal bu deftere tarihe "*Sarayburnu Nutku*" olarak geçen söylevi kayda geçmiştir. Daha sonra müziği susturup yazdığı nutku okutmak isteyince toplantıda bulunan hiç kimse okuyamamıştır. Ardından Sarayburnu Nutkunu yeni harflerden haberdar olan Falih Rifkı Atay okumuştur³⁷. Mustafa Kemal Paşa konuşmasında bunun yeni Türk harfleriyle yazıldığını söylemiştir. Bu harflerle zengin ve ahenkli dilimizin kendini göstereceğini belirtmiştir. Ayrıca yeni Türk harfleriyle Türklerin hislerinin bir noktada birleşeceğine olan inancı tam olmalı ve bugüne kadar yapılan işlerin de son olmadığını ifade etmiştir. Paşa, bir ülkenin %20'si okuryazar, %80'i okuma yazma bilmiyorsa bundan utanılması gerektiğini ve artık yeni Türk harflerinin öğrenilmesi gerektiğini söylemiştir. Paşa, nutkunu bu yeni Türk harflerini öğrenme ve öğretmenin her Türk vatandaşının görevi olduğunu belirterek bitirmiştir³⁸.

Yeni Türk harflerinin tanıtılmasından sonra Dolmabahçe'de bir kurultay toplanmasına karar verilmiştir. Bu kurultayda hem milletvekillerinin yeni alfabeye ısındırılması sağlanacak hem de yazı dilinin ne olacağına karar verilecektir³⁹. Dil Kurultayı 25 Ağustos 1928'de saat 10'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanmıştır⁴⁰. Kurultayda milletvekillerine "*Yeni Türk Alfabesi*" kitabı dağıtılmıştır. Dil Encümeni üyesi Necmi Dilmen uzun bir ders

32 Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994, s. 511.

33 Bilal N.Şimşir, a.g.e., s. 92-94.

34 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 276. 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Kanunu için bkz. *Resmî Gazete*, No: 900, 28 Mayıs 1928, s. 5214-5215.

35 Aydın Taneri, "Atatürk ve Harf İnkılabı", *Millî Kültür*, Sayı:63, Aralık 1988, s. 52.

36 Bu konuda 1928 Ağustos tarihli Cumhuriyet, Milliyet ve İdam gazetelerine bakılabilir.

37 Falih Rifkı Atay, a.g.e., s. 441-442.

38 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2006, s. 272-274; Falih Rifkı Atay, a.g.e., s. 442.

39 Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 176-178.

40 Şimşir, a.g.e., s. 175.

vererek milletvekillerini sınava tabi tutmuştur⁴¹. Bu hazırlıklar sonucunda harf inkilâbını kanuni bir zemine oturtmak gerekmiştir. Bu da TBMM'nin ikinci toplantı yılı başı olan 1 Kasım 1928'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa şu konuşmayı yapmıştır: *“Büyük Millet Meclisinin kararıyla Türk harflerinin katiyet ve kanuniyet kazanması bu memleketin yükselmesinde başlı başına bir geçit olacaktır... Efendiler, Türk harflerinin kabulüyle bu memleketi bütün vatanını seven yetişkin evlatlarına mühim bir vazife tevcih ediliyor. Bu vazife, kâmilen okuyup yazma için gösterdiği şevk ve aşka bilfiil hizmet ve yardım etmektedir. Hepimiz husûsî ve umumi hayatımızda rast geldiğimiz okuma yazma bilmeyen erkek, kadın her vatandaşıma öğretmek için tehalük göstermeliyiz... Hiçbir muzafferiyetin hatalarıyla kıyas kabul etmeyen bir muvaffakiyetin heyecanı içindeyiz. Vatandaşlarımızı cehaletten kurtaracak bir sade muallimliğin vicdanî hazzı mevcudiyetimizi işbâ etmiştir”*⁴². Bu konuşmadan sonra da mecliste Latin Harfleri'nin kabulü için görüşmeler yapılmıştır. Ardından ikinci oturumda başkan tasarıyı oylamaya sunarak 1353 sayılı Latin harfleri kanunu yasallaşması sağlanmıştır⁴³. TBMM'de harf inkilâbı dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Türk milletinin şükranlarını ifadesiyle üzerinde yeni harfler bulunan altın bir levha hediye etmiştir⁴⁴.

A- Millet Mektepleri

Millet Mektepleri yeni alfabenin tüm yurttta öğretilerek, okuryazarlığın artırılması seferberliğinin önemli bir basamağıdır. Ayrıca Cumhuriyetin yurttaşlık gereği olarak cehaletin ortadan kaldırılmasında da önemli bir görev üstlenmiştir. Millet Mektepleri açılmadan önce Maarif Bakanı İsmail Safa (Özler) döneminde ilköğretim Genel Müdürlüğüne bağlı bir Halk Eğitim Bürosu kurularak halk eğitimi çalışmalarına başlanmıştır. İlköğretim Genel Müdürlüğü, eğitim ve öğretimin birleştirilmesinden sonraki yıllarda çalışmalarını arttırarak 1927-1928 yılları arasında 3.304 adet halk dershanesi açarak, 64.302 kişinin okuma yazma öğrenmesini sağlamıştır⁴⁵. Ancak bu girişim Arap harfleriyle yaygın eğitim çalışmasının başarıya ulaşmayacağını göstermiştir. Bu nedenle Maarif Vekâleti tarafından 1928 Temmuz'unda yeni bir halk mektebi talimatnamesi hazırlanmış, Harf Inkilâbının gerçekleşmesinden sonra da yeni Türk harflerini yurt genelinde halka en kısa sürede en doğru şekilde öğretmek amacıyla sözü edilen dersaneler *“Millet Mektepleri”* adı altında yeniden düzenlenmiştir. Ardından Türk diline ve yazım kurallarına uygun olduğu kadar, öğrenilmesi de kolay olduğu bilinen ve uluslararası bir alfabe konumunda olduğundan Latin kökenli yeni harfler 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilmiştir⁴⁶.

Millet Mekteplerinin mimarı olan Mustafa Necati tüm yurttta okuma ve yazma seferberliğini başlatmanın gurur ve mutluluğunu *“Muallim Arkadaş”* başlığıyla yazdığı mektubunda öğretmenlerle paylaşır: *“Özellikle bu yıl yeni Türk harflerini genelleştirme gibi onurlu bir ödevin daha vardır. Bütün yurt yavrularını biran önce yeni harflerle*

41 Şimşir, a.g.e., s. 180. 1928 yılında yapılan harf devrimi vesilesiyle eski ve yeni harfleri değerlendiren bir çalışmada eski harflerin yetersizliği ve eksikliğinden bahsedilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Harflerin Değişmesi Münasebetiyle Eski ve Yeni Harfler*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1928.

42 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 99.

43 Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 258. 1353 sayılı Latin harfleri kanunu için bkz. *Resmî Gazete*, No: 1030, 3 Teşrinisani 1928, s. 6001-6003.

44 Lord Kinross, a.g.e., s. 514.

45 Cevat Geray, *Halk Eğitimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970, s. 102.

46 Mustafa Albayrak, *“Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 29, Temmuz 1994, s. 472; Türk Harflerinin kabul ve tatbiki hakkında TBMM görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 5, 1 Teşrinisani 1928, s. 9-11; Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 126.

okutarak Türkiye’de okuma yazma bilmeyen bir tek kişi bırakmayacak ölçüde geniş bir azimle çalışmak zorunluluğundasın. Bunun için yeni Türk harflerini çabuk öğren ve hemen herkese öğretmeye başla. Bu ereğe varmak için kürsü, okul gerekmez. Her yerde gördüğünü kadın, erkek, yoksul, zengin, çiftçi, tüccar, köylü ve kentli ayırmayarak hemen öğreteceksin. Ulusumuza yeni bir yükselme alanı yaratacak olan bu büyük utkuyu kısa bir zamanda kazanacağına kanmış olarak görevlerinde başarı diler ve işe başlama haberini beklerim”. “Türkiye’de okuma yazma bilmeyen bir tek kişi bırakmayacak” kadar büyük bir azimle çalışmaktan söz eden Millet Mekteplerinin mimarı Mustafa Necati, ne yazık ki Millet Mekteplerinin açıldığı gün 1 Ocak 1929’da hayatını kaybetmiştir⁴⁷.

Millet Mektepleri’nin açılışı, 11 Kasım 1928 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile kabul edilmiş⁴⁸ ve bu kararnamenin 24 Kasım 1928 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanmasıyla Maarif Vekâletince hazırlanan ilk “Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi” yürürlüğe girmiştir⁴⁹. Elli iki maddeden oluşan talimatnamenin birinci maddesinde Millet Mekteplerinin amacı şöyle belirtilmiştir: “Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türk dilinin ferdi ve umumi, hususi ve resmi bicümle muharreratta Türk harfleri ile tesbiti kanunen kabul edilmiş olmasından bu kanuna müsteniden tatbikatta vuzuh ve veçhe iraesî için yeni Türk harflerinin kısa bir zamanda ve kolay surette her ferde okuyup yazabilmek imkânını bahşeden mahiyetinden Türk Milletini azami surette istifade ettirmek ve büyük halk kütlelerini süratle okuryazar bir hale getirmek maksadıyla Millet Mektebi teşkilatı yapılmıştır⁵⁰”. Bu talimatname ile hiç okuma-yazma bilmeyen vatandaşlara yeni Türk harfleri ile okuma yazmayı öğrenmeleri için dört ay süreli A dershanesi ve okuma-yazma bilenlere iki ay süreli B dershaneleri açılmıştır. Ayrıca talimatnamede dersanelere devam etmek zorunda olan vatandaşların yaş aralığının 16 ile 45 olduğu,⁵¹ Halk Fırkası ve Türk Ocağı’nın da Millet Mektepleriyle koordineli çalışacağı da eklenmiştir⁵². Aynı zamanda valilerin yılda iki defa Millet Mekteplerinde yapılan işleri Milli Eğitim Bakanlığına rapor etmekle de yükümlü tutulmuştur⁵³. Talimatnamede Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerine devam edenlerin sınavla mezun edileceği açıklanmıştır. Mezuniyet vesikalarının da mart ayı içinde verileceği belirtilmiştir⁵⁴. Halkın Millet Mekteplerindeki başarılarını arttırmak için en başarılı ve öğrenme kabiliyeti olan bir kadın ve erkeğe imtihanlar sonunda mezuniyet belgesi yanında “Teşkilat-ı Esasiye” kitapçığı da verilmiştir⁵⁵. Bu kitapçıkta ilk önce başarılı olan öğrencinin adının yazılı olduğu sayfa, Gazi’nin imzalı resmi, gençliğe hitabe ve anayasa bulunuyordu⁵⁶. Talimatnamede ayrıca Millet Mektepleri idare heyetlerinin yerel gazeteler, tellallar aracılığıyla duyuru ile halkı teşvik etmeleri istenmiştir⁵⁷. Ayrıca bu kurslara gitmeyenlere verilecek cezalar da talimatnamede açıklanmıştır⁵⁸. Talimatnamede Millet Mekteplerinin (B) dershanesinde okutulacak olan “Kıraat ve Tahrir, Hesap ve Ölçüler, Yurt Bilgisi ve Sağlık Bilgisi” dersleri hakkında da bilgi verilmiştir⁵⁹.

47 Şimşir, a.g.e, s. 208.

48 BCA, 30.18.1.2, 1.1.13, 11.11.1928.

49 Resmi Gazete, Sayı: 1048, 24 Teşrinisani 1928, s. 6102-6107.

50 Resmi Gazete, Sayı: 1048, 24 Teşrinisani 1928, s. 6102-6107.

51 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 10- 11.

52 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 12- 13.

53 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 13.

54 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 16.

55 Mücteba İlgürel, “Millet Mektepleri”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan (Ayrı Basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1981, s. 33.

56 İlgürel, a.g.m., s. 34.

57 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 18.

58 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 19.

59 BCA, 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 27.

Millet Mektepleri talimatnamelerde üç farklı şekilde belirtilmişse de sonradan iki tür daha eklenmiştir:

Sabit Millet Mektepleri: Bu tür Millet Mektepleri genellikle okul, cami, kahvehane, Halk Fırkası veya Türk Ocağı binaları gibi yerlerde halkın eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmıştır. Buralardaki dersaneler Kasım'da eğitime başlayıp Şubat sonuna kadar planlanmıştır⁶⁰. Bu bağlamda Sinop'ta da kent merkezinde bulunan bu tür binalarda Millet Mektepleri dersaneleri açılmıştır.

Seyyar Millet Mektepleri: Bu dersaneler okul olmayan yerlerde açılarak okuma-yazma eğitimi de seyyar öğretmenler tarafından yapılmıştır. Bu dersanelerde de eğitim-öğretim Kasım'da eğitime başlayıp Şubat sonuna kadar faaliyetlerini sürdürmüştür⁶¹. Sinop'ta da özellikle köy mektebi bulunmayan yerlerde Seyyar Millet Mektepleri açılmıştır.

Özel Millet Mektepleri: Bu dersaneler devlet kuruluşları, belediyeler ve özel teşebbüslerin personellerini okur-yazar yapmak için açılan okullardır. Sinop'ta da 1928-1929, 1930-1931 ve 1933-1934 yılları arasında özel millet mekteplerinin açıldığını görmekteyiz⁶².

Köy Yatı Dershanesi: Okulların olmadığı köylerde çocuklara okuma yazma öğretmek amacıyla mali duruma göre her vilayet veya kaza merkezinde açılması planlanmıştır. Köy Yatı Dershaneleri mektebi olmayan köylerdeki çocukların köylerden alınarak okuma-yazmayı öğrenmesi sağlandıktan sonra tekrar köylere gönderilmesini amaçlamıştır.

Halk Okuma Odası: Okuma-yazma öğrenen vatandaşların okumalarını geliştirmek, sosyal ve ekonomik hayatlarıyla ilgili bilgiler verilmesi amacıyla kurulmuştur⁶³.

B- Sinop'ta Millet Mektepleri

1926 yılı Sinop'taki eğitim kurumlarının durumuna baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Sinop merkezinde bir ortaokul ve bir yatılı ilkokul bulunmakla beraber gündüz eğitim yapan kızlara mahsus bir ilkokul da bulunuyordu. Ayrıca Sinop merkezine bağlı 16 köy okulu, Ayancık kazasında da bir erkek ve bir kız okulu ile 9 köy okulu; Gerze kazasında bir erkek ve kız ilkokulu ile 8 köy ilkokulu mevcuttu. Bu okullara giden öğrenci sayısının ise 2314 olduğu ve bu okullarda eski tarzda iptidai koşullarda eğitim verildiği görülür⁶⁴.

Türkiye geneli okuryazarlık durumuna baktığımızda 28 Ekim 1927 tarihli genel nüfus sayımı verileri Türkiye genelinde 1.111.000 kişinin Arap harfleriyle okuma bildiğini göstermektedir. Ayrıca *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği* ve *Maarif 1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği* verilerinin ise sadece Millet Mekteplerinden mezun olanları gösterdiğini dikkate aldığımızda ise 1928-1933 yılları arasındaki bu beş yıllık sürede yeni harfleri öğrenenlerin sayısı 1.247.197 dir. Ancak Türkiye genelinde bu beş yıllık sürede okuryazar sayısı bundan üç dört kat daha fazladır. Çünkü bu beş yıllık süre içerisinde Millet Mektepleri dışında birçok devlet ve özel kurum, belediye, 18000

60 *Resmi Gazete*, No: 1048, 24 Teşrinisani 1928, s. 6102-6107; *Resmi Gazete*, No: 1321, 16 Teşrinievvel 1929, s. 8395-8402; *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Köy Hocası Matbaası, Ankara, 1929.

61 *Resmi Gazete*, No: 1048, 24 Teşrinisani 1928, s. 6102-6107; *Resmi Gazete*, No: 1321, 16 Teşrinievvel 1929, s. 8395-8402; *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Köy Hocası Matbaası, Ankara, 1929.

62 *Maarif Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği 1928-1934*, s. 41.

63 *Resmi Gazete*, No: 1048, 24 Teşrinisani 1928, s. 6102-6107; *Resmi Gazete*, Sayı: 1321, 16 Teşrinievvel 1929, s. 8395-8402; *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Köy Hocası Matbaası, Ankara, 1929.

64 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-1926)*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 649.

civarında öğretmen, yarım milyondan fazla öğrenci, asker, polis, banka ve şirketler ile kendi çabalarıyla öğrenen birçok kişi bu sayılara dâhil değildir. Dolayısıyla bunlar da dikkate alındığında Latin harfleriyle okuma yazma öğrenenlerin sayısının üç milyonu geçtiğini söyleyebiliriz⁶⁵.

Sinop özeline baktığımızda ise 28 Ekim 1927 tarihli genel nüfus sayımında şehirde Arap harfleriyle okur-yazarlık durumunun düşük olduğu görülmektedir. Buna göre Sinop 169.965 nüfusuyla⁶⁶ diğer Karadeniz illeri içinde Kastamonu, Trabzon, Zonguldak, Samsun, Bolu, Ordu, Rize, Giresun'dan sonra geldiği anlaşılmaktadır. Buradaki rakamlara göre Sinop'ta 162.626 kişi okuma yazma bilmemekte olup sadece 7339 kişi okuma yazma bildiği anlaşılmaktadır⁶⁷. 1927 yılı genel nüfus sayımı verilerinden de anlaşıldığı üzere şehirde okuma-yazma bilen sayısının düşüklüğü görülmektedir. Bu nedenle harf inkılâbının Sinop şehri özelinde de gerekliliği anlaşılmaktadır.

Harf İnkılâbı'nın sadece okullarda sınırlı kalmaması için okul yaşını çoktan geçmiş vatandaşlarında yeni harfleri öğrenebilmeleri için her yıl 1 Ocak 1929'da Millet Mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır⁶⁸. Bu mekteplerde yapılacak işlerde ikinci bir talimatnamede belirtilerek 22 Eylül 1929'da yürürlüğe girmiştir⁶⁹. Sinop'ta Harf İnkılâbı çalışmaları yurdun diğer köşelerinde olduğu gibi daha resmileşmeden Mustafa Kemal'in, Sinop gezisi ile başlamıştır. 15 Eylül 1928'de Mustafa Kemal Paşa, Harf İnkılâbını tanıtmak için Sinop'a gitmiştir. Sinop Hükümet Konağında biraz dinlenen Mustafa Kemal Paşa yatı mektebine giderek bahçeye bir yazı tahtası getirtilmesini istemiştir. Bahçede toplanmış olan halk da yarım ay şeklinde Mustafa Kemal Paşa'nın yeni harfleri öğretmesini izlemiştir⁷⁰. Mustafa Kemal burada derse sesli harfleri tanıtmakla başlamış ve bir okuma parçası okuduktan sonra herkese okutarak yazdırmıştır. İlk olarak Sinop'taki kültür ve ortaokul direktörleri ile başlamış ve sınavlar da halkın büyük bir çoğunluğu da başarılı olmuştur. Sınavlara devam ederken 50 yaşlarında olan ve Sinop'ta arabacı Bekir Ağa olarak bilinen bir adamı tahtaya çağırmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın burada olma nedenini sorması üzerine okuma yazması olmayan Bekir Ağa bunu öğrenmek için geldiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa tahtaya bir A harfi yazarak birkaç kelime örneği ile bu harfi Bekir Ağa'ya öğretmiştir. Paşa daha sonra o, ö, u, ü sesli harflerini de Bekir Ağa'ya öğretmiştir. Ardından Mustafa Kemal Paşa, Bekir Ağa'ya bir de T harfini öğretmiştir. Bu harfleri öğrenen Bekir Ağa AT ve OT kelimelerini yanlış yazmıştır. Bu başarısından dolayı Bekir Ağa, Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür etmiştir. Birkaç saniye sonra Paşa'yı öven bir nutuk söylemeye başlamıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa tarafından susturulmuş eline bir *kıraat kitabı* verilerek çalışmaya devam etmesi söylenmiştir. Bekir Ağa bundan sonra her yazıdaki A ve O harfleri sesli okumuştur. Ayrıca AT ve OT kelimelerini yazıp herkese göstermeye başlamıştır. 50 yaşından sonrada kendisini okuttuğu için Gazi'yi daima şükranla anmıştır. Aynı günün akşamı Sinop yalındaki parkta da harf inkılâbı, Türk dili ve tarihine ait meseleler konuşulmuştur. Saat 1'e doğru Mustafa Kemal Paşa parktakilerden

65 *Maarif 1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 1.

66 *28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri: Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili*, III. Fasikül, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 141-142.

67 *28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri: Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili*, III. Fasikül, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 141-142.

68 BCA, 490.1, 1.2.13, 25.12.1928.

69 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490,1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 9.

70 M. Şakir Ülkütaşır, "Harf İnkılâbımıza Aid Bir Hatıra: Büyük Öğretmen Atatürk Halk İçin Başladıkları Alfabe Derlerinin İlkini Sinobda Vermişlerdi", *Bartın*, Yıl: 15, Sayı: 666, 27 Teşrinievvel 1938, s. 2.

izin istemiştir. O anda “Nasıl göndeririz? Daha doyamadık ki” nidası yükselmiştir. Bunu duyan Paşa gülerek parktan ayrılmıştır⁷¹.

1 Kasım 1928’de kabul edilen ve 3 Kasım 1928’de yürürlüğe giren, “Yeni Türk Alfabesi”nin kabulü sonrası tüm ülkede olduğu üzere Sinop’ta da okuma-yazma seferberliği başlatılmıştır. Bunun üzerine Sinop’ta da Millet Mektepleri yeni Türk alfabesiyle okuma-yazma öğretmek amacıyla ilgili kararnamenin yayınlanmasının ardından açılmıştır. Bu dönemde Sinoplulara Millet Mektepleriyle ilgili duyuru yapacak yerel bir gazetenin olmaması nedeniyle duyurular tellallar aracılığıyla yapılmıştır. Harf İnkılâbının resmileşmesinden sonra okul yaşı geçmiş vatandaşların hem yeni harfleri öğrenmesi hem de cumhuriyete uygun bir yurttaş olabilmeleri için Sinop’ta da Millet Mektepleri açılmıştır. Sinop Millet Mekteplerinin 1928-1934 yılları arasındaki çalışmalarına baktığımızda Millet Mekteplerinin (A) ve (B) dershanesi olarak hem merkezde hem de köylerinde teşkilatlandığını görmekteyiz.

Tablo 1: Sinop şehir merkezindeki Millet Mekteplerinin dağılımı⁷².

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	20	11	9	8
1929-1930	17	13	-	-
1930-1931	19	11	2	1
1931-1932	5	4	-	-
1932-1933	4	-	1	1
1933-1934	4	2	1	1
1934-1935	1	1	2	-
Toplam	70	42	15	11

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Sinop Millet Mekteplerinin hem (A) hem de (B) dershanelerinde erkek ve kadınlara mahsus ayrı sınıfların açıldığı görülmektedir. (A) ve (B) dershanelerinde erkeklere mahsus dershanelerin kadınlarınkinden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca (B) dershanesinin açılma oranı da hem erkek hem de kadında (A) dershanesinden daha az olduğu görülmekle birlikte 1929-1930 ve 1931-1932 yıllarında (B) dershanesinin açılmamış olması da Sinop şehir merkezinde bu dershaneye ilginin de az olduğunun bir başka göstergesidir. Buna karşın Sinop şehir merkezinde 1928-1934 yılları arasında kadın ve erkeklere mahsus olmak üzere toplamda 112 adet Millet Mektebi (A) dershanesi ve 26 adet (B) dershanesi açıldığı gözlenmektedir.

1928-1934 yılları arasında Sinop köylerinde de Millet Mektepleri teşkilatlanarak (A) ve (B) dershaneleri açılmıştır.

71 Ülkütaşır, “Harf İnkılâbımıza Aid Bir Hatıra: Büyük Öğretmen...”, s. 2.

72 *Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1935, s. 60.

Tablo 2: Sinop'un köylerindeki Millet Mekteplerinin dağılımı⁷³.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	35	2	3	1
1929-1930	43	1	-	-
1930-1931	51	-	-	-
1931-1932	18	1	-	-
1932-1933	16	-	-	-
1933-1934	55	-	1	-
1934-1935	8	-	4	-
Toplam	226	4	8	1

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Sinop köylerindeki Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerinde de erkek ve kadınlara mahsus ayrı sınıflar açıldığı gözlenmektedir. (A) dershanesinin köylerdeki faaliyetine baktığımızda erkeklere mahsus dershanelerinin kadınlara mahsus dershanelerden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Millet Mektebi (B) dershanesine köylerde hem kadınların hem de erkeklerin fazla ilgi göstermediği de görülmektedir. Ayrıca Sinop'un köylerinde açılan Millet Mekteplerinin sayısının şehir merkezinden çok olduğu da göze çarpmaktadır. Bu durum nüfusun köylerde daha yoğun olduğunun da göstergesidir.

Millet Mekteplerinde görev yapan öğretmenlerle ilgili "Maarif Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği 1928-1934" başlıklı raporda yer verilmiştir. Buna göre 1928-1934 yılları arasında Sinop şehir merkezindeki (A) ve (B) dershanelerinde birçok kadın ve erkek öğretmenin görev yaptığını görmekteyiz.

Tablo 3: Sinop şehir merkezlerindeki öğretmenlerin dağılımı⁷⁴.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	20	11	9	8
1929-1930	17	13	-	-
1930-1931	19	11	2	1
1931-1932	5	4	-	-
1932-1933	4	-	2	-
1933-1934	4	2	-	-
1934-1935*	3	1	-	-
Toplam	72	42	13	9

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Sinop'taki Millet Mektepleri hem (A) hem de (B) dershanesinde görev yapan erkek öğretmenlerin kadın öğretmenlerden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum erkek katılımcıların daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

73 *Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği*, s. 40.

74 *Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği*, s. 40.

Aynı zamanda Sinop'ta Millet Mektebi (B) dershanesine ilginin az olmasından dolayı burada görev yapan hem erkek hem de kadın öğretmenlerin sayısı (A) dershanesinde görev yapanlardan az olduğu da görülmektedir. Ayrıca 1929-1930, 1931-1932 ve 1933-1934 yılları arasında da Sinop şehir merkezindeki Millet Mektebi (B) dershanesinde hiçbir öğretmenin de görev almadığı gözlenmektedir.

1928-1934 yılları arasında Sinop köylerinde açılan Millet Mekteplerinde de okuma-yazma eğitimi yoğun olarak devam etmiştir. Bu bağlamda Sinop köylerindeki Millet Mektepleri (A) ve (B) dershanelerinde de birçok kadın ve erkek öğretmen görev yapmıştır. Ancak erkek ve kadın öğretmenlerin dağılımında büyük fark olduğu da göze çarpmaktadır.

Tablo 4: Sinop köylerindeki Millet Mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin dağılımı⁷⁵.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	35	2	3	1
1929-1930	43	1	-	-
1930-1931	51	-	-	-
1931-1932	18	1	-	-
1932-1933	16	-	-	-
1933-1934*	50	6	-	-
1934-1935	16	1	-	-
Toplam	229	11	3	1

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Sinop köylerindeki Millet Mektepleri (A) dershanesinde görev yapan erkek öğretmenlerin kadın öğretmenlerden çok fazla olduğu gözlemlenmektedir. Aynı durum Sinop köylerindeki (B) dershanesi için de geçerli olmakla birlikte 1929-1930, 1930-1931, 1931-1932, 1932-1933 ve 1933-1934 yıllarında (B) dershanesinde hiçbir öğretmenin görev yapmadığı dikkat çekmektedir. Bu durum köylülerin yoğun çalışma hayatına sahip olmasından kaynaklandığını söylenebilir. Ayrıca köylülerin sadece okuma yazmayı öğrenmekle yetindiğinin de göstergesidir.

1928–1934 yılları arasında Sinop merkezindeki Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerine büyük miktarda kadın ve erkek katılımcının kayıt yaptırdığı görülmektedir.

75 Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği başlıklı yayında eğitimcilerin A ve B dershanelerine göre dağılımı verilmediğinden bu öğretmenler tabloda A dershanesi eğitmeni olarak gösterilmiştir. Bkz. Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnüabat Matbaası, İstanbul, 1935, s. 60-61.

Tablo 5: Sinop merkezindeki Millet Mekteplerine kayıt yaptıranların dağılımı⁷⁶.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	1.196	708	124	92
1929-1930	580	384	-	-
1930-1931	511	343	-	-
1931-1932	132	192	-	-
1932-1933	122	-	39	33
1933-1934	116	26	74	18
1934-1935	45	23	64	-
Toplam	2702	1676	301	143

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Sinop merkezindeki Millet Mektepleri (A) dershanesindeki katılımcı sayısında erkeklerin fazlalığı göze çarpmaktadır. Buna karşın sadece 1931-1932 yılları arasında kadınların sayısının erkeklerden fazla olduğu tespit edilmiştir. Sinop merkezindeki Millet Mektebi (B) dershanesinde ise (A) dershanesine nazaran katılımın az olduğu ve erkek öğrenci sayısının kadınlardan fazla olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca Sinop merkezindeki Millet Mektebi (B) dershanesine 1929-1930, 1930-1931 ve 1931-1932 yıllarında hiçbir kayıt yaptıranın bulunmaması da halkın bu dershanelere rağbet göstermediğinin göstergesidir.

1928- 1934 yılları arasında Sinop'un köylerindeki Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerine kayıt yaptıran kadın ve erkeklerin sayısı şehir merkezindekinden daha çok olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Sinop köylerindeki Millet Mekteplerine kayıt yaptıranların dağılımı⁷⁷.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	1.350	760	1.013	503
1929-1930	2.000	1.700	-	-
1930-1931	1.575	349	-	-
1931-1932	618	32	-	-
1932-1933	539	-	-	-
1933-1934	1.481	332	30	-
1934-1935	353	101	150	10
Toplam	7916	3274	1193	513

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Sinop köylerindeki Millet Mektepleri (A) ve (B) dershanelerindeki katılımcı sayısına bakıldığında erkeklerin kadınlardan fazla olduğu

⁷⁶ Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği, s. 40.

⁷⁷ Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği, s. 40.

anlaşılmaktadır. Ayrıca 1929-1930 yıllarında Sinop köylerindeki Millet Mektepleri (A) dershanesinde eğitim gören kadınların sayısının bir önceki yıla göre artış gösterdiği de saptanmıştır. Aynı zamanda (B) dershanesine hem erkek hem de kadın sayısı açısından (A) dershanesine oranla daha az olduğu gözlenmektedir.

1928-1934 yılları arasında Sinop merkezindeki Millet Mektepleri (A) ve (B) dershanelerine kayıt olanlardan daha az katılımcının derslere devam ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 7: Sinop şehir merkezindeki katılımcıların devamlılık dağılımı⁷⁸.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	357	318	84	50
1929-1930	453	247	-	-
1930-1931	390	89	37	1
1931-1932	116	71	-	-
1932-1933	85	-	39	33
1933-1934	30	7	34	15
1934-1935	18	4	31	-
Toplam	1449	736	225	99

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere 1928-1934 yılları arasında Sinop merkezindeki Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerine kayıt yaptıranların çoğunun derslere devam etmediği anlaşılmaktadır. Her iki dershanede de erkeklerin kadınlardan daha fazla devam ettiği de gözlenmektedir. Ayrıca (A) dershanesinin devamlılık oranı (B) dershanesinden daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır.

Sinop köylerinde 1928-1934 yılları arasında açılan Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerine kayıt yapanlarında çoğunun derslere devamsızlık yaptığı görülmektedir.

Tablo 8: Sinop köylerindeki katılımcıların devamlılık dağılımı⁷⁹.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	993	442	929	453
1929-1930	1.073	232	-	-
1930-1931	759	149	-	-
1931-1932	335	18	-	-
1932-1933	288	-	-	-
1933-1934	594	96	5	-
1934-1935	162	28	47	3
Toplam	4204	965	981	456

78 Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği, s. 41.

79 Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği, s. 41.

Sinop Millet Mektepleri (1928-1935)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1928-1934 yılları arasında Sinop köylerindeki Millet Mektebi (A) ve (B) dershanelerinin devamlılığında erkeklerin kadınlardan fazla olduğu görülmektedir. Ancak (B) dershanesine 1929-1930, 1930-1931, 1931-1932 ve 1932-1933 yılları arasında hiç kimsenin devam etmediği de göze çarpmaktadır.

1928-1934 yılları arasında Sinop şehir merkezinde Millet Mektepleri dışında özel derslerle okuma yazma öğrenenler olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Sinop merkezde Millet Mektepleri dışında ders alanların dağılımı⁸⁰.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	460	92	-	-
1929-1930	-	-	-	-
1930-1931	2	1	-	-
1931-1932	-	-	-	-
1932-1933	-	-	-	-
1933-1934	41	-	150	-
1934-1935	3	-	-	-
Toplam	506	93	150	-

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Sinop'ta 1928-1934 yılları arasında Millet Mektebi dışında özel dersanelere de ilginin orta düzeyde olduğu görülür. Özel dersanelerde (A) dershanesinin daha yoğun olduğu ayrıca burada ders alan erkeklerinde kadınlardan fazla olduğu gözlenmiştir. (B) dershanesine özel ders konusunda ise fazla rağbet olmamasına rağmen 1933-1934 yılları arasında sadece 150 erkeğin (B) dershanesinde ders aldığı saptanmıştır. 1928-1933 yılları arasında Sinop köylerinde hiçbir erkek ve kadının (B) dersaneleri için dışarıdan özel ders almadığı da görülmektedir. Ayrıca 1929-1930 ve 1931-1933 yılları arasında özel (A) dersanelerinin de açılmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 10: Sinop köylerinde Millet Mektepleri dışında ders alanların dağılımı⁸¹.

Yıl Aralığı	(A) Dershanesi		(B) Dershanesi	
	E	K	E	K
1928-1929	40	15	-	-
1929-1930	-	-	-	-
1930-1931	-	-	-	-
1931-1932	-	-	-	-
1932-1933	-	-	-	-
1933-1934	10	-	-	-
1934-1935	-	-	-	-
Toplam	50	15	-	-

80 Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği, s. 41.

81 Maarif 1928-34 Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği, s. 41.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Sinop köylerinde 1928-1935 yılları arasında Millet Mektebi dışında açılan (B) dershanesi bulunmamaktadır. Bu durum özel (B) dershanelerine ilginin olmadığını göstermektedir. Sinop köylerinde sadece 1928-1929 ve 1933-1934 yılları arasında özel (A) dershanelerinin açılmış olduğunu görmekteyiz. (A) dershanesinin daha yoğun olduğu ayrıca burada ders alan erkeklerde kadınlardan fazla olduğu gözlenmiştir. 1928-1935 yılları arasında Sinop köylerinde hiçbir erkek ve kadının (B) dershaneleri için dışarıdan özel ders almadığı da görülmektedir. Ayrıca 1929-1933 ve 1934-1935 yılları arasında özel (A) dershanelerinin de açılmadığı anlaşılmaktadır.

Harf İnkılâbı sonrasında okuma oranını arttırmak için yapılan girişimlerden birisi de okuma odaları kurulmasıdır. Ancak Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün hazırladığı "Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği" isimli rapora göre Sinop'ta böyle bir okuma odasının kurulmadığını görmekteyiz⁸². Ancak bunun nedeni olarak Sinop'ta vilayet tarafından 1 adet, Halkevleri tarafından da 1 adet olmak üzere toplam 2 adet genel kütüphane kurulmasını gösterebiliriz⁸³. Vilayetin Sinop'ta kurduğu Rıza Nur Kütüphanesinde hiçbir memur ve müstahdem çalışmamasına rağmen kütüphanenin bir yıllık tahsisatının 150 lira olduğu görülmektedir. Sinop Halkevi'nin kurduğu kütüphanede ise 1 erkek memur ve 1 müstahdem çalışmasından dolayı yıllık tahsisatın 751 lira olan yıllık tahsilâtın 650 lirasının maaşa gittiği de anlaşılmaktadır. Buna karşın kitaba harcanacak olan yıllık tahsisatın 60 lirasının da diğer masraflar olarak yazılmasından dolayı kitap alımına para kalmadığı gözlenmiştir⁸⁴. Sinop Halkevi kütüphanesinin kitap sayısı ise 275'tir⁸⁵. Sinop'taki kütüphanelerdeki kitap sayısının az olmasına karşın gerek Sinop Halkevi gerekse Rıza Nur Kütüphanesi sayesinde yeni harfleri öğrenen çeşitli meslek ve yaş gruplarındaki vatandaşların buralarda yoğun bir şekilde okuma yapması⁸⁶ elde edilen başarıların meyvesini verdiğinin bir göstergesidir.

SONUÇ

Türkler çok çeşitli alfabeler kullanmakla birlikte en uzun süre kullandıkları alfabe Arap alfabesi olmuştur. Ancak bu alfabenin Türkçe okuma- yazmayı zorlaştırmasından dolayı özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde aydınlar tarafından değiştirilmek ya da daha kolay okunur hale getirmek için birtakım çalışmalar yapılmışsa da Kur'an-ı Kerim'in Arapça yazılmasından dolayı dini bir anlam yüklenerek değiştirilmesine karşı çıkmıştır. Cumhuriyet döneminde ise 1926 da Azerbaycan'ın Latin harflerini kabul etmesi Türkiye'nin de buna benzer bir karar alabileceğini düşündürmesine rağmen hem 1926'da Mustafa Kemal'e suikast düzenlenmesi hem de 1927'de Mustafa Kemal'in *Nutuk'u* okuması ve bu eserin birçok kişi tarafından da okunup anlaşılabilmesi için Arap harflerine ihtiyaç duyulması bu inkılâbın daha sonra gerçekleşmesine neden olmuştur. Ancak Mustafa Kemal, Harf İnkılâbı resmileşmeden hazırlıkların başlamasını sağlamış böylece süreç 1 Kasım 1928'de Harf İnkılâbı'nın kabulü ile 11 Kasım 1928'de de Millet Mektepleri Talimatnamesi'nin kabulü ile sonuçlanmıştır. Harf inkılâbının ardından ilk aşama olarak yeni Türk harflerini en kısa zamanda, mümkün mertebe en fazla vatandaşa öğretebilmek amacıyla Millet Mektepleri açılmıştır. Millet mektepleri; açılış tarihi olan 1 Ocak 1929 tarihinde Türkiye'nin pek çok bölgesinde, yaklaşık üç ay gibi kısa bir sürede teşkilatlanmasını tamamlayarak eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Millet

82 *Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s.3.

83 *Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, s. 37.

84 *Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, s. 39.

85 *Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, s. 44.

86 *Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, s. 55.

Mekteplerinde amaç okuryazar en üstten en alta vatandaşları bilgili ve kültürlü olan bir toplum oluşturmaktır. Türk Harf inkılâbı ile sadece okuyup yazmayı yaygın hale getirmek amaçlanmamış ayrıca sosyal ve kültürel alanlarda da değişimler meydana getirmiştir.

Sinop özeline baktığımızda ise 28 Ekim 1927 tarihli genel nüfus sayımında Sinop halkının Arap harfleriyle okur-yazarlık durumunun da düşük olduğu görülmektedir. Buna göre Sinop 169.965 nüfusuyla diğer Buradaki rakamlara göre Sinop'ta 162.626 kişi okuma yazma bilmemekte olup sadece 7339 kişi okuma yazma bildiği anlaşılmaktadır. 1927 yılı genel nüfus sayımı verilerinden de anlaşıldığı üzere şehirde okuma-yazma bilen sayısının düşüklüğü görülmektedir. Bu nedenle harf inkılâbının Sinop şehri özelinde de gerekliliği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı olsa gerek Gazi Mustafa Kemal, Edirne'den sonra Sinop'a gelerek harf inkılâbını anlatması önemli bir dönüm noktası olmuştur. Millet Mekteplerinin açılmasından sonra Sinop da ciddi bir okuma seferberliği başlatılmıştır. Bunun için her sene Millet Mektepleri açılmış olmasına rağmen hem şehirlerde hem de köylerde bu mekteplere ilginin fazla olmadığı anlaşılmıştır. Ancak her şeye rağmen bu mekteplerin hem (A) hem (B) dershanelerine erkeklerin kadınlardan daha fazla ilgi gösterdiği görülmüştür.

Millet Mekteplerinin Sinop'taki faaliyetlerine baktığımızda 1928-1935 yılları arasında merkezde 112 adet Millet Mektebi (A) dershanesi, 26 adet (B) dershanesi açılmıştır. Sinop'un köylerinde ise 230 adet (A) dershanesi, 9 adet (B) dershanesi açılmıştır. Bu durum nüfusun köylerde daha yoğun olduğunu ve buralarda okuryazarlık oranının daha düşük olduğunu da göstergesidir. Sinop genelindeki Millet Mekteplerinde toplamda 380 kadın ve erkek öğretmen görev almıştır. Ancak erkek katılımcıların daha fazla olmasından dolayı erkek öğretmen sayısı kadınlarınkinden daha fazladır. Millet Mektepleri (A) ve (B) dershanelerine Sinop merkezi ve köylerinde kayıt yaptıran 15568 (A) dershanesi öğrencisi, 2150 (B) dershanesi öğrencisi kayıt yaptırmıştır. Ancak 7354 kişi (A) dershanesi ve 1761 kişi (B) dershanesi derslerine devam ederek mezuniyet belgesi almaya hak kazanmıştır. Bunların dışında Sinop'ta özel dersler olarak (A) dershanesine katılım yapan 664, (B) dershanesine ise 150 kişi eğitim almıştır. Millet Mekteplerine ilginin en yoğun olduğu yıl şehir merkezinde 1928-1929 yılı iken köylerde mekteplere ilginin en yoğun olduğu yıl ise 1929-1930 olduğu anlaşılmıştır. Fakat bu yoğun ilginin olduğu yıllarda dahi (A) dershanesine olan ilginin (B) dershanesine olan ilgiden yüksek olduğu gözlenmiştir. Yine hem şehirlerde hem de köylerde dışarıdan özel ders alma ihtiyacının pek de tutulmadığı da çıkan sonuçlar arasında yer almıştır. Yine şehir ve köylerde (A) dershanesine ilginin (B) dershanesine oranla daha fazla olduğu gözlenmiştir. Bunun sebebi de Millet Mektepleri Talimatnamesinde yer alan memuriyet, devlet dairelerinde çeşitli işlere girebilmek, muhtar ya da mahalle/köy azası olabilmek için okuryazar olmanın yeterli olmasının etkisinin büyük olmasıdır. 1928-1935 yılları arasında Sinop'ta Millet Mektepleri dışında birçok devlet ve özel kurum, belediye, öğretmen, öğrenci, asker, polis ve şirketler ile kendi çabalarıyla öğrenen birçok kişi bu sayılara dâhil değildir. Dolayısıyla bunlar da dikkate alındığında Latin harfleriyle okuma yazma öğrenenlerin sayısı büyük oranda amacına ulaştığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak *birkaç sene içerisinde okuma yazma bilmeyen kalmayacak* sözünün Sinop açısından önemli ölçüde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA**A. ARŞİVLER**

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 9.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 10.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 11.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 12.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 13.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 14.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 15.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 16.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 17.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 18.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 19.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 20.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 22.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 23.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 24.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 25.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 26.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 27.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 28.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 29.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 30.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 32.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 33.

BCA, 490.1, 1.3.12, 22.09.1929, Ek 34.

B. KİTAPLAR

28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri: Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili, III. Fasikül, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (2006), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Ateş, Sinan, Yücel Namal ve Muhibbe Erdoğan (2019), Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri (1928- 1935): Zonguldak Örneği, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Avcı, Orhan (2004), Irakta Türk Ordusu, Vadi Yayınları, Ankara.

Aydemir, Şevket Süreyya (1999), Tek Adam C.III, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Başoğlu, Bekir (1978), Sinop İli Tarihi, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Harflerin Değişmesi Münasebetiyle Eski ve Yeni Harfler (1928), Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul.

Encümenin Harf ve İmla Üzere Yeni Türkçe Alfabe Yeni Türk Harfleri, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1928.

Ergin, Muharrem (1995), Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

- Goloğlu, Mahmut (2006), *Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat.
- İlgürel, Mücteba (1981), "Millet Mektepleri", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan (Ayrı Basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- İnönü, İsmet (2014), *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ağustos.
- Kinross, Lord (1994), *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar, İstanbul.
- Maarif 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1935.
- Maarif 1933-34 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul 1935
- Said, Mehmed (1338), *Türkiye'nin Sıhhi İctimai Coğrafyası: Sinop Sancağı*, Ankara.
- Özçelik, İsmail (1992), *Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Urfa)*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Özdemir, Coşkun (2007), *Sinop'un Toplumsal Yapısı*, İnönü Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Öztoprak, İzzet (1989), *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi*(1340), Cilt: 6, Dönem: 2, Birleşim: 111, 25 Şubat, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1992), *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: 2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- 20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı: Kati ve Mufassal Neticeler: Sinop Vilayeti (1937)*, Cilt. 50, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-1926)*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927)*, Matbuat Müdüriyet Umumiyesi Neşriyatı: 2.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1991), *Atatürk ve Harf Devrimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yeni Harflerle Elifba Alfabe (1333)*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul.

C. MAKALELER

- Ankara Doğu Araştırma Merkezi Eğitim Araştırma Grubu (1985), "Dil Encümeni Çalışmaları ve Latin Alfabeti Komisyonunun Modifications'u", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 9-10, Kasım-Aralık, s. 63-69.
- Canbolat, Mustafa (1991), "Arap Yazılı Türk Alfabetinin Gelişmesi", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, s. 49-54.
- Duman, Musa (2002), Yenileşme Dönemi Türk Dili", *Türkler*, Cilt. 15, Semih Ofset, Ankara, s. 107-130.
- Erat, Muhammet (2002), "Osmanlıda Alfabe Tartışmaları", *Türkler*, Cilt. 15, Semih Ofset, Ankara, s. 154-166.
- Henze, Paul (1985), "İç Asya'da Siyaset ve Yazı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 9-10, Kasım-Aralık, s. 80-88.
- Kınal, Füzuzan (1969), "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, s. 1.

- Köprülü, Fuad (1985), "Alfabe İnkılâbı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 9-10, Kasım-Aralık, s. 31.
- Levent, Ağâh Sırrı (1985), "Latin Harfleri Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 9-10, Kasım-Aralık, s. 26-30.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli (2002), "Azerbaycan'da Devlet Dili Siyaseti", Çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, Cilt. 19, Semih Ofset, Ankara, s. 244-251.
- Okumuş, Ejder (2002), "Tanzimat'ın Dili", *Türkler*, Cilt. 15, Semih Ofset, Ankara, s. 139-147.
- Resmi Gazete* (1928), Sayı: 1030, 3 Teşrinisani, s. 6001-6003.
- Resmi Gazete* (1928), Sayı: 900, 28 Mayıs, s. 5214-5215.
- Şimşir, Bilal N (2006), "Amerikan Belgelerinde Türk Yazı Devrimi", *Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 1- 116.
- Şirin, Hatice (2002), "Türklerde Alfabe ve Kimlik", *Türkler*, Cilt. 3, Semih Ofset, Ankara, s. 740-753.
- Taneri, Aydın (1988), "Atatürk ve Harf İnkılâbı", *Milli Kültür*, Sayı. 63, Aralık, s. 46-55.
- Tangülü, Zafer, Oğuzhan Karadeniz ve Sinan Ateş (2014), "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemimizde Yabancı Uzman Raporları (1924- 1960)", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, Volume 9\5, Ankara, Spring, s. 1895-1910.
- Uyguner, Muzaffer (1988), "Harf İnkılâbı Konusunda", *Milli Kültür*, Sayı. 63, Aralık, s. 108-109.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1971), "Anadolu Selçukluları Tarafından Sinop'un Muhasara ve Zaptı", *Türk Kültürü*, Sayı. 106, Yıl: 9, Ağustos, s. 814- 819.
- _____ (1938), "Harf İnkılâbımıza Aid Bir Hatıra: Büyük Öğretmen Atatürk Halk İçin Başladıkları Alfabe Derslerinin İlkini Sinobda Vermişlerdi", *Bartın*, Yıl:15, Sayı: 666, 27 Teşrinievvel 1938, s. 2.

KÖY ENSTİTÜLERİNİN TÜRK EĞİTİM TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

THE PLACE AND IMPORTANCE OF VILLAGE INSTITUTES IN HISTORY OF TURKISH EDUCATION

Fezullah EZER*

Geliş Tarihi/Received:31.10.2019

Kabul Tarihi/Accepted: 21.11.2019

EZER, Fezullah, (2020), "Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1786-1804.

Öz

Köy enstitüleri, Türk Eğitim Tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte başlatılan eğitim seferberliği çerçevesinde köye öğretmen yetiştirme işlevini köy enstitüleri üstlenmiştir. Bu enstitülerin kurulması için ön hazırlıklar 1935 yılında başlatılmış ve 17 Nisan 1940 tarihinde çıkarılan bir kanunla köy enstitüleri açılarak eğitim hayatına başlamıştır. Köy enstitüleri kırsal bölgelerin eğitim ve kalkınma problemlerini çözmeye etkin bir rol oynamıştır. Köyde görevlendirilen öğretmenler aracılığı ile eğitimde teorik bilginin yanında üretime dayalı pratik bilgiler de verilmiştir. Köy enstitüleri, yetiştirdikleri öğretmenler aracılığıyla köyde yaşayan insanların bilimin ışığından yararlanmasını amaçlayan bir hareket başlatmıştır. Bu hareket toplumun her kesimine eğitimin ulaştırılabileceğinin kanıtı olmuştur. Köy enstitüleri kuruluş amaçlarının çok üzerinde başarı göstererek kırsal alanda yaşayanların sorunlarını ortaya koyan bir kuşağın yetişmesini temin etmiştir. 27 Ocak 1954 tarihinde çıkarılan bir kanunla köy enstitülerinin faaliyetlerine son verilmiş ve adı İlk Öğretmen Okulu olarak değiştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Eğitim, Öğretim, Köy enstitüleri.

Abstract

Village institutes have an important place in History of Turkish Education. Within the framework of the educational campaign initiated with the proclamation of the Republic, village institutes undertook the function of training teachers. The preliminary preparations for the establishment of these institutes was started in 1935 and the Village Institutes were opened by a law enacted on April 17, 1940 and started education. Village institutes played an active role in solving the problems of education and development in rural areas. Through the teachers assigned in the village, practical knowledge based on production was also given in addition to theoretical knowledge in education. Village institutes have initiated a movement aimed at benefiting people from science, through the teachers they train. This movement has proved that education can be delivered to all segments of society. Village institutes have achieved success far above the aims of the establishment, and ensured a generation that presents the problems of rural people. With a law enacted on 27 January 1954, the activities of the village institutes were terminated and the name of the institutes was changed to Primary Teacher School.

Keywords: Republic Period, Education, Teaching, Village Institutes.

* Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Elazığ; fezer@firat.edu.tr, (orcid:0000-0002-5862-8541)

A. Giriş

Eğitim bireyin ve toplumun şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Eğitim geniş anlamıyla bireyin yaşam boyu devam eden süreç içerisinde topluma kazandırılmasında ve yön bulmasında etkili olan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın değişik bölgelerinde devam ettirilen eğitim anlayışında olduğu gibi, Osmanlı Devleti de kendinden önceki Türk devletlerinin eğitim anlayışını çağın gereklerine uydurarak daha ileri seviyelere götürmüştür. Ancak, Osmanlı Devleti ilerleyen dönemlerde diğer alanlarda olduğu gibi eğitim-öğretim yöntemleri alanında da batının gerisinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemiyle birlikte eğitim kurumları önemli değişimler geçirerek yeni bir sistem içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Osmanlı devlet adamları batı ile aradaki mesafenin kapatılması için eğitimi çağın gereklerine göre yeniden düzenlemeye çalışmışlardır.¹

Osmanlı Devleti'nde batılılaşma faaliyetleri XVIII. yüzyıldan itibaren önce askeri alanda başlamış, daha sonraları da sivil alanlarda devletin birçok kurum ve kuruluşlarında batı müesseseleri örnek alınarak yenileşme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Eğitimde batılılaşma çabaları özellikle medrese sisteminin çağın gereklerine tam anlamıyla cevap verememesi sebebiyle bu kurumlara dokunulmadan batı tarzı eğitim kurumları açılmıştır. Ancak bu gelişmeler Osmanlı toplumunda çok başlılığı da beraberinde getirmiştir. Medreseler eskiden olduğu gibi şeyhülislama bağlı kalırken batı tarzı okullar için maarif teşkilatı oluşturulmuş, azınlık ve yabancı okullar ise, kendi temsilciliklerine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Batı tarzı okullar arttıkça medreseler önemini kaybetmeye başlamış ve Cumhuriyet döneminde yapılmak istenilen modernleşme çabalarına zemin oluşturmuştur.² XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayan modernleşme, XX. yüzyıla kadar dünyanın hemen her tarafında etkisini gösteren toplumsal yaşam şeklini oluşturan bir kavram olmuştur. Aslında modernlik, siyasi olarak demokrasiyi, bilimde akıl ve mantığı, ekonomik alanda ise sanayileşme, kalkınma ve üretimin hakim olduğu tarihsel bir dönemi içermiştir.³

Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki Türk Milli Eğitimi, Türk Milleti'nin refah seviyesinin yükseltilmesini, ailesi, çevresi ve milli değerlere bağlı, araştıran, sorgulayan, nitelikli gençler yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele yıllarından itibaren, Türkiye'yi çağdaş ülkeler seviyesine taşıyacak Milli Eğitim sistem ve teşkilatlarını incelemeye başlamıştır.⁴ Milli Mücadele'nin en zor günlerinde 16 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da toplanması gereken Maarif Kongresi'nin ertelenmesi taleplerini reddederek toplantıyı gerçekleştirmesi konuya ne kadar önem verdiğinin kanıtı olmuştur.⁵ *Türkiye'de bulunan eğitim kurumları ve öğrenci sayılarını tespit etmek, Milli Eğitim sorunlarını tartışmak amacıyla toplanan Kongre'de Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen 250'den fazla erkek ve kadın öğretmen hazır bulunmuştur.*⁶ Kongreye cepheden gelecek katılan Mustafa Kemal Atatürk, gelecekte Türk Ulusunun kalkınması için izleyeceği

1 Gül Nihan Toprak, *Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Eğitim Sistemi ve Köy Enstitüleri*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2008, s. 12.

2 Mehmet Anık, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri", *Divân*, Yıl: 11, S. 20, 2006/1, s. 279-280.

3 Songül Sallan Gül-Ayşe Alican, "Cumhuriyet Modernleşmesinin Anadolu Ateşi: Köy Enstitüleri", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11 / Güz 2014 - Bahar 2015, s. 12-13.

4 İsmail Eyyupoğlu, "Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç'in Anıları", *Dergi Park, Atatürk Dergisi*, C. 6, S. 1, Yıl: 2007, s. 3.

5 Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 268.

6 İsmail Eyyupoğlu, "Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç'in Anıları", s. 3.

eğitim politikalarının temellerini bu kongrede atmıştır.⁷ Atatürk Maarif Kongresi'nin açılışında yapmış olduğu konuşmada; eğitimi milletleri medeniyete ulaştırarak ve Türk Devleti'ni dinamik idealine ulaştıracak bir araç olarak gördüğünü açıklamış ve sözlerinin devamında; "... Devlet bünyesinde asırlar boyu derin idari ihmallerin sebep olduğu yaraları iyileştirmede verilecek emeklerin en büyüğünü hiç kuşku yok ki, irfan yolunda esirgemememiz gerektiğini..." belirtmiştir.⁸

Atatürk emperyalist ülkeler karşısında mazlum milletlere örnek teşkil eden Milli Mücadele'yi 9 Eylül 1922 tarihinde başarıyla sonlandırmıştır. Zafer sonrası İzmir'e gelen Atatürk'e; "Paşam, çok yorulmuş olmalısınız. Herhalde çiftliğinize çekilerek dinlenirsiniz", şeklinde yöneltilen bir soruya; "Hayır asıl gerçek savaş bundan sonra başlayacak, bu savaş cehalete ve bilgisizliğe karşı yapılacaktır. Bu savaş Ortaçağ karanlığından çıkmasına izin verilmeyen bir halkın çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmak için başlatacağı ikinci bir kurtuluş savaşı olacaktır" şeklinde cevap vermiştir. Cumhuriyet'in ilanı sonrası Osmanlı'dan devralınan eğitim-öğretim kurumları yeterli seviyede değildi. Sayıları tam olarak tespit edilemeyen ilk ve ortaokulların yanı sıra İstanbul'da Darülfünun isminde sadece bir üniversite bulunmaktaydı.⁹

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde daha önce yaşanmış olan savaş yıllarının da etkisiyle ortaya çıkan ekonomik ve siyasi sorunlar halk üzerinde yoğun bir baskı unsuru oluşturmuştur. Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1924 yılında yapılmıştır. Buna göre; halkın % 24,2'sinin (3.305.879) şehirlerde, % 75,8'inin (10.342.391) ise kırsal kesimde yaşadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple kırsal alanlardaki sosyal ve ekonomik sorunların çözülmesine yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Atatürk'ün, "Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, gerçek anlamda üreten ve üretime katkı sağlayan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah içerisinde yaşamayı hak eden köylü olmalıdır" şeklinde konuşması devletin köylüye bakış açısını göstermiştir. Bu dönemde köylerde ulaşım, altyapı, ekonomik ve sosyal sorunların yanında eğitim sorununun da ivedilikle çözülmesi büyük önem arz etmiştir.¹⁰ Türkiye'de eğitim sadece köylerde çözülmesi gereken bir sorun olmayıp daha geniş şekilde ele alınıp, yeni temeller üzerine inşa edilerek ulusal boyutta yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. 1923-1938 döneminde hemen her alanda yenilikçi bir politika izlenmiştir. Bu dönemde Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Medeni Kanun, Latin Harflerinin Kabulü, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Halkevleri ve Köy Enstitülerinin açılış çalışmaları yapılmıştır. Yapılan inkılâpların başarısının eğitime bağlı olduğu düşüncesi, eğitim faaliyetlerine daha çok önem verilmesini sağlamıştır.¹¹

Köy enstitüleri, yalnızca ait olduğu dönemle sınırlı kalmayıp Türk Eğitim Tarihi'nin bütünlüğü içerisinde de önemli bir yer edinmiştir. Bu okulların kuruluşu ile öğrencilerin donanımlı vatandaşlar olmaları hedeflenirken, aynı zamanda birikim ve donanımlarını hayatın her alanına aktarmaları ve vatandaşlara rehberlik yapmaları istenmiştir. Köy enstitülerinde öğrencilere eğitim-öğretim süresince hem teorik hem de pratik bilgiler verilerek köylerin öğretmen ihtiyaçlarının temin edilmesi planlanmıştır. Kuruluş döneminde öğretim programlarını kendileri oluşturan Köy enstitülerinde temel öğrenme

7 Ali Rıza Erdem, "Atatürk'ün Eğitim Liderliğinin Başarısı: Türk Eğitim Devrimi", *Belgi Dergisi*, 1 (2), 2011, s. 2.

8 Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 268.

9 Ali Rıza Erdem, "Atatürk'ün Eğitim Liderliğinin Başarısı: Türk Eğitim Devrimi", s. 1.

10 Aslı Avcı Akçalı, "Karanlık Sokağı Aydınlatan" Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü", *Turkish Studies*, Volume 10/5 Spring 2015, s. 30-31.

11 Mehmet Anık, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri", *Dîvân*, Yıl: 11, S. 20, 2006/1, s. 279-280.

metodu bilgiyi okuyarak, uygulama alanında deneyim kazanarak ve keşfederek öğrenme hedeflenmiştir.¹²

1. Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Eğitimin Genel Durumu

Köylere eğitim götürülmesi hususu ilk kez II. Meşrutiyet döneminde gündeme getirilmiştir. Cumhuriyet döneminde ise, bu konu tekrar gündeme alınarak çözüm önerileri getirilmeye çalışılmıştır. 1923 yılında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köyde yaşayanların eğitimi konusu görüşülmüş ve bir takım kararlar alınmıştır. Buna göre; köy ilkokullarının büyük bahçeleri, kümes ve ahırlarının bulunması önerilmiştir. Bunların öğretmen gözetiminde öğrenciler tarafından işletilerek çiftçiliğin uygulamalı olarak öğretilmesi tavsiye edilmiştir. Buna ilaveten, orta ve yüksekokuldan mezun erkek ve kız öğrencilerin en az bir yıl süreyle köylerde öğretmenlik yapmaları gerektiği belirtilmiştir. Köye öğretmen gönderilmesi konusunda Türkiye'ye bir takım uzmanlar davet edilmiştir.¹³ Uzmanların hazırlamış oldukları raporların katkısıyla Cumhuriyet Türkiye'sinde, sosyal, siyasal, ekonomik, hukuk ve eğitim alanında çok kapsamlı bir dönüşüm hareketi başlatılmıştır.¹⁴ Bu dönemde eğitim ve kültür alanında gerçekleştirilmesi düşünülen dönüşümlerde eğitimin oynayacağı rol anlaşılmış, toplumda kabul gören eğitim seferberliğine, özellikle de halk eğitimine büyük önem verilmiştir.¹⁵

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de nüfusun ne kadar olduğu ancak 1927 yılında yapılan nüfus sayımı sonunda tespit edilmiştir. Okuma yazma bilenlerin oranı % 6 olan ülkede okulların birçoğu batı bölgelerinde toplanmıştır. Okuma-yazma oranlarıyla ilgili olarak dönemin Tokat Milletvekili Mustafa Bey, TBMM'de yapmış olduğu konuşmada, “Yüz bin nüfuslu Tokat vilayetinde ancak birkaç yüz kişinin okuma yazma bildiğini, *okulların ekserisinin neden İstanbul, İzmir gibi vilayetlerde yapıldığı...*” şeklinde sitemlerini iletmıştır. Türkiye'de bulunan 46.000 köyün % 98'inde okul bulunmamakta ve 70.000 öğretmen ihtiyacına karşın, mevcut 18 öğretmen okulu yılda 200 civarında mezun vermekteydi.¹⁶ 1927 yılı nüfus sayımında elde edilen verilere göre, köy nüfusunun % 94'ü okuma yazma bilmiyordu. Okullaşma oranının düşüklüğü ve bölgesel farklılıklar, öğretmen sayısının yetersiz olması, mevcut öğretmenlerin de köylerde istihdam edilmesi uyum açısından büyük sorun teşkil etmekteydi. Bu sorunların kısa sürede çözülebilmesi için yöneticiler çeşitli çözüm arayışlarına girmiştir. Özellikle ilköğretimin hızlı bir şekilde çoğaltılması ve okur-yazar oranının artırılması amacıyla ön plana çıkan esaslar kısaca şu şekilde tespit edilmiştir;

1. İlköğretim sayısını hızlı bir şekilde artırmak amacıyla imkanlar dahilinde şehir, kasaba ve köylerde okullar açmak,

12 Aşegül Tural, “Türk Eğitim Tarihinde Alternatif Bir Model: Köy Enstitüleri”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık, 2016, s. 18.

13 1924 yılında John Dewey Türkiye'ye davet edilerek bu konuda bir rapor hazırlaması istenmiştir. Konuyla ilgili gerekli incelemeleri yapan John Dewey hükümete sunmuş olduğu raporunda, köye yönelik öğretmen yetiştirilmesini tavsiye etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (MÖ. 1000-MS. 2010)*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2010, s. 392.

14 Mustafa Şahin, “Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Politikalarında Yabancı Eğitim Uzmanlarının Etkisi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 137, 1998, s. 91-99; Zafer Tangülü – Oğuzhan Karadeniz – Sinan Ateş, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemimizde Yabancı Uzman Raporları (1924-1960)”, *Turkish Studies*, Volume 9/5 Spring, Ankara, 2014, s. 1898.

15 Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, C. 1, S. 2, Ankara, 2011, s. 20; Mustafa Şahin, “Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 1992, s. 213-234.

16 İlhan Başgöz, «Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Eğitimin Genel Görünümü», *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*, Ankara, 2010, s. 7-8.

2. Açılacak olan okulların öğretmen, denetçi ve personel ihtiyacını karşılayacak önlemler almak,

3. Toplumun bilgi düzeyini artırarak planlı bir şekilde yetiştirmelerini temin etmek,

4. Köylerde eğitim-öğretimi yaygınlaştırarak, köylünün ihtiyaç duyduğu teknik bilgilerin öğretilmesinde yardımcı olmak,

5. Okula gitme yaşını geçen vatandaşlar için açılacak, millet mektepleri kursları aracılığı ile okuma-yazma öğrenmelerini temin etmektir. Bu amaç doğrultusunda yurt içi ve yurt dışından rehberlik hizmeti almak suretiyle eğitimle ilgili olarak, halk dershaneleri, millet mektepleri, halkevleri gibi çeşitli projeler uygulamaya konulmuştur.¹⁷

Dönemin Maarif Vekili Vasıf Bey, 1924 yılında yapmış olduğu bir konuşmada, Türkiye'de bulunan 46.000 köyün ancak 1400'ünde ilkokul olduğunu belirtmiştir. 1927-1928 döneminde köy ilkokullarının sayısı artırılarak 4688'e, 1931-1932 döneminde ise, ancak 5308'e ulaşabilmiştir. Yetkililer müteakip defalar okullaşmada ve öğretmen temininde asıl sorunun köylerden kaynaklandığının bilincinde olduklarını ve bu konuda çözüm üretmeye çalıştıklarını belirtmişlerdir. Gerçekten de o dönemde köye ulaşabilmek, okul inşa etmek ve öğretmenin köyde kalabilmesini sağlamak oldukça zor olmuştur. Köy çocuklarının eğitimlerinin sağlanması, yeni çözümler önerileri ve yaklaşımlarının denemesi dönemin önemli tartışma konuları arasında yer almıştır. Köylerde çalışma şartlarına uyum sağlayabilecek kabiliyette öğretmen yetiştirme projelerinin başlangıcı II. Meşrutiyet yıllarına kadar uzanmaktadır. II. Meşrutiyet Döneminde yayın yapan «Yeni Mektep Dergisi» tarım sistemini esas alan köye yönelik öğretmen yetiştiren yatılı öğretmen okullarının kurulması gerektiği şeklinde yayın yapmıştır. Cumhuriyet döneminde modernleşmenin öğretmenler tarafından sağlanacağına inanan Atatürk'ün de teşvikiyle, 21 Mart 1926 tarihinde Köy Muallim Mekteplerinin kurulmasına dair yasa çıkarılmıştır. Kayseri ve Denizli'de iki Köy Muallim mektebi açılmış, fakat hedeflenen başarı sağlanamamıştır. 1930 yılından itibaren köye öğretmen yetiştirme projeleri yeniden gündeme alınmıştır. Hükümet tarafından kurulan bir komisyon aracılığıyla köye öğretmen yetiştirmek için tespit edilen bölgelerde mıntika muallim mekteplerinin kurulması kabul edilmiştir. Bu okullar şehir merkezinin dışında kırsal alanda geniş arazisi olan bölgelerden seçilecek, dersler okulun bulunduğu köy şartlarına uygun teorik ve pratik kısımlardan oluşacaktı. Her mıntika muallim mektebi bulunduğu bölgenin ziraat şartlarına uygun olacak ve okuldaki mezun olanlar bu bölgede istihdam edilecekti. Projenin mimarı olan Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in bakanlıktan ayrılması üzerine Balıkesir'de açılan okuldaki istenilen başarı elde edilememiştir.¹⁸

1923 yılından itibaren ortaya konulan tespitler sonucu başlatılan eğitim seferberliği ile yeni okulların açılması ve öğretmen ihtiyacının giderilmesi çalışmalarına hız verilmiştir. Fakat bu dönemde Türkiye sınırları içerisinde bulunan her dereceden okul sayısı sağlıklı olarak tespit edilememiş ve bütçeden eğitime yeterli derecede kaynak ayrılamamıştır. Bu olumsuz durumu değiştirmek isteyen hükümet eğitim konusunda yoğun bir çalışma içerisine girmiştir. Eğitim seferberliğinin her kademesinde büyük destek veren Mustafa Kemal Atatürk, TBMM'nin açış konuşmasında; hükümetin hedefinin cehaleti yok etmek,

17 Aslı Avcı Akçalı, "Karanlık Sokağı Aydınlatan Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü", *Turkish Studies*, Volume 10/5 Spring 2015, s. 31.

18 Mustafa Şahin, "Türkiye'de Köye Öğretmen Yetiştirme Model Önerileri, Uygulamaları ve Değerlendirmeler (Tarihi Gelişim)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 4-5, 1995, s. 45-61; Sıdıka Çetin-Ahmet Kahya, "Kırda Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri: Aksu ve Gönen Örnekleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi", *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2017/1, (34: 1), s. 136-137.

köylüyü aydınlatarak vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıyacak bilgilere kavuşturmak şeklinde olduğunu açıklamıştır. Türkiye’de eğitim adına çözülmesi gereken önemli sorunların başında eğitim yapılacak bina ve öğretmen sayısının yetersizliği olmuştur. Bu sorunu çözmekte kararlı olan hükümet şehir, nahiye ve köy okullarına öğretmen yetiştirilmesi çalışmalarına hız vermiştir. Bu dönemde eğitim sorunlarını çözmek ve rehberlik hizmeti almak üzere 1924 yılında eğitim uzmanı John Dewey Türkiye’ye davet edilmiştir. John Dewey; öğretmenlerin köyün birçok problemlerini çözebilecek düzeyde yetiştirilmesi gerektiği yönünde rapor sunmuştur.¹⁹ Dewey, Türk eğitim sistemine yönelik tespit ve önerilerine yer verdiği raporunda, öğretmenlerin eğitimi, ekonomik durumlarının düzeltilmesi, ders araç ve gereçlerinin önemini belirtmiştir. Öğretmenlerin yetiştirilmelerine katkıda bulunacak çeviri eserler, okulların fiziki yapıları, eşya ve donanımları, hijyen kuralları, oyun ve dinlenme alanları üzerinde durmuştur. Pratik eğitimin şartlarını oluşturabilmek için eğitim altyapısına önem veren Dewey hükümete bu şartların sağlanmasını önermiştir.²⁰ Dewey ayrıca eğitim ile ilgili gelişmeleri yerinde görmek amacıyla ülke dışına öğretmen ve bakanlık yetkililerinin gönderilmesi, ders ile ilgili materyalleri incelemek amacıyla Danimarka’nın ziyaret edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Büyük kısmı kırsal kesimde yaşayan toplumun kendi bölgesinde kullanabileceği mesleki eğitim programına ihtiyaç olduğunu belirten Dewey, eğitim hayatına ilk ve ortaöğretimden sonra devam edemeyecek olan gençler için özel meslek okullarının kurulmasını tavsiye etmiştir. Görüş belirtmesi için davet edilen bir diğer eğitimci Alfred Kühne’de hazırlamış olduğu raporunda benzer görüşlere yer vermiştir.²¹

John Dewey ve Alfred Kühne tarafından hazırlanan rapor doğrultusunda Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey döneminde çıkarılan 789 sayılı Maarif Teşkilatı Kanunu ile “İlk Muallim Mektebi” ve “Köy Muallim Mektebi” şeklinde şehir ve köye yönelik iki farklı öğretmen okulu açılmıştır. Köylerin öğretmen ihtiyaçlarının temini ve öğretmenlerin köyde kalmasını sağlamak için çalışmalar yapılmış ve 7 Haziran 1925 tarihinde “Şark Vilâyetlerine Gidecek Muallimlere İtası Muktezi Maaş Zamları Hakkında Talimatnâmenin Mer’iyete Vazına Dair Kararnâme” ile doğu illerine tayin olunan ve yörenin yerlisi olmayan öğretmenlere daha fazla ücret ve maaş ödenmesi kabul edilmiştir.²²

1930 yılından itibaren Dünya Ekonomik Krizi’nin de etkisiyle Türkiye ekonomide devletçilik uygulamasına geçmiş, sanayileşme ve kalkınma hamlelerini başlatmıştır. Bu hamleler kent merkezlerinde eğitimi de olumlu yönde etkilerken kırsal kesim bu gelişmelerden yeterince faydalanamamıştır. Otuzlu yılların ortalarında şehir merkezlerinde okuma yazma oranı % 60’a ulaşırken köylerde bu oran % 22 civarında kalmıştır. Ayrıca, 40.000 köyün, 31.000’inde okul bulunmamakta ve okul bulunan köylerin birçoğunda öğretmen yetersizliği sebebiyle eğitim kesintili olarak ancak 3 yıl yapılabilmekteydi. Bu sebeple 1936 yılından itibaren eğitim kurslarının olduğu yerlerden başlamak üzere köy enstitülerinin açılması planlanmıştır.²³

19 Abdulaziz Kardaş, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Hareketin Son Temsilcisi: Ernis Köy Enstitüsü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 48, Şubat 2017, s. 184-185.

20 Hüseyin Nihat Güneş, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Liberal-Muhafazakâr Yüzü”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, Sayı: Ek Sayı, Aralık 2016, s. 68.

21 Zafer Tangülü – Oğuzhan Karadeniz – Sinan Ateş, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemimizde Yabancı Uzman Raporları (1924-1960)”, *Turkish Studies*, Volume 9/5 Spring, Ankara, 2014, s. 1898.

22 Abdulaziz Kardaş, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Hareketin Son Temsilcisi: Ernis Köy Enstitüsü”, s. 184-185.

23 Ayşe Alican, “Cumhuriyet Modernleşmesinin Anadolu Ateşi: Köy Enstitüleri”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11 / Güz 2014 - Bahar 2015, s. 18.

2. Köy Enstitülerinin Kuruluşu

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren en fazla çaba harcanan konulardan biri de eğitim olmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşaması eğitim sorununu çözenin yolunun köyden geçtiğini net bir şekilde ortaya koymuştur. 1924 yılında kabul edilen Köy Kanunu'na göre, nüfusu 2.000'e kadar olan yerleşim birimlerine köy denilmektedir.²⁴ Mustafa Kemal Atatürk ve kurmayları köy ve köylüye büyük önem vermiş, kalkınmanın köylüden başlaması gereği üzerinde ısrarla durmuşlardır. Atatürk 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin açış konuşmasında; *"Türkiye'nin asıl sahibi ve efendisi, gerçek anlamda üreten köylüdür. O halde herkesten daha fazla kalkınmayı ve refah içerisinde yaşamayı hak eden köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bu güne kadar maariften yoksun bırakılmıştır. Bu sebeple bizim izleyeceğimiz maarif politikasının temeli, ilk önce mevcut olan cehaleti ortadan kaldırmaktır..."* şeklinde açıklama yapmıştır.²⁵

1935 yılında ülke nüfusunun yaklaşık % 80'e yakın kısmının yaşamış olduğu kırsal kesimde okullaşma oranı yok denecek kadar azdı. Köy okullarına şehirlerden tayin edilen az sayıdaki öğretmen de köylerdeki eğitim sorununu çözmekten uzak kaldı. Aslında köylerde yaşayanların sorunları sadece okuryazarlıkla sınırlı olmayıp, bulaşıcı hastalıklarla mücadele ve üretim alt yapısındaki yetersizlikler de önemli yer tutmaktaydı. Cumhuriyetle birlikte gündeme alınan köye hizmet götürme çabaları köylünün beklentilerini tam anlamıyla karşılayamadığı için başarılı olamadı. Başarı sağlanması için köylüye hitap ederek onlara rehberlik yapabilecek aydınların köylünün kendi içerisinde çıkması gerektiği düşünüldü. 1935 sonrasında, kendisi de bir köylü çocuğu olan eğitimci İsmail Hakkı Tonguç İlköğretim Genel Müdürlüğüne atanarak, köy enstitülerinin hem hazırlık aşaması hem de kurulmasında etkili oldu.²⁶ Ancak, eğitime yapılacak yatırımın ekonomik şartlara bağlı olduğu bilinen bir gerçektir. Ülkemizde Osmanlı döneminden itibaren, ekonomik gider ve kaynak yokluğu büyük sorun teşkil etmiştir. 1935 yılında köy enstitülerinin kurulması gündeme geldiğinde yine ekonomik sıkıntılar en önemli sorunların başında yer almıştır. Çözüm ise, giderlerin azaltılmasında bulunarak, öğrencilerin enstitüyü kurmada, tarımsal üretim ve hayvancılık, bina, kaldırım ve yolları yaparak devletin eğitim giderlerini en aza indirmesi sağlanmıştır.²⁷

Yukarıda belirtildiği gibi, halkın büyük bir çoğunluğunun köylerde yaşaması, eğitim seferberliği içerisinde köylerin öncelikli olarak dahil edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Köylerde görev yapan öğretmenleri normal programlar dahilinde yetiştirmek köylünün eğitim sorununu çözmekten uzak kalmıştır. Bu açıdan köye öğretmen yetiştirme projeleri yeniden gözden geçirilerek uzmanlardan da yardım alınmak suretiyle yeni oluşumlar ortaya konulmuştur. Bu proje kapsamında açılan köy öğretmen okullarına, askerliğini onbaşı ve çavuş olarak yapan gençler arasından uygun bulunanlar hızlı bir eğitim programından geçirilerek köylere öğretmen olarak atanmışlardır. Hükümet, köylere öğretmen gönderme sorununu çözüme kadar öğretmenler aracılığı ile okuma yazma öğretilmesini desteklemiştir. Öğretmenler köylüye okuma yazmanın yanı sıra ziraat, hayvancılık ve teknik bilgileri de öğretmeye çalışmışlardır. Köylünün eğitim sorununu çözmek için daha kalıcı yollar aranmış ve köy enstitülerinin kuruluş hazırlıkları başlatılmıştır. Bu okullara enstitü denilmesinin sebebi; *"Çok yönlü olması, yalnızca öğretmen yetiştirmek değil, sağlık memuru, teknisyen,*

24 Resmi Gazete, Sayı: 68, Tertip: 3, Cilt: 5, s. 336. (7 Nisan 1924 tarih, 442 sayılı köy kanunu, madde:1).

25 Mehmet Şeren, "Köye Öğretmen Yetiştirme Yönüyle Köy Enstitüleri", *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 1, (2008), s. 207-208.

26 Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", s. 270-271.

27 Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul, 2019, s. 176-177.

ebe, hemşire ve tarımla ilgili meslek sahiplerini de yetiştirmesinden” kaynaklanmıştır. Köy enstitüsü projeleri o güne kadar uygulananlardan farklı ve tamamen Türkiye şartlarına uygun hazırlanmıştır. Proje ile “köylüyü köyünde eğitmek, köy nüfusuna kayıtlı öğrenciyi eğiterek tekrar köye göndermek”, hedeflenmiştir.²⁸

1936 yılında açılan Köy Öğretmen Okulları ve eğitim kursları ile başlayan ve kazanılan deneyimler sonucu TBMM tarafından çıkarılan 17 Nisan 1940 tarih 3803 sayılı yasa ile köy enstitülerinin kurulması kanunu kabul edilmiştir. Çıkarılan yasa ile “Köylere öğretmen ve teknisyen yetiştirilmesi” amaçlanmıştır. 1941 yılında kabul edilen bir yasa ile köy enstitülerinin teşkilatlanma şekli ve köyde görev yapacak öğretmenlerin yetki ve sorumlulukları belirlenmiştir. Ayrıca köy enstitülerinin üst kademesi olan Yüksek Köy Enstitüsü açılmıştır.²⁹

Köy enstitülerinin kuruluş amacı kırsal alanlardaki eğitim ve kalkınmışlık düzeyini artırmak olmuştur. Çünkü Cumhuriyet’in ilan edilmesinin üzerinden on beş yıldan fazla zaman geçmesine, birçok alanda önemli inkılaplar yapılmasına rağmen eğitim alanında istenilen seviyenin çok altında kalınmıştır. Bunun da en önemli sebebi kaynak yetersizliği olarak belirlendiğinden daha az maliyetle ülkenin hem eğitim hem de kalkınma meselesinin çözülmesi planlanmıştır. İlk defa uygulanacak olan köy enstitüsü sistemiyle okulların inşası, köy halkı, öğretmen ve öğrenciler tarafından yapılacak, bu işlemler eğitim-öğretimin bir parçası olarak yerine getirilecekti.³⁰ Öğrencilerin kalacağı binaların yapım ve onarım işleri öğrenciler tarafından yapılacak, yiyecek giyecek gibi ihtiyaç maddeleri enstitünün kendi imkanları ile karşılanacaktı. Hasan Ali Yücel’in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde faaliyete geçirilen köy enstitülerinde, ilköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç’un büyük gayretleri olmuştur. İzmir’de Amerikan Koleji’nin satın alınmasıyla İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü ve aynı dönemde Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsü’nün açılışı gerçekleştirilmiştir.³¹

Türkiye’de 1940 yılında açılan köy enstitüleri, köylerde eğitim hizmeti ulaştırma açısından dünyaya örnek teşkil etmiştir. 1940 yılında çıkarılan Köy Enstitüleri Kanununun 16. Maddesi uyarınca; Köye yapılacak okulların binaları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilen planlara göre, il müfettişi ve gezici başöğretmen kontrolünde köy ihtiyar heyetleri tarafından inşa ettirilmesi kabul edilmiştir.³² Köy enstitüsü mezunlarının görev yapacakları köylerdeki okul ve evlerin yapımında 5210 sayılı kanunun 5, 6, 7. maddeleri uyarınca çalışma mükellefiyetinin uygulanmasına dair; İçişleri ve Çalışma Bakanlıklarının uygun görüşlerine dayanan Milli Eğitim Bakanlığının 24 Temmuz 1948 tarih ve 65-84/ 17623 sayılı yazısı ile Bakanlar Kuruluna gönderilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığının göndermiş olduğu karar metni Bakanlar Kurulunca görüşülerek kabul edilmiştir.³³ Milli Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilen karar metni kısaca;

28 Burcu Demirkaya Güler, *Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015, s. 191-192.

29 Songül Boybeyi-Songül Sallan Gül, “Cumhuriyet Aydınlanmasının Kısa Tarihi: Köy Enstitülerini Çevreleyen Tarihsel ve Toplumsal Koşullar ve Bugüne Çıkarsamalar”, *Toplum ve Demokrasi*, 2 (3), Mayıs-Ağustos, 2008, s. 69-70.

30 Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/ 117-54-1-2, Karar Sayısı: 7869.

31 Nurgün Koç, “Köy Enstitüleri’nde İş Hayatı”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 10/Yaz, Konya-2010, s. 69-70.

32 Ahmet Çoban, “Öğretmen Yetiştirme Politikası Olarak Köy Enstitüleri Örneğinin İncelenmesi», *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 19, No: 2, Mayıs 2011 s. 450-451.

33 Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/ 117-54-1-2, Karar Sayısı: 7869 (27 Temmuz 1948).

Madde 1: Enstitülerden mezun olan öğretmen, sağlık memuru ve ebeler için yapılacak evlerin ve bu kanunda yazılan diğer tesislerin yapımında, köy kütüğünde kayıtlı bulunan veya o köyde altı aydan beri oturan 18-50 yaş aralığında bulunan (bu yaşlar dahil) erkek vatandaşlar, 20 güne kadar çalışmakla mükelleftirler. Menkul veya gayrimenkul malları olan ve köy nüfusunda kayıtlı bulunan 18-50 yaşlar arasındaki erkekler, sürekli olarak başka bir yerde ikamet etseler dahi çalışma mükellefiyetine tabi tutulurlar. Ancak köy nüfusundan kaydı silinmiş olanlar çalışma mükellefiyetinden muaf tutulacaklardır.

Madde 2: Mükellefiyetin vatandaşlara sıra ile ve eşit olarak yaptırılmasından köy muhtarıyla birlikte köy ihtiyar heyeti de sorumlu tutulacaktır. Mükellefiyetler zirai çalışmalar göz önüne alınarak, ilkbahar, yaz ve sonbahar imce mevsimleri olmak üzere, iki veya üçe bölünebileceği gibi, yapılacak işin belirli bir zamanda bitirilmesi zorunlu olduğu durumlarda mahalli idare amirleri (vali, kaymakam veya bucak müdürü) çalışmalara ara vermeden işi yürütmeye yetkilidir. Ancak bu yetkiyi kullanmak için köy ihtiyar heyetinin karar vermesi ve köylünün iş düzeninin bozulmaması son derece önemlidir.

Madde 3: Mükellefiyet vasıtalı veya vasıtasız olarak yerine getirilir. Malul ve fakir olanlarla, mükellefiyetin yerine getirilmesi sırasında sürekli işçi olarak Devlete ait sanayi tesislerinde veya madenlerde çalışanlar, askerde olanlar, mahkum olanlar bu mükellefiyete dahil edilmezler.³⁴

Köy enstitülerinin kuruluş ve hazırlık aşamalarında dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün büyük katkı ve destekleri olmuştur. Köy enstitüleri köyün kalkınması, köylünün bilinçli hale gelmesi ve ülkesine faydalı bireyler yetiştirilmesi amaçlanarak hayata geçirilmiştir.³⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın şiddetlendiği 1940 yılında Türkiye Köy Enstitüleri Kanununu kabul ederek eğitimde önemli bir ivme yakalamıştır. Halkevleri ve onun alt kademesi olan halkodaları eğitim faaliyetlerini başlatmış, fakat okula başlaması gerekenlerin sayıca fazla olması sebebiyle çocukların eğitim ihtiyacı tam anlamıyla giderilememiştir. Köye öğretmen gönderilmesinin yolu köy enstitülerinin açılmasıyla büyük bir hız kazanmıştır. 1940 yılında çıkarılan Kanununa göre; "*Köy enstitüleri, Köy Öğretmeni ve köyün kalkınması için gerekli olan diğer meslek mensubu yetiştirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı tarafından açılan kurumdur.*" şeklinde tanımlanmıştır.³⁶ Köy Enstitüleri, geniş arazi ihtiyacı nedeniyle, çoğu zaman şehir merkezlerinin uzağında, köylerin bitişiği veya içerisinde, ulaşım açısından demiryolu ve karayoluna yakın yerlerde kurulmuştur. Enstitülerin yapımında bazı ilkeler göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar kısaca;

1. Arazinin devlete ait ve tarım yapmaya elverişli olması,
2. Arazinin işlenmesinin kolay, verimli ve mümkünse bağ ve bahçelere sahip olması,
3. Seçilmiş olan arazinin bölgenin merkezi olması, hava şartları ve su kaynakları açısından uygun yerler olması önem arz etmiştir. Ancak bu koşullar bütün enstitüler için geçerli olmamış, bazı bölgelerde kriterleri karşılamayan alanlara da enstitüler kurulmuştur. Özellikle ilk açılan enstitülerde hazır binalar olduğundan bu binaların okul

34 Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/ 117-54-1, (24 Temmuz 1948).

35 Ebru Elpe, "Köy Enstitüleri ve Sanat Eğitimi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 4, S. 2, s. 17.

36 Nebahat Arslan, "Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitülerine Bir Örnek: Kars Cılavuz Köy Enstitüsü", *History Studies*, Volume 4/1 2012, s. 32.

olarak kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir. Örneğin 1912 yılında İzmir’de inşa edilen Amerikan Mektebi, daha sonra İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü olarak faaliyetini sürdürmüştür.³⁷

Daha önce köy eğitmeni yetiştirmek amacıyla *açılmış olan İzmir*, Trakya, Eskişehir ve Kastamonu’da açılan bazı kurs merkezleri yapılan yasal düzelleme ile köy enstitüsü haline getirilmiştir.³⁸ Bu okulların sayıları zaman içerisinde 21’i bulmuştur. Köy enstitülerinin buldukları yerler ve kuruluş yılları;

1940 yılında kurulanlar:

1. İzmir-Kızılçullu Köy Enstitüsü
2. Eskişehir-Çifteler Köy Enstitüsü
3. Lüleburgaz-Kepirtepe Köy Enstitüsü
4. Kastamonu-Gölköy Köy Enstitüsü
5. Malatya-Akçadağ Köy Enstitüsü
6. Antalya-Aksu Köy Enstitüsü
7. Ladik-Akpınar Köy Enstitüsü
8. Adapazarı-Arifiye Köy Enstitüsü
9. Vakfıkebir-Beşikdüzü Köy Enstitüsü
10. Kars-Cılavuz Köy Enstitüsü
11. Bahçe-Düziçi Köy Enstitüsü
12. Isparta-Gönen Köy Enstitüsü
13. Balıkesir-Savaştepe Köy Enstitüsü
14. Kayseri Pazarören Köy Enstitüsü

1941 yılında kurulanlar:

15. Ankara-Hasanoğlan Köy Enstitüsü
16. Konya-Ereğli-İvriz Köy Enstitüsü

1942 yılında kurulanlar:

17. Yıldızeli-Pamukpınar Köy Enstitüsü
18. Erzurum-Pulur Köy Enstitüsü

1944 yılında kurulanlar:

19. Ergani-Dicle Köy Enstitüsü
20. Aydın-Ortaklar Köy Enstitüsü

1948 yılında kurulanlar:

21. Van- Erciş Köy Enstitüsü.³⁹

37 Mehmet Şeren, “Köye Öğretmen Yetiştirme Yönüyle Köy Enstitüleri”, s. 213.

38 Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, 2. Baskı, Niğde, 2008, s. 197.

39 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (MÖ. 1000-MS. 2010)*, s. 393.

Köy enstitülerine alınacak erkek ve kız öğrencilerin köy nüfusuna kayıtlı ve ilkokul mezunu olanlardan seçilmesi kararlaştırılmıştır. Hatta kız çocuklarının köy enstitülerine alınması hususunda pozitif ayrımcılık yapılarak okullara sınavsız alınmaları sağlanmıştır. Köylerde görev yapan öğretmenler de kız çocuklarının okula gönderilmesi hususunda büyük çaba harcamışlardır. Köy enstitüleri birçok yönden diğer eğitim kurumlarından farklılıklar göstermiştir. Enstitülerin çevre duvarları, korunması açısından güvenliği ve güvenlik görevlisi uygulaması yapılmamıştır. Yaz tatilinin rutin bir zamanlaması ayarlanmamış bölgenin özelliklerine ve ilgili köy enstitülerinin inisiyatiflerine bırakılmıştır. Çünkü köy enstitüleri hem okul hem de üretim ve yaşam alanı olarak düşünülmüştür. Dersler sadece dershanelerde yapılmayıp, uygulama kısımları ahır, kovan, tarla, bağ, bahçe gibi alanlarda gerçekleştirilmiştir. Bölge koşullarına göre, balıkçılık, hayvancılık, arıcılık narenciye üretimi vb. uzmanlık alanları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu okulların önemli özelliklerinden biri de kültür derslerine ağırlık verilerek, müzik, resim, tiyatro, halk dansları gibi alanlara öğrencileri yönlendirmek olmuştur. Köy enstitülerinde mandolin, keman, bağlama, piyano gibi müzik aletlerinin bulunmasına özen gösterilmiştir. Ayrıca önem verilen bir başka konu da binlerce yerli ve yabancı eserden oluşan kütüphaneler kurmak olmuştur. Köy enstitüsü mezunlarının köylerde öğretmen ve sağlık memuru olmalarının yanı sıra, iyi birer marangoz, duvar ustası, elektrikçi, arıcı, terzi ve sanatçı olmaları hedeflenmiştir.⁴⁰ Köy Enstitüleri Kanununun 3. maddesinde öğretim süresiyle ilgili olarak, Köy Enstitülerine alınacak öğrencilerin köy nüfusuna kayıtlı en az beş yıllık tam devreli ilkokul mezunları arasından seçilerek alınacağı ve Enstitülerin tahsil müddetlerinin en az beş yıl olduğu” belirtilmiştir.⁴¹

3. Köy Enstitülerinin Faaliyetleri

Köy enstitüleri Cumhuriyet Türkiye’sinde ilköğretim sorununa çözüm üretmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Aslında Atatürk döneminde ilköğretim sorununa çözüm üretmek ve köylünün okula kavuşmasını temin etmek amacıyla bir takım çalışmalar yapılmış, fakat olumlu sonuç elde edilememiştir. İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde bu konu tekrar gündeme alınarak kararlı bir şekilde çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Bakanlıklar ve hükümetin koordineli olarak çalışmaları sonucunda konu TBMM’ne getirilmiş, 17 Nisan 1940 tarih ve 3803 sayılı yasa ile kabul edilerek köy enstitülerinin kuruluşu ile ilgili önemli bir adım atılmıştır. Yasal düzenleme öncesi köy enstitülerinin temeli sayılan öğretmen okulları, 1937 yılında İzmir-Kızılcıullu, Eskişehir-Mahmudiye, 1938 yılında Edirne-Kırkağaç, 1939 yılında Kastamonu-Gölköy olmak üzere dört bölgede açılış gerçekleştirilmiştir. 17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilen Köy Enstitülerinin Kurulmasına dair yasal düzenleme sonrası ilk etapta on dört köy enstitüsü açılmış daha sonra açılan yeni okullarla bu sayı 1948 yılında 21’ye ulaşmıştır. İlk dört köy enstitüsüne ek olarak açılan on yedi enstitünün faaliyet alanları; Malatya-Akçadağ, Antalya-Aksu, Samsun-Ladik-Akpınar, Adapazarı-Arifiye, Trabzon-Vakıkebir-Beşikdüzü, Kars-Cılavuz, Adana-Bahçe-Düzici, Isparta-Gönen, Balıkesir-Savaştepe, Ankara-Hasanoğlan, Kayseri-Pazarören, Konya-Ereğli-İvriz, Sivas-Yıldızeli-Pamukpınar, Erzurum-Pulur, Diyarbakır-Ergani-Dicle, Aydın-Ortaklar, Van-Erciş-Ernis bölgeleri olmuştur.⁴²

Köy enstitülerinde eğitimin sadece teorik bilgiyle sınırlı olmayışı, bu okulları diğer öğretmen okullarından farklı kılan özelliği olmuştur. Enstitülerde öğrenim gören öğrenciler

40 Firdevs Gümüşoğlu, “Eğitim Tarihimizde Özgün Bir Uygulama Olan Köy Enstitüleri 75 Yaşında”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11 / Güz 2014 - Bahar 2015, s. 8-9.

41 Maarif Vekilliği, Teşkilat Kanunu, Madde: 46, Ankara, 1943.

42 Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 199.

gerçek uygulama alanları ve ekipmanlarla eğitilmişlerdir. Uygulama eğitimlerinde gerekli hallerde kazma, kürek, çekiç, testere, makas, iğne, dikiş makinesi, gibi malzemeler kullanılmıştır. Köy enstitülerinde tatbik edilen eğitim ilke ve yöntemleri doğal hayata uygun olarak yapılmıştır.⁴³ Bu okullarda üretime dayalı çalışmalar yapıldığından eğitim öğretim faaliyetleri yıl boyu devam etmiştir. Enstitülerde işin gecikmesi veya yarıda bırakılması çoğu zaman mümkün olmamıştır. Hasat zamanı hasadın yapılması, olgunlaşan meyvelerin toplanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda köy enstitülerinin beş yıllık eğitim süreleri normal okulların yedi-sekiz yılına denk gelmiştir.⁴⁴

Okullarda eğitim gören öğrencilerin tarım ve hayvancılığı tam anlamıyla öğrenebilmeleri için köy enstitülerinin tarıma uygun, suyu olan ve geniş arazi şartlarına sahip alanlara kurulması sağlanmıştır. Köy Enstitüsü arazilerinin yetersiz olduğu durumlarda bazı bölgelerde devlet eliyle arazi istimlak uygulaması yapılmıştır.⁴⁵ Köy enstitülerinden mezun olan öğrencilerin öğretmen olarak gittikleri köylerde gerekli olan bilgi, beceri ve donanımlarının noksatsız olmasına özen gösterilmiştir. Dolayısıyla çağının ilerisinde bir programa sahip olan köy enstitüleri öğretim ilkeleriyle mesleki eğitimin kalkınmada oynamış olduğu rolü yıllar önce ispatlamıştır.⁴⁶

Köy Enstitülerinin açılış amacı yalnızca köy çocuklarına eğitim vermek değil, aynı zamanda bütünüyle bir köy seferberliği başlatmak olmuştur. Basit bir eğitim sisteminden ibaret olmayan bu okullar, eğitimle beraber meslek eğitiminin de verildiği bir tür halk eğitimi niteliği taşımıştır. Köy enstitülerinde ziraat, bahçe bitkileri, hayvancılık ve teknik işlerle birlikte okulun ve köyün kalkınması hedeflenmiştir. Bu açıdan öğretim programı ve ders çizelgeleri köy koşulları ve ihtiyaçlarına uygun şekilde düzenlenmiştir. Köy enstitülerinin amacı kısaca şu şekilde özetlenebilir;

1. Köylere uyum sağlayabilecek öğretmenler yetiştirmek,
2. Köylülere rehberlik ve liderlik yapabilecek donanımda öğretmenler göndermek,
3. Eğitim yoluyla köylüleri bilinçlendirerek tarımdan yüksek kalite ve verim elde etmek,
4. Halka okuma yazma öğretmenin yanında halkın bilinçlendirilmesini sağlamak,
5. Köy halkının sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerini geliştirerek, kalkınmalarına yardımcı olmaktır.⁴⁷

Enstitülerin şehir merkezine uzak olmalarından dolayı bu okullarda görev yapan

43 Burcu Demirkaya Güler, *Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*, s. 193-194.

44 Begüm Yılmaz, *Köy Enstitüleri*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara, 2008, s. 12.

45 Seyhan (Adana) Vilayeti, Bahçe kazasının Haruniye nahiyesindeki Düziçi Köy Enstitüsü civarında bulunan 1485 dönümden oluşan arazinin Enstitünün ders tatbikatı ihtiyacını karşılamak üzere istimlakı Maarif Vekilliğinin talebi ve Dahiliye Vekilliğinin 28.12.1943 tarih ve 222317/47/3596 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine, istimlak kararnamesinin muaddel 3. maddesi uyarınca İcra Vekilleri Heyetince 12.02.1944 tarihinde kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/104-7-22, Tarih: 12.01.1944-00.00.0000.

46 Burcu Demirkaya Güler, *Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*, s. 193-194.

47 Nihal Yıldız-Osman Akandere, "Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35 (2017-Güz/Autumn), s. 278.

öğretmen ve idareciler ile aileleri birtakım sosyal etkinliklerden mahrum kalmışlardır. Yeni kurulan köy enstitülerinin birçoğu bir okul müdürü iki-üç öğretmen ve bir memurla açılışı gerçekleştirmişlerdir. Köy enstitülerinde görev yapacak öğretmen ve idarecilerde bulunması gereken nitelikler “3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu’nun 17. Maddesinde” belirtilmiştir. Buna göre;

1. Yüksekokul ve fakülte mezunları,
2. Öğretmen okullarını bitirenler,
3. Ticaret Lisesi mezunları,
4. Orta dereceli ziraat okulları mezunları,
5. Erkek sanat okulları ve kız enstitüleri mezunları,
6. Köy enstitülerinden mezun olanlar,
7. İnşaat okullarından mezun olanlar,
8. Gazi Terbiye Enstitüsünden mezun olanlar,
9. Teknik ve mesleki okullar vd. mezun olanlardır.

Köy enstitülerinde görev yapan öğretmenler çeşitli kaynaklardan temin edilmiştir. 15 Ekim 1946 yılı itibarıyla bu okullarda görev yapan 620 öğretmenin mezun oldukları okullar kısaca; 229’u çeşitli fakültelerden (Gazi Eğitim Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü), 209’u öğretmen okullarından, 56’sı kız enstitüsünden, 27’si ziraat okulundan, 91’i sanat ve yapı usta okullarından, 8’i ise, diğer meslek okullarından mezun olmuşlardır. Bu rakamlara göre köy enstitülerinde görev yapmış olan öğretmenlerin 1/3’ü fakülte ve yüksekokul mezunlarından oluşmuştur. Diğerleri ise değişik meslek okullarından mezun olmuşlardır.⁴⁸

Köy enstitülerinde eğitimlerini tamamlayarak öğretmen olarak atananlar, Milli Eğitim Bakanlığı’nın tayin edeceği okullarda yirmi yıl mecburi hizmete tabi tutulmuşlardır. Mecburi hizmetlerini tamamlamadan görevden ayrılanların yeniden devlet memurluğuna tayin edilmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca bu durumda olan öğretmenlerin kendileri veya kefillerinden kurumda buldukları sürenin iki katı masraf alınması kabul edilmiştir. Köy okuluna tayin edilen öğretmenler köyün eğitim-öğretim işlerinden sorumlu tutulmuşlardır. Tarım işlerinin modern bir şekilde yapılması için öğretmenin hazırlayacağı örnek arazi, bağ ve bahçe, atölye gibi tesislerle köylüye rehberlik yapması öngörülmüştür. Bu öğretmenlerin disiplin sorunlarının ne şekilde çözüleceği Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan nizamname ile belirlenmiştir.⁴⁹ Ayrıca Köy enstitülerinin hedef ve amaçları çıkarılan “Köy Enstitüleri Yönetmeliği” ile tespit edilmiştir. Buna göre;

1. Köy Enstitüsü öğrencileri Cumhuriyet değerleri ve milli duygulara sahip gençler olarak yetiştirileceklerdir.

2. Enstitülerden mezun olan öğretmenler milli ülkü ve değerler ışığında köylerin eğitimine katkı sunacaklardır.

48 Mehmet Şeren, “Köye Öğretmen Yetiştirme Yönüyle Köy Enstitüleri”, s. 213.

49 Resmi Gazete, 22 Nisan 1940, Sayı: 4491, No: 3803; Köy enstitüleri kanunu (Kanun metni kabul tarihi:17 Nisan 1940). Kanun metni için bakınız 22 Nisan 1940 Tarih ve 4491 Sayılı Resmi Gazete, s. 233.

3. Köy öğretmenleri, Türk ulusunu bir bütün olarak kabul edecek, onların ilerlemesinde bir kültür elçisi gibi çaba gösterecektir. Cemil Koçak, köy enstitülerinin kurulmasındaki siyasi gayeyi; “Köylerde açılan halkevleri ve halk odaları vasıtasıyla halkın kültür seviyesini artırmak, köy halkına rehberlik yapabilecek, Cumhuriyet Halk Partisi’nin yapacağı icraatları destekleyecek genç öğretmenler mezun etmek” şeklinde yorumlamıştır.⁵⁰

Öğretmen ve eğitimcilerin görev ve sorumluluklarını belirleyen, 19 Haziran 1942 tarih ve 4274 sayılı “Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu” çıkarılarak yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre, eğitimciler ve köy enstitüsünden mezun olan öğretmenler, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından uygun görülen gezici öğretmenlik veya seyyar başöğretmenlik mıntikasındaki köylerdeki okullara tayin olunurlar. Köyde görev yapan eğitimci ve öğretmenlerin görevleri arasında, öğrencilerin eğitim-öğretimleri ve sağlık durumları ile ilgili olarak gerekli tedbirleri almak ve onları donanımlı gençler olarak yetiştirmek yer almıştır. Ayrıca öğretmenlere köy halkıyla ilgili olarak, milli bayramlarda törenler düzenlemek, köyün ekonomisini geliştirmek amacıyla ziraat, sanat ve teknik alanlarda köylülere rehberlik yapma görevleri verilmiştir.⁵¹

4. Köy Enstitülerine Yönelik Eleştiriler ve Köy Enstitülerinin Kapatılması

1940 yılında kurularak faaliyete geçen köy enstitüleri kuruluşundan itibaren birtakım tenkitlere uğramıştır. Daha açılış kanunu onaylanırken bazı milletvekillerinin oylamaya katılmaması bu okullara muhalefet edileceğinin göstergesi olmuştur. Köy enstitüleri ile ilgili eleştiriler, 1943 yılında Ankara’da toplanan İkinci Eğitim Şurasında tartışma konusu yapılmıştır. Köy enstitülerine alınan öğrencilerin köylerden seçilmesi ve mezunlara yalnızca köylerde çalışma zorunluluğu getirilmesi eleştiri konusu olmuştur. Bu durumun toplum üzerinde şehirli-köylü ayırımı algısı yarattığı, enstitülerde “komünist bir ideolojiyi çağrıştıran eğitimin” verildiği, yatılı kısımlarda uygulanan karma eğitim sisteminin Türk örf ve adetlerine uymadığı şeklinde yapılan tartışmalar sıkıntı yaratmıştır.⁵² Köy enstitülerine muhalif olanlar, özellikle üniversitelerdeki siyasi olayları bahane ederek, enstitüleri sağ-sol olaylarından uzak tutmak gerektiğini söylemişlerdir. Kamuoyunda köy enstitülerinin uygulamalı eğitimi eleştiri konusu yapılarak, özellikle yatılı okullarda karma eğitim olamayacağı yönünde milli değerler ve geleneklere uymayan davranışlar sergilendiği konusu gündem yaratmıştır. 1945 yılında çok partili dönemin başlamasıyla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi’ne muhalefet eden birçok partinin kurulması enstitülere yöneltilen suçlamaları daha da artırmıştır. Muhalefet partileri arasında özellikle Demokrat Partili milletvekilleri, Cumhuriyet Halk Partisi’ni yıpratmak amacıyla köy enstitülerini siyasi malzeme olarak ta kullanmışlardır. Bu eleştiri ve yıpratma hamleleri bazı Cumhuriyet Halk Partili milletvekilleri tarafından da desteklenmiş ve aksamaların düzeltilmesi yerine okulların kapatılması çözüm yolu olarak görülmüştür.⁵³

Köy enstitülerine muhalif olan milletvekilleri şehir okullarının giderleri bakanlık tarafından karşılandığı halde, köy enstitülerinin neden köylünün parası ve emeğiyle yapıldığı şeklinde eleştirilerde bulunmuşlardır. Ayrıca köylülerin ödemiş oldukları vergilerle hem şehir okullarına katkıda bulunmaları hem de köy okullarının inşasına katılmaları köylüleri de memnun etmemiştir. Cumhuriyet Halk Partisi döneminde 1946

50 Ercan Çağlayan, “Köy Enstitüleri’nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü”, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s. 124-123.

51 Resmi Gazete, 25 Haziran 1942, Sayı: 5141, s. 3244; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VI, C. 26, s. 273-277.

52 Ercan Çağlayan, “Köy Enstitüleri’nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü”, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s. 124-125.

53 Necdet Aysal, “Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, s. 277-279.

yılında kurulan Recep Peker hükümeti sert eleştirilere daha fazla kayıtsız kalamayarak köy enstitülerinin kuruluşunda etkili olan Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'u görevden almıştır. Daha sonra çıkarılan yasa ve yönetmeliklerle köy enstitülerinde bazı değişiklikler yapılmış, bu durum enstitülerin eski önemini yitirmesine sebep olmuştur.⁵⁴

Köy enstitüleri hakkında kamuoyunda eleştiri ve şikâyetlerin devam etmesi üzerine, 1946 yılında Kazım Karabekir, Feridun Fikri Düşünsel, Şemsettin Günaltay gibi siyasetçiler Ankara Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nü ziyaret ederek aksamaları yerinde görmek ve tespit etmek istemişlerdir. Ziyaret sonrası Ankara Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nün kapatılmasına karar verilmiş ve diğer enstitülerle ilgili yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır. 4 Eylül 1947 tarihinde çıkarılan 5129 sayılı kanun ile 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'nun 11, 12,13 ve 18. maddelerinde değişikliğe gidilerek, 4274 sayılı Köy Mektepleri ve Köy Enstitüleri Teşkilat Nizamnamesi'nin 28 ve 66. maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır. Ayrıca 4274 sayılı yasanın 64 ve 65. maddelerinde değişikliğe gidilerek, köy enstitüsü mezunu öğretmen ve sağlık memurlarına geçirmeleri için verilen arazi uygulaması kaldırılmış, önceden verilenlerde iptal edilerek geri alınmıştır.⁵⁵ Ayrıca 29 Nisan 1947 tarihinde Köy enstitüleriyle ilgili yeni bir yönetmelik hazırlanmıştır. Buna göre öğrencilerin yönetime katılması, yetki ve sorumluluk alması yasaklanmıştır. 9 Mayıs 1947 tarihinde çıkarılan bir genelge ile erkek ve kız öğrencilerin kaldığı yerler birbirinden ayrılmıştır. 20 Mayıs 1947 tarihinde çıkarılan bir başka genelge ile de, serbest okuma saatleri asgariye indirilmiştir. Bu genelgenin içeriğinde yer alan "*öğrencilerin seviyesine uygun*" şeklinde bir açıklama ile klasik kitapların okunması sınırlandırılmıştır. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel döneminde enstitülere gönderilen eserler, yeni bakanlık listelerinde yer almamıştır. 1948 yılında köy enstitülerinin öğretim programlarında değişikliğe gidilmiştir. Yeni programda köy ve şehir arasındaki fark ortadan kaldırılmıştır.⁵⁶

1949 yılında hükümeti kurmakla görevlendirilen Cumhuriyet Halk Partisi'nin son Başbakanı Şemsettin Günaltay döneminde, çıkarılan 5541 sayılı yasayla köy enstitülerine sadece köy çocuklarının kabul edilmesi yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni getirilen düzenleme ile köy çocuklarının yanında, % 25 oranında belediyelevelik olan kasabaların çocuklarının da enstitülere kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁷

14 Mayıs 1950 genel seçimlerini kazanarak iktidara gelen Demokrat Parti'nin ilk kabinesinde Milli Eğitim Bakanı olan İzmir milletvekili Avni Başman baskılara rağmen köy enstitülerinin kapatılmasını kabul etmeyerek görevinden istifa etmiştir. Avni Başman'ın istifası sonrası Milli Eğitim Bakanlığı'na getirilen Demokrat Parti Samsun Milletvekili Tefvik İleri, bazı Demokrat Partili milletvekillerinin de isteği üzerine köy enstitülerine yönelik düzenlemeler yapmaya başlamıştır.⁵⁸ Demokrat Parti iktidarı döneminde enstitülerde karma eğitime son verilerek bazı bölümleri kapatılmıştır. 27 Ocak 1954 tarihinde çıkarılan 6234 sayılı "*Köy Enstitüleri ve İlk Öğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun*" la köy enstitülerinin faaliyetlerine son verilerek adı İlköğretmen Okulu olarak değiştirilmiştir.⁵⁹

54 Ercan Çağlayan, "Köy Enstitüleri'nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü", *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s. 124-125.

55 Burcu Demirkaya Güler, *Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*, s. 200.

56 Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul 2019, s. 557-558.

57 Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", s. 280.

58 Gül Nihan Toprak, *Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Eğitim Sistemi ve Köy Enstitüleri*, s. 101.

59 Köy Enstitüleri ile Öğretmen Okullarının birleştirilmesi hakkındaki 4 Şubat 1954 tarih ve 6234 sayılı kanunla

Sonuç

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte diğer inkılaplarda olduğu gibi eğitime de büyük önem verilmiştir. Toplumun kalkınabilmesi için eğitimin önemini kavrayan Cumhuriyet yönetimi eğitim konusunda gerekli girişimleri başlatmıştır. Bu konuya büyük önem veren ve takipçisi olan Atatürk, birçok konuşmasında eğitim ve öğretimin önemini işaret etmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlatılan eğitim seferberliği içerisinde çözümü en zor konuların başında yeterli sayıda öğretmene bulunmaması olmuştur. Osmanlı döneminden intikal edenler de dahil olmak üzere ülkede çok az sayıda bulunan öğretmen okulları ihtiyacı karşılamaktan uzak kalmıştır. Türkiye nüfusunun % 80'e yakın kısmının köylerde yaşaması sebebiyle eğitimin mümkün merteye köyü kapsamı kaçınılmaz olmuştur. Mevcut ortamda görev yapan öğretmenlerin sayısal yetersizliklerinin yanında köy şartlarına göre eğitilmemeleri köye uyum sorununu ortaya çıkarmıştır.

1935 yılından itibaren Köye öğretmen yetiştirmek amacıyla köy enstitülerinin kuruluşu ile ilgili olarak kararlı ve yoğun bir çalışma başlatılmıştır. Köy enstitülerinin kuruluşunda batı taklitçiliğinden mümkün merteye kaçınılarak, Türkiye şartlarına, örf adet gelenek ve kültür yapısına uygun, bilimsel çerçeveyi rehber edinen bir yol izlenmiştir. Enstitülerin kuruluş aşamasında ülke içinden ve dışından uzman eğitimci görüşü alınmasına özen gösterilmiştir. Konuyla ilgili olarak 1937 yılında John Dewey ve Alfred Kühne Türkiye'ye davet edilerek köy enstitülerinin kuruluşu ve izleyeceği yol hakkında görüş ve öneriler alınmıştır. Uzmanların hükümete sunmuş oldukları rapor doğrultusunda harekete geçilerek köy enstitüsü kuruluş çalışmaları başlatılmıştır.

Aslında hükümet, eğitimde ulaşılması gereken hedefleri gerçekleştirmek amacıyla köylerde okul açmanın yanı sıra millet mektepleri, Türk ocakları, halk evleri ve köy odaları açılması çalışmalarına ağırlık vermiştir. Bu amaçla TBMM tarafından 17 Nisan 1940 tarih ve 3803 sayılı yasayla köy enstitülerinin kuruluşu kabul edilmiştir. Köy enstitüleri ile köylere eğitim götürülmesi, köylünün kalkınması ve okuma yazma oranının artırılması için donanımlı öğretmenler yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu okullarda yetişen öğretmen adayları, teorik derslere ek olarak, köylüye rehberlik yapabilecek niteliklere sahip, mesleki ve teknik donanımlar kazandırılarak mezun edilmiştir. Köy enstitülerinin kuruluş aşamasında çoğu kez öğrencilerin işgücünden faydalanılmıştır. Okullarda yapılan uygulama dersi çalışmaları sonucunda okulların arazilerinde büyük ölçüde üretim yapılmıştır. Bu bakımdan bazı köy enstitüleri kendi ihtiyaçlarını karşılayacak hatta fazlasını elde edebilecek konuma gelmişlerdir. Köy enstitüsü mezunu öğretmenler tayin oldukları köy okullarında vermiş oldukları eğitimin yanı sıra, köylünün ihtiyaç duyduğu alanlarda da kendilerine rehberlik yapmışlardır.

Köy enstitüleri, köy nüfusuna kayıtlı çocuklardan uygun olanları seçerek öğretmen olarak mezun etmiş ve köylüyü eğitmek üzere yine köye göndermiştir. Bu şekilde köyün kalkınması ve değişimine yardımcı olacak öğretmenleri köyden çıkararak yetiştirmiştir. Köy enstitüsü mezunları eğitimleri sırasında köy hayatından kopmadıklarından köye uyum sağlamada zorluk çekmemişlerdir. Köy enstitülerinin kuruluş aşamasında genellikle şehir merkezlerine yakın olmayan, fakat ulaşım bakımından elverişli olan bölgeler seçilmiştir. Ayrıca tarıma elverişli alanlar olması ve birkaç vilayete hitap edebilecek noktada bulunması bu seçimde önemli bir tercih sebebi olmuştur.

her iki müessese mezunları hukuken birleşmiş bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-1-0-0/90-567-13, Tarih: 22.12.1954; Ercan Çağlayan, "Köy Enstitüleri'nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü", *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, s. 124-125.

Köy Enstitülerinde öğrencilere uygulanan eğitim ile onların kendilerini geliştirmesi ve köye tayin olduktan sonra karşılaşılabilecekleri problemlerin üstesinden gelmeleri sağlanmıştır. Bu kazanımları elde ederek köyde göreve başlayan öğretmenler köy okullarında öğrencilerden başlayarak aile fertlerine kadar uzanan bir eğitim atmosferi yaratmışlardır. Köylerde okul çağını geçmiş bireylere yönelik olarak düzenlenen kurslar sayesinde onların hem okuma yazma hem de meslek edinmeleri amaçlanmıştır. Köye tayin olan öğretmen bu çalışmaları yaparken köyde yalnız başına hareket etmesine izin verilmemiştir. Köy öğretmenleri, gezici başöğretmen ve ilköğretim müfettişleri tarafından denetlenerek karşılaşılan sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Köy enstitülerinde on dört yıl gibi kısa bir sürede 20.000'e yakın öğretmen yetiştirilmiş olması bu okulların alanında başarılı olduğunun ve eğitime büyük katkılar verdiğinin kanıtı olmuştur. Ancak siyasi çekişmeler sebebiyle görev yapmakta zorlanan köy enstitüleri, Demokrat Parti iktidarı döneminde çıkarılan 27 Ocak 1954 tarih ve 6234 sayılı yasayla, tamamen kapatılarak öğretmen okullarına dönüştürülmüştür.

Kaynakça

- Akçalı, Aslı Avcı, "Karanlık Sokağı Aydınlatan Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü", *Turkish Studies*, Volume 10/5 Spring 2015, s. 27-56.
- Akyüz, Yahya, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, C. 1, S. 2, Ankara, 2011, s. 9-22.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (MÖ. 1000-MS. 2010)*, Pegem Akademi Yayınları, 17. Baskı, Ankara, 2010.
- Alican, Ayşe, "Cumhuriyet Modernleşmesinin Anadolu Ateşi: Köy Enstitüleri", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11 / Güz 2014 - Bahar 2015, s. 12-27.
- Anık, Mehmet, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri", *Divân*, Yıl:11, S. 20, 2006/1, s. 279-309.
- Arslan, Nebahat, "Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitülerine Bir Örnek: Kars Cılavuz Köy Enstitüsü", *History Studies*, Volume 4/1 2012, s. 29-45.
- Aysal, Necdet, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 267-282.
- Başgöz, İlhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Eğitimin Genel Görünümü", *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*, Ankara - 2010, s. 7-13.
- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/ 117-54-1 (24.07.1948)
- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/ 117-54-2, (27.07.1948).
- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-18-1-2/104-7-22, Tarih: 12.01.1944.
- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer No: 30-1-0-0/90-567-13, Tarih: 22.12.1954.
- Boybeyi, Songül-Sallan Gül, Songül, "Cumhuriyet Aydınlanmasının Kısa Tarihi: Köy Enstitülerini Çevreleyen Tarihsel ve Toplumsal Koşullar ve Bugüne Çıkarsamalar" *Toplum ve Demokrasi*, 2 (3), Mayıs-Ağustos, 2008, s. 67-92.
- Çağlayan, Ercan, "Köy Enstitüleri'nin Açılması ve Dicle Köy Enstitüsü", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, p. 119-132.

- Çetin, Sıdika - Kahya, Ahmet, «Kırda Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri: Aksu ve Gönen Örnekleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi», *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2017/1, (34: 1), s. 133-162.
- Çoban, Ahmet, «Öğretmen Yetiştirme Politikası Olarak Köy Enstitüleri Örneğinin İncelenmesi», *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 19, No:2, Mayıs 2011, s. 449-458.
- Demirkaya Güler, Burcu, *Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015, s. 191-192.
- Elpe, Ebru, «Köy Enstitüleri ve Sanat Eğitimi», *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 4, S. 2, s.15-34.
- Erdem, Ali Rıza, «Atatürk'ün Eğitim Liderliğinin Başarısı: Türk Eğitim Devrimi», *Belgi Dergisi*, 1 (2), 2011, s. 163-181.
- Eyyupoğlu, İsmail, «Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulus Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç'in Anıları», *DergiPark, Atatürk Dergisi*, C. 6, S. 1, Yıl: 2007, s. 1-21.
- Gümüšoğlu, Firdevs, «Eğitim Tarihimizde Özgün Bir Uygulama Olan Köy Enstitüleri 75 Yaşında», *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11 / Güz 2014 - Bahar 2015, s. 7-12.
- Güneş, Hüseyin Nihat, «Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Liberal-Muhafazakâr Yüzü», *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, Sayı: Ek Sayı, Aralık 2016, s. 59-80.
- Kardaş, Abdulaziz, «Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Hareketin Son Temsilcisi: Ernis Köy Enstitüsü», *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 48, Şubat 2017, s. 184-190.
- Koç, Nurgün, «Köy Enstitüleri'nde İş Hayatı», *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 10/Yaz, Konya-2010, s.68-88.
- Maarif Vekilliği, *Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu İzahnamesi*, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.
- Özkan, Salih, *Türk Eğitim Tarihi*, Nobel Yayınları, 2. Baskı, Niğde-2008.
- Resmi Gazete, 22 Nisan 1940, Sayı: 4491, No: 3803; Köy Enstitüleri Kanunu, (Kanun metni kabul tarihi:17 Nisan 1940). Kanun metni için bakınız 22 Nisan 1940 tarih ve 4491 sayılı Resmi Gazete, s. 233-237).
- Resmi Gazete, 25 Haziran 1942, Sayı: 5141 (Kanun No: 4274, Kabul Tarihi: 19 Haziran 1942).
- Sallan Gül, Songül - Alican, Ayşe, «Cumhuriyet Modernleşmesinin Anadolu Ateşi: Köy Enstitüleri», *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11 / Güz 2014 - Bahar 2015, s. 12-27.
- Şahin, Mustafa, «Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Politikalarında Yabancı Eğitim Uzmanlarının Etkisi», *Milli Eğitim Dergisi*, S. 137, 1998, s. 91-99.
- Şahin, Mustafa, «Türkiye'de Köye Öğretmen Yetiştirme Model Önerileri, Uygulamaları ve Değerlendirmeler (Tarihi Gelişim)». *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 4-5, 1995, s. 45-61.
- Şahin, Mustafa, «Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri», *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 1992, s. 213-234.

- Şeren, Mehmet, «Köye Öğretmen Yetiştirme Yönüyle Köy Enstitüleri», *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 28, S. 1, 2008, s. 203-226.
- Tangülü, Zafer - Karadeniz, Oğuzhan - Ateş, Sinan, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemimizde Yabancı Uzman Raporları (1924-1960)”, *Turkish Studies*, Volume 9/5 Spring Ankara, 2014, s. 1895-1910.
- Resmi Gazete, 7 Nisan 1924,Sayı: 68, Tertip: 3, Cilt: 5, s. 336. (Kabul Tarihi: 18 Mart 1924, Kanun No: 442 Sayılı Köy Kanunu, madde:1).
- TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VI, C. 26, s. 273-277.
- Toprak, Gül Nihan, *Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Eğitim Sistemi ve Köy Enstitüleri*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2008.
- Tural, Ayşegül, “Türk Eğitim Tarihinde Alternatif Bir Model: Köy Enstitüleri”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık, 2016, s. 18.
- Türkoğlu, Pakize, *Tonguç ve Enstitüleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2019.
- Yılmaz, Begüm, *Köy Enstitüleri*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.
- Yıldız, Nihal - Akandere, Osman, “Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35 (2017-Güz/Autumn), s. 275-316.

MUSUL MESELESİ SÜRECİNDE MİLASLI GAD FRANKO VE ÇALIŞMALARI*

MILASLI GAD FRANKO IN THE PROCESS OF MOSUL QUESTION AND HIS STUDIES

Tahir KODAL**

Geliş Tarihi/Received:02.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:24.12.2019

KODAL, Tahir, (2020), "Musul Meselesi Sürecinde Milaslı Gad Franko ve Çalışmaları", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1806-1828.

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'nin en ünlü hukukçularından biri olan Milaslı Gad Franko'nun Musul meselesi sürecindeki tutumu ve bu konuya ilişkin yapmış olduğu çalışmalar konu edilmiştir. Özellikle, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a gitmesi öncesinde ve sonrasında Türkiye'nin lehine yapmış olduğu ve pek bilinmeyen çalışmalar üzerinde durulmuştur. Bu nedenle, çalışmanın giriş kısmında, Cemiyet-i Akvâm'a gitmesine kadar Musul meselesinden kısaca söz edilmiştir. Ayrıca, bu kısımda Milaslı Gad Franko hakkında çok kısa biyografik bilgi verilmiştir. Çalışmanın asıl kısmının ilk bölümünde; Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a gitmesi, Türkiye'nin bu gelişme karşısında yapmış olduğu çalışmalar, Türkiye'nin bu konuda uluslararası hukuku devreye sokması, uzman görüşlerine başvurması hem arşiv belgeleri, hem de dönemin basını kullanılarak ortaya konulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümde ise; Musul meselesinde Türkiye'nin görüşlerine başvurduğu, danışman olarak görevlendirdiği Milaslı Gad Franko'nun bu konuda yapmış olduğu çalışmalara yer verilmiştir. Bu bağlamda; Milaslı Gad Franko'nun Fransa ve İsviçre'de yapmış olduğu "tetkikât" ve Türk heyetine vermiş olduğu "tenbihât" hakkında belgeler ışığında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise, Musul meselesi sürecinde Türkiye'nin lehine önemli çalışmalarda bulunan, görüşler ortaya koyan Milaslı Gad Franko'nun yapmış olduğu çalışmalar değerlendirilmiş, yorumlar yapılmış, bir takım sonuçlara varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Musul Meselesi, Cemiyet-i Akvam, Milas, Avukat, Gad Franko.*

Abstract

In this study, the attitude of Milaslı Gad Franco, who was one of the most famous lawyers in Turkey, in Mosul process and his works were done on this issue has been subject. Particularly, Mosul before going to the League of Nations and later unknown works that has been done in favor of Turkey were focused on. Therefore, in the introduction of the study, the history of Mosul until its arrival to the League of Nations was briefly mentioned. In addition, very short biographical information was provided about Milaslı Gad Franko. In the first part of the main part of the study; Mosul question was gone to the League of Nations, studies that Turkey was made in the face of these developments, Turkey's put in international law on this question, was applied to expert opinions were revealed to use both archival documents and the press of the period. In the second part of the study, Milaslı Gad Franko's, who was referred to Turkey's opinion in Mosul question and was commissioned as a consultant works were given. In this context, Milaslı Gad Franko's was done "researches" in the

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi işbirliği ile 11-14 Haziran 2019 tarihleri arasında Samsun'da düzenlenen "100. Yılında 19 Mayıs ve Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan, ancak basımı yapılmayan bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

** Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğit. ABD/DENİZLİ tkodal46@gmail.com, (orcid: 0000-0003-0383-1195)

France and Switzerland and the “advices” was given Turkish delegation were demonstrated in the light of documents. In the conclusion of the study, Milaslı Gad Franko’s studies on the question of Mosul was evaluated. In addition, various comments were made, a number of conclusions were reached.

Keywords: *Mosul Question, The League of Nations, Milas, Lawyer, Gad Franko.*

A- GİRİŞ

1- Lozan Konferansı’na Kadar Musul Meselesi

Mısır ve Suriye’de, Abbasi halifesine bağlı olarak kurulan ilk Türk devletinin kurucusu Ahmet b. Tulun’un, 884 yılındaki Suriye seferi sırasında Musul bu devletin hâkimiyeti altına alınmıştır.¹ Bu şekilde başlayan Musul ve çevresindeki Türk hakimiyeti bölgedeki varlığını göçler yoluyla giderek artırmış, 1050 yılına gelindiğinde Musul ve çevresindeki durum, Oğuz Türkleri lehine değişmiş, 1057 yılında Musul Emiri Kureyş (Karvaş) Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına hutbe okutarak, bir yandan kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmış, diğer yandan da Musul’daki Türk hâkimiyetini de başlatmıştır.²

Musul ve çevresindeki Türk hakimiyeti zaman zaman kesintiye uğramış, ancak Türkler bölgede varlıklarını devam ettirmişler, bu durum Osmanlı Devleti’nin Musul’u yönetimi altına almasına kadar devam etmiştir. Musul, Yavuz Sultan Selim’in doğu ve güneydoğu politikası sonrasında, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim, Safevileri Çaldıran Şavaşı’nda 1514 yılında yendikten sonra, Ferhad Paşa’yı bölgenin fethi için görevlendirmiştir. Ferhat Paşa da 1516 yılındaki Koçhisar savaşından sonra, Mardin’den başlayarak Musul, Kerkük, Erbil ve Elcezire bölgesini bütünüyle Osmanlı hâkimiyetine dâhil etmiştir.³

Mezopotamya ile ilgilenmeye başlayan emperyalist güçlerin Musul’u gündemlerine almaları ilk başta ilmi ve dinî sebeplerle olmuştur. Eski Mitanni ve Asur medeniyetlerinin izlerini sürmek amacıyla, Musul ve çevresinde girilen arkeolojik kazı ve incelemeler sonrasında elde edilen bulguları, başta İngiltere ve Amerika’ya götürerek, oralardaki müzelerde sergileme faaliyetleri, Musul şehri üzerindeki dikkatleri artırmıştır.⁴ Ayrıca, Musul’un Orta Doğu Hıristiyanlığının merkezlerinden biri olması ve belli miktarda Hıristiyanın burada yaşaması, Hıristiyan Avrupa’nın bu şehir üzerine eğilmesi için yeterli olmuştur. Ayrıca, Musul ve çevresindeki petrol, bu tarihlerde dünya politikasına yeni ve stratejik bir hammadde olarak girmiştir. Bu yüzden, dünyanın önemli petrol yataklarından biri olan Osmanlı Devleti’nin Musul Vilayeti, sanayileşmiş, petrol ihtiyacı olan devletlerin dikkatini çekmiş, bu alandaki şirketlerin mücadele alanı haline gelmiş, uluslararası ilişkilerin gündemine gelmiştir.

I. Dünya Savaşı’nın başlamasından Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasına kadar geçen süre içerisinde, Musul ve çevresinde petrol araştırmaları askıya alınmıştır. Ancak, petrol bölgeleri ile ilgili gizli antlaşmalar yapılmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti’nin Orta Doğu topraklarını paylaştıkları, dolayısıyla da Musul’un geleceği ile ilgili olan gizli

1 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (T.C.B.D.A.G.M.), *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara 1993, s.17.

2 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s.54-56.; T.C.B.D.A.G.M., a.g.e., s.17.

3 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:II, Ankara 1988, s.350-352.; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul 1998, s.32.

4 Richard Coke, *The Heart of the Middle East*, London 1925, s.124-125.; İsmet Parmaksızoğlu, “Musul”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt:24, İstanbul 1976, s.508.

antlaşma Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması'dır. Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını paylaşmak üzere, İngiltere ve Fransa arasında Londra'da başlayan görüşmelere daha sonra Rusya da katılmıştır. Toplantıya, İngiltere adına Savaş Bakanlığı danışmanlarından Sir Mark Sykes ve Fransa adına Charles François Georges-Picot katılmıştır. 3 Ocak 1916'da imzalanan ve tarihe müzâkereye katılanların adı ile anılan bu antlaşmaya göre; İngiltere Mezopotamya'yı yani Filistin ve İran arasındaki bölgeyi alırken, Fransa, Suriye ve Musul dâhil olmak üzere Kuzey Irak'ı elde etmiştir. Daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov da bu paylaşımı kabul etmiştir.⁵

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nın ardından 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığında Musul, Türk ordularının kontrolü altındaydı. Ancak, İngilizler, mütareke şartlarına uymayarak ve uluslararası hukuku hiçe sayarak, sahip olduğu enerji kaynağı, yani petrolü nedeniyle, Fransızlara vermiş olduğu sözü de unutarak, 3 Kasım 1918'de Musul'u kendileri "işgal" etmişlerdir.⁶ Ancak, İngilizler burada halkın büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. Bölgedeki Kürt aşiretler ile Kerkük ve Süleymaniye'deki Türk halkı İngilizlere karşı harekete geçmiş, Millî Mücadele'ye destek vermiştir.

Musul, Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada, Türklerin yönetiminde olduğu için, kurulacak olan yeni Türk Devleti'nin "bağımsızlık bildirgesi" durumunda olan Misâk-ı Millî (Millî And) sınırları içerisinde ve bunun böyle olduğunu Mustafa Kemal Atatürk, TBMM'nin açılışının ikinci gününde yaptığı konuşmada ortaya koymuştur.⁷ Mustafa Kemal Atatürk'ün Musul'u Misâk-ı Millî sınırları içerisinde ilan ettiği bu günlerde, İtilaf Devletlerinin ve diğerlerinin Türklere kabul ettirecekleri antlaşmanın veya imha planının hazırlandığı San-Remo Konferansı'nda Fransa, kıta Avrupası'nda ve Orta Doğu'da kendisini desteklemesine karşılık olarak, Musul'u İngiltere'ye bırakmıştır. Bu durumda, Fransa, ham petrol üretiminin %25'ini alacak, İngiltere, İran ve Musul petrollerinin bir boru hattıyla Akdeniz'e ulaşmasını sağlayacaktı.⁸

Millî Mücadele sırasında Musul ile istenildiği gibi ilgilenilememiştir. Ancak, El-Cezire Cephesi Komutanlığı tarafından yönetilen birlikler, Musul'da çeşitli tarihlerde İngilizler ile çatışmalara girmişlerdir. Özellikle Milis Yarbayı Şefik (Özdemir) Bey, bölgedeki aşiretlerin desteğini alarak İngiliz kuvvetlerine karşı önemli başarılar elde etmiştir. Bölgede elde edilen başarılar üzerine, Genel Kurmay Başkanlığı Lozan Barış Konferansı'nın öncesinde Musul'u işgalden kurtarma çalışması yapmıştır.⁹ Türkiye açısından Musul^{10*}, Misâk-ı Millî sınırları içinde ve "ayrılmaz bir parçası" olduğundan alınması gereken bir yer olduğu için, İngiltere de zengin petroleri ve Hindistan yolunun güvenliği nedeniyle elde etmek istemekteydi. Bu yüzden, Musul Meselesi Lozan Barış Konferansı'nda üzerinde çok ciddi tartışmaların yaşandığı bir mesele haline gelmiştir.

5 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı Devletinin Paylaşılması*, Ankara 1983, s.12.; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York 1966, s.155-156.; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982, s.102..

6 T.C.B.D.A.G.M, a.g.e, s.35-36.

7 Nejat Göyünç, "Musul, Misâk-ı Millîye Dahil midir, Değil midir", *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 1998, s.47-50.

8 Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu*, İstanbul 1983, s.24.

9 Kâmuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Ankara 1986, s.391.

10 * Musul olarak ifade edilen yer Musul Vilâyeti'dir. Musul Vilâyeti, Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancakları'ndan oluşmaktaydı. Bu nedenle, Türkiye, Musul Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olduğu için bu yerlerin hepsini almak istemiştir.

2- Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Hukuk Bilgini: Milaslı Gad Franko

Milaslı Gad Franko, Çumla ve Çanakkale Yahudi Cemaatlerinin Hahambaşısı Haim Franko'nun en büyük oğlu olarak 1880(H. 1297)'de Milas'ta dünyaya gelmiştir. Genellikle Rodos, Aydın, İzmir ve çevre adalardan gelen Milaslı Yahudilerin içinde yaşayan Gad Franko, ilköğrenimini Rodos Mekteb-i İdadisinde görmüş, 1895'te buradan mezun olduktan sonra, yeniden Milas'a dönmüştür.¹¹ Belli bir süre Milas'taki Musevi Mektebi'ni yönetmiştir. Gad Franko, Milas'ta yaşadığı yıllarda Milas Yahudi Cemaati'nin idaresini üstlenecek olan Juven Union'un kurucuları arasında yer almış, 1900-1901 yıllarında Milas'taki Hamidiye Musevi Mektebi'nde Türkçe ve Fransızca öğretmenliği yapmış, İzmir'de yayınlanan Hizmet ve Ahenk Gazetelerine zaman zaman yazılar göndermiştir.¹² Milaslı Gad Franko'nun bir yandan da özel hayatında değişiklik yaşanmış, Osmanlı Devleti'nde Yahudi basının önde gelen gazetelerinden biri olan El Tiempo'nun sahibi ve başyazarı David Fresco'nun kızı Elise ile evlenmiş, bu evlilikten iki kız ve bir erkek çocuk sahibi olmuştur.¹³

Milaslı Gad Franko bu yıllardan itibaren yazmış olduğu yazılarda; Osmanlı Devleti ve Türkler, Yahudileri İspanya'daki insanlık dışı uygulamalardan kurtarıp getirdiği, Yahudilere kucak açtığı için, Osmanlı Devleti'nin varlığının devamını, Osmanlının birliğini, Türklerin devlet-toplum yapısındaki etkinliğini, Yahudilerin Osmanlı Türkçesini veya Türkçeyi öğrenmesini ve içinde yaşadığı toplumla bütünleşmesini savunmuştur. Bu ana fikir etrafında dile getirmiş olduğu fikirler, Osmanlı Devleti'nin son döneminde, özellikle II. Abdülhamid zamanında bir bilgilendirme hareketi olarak başlayan Türkçülük hareketinde İzmir'de önemli bir yer edinmiş ve Hizmet Gazetesi'nde yöneticilik, yazarlık yapan Tevfik Nevzad (Çağdaş) ve Necip Türkçü gibi kişilerin dikkatini çekmiştir.

Bu süreçte adı geçen gazetelere yazmış olduğu yazılarla İzmir, Türkçülük hareketi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile başlayan iyi ilişkiler, idealler ve eğitim-öğretimde uzmanlaşma isteği gibi nedenlerle, O'nun İzmir'e gitmesi gündeme gelmiştir. Bu sebeplerle Gad Franko 1902 yılına gelindiğinde İzmir'e taşınmıştır. Bir anlamda basın-yayın hayatıyla ilgilendiği ve gazetelere yazılar yazdığı için, İzmir'de basın-yayın hayatıyla doğrudan uğraşmaya karar vermiş, kuzeni Hizkia Franko ile birlikte İzmir'de bir matbaa kurmak için çalışmalarına başlamıştır. Bu bağlamda gerekli izin alınması için başvuruda bulunmuş, kuzeniyle birlikte yeni bir matbaanın kuruluş izni verilmiştir.¹⁴ İzmirli Yahudi Polis Komiseri Rafael Çikurel'in de ortak olduğu "Çikurel, Franko ve Şürekası Matbaası" yapılan ihbarlar nedeniyle zaman zaman takibe alınmış, Gad Franko'nun İttihatçılara vermiş olduğu destek, II. Abdülhamid'in yönetimini eleştirdiği mektupların ele geçmesi gibi nedenlerle, bir süre Mısır'a gitmek durumunda kalmıştır.¹⁵

Mısır dönüşünde, ortağı Çikurel'in ayrılmasına karşın, Milaslı Gad Franko bir taraftan matbaacılık faaliyetlerine devam ederken, diğer taraftan da çeşitli gazetelerin basın yayın hayatına katılmasını sağlamıştır. Bu kapsamda; İzmir'de ticaret ve sanayi haberlerini yayınlamak üzere, Musevice yayın yapacak olan Lanour Gazetesi'ni kurmuştur. Yine aynı şekilde, kuzeni Hizkia ile birlikte Ladino dilinde yayın yapacak olan El Commercial Gazetesi'ni kurmuş, bu gazetenin başyazarlığını yapmıştır.¹⁶ Ayrıca, Franko, bazı gazeteleri de kiralama yoluna gitmiş, bu bağlamda El Nouvellista Gazetesi'ni kiralamış, basın-yayın

11 Rifat N. Bali, *Unutulmuş Bir Fikir Adamı ve Hukuk Alimi: Milaslı Gad Franko*, İstanbul 2013, s.13.

12 Ö. Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1959)*, Ankara 2000, s.160.

13 Rifat N. Bali, a.g.e., s. 13.

14 Rifat N. Bali, a.g.e., s. 13-14.

15 Rifat N. Bali, a.g.e., s.16.

16 Rifat N. Bali, a.g.e., s.16.

faaliyetleriyle aktif bir şekilde ilgilenmiş, bunun için de zaman yazı yazmaması, bir takım sorunları dile getirmemesi konusunda tehditlere ve kısıtlamalara maruz kalmıştır.

Milaslı Gad Franko matbaacılık ve basın-yayın faaliyetleriyle uğraşırken, ilk başta kendi kendine hukuk alanında çalışmalar yapmaya başlamıştır. Gad Franko'nun hukuk alanıyla ilgilenmesinde yaşamış olduğu bir takım idarî ve hukukî sorunların, Türk halıları üreten dönemin ünlü şirketi Anglo-Eastern Company gibi, bazı şirketlerle işçiler ve çalışan kadınlar adına girişmiş olduğu hak mücadelelerinin etkisinin olduğu söylenebilir. Bu şekilde başlayan ve alaylı olarak devam eden hukuk alanına ilgi, kendisini hukuk eğitimi almaya itmiştir. Bunun üzerine, 7 Eylül 1909'da Mekteb-i Hukûk-ı Şahane'den almış olduğu "İkinci Dereceden Dava Vekili *Ruhsatnâmesi*" ile resmen hukukçu kimliğine kavuşmuştur.¹⁷ Bunun üzerine Gad Franko, İzmir'de Emin Zeki ile birlikte bir avukatlık bürosu açmış, dava vekilliğine yani avukatlığa başlamıştır.¹⁸ Bu süreçte, kişisel gelişimini sağlayacak İngilizceyi, İspanyolca'yı ve Rumca'yı da öğrenmiş, bu da ileride yapacağı çalışmalarda kendisine yararlar sağlamıştır.

Gad Franko, İzmir'de avukatlık görevini yürütürken, siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve basın-yayın alanlarında da çalışmalarına devam etmiştir. İzmir'de bulunduğu ve bu alanlarda çalışmalarda bulunduğu süreçte; Maarif Meclisi'ne üye seçilmiş, 1909'da Menteşe Sancağı Vilayet Meclisi Umumî Üyeliğine, yine aynı yıl Mekteb-i Sanayi Heyeti Üyeliğine, 1910 yılında İzmir'i temsilen Aydın Vilayet Meclisi Umumî Üyeliğine, Hilâl-i Ahmer İzmir Şubesi Üyeliğine, İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Şubesi Üyeliğine seçilmiştir. Bu bağlamda bu cemiyetlerin, kurumların çalışmalarına katılmış, katkı sunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden ve İzmir Valisi olan Rahmi (Aslan) Bey ile iyi ilişkiler içerisinde olmuş, İzmir'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin açmış olduğu kulüplerde çeşitli konferanslar vermiştir.¹⁹

Milli Mücadele sırasında Gad Franko, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline karşı çıkmış, Ahenk Gazetesi'nde bu durumu protesto eden vatansızların yazılarına yer vermiştir. Bu nedenle, İngilizlerin desteği ile Yunanlılar tarafından Atina'ya sürgün edilen Hazım Ferit gibi aydınların kurtarılması ve Türkiye'ye getirilmesi için girişimlerde bulunmuştur. İzmir'in işgal edilmesi, yaşam ve çalışma şartlarının kötüleşmesi üzerine Gad Franko ailesiyle birlikte 1920 yılında İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'da yaşamaya başladıktan kısa bir süre sonra, rahatsızlığı nedeniyle Avrupa'ya gitmiş, belli bir süre burada kalmıştır. Buradan Türkiye'ye döndükten sonra, Gad Franko 20 Haziran 1922'de İstanbul Barosu'na kayıt yaptırmış, Galata, Karaköy Palas Han'da Avukatlık yapmaya başlamıştır.²⁰

İstanbul'da avukatlık yaptığı sırada Fransızcadan çeviriler yapmış, yine çeşitli yazılar yazmaya devam etmiştir. Ancak, Gad Franko hukuk eğitimine yurt dışında devam etmek, akademik çalışmalarda bulunmak için Fransa'ya gitmiştir. Fransa'da Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Doktora eğitimine başlamıştır. Bu sırada Anadolu'da I. Dünya Savaşı'nın galiplerine, onların iç ve dış işbirlikçilerine, destekçilerine karşı yürütülen Türk İstiklal Savaşı başarıya ulaşmış, batılı devletlerin "*Doğu Sorunu*" adı verdikleri sorunu çözmek ve barış antlaşması imzalamak için Lozan'da konferans düzenlenmiştir. Gad Franko, iyi derecede Fransızca bildiği için, Türkiye'yi Lozan'da temsil eden heyette resmen

17 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi-MF.MKT-1139-18-0-H.08.08.1327.

18 Rifat N. Bali, a.g.e., s.16-17.

19 Ö. Faruk Huyugüzel, a.g.e.161.

20 Rifat N. Bali, a.g.e., s.18.

yer almamasına karşın, İsviçre’de bulunmuş, danışmanlık hizmeti ile Türkiye’nin tezlerini savunmuş, İsmet Paşa’nın önemli destekçilerinden biri olmuştur.²¹

Milaslı Gad Franko, Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde hazırlamış olduğu “*Developpements Constitutionels en Turquie*” yani Türkiye’de Anayasal Gelişmeler adıyla 28 Mayıs 1925’te Doktora eğitimini tamamlamıştır. Bir anlamda akademik düzeyde hukukçu kimliğine kavuşmuştur. Paris ve Wiesbaden’de birkaç yıl yaşadıkdan sonra, 1928 yılında yeniden Türkiye’ye, İstanbul’a dönmüş, Osmanbey-Halaskargazi-Şişli Han’da kiralamış olduğu bir dairede avukatlık yapmaya devam etmiştir.²²

Bundan sonra da Gad Franko bir taraftan avukatlık yaparken, bir taraftan da basın-yayın faaliyetlerine devam etmiştir. Diğer avukatlardan farklı olarak, akademik bir üslupla hukuk alanında uzmanlık gerektiren medeni hukuk, “uluslararası hukuk” gibi konularda eserler meydana getirmiştir. Ayrıca, ekonomik, sosyal ve eğitim alanlarında çeşitli kitaplar yayınlamış, 1926 yılında “*Hukukî Bilgiler Mecmuası (Dergisini)*”nı yayınlamıştır.²³ Türk milletine bağlı, idealleri olan, Yahudilerin Türkleşmesini savunan, Türkçe konuşmasını isteyen ve bu bağlamda yapılan kampanyalara destek veren, Siyonizme karşı çıkan, Türk Yahudi Cemaati içerisinde önemli bir yere sahip bir kişi olarak hayatını devam ettirmiştir. Ancak, II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan ekonomik ve malî sorunları çözmek, savaşa her an girecekmiş gibi askeri hazırlık yapmak, savaş sırasında ortaya çıkan karborsayı önlemek, aşırı derecede fiyat artırarak para kazananların paralarını vergilendirmek gibi nedenlerle, 11 Kasım 1942’de çıkartılan Varlık Vergisi Kanunu ve uygulamaları sonrasında Gad Franko’nun duygu dünyasında değişim-dönüşüm yaşanmıştır. Kendisi için belirlenen 375.000 liralık vergi borcunu ödeyemediği için Erzurum-Aşkale’ye sürgüne gönderilmiştir.²⁴

Milaslı Gad Franko, Erzurum-Aşkale’den döndükten sonra, kendi hayatında bir takım muhasebeye bulunmuş, çok sevdiği Türkiye Cumhuriyeti, Türk milleti, Türkiye Yahudi Cemaati’nin Türkleşmesi, Siyonizm konularında fikirlerinde değişikliğe gitmiştir. Bu yüzden uzun zamandır yaşadığı Türkiye’den ayrılıp Filistin’e gitmek istemiş, 7 Haziran 1943’te vize başvurusu yapmıştır. Başvurusu, “*Hariçte varlık vergisi hakkında aleyhimizde propaganda yapması muhtemel bulunarak...*”²⁵ kabul edilmemiştir.

Bir anlamda Varlık Vergisi Kanunu ve sonrasında yaşananlar, Gad Franko için bir çöküşü ifade etmiş, bu durum aslında hemen hemen bütün Türk Yahudi Cemaatinde yaşanmıştır. Osmanlıdan Cumhuriyete büyük bir hukuk bilgini olan Milaslı Gad Franko 12 Ağustos 1954’te İstanbul’da hayata gözlerini yummuştur. Neve Şalom Sinagogu’nda düzenlenen dinî törenin ardından Arnavutköy Musevî Mezarlığına defnedilmiştir.²⁶ Dostları, sevenleri O’nu hüzünle, iyilikle, “*yetim talebelerin koruyucusu*” olarak anmışlardır.

B- MUSUL MESELESİ’NİN CEMİYET-İ AKVÂM’A GİTMESİ VE CEMİYET GÜNDEMİNDE MUSUL

Ankara’daki millî hükûmet için Misâk-ı Millî o kadar önemliydi ki Lozan’a gidecek olan İsmet Paşa Heyeti’ne, Hükûmet tarafından verilen 14 maddelik talimatın toprak ve

21 Rifat N. Bali, a.g.e., s.19.

22 Rifat N. Bali, a.g.e., s.19-20.

23 “Hukukî Bilgiler Mecmuası,” *Selam*, 27 Kânûn-ı Evvel (Aralık) 1926, s.3; Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, Ankara 2000, s.389.

24 Rifat N. Bali, a.g.e., s.58.

25 Tahir Kodal, *Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939 1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin e Yahudi Göçleri*, *Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü-Atatürk Dergisi*, Cilt:5, Sayı:3, Erzurum 2007, s.146.

26 Rifat N. Bali, a.g.e., s.80.

sınırlarla ilgili ilk beş maddesi, Misâk-ı Millî sınırları ile ilgilidir.²⁷ Bu talimatın ilk sırasında Türk toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti'nin kabul edilmemesi ilk olarak yer bulurken, hemen ikinci sırada “Musul, Süleymaniye ve Kerkük’ün Türkiye’ye geri verilmesi istenmeli; fakat İngiltere’ye bazı ekonomik ayrıcalıklar, meselâ petrol işletmeciliği alanında ayrıcalık sağlanması görüşülebilir”²⁸ denilmiştir. Bu talimattan da anlaşıldığı gibi, başta Musul olmak üzere Süleymaniye ve Kerkük sancaklarının elde edilmesi, Anadolu toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti kurulmaması kadar önemli görülmüştür. Ancak, dünyada gelişen ekonomik anlayış gereği olarak, buralarda bir takım işletmecilik ayrıcalığının tanınabileceği ifade edilmiştir.

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922’de toplanmış, açılış konuşmalarının ardından kapanmıştır. Konferansta birinci oturum 21 Kasım 1922 tarihinde Chato D’Ouchy Otelinde yapılmıştır. Burada, konferansın nizamnamesi oluşturulmuş ve bu nizamnamenin 5. maddesine göre; konferansta görüşülecek olan bütün meselelerin incelenmesi üç ana komisyona bırakılmıştır. Bu komisyonlar; 1- Arazi ve Askerlik Komisyonu, 2- Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu, 3- Maliye ve İktisat Komisyonu, şeklinde belirlenmiştir. Komisyon başkanlıklarına da davet eden ülkelerin temsilcileri getirilmiştir.²⁹ Türkiye bu komisyonlardan en az birine başkanlık etmek istediye de, Lord Curzon’un engellemesiyle bunda başarılı olamamıştır. Lord Curzon, sömürge siyaseti güden İngiltere için önemli olan, topraklarla ilgili konularda inisiyatifini eline almak amacıyla, birinci komisyona başkan olmuştur. Bundan sonra Musul meselesi, Lord Curzon’un başkanlık ettiği işte bu komisyonunda görüşülecektir.

Musul meselesi, bir ülke ve toprak meselesi olduğu için, konferansın açılışında belirlenen takvim gereğince, 27 Kasım 1922’de Arazi Komisyonu’nda görüşülmesine karar verilmişti.³⁰ Ancak, bu mesele resmî görüşmelerde tartışılmadan önce, Türk ve İngiliz temsilcileri arasında cereyân eden özel görüşmelerde tartışılmıştır.³¹ İngiliz baş delegeşi, konferansın ilk toplantısından sonra, hemen İsmet Paşa’yı ziyaret etmiştir. İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede; konferans önünde Musul ve Kürdistan meselesinde anlaşmazlığa düşmektense, Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulmasını teklif etmiştir.³² Lord Curzon’un bu teklifi karşısında İsmet Paşa, diğer müttefik devletleri yanına çekeceğinden çekinerek, O’nun istediği çözüm şeklini tercih etmiştir.³³

Bunun üzerine İsmet Paşa’dan, İngilizlerin takip etmek istedikleri politika doğrultusunda bir öneri gelmiştir. İsmet Paşa, konferans başkanı ve İngiliz başdelegeşi Lord Curzon’a 26 Kasım 1922 akşamı Borboj Otelindeki görüşmede, Musul meselesinin herkese açık toplantıda tartışılmasından vazgeçilmesini ve ikili görüşmeler yolu ile çözümlenmesini istemiştir.³⁴ Bu teklif, İngilizlerin takip etmek istedikleri politika ile paralellik arz ettiği için kabul edilmiştir.

Bunun üzerine özel görüşmelerden ilki, 27 Kasım 1922’de İsmet Paşa ile Lord Curzon arasında yapılmıştır. Taraflar sabah kahvaltısında bir araya gelmişlerdir. Bu ilk

27 *Vakit*, 28 Ekim 1922, s.1.

28 Salâhi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara 1987, s.296.; Mahmut Goloğlu; *Türkiye Cumhuriyeti-1923*, Ankara 1971, s.8.

29 T.C. Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)*, Ankara 1973, s.14.

30 *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Aralık 1922, s.1.; *Vakit*, 29 Kasım 1922, s.1.

31 Şahin Yurdakul, *Musul Meselesi*, Ankara 1975, s.3.

32 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s.279.

33 İsmet İnönü, *Hatıralar*, (Haz.: Sabahattin Selek), II. Kitap, İstanbul 1987, s.73-74.

34 *Vakit*, 19 Kasım 1922, s.1.; Seha L. Meray (Haz.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, Ankara 1969, s.343.

çözüm arayışında; Boğazlar meselesi de ele alınmakla birlikte, Musul meselesi ve petrol kaynaklarının durumları ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Görüşmede İsmet Paşa, Misâk-ı Millî’de belirtilen millet ilkesine, etnik, coğrafi, tarihi, siyasî ve iktisadî sebepleri ortaya koyarak, Lord Curzon’a Türk tarafının düşüncelerini anlatmıştır. Musul, Kerkük ve Süleymaniye petrol havalsinin Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olduğunu belirterek, buraların Türkiye’ye verilmesi gerektiğini söylemiş ve nedenlerini sıralamıştır. Buna gerekçe olarak da bu bölge halkının çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden oluşmasını, bunların da Anadolu ile kader birliği yapmak istemelerini göstermiştir.³⁵ Ayrıca, Türkiye’nin savaştan yeni çıkmış fakir bir ülke olduğunu söyleyerek, Musul petrolünün Türkiye için çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Lord Curzon ise bölge halkının çoğunluğunun Kürtlerden oluştuğunu, bunların da İngiliz mandası altında Irak’a bağlı olarak yaşamak istediklerini ileri sürmüştür. Irak’ın Cemiyet-i Akvâm’ın gözetiminde olması nedeniyle, buralar hakkında rahat hareket edemediklerini iddia ederek, Musul meselesinin petrol meselesi olmadığını, Petrol meselelerinin ise petrol şirketleri ile görüşülmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁶

Lord Curzon, bu görüşmenin sonunda İsmet Paşa’ya, “*Musul meselesinin doğrudan doğruya Türkiye ile İngiltere arasında halledilmesi gerektiğini*”³⁷ söylemiştir. İsmet Paşa da ikili görüşmelerin belli bir süre devam etmesi gerektiğini düşündüğü için, Lord Curzon’un bu önerisi olumlu karşılanmıştır. Toplantı sonrasında, görüşmenin içeriği hakkında fazla bilgi verilmezken,³⁸ Türk ve İngiliz heyetlerinden yetkili kişilerin, bu mesele üzerinde çalışmalarını sürdüreceği kamuoyuna duyurulmuştur. Bu görüşmenin ardından, aynı gün İngiliz heyetinden Tyrrell ile İsmet Paşa bir görüşme daha yapmışlardır. İsmet Paşa, bu görüşmede de sabahki görüşlerini tekrar ederek, Türkiye’nin fakir bir ülke olduğunu ve Musul petrollerinden pay istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine Tyrrell, tatmin edici bir antlaşma imzalandığı takdirde İngiltere’nin Türkiye’ye her türlü iktisadî yardımı yapacağını, fakat barış antlaşmasının hazırlanmasında petrol veya malî yardımın pazarlık konusu yapılmaması gerektiğini belirtmiştir.³⁹ Bu görüşme ve tarihten sonra, Türkiye’nin Musul üzerinde hak iddiasından vazgeçmesi şartıyla, Musul kaynaklarından veya gelirlerinden hisse verilmesi için, Türk delegasyonu ile İngiliz petrol uzmanları arasında görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. Bir anlamda bu özel görüşmenin, yıllarca sürecek olan anlaşmazlığın çözüm şeklini oluşturduğu söylenebilir.

Türkiye ile İngiltere arasında Muhtar Çilli, Rıza Nur gibi isimlerce yürütülen ikili görüşmelerden de herhangi bir sonuç çıkmadığı için, İsmet Paşa, Lozan’da imzalanacak barış antlaşmasının ve Musul meselesinin geleceği hakkında, İngiliz Müsteşarı ile 7 Aralık 1922 tarihinde yeniden bir araya gelmiştir. İsmet Paşa, İngiliz Müsteşarını yanına çağırarak, konferansın durumu hakkında konuşmuş, karar alınacak zamana gelindiğini ve bir karar alınmadan evvel barış olup olmayacağını bilmek istediğini söylemiştir. İsmet Paşa, barışın olması için de öncelikle “*Musul meselesinin hâllinden başlayalım*”⁴⁰ demiştir. Fakat, bu ve bundan sonraki ikili görüşmelerde de taraflar görüşlerinde ısrar etmiş, hatta tarafların 10 Aralık 1922’de yaptıkları özel görüşmede olduğu gibi, görüşmelerde zaman zaman sertleşmişler, bir sonuca ulaşamamıştır.

Bunun üzerine İngilizler, bu zamana kadar gizli olarak ve özel görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulmaya çalışılan Musul meselesi hakkında, yavaş yavaş dünya

35 *Anadolu’da Yeni Gün*, 30 Kasım 1922, s.1.; *Tanin*, 29 Kasım 1922, s.2.; *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Aralık 1922, s.2.

36 Yunus Nadi, “(Lozan’da) Ne Yapılıyor?”, *Anadolu’da Yeni Gün*, 30 Kasım 1922, s.1.

37 *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Kasım 1922, s.2.

38 *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Kasım 1922, s.1.; *Tanin*, 29 Kasım 1922, s.2.

39 T. C. B. D. A.G.M., a.g.e., s.42.

40 Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Ankara 1990, s.179.

kamuoyuna açıklamalarda bulunmaya başlamışlardır. Bu ve buna benzer açıklamalar Daily Mail, Morning Post gibi İngiliz gazetelerinde yer almaya başlamıştır.⁴¹ Bu açıklamalarda; Lord Curzon'un İsmet Paşa'ya bir ultiatom verdiği, Musul meselesinde Türkiye'nin muhtirasında ileri sürdüğü delillerin çürütüldüğü ifade edilmiştir. Ancak, her şeye rağmen İngiltere'nin, Musul'un kuzeyinde "*tashih-i hudûd (sınır düzeltilmesi)*" yapabileceği ifade edilmiştir.⁴² Böylece Musul meselesi, İngilizler tarafından gizliliği olan bir mesele olmaktan çıkarılmış ve açık olarak tartışılması gereken bir mesele konumuna getirilmiştir. Bundan sonra Musul meselesi, yaklaşık iki ay süren özel görüşmelerdeki gizliliğini kaybederek, açıkça tartışılmaya başlanılmış ve hatta konferans gündemine doğru yol almaya başlamıştır. Bundan sonra mesele, daha çetin bir hâle gelecek, Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı I. Komisyon'da resmî olarak ve tüm dünyanın gözü önünde tartışılacaktır.

Musul meselesi ikili görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulamayınca, Asya'daki Türk topraklarının güney sınırı, yani Türkiye ile Irak ve Suriye arasındaki sınırın çizilmesi meselesinin 23 Ocak 1923'te I. Komisyon'da görüşülmesine karar verilmiştir. Bu karar, Lord Curzon tarafından hem İsmet Paşa'ya hem de Fransız ve İtalyan temsilci heyetlerinin başkanlarına bildirilmiştir. Bunun üzerine, Lozan Konferansı'nın en çetin günleri yaşanmaya başlamış ve Musul meselesi için tam bir "*meydan döğüşü*"⁴³ yapılmıştır. Musul meselesi 23 Ocak 1923'te, sabah ve öğleden sonra olmak üzere, iki oturumda tartışılmıştır. Sabah oturumu saat 11:00'de başlamış ve 14:10'da sona ermiştir. İsmet Paşa, bu oturumda yazılı ve uzun bir konuşma yapmıştır. İsmet Paşa, konuşmasına başlamadan önce, Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile ve sözlü olarak çözümlenemediğini hatırlattıktan sonra, her iki tarafın iddialarını ve Türkiye'nin Musul'u bir başka devlete bırakmak istemeyişinin sebeplerini Türk tezi olarak açıklamaya başlamıştır.⁴⁴ Bunların; etnografik, siyasî, tarihî, coğrafi, ekonomik ve askerî sebepler olduğunu söyleyerek, bunları uzun bir şekilde açıklamış, Türkiye'nin Musul Vilâyeti'nin kendisinden ayrılmasına neden razı olamayacağını açıkça ifade etmiştir.

İsmet Paşa, konuşmasını tamamladıktan sonra, kürsüye Lord Curzon gelmiş ve İngiltere adına konuşmasını yapmaya başlamıştır. Lord Curzon, Musul meselesinde birtakım yanlış anlaşılmalara ve anlatımlara olduğunu belirttiikten sonra, bu vesile ile Türk ve İngiliz tezlerinin neler olduğunu daha iyi anlaşılacağından dolayı mutluluk duyduğunu ifade etmiştir. Musul meselesindeki İngiliz tezinin, bu bölgede bulunan petrolle herhangi bir ilgisinin olmadığını ileri sürmüş ve bunun dünya basını tarafından gündeme getirildiğini iddia etmiştir. Musul dolaylarında ne kadar petrolün bulunduğunu, bunu işlemenin verimli olup olmayacağını dahi bilmediğini, petrol meselesinde hiç kimse ile pazarlığa girişmediğini söylemiştir.⁴⁵

Musul meselesinin görüşülmesine öğleden sonra saat 18:00'de yeniden başlamıştır. İsmet Paşa, yine başkanlığını Lord Curzon'un yaptığı Ülke ve Askerî Sorunlar Komisyonu'nda söz almış ve Lord Curzon tarafından dile getirilen İngiliz iddialarını cevaplandırmıştır. Türkiye'nin görüşlerinde her hangi bir değişiklik yapmadan, Lord Curzon'a cevap vermiştir. Lord Curzon ise, Cemiyet-i Akvâm üyelerinin desteğini almak amacıyla ilk olarak, manda sistemi ve Cemiyet-i Akvâm'ın bölgedeki yapılanması üzerinde durmuştur. İsmet Paşa'nın, İngiltere'nin Musul üzerindeki mandaterliğini tanımadığını belirterek, Türkiye'nin

41 *Tanin*, 30 Aralık 1922, s.1.

42 *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Aralık 1922, s.2.; *Anadolu'da Yeni Gün*, 2 Ocak 1923, s.1

43 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Ocak 1923, s.2.

44 *Anadolu'da Yeni Gün*, 25 Ocak 1923, s.1.; İkdâm, 28 Ocak 1923, s.2.

45 "Lozan Konferansı'nda Musul ve Kürt Meselesi (III)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 31, Ağustos 1987, s.56-57.

işine geldiği yerlerde bu sistemi tanıdığını iddia etmiştir. Bunu da Suriye'deki durumla örneklendirmiştir.⁴⁶ İsmet Paşa'nın, Musul'u dörtte bir orana sahip olan Araplara bırakmak istemediğini, on iki de bir nüfusa sahip olan Türklere verilmesi gerektiğini anlayamadığını söyleyerek, Arapları Türklerin hiç göz önünde bulundurmadığını iddia etmiştir.

Lord Curzon, İsmet Paşa tarafından önerilen halkoyuna başvurulmasına karşı çıkarak, bu meselenin "*Musul'un kaderinin kesin olarak ne olacağını bilmek değil, fakat Türk topraklarıyla, mandat altında Irak Arap ülkesi arasında sınır çizgisinin nereden geçirileceğidir.*"⁴⁷ olduğunu ileri sürmüştü, böyle bir sınır konusunda halk oylamasına başvurulmasının zararlı ve uğursuz bir yol olduğunu savunmuştur. Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğine havale edilmesi görüşünü Fransa ve İtalya'nın da desteklediğini belirterek,⁴⁸ bu teklifin sadece İsmet Paşa tarafından reddedildiğini söylemiştir.

Bu konuşmalardan da anlaşılmalıdır ki Lord Curzon, I. Dünya Savaşı'ndan en kazançlı ülke olarak çıkmanın avantajını çok iyi kullanmış ve hem diğer ülkelerin, hem de kendi kontrolündeki Cemiyet-i Akvâm'ın desteğini arkasında hissetmiştir. Bu nedenle, Cemiyet üyeleriyle sürdürdüğü diplomatik ilişkisi sayesinde, Türkiye'ye yönelik tehditlerini kolayca savurabilmiştir. Görüldüğü gibi İngiltere, tüm ülkeleri kendi görüşleri doğrultusunda hareket ettirmeyi başarmış, özellikle Musul'da çıkarları olan Fransa ve Amerika'nın tam desteğini kazanmıştır. Bu nedenle, başta Musul'un Türkiye'ye verilmesi eğiliminde olan Fransa, İngiltere'yi desteklemeye başlamıştır.⁴⁹ Böylece olunca da Lord Curzon, rahat hareket etme imkânı bulmuş ve ilk resmî görüşmelerin sonunda, Musul meselesinin uluslararası bir hakeme havale edilmesi fikri ağırlık kazanmıştır. İngiltere'nin bu girişimi, Fransa ve İtalya tarafından desteklenmemiş, bu ülkeler meselenin bir hakeme havale edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁰ Bir anlamda İngiltere, daha ilk resmî toplantıda meselenin kendi kontrolündeki Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesini istemiştir.

Lord Curzon 25 Ocak 1925'te Marco Gorini ve Bompar ile bir araya gelerek Cemiyet-i Akvâm'a göndereceği mektubun içeriği hakkında görüşmüştür.⁵¹ Bu görüşmeden sonra Lord Curzon, Cemiyet-i Akvâm Başkâtibi'ne 25 Ocak 1923'te göndermiş olduğu mektupta; "*Milletler Cemiyeti taahhütnâmesinin 11. maddesinin verdiği haklara dayanarak, Milletler Cemiyeti'nin gelecek toplantısının dikkatine, Anadolu'daki Türk Vilayetleriyle manda altında bulunan Irak hudûdu arasındaki ihtilafı arz ederim. Lozan Konferansı'nın 23 Kanûn-ı sâni (Ocak) tarihli toplantısında bu meseleyi milletlerarası münasebetleri bozacak mahiyette bir mesele sayarak, Milletler Cemiyeti'ne havale etmek niyetinde olduğumu hükûmetim nâmına açıkça söyledim. Bu mesele maalesef dünya sulhu ve sulhun tâbi bulunduğu milletlerarası iyi geçimi tehdit etmektedir. Bu mevzuu Paris Meclisi'nin müzakereleri ruznâmesine geçirmenizi rica ederim. Bu mesele orada İngiltere mümessili tarafından daha etraflıca izah edilecektir.*"⁵² ifadelerine yer vermiştir.

İngiltere'nin bu tutumu üzerine İsmet Paşa endişeye kapılarak, 26 Ocak 1923 tarihinde Ankara'ya göndermiş olduğu telgrafta, "*Musul'u Cemiyet-i Akvâm'a havale etmek, onun*

46 Tanin, 25 Ocak 1923, s.1.

47 Seha L. Meray, a.g.e., s.370.

48 Vakit, 25 Ocak 1923, s.1.

49 "*Musul-Suriye*", İkdâm, 28 Ocak 1923, s.1.

50 Vakit, 29 Ocak 1923, s.1., *Anadolu'da Yeni Gün*, 21 Aralık 1922, s.1.

51 *Anadolu'da Yeni Gün*, 26 Ocak 1923, s. 1.

52 Ali Naci Karacan, *Lozan*, İstanbul 1971, s. 262.; *Anadolu'da Yeni Gün*; 30 Ocak 1923, s. 1.; Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ocak 1923, s. 2.; Tanin, 27 Ocak 1923, s. 1.; Bu mektubun tam metni için bkz. İkdâm, 30 Ocak 1923, s. 2. , Tan, 26 Ocak 1923, s. 1.; Şahin Yurdakul, a.g.e., s. 21.

*âtisini muhakkak tehlikeye koymak demektir*⁵³ diyerek, hükûmetin bu meseledeki görüşünü sormuştur. Bunun üzerine Hükûmet ve Genelkurmay Başkanlığı da bu görüşe katılmış, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, *“fikrim, Musul’un Cemiyet-i Akvâm’a terki kat’iyyen muvafık değildir.”*⁵⁴ diyerek, İsmet Paşa’nın görüşlerine tam destek vermiştir.

Konferans gündemi belirsizlikler içinde ve konferans bıçak sırtında iken, Müttefikler Türkiye’ye verecekleri barış antlaşması tasarısını hazırlamaya başlamışlardır. Ekleriyle birlikte 160 maddeyi kapsayan bu tasarı, İsmet Paşa’ya 29 Ocak 1923⁵⁵ tarihinde verilmiştir. Verilen bu antlaşma tasarısında direk olarak Musul adı hiç geçmemiştir. Ancak, tasarının 3. maddesinin 2. fıkrasında, Türkiye-Irak sınırından söz edilerek, *“1921 Ankara İtilâfnamesi’nin çizmiş olduğu Türkiye-Suriye sınırının Dicle üzerinde mütenâhî (sona erdiği) olduğu noktadan başlayub, Cemiyet-i Akvâm Meclisi tarafından bu bâbda ittihâz olunacak karara tevfiken(uygun olarak) ta’yîn edilecek bir hattı ta’kîb edecektir.”*⁵⁶ şeklinde söz edilmiştir.

İsmet Paşa, verilen bu tasarıyı alıp inceledikten sonra basına yapmış olduğu açıklamada, *“bu proje kat’iyyen gayr-ı kâbil-i kabûldur”* diyerek, bu tasarının kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Özellikle, Duyûn-ı Umûmîye İdaresinin Türkiye’de ikinci bir devlet konumuna getirilmek istendiğini belirtmiş ve Irak hudûdunun tespitinin de Cemiyet-i Akvâm’a bırakılmış olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Bu tasarının kabul edilemez nitelikte olması ve konferansın Musul meselesinde herhangi bir ilerleme sağlayamaması üzerine, Türk kamuoyunda Musul’un Türklerin elinden alınacağı yönünde bir düşünce oluşmuştur. Oluşan bu düşünceyi ortadan kaldırmak amacıyla Mustafa Kemal (Atatürk), İzmir’de basın mensuplarına bir beyânât vermiştir. Bu beyânâtında; *“Musul Vilâyeti, Türkiye Devleti’nin millî sınırları içindedir, buraları Anavatan’dan koparıp şuna buna hediye etmek hakkı kimseye ‘ait olamaz. Cemiyet-i Akvâm ile bu meselenin bir münasebeti yoktur.”*⁵⁸ ifadelerini kullanarak, İsmet Paşa’nın tepkisine benzer bir tepkide bulunmuştur.

C- MUSUL MESELESİ SÜRECİNDE MİLASLI GAD FRANKO VE ÇALIŞMALARI

Lozan Konferansı’nın resmî görüşmelerinde Türkiye’yi ya da İsmet Paşa’yı Musul meselesinde hiçbir şekilde ikna edemeyeceğinin anlaşılması üzerine, İngiltere Cemiyet-i Akvâm’a resmen başvurmuştur. İngiltere’nin bu tutumu, yani Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm’a havale edilmesi, burada görüşülmesinin istenmesi ve meselenin uluslararası sorun haline getirilmeye çalışılması, asla kabul edilemez bulunmuştur. Buna gerekçe olarak da, Musul’un İngilizler tarafından haksız yere işgâl edilmiş Türk toprağı olduğu ve hâlen de bu durumun devam ettiği gösterilmiştir. Osmanlı toprağı olan Irak’ın, hiçbir antlaşma ile Türkiye’den alınmadığı ve İngiliz mandasına konulması kabul edilmediği için, Musul’un Cemiyet-i Akvâm’a havale edilmesinin *“hukûk açısından”* hiçbir gerekçesinin olmayacağı ifade edilmiştir.⁵⁹

53 Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s.445.

54 Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s.467’dan Başbakan H. Rauf (Orbay)’dan İsmet (İnönü)’ye 31 Ocak 1923 tarihli telgraf.

55 Bu tasarının hangi tarihte verildiği, Lozan telgraflarında geçmemekle birlikte, veriliş tarihini basından ve 31 Ocak 1923 tarihli toplantıdan öğrenmekteyiz.

56 “Devletler Tarafından Lozan Konferansı’nda Hey’et-i Murahhasamıza Tevdi’ Edilen Mu’âhede-i Sulhiyye Projesi’nin İhtivâ Ettiği Maddeler” İkdâm, 3 Şubat 1923, s.3. Bugünkü dille anlatımı için, bkz. Seha L. Meray, a.g.e., Takım I, Cilt:I, Kitap: II, s.62.; Tan, 6 Şubat 1923, s.2.; Ahmet Yavuz, *Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Takım:I, Cilt:I, Kitap: II, Ankara 1969, s.61-62.

57ç “Müttefik Projesi Hakkında Tafsîlât”, *Anadolu’da Yeni Gün*, 31 Ocak 1923, s.1.; Tan, 5 Şubat 1923, s.1.

58 Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM), *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt: III, Ankara 1989, s.82.

59 *Vakit*, 25 Ocak 1923, s.1.

Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmek istenmesi, başvurunun yapılması ve meselenin daha çok "uluslararası hukuk" bakımından tartışılması Milaslı Gad Franko'nun bu süreçte ön plana çıkmasını sağlamıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Lozan Konferansı'nın başından itibaren işin içinde olan, dil bilmesi, hukukçu olması, özellikle "uluslararası hukuk" konusunda başarılar elde etmesi, uluslararası bazı şirketlere avukatlık ve danışmanlık yapması⁶⁰, O'nun dönemin aranan avukatlarından biri haline gelmesini sağlamıştır. Bu yüzden, Milaslı Gad Franko Türkiye'yi ilgilendiren konulardaki hassasiyeti nedeniyle, Musul meselesi ile özel olarak ilgilenmekten geri durmamıştır.

Bu nedenle, Milaslı Gad Franko Lozan Konferansı özellikle Musul Meselesi nedeniyle kesintiye uğrama noktasına gelmişken ve bu mesele Cemiyet-i Akvâm gündemine taşınmışken, hem İsviçre'ye yani Lozan'a hem de o zamanlar Cemiyet-i Akvâm Meclis-i İdaresi'nin toplanacağı Paris'e gitmiştir. Hem Lozan'da, hem de Paris'te Musul meselesi için "tetkikât (incelemeler)" yapmış, Türk heyeti'ne "tenbihât (öğütler)" vermiştir. Uluslararası hukuk konusunda Fransızca ve İngilizceye hakim bir uzman olarak Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havalesi, Cemiyet-i Akvâm'ın kuruluşu, görev ve yetkileri, Musul meselesinde tutunulacak yol vb. konularda Türk heyetine danışmanlık hizmeti vermiştir.⁶¹

Danışmanlık hizmeti verdiği sırada bu görüşlerini Türk ve dünya kamuoyu ile paylaşmış, Türkiye'nin haklı olduğu Musul meselesinde bilgilendirmelerde bulunmuştur. Özellikle o dönemde politika yapıcı dünya güçlerinin yer aldığı Avrupa kamuoyunu etkilemeye, İngiltere'nin bu meselede takip etmiş olduğu politikanın yanlışlığını ortaya koymaya çalışmış, bunu da hukuku özellikle de uluslararası hukuku temel alarak yapmaya çalışmıştır. Milaslı Gad Franko'nun bu çalışmaları ve gayreti dönemin Türk basını tarafından da desteklenmiştir. Bu bağlamda, Lozan Konferansı'nda I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin hazırlamış oldukları, Türkiye'ye verecekleri ve ekleriyle birlikte 160 maddeyi kapsayan barış antlaşması tasarısının İsmet Paşa'ya verildiği 29 Ocak 1923⁶² tarihinde Cemiyet-i Akvâm'daki Musul meselesine ilişkin Gad Franko'nun görüşleri dönemin önemli gazetelerinden biri olan Vakit Gazetesi'nde yayınlanmıştır.⁶³

O günkü ifade ile hükûşinaslardan biri olan Milaslı Gad Franko tarafından "Musul Mes'elesi Cem'iyet-i Akvâm'da" adıyla uzun sayılabilecek bir yazı kaleme alınmıştır. Gad Franko yazmış olduğu bu yazıda uluslararası hukuk bakımından Musul meselesine ilişkin görüşler ortaya koymuştur. Yazısının hemen başında; Lord Curzon'un Musul meselesini Türk heyetinin istememesine karşın, Cemiyet-i Akvâm'ın oynayacağı rolün ne kadar önemli olduğunu ispatladığı dile getirmiştir. Bu nedenle, Türkiye'nin temelde uluslararası kuruluşların oluşturulmasına ve bunların dünyada önemli, saygın hale getirilmesine taraftar olduğunu ifade etmiştir. Ancak, bu tür kurumların kuruluş amaçlarına bağlı, samimi ve tarafsız olması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Lord Curzon'un bu konu hakkındaki düşüncesinin ve amacının Lahey'de bulunan Cemiyet-i Akvâm'ın yardımıyla oluşturulmuş bulunan Beynelmilel Adliye Mahkeme-i Daimesi(Uluslararası Daimî Adalet Divanı)'ne başvurmak olmadığını da belirtmiştir.⁶⁴

60 Rifat N. Bali, a.g.e., s.41-56.

61 Vakit, 29 Ocak 1923, s.1.

62 Bu tasarının hangi tarihte verildiği, Lozan telgraflarında geçmemekle birlikte, veriliş tarihini basından ve 31 Ocak 1923 tarihli toplantıdan öğrenilmektedir.

63 Vakit, 29 Ocak 1923, s.1.

64 Milaslı Gad Franko "Musul Mes'elesi Cem'iyet-i Akvâm'da", Vakit, 29 Ocak 1923, s.1.

Bu mahkemenin ancak “*tarafeynin muvakatıyla (iki tarafın oluruyla)*” hüküm vermesi ve araştırma yapılması için başvuruda bulunulan sorunu çözüme kavuşturmaya yetkili olduğunu, bu yüzden İngiliz delegasyonun yaptığı başvurunun “*Cemiyet-i Akvâm Nizamnâmesi’nin on yedinci maddesine istinâden meselenin cemiyet heyet-i idaresince tedkikini talepten ibaret...*”⁶⁵ olduğunu ifade etmiştir. Bu maddenin cemiyete üye olmayan iki üyenin veya biri üye olup diğeri üye olmayan iki hükümet arasındaki meselenin çözümüne ilişkin olduğunu hatırlatmıştır.

Uluslararası meselelerin çözümü için başvurulacak yerlerin birinin Cemiyet-i Akvâm Heyet-i İdaresi, diğersinin Cemiyet-i Akvâm Meclis-i Umûmîsi olduğunu ifade etmiş, taraflardan birinin isteği üzerine Meclis-i Umûmî’ye başvuru hakkının bulunduğunu, fakat bu başvurunun Heyet-i İdare’ye sunulmasının isteğe bağlı olmasının lazım geldiğini dile getirmiştir. Ayrıca, bu sınırlamanın tarafların Meclis-i Umûmî’ye başvurusuna bağlı olup, Heyet-i İdare’nin her istediği anda tedkik edeceği meseleyi Meclis-i Umûmî’ye devredebileceğini beyan etmiştir.⁶⁶

Bu konu bilimsel açıardan incelendiğinde, pek nazik ve ince hoktaların hatıra geldiğini dile getirmiştir. İlk olarak, Heyet-i İdare’nin böyle bir konuda haberdar edildiğinde, yapacağı ilk işin üye olmayan devlete bir “*davetnâme*” göndermesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Bundan sonra da Heyet-i İdare’nin doğru bulacağı şartlar dahilinde, meselenin çözümüne kadar üye olmayan devletin, nizamnâme gereğince, bir anlamda geçici üye yapılması, üye olmayan devlete “*Geliniz siz de bir müddet için cemiyet azası olunuz. Kendinizi öyle farz ediniz.*”⁶⁷ denilmesinin bir anlamda zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Heyet-i İdare’nin kendisine başvuruda bulunulmasından itibaren altı ay içerisinde raporu hazırlayıp tamamlaması gerektiği, rapor yayınlandıktan sonra da üç ay süre ile tarfların her hangi bir “*tecavüzde*” bulunmaması ön görüldüğü için, bir mesele Cemiyet-i Akvâm’a gittiğinde en az dokuz ayın kazanıldığı tespitini yapmıştır. Buradan hareketle “*Musul meselesi -İngiliz Heyet-i Murahhâslarına göre- halledilmeden sulh mu’ahedesi yapılabilir. Musul Meselesi Cemiyet-i Akvâmca âlicâha (yüksek makama) kalabilir.*”⁶⁸ denilerek, Musul’u her şart altında elinde tutmak isteyen İngilizlerin böyle bir yolu seçtiklerinin altını çizmiştir.

Gad Franko bu konuda ikinci olarak, Heyet-i İdare’nin kararlarının “*ittifâk-ı ârâ (oy birliği)*” ile, Meclis-i Umûmî’nin kararlarının ise oy çokluğu ile olabileceğini, Musul meselesi’nin şimdilik Heyet-i İdare’de olduğunu, bu oy birliğinde ilgili devletlerin temsilcilerinin oylarının dikkate alınamayacağını, Heyet-i İdare’nin de sekiz üyeden oluştuğunu hatırlatmıştır. Bu üyelerden dördünün daimî durumda olduğunu, bunların tek vücut hareket eden İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya’dan oluştuğunu, diğers dördünün de bu ülkelerin etkisinde kaldığını, bu yüzden Cemiyet-i Akvâm’ın tarafasız olamayacağını dile getirmiştir.

Milaslı Gad Franko Cemiyet-i Akvâm hakkında bilimsel ve hukukî bilgiler verdikten sonra, Cemiyet-i Akvâm’ın geçirdiği evreler hakkında bazı hatırlatmalarda bulunmuştur. Cemiyet-i Akvâm Teşkilat Nizamnâmesi’nin hazırlanması sırasında Mösyö Titoni Heyet-i İdare’yi oluşturacak üyelerin uluslararası düzeyde, fikirlerinde özgür ve kararlarında bağımsız olmasını teklif ettiğinde, özellikle Mösyö Balfour’un itirazı üzerine üye ülkelerden üye seçiminin gerçekleştiği, heyetin bağımsız ve tarafasız olmadığına dikkat çekmiştir.

65 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

66 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

67 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

68 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

Bu nedenle, heyetteki dört üyenin açıkça İngiliz tezine destek verdiğini, “*alenen ihsâs-ı fikir (açıkça fikir beyan ettiğini)*”⁶⁹ hatırlatarak, meselenin Cemiyet-i Akvâm’a havale edilmesinin sonucunun şimdiden belli olabileceğini ifade etmiştir.

Türk heyetinin Cemiyet-i Akvâm’a başvuru yapılmasına karşı çıktığını, Türk heyetine bir davetnâmenin gelmediğini, gelse ve Türk heyetinin davetnâmeyi kabul etmemesi halinde, imalı bir şekilde veya açıkça “*Biz sizin salâhiyetinizi tanımıyoruz vereceğiniz karara tabî olmayacağız*”⁷⁰ dese bile Türkiye hakkında 16. maddenin uygulanmasına imkan olmadığını önemle vurgulamıştır. Türk Devleti’nin, yukarıda ifade edilen, dokuz ayı beklemeden savaşa girerse Cemiyet-i Akvâmca değişik uygulama araçlarına başvurabileceğini, bu sefer Cemiyet-i Akvâmca hazırlanacak raporun oy birliği ile ve Heyet-i İdare’de kısmen tarafsız ve küçük devletlerin üyeleri bulunduğundan, Türkiye’nin lehine çıkabileceğini, en azından oy birliği ile bir kararın çıkmayacağını vurgulamıştır.

Musul meselesinin kesinlikle Cemiyet-i Akvâm’ın yetki alanına girmeyeceğini, Musul Vilâyeti’nde manda usulü uygulanacaksa bunun Osmanlı Devleti’nden ayrılan yerlere uygulanabileceğini, Cemiyet-i Akvâm’ın henüz I. Dünya Savaşı’nın sona ermediği bir dönemde, barış antlaşmasının hangi şartlar altında imzlanacağı, hangi toprakların Türkiye’de kalacağı, hangilerinin kalmayacağı hakkında karar veremeyeceğini dile getirmiştir. Çünkü, barışın şartlarını belirleme yetkisinin Cemiyet-i Akvâm’a verilmediğini, Cemiyet-i Akvâm’ın kuruluşunda yapılan tartışmalarda ve görüşmelerde “*milletlerin hakk-ı hâkimiyetlerinin her vakit mahfûz kalacağı (milletlerin egemenlik hakkının her zaman saklı kalacağı) esâsı*”nın⁷¹ her zaman savunulduğunu, buna aykırı bir işin Cemiyet-i Akvâm’ın kuruluş ruhuna ters olacağını dile getirmiştir.

Bu nedenlerden başka, Milaslı Gad Franko Cemiyet-i Akvâm’ın kuruluş misakının hemen her maddesinin Türk Heyeti’nin kendisine başvurmamasını işaret eden bir çok sebebi bünyesinde barındırdığını ifade etmiştir. Buna bir örnek vererek, manda uygulamasında ilgili halkın oyunu ve isteklerini dikkate alma gereği açıkça dile getirildiğine göre “*re’y-i âma müracaat (halkoylaması-plebisit yapılması)*”⁷² hakkındaki Türkiye’nin ve İsmet Paşa’nın teklifinin Cemiyet-i Akvâm Kanûn-ı Esasisi’nin hem ruhuna, hem de maddesine uygun olduğunun altını çizmiştir.

Gad Franko Musul Meslesi’nin Cemiyet-i Akvâm’a havale edilmesi üzerine görüşlerini kamuoyu ile paylaştığı, kaleme aldığı yazısının sonunda, Cemiyet-i Akvâm’ın rehberlerinden sayılan Pier Do Viva’nın 600 yıl önce (1300-1306) “*Arz-ı Mukaddes’in İstirdâdı (Kutsal Toprakların Ele Geçirilmesi)*”⁷³ hakkında yazmış olduğu eserde, kalıcı barışın kurulması için Hıristiyan ülkelerin birleşip aralarında savaş yapmamak üzere söz vermelerini istediğini hatırlatmıştır. Fakat bunların Türklere karşı savaş yapabileceklerini, adeta Cemiyet-i Akvâm’ın Türklere karşı gelmek için kurumsallaştığını ifade etmiştir. Yazısının en sonunda Milaslı Gad Franko, Cemiyet-i Akvâm’ın siyasi emelleri gerçekleştirmek için kullanılması halinde, samimî bir şekilde Cemiyet-i Akvâm’ı savunanların, zayıf da olsa, dünya için parlayan ışığın sönmelerini görecekler demiş, bunun da hâlâ Cemiyet-i Akvâm ve dünya barışından ümidini kesmeyenler için büyük bir yürek acısı oluşturacağını sözlerine eklemiştir.

69 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

70 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

71 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.1.

72 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.2.

73 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.2.

Milaslı Gad Franko'nun bu görüşlerini Türk ve dünya kamuoyu ile paylaştığı günün hemen ertesi günü, Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Lord Curzon ve İngiltere'nin emrindeymiş gibi, Paris'te kısa sürede toplanarak, İngiltere'nin yapmış olduğu başvuruyu 30 Ocak 1923'te ele almıştır.⁷⁴ Meclisin Monsieur Veyobani başkanlığında yapmış olduğu olağanüstü toplantıda, önce Lord Curzon'un mektubu okunmuştur. Toplantıda, İngiliz temsilci Baulforc, "*Cemiyet-i Akvâm'a iştirak eden herhangi bir aza ile iştirak etmemiş olan bir millet arasındaki ihtilafa Meclis'in müdahale hakkının bulunduğu*"⁷⁵ ileri sürmüştür. Ancak, toplantı sonrasında Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'da görüşülemeyeceği kararına varılmıştır. Buna gerekçe olarak da, Lord Curzon'un iddia ettiği gibi, dünyayı tehdit edecek bir savaş tehlikesinin olmadığı, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'ın bir üyesi olmadığı, dolayısıyla eşit şartlarda bulunmadığı ve Irak'ın 10 Ağustos 1920'de İngiltere'nin mandası altına bırakılması gösterilmiştir.⁷⁶ Böylece, Milaslı Gad Franko'nun yukarıda dile getirmiş olduğu görüşler kapsamında, İngiltere'nin bu meseleyi Cemiyet-i Akvâm'a havale ederek, orada çözme girişimi şimdilik sonuçsuz kalmıştır. Fakat, İngiltere, bu girişimden olumlu bir sonuç elde edememişse de, kendi kontrolündeki Meclise, Musul'un kendi mandasının bir parçası olduğunu dolaylı olarak onaylatmıştır.

Bu ortam içinde İsmet Paşa, Müttefiklerin antlaşma tasarısına cevabını 4 Şubat 1923'te vermiştir. On bir madde hâlinde açıklamış olduğu tasarının beşinci maddesi Musul ile ilgilidir.⁷⁷ Bu mesele hakkında ise, "*Musul meselesine gelince, salt barışın yapılmamasına engel olmaması sağlamak amacıyla ve Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içerisinde bir ortak anlaşmayla çözümlenmek üzere, bu meselenin konferans programından çıkartılmasının yerinde olacağını düşünmekteyiz.*"⁷⁸ demiş, Musul meselesinin, Türkiye ve İngiltere arasında görüşülerek, çözüme kavuşturulmasını kabul ettiklerini bildirmiştir.

Lord Curzon, antlaşmayı imzalaması için, Fransız Temsilcisi Monsieur Bompard'ı 4 Şubat 1923'te son bir kez daha İsmet Paşa'ya göndermiştir. İsmet Paşa, bu görüşmede de görüşlerinde ısrar ettikten ve Türkiye'nin görüşünü değiştirmeyeceğini bildirdikten sonra Lord Curzon, 4 Şubat 1923'te Paris'ten ayrılarak, Londra'ya gitmiştir.⁷⁹ Lord Curzon'un Lozan'dan ayrılması üzerine İsmet Paşa basına yapmış olduğu açıklamada, "*Konferansa davet eden Lord Curzon'du. Kendisi giderse misafirler nasıl kalabilir. ...İngiltere medenî milletler gibi yaşamaklığımızı kabul ederse sulh olacaktır. Yoksa kat'iyen olamaz. Musul bize verilmedikçe, muahedeye imza atamam.*"⁸⁰ diyerek, Musul'u antlaşmanın imzalanması için ön şart olarak koşmuştur.

Musul meselesi, konferans çalışmalarını tehlikeye düşüreceği için, Lozan Barış Konferansı'nın ikinci döneminde görüşülmemiş, sorunun çözümünü konferans sonrasında bırakılmıştır. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 3. Maddesinin 2. Fıkrasında, Türkiye ile Irak arasındaki sınırın dokuz ay içerisinde Türkiye ile İngiltere arasında barışçı yollarla saptanması ön görülmüş, belirlenen zaman içinde iki devlet arasında bir antlaşma sağlanamazsa, meselenin Cemiyet-i Akvâm'a götürülmesi kararlaştırılmıştır.⁸¹

74 Tan, 2 Şubat 1923, s.1.

75 Hâkimiyet-i Milliye, 1 Şubat 1923, s.1.

76 Anadolu'da Yeni Gün, 4 Şubat 1923, s.1.

77 Anadolu'da Yeni Gün, 6 Şubat 1923, s.1.

78 Anadolu'da Yeni Gün, 6 Şubat 1923, s.1.; Seha L. Meray, a.g.e., s.9.; İkdâm, 9 Şubat 1923, s.2.

79 Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, İstanbul 2005, s.135.

80 Hâkimiyet-i Milliye, 30 Ocak 1923, s.1.

81 Seha L. Meray (Haz.), *Lozan Barış Konferansı Tutanaqları*, Takım:II, Cilt:II, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1969, s.4.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Ankara 1995, s.164.

Türk-İrak sınırının belirlenmesi hakkındaki Türk-İngiliz görüşmeleri 19 Mayıs 1924'te İstanbul'daki Denizcilik Bakanlığı eski binasında başlamıştır. Bu görüşmelerde Türkiye'yi Ali Fethi Okyar, İngiltere'yi Sir Percy Cox temsil etmiştir. Haliç Konferansı olarak adlandırılan bu görüşmeler 5 Haziran 1924'e kadar etmiştir. Bu süreçte, taraflar eski görüşlerinde ısrar etmiştir.⁸² İngiltere meselenin çözümü için iyi niyetini ortaya koymak yerine, konunun Cemiyet-i Akvâm'a gitmesini sağlamak amacıyla, bırakın Musul'u Türkiye'ye vermeyi, Türkiye'den Hakkari ilinin yarısını da istemiştir.⁸³ Böyle olunca görüşmelerden bir sonuç alınamamış, İngiltere meselenin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesi konusunda başarılı olmuş, hatta 7 Ağustos 1924'te Nasturî İsyanı'nın çıkartılmasında rolleri olmuş ve Musul meselesi İngiltere'nin etkin olduğu Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmiştir.

Bunun üzerine, Milaslı Gad Franko Türkiye için son derece önemli olan Musul meselesindeki hassasiyetini devam ettirmiştir. Bir anlamda uzmanlık alanı haline gelmiş olan uluslararası hukuk konusunda Türk Devleti'ne ve bu mesele ile görevlendirilen heyete danışmalık hizmeti vermeye devam etmiş, Türkiye'nin tezlerine destek vermiş, Misâk-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Musul'un İngiltere'nin mandası altındaki Irak'ta değil de Türkiye'nin sınırları içerisine alınması için gayret göstermiştir. Bu bağlamda dönemin Türk basınında yer alan Yunus Nadi (Abaloğlu), Siirt Mebusu Mahmud, Ahmet Emin (Yaman), Hüseyin Cahid (Yalçın), Ahmet Şükrü, Ahmet Asım, Mecidî Sadreddin, Ağaoğlu Ahmet, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Hâşim Nâhid, Necmeddin Sâdık vb. yazarlar gibi, millî mesele haline gelmiş Musul meselesinde yazılar yazmaya devam etmiştir.

Gad Franko bu yazılarından birini de 31 Ağustos 1924 tarihinde yine dönemin önemli basın-yayın organlarından biri olan Vakit Gazetesi'nde "*Musul Mes'elesi ve Cemiyet-i Akvâm*"⁸⁴ adıyla kaleme almıştır. Yazmış olduğu yazının hemen başında; İngiltere ile Türkiye arasında "*mu'allakda bulunan (belirsizliğini koruyan)*" ve ilk dakikadan itibaren İngiltere tarafından nereye götürüleceği belli olan Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havale edildiğini dile getirmiştir. İngiltere'nin, Musul'daki Türkiye'nin haklarının karşı konulamaz, güçlü delillerle ortaya konulması nedeniyle, bu sorunu kendisi çözme yükümlüğünü göstermeyip, Irak'a karşı sorumluluğunu yerine getirme adına, meselenin kendi denetimi altındaki Cemiyet-i Akvâm tarafından çözüme kavuşturulmasını arzu ettiğini ifade etmiştir.

Türkiye'nin bu sorunu iyi niyetle, Türkiye ile İngiltere arasında ikili görüşmelerle çözmeye çalışmasının sonuçsuz kalacağını kestirmenin çok zor olmadığını, Türkiye'nin meselenin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesine karşı yapmış olduğu itirazın ve Cemiyet-i Akvâm'a güvenmediğinin sebeplerini bilmenin önemli olduğunu, bu konuda takdir tarihini vereceğini dile getirmiştir. Bir anlamda, bu meselede yaşanacakları o günden tahmin etmiş, bu durumun Türkiye'nin aleyhine olabileceğini o anda ima etmiştir.⁸⁵

Gad Franko yazısının ilerleyen kısmında; daha önceleri de dile getirmiş olduğu bir meselenin Cemiyet-i Akvâm'a gitmesiyle en az dokuz aylık bir zamanın geçtiği v.b. bazı düşüncelerini tekrar ederek, bazı hatırlatmalar yapmıştır. Cemiyet-i Akvâm'ın daha önce böyle bir arazi sorununa müdahil olmadığını, hakemlik vazifesi gütmediğini, bununla ilgili hiçbir hükmün, kararın olmadığını belirtmiştir. Cemiyet-i Akvâm'ın kuruluşu sırasında ABD Başkanı Wilson'un başkanlığında Paris'te yapılan toplantıda "*Hükümetleri bir nev'i mecburi tahkime tabi tutmak üzere...*"⁸⁶ verilen teklifin kabul edilmediğini, Cemiyet-i Akvâm

82 Tahir Kodal, a.g.e., s.169-229.

83 "Haliç Konferansı", *Ayin Tarihi*, Cilt:II, No:7-10, Ankara 1924, s.177.

84 Milaslı Gad Franko, "Musul Mes'elesi ve Cemiyet-i Akvâm", *Vakit*, 31 Ağustos 1924, s.3.

85 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.3.

86 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.3.

tarafından kurulan Lahey Daimi Adalet Divanı'nın temelini oluşturan "*Heyte-i 'Ulema*"nın hükümetleri "*mecburi tahkime*" zorlamadığını, Cemiyet-i Akvâm Meclis-i Umûmîsi'nin de henüz bu medeniyet derecesine ulaşmadığını, şimdilik böyle bir iş yapmayı uzak ihtimal olarak saydığını dile getirmiştir.

Cemiyet-i Akvâm Misakinin (Andının) 12. ve 13. Maddelerinin böyle bir meselede Cemiyet-i Akvâm'a hiçbir vakit "*hakem*" vazifesi vermediğini, iki Cemiyet-i Akvâm üyesinin kendi aralarında anlaşmazlığı çözmeye çalışmaları gerektiğini, çözemeler ise her iki tarafın başvurusu ile Cemiyet-i Akvâm'ın inceleme heyeti oluşturabileceğini hatırlatmıştır. Burada "*iki üye*" tabirinin önemli olduğunu ve her ikisinin rızasıyla Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesi gerektiğini, bu meselede böyle bir durumun olmadığını, bu nedenle Cemiyet-i Akvâm'ın böyle bir meselede hakem olup, karar veremeyeceğini önemle vurgulamıştır. Bu düşüncesini desteklemek için bazı örnekler vermiştir. Bu bağlamda vermiş olduğu örneklerden biri Yukarı Silezya meselesi olmuştur. Yukarı Silezya'da Almanya ile Polonya arasındaki sınır tespiti sırasında İngiltere ve Fransa'nın büyük bir anlaşmazlığa düştüğünü, bu meselenin iki tarafça çözüme kavuşturulamaması üzerine, hem Fransa Başbakanı Mösyo Briand'ın, hem de İngiliz Başbakanı Lloyd George'nin ortak başvurusu ile Cemiyet-i Akvâm'a gittiğini, Cemiyet-i Akvâm'ın vereceği her türlü kararı kabul edeceklerini kabul edeceklerini beyan ettiklerini önemle vurgulamıştır.⁸⁷ Ayrıca, bu durma bir başka örnek olarak da "*Alabama Hadisesi*"ni göstermiştir. İngiltere ve Amerika uzun uğraşlardan sonra sorunu çözemeyince, her iki hükümetin isteği veya başvurusu ile sorunun Cemiyet-i Akvâm'a veya hakeme gittiğini hatırlatmıştır.

Milaslı Gad Franko Musul meselesine ilişkin görüşlerini Türk ve dünya kamuoyu ile paylaştığı yazısının ilerleyen kısımlarında; Türkiye'nin hem Avrupa'nın savunduğu değerler, hem de Cemiyet-i Akvâm'ın kuruluş felsefesine uygun olan "*...milletlerin kendi mukarreratını ta'yin...*"⁸⁸ ilkesi gereğince, Musul halkının oylarına, görüşlerine başvurulmasını istediğini, bu haklı ve makul yöntemin kabul edilmemesini anlamının mümkün olmadığını dile getirmiştir. Türkiye'nin bu haklı önerisinin kabul edilmeyip, usule uygun olmayan bir şekilde, Musul Meselesi'nin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesinin uluslararası hukuka uygun düşmediğini, kabul edilen usulün neye, hangi anlayışa, ilkeye, örneğe göre olduğunu sormuştur.

Gad Franko yazısının sonuna doğru, iki tarafın başvurusu ile normal şekilde Cemiyet-i Akvâm'a yapılan başvuruda izlenen yola, Cemiyet-i Akvâm'ın ne kadar süre içerisinde inceleme heyeti kuracağına, yapılacak incelemenin ne şekilde olacağına, inceleme heyetinin raporunu ne kadar sürede tamamlayacağına ilişkin teknik bilgiler vermiştir. Ayrıca, Cemiyet-i Akvâm'da raporun oybirliği veya çoğunlukla kabul edilmesi halinde ne olabileceğine, kabul edilen raporun bağlayıcılığının bulup bulunmadığı ile ilgili bilgiler vermiştir.⁸⁹ Bu bağlamda; Milaslı Gad Franko, Cemiyet-i Akvâm'ın Türkiye'nin aleyhine bir rapor hazırlansa bile bunu Türkiye'nin kabul etmeyebileceğini, gerekirse hakkı olan Musul'u savaş yaparak yeniden alabileceğini, bu hakkın her zaman saklı olduğunu da sözlerine eklemiştir.

Milaslı Gad Franko yazısına son verirken; Cemiyet-i Akvâm'ın durumdan vazife çıkardığını, "*pek mahdud bir rol ta'yin*" ettiğini dile getirmiştir. Bundan sonra Cemiyet-i Akvâm'ın tarafları memnun edecek bir yol bulmaya çalışacağını, bulamaz ise meseleyi belki "*tahkime*" göndereceğini, o zaman da tahkime hangi esas ile gideceğinin önceden

87 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.3.

88 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.3.

89 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.3.

belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, her ne kadar İngiliz basını karşı çıksa da Musul meselesinde çözüm şeklinin “*ahalinin re’y-i ‘âmmına (halkın oyuna)*” başvurmak yönteminden başka, adaleti, siyasi aklı, insanlık vicdanını tatmin edecek başka yol olmayacağına altını çizmiştir.⁹⁰

Bu nedenle, Türkiye’nin ilk baştan, Lozan’dan itibaren bu çözüm şeklini savunduğunu hatırlatmıştır. Bunlara ek olarak, Cemiyet-i Akvâm’ın Musul meselesi sırasında iyi bir imtihan vermesi gerektiğini, güçlüden yana mı, yoksa haklıdan yana mı olduğunu göstermesi gerektiğini, takınacağı tavrın ve bulacağı çözümün hem dünya barışı, hem de Cemiyet-i Akvâm’ın devletler ve milletler “*nezdindeki nüfuzu*” için önemli olduğunu dile getirmiştir.

Musul meselesi 20 Eylül 1924’ten itibaren Türkiye’nin üyesi olmadığı Cemiyet-i Akvâm’da görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmelerde, Türkiye eski görüşlerinde ısrar etmiş, Musul’da bir halk oylaması yapılmasını, Musul’un geleceği ile kararı burada yaşayan halkın vermesini istemiştir. Bu görüşe İngiltere yine karşı çıkarak, bölgede yaşayan halkın cahil olduğunu, sınır işlerinden anlamadığını ileri sürmüştü, bu teklifi kabul etmemiştir.⁹¹ Uzun görüşme ve tartışmalardan sonra, konuyu incelemek üzere Cemiyet-i Akvâm tarafından bir Araştırma Komisyonu’nun kurulması kararlaştırılmıştır. Buna göre; 15 Ekim 1924’te Macar Eski Başbakanı Kont Teleki, Belçikalı Albay Paulis ve İsveçli Wirsén’den meydana gelen bir “Üçlü Komisyon” oluşturulmuş ve 13 Kasım 1924’te göreve başlamıştır. Komisyon, bu bölgede çalışmalarını yürütürken Şeyh Sait İsyanı’nın çıkmış olması çok düşündürücüdür ve arkasında kimlerin olduğuna ilişkin açık ipuçları vermektedir.

Üçlü Komisyon, hazırlamış olduğu raporu, Cemiyet-i Akvâm’a 16 Temmuz 1925’te sunmuştur.⁹² Raporda, Musul’da bir halk oylaması yapılmasının imkansız olduğu, Musul’un Irak’ın bir parçası sayılması gerektiği, Irak’ın 25 yıl süreyle İngiltere’nin mandası (koruması) altında kalması ve Musul’un Irak’a bırakılmasının en iyi çözüm yolu olduğu bildirilmiştir.⁹³ Komisyonun, İngiltere’nin istek ve tavsiyeleri doğrultusunda, yani haklıdan yana değil de güçlüden yana karar vermesi hem siyasi çevrede, hem de Türk basınında tepkiyle karşılanmış, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi raporu “Şaheser-i Garâbet” olarak nitelendirmiştir.⁹⁴ Türkiye Cenevre’deki temsilcilerini geri çekmesine ve Türkiye’nin her türlü karşı koyma ve çabalarına rağmen, İngiltere’nin etkin olduğu Birleşmiş Milletler Konseyi, Üçlü Komisyon’un hazırlamış olduğu raporu, Türkiye’nin yokluğunda, aynı şekilde kabul etmiş, ardından yapmış olduğu açıklamayla da verilen kararın taraflar açısından bağlayıcı olduğunu belirtmiştir.

Cemiyet-i Akvâm’ın bu kararı, Türkiye’de büyük tepki uyandırmış ve İngiltere aleyhtarlığını daha da artırmıştır.⁹⁵ Bütün tepki ve karşı koyuşlara rağmen, Türkiye üyesi olmadığı ve İngiltere’nin en etkili üyesi bulunduğu Cemiyet-i Akvâm’ın bu kararına her hangi bir şey yapamamıştır. Uzun ve yıpratıcı bir savaştan çıktığı ve içeride çözüme kavuşturulması gereken pek çok sorun olduğu için, başlangıçta direttiği halde, daha sonra tutumunu yumuşatmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, Türkiye bu mesele ile uğraşırken içeride Şeyh Sait isyanı ve Paşalar komplosu gibi sorunlar, Fransa ve İngiltere’nin istekleri karşısında dış politikadaki yalnızlığı nedeniyle, Türkiye, İngiltere ile yeniden görüşme

90 Milaslı Gad Franko, a.g.m., s.3.

91 Mehmet Gönülöbol-Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Cilt:1, Ankara 1982, s.75.

92 Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Ankara 1992, s. 153.

93 Ömer Kürçüoğlu, a.g.e., 295-296.

94 “Musul Raporu”, *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1925, s.3.

95 Tahir Kodal, a.g.e., s.318-332.

kararı vermiştir.⁹⁶ Türkiye-İrak (mandater sıfatıyla) İngiltere arasında Ankara'da 5 Haziran 1926'da Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanmıştır.⁹⁷

Antlaşmaya göre; Musul, Irak'ta dolayısıyla İngiltere'de kalmıştır. Türkiye'nin kazancı ise, petrol gelirlerinden pay almak olmuştur. Türkiye, antlaşma yürürlüğe girdikten sonra 25 yıl süreyle Irak petrol gelirlerinin %10'unu almıştır. Türkiye bazı araştırmalarda ifade edildiği gibi, bu hakkından 500.000 İngiliz sterlini karşılığında vazgeçmemiş, anlaşma gereği 1952 yılına kadar almaya devam etmiştir. İngiltere'nin Türkiye'ye ödemesi gereken 5.5 milyon sterlin iken, 3.5 milyon sterlin ödemiştir. Bu nedenle, İngiltere, Türkiye'ye hâlâ 2 milyon sterlin borçlu durumdadır.⁹⁸ Türkiye için yeni bir savaşı göze alamamış, yeni Türk devletini yaşatmak için, dönemin dışişleri bakanı Tefrik Rüşdü Aras'ın ifadesiyle "fedakârlığa" katlanmıştır.

D- SONUÇ

Mısır ve Suriye'de kurulmuş olan Tolunoğulları zamanından itibaren, zaman zaman kesinti olmasına rağmen, Türk egemenliğinde kalan Musul, I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesine ve uluslararası hukuka aykırı bir şekilde sonradan işgal edilmiştir. Yeni enerji kaynağı olan petrole sahip olması nedeniyle, Musul o dönemin politika yapıcılarını İngiltere, Fransa, ABD tarafından denetim altına alınacak bölge olarak görülmüş, I. Dünya Savaşı sırasındaki gizli paylaşım antlaşmalarına konu olmuş, Fransa'ya bırakılmış, elde tutabilmek için mücadele edilmiştir. I. Dünya Savaşı sona erdiğinde denetiminde olduğu ve sonradan işgal edildiği için, Ankara Hükümeti Musul'u Misâk-ı Millî sınırları içerisinde saymış, bir taraftan Türk İstiklal Savaşı'nı yaparken, bir taraftan da imkanlar ölçüsünde Musul ile ilgilenmiş, ancak İngilizlerin işgal ettiği eski Türk topraklarını geri alamamıştır. Bu nedenle, Türkiye Lozan Konferansı'nda kendisinin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü Musul'u geri alabilmek için hem özel görüşmelerde, hem de resmî görüşmelerde büyük çaba göstermiştir. Ancak, hiçbir şekilde petrol bölgesi olan Musul (Musul-Kerkük-Süleymaniye Sancakları) Vilayetini vermek istemeyen İngiltere meseleyi Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğinde çözmek istemiş, cemiyete başvuruda bulunmuş, meseleyi buraya havale etmiştir.

Musul meselesi hem Lozan Konferansı, hem de Cemiyet-i Akvâm gündeminde iken Osmanlıdan Cumhuriyete önemli bir hukuk bilgini olan Milaslı Gad Franko bu mesele ile yakından ilgilenmiştir. Milaslı Gad Franko bir hukuk adamı olmasının ötesinde, bir fikir ve aksiyon insanı olduğu için, basın-yayın hayatıyla ilgilenirken, aynı zamanda düşüncelerini kamuoyu ile paylaşmaktan çekinmemiştir. Gad Franko; Osmanlı Devleti ve Türkler, Yahudileri İspanya'daki insanlık dışı uygulamalardan kurtarıp getirdiği, Yahudilere kucak açtığı için, Osmanlı Devleti'nin varlığının devamını, Osmanlı'nın birliğini, Türklerin devlet-toplum yapısındaki etkinliğini, Yahudilerin Osmanlı Türkçesini veya Türkçeyi öğrenmesini ve içinde yaşadığı toplumla bütünleşmesini savunmuştur. Bu nedenle, Milaslı Gad Franko hem Türk İstiklal Savaşı, hem de sonrasındaki süreçte Türkiye'yi ilgilendiren milli meselelerde önemli bir vatanperver olarak ortada durmuştur.

Bu yüzden Gad Franko, iyi derecede Fransızca bildiği ve uluslararası hukuk konusunda uzmanlaştığı için, Türkiye'yi Lozan'da temsil eden heyette resmen yer almamasına karşın,

96 Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 301-315.

97 Antlaşmanın tam metni için bkz.: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi*, Ankara, 1974, s.110-118.; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Ankara 1989, s.304-320.

98 Hikmet Uluğbay, İmparatorluktan *Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara 1995, s.261.; Tahir Kodallı, *a.g.e.*, s.420-421.

İsviçre’de bulunmuş, danışmanlık hizmeti ile Türkiye’nin tezlerini savunmuş, İsmet Paşa’nın önemli destekçilerinden biri olmuştur. Musul’un İngiltere’nin denetimi altındaki Irak’a değil de “*tamamlayıcı parçası*” olduğu Türkiye’ye bırakılması için büyük, takdir edilecek gayret göstermiştir. Özellikle daha Lozan Konferansı devam ederken, İngiltere’nin Musul meselesini Cemiyet-i Akvâm’ın hakemliğine havale ettiği, meselenin daha çok “*uluslararası hukuk*” bakımından tartışıldığı sırada Milaslı Gad Franko bu süreçte ön plana çıkmıştır. Lozan Konferansı’nın başından itibaren işin içinde olan, dil bilmesi, hukukçu olması, özellikle “*uluslararası hukuk*” konusunda başarılar elde etmesi, uluslararası bazı şirketlere avukatlık ve danışmanlık yapması, O’nun dönemin aranan avukatlarından biri haline gelmesini sağlamıştır. Bu yüzden, Milaslı Gad Franko Türkiye’yi ilgilendiren konulardaki hassasiyeti nedeniyle, Musul meselesi ile özel olarak ilgilenmekten geri durmamıştır.

Gad Franko Lozan Konferansı özellikle Musul meselesi nedeniyle kesintiye uğrama noktasına gelmişken ve bu mesele Cemiyet-i Akvâm gündemine taşınmışken, hem İsviçre’ye yani Lozan’a, hem de o zamanlar Cemiyet-i Akvâm Meclis-i İdaresi’nin toplanacağı Paris’e gitmiştir. Hem Lozan’da, hem de Paris’te Musul meselesi için “*tetkikât (incelemeler)*” yapmış, Türk heyeti’ne “*tenbihât (öğütler)*” vermiştir. Uluslararası hukuk konusunda Fransızcaya ve İngilizceye hakim bir uzman olarak Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm’a havalesi, Cemiyet-i Akvâm’ın kuruluşu, görev ve yetkileri, Musul meselesinde tutunulacak yol vb. konularda Türk heyetine danışmanlık hizmeti vermiştir.

Danışmanlık hizmeti verdiği sırada bu görüşlerini Türk ve Dünya kamuoyu ile paylaşmış, Türkiye’nin haklı olduğu Musul meselesinde bilgilendirmelerde bulunmuştur. Özellikle o dönemde politika yapıcı dünya güçlerinin yer aldığı Avrupa kamuoyunu etkilemeye, İngiltere’nin bu meselede takip etmiş olduğu politikanın yanlışlığını ortaya koymaya çalışmış, bunu da hukuku özellikle de uluslararası hukuku temel alarak yapmıştır. Milaslı Gad Franko’nun bu çalışmaları ve gayreti dönemin Türk basını tarafından da desteklenmiş, çeşitli yazılarına yer vermiştir. Özellikle Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm gündemine taşınmasından sonra teknik bilgiler aktarmış, Türk yetkililerle paylaştığı görüşlerini ve değerlendirmelerini kamuoyu ile de paylaşmaktan geri durmamıştır.

Milaslı Gad Franko yazılarında ve değerlendirmelerinde; Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm’a gitmesinin yanlışlığını belirterek, Cemiyet-i Akvâm’a üye olmayan bir devleti ilgilendiren, savaş sonrasında henüz antlaşma dahi yapılmamışken, bir toprak parçasının kimde kalıp kalmayacağına cemiyetin karar veremeyeceğini, sorunun çözümünde hakem olamayacağını ifade etmiştir. Taraflardan birinin cemiyet üyesi olmaması durumunda üye olmayan devletin “*geçici üye*” yapılması gerektiğini, bu nedenle Türkiye’nin Cemiyet-i Akvâm’a geçici üye olarak cemiyete alınmasının önemini dile getirmiştir. Bu olduktan sonra ancak, taraflardan ikisinin “*ortak başvurusu*” ile Cemiyet-i Akvâm’ın hakem rolünü üstlenebileceğini ifade etmiştir. Yukarı Silezya örneğinde olduğu gibi, bu konuya ilişkin çeşitli örnekler vermiş, Cemiyet-i Akvâm’ın bu meseleyi gündem yapması halinde olabilecekleri ortaya koymuştur.

Gad Franko, her ne kadar İngiltere ve İngiliz basını karşı çıksa da Musul meselesinde çözüm şeklinin “*ahalinin re’y-i ‘âmmına (halkın oyuna)*” başvurmak yönteminden başka, adaleti, siyasi aklı, insanlık vicdanını tatmin edecek başka yol olamayacağını altını çizmiştir. Bu nedenle, Türkiye’nin ilk baştan, Lozan’dan itibaren bu çözüm şeklini savunduğunu hatırlatmıştır. Bunlara ek olarak, Cemiyet-i Akvâm’ın Musul meselesi sırasında iyi bir imtihan vermesi gerektiğini, güçlüden yana mı, yoksa haklıdan yana mı olduğunu göstermesi gerektiğini, takınacağı tavrın ve bulacağı çözümün hem dünya

barışı, hem de Cemiyet-i Akvâm'ın devletler ve milletler “*nezdindeki nüfuzu*” için önemli olduğunu dile getirmiştir.

Ancak, Musul meselesi Türkiye ile İngiltere arasında dokuz aylık süre zarfında ikili görüşmelerle çözüme kavuşturulamamış, İngiltere bilerek ve isteyerek sorunu Haliç Konferansı'ndan sonra denetimi altındaki Cemiyet-i Akvam'a havale etmiştir. Bu süreçte de Milaslı Gad Franko Musul meselesinde diğer görüş beyan eden, Türkiye'yi destekleyen Paris Üniversitesi Hukûk Fakültesi İlm-i Siyaset Mektebi Serbest Kürsüsü Profesörlerinden Gilbert Gidel gibi, uzmanlarla birlikte Musul'un Türkiye'de kalması için gayret göstermiştir.

KAYNAKÇA

“Devletler Tarafından Lozan Konferansı'nda Hey'et-i Murahhasamıza Tevdi' Edilen Mu'âhede-i Sulhiyye Projesi'nin İhtivâ Ettiği Maddeler,” İkdâm, 3 Şubat 1923.

“Haliç Konferansı”, *Ayın Tarihi*, Cilt:II, No:7-10, Ankara 1924.

“Hukuki Bilgiler Mecmuası,” *Selam*, 27 Kânûn-ı Evvel (Aralık) 1926.

“Lozan Konferansı'nda Musul ve Kürt Meselesi (III)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 31, Ağustos 1987.

“Musul Raporu”, *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1925.

“*Musul-Suriye*”, İkdâm, 28 Ocak 1923.

“Müttefik Projesi Hakkında Tafsîlât”, *Anadolu'da Yeni Gün*, 31 Ocak 1923.

Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi.

Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) (1989), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt: III, ATAM Yayını, Ankara.

BALİ, Rifat N. (2013), *Unutulmuş Bir Fikir Adamı ve Hukuk Alimi: Milaslı Gad Franko*, Libra Yayınları, İstanbul.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1995), *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, TTK Yayınları, Ankara.

COKE, Richard (1925), *The Heart of the Middle East*, Thornton Butterworth, London.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi-MF.MKT-1139-18-0-H.08.08.1327.

DUMAN, Hasan (2000), *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, Ankara.

GOLOĞLU, Mahmut (1971), *Türkiye Cumhuriyeti-1923*, Başnur Matbaası, Ankara.

GÖNLÜBOL, Mehmet-Cem Sar (1982), *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Cilt:I, Ankara.

GÖYÜNÇ, Nejat (1998), “Musul, Misâk-ı Millîye Dahil midir, Değil midir”, *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, ATAM Yayınları, Ankara.

GÜRÜN, Kâmuran (1986), *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınları, Ankara.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi.

HOWARD, Harry N. (1966), *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, Howard Ferting, New York.

HUYUGÜZEL, Ö. Faruk (2000), *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1959)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İkdâm Gazetesi.

İNÖNÜ, İsmet (1987), *Hatıralar*, (Haz.: Sabahattin Selek), II. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1976), "Musul", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt:24, MEB Yayınları, İstanbul.
- KARACAN, Ali Naci, *Lozan*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.
- KODAL, Tahir (2005), *Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- KODAL, Tahir (2007), *Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin'e Yahudi Göçleri*, *Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü-Atatürk Dergisi*, Cilt:5, Sayı:3, Erzurum.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1963). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1983), *Osmanlı Devletinin Paylaşılması*, Kalite Matbaası, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer (1982), *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ank. Ü. SBF Yayınları, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer (1978), *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ank. Ü. SBF Yayınları, Ankara.
- MARUFOĞLU, Sinan (1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayınları, İstanbul.
- MELEK, Kemal (1983), *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- MERAY, Seha L. (Haz.) (1969), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım:I, Cilt:I, Kitap:I, Ank. Ü. SBF Yayınları, Ankara.
- MERAY, Seha L. (Haz.) (1969), *Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Takım:II, Cilt:II, Ank. Ü. SBF Yayınları, Ankara.
- Milaslı Gad Franko, "Musul Mes'elesi Cem'iyet-i Akvâm'da", *Vakit*, 29 Ocak 1923.
- Milaslı Gad Franko, "Musul Mes'elesi ve Cemiyet-i Akvâm", *Vakit*, 31 Ağustos 1924.
- ÖKE, Mim Kemal (1992), *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- SONYEL, Salâhi (1987), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, TTK Yayınları, Ankara.
- SOYSAL, İsmail (1989), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilâl N. (1990), *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, TTK Yayınları, Ankara.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (T.C.B.D.A.G.M.) (1993), *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B) (1973), *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)*, Ankara.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), (1974), *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı*, Ankara. *Tan Gazetesi*.
- Tanin Gazetesi*.
- ULUĞBAY, Hikmet (1995), *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Turkish Daily News Yayınları, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1988), *Osmanlı Tarihi*, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara. *Vakit Gazetesi*.
- YAVUZ, Ahmet (1969), *Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Takım:I, Cilt:I, Kitap: II, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Musul Meselesi Sürecinde Milaslı Gad Franko ve Çalışmaları

Yunus Nadi, “(Lozan’da) Ne Yapılıyor?”, *Anadolu’da Yeni Gün*, 30 Kasım 1922.
YURDAKUL, Şahin (1975), *Musul Meselesi*, Ankara.

İNÖNÜ DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE'DE PAMUK ÜRETİMİ VE PAMUK POLİTİKASI (1938-1950)

COTTON PRODUCTION AND COTTON POLICIES DURING INONU ERA IN TURKEY (1938-1950)

Nadir YURTOĞLU*

Geliş Tarihi/Received:22.08.2019

Kabul Tarihi/Accepted:15.11.2019

YURTOĞLU, Nadir, (2020), "İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1830-1858.

Öz

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu 11 Kasım 1938'den Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 14 Mayıs 1950'e kadar Türkiye'de pamuk üretimi ve politikasıyla bunun ekonomiye olan yansımaları makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışma, İnönü Dönemi'nde pamuk üretimi; pamuk tohumu ıslahı; pamuk ticareti; pamukla ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen kongre ve toplantılar; pamuk alanında şirketleşme ve kooperatifleşme yönünde yapılan faaliyetler ile sınırlandırılarak beş dönem dâhilinde ele alınmıştır. İnönü Dönemi'nde pamuk üretimi ve politikasının ekonomiye olan yansımaları sayısal veriler ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmanın kaynak materyalini, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri, resmi yayınlardan; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, kanunlar ve tutanak dergileri, Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, istatistik yıllıkları ve dönemin süreli yayınları arasında bulunan ekonomi dergilerinin makaleleri oluşturmaktadır. Konu incelenirken, dönemin Türkiye'si ile dünyanın pamuk yetiştiriciliği alanında yaşanan gelişmeleri göz önüne getirilerek gerekli değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Çalışmadan elde edilen sonuçlar şunlardır: İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra Türk çiftçisinin pamuk tarım tekniğini geliştirmek amacıyla yabancı ülkelerden eğitici filmler satın alınmıştır. Akabinde yerli türün dışında ABD kökenli Cleveland ve Akala pamuk cinslerinin ekim alanları genişletilerek üretimi yaygın hale getirilmiştir. Dahası pamuk üretimi ve endüstrisi sorunlarını müzakere etmek için komisyon çalışmaları yapılmış, sulama, makineleşme, tohum ıslahı, zararlılarla mücadele ve kooperatifleşme yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bu çalışmalara pamukla ilgili düzenlenen kongre ve toplantıların da ilave edilmesiyle üretim ve ihracat artırılarak milli ekonomiye önemli katkılar sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pamuk İşleri Müdürlüğü, Çukurova, Pamuk Tarımı, Pamuk Tohumu, II. Dünya Savaşı.

Abstract

This study addressed cotton production and cotton policies and their repercussions on Turkish economy between November 11, 1938 (İsmet İnönü was elected president) and May 14, 1950 (the Democratic Party came to power) in the light of numerical data. The study covered the subject matter in five periods; (1) Cotton production activities during the İnönü era, (2) cotton seed breeding, (3) cotton trade, (4) national and international communications, congresses and meetings on cotton and (5) cotton-related corporatization and cooperation activities. Data were collected from the Presidency Republican Archive Documents, official publications, Memorandum Diary of the Grand National Assembly of Turkey, laws and minute books, Official Gazette of the

*Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr. (orcid.org /0000-0001-7478-3149)

Republic of Turkey, annual statistics and articles in the financial journals of the era. The study also assessed global developments in cotton production. The results are as follows: After Ismet Inonu was elected president, foreign educational films were purchased to improve the cotton farming techniques of Turkish farmers. US Cleveland and Akala seeds as well as local seeds were widely cultivated. Moreover, commissions were established to address the problems of cotton production and industry. Significant progress was made in the fields of irrigation, mechanization, seed breeding, pest control and cooperation. In addition, congresses and meetings were held. All these efforts increased cotton production and trade, which, in turn, made significant contributions to the national economy.

Keywords: *General Directorate of Cotton Works, Çukurova, Cotton Production, Cotton Seed, World War II.*

GİRİŞ

Pamuk, Ebegümeçigiller familyasında anavatanı Hindistan olan ve kültürü yapılan bir bitki türüdür. Bu bitki, dik yapılı bir gövde ve 180 cm'ye kadar inen kazık bir köke sahiptir. Yaprakları ise çeşit durumuna göre geniş ayalıdan, ince uzun, derin oymalı şekle kadar farklı biçimde görülmektedir.¹

I. Dünya Savaşı öncesi pamuk yetiştiriciliği büyük üretici devletlere göre şekil almış, 1910-1914 yılları arasında ABD %63,08 üretim ortalamasıyla dünyada ilk sırada yerini korumuştur. Aynı dönemde bu ülkenin ardından sırayla Hindistan, Çin, Mısır ve Rusya gelmiştir.² Buna diğer ülkelerin katkıları da ilave edildiğinde 1910-1914'te toplam üretim miktarı 20.544.664 tona ulaşmıştır. Bu süreçte dünya pamuk tüketim ortalaması 4.780.000 ton olup üretici devletlerden ABD, Hindistan, Çin, Mısır, Brezilya, Peru ve Arjantin'in toplam ihracatı 2.810.000 ton civarında yer almıştır. 1914-1918 savaş döneminde ise dünya pamuk üretimi %20-25 oranında gerilerken, 1918 yılı tüketimi 3.620.000 tona, ihracatı ise 1.715.000 tona inmiştir.³

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra İtilaf Devletleriyle Osmanlı Devleti arasında imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'yle birlikte Fransızlar Adana'yı işgal etmiştir. İşgallere karşı yapılan kararlı mücadele karşısında bu ülke 5 Ocak 1922'de Adana'yı boşaltarak Büyük Millet Meclisi Hükümetine devretmiştir. Bu yörede savaştan önce yıllık pamuk rekoltesinin 120 bin balya civarında seyretmesi nedeniyle pamuğa dayalı bir sanayi bulunmakta ve bu sanayinin çırçır, iplik ve dokuma bölümlerinde 5.000'e yakın işçi çalışmaktadır. 1921 yılında üretimin 15.000 balyaya düşmesi, bu sanayii sekteye uğratmıştır. Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşundan sonra sahipleri ülkeyi terk eden

1 Sergül Çopul, *Aydın İli İkinci Ürün Pamukta (Gossypium Hirsutum L.) Farklı Azot Dozlarının Zararlılar, Doğal Düşmanlar ve Verim Üzerine Etkisinin Belirlenmesi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın, 2019, s. 1.

2 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 162-134-1, Tarih: 31.12.1938; Selman Görkey, "En Mühim İhraç Maddelerimizden Olan Pamuklarımız ve Batı Almanya", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 4.

3 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 162-134-1, Tarih: 31.12.1938; Osmanlı Devleti'nde 1453-1559 yılları arasında yağları ve lifleri için ekilen bitkilerin ekonomik önemi bilinen bir gerçek haline gelmiştir. Bu alanda başta pamuk olmak üzere kendir, kenevir, susam gibi bitkilerin geniş kazançlı piyasa ürünleri olduğu görülmektedir. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, C. 2, Tekin Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1979, s. 206; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2009, s. 249; 1897-1898, 1909-1910, 1913-1914 ve 1914-1915 yılları arasında Adana'da pamuk üretim rakamları için Bk. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 33.

büyük dokuma fabrikaları birkaç defa el değiştirmiş, bir kısmı da Milli Emlak'a intikal etmiştir.⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte pamuk alanında yeni bir dönemi başlatan Atatürk, ülkede milli bir dokuma endüstrisinin teşkil edilip bu endüstrinin gerek duyduğu üretimin gerçekleştirilmesi yolunda büyük çaba harcamıştır. İlk etapta farklı türde pamuk tohumlarının ülkeye getirilip üretim çiftliklerinde denenmesi ardından rekor düzeyde yüksek ABD kökenli Akala ve Cleveland türlerinin tarımı yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren pamuk ıslahının yapılarak Akala ve Cleveland türlerin yaygınlaştırılmasında 1926 yılında Adana, 1931'de Eskişehir ve 1933'te de Nazilli'de kurulan pamuk üretim çiftliklerinin önemli bir işlevi yerine getirdiği gözlemlenmektedir.⁶ Ayrıca pamuk ıslahı, ekim alanlarının artırılması ve maliyet fiyatlarının düşürülmesi hususunda gerekli çalışmaları yapmak üzere 4 Haziran 1937 tarih ve 3203 sayılı Kanunla *Pamuk İşleri Müdürlüğü* kurulmuştur.⁷

Bu dönemde, endüstri bitkileri içinde lif ve yağ özelliği bulunan pamuğun, birçok sanayinin temel hammaddesini de karşıladığı bilinmektedir. Lifi ile dokuma sanayi, çekirdeğinden elde edilen yağlı ile bitkisel yağ sanayi, kapçık ve küspesiyle yem sanayi ve lifleriyle de selüloz sanayinin hammaddesi teşkil edilmiştir.⁸

1. İnönü Dönemi'nde Pamuk Üretimi

İnönü Dönemi'nde pamuk üretimi ile ilgili yapılan çalışmaların başında, pamuk tarım tekniğinin geliştirilmesine yönelik filmlerin satın alınarak Türk çiftçisine kazandırılması olmuştur. Mısır Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan pamuk ekimine ait teknik çalışma ve yenilikleri gösteren 1.400 metre uzunluğundaki filmin Türk Tarım Bakanlığı yetkililerince satın alınması için gereken 30 İngiliz Lirasının 1939 yılı döviz cetvelleri küçük giderler kaleminden karşılanması, 18 Mayıs 1939 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.⁹

Pamuk tarım tekniğinin geliştirilmesi ve türlerinin ekimine önem verilmesiyle ilgili atılan adımlar sayesinde 1939-1940 yıllarında 2.135.210 dekar Cleveland, 1.318.700

4 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 172-173; Atatürk Dönemi'nde 1929 yılının Haziranında kurulan *Pamuk ve Nebati Yağlar Sanayii TAŞ* hakkında bilgi almak için Bk. A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Basım, Ankara, 1997, s. 15.

5 Akala ve Cleveland türü pamuk tohum yetiştirme çalışmaları için Bk. Aslan Tufan Yazman, "Beyaz Altın", İktisadi Yürüyüş, C. 2, S. 20, Yıl: 1, 16 Eylül 1940, s. 1; Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-III", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 31, Yıl: 2, 16 Mart 1941, s. 11; Necati Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", İktisadi Yürüyüş, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 9.

6 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 309; 1933 yılında fabrikalarının pamuk ihtiyaçları hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. Ayşe Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933; Raporlar* TTK Yayınları, Ankara, 1972, s. 27; ABD ve Rusya'da kullanılan toz ilacın 1936 yılından itibaren Türkiye'de kullanımı neticesinde 65.319 hektar ekili pamuk alanları zararlılara karşı ilaçlanmıştır. Recep Görkmen, "Zirai Mücadele İşleri", İktisadi Yürüyüş, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 37.

7 TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 847; *Resmi Gazete*, Sayı No. 3630, 14 Haziran 1937.

8 http://www.taris.com.tr/pamukweb/t_pamuk_hak.asp, Erişim Tarihi: 27.07.2019; Nihat Küçük, *Fiyat ve Diğer Ekonomik Faktörlerin Pamuk Arzına Etkileri ve Pamuk Arzında 2023 Vizyonu: Türkiye Örneği*, Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 2015, s. 1.

9 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 87-44-5, Tarih: 18.05.1939.

dekar Akala ve 2.596.090 dekar yerli türde pamuk ekimi yapılmıştır.¹⁰ Buna ilave olarak Nazilli Pamuk İstasyonu 1939 yılında 1.200.000 ve 1940'da da 1.500.000 kg halde ürettiği Akala Pamuğunu İzmir, Aydın, Balıkesir, Denizli, Manisa, Kütahya, Çanakkale Isparta, Muğla, Antalya, Burdur, Bilecik, Tekirdağ ve Bursa çevrelerine sevk etmiştir.¹¹ Ayrıca 1940 yılında 92.125 dekarlık ekili pamuk alanlarında yeşil kurt zararlısıyla mücadele çalışması yürütülmüştür.¹²

Pamuğun, tarımı yapılan her coğrafyada kolayca benimsenmesi, bir yandan bu ürünün kısa sürede yaygınlaşmasının önünü açarken öbür yandan ülke ekonomilerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Örneğin 1621 yılında ABD Virginia'da yetiştirilmeye başlanan pamuğun, zamanla iklim ve toprağı uygun ülkenin diğer bölgelerine de yayıldığı görülmektedir. 1941 yılına gelindiğinde önceki dönemlerde olduğu gibi dünya üretiminin neredeyse yarısına yakın bir miktarını ABD'nin karşıladığı bilinmektedir. Pamuk bu ülkenin yanı sıra Mısır'da da ülkenin ekonomik hayatını yükselterek canlı kalmasını sağlamıştır.¹³

Pamuk üretiminin gelişmesi ve ekonomilere katkı sağlamasında, makineli tarıma önem verilip dış ülkelerden ekim araçlarının ithal edilmesi etkili olmuştur. ABD'den satın alınan 300 adet pamuk mibzeri, yapılan sözleşme gereği belirlenen süre zarfında Executive adlı vapura yüklenererek yola çıkarılmıştır. Ancak İtalya'nın II. Dünya Savaşı'na katılarak Akdeniz çevresinde harp alanına girmesi ve ABD bayrağı taşıyan gemilerin bu sulardaki seferlerden men edilmesi, adı geçen vapurun geri dönerek taşıdığı makineleri New York limanına indirmesine neden olmuştur. Nakliye ve sigorta masrafları müteahhide ait olan ABD'den Haydarpaşa rıhtımına kadar taşınacak makinelere ikinci kez yapılacak harcamaların devlet tarafından karşılanmasına kanaat getirilmiş ve bu ödeme için Bakanlar Kurulundan görüş talep edilmişse de Maliye Bakanlığı böyle bir kararın alınmasının gerekli olmadığı görüşünü ileri sürmüştür.¹⁴

Türkiye'de pamuk mibzeri satın alımı yolunda yapılan girişimlerin yanı sıra pamuk endüstrisinin sorunlarını müzakere etmek için komisyon çalışmaları da yürütülmüştür. Pamuk sanayinin üretimini artırmak ve bu sanayi ile ilgili işçilik, hammadde, malzeme, yedek parça ve maliyet sorunlarını gözden geçirmek üzere Maliye, Ticaret, Tarım, Ekonomi Bakanlıklarıyla, Sümerbank yetkilileri ve Adana Milli Mensucat Fabrikası Limited Şirketi Fen Müşavirinin iştirakiyle bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon 20 Ekim 1941 tarihinde Ekonomi Bakanlığında ilk toplantısını gerçekleştirerek pamuk sanayi ile ilgili tüm sorunları ele almıştır. Ancak konunun önem ve kapsamı Adliye, İçişleri, Milli Savunma ve Sağlık Bakanlıklarıyla, Başbakanlık Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü de ilgilendirdiğinden, komisyon toplantılarına adı geçen Bakanlıklar ile Genel Müdürlük yetkililerinin katılımları da uygun görülmüştür.¹⁵

10 Necati Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", s. 9; 1939 yılında Türkiye'de saf pamuk üretim miktarı 64.000 ton civarında yer almıştır. Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)* Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969, s. 45.

11 Ekrem Yazman, "Nazilli Pamuk İstasyonu", İktisadi Yürüyüş, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci teşrin 1940, s. 5; İğdir'daki ekonomik teşekküllere el altından propaganda ile engel olmak isteyen birkaç açgözlü komisyoncunun tavrına karşı 3. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in İğdir Kaymakamı vasıtasıyla pamuk üreticilerine dikkate almaları için bir beyanname göndermiştir. Bu beyanname ile ilgili bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 87-44-5, Tarih: 28.12.1938.

12 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 274.

13 Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 12; ABD'de yetiştirilen pamuğun tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. Besim Darkot, "Pamuk", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1953, s. 52.

14 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 183-260-12, Tarih: 24.07.1941.

15 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 166-157-3, Tarih: 31.10.1941; 16 Mart 1941'de Tarsus'ta esen şiddetli rüzgâr

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)

Pamuk sanayinin gelişmesi için yapılan komisyon çalışmalarının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Adana Pamuk Müessesesi ile Toprak Mahsulleri Ofisi ve Halk Bankası Genel Müdürlüklerinin bazı görevlerinin uzmanlık alanı olarak tespiti, 3659 sayılı Kanunun 9. maddesine göre, 22 Ağustos 1944'te Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.¹⁶

Bu arada, II. Dünya Savaşı'nın baş göstermesi, pamuk fiyatlarının artışına neden olmuştur. Savaştan önce 40 kuruş olan Türkiye'de pamuğun kg fiyatı, savaşın ilk yedi ayında 60 kuruşa fırlamıştır. ABD'de de ise 27 kuruş olan pamuk fiyatı 32 kuruşa yükselmiştir. Bu dönemde tek parti yönetiminin Tarım Bakanı Muhlis Erkmən, Ankara radyosunda çiftçilere bol ekim yapıp üretime katılmalarını tavsiye ederek savaşın ortaya koyduğu sıkıntıların giderileceğini düşünmüştür. Ekimi teşvik etmek amacıyla hükümetin yapabileceğinden fazlasını yaptığını dile getiren Erkmən, 1939-1940 yılında muhtaç çiftçilere 18 milyon kg tohumluk verildiğini belirtmiştir. Ayrıca 2 milyon kg' a yakın Cleveland ve Akala pamuk tohumunun dağıtıldığını da sözlerine ilave eden Erkmən, pamuğun yabancı ülkelerden en istekli müşterisi bulunan bir mahsul haline geldiğini ifade etmiştir.¹⁷

Savaş başlarında Türkiye'de yaşanan ekonomik bunalım, karaborsa ve hayat pahalılığına tedbir olarak 18 Ocak 1940 tarihinde 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu çıkarılmıştır.¹⁸ Bu Kanunun 7. ve 14. maddelerine dayanılarak İzmir, Balıkesir, Kütahya, Manisa, Aydın, Denizli, Antalya, İçel, Seyhan, Hatay, Gaziantep, Maraş, Malatya ve Elazığ'ın 1945-1946 üretim yılı pamuklarına el konulması ve bu hususta yapılacak işlem hakkında K/606 sayılı Kararın devreye sokulması, Bakanlar Kurulunun 6 Eylül 1945 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.¹⁹

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Türkiye'de pamuk üretiminin artırılması yolunda incelemelerde bulunan özel bir komisyon çalışmalarını tamamlamıştır. Buna göre, pamuk ekicilerinin teşviki için alınması gereken tedbirler şu şekilde belirlenmiştir:²⁰

1. Pamuk üreticilerine daha fazla kredi imkânlarının sunulması başta olmak üzere çeşitli kolaylıkların sağlanması.
2. Ekim çalışmalarında kullanılacak motorlu araçlar ile bunların akaryakıt ihtiyacının dış ülkelerden temin edilmesi.
3. İlerleyen zamanlarda pamuğun diğer tarım ürünlerinde olduğu gibi fiyatının korunmasına özen gösterilmesi.

Türkiye'de pamuk üretiminin artırılmasında sulamaya da önem verilmiştir. Sınırlı ve küçük ölçekli uygulamalar dışında Türkiye'de yazlık mahsullerin geniş çapta sulanması yenı bir tarım yöntemi olarak kabul edilmiştir. 1936 ve 1937 yıllarında Nazilli çevresindeki nedeniyle çırçır fabrikasının pamuk balyası istifine ait deponun üst kısmındaki çinkoların yerinden kopmasıyla fabrikada meydana gelen zarar ile ilgili İçişleri Bakanlığında Başbakanlık Müsteşarlığına gönderilen yazı hakkında bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 121-862-31, Tarih: 30.03.1941

16 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 106-60-17, Tarih: 22.08.1944; 3659 sayılı *Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanunun* 9. maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 20, 03.07.1939, s. 797; *Resmî Gazete*, Sayı No: 4255, 11 Temmuz 1939.

17 Muhlis Erkmən, "Saban Başına", *İktisadi Yürüyüş*, S. 9, Yıl: 1, 15 Nisan 1940, s. 6-7.

18 TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 21, 18.01.1940, s. 167-168; *Resmî Gazete*, Sayı No: 4417, 26 Ocak 1940.

19 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 109-55-2, Tarih: 06.09.1945.

20 Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Ziraat Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 31, Yıl: 4, Ocak 1946, s. 26; Bu dönemde pamuk tohumundan yağ elde etme endüstrisinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuş, bu gelişmede bilhassa üretim maliyetinin düşürülmesi zaruri görülmüştür. "Pamuk Yağı Sanayiinde Terakkiler", *Türk Ekonomisi*, S. 32, Yıl: 4, Şubat 1946, s. 58.

Menderes'ten motor ve dolaplar kullanılarak başlanan pamuk sulama faaliyetleri, üretimde verimli neticelerin alınması sonucunda yaygınlaşmaya başlamıştır. Nazilli-Sarayköy arasındaki Feslek regülatörü ve Menderes kenarında kurulan su tulumbaları sayesinde 100 bin dönüme yakın arazide sulu pamuk tarımı yapılmıştır. Sadece Feslek regülatöründen 50 bin dönüm arazi sulanmıştır. Bu regülatörün sağ ve solundaki kanalların tamamlanması ve Menderes suyundan beslenmesinin sağlanmasından sonra sulama alanının 150 bin dönüme çıkarılması öngörülmüştür. Mevcut Gediz Nehri üzerindeki Emir-i Alem regülatörü ve diğer nehirler üzerinde buna eklenecek su tesisleriyle sulu pamuk tarımı, üretimde ön planda yer almaya aday gösterilmiştir. 1940'lı yılların baş ve ortalarında Ege Bölgesinin ortalama pamuk rekoltesi 50.000 balya iken, sulu pamuk tarımının yaygınlaşmaya başladığı 1947 yılından itibaren bu miktar 125.000 balyayı aşmış, hava şartlarının uygun gitmesi durumunda 1950 yılında bu rakamın 150 bin balyanın üzerine çıkması kaçınılmaz olarak kabul edilmiştir.²¹

Tablo 1'de 1940 ile 1950 yılları arasında pamuk mahsulünün coğrafi dağılımı gösterilmiştir.

TABLO: 1. Pamuk Mahsulünün Coğrafi Dağılımı (1940-1950)

İller	Yıllar (Ton Hesabıyla)					
	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Seyhan	29.905	25.317	30.979	26.242	29.100	36.868
Manisa	10.105	7.871	8.850	5.174	6.049	2.830
Aydın	8.514	7.030	6.454	3.791	2.408	4.132
İçel	7.049	7.000	12.327	9.187	9.000	3.770
Denizli	4.043	3.748	4.722	1.677	1.775	1.601
Kars	1.329	281	233	33	515	603
G. Antep	1.080	670	738	21	3	5
Antalya	691	373	620	410	1.617	1.140
Balıkesir	686	448	535	480	1.172	124
Bilecik	568	500	626	598	107	55
Maraş	505	651	643	10	4	10
Toplam	64.875	53.889	66.727	47.623	51.750	51.138
Saire	12.240	10.447	7.328	5.769	7.166	3.241
Genel Toplam	77.115	64.336	74.055	53.392	58.916	54.379

Kaynak: İGM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 245; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yayın No: 198, Ankara, 1943, s. 125; İGM, İstatistik Yıllığı 1949, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 164.

Tablo 1'e göre, 1940 ile 1945 yılları arasında Türkiye'de belli başlı pamuk üretim merkezlerinden olan 11 vilayet ve diğerlerinde üretim bakımından yıldan yıla bir istikrarsızlık söz konusudur. Bu vilayetler arasında yapılan pamuk üretiminde 178.411 ton ile Seyhan ilk sırada yer alırken, bunu 48.333 ton ile İçel, 40.879 ton ile Manisa ve 32.329 ton ile Aydın sırayla takip etmiştir. Aynı yıllar arasında 382.193 ton olan toplam üretimde, dört ilin payı 299.952 ton olarak belirlenmiştir.

21 Nazmi Topçuoğlu, "Sulu Pamuk Ziraatı", İktisadi Yürüyüş, C. 11, S. 243, Yıl. 11, Şubat 1950, s. 6.

Seyhan Milletvekili Mustafa Hilmi Uran, Çukurova'daki pamuk üreticilerinin durumu hakkında hazırladığı bir raporu 5 Aralık 1946 tarihinde Başbakan Recep Peker göndermiştir. Bu rapora göre: Pamuk küspesinin dış ülkelere ihracına izin verilmesi, küspe fiyatlarını dört kat artırmıştır. Fiyatlardaki aşırı yükseliş birkaç fabrikatörün büyük karlar sağlamasına yol açarken üreticilerin gelirlerine yansımamıştır. Bu durum Çukurova Bölgesi pamuk yetiştiricilerinde büyük rahatsızlık uyandırmıştır.²²

Türkiye'de pamuk üretim politikasındaki iki hedeften biri milli dokuma sanayinin muhtaç olduğu kalite ve miktardaki pamuğu temin etmek, diğeri ise üretim fazlası mahsullerin dış piyasalara sürülerek ülkeye döviz kazandırmaktır. Bu dönemde üretilen pamuğun iç piyasalardaki başlıca müşterisi Sümerbank'tır. 1948 yılı itibarıyla bu kuruluşun fabrikalarında 4 milyon kg'ı Ege, 10 milyon kg'ı da Adana Bölgesinden olmak üzere toplamda 14 milyon kg Akala pamuğu ile 317 bin kg Cleveland ve 2 milyon kg yerli tür işlenmiştir.²³

Pamuk sanayiinin gelişimi üretimin yeterli düzeyde yapılmasına bağlı olmuş, zaman zaman mahsul zararlıları rekolteyi düşürmüştür. 1948 yılında pamuk üretiminin savaştan önceki yıllara ait ortalamanın üzerine çıkacağı tahmin edilmesine rağmen, aynı yılda haşerelerle mücadele edici maddelerin yetersizliği, mahsullerin %35 oranında zarar görmesine neden olmuştur. Bu dönemde bilhassa Doğu Avrupa ülkelerinde Türk pamuğu revaç bulmuş, fiyatlar dünya ortalamasının biraz üzerinde yer almıştır.²⁴

Türkiye'de pamuk zararlılarıyla mücadeleye ihtiyaç duyulduğu bir dönemde, Hatay, Antalya, Malatya, Elâziğ, Diyarbakır, G. Antep, Maraş, Tokat ve Erzincan yöreleriyle Sakarya Vadisinde, pamukçuluğa gün geçtikçe ilginin arttığı, Hatay'da %20 ve Antalya'da %50 oranında gerçekleştirilen rekolte fazlalığından anlaşılmaktadır. Pamuk tarımının gelişimine neden olan etkenlerin başında fiyatların serbest bırakılıp ihracata izin verilmesi gelmektedir.²⁵

Tablo 2'de 1938 ile 1950 yılları arasında Türkiye'de ekilen pamuk alanı, üretilen saf pamuk miktarı, ekim payı ve ekiliş yüzdeleri gösterilmiştir.

22 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 42-249-15, Tarih: 09.12.1946; 1 Ağustostan başlayan 1945-1949 yılları ortalamasında pamuk ekiliş, üretim ve ihracat ortalamaları için Bk. *FAO Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1962, s. 55.

23 K. Ömer Çağlar, "Pamuk Politikamızın Gidişi", İktisadi Yürüyüş, C. 11, S. 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s. 2.

24 Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, İktisadi Dairesinin Hazırladığı Rapor-IV, "Türkiye'de Ziraat, Orman, Balıkçılık ve Bunlarla İlgili İşler", İktisadi Yürüyüş, C. 11, S. 249, Yıl: 11, 21 Mayıs 1950, s. 4, 17.

25 Çağlar, *a.g.m.*, s. 2.

TABLO: 2. Türkiye’de Pamuk Ekim Alanları ve Saf Pamuk Üretimi (1938-1950)

Yıllar	Ekim Alanı (Hektar)	Üretim (Ton)	Ekim Payı (%)	Verim (Kg/Hektar)
1938	275.249	64.731	61.3	235
1939	292.643	63.950	61.4	220
1940	324.636	77.115	61.7	238
1941	327.538	64.184	61.7	196
1942	326.687	74.055	62.9	227
1943	219.948	53.392	56.8	244
1944	260.685	58.916	58.8	226
1945	231.377	54.379	52.7	235
1946	246.692	59.027	53.7	239
1947	205.930	51.456	45.5	250
1948	297.761	58.198	51.0	195
1949	305.305	104.156	51.6	341
1950	448.459	118.377	62.2	264

Kaynak: İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 213; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 127, 153-154, 162-163; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 106, 130; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1998, Yayın No: 2252, Ankara, 2001, s. 190-191, 226; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002, Yayın No: 2790, Ankara, 2003, s. 186-187, 218, 222; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006, Yayın No: 3114, Ankara, 2007, s. 199-200, 227, 231; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2011, Yayın No: 3890, Ankara, 2012, s. 184-185, 189; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2012, Yayın No: 4132, Ankara, 2013, s. 171, 174.

Tablo 2’ye göre 1938’den 1950 yılına kadar olan dönemde pamuk ekim alanları ile ekim payının ilk dört ve son dört yılı ile üretim miktarının son dört yılı dışında, diğer yıllar ile kg başına verimde inişli çıkışlı bir seyir takip edilmiştir. Buna rağmen 1938’de 275.249 hektar olan pamuk ekim alanı, 173.210 hektar artışla 1950’de 448.459 hektara; 64.731 ton olan üretim 53.646 ton artışla 1950’de 118.377 tona; %61.3 olan ekim payı 0,9 artışla 1950’de %62,2’ye ve 235 kg olan hektar başına alınan pamuk verimi 29 kg artışla 1950’de 264 kg’a yükselmiştir.

2.Pamuk Tohumu Islahı

İnönü Dönemi’nde pamuk üretiminin gelişimine yönelik yapılan çalışmaların yanı sıra pamuk ıslahına da önem verilmiştir. Türkiye’deki pamuk türlerinin ıslahı için Tarım Bakanlığı tarafından ABD’den getirilecek kaliteli 10 ton pamuk tohumu bedeline karşılık, 1938 takvim yılı döviz cetvellerinin resmi daireler satın alım faslına Tarım Bakanlığı tahsisatından 5.000 liralık dövizin ayrılmasına izin verilmesi, 15 Aralık 1938 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.²⁶

26 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 85-103-17, Tarih: 15.12.1938.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)

Aynı yılda Adana, Eskişehir, Nazilli pamuk üretim çiftliklerine ilâveten biri Malatya, diğeri de Iğdır'da olmak üzere iki yeni müessesenin kurulması tasarlanmıştır. Bunun dışında pamuk ekiminin genişlediği çevrelerde dört adet küçük çırçır evi tesis edilmesinin yanı sıra Trakya Bölgesi, yeni çeşit pamuk alanına alınıp bu çevrede de üretme çiftliği kurulmak üzere gerekli arazinin istimlak edilmesi planlanmıştır. Adana havalisindeki yeni tür pamuk evsafının korunması için tohumlukların zaman zaman yenileştirilmesini sağlamakla birlikte yılda 20.000 lira harcanarak kiralananmakta olan arazinin dahi istimlak edilmesi düşünülmüştür. Yukarıda yapılması düşünülen bütün işler için Tarım Bakanlığı bütçesinden 300.000 lira tahsis edilmiştir.²⁷

Pamuk ıslahı ve yetiştirilme masrafları için 1940 malî yılı Tarım Bakanlığı bütçesinin 910. faslının birinci maddesine konulan 177.000 liralık tahsisatın harcama yönlerini gösteren formül ile bu işlerde çalıştırılacak memur ve hizmetlilere ait kadronun onaylanması, 2582 sayılı Kanunun 3. maddesine göre, 4 Temmuz 1940'ta Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.²⁸

1940 malî yılı için ayrılan ödenekle çeşitli pamukçuluk kurumlarında ıslah deneme ve üretme çalışmaları sürdürülerek 700 ton Cleveland ve 500 ton da saf Akala tohumu dağıtılmıştır. Ayrıca mevcut çırçır evlerinin işletilmesiyle birlikte iki çırçır evi daha faaliyete geçirilmiş, Sakarya Bölgesinde iyi tohumluk temini için kütlü halde pamuk satın alımı yapılmıştır. Dahası yeni pamuk alanı arayışına girilerek tarımının teşvik edilmesi düşünülmüş, güney çevrelerinde yapılan denemelere göre iyi netice veren yerlerde Akala varyetesi ekiminin yaygınlaştırılacağı ve yeniden getirilecek 20 selektörün işletmeye konulacağı planlanmıştır.²⁹

Pamuk ıslah ve üretme müesseseleri, ıslah ve deneme çalışmalarına tahsis edilen yardım ödeneği dışında, döner sermaye ile de faaliyetini sürdürmüştür. 1941 yılı bütçesi 670.304 lirayı bulan bu müesseselerin sermayesi, 331.870 lira kasa ve banka nakit mevcutlarıyla birlikte 955.945 liraya ulaşmıştır. Yüksek vasıflı pamuk tarımının yapılması için 1941'de parasız veya maliyet fiyatı üzerinden dağıtılan Cleveland tohumu miktarı 639.635, Akala ise 199.926 kilogramdır.³⁰

1942 yılına gelindiğinde pamuk deneme, ıslah ve üretme çiftliklerinin dağıttığı Akala pamuk tohumu miktarı 300.000, Cleveland tohumu miktarı ise 620.000 kilogramdır. 1943 yılı itibarıyla Çukurova Bölgesinin tamamında Akala türünün yaygın hale getirilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir.³¹

Kaliteli ve randımanlı çeşitlerin ekimini gerçekleştirmek için Tarım Bakanlığı Adana, Nazilli, Eskişehir pamuk istasyonları ve üretme çiftlikleri aracılığıyla 1942 yılının ikinci yarısının sonlarına kadar 10.000 tondan fazla ıslah edilmiş tohumu ücretsiz veya maliyet fiyatı üzerinden üreticilere dağıtmıştır.³²

1942 yılında Çukurova'dan elde edilmesi düşünülen 3.000-3.500 ton Akala tohumunun

27 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1938 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, S. Sayısı: 181, TBMM Matbaası, Ankara, 1938, s. 55-56.

28 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-66-3, Tarih: 04.07.1940; 2582 sayılı *Merinos Koyunları Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumu Üretilmesi Hakkında Kanunun* 3. maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 05.07.1934, s. 988; *Resmî Gazete*, Sayı No: 2752, 15 Temmuz 1934.

29 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 276.

30 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 265.

31 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 24.05.1943, s. 244.

32 Necati Turgay, "Millî Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", s. 9.

Ziraat Bankası aracılığıyla alınıp maliyet fiyatları üzerinden çiftçiye satılması ve elde kalacak miktarın da yağ fabrikalarına devredilmesi halinde ortaya çıkabilecek zararın Tarım Bakanlığınca karşılanması, 1682 sayılı Kanuna göre 11 Eylül 1942'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.³³

Yine Seyhan merkez kazasıyla İçel vilayetinin Akala pamuk tohumluğu ihtiyacının giderilmesi için 1943 yılında Çukurova'dan elde edilecek mahsulden sağlanacak 2.000 ile 2.500 ton Akala çığidinin maliyet bedeli altında satılmasında zorunluluk hâsıl olduğu takdirde, ortaya çıkacak zararın Tarım Bakanlığı tarafından karşılanması, 27 Kasım 1943'te Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.³⁴

Pamukla ilgili yapılan icraatlar, her yıl takdire şayan bir gelişme göstermiştir. 1943 yılında üretilen ıslah edilmiş saf tohumluktan 400 ton Akala türü, Ege ve Çukurova üreticilerine satılmış, İçel ve Seyhan'da Akalanın temin ve yaygınlaştırılması 1944 yılında 1.000.000 dekar üzerinden hesaplanarak programlaştırılmıştır. Aynı yıl İçdir mıntıkasında da 100 ton saf tohumun dağıtılması kararlaştırılmıştır. Pamuk işleri müesseselerindeki 867 sayılı Kanun gereğince verilen döner sermayenin de bir önceki malî yıla göre gelişerek 342.923 liralık bir kâr elde ettiği gözlemlenmektedir.³⁵

Bu dönemde pamuk tohumu üretimini sağlayan çiftliklerin faaliyetlerinde sermayenin önemli olduğu bilinen bir gerçek haline gelmiştir. 1947 yılına gelindiğinde Adana Pamuk Üretme Çiftliğinin sermayesi 2.675.387 lira, Nazilli'nin 462.868 lira ve Eskişehir'in ise 114.470 lira olmuştur. 1939'da tesis edilen Malatya Pamuk Üretme Çiftliğinin sermayesi 98.157 lira ve 1946'da tesis edilen Manisa Pamuk Üretme Çiftliğinin sermayesi yine 1947 yılı itibarıyla 88.400 lira olmuştur.³⁶

Sermayeleriyle pamuk yetiştiriciliğine katkı sağlayan üretme çiftliklerinin faaliyetlerine Pamuk İşleri Müdürlüğü de iştirak etmiştir. 4 Haziran 1937 tarih ve 3203 sayılı *Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilat Kanununun* 8. maddesi uyarınca kurulan ve 11 yıldır faaliyetini sürdüren Pamuk İşleri Müdürlüğü'nün belli başlı amaçları şunlardır:³⁷

1. Ülke şartlarına uygun, kalitesi yüksek pamuk türlerini ıslah yoluyla elde etmek,
2. Seçkin türleri üreterek yaymak,
3. Yabancı çeşitlerin ekimini men etmek,
4. Her nevi hastalıklarla mücadele etmek,
5. Çırcır fabrikalarını kontrol etmek,
6. Pamuk ekim alanlarının genişletilmesi yolunda her türlü propaganda işlerini yerine getirmektir. Bu hedeflere ulaşmak için sayıları irili ufaklı sekizi bulan pamuk deneme ve ıslah istasyonlarıyla üretme çiftlikleri ve deneme tarlaları kurulmuştur. Bu müesseselere

33 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 99-82-5, Tarih: 09.11.1942; 3 Haziran 1930 tarih ve 1682 sayılı *Ziraat Bankasınınca Tedarik Olunacak Tohumlukların Satış Zararlarının Ödenmesi Hakkında Kanunun* ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 3, C. 8, 03.06.1930, s. 726; *Resmî Gazete*, Sayı No: 1513, 7 Haziran 1930.

34 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 104-2-38, Tarih: 27.11.1943.

35 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, s. 270; 867 sayılı Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 29.05.1926, s. 913; *Resmî Gazete*, Sayı No: 403, 20 Haziran 1926.

36 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 309.

37 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 299.

1934'ten sonra bütçeden verilen 2.280.000 lira ödenekten 561.000 lirası tesislere harcanmıştır.

Pamuk İşleri Müdürlüğünce 1944'te yapılan çalışmalar neticesinde 1.000 ton saf Akala tohumu dağıtılmış, üreticilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 700 ton saf pamuk tohumunun dağıtımına da aracılık edilmiştir. Buna ilaveten 1.000 ton tohum selektörden geçirilmiş, 867 sayılı Kanuna göre döner sermayenin bir önceki yıl elde ettiği üretim miktarı 1923 ton, net kâr ise 168.949 lira olmuştur.³⁸

Mevcut kurumlarıyla Pamuk İşleri Müdürlüğü, uzun denemelerden sonra yüksek vasıf ve verimde yerli ve yabancı tipleri elde etmeye muvaffak olmuştur. Ayrıca bu kurum 1948 yılında bir yandan bölge pamuklarını selektörden geçirip, köylü pamuklarını mahlaç haline getirirken öbür yandan mevcut yedi çırçır eviyle pamuk üreticilerine yardım ederek üretilen tohumları çiftçilere dağıtmıştır.³⁹

Yapılan bu çalışmalar için Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen ödenekler artırılmıştır. 1949 yılı bütçesinde pamuk işlerine ayrılan ödenek bir önceki yıla göre 154.000 lira fazla olmuştur. Bu fazlalığın 100.000 lirası, örnek ekimlerin yapılması, pamuk üretimini teşvik için parasız tohum dağıtımı ve diğer yardımlara tahsis edilmiştir. Nitekim bir önceki yıl su baskını ve yeşil kurt afetine maruz kalan Adana çiftçilerine yapılan 1.400 ton tohum yardımının piyasa değeri 392.000 liradır. Zirai yardımların esasları bir talimatnameye bağlı tutulmamış, mevcut teamüllere göre bir heyet tarafından tespit edilen ihtiyaçlar sıraya konmuştur. Fazla ödeneğin 34.000 lirasının da ülkenin ıslah edilmiş pamuk, lif, yağlı bitki tohumlukları ihtiyacını karşılamak maksadıyla bazı yerlerde yeniden açılması tasarlanan üretme çiftliği çekirdek tesislerine harcanması düşünülmüştür.⁴⁰

Pamuk İslah İstasyonlarının nitelikli tohumluk elde etmek için uzun süreden beri çalışma yaptığı da bilinmektedir. Çukurova'da pamuk ıslah istasyonlarının bulunduğu Akala-130 ve Yerli-193 tohum tipi ile Nazilli Pamuk İstasyonunun yetiştirdiği Akala-1086 tohum varyetesi, pamuk bölgelerinin toprak ve iklim şartlarına uygun, verimi yüksek, telleri de aynı türden iyi pamuk cinsleri tohum ıslahı çalışmalarına örnek gösterilebilir. Nazilli'deki tohum tipi, tel uzunluğu, tel endeksi, koza ağırlığı, aynı tür yapısı, temiz açılışı ve erkencilik gibi özellikleriyle orijinal Akalaya da üstün sayılmıştır. Tohum çalışmalarında Tarım Bakanlığının takip ettiği başlıca politika, üretim bölgelerindeki kaliteli olmayan tohumları ıslah edilmiş tohumlarla değiştirmektir. Bu amaçla 1948'de Sümerbank vasıtasıyla 700 ton Akala tohumu, 1949'da da 345 ton Akala ve ıslah edilmiş yerli pamuk tohumu çiftçilere verilmiştir. Ayrıca pamuk tarımının teşvik edildiği, ikinci derecedeki vilayet çiftçilerine de parasız halde 25 ton saf Akala tohumu dağıtılmıştır. Bunlara ilave olarak ABD pamuk tarımında önemli yer edinen sekiz yeni pamuk varyetesi getirilerek Çukurova ve Nazilli pamuk istasyonlarında deneme çalışmalarına girilmiştir.⁴¹

Nitelikli pamuk tohumu dağıtımı ile yeni türlerinin deneme çalışmalarının revaçta olduğu bir süreçte, Türkiye'de pamuğun ortalama %60'şını üreten Çukurova Bölgesinin 1948-1949 mahsul döneminde 209 bin balya olan üretiminin, 1949-1950 yılında 260 bin balyaya yükseldiği görülmektedir.⁴² Bunun yanı sıra 1950'de üretilen 122,4 bin

38 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı Yedi Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, s. 290.

39 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, s. 299.

40 Aynı Yer.

41 Çağlar, *a.g.m.*, s. 2.

42 Muvaffak Uğur, İrfan Ülkü, "Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri; 1949 ve 1950 Yılı Çalışmaları Hakkında Rapor", İktisadi Yürüyüş, C. 12, S. 267, Yıl: 12, 15 Şubat 1951, s. 11.

ton pamuktan yaklaşık 40 bin tonu ülke içerisindeki mevcut dokuma fabrikalarında işlenmiştir.⁴³

Pamukun üretim ve endüstrisinin gelişiminde kaliteli tohumların devreye sokulmasının belirli bir maliyeti gerektirmesi, Tarım Bakanlığı bütçesinden ödenekler tahsis edilmesine yol açmıştır. 2582 sayılı Kanun gereğince pamuk ıslahı, ıslah edilmiş pamuk tohumu satın alım, üretim ve dağıtım işleri genel masrafları için 1938 yılı Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen miktar 300.000 liradır.⁴⁴ Bu rakam 1939 yılında da 300.000 lira olarak belirlenmiştir.⁴⁵ 1940 yılına gelindiğinde pamuk ıslahı ve ıslah edilmiş pamuk tohumu satın alım, üretim ve dağıtım işleri genel masraflarıyla geçici memuriyet harcırahı olarak Tarım Bakanlığı bütçesinden ayrılan ödenek 192.000 liraya düşürülmüştür.⁴⁶ 1941 yılının her türlü pamuk işleri masrafı 193.000 lira olarak tespit edilmiştir.⁴⁷ 1942’de bu rakam 182.000 lira olarak belirlenmiştir.⁴⁸ 1943’e gelindiğinde her türlü pamuk faaliyeti harcamaları için Tarım Bakanlığı bütçesinden ayrılan ödenek 121.000 lira olmuştur.⁴⁹ 1944 yılında bu rakam 135.000 liraya çıkarılmıştır.⁵⁰ 1945 yılı 7 aylık dönem için pamuk işleriyle ilgili Tarım Bakanlığında tahsis edilen ödenek 81.650 lira olmuştur.⁵¹ 1946 yılında genel gider, geçici görev yolluğu ve taşıt giderleri adı altında pamuk işleri için Tarım Bakanlığı bütçesinden ayrılan ödenek 139.870 liraya yükseltilmiştir.⁵² 1947 yılında bu rakam 120.142 lira olarak belirlenmiştir.⁵³ 1948 yılına gelindiğinde pamuk işleri için Tarım Bakanlığında ayrılan ödenek 118.250 lira olarak tespit edilmiştir.⁵⁴

Türkiye’de 1938’den 1950’ye kadar olan dönemde pamuk tohumu üretim çalışmalarına gelince: 1938 yılında 171.000 ton olan pamuk tohumu üretimi 1939’da 156.000, 1940’ta ise 146.000 ton olarak gerçekleştirilmiştir. İlerleyen yıllarda pamuk tohumu üretim çalışmalarına devam edilmiş, 1941’de 130.000, 1942’de 163.000, 1943’te 118.000, 1944’te 74.000, 1945’te 65.000, 1946’da 111.000, 1947’de 94.000, 1948’de 114.000, 1949’da 185.000 ve nihayet 1950 yılında da üretim 192.000 tona ulaşmıştır.⁵⁵

43 Nizamettin Günver, “Yurdumuzda Pamuk”, İktisadi Yürüyüş, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 4.

44 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 22.05.1939, s. 180.

45 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 196; 1939 yılında pamuk işleri için Tarım Bakanlığında tahsis edilen 300.000 liralık ödeneğin harcama kalemleri şunlardır: Her nevi tesisat, inşaat, teçhizat, tamirat, istimlak ve kira masraflarıyla tarım aletleri, tohum ayırma, temizleme ve çırçırılama ve prese makineleri harcamaları. Bunların yanı sıra selektör, motor, traktör, dinamo ve elektrik makineleriyle bunların yedek parçalarının satın alım, montaj, işletme ve tamir masrafları. Ayrıca pamukçuluğa ait basım yayın, telif ve tercüme masrafları, pamuk müsabakası ikramiyeleri, ülke içi ve dışında pamuk konusu üzerine sergi ve müsabakalara katılım masrafları, pamuk tohumu çırçırılama, ayırma, triyaj, ilaçlama, satın alım ve dağıtım masrafları. Bunlara ilaveten pamuk deneme masrafları, pamuk konusu üzerinde ülke içi ve dışında tetkik, staj, ihtisas, teftiş ve kontrol masraflarıyla 1682 numaralı Kanuna dayanılarak Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilere iyi tohumluk dağıtımından hâsil olacak banka zararlarını ödeme masrafları. Son olarak pamuk teşkilâtına bağlı memurların geçici ve daimî görevle yapacakları seyahat masrafları ve harcırahlarıyla pamuk üretme işinin başarılması için gerekli bütün harcamalar. TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1939 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanununun Beşinci Maddesi ile Verilen Salâhiyete İstinaden İcra Vekilleri Heyeti Kararıyla Tatbik Edilmiş Olan Kadroların Müfredatını Gösteren Cetvel, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 46.

46 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 288.

47 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 282.

48 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 24.05.1943, s. 256.

49 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, s. 280-281.

50 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı Yedi Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, s. 299-300.

51 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1946 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 3, C. 20, 17.12.1945, s. 262.

52 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1947 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18.12.1946, s. 265.

53 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, s. 290.

54 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 312/5.

55 İGM, İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 547; İGM, İstatistik Yıllığı 1953, Yayın No: 360, Ankara, 1953, s. 535.

3. Pamuk Ticareti

İnönü Dönemi'nde pamuk ıslahıyla ilgili yapılan çalışmaların yanı sıra pamuk ticaretine de önem verilerek yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu dönemde pamuğun da ihraçtan evvel lisansa tabi tutulması, Ekonomi Bakanlığının 1 Mart 1939 tarih ve 1971/4 sayılı teklifi üzerine 2 Mart 1939'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁵⁶

Ayrıca II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte barut ve patlayıcı madde imalinde kullanılan Linter pamuğunun revaç bulması, 22 Haziran 1940 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında bu pamuğun ihracatının yasaklanmasına yol açmıştır.⁵⁷

Linter pamuğu satışının yasaklandığı sıralarda İzmir'de Ç. J. Jiro ve Şürekâsı Firmasının Romanya'da pamuk acenteliği yapan Romen Yahudilerinden Mayer Rubi ile görüş alışverişinde bulunması için adı geçen kişinin 15 gün süre ile Türkiye'ye girişine, 30 Haziran 1940 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında izin verilmiştir.⁵⁸

Dış ülkelerde pamuk acenteliği yapan yetkililerin istişare için Türkiye'ye davet edildiği süreçte, Yugoslavya'ya satılacak pamukların teslim alınması için Alman Yahudilerinden Jan Beckmann'ın eksper sıfatıyla Türkiye'ye gelmesine, 17 Eylül 1940 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında izin verilmiştir.⁵⁹

Pamuğun dış ülkelere satışında yabancı eksperlerden faydalandığı sıralarda, Nazilli İplik, Dokuma ve Basma Fabrikası 1 milyon kg'ını 14 kuruş, bir milyon kg'ını da 18-22 kuruştan olmak üzere toplamda 2.000.000 kg pamuğu 1940 yılında, aracısız halde çiftçilerden satın almıştır. Fabrikanın tesisinden önce çiftçiler, araçlara mahsullerini 9-12 kuruş arasında devretmek zorunda kalmışlardır.⁶⁰

Pamuk mahsulü bir yandan iç piyasaya sürülerek Nazilli İplik, Dokuma ve Basma Fabrikası tarafından satın alınırken, öbür yandan dış ülkelere ihraç edilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan önce 1936-1940 yılları arasında ortalama 7,4 milyon lira değerinde 16 bin ton pamuk ihracatı yapılırken, savaş esnasında talep yetersizliğinin baş göstermesi, ihracatın beş bin tona düşmesine neden olmuştur.⁶¹

Bu arada, doğrudan üreticiden pamuk satın alımı için Ticaret Bakanlığı emrine 6.000.000 liraya kadar kredi tahsisi hakkındaki Koordinasyon Heyeti Reisliği tarafından teklif edilen 59 numaralı Karar, 21 Eylül 1940 tarihinde Bakanlar Kurulunca yürürlüğe

56 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 86-17-11, Tarih: 02.03.1939; Afyonkarahisar Milletvekili Berç Türker, 1939 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada, pamuk ipliği darlığı ve kaput bezi sorununun Türk köylüsünü sıkıntıya soktuğunu bu iki önemli maddenin sağlam esaslara bağlanarak halkı memnun edici bir duruma getirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Türker'in bu açıklamaları için Bk. TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 14. Birleşim, 22.05.1939, s. 148.

57 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-59-16, Tarih: 22.06.1940.

58 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-62-9, Tarih: 30.06.1940; Yugoslavya ile yapılan ticaret anlaşması neticesinde döviz karşılığı satılan 3.000 ton pamuğun Mersin ve İzmir depolarından İstanbul'a nakli için vapur tahsisi ile ilgili Ulaştırma ve Ticaret Bakanlıkları nezdinde yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışmaların ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 169-173-8, Tarih: 11.09.1940.

59 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 92-91-9, Tarih: 17.09.1940.

60 Aslan Tufan Yazman, "Pamuk ve Ege Çiftçisi", İktisadi Yürüyüş, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci Teşrin 1940, s. 1.

61 Nizamettin Günver, "Yurdumuzda Pamuk", İktisadi Yürüyüş, C. 12, S. 284, Yıl: 12, 31 Aralık 1951, s. 4; 1939 yılı içerisinde İtalya'ya yapılan genel ihracatta pamuğun payı % 2, 27'dir. Selman Görkey, "İtalya ile Ticaretimiz", İktisadi Yürüyüş, C. 12, S. 284, Yıl: 12, 31 Aralık 1951, s. 2.

konulmuştur.⁶²

II. Dünya Savaşı yıllarında Seyhan ve Çukurova çevresinde pamuk mahsullerinin Ziraat Bankasına değer fiyatla satın alınması, üreticilerin bankaya olan borçlarını ödeme ve ihtiyaçlarını giderme konusunda rahatlamalarını sağlamıştır. Bankanın Adana, Mersin, Tarsus şubeleriyle, Ceyhan ve Cebeli Bereket Ajansları, 1939 yılı sonunda 451.284, 1940 yılının Eylül ayı sonunda 639.480 ve Kasım ayı sonunda da 1.125.118 liralık tahsilat gerçekleştirmiştir.⁶³

Savaş döneminde Pamuk İhracatçıları Birliği, Adana'da birinci Cleveland türünün temel fiyatını 60, İzmir'de Birinci Akala türü fiyatını da 65 kuruş seviyelerinde tutarak dış ülkelere yüksek fiyatla pamuk satışı yapma başarısını göstermiştir.⁶⁴

Bir yandan yüksek fiyatla dış ülkelere pamuk ihracatı gerçekleştirilirken öbür yandan Macaristan tarafından satın alınacak İran pamuğunun teslim işini görüşmek üzere Türkiye'ye gelecek Macar Yahudilerinden Andor Polgar'a 8 Mayıs 1941'de Bakanlar Kurulunca giriş vizesi verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁵

Ayrıca Türkiye'den transit geçişle gelen ve gelecek pamukların 1941 yılı içerisinde Gürbulak gümrüğünden ithali, 2906 sayılı Kanunun 3. maddesine uygun olarak 3 Temmuz 1941 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir.⁶⁶

Bu arada Akala pamukları için belirlenmiş olan alım fiyatlarının değiştirilmesi ile ilgili Koordinasyon Heyeti Reisliği tarafından teklif edilen 195 sayılı Karar, Bakanlar Kurulunun 27 Eylül 1941 tarihli toplantısında yürürlüğe girmiştir.⁶⁷

II. Dünya Savaşı yıllarında çiftçilerden zaman zaman pamuk alımı ile ilgili sorunlar da yaşanmıştır. Bu dönemde üreticinin elinde alıcısı bulunmayan pamukların devletçe satın alınmasıyla ilgili Mehmet Naysari, Eşref Bahar ve Emin Akın adlı kişiler tarafından Ticaret Bakanlığına bir telgraf çekilmiştir. Bunun üzerine Antalya ve Finike mıntıklarından 18 Ağustos 1941 tarihinde ilan edilmiş olan azamî fiyatlar gereğince müdahale satın alımı yapılması için adı geçen Bakanlık tarafından Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasına direktif verilmiştir.⁶⁸

Savaş dönemi pamuk alımı sorunları Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından da dile getirilmiştir. Saracoğlu'nun 5 Ağustos 1942'de TBMM'de açıkladığı I. Hükümet Programına göre, yerinde alınmış bir kararla özel pamuklu fabrikaları sadece Devlet hesabına çalışır bir duruma getirilmiştir. Kumaş meselesine bağlı iki madde vardır: Yün ve pamuk. Yine uzmanların söylediğine göre ülkede yeterli miktarda yün ve yapak mevcuttur. Fakat bunların alınabilmesi için fiyatların diğer eşya fiyatlarıyla uyumlu hale getirilmesi gerekir. Bu gün bu ahenkli fiyat aranmaktadır. Bu yıl pamuk için her yerden gelen haberler çok iyidir. Bazı sebeplere binaen azalan ihracat gücü bu madde ile kısmen telâfi edilebilir.

62 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 92-92-2, Tarih: 21.09.1940; Pamuk piyasasında özellik farklarının itibara alınarak fiyat tespiti cihetine gidilmesi konusunda Sümerbank'ın temennisini dile getiren Ekonomi Bakanlığının yazısı için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-1, Tarih: 04.10.1940.

63 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 211-435-6, Tarih: 25.12.1940.

64 Mahmut Seyda, "Ticaret Birlikleri", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 35-36, Yıl: 2, 1 Haziran 1941, s. 8.

65 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 94-39-2, Tarih: 08.05.1941.

66 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 95-58-9, Tarih: 03.07.1941; 2906 sayılı *Nebatları Hastalık ve Zararlı Böceklerden Koruma Kanununun* 3. maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 29.01.1936, s. 207; *Resmî Gazete*, Sayı No: 3224, 5 Şubat 1936.

67 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 96-82-7, Tarih: 27.09.1941.

68 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-4, Tarih: 11.11.1941.

Pamuğu satın alıp ihraç etmek için iyi işleyen bir düzen vardır. Bu devam edecektir. Bu ürün ile çekirdeğinin de belirlenen bir fiyatı vardır. Pamuk çekirdeğinin tamamen serbest bırakılması gerekir. Bundan alınacak sonuca göre de pamuk fiyatları tespit edilecektir.⁶⁹

Savaş yıllarında pamuk ile ilgili çeşitli Kararlar da devreye sokulmuştur. K/127 sayılı Kararın 12. maddesinde tespit edilen fiyat esasları üzerinden milli sanayiye devredilen pamukların fiyat farklarının TC. Ziraat Bankası'na teşkil edilen fondan karşılanmasına dair K/450 sayılı Kararın yürürlüğe konulması, 12 Mayıs 1943 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir.⁷⁰

Savaş döneminde üretici ve pamuk alım sorunları Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur tarafından da dile getirilmiştir. Bayur, 1944 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden söz alarak pamuk üreticilerinin yaşadığı fiyat sıkıntıları ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bayur'a göre, üreticinin bin bir güçlüğü ektiği pamuk, yine bin bir tehlikeye maruz kalmaktadır. Eğer bu tehlikelerden kurtulup ta ürünü meydana getirirse beş kuruş ya kazanır ya da kazanmaz. Ondan sonra pamuk fabrikalara giderek, kumaş olur. Hükümet bunu 80-100 kuruşa vurguncuya verir. Vurguncu da bunu köylüye 250-300 kuruşa satar. Bayur açıklamalarına şöyle devam etmiştir: Üreticiden fiyat sınırlamasıyla ister sat, ister satma mantığıyla pamuk muayyen bir fiyatla alınırken, vurguncuya %250 kârı kendi elimizle temin ediyoruz. Şimdi ne oluyor? Bize diyorlar ki? Niçin çalışalım, niçin sermayemizi üretime bağlayalım, bu akıl kârı mıdır? Biz de böyle ticaret işlerine girişelim. Böyle bir haleti ruhiye vardır. Bunu bilhassa söylemekten amaç, bir görevi yerine getirmek, seçmenlerden duyulanları tekrar etmek ve hükümeti uyarmaktır. Hükümet kesin olarak söylemelidir ki üreticiyi her ne pahasına olursa olsun vurguncudan koruyacağım ve ona daha fazla kazandıracam.⁷¹

Savaş yıllarında pamuk ile ilgili yürürlüğe konulan Kararlara devam edilmiştir. Ekonomi Bakanlığınca belirlenecek illerdeki şahısların ellerinde bulunan pamukların beyana tabi tutulması ve gereği halinde bunların tamamı ya da bir kısmına el konulmasının yanı sıra dağıtım, satım ve kârsız verilmesi konusunda adı geçen Bakanlığın yetkili kılınması hakkındaki K/582 sayılı Kararın yürürlüğe girmesi, 2 Nisan 1945'te Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁷²

II. Dünya Savaşı sonrasında pamuk fiyatlarıyla ilgili yaşanacak olası sıkıntılar da ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde fiyatlarının düşürüleceği yolunda yayın ve söylentilerin aksine 1946 yılı mahsul fiyatlarının üreticiyi koruyucu bir seviyede tutulması kararlaştırılmıştır.⁷³ Nitekim aynı yılda pamuk fiyatlarının 160 kuruş olacağı tespit edilmiştir.⁷⁴

Ancak savaş sonrasında pamuk alımı ile ilgili sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Seyhan

69 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 27, 72. Birleşim, 05.08.1942, s. 23-24; İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 142.

70 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 101-33-7, Tarih: 12.05.1943.

71 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 58. Birleşim, 22.05.1944, s. 153.

72 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 107-109-4, Tarih: 02.04.1945; Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur, 1945 yılı yedi aylık bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden söz alarak açıklamalarda bulunmuştur. Bayur'a göre, stok halde bulunan hububatın ucuz olarak dış ülkelere satılması yerine iç piyasaya sürülmesi halkın doyurulmasına katkı sağlamasının yanı sıra pamuk, fındık ve üzüm yetiştiricilerine mallarını ucuz mal etme imkânı verecektir. Bayur bu sözleri için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 58. Birleşim, 21.05.1945, s. 220.

73 Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Sanayi Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 32, Yıl: 4, Şubat 1946, s. 59-60.

74 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-530-9, Tarih: 18.06.1946; Manisa Milletvekili Yunus Muammer Alakant, 1947 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada: 7 Eylül Kararlarından sonra pamuklu basmaların ucuz satılmaya başladığını belirtmiştir. Alakant'ın bu sözleri için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18. Birleşim, 18.12.1946, s. 13.

Milletvekili Kasım Ener, 1948 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada pamuk alımı sorunlarıyla ilgili bilgiler vermiştir. Ener'e göre: Sümerbank bir süre önce fabrikaları için pamuk satın alımını kooperatifler yoluyla yapma kararı almıştır. Satın alımın tek elden yapılması doğru bulunmamakla birlikte kooperatiflere bir komisyon ayrılacağından, bu teşekküller dışındaki üreticiler de bunu hoş karşılamıştır. Alımlara başlandığı ve satışların en hareketli olduğu bir dönemde kooperatiflerin birdenbire piyasadan çekilmesi büyük bir durgunluğa neden olmuştur. Sebebi sorulduğunda, Sümer Bank'ın pamuk alımı konusunda ihtiyacını karşıladığı bildirilmiştir. Çiftçinin malını satamamak gibi müşkül bir durum karşısında sorun ilgili Bakanlığa açılarak, ya pamuğu alınız ya da komşu ülkelerde sizin fiyattan elli kuruş fazlasına alıcı vardır, dış ülkelere gönderin teklifinde bulunulmuştur. Sayın Bakandan: kararname gereğince bu işin Ziraat Bankası tarafından yapılacağı cevabı verilmiştir. Ziraat Bankasının da malî durumu buna imkân veremediğinden pamuklar maalesef ambarlarda ve çiftçi de eli böğründe borsa kapılarında beklemektedir.⁷⁵

1949 yılına gelindiğinde Türkiye'de pamuk fiyatlarının üretim ve kalite durumuna göre farklılık gösterdiği bilinmektedir. İçdir Bölgesinde pamuk üretiminin bir önceki yıla bakarak miktar ve kalite bakımından iyi duruma geldiği, Ege Akala tür teslim fiyatlarının 225-245, Adana, Tarsus, Hatay Akalalarının 215-235 ve İçdir mahsullerinin 200-240 kuruş civarında seyretmesinden anlaşılmaktadır.⁷⁶ Aynı yılın mahsulleri %70 oranında üreticinin elinden çıkarılmış, bu miktarın büyük bir kısmı ise ihraç edilmiştir.⁷⁷

1950'de Türkiye'de pamuk alımı ile ilgili sorunların yaşanmaya devam ettiği görülmektedir. Antalya Milletvekili Mustafa Korkut, 1950 yılı Tarım Bakanlığı bütçesi münasebetiyle TBMM kürsüsünden söz alarak Antalya pamuk çiftçilerinin sorunlarıyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Korkut'a göre, Hükümetin Antalya çiftçilerine pamuk ekimi alanında verdiği destek çok değerlidir. Antalya pamuğu, elyafıyla dünya piyasalarında tanınmış kaliteli bir üründür. Pamuk hasadı yapılabildiği üç buçuk ay geçtiği halde Antalya çiftçilerinin ellerinde bulunan iki buçuk milyon kiloya yakın pamuk elden çıkarılamamıştır. Sümerbank, günlerdir alıcılarını göndermediği için Antalya pamuk çiftçileri çok kötü bir duruma düşmüştür. Yeni ekim zamanının yaklaşması nedeniyle tarlalar hazırlanması gerekirken, ortada para yok. Çünkü çiftçiler eski borçlarını ödeyemediği için bankalar para vermiyor. Bu satış işiyle Tarım Bakanı ve Başbakan Günaltay'ın ilgilenmesi, Antalya çiftçileri tarafından dört gözle beklenmektedir.⁷⁸

Aynı yılın Ocak ayında pamuk fiyatları stoklar nedeniyle durgun seyretmiştir. Akala, 235, Hatay 210, Adana 200, İçdir 190 kuruş civarında olup yerli pamuk türü kalitesine göre 20-30 kuruş daha düşüktür.⁷⁹ Şubat ayında ihracat için canlı talepler gelmiyorsa da yerli ihtiyaçtan doğan talepler birinci kalite pamukların fiyatlarını değiştirmemiştir. Egede I. sınıf Akala fiyatları 230-235 kuruş civarındayken, Adana, Hatay çevresi malları daha düşüktür.⁸⁰

75 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 23. Birleşim, 26.12.1947, s. 319.

76 M. Faik Üstar, "İhracat İyi Gitmekle Beraber Bazı İthalatçılar Memnun Değil", *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 236, Yıl: 10, 31 Ekim 1949, s. 8.

77 M. Faik Üstar, "Köylü Piyasaya Uymaktadır", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 249, Yıl: 11, 21 Mayıs 1950, s. 6.

78 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1154; Korkut'un benzer ifadeleri için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 56. Birleşim, 25.02.1950, s. 1255-1256.

79 M. Faik Üstar, "Mahsul Bol olacak", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 242, Yıl: 11, 31 Ocak 1950, s. 20.

80 M. Faik Üstar, "Havalar Bozmasza Mahsul İyi ve Bol Olacak", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 243, Yıl: 11, 25 Şubat 1950, s. 14.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)

Yine 1950 yılının ilk aylarında Çukurova, Antalya-Fenike, Hatay ve Malatya yörelerinde pamuk mahsulü ile ilgili öne sürülen tavsiyeler iki noktada toplanmıştır.⁸¹

1. Üreticinin elinde bulunan pamukların bir an önce satın alınması

2. Bir sonraki üretim yılı için üreticilere avans verilmesi. İşletmeler Bakanlığına bağlı Sümerbank'ın 1949-1950 üretim yılında ihtiyaç duyduğu 17.000 ton pamuğun Şubat 1950 sonu itibariyle 11.350 tonu temin edilmiştir. Satın alınacak kalan 5.650 tonun 650 tonu, İğdir'dan, 1.100 tonu Antalya-Fenike'den, 1.000 tonu Egeden, 2.900 tonu ise Çukurova ve Hatay'ın yağmur yememiş mahsullerinden sağlanması öngörülmüştür. 5.650 ton pamuğun bedeli olan 11.000.000 liranın Bankanın kendi mali imkânları kapsamında kademeli olarak ödenmesi planlanmıştır. Avans dağıtımı durumuna gelince: Sümerbank yukarıda çevrelerde pamuk üreticilerine 1947 yılında 212.000, 1948'de 3.022.000, 1949'da ise 3.627.000 lira faizsiz avans dağıtımı gerçekleştirmiştir. Avans verilmesi ve teşvik tedbirleri ülke pamuk rekoltesi bakımından faydalı olmasına rağmen, bankanın işletmeciliği bakımından tatmin edici bulunmamıştır. Bunun nedeni avanslı pamukların serbest satın almalara nazaran bir miktar pahalıya mal edilmiş olmasıdır. Bu sebeple Sümerbank 1950 yılında, mali durumunun yetersizliği nedeniyle pamuk için avans vermeyi istememiştir.⁸²

Tablo 3'te 1938 ile 1950 yılları arasında dış ülkelere yapılan pamuk ihracat rakamları gösterilmiştir.

TABLO: 3. Türkiye'de Pamuk İhracat Miktarı ve Tutarı (1938-1950)

Yıllar	İhracat Miktarı (Ton)	İhracat Tutarı (Lira)
1938	25.888	10.140.000
1939	9.217	4.190.000
1940	11.900	8.290.000
1941	8.132	4.916.000
1942	2.943	2.938.000
1943	8.569	11.651.000
1944	8.235	13.020.000
1945	646	112.000
1946	286	582.000
1947	79	30.000
1948	16.001	33.745.000
1949	32.273	76.024.000
1950	77.866	195.925.000

Kaynak: İGM, İstatistik Yıllığı 1938-1939, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 259; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 335; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1948*, Yayın No: 290, Ankara, 1948, s. 393; İGM, *İstatistik Yıllığı 1949*, Yayın No: 303, Ankara 1949, s. 322; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950*, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 287; İGM, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Yayın No. 328, Ankara, 1950, s. 314; İGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, Yayın No. 332, Ankara, 1951, s. 398.

81 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 73-465-3, Tarih: 11.03.1950.

82 Aynı Yer.

Tablo 3'e göre, 1938'den 1950 yılına kadar olan dönemde Türkiye'de pamuk ihracat miktarı ile tutarları yıldan yıla istikrarsız bir seyir takip etmektedir. İhracatın ilk yılı olan 1938 ile son üç yılı olan 1948, 1949 ve 1950'de önemli artışlar gerçekleştirilmiştir. 1938'de 25.888 ton olan pamuk ihracatı 51.978 ton artışla 1950'de 77.866 tona çıkmıştır. Buna karşılık 10.140.000 lira olan ihracat tutarı 185.785.000 lira artışla 1950'de 195.925.000 liraya yükselmiştir. Bu suretle 1938'den 1950'ye kadar olan dönemde ihracat miktarında %200,78; ihracat tutarında ise %1.832, 19 oranında bir artış sağlanmıştır.

4. Pamukla İlgili Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Gerçekleştirilen Kongre ve Toplantılar

İnönü Dönemi'nde pamuk ticaretiyle ilgili yapılan faaliyetlerin yanı sıra pamukla ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde, kongre ve toplantılar da düzenlenmiştir. 27 Aralık 1938'de Başbakan Celal Bayar'ın açılış konuşmasıyla başlayan *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*nde milli sanayi ile dış piyasaların ihtiyaç duyduğu miktar ve kalitede pamuk yetiştirerek üretimi 500.000 balyaya çıkarmak ve ekim alanlarıyla her bir dekadardan alınan verimi artırmak, başlıca hedef haline getirilmiştir. Bunun gerçekleştirilmesi için göz önüne alınması gereken tedbirler şöyle belirlenmiştir.⁸³

1. Savurma usulü pamuk tarımını terk edip, makine ve sıra halinde ekim ile çapa makinesini kullanmayı yaygın hale getirmek,

2. Pamuk tarımında sulamayı teşvik ve yaygın hale getirmek. Bunun için Bayındırlık Bakanlığının büyük sulama projesine paralel olarak sulama ve pamuk tarım tekniğini çiftçilere öğretmek üzere bir sulama istasyonu tesis etmek,

3. Pamuk randımanını miktar ve kalite itibarıyla artırmaya yarayacak başta toprağı hazırlama ve işleme olmak üzere, münavebe, tohumluk, gübre, bakım, ambalaj ve ekim mevsimi konularında köylüleri aydınlatmak. Bu amaçla bir yandan tarım yetkilileriyle çiftçilerin bir araya gelmeleri sağlanıp, her yıl pamuk tecrübe tarlaları ihdas edilmeye çalışılırken, öbür yandan düzenlenen müsabakalarla kaliteli mahsul yetiştirenleri teşvik etmek. Ayrıca teknik tarım yöntemleri kapsamında pamuk makinelerinin kullanımını öğretmek. Dahası köy öğretmenlerini pamuk üretme çiftliklerinde kısa bir staja tâbi tutarak tarım uygulamalarına alıştırmaların yanı sıra pamukla ilgili teknik tarım bilgilerini üç aylık kurslar halinde köy okulları ve çiftçilere yaymak. Nihayet Tarım Bakanlığının yayın servisiyle işbirliğine giderek pamuk çiftçilerine sade bir dille yayınlar yapmak.

4. Uygulama Safhası:

A. Tarım Bakanlığı kurumlarında yapılan ıslah, üretme ve deneme çalışmalarına devam etmek,

B. Pamuk çiftçilerince temin edilen kaliteli tohumluğun dağıtım ve kontrolünü sağlayacak tedbirler almak,

C. Tarım Mücadele Teşkilâtıyla işbirliği içerisinde pamuk hastalık ve zararlılarıyla savaşmak,

5. Diğer Bakanlıklarla ilgili yapılacak çalışmalar:

A. Sulama ve bataklıkları kurutmak,

⁸³ TBMM, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Komisyonlar Mazbatası*, 29.12.1938, TBMM Matbaası, Ankara, 1938, s. 6-7; Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresinde pamuk için göz önüne alınması gereken noktalar için Bk. Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-IV", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 33, Yıl: 2, 16 Nisan 1941, s. 13.

B. Hükümete ait boş arazileri çiftçilere dağıtmak,

C. Pamuk üreticilerine ucuz tarım alet ve yedek parçaları temin etmek,

D. Tarım işçilerini teşkilatlandırarak sorunlarını halletmek ve yetkili komisyonlarca hazırlanacak işçilere ait talimat ve nizamnameleri tamamlayarak yürürlüğe koymak,

E. Devlet Ziraat İşletmeleri gibi kurumlar vasıtasıyla pamuk tarımını büyük ölçüde uygulama alanına dâhil etmek,

6. Ticarî nitelikte pamuk üretiminin geliştirilmesine yönelik yapılacak işler:

A. Çırçır ve prese fabrikalarını ıslah etmenin yanı sıra limanlarda, depo ve antrepolar kurmak,

B. Çırçır fabrikaları ve preseleri kontrol etmek,

C. Pamukları standardize etmek,

D. Dünya piyasalarının durumu ne olursa olsun pamuk üreticilerinin mahsullerini değer fiyatla satabilmeleri için tedbirler almak,

1. Her yıl, mahallî ticaret ve ziraat odaları, çiftçiler birliği ve Tarım Bakanlığının yetkili kurumlarının katılımıyla maliyet fiyatını tespit etmek. Buna %20-25 ilaveyle en düşük fiyat belirlenerek bu fiyatın altında pamuk satışına izin vermemek. Ayrıca, bu düşük sınırın üstündeki piyasaya da müdahale etmemek,

2. Devletin bir kalemde çiftçilerden değer fiyatta aldığı pamuğu dış piyasalara ve millî fabrikalara satmak,

3. Nakliyat işlerinin ucuz ve kolay yoldan yürütülmesi için bilhassa Seyhan ve İçel'de yol yapım ve tamirini gerçekleştirmek, ulaşım araçları için gerekli madde ve aletleri erişilebilir hale getirmek.

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresinin düzenlenmesinden takriben üç yıl son Türkiye'de pamuk sorunlarını masaya yatırmak, üretim imkânlarını araştırmak ve alınacak tedbirleri tespit etmek amacıyla 2 Ocak 1941 tarihinde Ankara'da bir pamuk kongresi toplanmıştır.⁸⁴ Kongrede uzman pamuk işçisinin yetiştirilme tedbirleri de ele alınmış, işçilerin kalifiye olması üzerinde bilhassa ısrarla durulmuştur.⁸⁵ Bu Kongre öncekilere nazaran daha kapsamlı ve ilgi çekici hale getirilmeye çalışılmıştır. Geçmişte düzenlenen kongrelerde zamanın darlığı ve sorunların fazlalığı nedeniyle pamuğa sınırlı ölçüde yer ayrılırken, bu kongrede yalnızca pamukla ilgili sorunlar üzerinde durulmuştur.⁸⁶

Pamukla ilgili bir yandan kongreler düzenlenirken öbür yandan Türkiye ile Macaristan arasında yapılacak pamuk takas müzakerelerinde delegelere yardım etmek amacıyla Macar Hükümeti tarafından Türkiye'ye gönderilmek istenen Macar Yahudilerinden Etienne Vago'ya 14 Şubat 1942 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında vize verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁷

84 Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 12.

85 Samet Ağaoğlu, "Mütehasıs Pamuk İşçisi Yetiştirilmesinin Ehemmiyeti Nedir?", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 11.

86 Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-V", İktisadi Yürüyüş, C. 4, S. 37, Yıl: 2, 16 Haziran 1941, s. 12.

87 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/97-117-20, Tarih: 14.02.1942.

Ayrıca *Uluslararası Pamuk İstişare Komitesinin* 7 Mayıs 1946'da Washington'da gerçekleştireceği 5. Konferansında Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini, Washington Ticaret Ateşesi İsmail Kavadar'ın temsil etmesi, 4 Mayıs 1946 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.⁸⁸

Uluslararası Pamuk İstişare Komitesinin 1 Nisan 1948 tarihinde Kahire'de düzenleyeceği bir başka toplantıya Türk Hükümeti adına Tarım Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Atıf Güray ile Adana Pamuk, İslah, Deneme Üretme Çiftçiliği Müdürü Zeki Sayar'ın katılıp adı geçen kişileri gündelik verilmesi, 18 Mart 1948'de Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır.⁸⁹

Uluslararası düzeyde yapılan yurt dışı pamuk toplantıları 1949 yılında da sürdürülmüştür. 25 Nisan 1949 tarihinde Brüksel'de toplanacak 8. *Uluslararası Pamuk Kongresine* Türk Hükümeti adına delege olarak Tarım Bakanlığı Pamuk İşleri Müdürü Necati Turgay'ın katılması, 31 Mart 1949 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.⁹⁰

Uluslararası Pamuk İstişare Komitesinin 22 Mayıs 1950 tarihinde Washington'da yapacağı 9. toplantısına ise Türk Hükümeti adına Çukurova Pamuk İslah İstasyonu ve Üretme Çiftliği Müdürü Zeki Sayar'ın delege olarak katılması kararlaştırılmıştır. Kongreyi müteakip, ABD'de ihtisas yapmakta olan ziraat mühendislerinin çalışmalarını kontrol etmek ve pamuk ıslah ve sulama tekniği üzerinde üç hafta süreyle incelemelerde bulunmak, Zeki Sayar ayrıca 12 Mayıs 1950 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında verilen görevler arasında yer almıştır.⁹¹

5. Pamuk Alanında Şirketleşme ve Kooperatifleşme Yönünde Yapılan Faaliyetler

İnönü Dönemi'nde pamukla ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde, kongre ve toplantılar düzenlenmesinin yanı sıra pamuk alanında şirketleşme ve kooperatifleşme yönünde faaliyetlere de önem verilmiştir. İlk etapta 1938 Yılı *İzmir Uluslararası Fuarı* nedeniyle Kars ve Iğdır Pamuk Kooperatifleri Birliğine ait broşürler bastırılarak adı geçen kuruluşun tanıtımı yapılmıştır.⁹²

İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir 1939 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada, kurumlara alınan sayıca fazla amir ve memurların gereksiz harcamalar yüzünden devletin yükünün artırdığını, Iğdır'da kurulan Pamuk Kooperatifi örneğini vererek şöyle açıklamıştır. : *"Iğdır'da bir pamuk meselesi vardır. Burada halk senede 500 bin liralık pamuk işler. Bir kooperatif kuralım dediler, evvelâ binadan başladılar, birçok memur kullanıldı, tetkik seyahatleri, harcırahlar... sermayenin yarısı mahvolmuştur. Halk sattığının parasını bile alamadı. Bu tarzda hareketle halk kooperatifleri de anonim şirketlere dönüşüyor ki şirket merkezi refah içinde çalışırken, asıl müstahsil olanın cebine kâr, para girmiyor, hatta parasını bile alamıyor. Bir teşkilât, meydana gelirken, israfa meydan vermeyecek şekilde olmalıdır."*⁹³

Bu dönemde pamuk kooperatiflerinin yanı sıra Pamuk İhracatçıları Birliği de kurulmuştur. Merkezi Adana olan ve Çukurova ile Hatay'ı faaliyet alanı içine alan pamuğun bütün türleriyle uğraşmak üzere Çukurova Pamuk İhracatçıları Birliğinin kurulması ve bu

88 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 110-31-10, Tarih: 04.05.1946.

89 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-21-7, Tarih: 18.03.1948.

90 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 119-24-9, Tarih: 31.03.1949.

91 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 122-44-12, Tarih: 12.05.1950.

92 Bu broşürle ilgili bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 168-166-10, Tarih: 21.10.1938.

93 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 14. Birleşim, 22.05.1939, s. 153.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)

amaçla hazırlanan statünün onaylanması, 3018 sayılı Kanunun 7. maddesi gereğince 4 Aralık 1939'da Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁹⁴

Çukurova bölgesinde üç kooperatif ve 38 ortakla faaliyete geçen Birliğin geçen kampanya sonunda ortak sayısı 5.780'e, taahhüt edilen pamuk miktarı 17.464 tona ulaşmıştır. Bu rakamlar bir önceki yılın durumuyla karşılaştırıldığında ortak sayısının bir miktar azalmasına rağmen taahhüt edilen mahsulün arttığı görülmektedir. Ortak sayısında azalmanın başlıca nedeni, taahhütlerine uymayan Yenice ve Osmaniye Kooperatiflerinden 612 ortağının ana sözleşme hükümleri gereğince ihraç edilmesidir. Ortak sayısı ve mahsul teslimi bakımından uygun durumda bulunan Birliğin bir kısım ortaklarının taahhütleri dışında ürünlerini satmaları, kooperatifçiliğin iş hacminin artırılmasını olumsuz etkilemiştir.⁹⁵

Çukurova Pamuk İhracatçıları Birliğinin kuruluşundan 10 gün sonra İzmir'de de benzer bir yapılanmaya gidilmiştir. Merkezi İzmir'de bulunan ve Ege, İstanbul, Sakarya ve Antalya çevrelerini kapsamına alan, pamuğun bütün türleriyle uğraşmak üzere İzmir Pamuk İhracatçıları Birliğinin kurulması ve bu maksatla hazırlanmış statünün onaylanması, 3018 sayılı Kanunun 7. maddesine göre, 14 Aralık 1939'da Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁹⁶

Ayrıca pamuk alım ve satımı ile imal ve işletmesi yolunda bütün işlemleri yerine getirmek amacıyla merkezi Denizli olmak üzere 30 yıl süre ve 1.000.000 TL sermaye ile *Denizli Pamuk ve İplik Sanatları İşletmesi Türk Anonim Şirketinin* teşkiline başlanmıştır. Adı geçen şirketin Ticaret Bakanlığından gönderilen sözleşmesi ile sermayesinin %10'unun tedarik edildiğini gösteren banka mektubu, Bakanlar Kurulunun 12 Temmuz 1943 tarihli toplantısında incelenerek onaylanmıştır.⁹⁷

Türkiye'de bir yandan pamukla ilgili şirketler tesis edilirken öbür yandan kuraklık nedeniyle bir kısım çiftçilerin Tarım kredi Kooperatiflerine olan borçları ertelenmiştir. 1947 yılında Ceyhan'da meydana gelen kuraklık sebebiyle pamuk ve susak ürünlerinin zarar görmesi, Köserli Tarım Kredi Kooperatifi ortaklarından bir kısmının borçlarını ödeyemeyecek duruma düşmelerine yol açmıştır. Bu nedenle Ziraat Bankası tarafından adı geçen Kooperatife borç olarak verilen 322.948 liranın vade bitiminden itibaren bir yıl süre ile ertelenmesi, 3202 sayılı Kanunun 47. maddesinin C fıkrasına göre 5 Haziran 1948'de Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır.⁹⁸

Köserli Tarım Kredi Kooperatifi çiftçilerinin borçlarının ertelenmesinden kısa bir süre önce pamukla ilgili K/736 sayılı Kararın yürürlüğe konulduğu görülmektedir. Amortisman sandığında bulunan 6.000.000 liradan Ziraat Bankasına aktarılacak paraların, Sümerbank'ın ilerleyen yıllar ihtiyacını karşılamak amacıyla ve K/728 sayılı Karar esasları dairesinde Çukurova Bölgesinde üreticiden pamuk satın alımında kullanabilmek üzere tahsisine dair

94 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 89-114-10, Tarih: 04.12.1939; 3018 sayılı *Ticarette Taahhüt Meni ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Numaralı Kanuna Ek Kanunun 7. maddesi* için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 09.06.1936, s. 918-919; *Resmî Gazete*, Sayı No: 3330, 15 Haziran 1936.

95 Muvaffak Uğur, İrfan Ülkü, "Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri; 1949 ve 1950 Yılı Çalışmaları Hakkında Rapor", s. 11.

96 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 89-116-4, Tarih: 14.12.1939.

97 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 102-52-11, Tarih: 12.07.1943

98 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-40-10, Tarih: 05.06.1948; 3202 Sayılı *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanununun 47. maddesinin c fıkrası* için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 838; *Resmî Gazete*, Sayı No: 3629, 12 Haziran 1937.

K/736 sayılı Kararın yürürlüğe konulması, 14 Nisan 1948'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁹⁹

Aynı yılda pamuk üretim ve tüketimini artırmak, ülke pamuklarının teknik bakımdan gelişimini sağlamak amacıyla merkezi Adıyaman'da 30 yıl süre ve minimum 275 TL sermaye ile kuruluşuna başlanan *Adıyaman Pamuk Üretim, İstihlak Kredi ve Satış Kooperatifinin* ana sözleşmesi, 10 Temmuz 1948 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında incelenerek yürürlüğe girmiştir.¹⁰⁰

Tablo 4'te 1940-41 ile 1949-50 yılları arasında Çukurova Bölgesinde Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği bünyesinde ortak taahhüt ve teslimat rakamları gösterilmiştir.

TABLO: 4. Çukurova Bölgesinde Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Üyelerinin Pamuk Taahhüt ve Teslimatı

Yıllar	Taahhüt (Kg)	Teslimat (Kg)	Teslimatın Taahhüde Oranı (%)
1940-1941	2.153.000	1.868.000	%87
1941-1942	5.318.000	3.522.000	%66
1942-1943	8.179.000	4.332.000	%53
1943-1944	7.905.000	3.833.000	%48
1944-1945	7.800.000	1.798.000	%23
1945-1946	9.873.000	4.345.000	%44
1946-1947	15.075.000	6.646.000	%44
1947-1948	14.379.000	4.295.000	%30
1948-1949	17.380.000	1.885.000	%11
1949-1950	17.464.000	4.673.000	%2

Kaynak: Muvaffak Uğur, İrfan Ülkü, "Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri; 1949 ve 1950 Yılı Çalışmaları Hakkında Rapor", s. 11.

Tablo 4' e göre, 1940-1941'de 2.153.000 kg olan Çukurova Pamuk Satış Kooperatifleri Birliği üyelerinin yaptığı pamuk taahhüdü 15.311.000 kg artışla 1949-1950'de 17.464.000 kg'a; 1.868.000 kg olan pamuk teslimatı 2.805.000 kg artışla 1949-1950'de 4.673.000 kg'a çıkarılmıştır. Böylece 1940-1941 yılından 1949-1950 yılına kadar olan dönemde pamuk taahhüdünde %711,14:pamuk teslimatında %150,16 oranında bir artış sağlanmıştır.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren pamuk üretimi ve ticaretine yönelik atılan adımlar İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonraki süreçte de devam etmiştir. Bu dönemde Mısır Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan pamuk ekimine ait teknik çalışma ve yenilikleri gösteren bir filmin Türk Tarım Bakanlığı yetkililerince satın alınma girişimlerinden sonra kaliteli ve verimi yüksek Cleveland ve Akala türlerinin ekimi yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.

99 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-26-15, Tarih: 14.04.1948.

100 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-47-16, Tarih: 10.07.1948; Adıyaman Pamuk Üretim, İstihlak Kredi ve Satış Kooperatifi 865 sayılı *Ticaret Kanununun* 480. maddesine göre kurulmuştur. İlgili Kanunun bu maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 29.05.1926, s. 841-842; *Resmi Gazete*, Sayı No: 406, 28 Haziran 1926.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)

Pamuk üretimi ve ticaretinin artırılmasında atılan önemli adımlardan biri de ürünün kalite ve verimini düşüren yeşil kurt zararlısıyla 10 binlerce dönüm arazide mücadele çalışmalarının yürütülmesi olmuştur. Buna ilave olarak pamuk üretimi ve endüstrisi sorunlarını müzakere etmek için zaman zaman komisyon çalışmaları da yapılmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı, fiyatlarda istikrarsızlığına yol açtığı gibi dış ülkelerden satın alınan pamuk tarım alet ve makinelerinin Türkiye'ye getirilmesini sıkıntıya sokmuştur.

Bu dönemde pamuk üretimi ve ticaretinin artırılmasında sulamanın öneminin fark eden Cumhuriyet hükümetleri 1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren verimli sonuçlara bakarak sulu tarımın yaygınlaştırılması yolunda çabalar sarf etmiştir. Bunun yanı sıra 1939'da Malatya, 1946'da da Manisa Pamuk Üretim Çiftliklerinin tesis edilip tohum üretim çalışmalarına hız kazandırılması bir yandan üretim alanı ve miktarında yıldan yıla artışı sağlarken öbür yandan pamuğu ülkenin dokuma endüstrisinin en önemli hammadde haline getirmiştir. Ayrıca, Tarım Bakanlığı bütçesinden her yıl tahsis edilen ödenekler sayesinde Akala-130 ve 186 ile Yerli-193 tipinde daha kaliteli ve performansı yüksek pamuk tohumları elde edilmiştir.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de pamuk ihracatının daha bilinçli hale getirilmesi için dış ülkelerde acentelik görevini yürüten yabancı uzmanların ülkeye davet edildiği bilinmektedir. Dış ticaretin gelişimi yönünde yapılan bu çabalara rağmen, iç ticarete pamuk üreticilerinin mahsullerini satın almada zaman zaman sorunların yaşandığı gözden kaçmamaktadır. Bu alım sorunlarının bilhassa II. Dünya Savaşı yıllarında zirveye çıktığı kabul edilmektedir.

İnönü Dönemi'nde üretimin artırılması ve pamukla ilgili yaşanan sorunların giderilmesi için ulusal ve uluslararası düzeyde, kongre ve toplantılar da düzenlenmiştir. Bunlardan biri olan Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresinde, milli sanayi ile dış piyasaların ihtiyaç duyduğu miktar ve kalitede pamuk üretimiyle dönüm başına alınan verim ile ekilen arazi miktarının artırılması için tavsiye niteliğinde kararlar alınmıştır. Yine pamuk rekoltesinin yükseltilmesi yolunda yoğun bir çabaya girilerek şirket, kooperatif ve birlikler ihdas edilmiştir.

Pamuk üretimi ve ihracatına önem verilerek ülkenin gelir kaynaklarının artırılması, II. Dünya Savaşı yıllarında ülkede yaşanan ekonomik durgunluk ve yıkıcı tahribatın etkilerini azaltmıştır. Zira bu dönemde fındık, tütün, üzüm, incir, zeytin ve zeytinyağı gibi pamuk da yıllık rekoltesiyle önemli bir ihracat maddesi haline gelmiştir. Üretim ve ihracatın artırılması aynı zamanda pamuk yetiştiren bölgelerdeki şehirlerin sanayi ve ekonomik canlılığını her geçen gün daha da artırmıştır. Bu artış dokuma sektöründe olduğu gibi birçok sektörün de gelişmesini temin etmiştir. Tohumundan küspesine, kabuğundan yaprağına kadar birçok alanda pamuktan istifade edilmesi, bu mahsulün gelişip yaygınlaşarak önemli bir ticaret maddesi haline gelmesinde etkili olmuştur.

Sonuç itibarıyla üretimiyle başta dokuma sektörü olmak üzere birçok sektörü destekleyerek çiftçilerin istihdamı ve geçim kaynağını teşkil eden pamuk, dış ülkelere ihracı ve temin ettiği döviz geliri sayesinde milli ekonomiye önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA**I. ARŞİV BELGELERİ****Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

- BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 168-166-10, Tarih: 21.10.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 85-103-17, Tarih: 15.12.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 87-44-5, Tarih: 28.12.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 162-134-1, Tarih: 31.12.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 86-17-11, Tarih: 02.03.1939.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 87-44-5, Tarih: 18.05.1939.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 89-114-10, Tarih: 04.12.1939.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 89-116-4, Tarih: 14.12.1939.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-59-16, Tarih: 22.06.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-62-9, Tarih: 30.06.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-66-3, Tarih: 04.07.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 169-173-8, Tarih: 11.09.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 92-91-9, Tarih: 17.09.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 92-92-2, Tarih: 21.09.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-1, Tarih: 04.10.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 211-435-6, Tarih: 25.12.1940.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 121-862-31, Tarih: 30.03.1941
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 94-39-2, Tarih: 08.05.1941.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 95-58-9, Tarih: 03.07.1941.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 183-260-12, Tarih: 24.07.1941.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 96-82-7, Tarih: 27.09.1941.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 166-157-3, Tarih: 31.10.1941.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-4, Tarih: 11.11.1941.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 97-117-20, Tarih: 14.02.1942.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 99-82-5, Tarih: 09.11.1942
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 101-33-7, Tarih: 12.05.1943.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 102-52-11, Tarih: 12.07.1943.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 104-2-38, Tarih: 27.11.1943.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 106-60-17, Tarih: 22.08.1944.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 107-109-4, Tarih: 02.04.1945.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 109-55-2, Tarih: 06.09.1945.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 110-31-10, Tarih: 04.05.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-530-9, Tarih: 18.06.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 42-249-15, Tarih: 09.12.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-21-7, Tarih: 18.03.1948.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-26-15, Tarih: 14.04.1948.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-40-10, Tarih: 05.06.1948.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-47-16, Tarih: 10.07.1948.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 119-24-9, Tarih: 31.03.1949.

_____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 73-465-3, Tarih: 11.03.1950.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 122-44-12, Tarih: 12.05.1950.

II. RESMİ YAYINLAR

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kanunlar Dergisi, Zabıt Ceridesi ve Tutanak Dergisi

TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 29.05.1926, s. 841-842, 913.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 3, C. 8, 03.06.1930, s. 726.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 05.07.1934, s. 988.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 29.01.1936, s. 207.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 09.06.1936, s. 918-919.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 838.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 847.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 20, 03.07.1939, s. 797.

_____, *Zabıt Ceridesi*, 1938 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, S. Sayısı: 181, TBMM Matbaası, Ankara, 1938, s. 55-56.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 14. Birleşim, 22.05.1939, s. 148, 153.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 22.05.1939, s. 148, 180.

_____, *Zabıt Ceridesi*, 1939 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanununun Beşinci Maddesi ile Verilen Salâhiyete İstinaden İcra Vekilleri Heyeti Kararıyla Tatbik Edilmiş Olan Kadroların Müfredatını Gösteren Cetvel, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 46.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 196.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 274, 276, 288.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 265, 282.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 27, 72. Birleşim, 05.08.1942, s. 23-24.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: F, C. 2, 24.05.1943, s. 244, 256.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 58. Birleşim, 22.05.1944, s. 153.

_____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, s. 270, 280-281.

_____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 58. Birleşim, 21.05.1945, s. 220.

_____, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı Yedi Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, s. 290, 299-300.

- _____, *Tutanak Dergisi*, 1946 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 3, C. 20, 17.12.1945, s. 262.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18. Birleşim, 18.12.1946, s. 13.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1947 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18.12.1946, s. 265.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 23. Birleşim, 26.12.1947, s. 319.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, s. 290.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 299, 309, 312/5.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1154.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 56. Birleşim, 25.02.1950, s. 1255-1256.

B. Resmi Gazete

Resmi Gazete, Sayı No: 403, 20 Haziran 1926.

- _____, Sayı No: 406, 28 Haziran 1926.
- _____, Sayı No: 1513, 7 Haziran 1930.
- _____, Sayı No: 2752, 15 Temmuz 1934.
- _____, Sayı No: 3224, 5 Şubat 1936.
- _____, Sayı No: 3330, 15 Haziran 1936.
- _____, Sayı No: 3629, 12 Haziran 1937.
- _____, Sayı No: 3630, 14 Haziran 1937.
- _____, Sayı No: 4255, 11 Temmuz 1939.
- _____, Sayı No: 4417, 26 Ocak 1940.

C. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Yayınları

İGM, İstatistik Yıllığı 1938-1939, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 259.

- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yayın No: 198, Ankara, 1943, s. 125.
- _____, İstatistik Yıllığı 1942-1945, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 245.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 335.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1948*, Yayın No: 290, Ankara, 1948, s. 393.
- _____, İstatistik Yıllığı 1949, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 164, 322.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950*, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 287.
- _____, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Yayın No. 328, Ankara, 1950, s. 314.
- _____, İstatistik Yıllığı 1951, Yayın No. 332, Ankara, 1951, s. 398.
- _____, İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 547.
- _____, İstatistik Yıllığı 1953, Yayın No: 360, Ankara, 1953, s. 535.
- _____, 1959 İstatistik Yıllığı, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 213.

DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 127, 153-154,

162-163.

_____, İstatistik Göstergeler 1923-1995, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 106, 130.

_____, İstatistik Göstergeler 1923-1998, Yayın No: 2252, Ankara, 2001, s. 190-191, 226.

_____, İstatistik Göstergeler 1923-2002, Yayın No: 2790, Ankara, 2003, s. 186-187, 218, 222.

TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006, Yayın No: 3114, Ankara, 2007, s. 199-200, 227, 231.

_____, İstatistik Göstergeler 1923-2011, Yayın No: 3890, Ankara, 2012, s. 184-185, 189.

_____, İstatistik Göstergeler 1923-2012, Yayın No: 4132, Ankara, 2013, s. 171, 174.

III. SÜRELİ YAYINLAR

A. Dergiler

İktisadi Yürüyüş (1940-1951)

Türk Ekonomisi (1946)

IV. KİTAPLAR

AFETİNAN, Ayşe, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933;Raporlar*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, C. 2, Tekin Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1979.

ARAR, İsmail, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)* Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.

ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Basım, Ankara, 1997.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2009.

TBMM, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Komisyonlar Mazbatası*, 29.12.1938, TBMM Matbaası, Ankara, 1938.

V. MAKALELER

AĞAOĞLU, Samet, "Mütehassıs Pamuk İşçisi Yetiştirilmesinin Ehemmiyeti Nedir?", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 11.

ÇAĞLAR, K. Ömer, "Pamuk Politikamızın Gidişi", İktisadi Yürüyüş, C. 11, S. 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s. 2, 23.

DARKOT, Besim, "Pamuk", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1953, s. 48-54.

DOĞUKAN, Suphi Rıza, "Türkiye'de Pamuk", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 12-13.

_____, "Türkiye'de Pamuk-III", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 31, Yıl: 2, 16 Mart 1941, s. 11.

_____, "Türkiye'de Pamuk-IV", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 33, Yıl: 2, 16 Nisan 1941, s. 13.

- _____, "Türkiye'de Pamuk-V", *İktisadi Yürüyüş*, C. 4, S. 37, Yıl: 2, 16 Haziran 1941, s. 12.
- ERKMEN, Muhlis, "Saban Başına", *İktisadi Yürüyüş*, S. 9, Yıl: 1, 15 Nisan 1940, s. 6-7.
- GÖRKEY Selman, "En Mühim İhraç Maddelerimizden Olan Pamuklarımız ve Batı Almanya", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 4, 18, 30.
- _____, "İtalya ile Ticaretimiz", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 284, Yıl: 12, 31 Aralık 1951, s. 2, 21.
- GÖRKMEN, Recep, "Zirai Mücadele İşleri", *İktisadi Yürüyüş*, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 37, 80.
- GÜNVER, Nizamettin, "Yurdumuzda Pamuk", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 284, Yıl: 12, 31 Aralık 1951, s. 4, 20.
- MİLLETLERARASI İMAR VE KALKINMA BANKASI, İKTİSADİ DAİRESİNİN HAZIRLADIĞI RAPOR-IV, "Türkiye'de Ziraat, Orman, Balıkçılık ve Bunlarla İlgili İşler", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 249, Yıl: 11, 21 Mayıs 1950, s. 4, 17, 20-21, 24.
- "Pamuk Yağı Sanayiinde Terakkiler", *Türk Ekonomisi*, S. 32, Yıl: 4, Şubat 1946, s. 58.
- SEYDA, Mahmut, "Ticaret Birlikleri", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 35-36, Yıl: 2, 1 Haziran 1941, s. 8.
- TATAÇ, Ziya, "Olaylara Bakış, Ziraat Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 31, Yıl: 4, Ocak 1946, s. 26-29.
- _____, "Olaylara Bakış, Sanayi Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 32, Yıl: 4, Şubat 1946, s. 59-62.
- TOPÇUOĞLU, Nazmi, "Sulu Pamuk Ziraatı", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 243, Yıl: 11, Şubat 1950, s. 6, 15.
- TURGAY, Necati, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", *İktisadi Yürüyüş*, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 9, 69.
- UĞUR, Muvaffak, ÜLKÜ, İrfan, "Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri; 1949 ve 1950 Yılı Çalışmaları Hakkında Rapor", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 267, Yıl: 12, 15 Şubat 1951, s. 11-13, 16.
- ÜSTAR, M. Faik, "İhracat İyi Gitmekle Beraber Bazı İthalatçılar Memnun Değil", *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 236, Yıl: 10, 31 Ekim 1949, s. 8.
- _____, "Mahsul Bol olacak", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 242, Yıl: 11, 31 Ocak 1950, s. 20.
- _____, "Havalar Bozmazsa Mahsul İyi ve Bol Olacak", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 243, Yıl: 11, 25 Şubat 1950, s. 14.
- _____, "Köylü Piyasaya Uymaktadır", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 249, Yıl: 11, 21 Mayıs 1950, s. 6, 23.
- YAZMAN, Aslan Tufan, "Beyaz Altın", *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 20, Yıl: 1, 16 Eylül 1940, s. 1.
- _____, "Pamuk ve Ege Çiftçisi", *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci Teşrin 1940, s. 1, 13.
- YAZMAN, Ekrem, "Nazilli Pamuk İstasyonu", *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci teşrin 1940, s. 5.

VI. TEZLER

- ÇOPUL, Sergül, *Aydın İli İkinci Ürün Pamukta (Gossypium Hirsutum L.) Farklı Azot Dozlarının Zararlılar, Doğal Düşmanlar ve Verim Üzerine Etkisinin Belirlenmesi*, Aydın Adnan

Menderes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın, 2019.

KÜÇÜK, Nihat, *Fiyat ve Diğer Ekonomik Faktörlerin Pamuk Arzına Etkileri ve Pamuk Arzında 2023 Vizyonu: Türkiye Örneği*, Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 2015.

VII. DİJİTAL KAYNAKLAR

http://www.taris.com.tr/pamukweb/t_pamuk_hak.asp, Erişim Tarihi: 27.07.2019.

1930'LU YILLARDA TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ DEĞİŞİM: AMERİKAN DIŞIŞLERİ BELGELERİNDE TÜRKİYE'NİN ALMAN EKONOMİK VE SİYASİ BASKISINI DENGELEME GİRİŞİMLERİ*

TURKEY'S CHANGING FOREIGN POLICY DURING 1930S: IN LIGHT OF U.S. STATE DEPARTMENT ARCHIVAL DOCUMENTS TURKEY'S ATTEMPTS TO BALANCE GERMANY'S ECONOMIC AND POLITICAL

Efe SIVIŞ**

Geliş Tarihi/Received:19.09.2019

Kabul Tarihi/Accepted:29.11.2019

SIVIŞ, Efe, (2020), "1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışişleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1860-1883.

Öz

Bu çalışmada Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki dış politikası, Amerikan Dışişleri belgeleri ışığında incelenmiştir. Ankara'nın dış politikası ile paralel bir seyir izleyen dış ekonomik ilişkilerinde 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Almanya'ya ağırlık veren bir modelden daha dengeli bir modele doğru bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Söz konusu değişimin Türk ekonomisi üzerindeki Alman etkisinin azaltılması yönünde gerçekleştiği, İtalya'nın 1936 yılında Etiyopya'yı işgaliyle Türkiye'nin politikalarında değişimin başladığı, Almanya'nın 1938 yılında Avusturya'yı, 1939 yılında Çekoslovakya'yı işgaliye Ankara'nın İngiliz-Fransız ittifakına yaklaştığı görülmektedir. Bu süreçte Türkiye, ABD'ye yönelik ekonomik destek taleplerinden herhangi bir sonuç alamasa da İngiltere'nin Türk ekonomisine yönelik kredi tahsis etmek suretiyle Alman etkisinin kırılmasına destek verdiği görülmektedir. Nitekim Türkiye-İngiltere arasında savunma konusunda iş birliğini öngören Türk-İngiliz Deklarasyonu 12 Mayıs 1939 tarihinde yayımlanmış ve Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından önce 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere'nin başı çektiği Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı'na dâhil olmuştur. Çalışmada Almanya'nın Türkiye'nin politika değişikliklerine ilişkin hamleleri ve Türkiye'nin yer aldığı Üçlü İttifak Antlaşması'nın ekonomik boyutu mevcut literatüre ve Amerikan arşiv belgelerine dayanarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Alman ilişkileri, Türk-Amerikan ilişkileri, Türk-İngiliz ilişkileri, Türk Dış Politikası.

Abstract

In this article Turkey's foreign policy in the 1930's is examined in the light of U.S. State Department documents. Following a parallel line with Turkish foreign policy, by 1930's, Turkish foreign trade policies shifted to a more balancing manner towards Germany, from a German dominated model. This new perspective on Turkish economic policies suggested undermining the German impact on Turkish economy. While Italy's occupation of Ethiopia in 1936 triggered the change in political economy, Germany's invasion of Austria in 1938 and Czechoslovakia in 1939 made Turkey approach Anglo-French Alliance and shift Ankara from a isolationist line to a more proactive one. Within this period, Turkey did not get any tangible result from its search of economic assistance from USA.

*Bu çalışmada varılan sonuçlar ve arşiv belgeleri yazarın çalışmaları içinde ilk kez kullanılmıştır. Yazarın doktora tezi ve daha önce yayınlanan kitabından üretilmemiştir.

**Dr. Öğretim Üyesi, Fenerbahçe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, efe.sivis@fbu.edu.tr, (orcid.org/0000-0002-1553-3454).

However United Kingdom, provided credits to Turkey since one of the main pillars of its foreign policy was undermining German impact on Turkey and in a broader scale in the whole region. Thusly the Anglo-Turkish Declaration was declared in 12th of May 1939 which suggested defensive cooperation between United Kingdom and Turkey and this process ended up with the Turkey's taking part of Turkish-Anglo-French Triple Alliance in 19th of October 1939. In addition, in the light of archival documents the paper examines Germany's responses to Turkish changing policies, Anglo-Turkish Declaration and the economic perspective of the Triple Alliance.

Keywords: *Turkish-German Relations, Turkish – American Relations, Turkey-UK Relations, Turkish Foreign Policy.*

A. Giriş

1930'lu yıllar Türk dış politikasının Soğuk Savaş'ın başlangıcından günümüze kadar süren genel eğilimlerini anlamak açısından özel bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin Anglosakson bir ülke ile ittifak arayışı ilk kez Soğuk Savaş'ın öncesinde, Sovyet tehdidi altında ABD'ye yönelik diplomasi faaliyetleriyle ortaya çıkmamış, söz konusu eğilim 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Almanya'dan ve belli ölçüde İtalya'dan algılanan tehditle İngiltere, Fransa ve ABD ile yürütülen diplomasi faaliyetleriyle belirginleşmiştir. Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki dış politikasını anlamak için savaşa giden süreçteki dış ekonomik ilişkileri ve söz konusu ilişkilerin uluslararası politikaya yansımalarını ortaya koymak faydalı olacaktır. Bu çalışmada Türkiye'nin 1930'lu yıllarda dış politikasında ve dış ekonomik ilişkilerinde yaşanan değişim Amerikan Dışişleri Belgeleri ışığında incelenmiştir. Adolf Hitler'in 1933 yılında iktidara gelişinden itibaren, Almanya'nın dış politik hedefleri çerçevesinde Türk ekonomisindeki Alman etkisinde belirgin bir artış yaşanmış, söz konusu etki aşağıda belirtileceği üzere istatistiklere yansımıştır. Ne var ki 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Almanya'nın revizyonist eğilimleri belirginleşmiş ve Türkiye, daha dengeli bir dış politika uygulama hedefine Almanya'nın Türk ekonomisi üzerindeki etkisini azaltacak adımlarla ulaşma eğilimine girmiştir.

Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde konuya ilişkin hazırlanan bir rapora göre 1939 yılının sonu itibarıyla Türkiye'nin kliring-takas hesapları kapsamında yabancı ülkelere borcunun 41 milyon lira (32 milyon Amerikan doları) seviyesinde olduğu görülmektedir. Türkiye'nin o dönem borçlu olduğu ülkeler ise Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve İsveç devletleridir. Diğer yandan Türkiye'nin alacaklarının ise sadece 1,1 milyon lira (850 bin dolar) seviyesinde olduğu belgelere yansımıştır. Söz konusu alacakların yarısından fazlası SSCB'den, kalanlar ise Romanya ve Yugoslavya devletlerinden bekleniyordu.¹

Avrupa ülkeleri 1934 yılından itibaren Türkiye ile yürüttükleri ticari faaliyetler kapsamında kısa süre içinde Türkiye'nin ekonomik koşulları nedeniyle paralarını nakit olarak tahsil edemeyeceklerini, alacaklarını ancak Türk ürünleriyle, diğer bir deyişle kliring sistemi ile tahsil edebileceklerini keşfetmişlerdir. Bunun üzerine Alman ihracatçılar harekete geçmiş ve Türk ithalatçılarını çeşitli krediler tahsis etme eğilimine girmişlerdir. Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Dış Tarımsal İlişkiler Departmanı'nda görevli N. William Hazen tarafından konuya ilişkin hazırlanan rapora göre böylelikle Türkiye üzerinde ciddi bir Alman satın alma programı hayata geçirilmiştir. Buna göre Almanlar her türden Türk ürünü satın alır duruma gelmiştir. Bu durum, söz konusu kalemlerin dünya fiyatlarında belirgin artışlara neden olmuştur. Alman satın almalarının baskı altına aldığı Türkiye ise başka ülkelere satış yapamaz durumdaydı ve

1 The National Archives and Records Administration (NARA)-867.61/35, (18.06.1940), p.40.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

genişleyen Alman pazarına bağımlı hale gelmişti. Türkiye'nin 1930 yılı itibariyle Almanya ile ticaretinin, toplam ihracatının yüzde 13,1'ine, toplam ithalatının ise yüzde 18,4'üne denk geldiği arşiv belgelerine yansımıştır. Almanya'da 1933 yılında yaşanan iktidar değişimi ile dış ticaret politikası da değişmiş, Almanya, bağımsız ülkelere kendi sömürgesi gibi davranmaya başlamış ve o yönde önlemler almıştır. Alman Hükümeti ayrıca ülkesindeki tüm ekonomiyi kontrolü altına almış, gerektiğinde yaptığı ithalat ve ihracat yardımları ile etkisini pekiştirmiştir. Daha sonra çeşitli devletlerle kliring antlaşmalarına girişmiş ve Alman para birimi reichsmark'ın değerini bu ülkelerin para birimlerine endekslemiştir. Söz konusu ülkelerin ithal edilebilecek ürünleri Almanlar tarafından yüksek fiyatlarla satın alınmış, böylece Türkiye'nin de ürünlerini ithal edebilecek diğer potansiyel ülkeler elimine edilmiştir. Amerikalıların tespitlerine göre Alman ürünleri söz konusu ülkelere başlangıçta görece düşük fiyatlarla satılmış, böylece diğer ülkelerin ihracatçılarının hevesleri kırılmıştır. Türk pazarı rekabetten arındığında ise Almanya diğer ülkelerin Türkiye'ye ihraç edecekleri ve Türkiye'den ithal edecek ürünlerin türlerini ve fiyatlarını dikte etmeye başlamıştır. Amerikan raporuna göre Almanya'nın bu türden ilişki kurduğu ülkeler arasında, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye bulunuyordu. Türkiye ile Almanya arasındaki ticari ilişkilerin, belirtilen tespitlere paralel olarak 1930'lu yıllardan itibaren artma eğiliminde olduğu görülmektedir. 1930-1932 yılları arasında Almanya'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı yüzde 12,4'ünü, ithalatında ise yüzde 21,1 seviyesindeydi. Bu oranlar 1937-1939 yılları arasında yüzde 38,9'a ve 46,6'ya çıkmış, 1939 yılının Ocak ve Ağustos ayları arasında Almanya'nın Türkiye'nin ihracatında kapladığı oran yüzde 50,6, ithalatında ise yüzde 55 seviyesine ulaşmıştır.² Almanya, Türkiye ile yürüttüğü ticari faaliyetlerde Türk ürünlerini piyasa değerlerinin üstünde satın alma eğiliminde olmasına rağmen söz konusu ürünleri işlemek suretiyle ürettiği sanayi ürünlerini de dünyaya piyasa değerlerinin üstünde satma eğilimindeydi. Almanya'nın hammadde kaynağı olarak gördüğü ülkelere kurduğu alım tekeli, rekabet koşullarını Almanya lehine etkilemiş, Almanya'nın siyasi ve askeri olarak genişleme siyasetini pekiştirmiştir.³

Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde hazırlanan raporda Türklerin ekonomileri üzerindeki Alman etkisinden ve Almanların belirli uygulamalarından rahatsız oldukları ifade edilmiştir. Buna göre Almanların 1936 yılında Türkiye'ye yönelik olan kliring borçları 40 milyon Türk lirası (32 milyon dolar) seviyesindeydi ve ödemeler erteleniyordu. Bu tutar, Almanya'nın tüm güneydoğu Avrupa'ya olan borcundan fazlaydı. Diğer yandan Almanlar, Türkiye'den ithal ettikleri malları uluslararası piyasalara satma eğilimindeydi. Bu durum, Türkiye'nin aynı malları doğrudan farklı ülkelere ihraç etme politikasıyla çelişiyordu. Amerikan raporunda söz konusu durumun Türkiye'nin 1929 yılından beri yürüttüğü bağımsız politikalara aykırı olduğu not edilmiştir. Amerikalılara göre Türkiye, Almanların etkisini kırmak için serbest döviz uygulaması olan diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirmiş ve bu ülkelere yönelik ihracatı teşvik etmiştir. Ne var ki bu ülkeler Türklerle olan ticaret hacimlerini düşürmüş, ya yüksek fiyatlı Türk ürünlerini alamamışlar ya da satışta Alman ürünleriyle rekabet edememişlerdir.⁴ Yukarıda belirtilenler ışığında İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Türk ekonomisinin Alman etkisinde olduğu görülmektedir. Söz konusu etkide Nasyonal Sosyalist Parti'nin Maliye Bakanı Hjalmar Schacht'ın yürüttüğü dış ticaret politikası önemli bir rol oynamıştır. Schacht'ın politikası, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı toprak kayıplarını telafi etmek ve artan nüfusa uygun yaşam alanı

2 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.41-42.

3 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 200.

4 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.41-42.

yaratmak adına genişlemeci bir tutumu içermiştir. Böylelikle Almanya, bir yandan olası bir savaşa yönelik hazırladığı silahlanma politikasını destekleyecek diğer yandan ihtiyaç duyduğu hammadde kaynağını Türkiye'nin de dahil olduğu Yakın Doğu, Güney Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinden temin edebilecekti. Almanya'nın kliring sistemi üzerinden yürüttüğü ticari faaliyetler, Almanya'ya yaşadığı döviz kıtlığı nedeniyle kolaylık sağlamış, aynı zamanda Türkiye dahil belirtilen bölge ülkelerinin tarım mamullerini ve hammadde kaynaklarını değerlendirebilecekleri bir pazar bulma ihtiyacına cevap vermiştir. Diğer yandan Almanya'nın dış ticaret politikası, ekonomik nüfuzun siyasi nüfuzla tahvil edilmesi amacını güdüyordu.⁵ Nitekim Adolf Hitler'in iktidara gelişiyle beraber Türk-Alman ticaret hacminde belirgin bir artış yaşanmıştır. Almanya'nın Türkiye'den yaptığı ithalat hacmi 1933 yılında 37,9 milyon reichsmark seviyesinden, 1938 yılında 115,9 milyon seviyesine yükselmiştir. Buna karşılık Almanya'nın Türkiye'ye yönelik ihracatı 1933 yılında 74,2 milyon reichsmark seviyesinden 267.3 milyon seviyesine yükselmiştir.⁶

Amerikan Tarım Bakanlığı'nın ilgili raporunda 1939 yılı itibariyle Türk dış politikasının izolasyonist bir çizgiden aktif bir çizgiye döndüğü yorumuna yer verilmiştir. Türkiye'nin mevcut dış politikasının 1939 yılından önceki 3 yıl içinde bu politikanın değiştiği savunulmuştur. Raporda Akdeniz ve Balkanlar'da statükoya müdahale olmadıkça Türkiye'nin Batılı güçlere olan tüm yükümlülüklerini yerine getireceği belirtilmiştir. Amerikan raporuna göre Türkiye'nin izolasyonist politikasından ayrılmasını sağlayan ilk neden İtalya'nın 1936 yılında Etiyopya'yı işgal etmesiydi. Buna göre Türkiye'nin; İtalya'nın İngiltere ve Fransa'ya rağmen askeri başarı kazanmasına şahit olması ve İtalyan On iki Adalar'ın kendisine olan coğrafi yakınlığını göz önünde bulundurması sonucunda İtalya'ya yönelik tehdit algısı artmıştır. Türkiye'nin üzerindeki Fransız ve İngiliz baskılarına rağmen olaylara belirli bir mesafede durma politikası izlediği arşiv belgelerine yansımıştır. Ne var ki Almanya'nın 1938 yılının Mart ayında Avusturya'yı ve 1939 yılının Mart ayında ise Çekoslovakya'yı işgal etmesi, İtalya'nın ise Çekoslovakya'nın işgalinden bir ay sonra Arnavutluk'u işgal etmesiyle Türkiye İngiltere'ye ve Fransa'ya yaklaşmıştır. Fransa ve İngiltere, Akdeniz ve Güney Doğu Avrupa'da statükoyu tercih ederken Almanya ve İtalya'nın revizyonist eğilimleri belirginleşmiştir. Diğer yandan Türkler, Almanların kendileri üzerinde kurdukları ekonomik baskıdan başka bir de siyasi baskının gelmesinden çekiniyordu. Amerikalılara göre Türkiye'nin farklı ekonomik ve siyasi politikalara yönelmesi Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesiyle başlamıştır. Bu süreçte Türkiye'nin başka bir devlete bağımlı olma pahasına Almanya'ya olan ekonomik bağımlılığını azaltmak istemesi ve yüzünü İngiltere'ye dönmek suretiyle İngiltere ile iş birliğinden yana bir siyaset takip etmeye başlaması belgelere yansımıştır. Buna göre İngilizler de Balkanlar bölgesinde Almanların ekonomik hegemonyasını kırmak istiyordu.⁷ Türk Hükümeti'nin Almanya'ya yönelik ekonomik bağımlılıktan kurtulmak için attığı adımların İkinci Dünya Savaşı sırasındaki politikalarına da yansıdığı görülmektedir. Almanya'nın ise Türkiye ile kurduğu ekonomik bağlardan ekonomik sonuçlardan fazlasını beklediği ortadadır. Nitekim Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen, Türkiye'deki ekonomik güçlerini bir "koz" olarak değerlendirmiş, bu kozun kullanılmasından vazgeçilemeyeceğini ifade etmiştir.⁸

Söz konusu süreçte İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik ekonomik destek verme eğiliminde olduğu görülmektedir. Buna göre İngiltere'nin 1938 yılının Mayıs ayında Türkiye'ye 16

5 Nuri Karakaş, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları, Tarih İncelemeleri Dergisi, 25 (2), 2010, s. 450.

6 Genelkurmay Başkanlığı, Türk-Alman İlişkileri (1923-1945), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 82-83.

7 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.42-44.

8 Zehra Önder, II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010, s. 126.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

milyon sterlin değerinde kredi vermeyi kabul etmesi belgelere yansımıştır. 27 Mayıs 1938 tarihinde iki ülke arasında Türkiye'ye 10 milyon sterlin tutarında kredi verilmesine ilişkin bir antlaşma imzalanmış, aynı tarihte iki ülke arasında ticaret ve gümrük alanında 2 Eylül 1936 tarihli Türkiye – İngiltere Ticaret ve Kliring Antlaşması'nın ek bir antlaşması niteliğinde olan İngiliz – Türk Garanti Antlaşması imzalanmıştır. 27 Mayıs 1938 tarihli Antlaşma'nın, İngiltere'de üretilen ürünlerin Türkiye'de satışının yapılmasına yönelik çeşitli garantiler içerdiği görülmektedir. ABD Ankara Büyükelçiliği, İngiliz basınının resmi kanalların ağzından söz konusu Antlaşma'ya "kölece bir biçimde" güzellemeler yaptığını belirtmiştir. Büyükelçilik raporunda *Financial News* gazetesinin, antlaşmaların Türkiye ile ekonomik bağların İngiltere nezdinde önemsendiğini gösterdiği yorumu yer almıştır. Benzer ilişkilerin Doğu Avrupa'daki diğer bölgelerle kurulabileceği de belirtilmiştir. ABD Ankara Büyükelçiliği Müşaviri Herschel V. Johnson, İngiltere ile Türkiye arasında 27 Mayıs 1938 tarihli 10 milyon sterlin değerinde bir ticari kredi antlaşması imzalandığını, aynı tarihte 6 milyon sterlin değerinde bir de silahlandırma kredisi antlaşması olmak suretiyle toplamda 16 milyon sterlin değerindeki krediler bütününe ilişkin Washington'ı bilgilendirmiştir. Herschel V. Johnson, Washington'a çektiği telgrafta ayrıca Amerikan Ticari Ataşe Yardımcısı Bay Sommerville'in hazırladığı 189 No'lu özel rapora yer vermiş ve Sommerville'in İngilizlerin İngiliz İhracat Kredisi Garantisi Departmanı (British Export Credits Guarantee Department) eliyle Türkiye'ye sağladığı 10 milyon sterlin tutarındaki krediye ilişkin değerlendirmelerini Washington'a aktarmıştır. Sommerville, bu antlaşmanın İngiliz İhracat Kredisi Garantisi Departmanı'nın kendi sınırlarının ötesine geçtiğini belirtmiş, söz konusu kredi tutarlarının Türkiye tarafından geri ödenmesinin İngilizler açısından riskli olduğunu kaydetmiştir. Departman'ın risklere yönelik tutucu ve geleneksel tavrından bir sapma gözlemlendiğini ifade eden Sommerville, söz konusu kredilerin, İngiltere'nin daha büyük bir politikasının bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁹ Söz konusu yardımlar hiçbir zaman tamamen gerçekleşememiş olsa da İngiltere tarafından atılan adımlar Türk dış politikasının yönünün değişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dönemin Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras, konuya ilişkin "İngiltere gerçek bir dost gibi bize güven ve inancı olduğunu gösterdi" ifadelerini kullanmıştır.¹⁰

İngiliz İhracat Kredisi Garantisi Departmanı'nın sunduğu kredi imkânı, Türkiye'nin 31 Aralık 1940 tarihine kadar İngiltere'den 10 milyon sterlin değerinde değişik kalemlerde İngiliz menşei ürün alımı yapabilmesini öngörmüştür. Amerikalılara göre Türkler bu krediyi bol olan mineral kaynaklarını işlemek üzere İngiliz makinelerini ithal etmek için ve artan ticareti karşılamak adına limanlarını genişletmek için kullanacaklardı. İngiliz ürünlerini Türkiye'ye satan ihracatçılar, ürünlerin savaş malzemesi olmadığına ve satılan ürünlerin en az yarısının İngiltere'de üretilmiş olduğuna dair sertifika sunmak zorundaydı.¹¹ Diğer yandan 1937 yılında İngilizlerin yardımıyla kurulmuş olan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda üretilen ürünlerin İngiltere'de ve diğer ülkelerde satışı için bir İngiliz-Türk şirketi kurulduğu ve bu şirketin Londra'da bir ofisinin açıldığı belgelere yansımıştır. Diğer yandan 27 Mayıs 1938 tarihinde İngiltere ile Türkiye arasında ayrıca 6 milyon sterlin değerinde bir askeri kredi antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmalar Celal Bayar Hükümeti tarafından imzalanmıştı ve bu tarihte Atatürk halen hayattaydı. Celal Bayar Hükümeti'nin Antlaşma'yı imzalayan delegesi, dönemin İş Bankası Genel Müdürü Muammer Eriş, antlaşmaların yeni Türkiye'nin ekonomi politikalarının doğruluğunu gösterdiğini, dış

9 NARA-867.51/647, (11.06.1938), s. 220-222.

10 Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İngiltere Belgelerinde Türkiye-İngiltere İlişkileri*, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 189-190.

11 NARA-867.51/647, (11.06.1938), s. 250.

politikalarının barışı ve güvenliği sağladığını ifade etmiştir. İngiltere ve Türkiye arasında tüm çıkar uyumsuzluklarının çözüldüğünü ve karşılıklı bir güven duygusunun yerleştiğini kaydetmiştir. Muammer Eriş, 10 milyonu ticaret 6 milyonu askeri olmak üzere toplamda 16 milyon sterlin tutarında kredi aldıklarını ifade etmiş, Türkiye'nin istediği ürünü istediği zaman istediği miktarda alabileceğini açıklamıştır. 10 milyon sterlin tutarındaki kredinin geri ödemesi 1939 yılının sonunda başlayacak ve ödemeler 1951 yılında sona erecekti. 6 milyon tutarlı kredinin ödemelerinin ise 1951 yılında başlayıp 1961 yılında bitmesi öngörülmekteydi. Böylece iki ülke arasında 23 yıllık bir finansal ilişki kurulmuş oluyordu. Eriş ayrıca Türkiye'nin, İngiliz üreticilerden normal fiyatlardan ürün bulamaması halinde bu krediyi İngiltere dışındaki ülkelere alım yapmak için de kullanabileceğini belirtmiştir. ABD Ankara Büyükelçisi John Van A. MacMurray, Türkiye'nin İngiltere'den sağlayacağı kredi ile yılda ABD'den en az 2 Milyon dolar değerinde alım yapması yönünde bir uzlaşmaya varıldığı yönünde istihbarat edindiğini Washington'a iletmiştir.¹²

B. Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkileri ve Türk Dış Politikasındaki Değişim

1. Amerikalıların Gözünden Almanların İngiliz-Türk Antlaşmalarına Cevabı

Almanya'nın 1930'lu yılların ilk yarısından itibaren Türkiye'nin üzerinde ekonomik ve siyasal nüfuz kurma politikalarının Ankara-Londra arasında başlayan yakınlaşma ile akamete uğradığı görülmektedir. Türk dış politikasının İngiltere ile yakınlaşma seyri izlemesi ve söz konusu seyrin ekonomik antlaşmalarla pekişmesi Almanya'nın tepkisini çekmiştir.

Amerikalılara göre Türkiye'nin İngiltere'den kredi almış olmasının Almanya'yı memnun etmediği ortadaydı. Bu nedenle 27 Mayıs 1938 tarihli antlaşmalardan çok kısa bir süre sonra Almanya'nın karşı hamleleri belirginleşmiştir. Alman Ekonomi Bakanı 1938 yılında Münih Paktı'nın imzalanmasının ardından Balkan turuna çıkmış ve Türkiye'ye ilkesel olarak kredi açmak istediklerini belirtmiştir. 16 Ocak 1939 tarihinde Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi ve Alman Hükümeti'nin bir temsilcisi arasında son haline getirilen Antlaşma'nın, Büyük Millet Meclisi'nden (BMM) geçmesine rağmen yürürlüğe girmesi için iki hükümetin birbirlerine karşılıklı resmi notalar göndermesi gerekiyordu. Antlaşma'ya göre Türkiye'ye 150 milyon reichsmark tutarında (60 milyon dolar), 10 yıllık ödeme süresi için yıllık yüzde 5 faiz koşulları ile kredi verilmesi önerilmiştir. Buna göre Almanya'da üretilmiş ürünlerin siparişi ise en geç 31 Aralık 1941 tarihinde verilecekti. Türk Hükümeti ise, krediye teminat olarak 6 ayda bir paraya çevrilebilen hazine bonolarını göstermiştir.¹³

Alman Ekonomi Bakanı Dr. Walther Funk bu kapsamda beraberindeki heyetle 5 Ekim 1939 tarihinden itibaren Türkiye'ye 7 günlük bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretin ana teması Almanya'nın Türkiye'ye 150 milyon reichsmark tutarında bir kredi açmasıydı. Söz konusu tutar, Türkiye'nin sanayi, askeri ve kamu harcamalarında kullanılacaktı. ABD'nin Ankara Büyükelçisi, Washington'a çektiği telgrafta kredinin geri ödeme süresinin 10 yıl olduğunu fakat bunun kesinleşmediğini ifade etmiştir. Funk, ziyaretinde Türkiye'nin Almanya'ya yönelik ihracatının toplam ihracatı içinde yüzde 40'tan 50'ye çıktığını, Almanya'nın Türkiye için başlıca pazarlardan biri olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin endüstriyel ürünlere çok ihtiyacı olduğunu bu nedenle kredi açıldığını açıklamıştır. Buna göre Türkiye, Almanya'dan endüstriyel ürünler ithal ederken, Almanya da Türkiye'den hammadde ve tarım ürünleri ithal edebilecekti. ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray'ın

¹² NARA-867.51/647, (11.06.1938), s. 254.

¹³ NARA-867.61/35, (18.06.1940), s. 43.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

Washington'a çektiği telgrafta, kredi talebinin Almanlardan mı Türklerden mi geldiği bilgisine ulaşamadığı görülmektedir. Büyükelçi'nin notunda bu konunun 1938 yılının Temmuz ayında imzalanan Türk-Alman Ticari Antlaşması'nın müzakereleri sırasında da konuşulmuş olabileceği belirtilmiş, diğer yandan Türkler tarafından konuya ilişkin minnettar ya da memnun olduğunu gösteren resmi hiçbir açıklama yapılmamasının manidar bulunduğu kaydedilmiştir. Amerikan Büyükelçi, Almanların bu hamlesini İngilizlerin Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nı kurmasına ve toplamda 16 milyon sterlin tutarında krediler vermesine bir karşılık olarak değerlendirmiştir. Türkiye'nin Nazi Almanya'sının büyük güneydoğu Avrupa olarak tanımladığı bölgeye dâhil olduğunu belirten Amerikalı diplomat, Almanya'nın burada büyük bir ekonomik alan yaratma eğiliminde olduğunu Funk'ın ifadelerinden alıntı yaparak Washington'a iletmiş, bu adımın Almanya'nın daha önce sağladığı kredilerle bağlantılı olarak düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Amerikalıların derlediği 1 Ekim 1938 tarihli istatistiklere göre Türkiye'ye Almanya'dan giriş yapan ve ödese yapılmamış ürünlerin değeri 29 milyon 745 bin lira seviyesinde idi. Bu tutarın üçte ikisi olan kredinin ödeme süresi altı aydan uzun değildi. 30 Eylül 1937 tarihi itibarıyla Almanya'dan kredi ile alınan ürünlerin toplamı ise 36 milyon 395 bin lira değerindeydi. Bunun dörtte üçü, altı aydan uzun vadeli kredilerdi. Yeni sağlanan kredinin şartlarının da aynı olması durumu pekiştiriyordu. Türkiye, bu kredileri nakit olarak ödemek zorunda değildi. Borcunu tarım ürünü ve hammadde olarak ödeyebilecekti. Diğer yandan Alman Bakan, Almanya'nın benzer antlaşmaları İngiltere ve Amerika ile de müzakere ettiğini belirtmişti. Alman kredisi 10 yılı aşkın bir süre için yıllık yüzde 5 faiz oranıyla sunuluyordu. Amerikalılara göre bu koşullar, Türkiye – Almanya arasında süregelen ilişkilerle bire bir tutarlıydı. ABD Ankara Büyükelçiliği'nin kredi teklifinin muhtemelen Funk'ın Ankara ziyaretinde sürpriz bir biçimde yapılmış olduğuna yönelik görüşünü Washington'la paylaştığı görülmektedir. Amerikalıların edindiği istihbarata göre Alman Dışışleri Bakanlığı, Türklerin Almanlardan gelecek bir krediye şüpheyle yaklaşacakları görüşünü taşıyordu. Buna göre Türkiye, Almanlarla yakın ekonomik ilişki kurmak istemiyordu. Türkler Almanların kredisini kabul etmeleri halinde ilk defa ABD ile bu yönde bir antlaşma imzalamayacaklarını düşünmeye başlamışlardı.¹⁴

Türkiye ile Almanya arasındaki bu antlaşma 16 Ocak 1939 tarihinde imzalanmıştır. Antlaşma Türkiye'nin 150 milyon reichsmark tutarında bir kredi almasını öngörüyordu. ABD Ankara Büyükelçiliği, bu kredinin Türkiye'nin kısa bir süre içinde yurtdışından ikinci borçlanması olduğunu belirtmiş ve bu gelişmeyi Mustafa Kemal öncesi dönemde diğer ülkelere bağımlı olan Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzenine benzetmiştir. Buna göre Türkiye, Mustafa Kemal döneminde siyasi ve ekonomik bağımsızlık kazanma yaklaşımıyla elindeki kaynaklarla yeniden yapılanmaya gitmiş ve ileriye dönük borçlanmalara girmemişti. Ne var ki Türkiye önce 1938 yılının Mayıs ayında İngiltere ile 10 milyon sterlin değerinde kredi antlaşması yapmıştı. Böylece 10 yıl süreyle geri ödemeli 10 milyon sterlin tutarlı askeri olmayan ve 6 milyon sterlin tutarlı 20 yıl geri ödemeli askeri malzeme odaklı bir kredi olmak suretiyle iki farklı kredi almıştı. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği, İngiltere'nin bu kredilerle Türkiye'nin dış ticaretindeki Alman payını hedef aldığını, dolaylı olarak da Almanya'nın güneydoğu Avrupa ve Yakın Doğu'daki Türkiye'nin kilit pozisyonunu hedef aldığını belirtmiştir. Amerikan Büyükelçiliği, İngiltere'nin Türkiye ile yaptığı antlaşmanın bunu başarmasının zor olduğunu, Almanya'nın Türkiye'nin ürettiği ürünleri satın alabileceğini fakat İngiltere'nin bu ürünleri almasının ekonomisine zarar vereceğini belirtmiştir. Bunun nedeni Türklerin satmak istediği ürünlerin İngiliz sömürgelerinde zaten üretiliyor olmasıydı. Türkiye bir tarım ülkesi, Almanya ise bu tarım ürünlerini ithal

14 NARA-867.51/666, (19.10.1938), s. 440-451.

eden bir sanayi ülkesiydi ve birbirlerinin ekonomilerini destekliyorlardı.¹⁵ ABD Ankara Büyükelçiliği, yıllık yüzde 5 faiz oranının işletileceği ve siparişlerin en geç 31 Aralık 1941 tarihi itibarıyla verileceğini öngören Antlaşma'nın Türk –Alman ilişkilerini beklenenden daha çok güçlendireceğini savunmuştur. Buna göre Antlaşma'nın ana amacı, Türklerin dış ticaretinin desteklenmesi, Almanların Türk ürünlerinin müşterisi konumuna getirilmesi, ayrıca Almanya'nın sanayi ürünlerini Türkiye'ye satabilmesiydi.¹⁶

2. Türkiye'nin ABD'den Ekonomik Destek Talebi

Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısında Almanya'nın ekonomik nüfuzunu dengeleme arayışında çözüm aradığı diğer bir ülkenin ABD olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye, ABD'den gelebilecek olası ekonomik yardımlar için diplomasi faaliyeti yürütmüştür.

Türkiye – ABD arasında Birinci Dünya Savaşı sırasında, 20 Nisan 1917 tarihinde diplomatik ilişkiler kesilmiş, on yıllık bir aranın ardından 17 Şubat 1927 tarihinde iki ülke arasında imzalanan geçici bir uzlaşma belgesi ile ilişkiler yeniden başlamıştır. 1927 yılından 1939 yılına kadar geçen süreçte Türkiye'nin ABD ile olan ticari faaliyetleri, Avrupa devletleri ile karşılaştırıldığında görece düşük kalmıştır. Buna rağmen söz konusu dönemde iki ülke ilişkilerinde belirleyici unsur ticaret olmuş ve ticaret dengesi Türkiye'nin lehine gelişmiştir. Türkiye'nin 1927 yılında ABD'ye yaptığı ihracat 13 milyon 9 bin dolar seviyesindeyken, ithalatı 3 milyon 470 bin seviyesinde gerçekleşmiştir. Söz konusu tutarlar 1939 yılına gelindiğinde sırasıyla 18 milyon 958 bin ve 13 milyon 218 bin dolar seviyesine yükselmiştir.¹⁷ Ne var ki Türkiye, ABD ile olan ticaretini artırmak ve Alman ekonomik etkisini dengelemek adına ticaret hacmini daha da artırmayı hedeflemiştir.

ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray'in, 2 Mart 1939 tarihinde Washington'a gönderdiği telgrafta Türk Dışişleri Bakanı'nın ABD'den Türk parasal sistemini destekleme adına finansal destek sağlaması önerisine ilişkin değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu değerlendirmelerden ABD'nin yabancı bir devletin ekonomisinin liberalleşmesine verdiği önem anlaşılmaktadır. MacMurray'in, Türk Bakan'ın Türkiye'nin ikili ticari ilişkileri merkeze alan ekonomik yaklaşımından memnun olmamasını ve Türk ekonomisini liberalleştirme eğilimini ilginç bulduğu görülmektedir. Ne var ki Büyükelçi, Washington'a yaptığı tavsiyede Türklerle bu tür bir müzakereye girilmemesini önermiştir. Bunun nedeni Türkiye'nin *International Match Realization Corporation* isimli Amerikan şirketine olan borçlarını ödeyememiş olması ve ABD'den geçen yıl yapılan ithalatların ücretini halen karşılamamış olmalarıydı. Büyükelçi, Türkiye'nin bu borcu yakın zamanda ödeyeceği ve diğer meseleyi de halledeceği öngörüsünde bulunmuştur. MacMurray, borçların ödenmesi halinde Amerikan yardımı yapıp yapılmayacağı konusunun değerlendirilebileceğini belirtmiş, Export-Import Bankası garantörlüğünde bir kredinin ayarlanabileceğini ifade etmiştir.¹⁸

Söz konusu görüşmenin Amerikan Büyükelçisi MacMurray ve Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu arasında Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı binasında 10 Şubat 1939 tarihinde gerçekleştiği belgelere yansımıştır. Saraçoğlu, Amerikan Hükümeti'nin Çin'e yönelik bir kredi verdiğini ve Japon Hükümeti'nden protesto aldığını belirtmiştir. Amerikan Büyükelçisi ise Japon Hükümeti'nin resmi bir protestoda bulunmadığını fakat meselenin basına

15 NARA-867.51/674, (27.01.1939), s. 466-467.

16 NARA-867.51/674, (27.01.1939), s. 470.

17 Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 4, 15, 19.

18 NARA-867.51/676, (02.03.1939), s. 474-475.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışişleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

sızmasından duyduğu rahatsızlığı iletmiş olduğunu kaydetmiştir. Amerikan Hükümeti'nin ise bunu meşru bulduğunu ve Johnson Yasası'na (Johnson Act) aykırı olmadığından basınla paylaştığını belirtmiştir. Johnson Yasası'nın ABD'ye borcunu ödeyememiş durumda olan ülkelere kredi verilmemesini öngördüğünü ifade etmiştir. Saraçoğlu ise bu yasanın finansal durumu iyi olan ülkelere kredi verme teşvikinde bulunduğunu belirtmiş, ABD'nin Çin'e verdiği kredinin Türkiye için emsal olabileceğini ifade etmiştir. Türk Dışişleri Bakanı, geçmişte Maliye Bakanı olarak görev yaptığını, ekonomik ve parasal problemlerle ilgilendiğini, daha sonra Adalet Bakanlığı yaptığını bu problemlerden uzaklaştığını, şimdi ise Dışişleri Bakanı olarak Türkiye'nin ekonomisini iyileştirme amacı güden bir komisyona dâhil edildiğini fakat durumun umutsuz değilse de çok yetersiz olduğunu belirtmiştir. Buna göre Türkiye'de iç finansal durum çok kötü olmasa da parasal açıdan uluslararası ticarete ilişkin durum karanlıktı. Ayrıca Türk parası sağlam temellere dayanmıyordu, Türk lirası kara borsa nedeniyle gerçek değerinden çok daha düşük kur oranlarından işlem görüyordu. Saraçoğlu son on yılda Hükümet'in bu zayıflığa ticari işlemlere sınırlama koyarak ve ülkenin efektiflerini koruyarak çözüm bulmaya çalıştığını belirtmiştir. Ne var ki bu adımlar çare olmamış, Türkiye'nin ticaretini kısıtlamış ve ikili takas düzenlemeleriyle, ihracat ve ithalat fiyatları yükselmiş, yaşam masrafları artmıştı. Saraçoğlu, kliring sisteminin ABD ile olan ticari ilişkileri dahi etkilediğini belirtmiş, daha önce Avrupa'dan alınan kalay kaplama ve dikiş makinelerinin şimdi ABD'den satın alındığını ifade etmiştir. Türk tütünün ABD pazarına ihraç edilmeye başlandığını kaydetmiştir. İçinde oldukları sezonda Kanada'ya 400 bin dolar tutarında tütün ihracatı yapıldığını, ABD'nin doğrudan Türk tütünü satın alımlarının ise geçen sezon 14 milyon dolardan bu sezon 10 milyon dolar seviyesine düştüğünü açıklamıştır. Saraçoğlu bu dalgalanmaların kısıtlamalardan kaynaklandığını belirtmiş, Türkiye'nin gelecek birkaç yılda yapay sınırlamaları kaldırmak suretiyle geçen on senede konulan kısıtlamaların tamamını kaldırıp ticareti liberalleştirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Diğer yandan Türk Hükümeti'nin parasal zayıflığının bunu imkânsız hale getirdiğini not etmiştir. Saraçoğlu'nun bu sözlerinin üzerine Amerikalı muhabirine ABD'nin Türkiye'ye kredi vermesiyle Türkiye'nin parasal sistemini güçlendirebileceği konusunu açtığı arşiv belgelerine yansımıştır. Saraçoğlu, bunun resmi bir bildirim olmadığını ifade etmiş, yalnızca MacMurray'in fikrini sorduğunu belirtmiştir. Büyükelçi ise bu fikrin ilginç olduğunu, değerlendirmekten ve Hükümet'ine iletmekten memnun olacağı yönünde bir yanıt vermiştir. MacMurray'e göre Saraçoğlu'nun sözleri Türkiye'nin *International Match Realization Corporation* şirketine yapması gereken geri ödemeleri gündeme getirmek için iyi bir fırsattı. Türkiye'nin geri ödemelerini altın olarak yapması gerekiyordu. Öyle ki altın halen Türk para biriminin temeliydi. Büyükelçi, diğer yandan Saraçoğlu'nun ekonomiyi özgürleştirme eğilimli sözlerinin kestirip atılmamasını ve dikkate alınması konusunu Washington'a iletmiştir.¹⁹

Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Macmurray'e çektiği cevabi telgrafta Johnson Yasası uyarınca ABD'nin kendisine borcu olan birim, özel şirket ya da devletlere kredi veremeyeceğini belirtmiştir. Türkiye'nin ise bilindiği kadarıyla bir borcu olmadığından bir kısıtlama olmadığını belirtmiştir. Böylece Büyükelçi MacMurray'in Türkiye'nin ödenmemiş ithalat borcu olduğuna yönelik bilgilendirmesi, Washington tarafından dikkate alınmamıştır. Ne var ki Bakanlık, Amerikan Kongresi'nin mevcut düzeninde Türkiye'ye yönelik bir kredi çıkmasının çok zor olduğunu belirtmiştir. Washington tarafından verilen yanıtta Amerikan Hükümeti'nin Türkiye'yi diğer devletlerle olan ikili ticari ilişkilerinden

19 NARA-867.51/676, (02.03.1939), s. 476.

sıyırıp, ona altın kredisi vererek Türkiye'nin işlemlerini özgürleştirmek suretiyle liberal bir uluslararası ticaret politikası uygulamasının tartışılabileceği görüşü yer almıştır.

3. Türk – Amerikan Ticari İlişkileri ve Türk Hükümetinin Teşvik Politikası

Türkiye'nin ekonomisi üzerindeki Alman etkisini azaltmak için ABD ile ekonomik ilişkilerini geliştirme politikası yalnızca Washington'dan gelebilecek ekonomik yardımlara dayanmıyordu. Türk Hükümeti, Alman nüfuzunu dengeleme politikası çerçevesinde Türk ihracatçılara ABD'ye yapacakları ihracatta teşvik verme eğilimine girmiş ve Türk ürünlerinin Amerikan ithalatçıları nezdinde tercih edilir hale gelmesini hedeflemiştir.

ABD Ankara Büyükelçiliği, Türk Ticaret Bakanı'nın 2 Aralık 1939 tarihli radyo konuşmasında Türkiye ile ABD arasındaki ticaretin özel takas yöntemine dayanacağını belirttiğini Washington'a aktarmıştır. Bakana göre bu adım, kliring antlaşmalarının fiyatlarını yükselttiği Türk ürünlerinin söz konusu yüksek fiyatlarını dengelemek için atılıyordu. Türkiye'nin ürünlerinin yüksek fiyatlı olması, ürünlerin satılmamasına ve dolayısıyla Türkiye'nin ithalat borçlarını ödeyemeyip biriktirmesine yol açmıştı. Bu tarih itibarıyla Amerikalı ihracatçılar Türkiye'den 6,5 milyon dolar alacaklı durumdaydı. Türk Hükümeti bu nedenle Amerika'ya yapılacak olan ihracatı teşvik etme niyetindeydi. Bu amaçla Türk ihracatçıların Amerika'ya yapacakları ihracatlar için bir takas primi ödenecekti. Böylece Türk ihracatçısı ürününü yüksek fiyattan ABD'ye satma çabası içine girmeyecek, ödemesinin bir kısmını kendi Hükümeti'nden alacaktı. Yeni önlemler çerçevesinde Türk lirası'nın değeri artırılmış, Merkez Bankası kuru 1 dolar-1.30 lira seviyesinden 1,625 lira seviyesine çıkarılmıştı. Böylece Türk ihracatçılar ABD'ye yaptıkları ihracat işlemlerinden elde ettikleri dövizleri bozdurduklarında Türk lirası karşılığı olarak daha büyük bir tutara sahip olacaklardı. 1,30 lira ile 1,625 lira arasındaki 0,325 lira tutarındaki fark ise Takas Limited Şirketi isimli Türk kurum tarafından karşılanacaktı. Amerikan Büyükelçiliği'ne göre bu adım, Türk – Amerikan ticari ilişkilerinde yeni bir antlaşmaya işaret etmiyordu. Yeni olan, Türk tarafının kur seviyelerinde oynama yapmasıyla Türk ihracatçısını ABD'ye yönelik ihracata teşvik etme çabasıydı. Türk devletinin 4 Aralık 1939 – 2 Ocak 1940 tarihleri arasında Türk ihracatçılarına sağladığı kur desteği yukarıda belirtildiği üzere 0,325 lira seviyesindeyken, bu desteğin 2 Ocak 1940 tarihinden sonra 0,50 seviyesine çıkarıldığı Washington'a aktarılmıştır. Buna göre 1939 yılında Türkiye'nin ABD'den ithalatı özellikle sanayi ürünlerine yoğunlaşmış ve ithalat toplamı 11 milyon 686 bin lira seviyesinde gerçekleşmişti. Bu tutar, 1938 yılında 15 milyon 680 bin lira seviyesindeydi. ABD'ye yapılan Türk ihracatları ise 1938-1939 yılları boyunca 18 milyon 212 bin ve 17 milyon 769 bin lira seviyesinde gerçekleşmiştir. Diğer yandan Türkiye – ABD arasında 1 Nisan 1939 tarihinde, Ankara'da bir ticaret antlaşması imzalanmış, Türkiye böylece ABD'ye "en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü" sağlamıştır. Türkiye, bu antlaşmayla ABD'ye yüzde 5 ile yüzde 88 arasında değişen çeşitli oranlarda gümrük indirimi sağlıyordu. Türkiye'ye ABD'den ithal edilecek binek otomobilleri için uygulanacak olan gümrük indirimi yüzde 60, radyo için birleştirilmemiş ayrı parçaları için yüzde 88 gibi görece yüksek oranlardaydı. Kuru erik, erik konservelerinde yüzde 75, öküz veya inek derilerinde yüzde 5, dikiş makineleri ve parçaları için yüzde 5 oranında gümrük indirimi sağlanıyordu. Diğer yandan ABD'nin de kendi ihtiyaçları doğrultusunda Türkiye'den yapacağı ithalatlarda çeşitli ürünlerde gümrük vergisinde tavizler verdiği görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye'den yapılacak boraks, borat, kromit, krom cevheri, palamut, zımpara cevheri, meyan kökü, kürk, kürkük deriler, terbiye edilmemiş tavşan ve sansar, sucukluk bağırsak, gırtlak, emâ, mesane, sinir ve zar gibi ürünlerde gümrük vergisi sıfırlanmış, incir, kuru üzüm, fındık, fıstık, haşhaş tohumu, kuşyemi, sigaralık yaprak tütün, meyan kökü özü, macun, lüle taşı gibi ürünlerde ise yüzde

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışişleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

7,5'ten yüzde 100'e kadar çeşitli oranlarda gümrük vergisi indirimi sağlanmıştır.²⁰

Amerikalıların uluslararası ilişkilerdeki istikrarsız seyir nedeniyle bu antlaşmanın ikili ticarete etkisini ölçmekte zorlandıkları görülmektedir. Amerikan raporlarının, Türk Hükümeti'nin ABD'ye ihracatını dolar-tl kurunda oynamak suretiyle önceki yıllara göre artırmasını pek mümkün görmediği ortadadır. Amerikalılara göre Türk Hükümeti'nin sağladığı teşviklerin Türk ürünlerinin fiyatını Amerikan alıcıları için yüzde 25 oranında düşürmesi halinde dahi Türk ürünleri Amerikalılar için yine de cazip hale gelmeyecekti. Türklerin yeni politikasının Türkiye'nin ABD'ye yönelik yün, incir, fındık gibi kalemlerde ABD'ye ihracatını artırabilse de bu artışın büyük olmayacağı öngörüsünde bulunulmuştur. Türk liderlerin son yıllarda ülkeyi sanayileştirme çabalarına rağmen Türkiye'nin ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olduğunun, Türk nüfusunun yüzde 80'inden fazlasının çiftçilikle uğraştığı belgelere yansımıştır. Yurtdışına satılan tarım ürünlerinden elde edilen gelir ise toplam ihracatın yüzde 90'ını oluşturuyordu. Amerikalılara göre Türkiye, 1923 yılında kapitülasyonların kaldırılmasıyla milliyetçi bir politika izlemiş ve tüm yabancı engellerden kurtulmuştu. Ne var ki bu politika, son yıllarda revize edilmiş, özellikle Balkanlardaki ve Akdeniz'deki gelişmeler, Türkiye'nin ekonomik özgürlüğünü tehlikeye sokmuştu. Diğer yandan Amerikalılara göre Türkiye, uyguladığı ekonomi politikasıyla Almanların Balkanlar bölgesindeki ekonomik ve siyasi yayılmasına destek verdiğinin farkında değildi. Türkiye, savaşın başlamasından önce Alman ekonomik tekeline dirense de başarılı olamamıştı. Türkiye, Almanların ekonomik baskısından kurtulmak için yüzünü İngiltere'ye ve Fransa'ya dönmüş, İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması ile Almanya'nın Türk ekonomisindeki yeri kısmen doldurabilmişti. Amerikalılara göre İngiltere'nin ve Fransa'nın Türkiye'ye yaptığı ekonomik vaatler yüksek değildi. Amerikalıların yaptığı hesaplama göre İngiltere ve Fransa için Almanya'ya karşı olası bir savaşın 1 haftalık bedeli 43,5 milyon sterlin düzeyindeydi. İngilizlerin ve Fransızların Türkleri kendi yanlarında savaşa sokmak için girdikleri ekonomik yükümlülükler ise bunun yanında çok ufak kalıyordu. Diğer yandan Türkiye'den alınacak tütün, fındık, kuru incir, üzüm gibi ürünlerin tamamen tüketilemeyecek olsa da İngiltere'nin resmi çevrelerindeki baskın görüşün yapılacak masrafa değeceği yönünde olduğu Washington'a aktarılmıştır. Amerikan Tarım Bakanlığı'nın raporuna göre İngiliz ve Fransız hükümetlerinin böylesine ucuz ama değerli bir siyasi enstrümanın kendilerinden başka bir gücün (Almanya) Balkanlara ve Yakın Doğu'ya girmesinin önlenmesi için önemli olduğu sonucuna varacakları belirtilmiştir. İngiltere, Fransa ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin savaştan sonra süreceğinin ise şüpheli olduğu yorumu yapılmıştır. Türklerin üzerlerinde bir ya da iki ülke tarafından (İngiltere, Fransa) ekonomik tekel kurulmasına yanaşmayacağı vurgulandığı raporda İngiliz-Fransız ikilisinin Türklerle yaptığı ekonomik antlaşmaların Amerikan kuru meyve ihracatını negatif etkileyeceği, Türk tütünün ise Amerikan tütününün söz konusu iki ülkeye yapılan ihracatının yaklaşık yüzde 8'inin yerini alacağı belirtilmiştir. Ne var ki savaşın bitiminde Türkiye'nin Almanya'ya yönelik mesafeli tutumundan yola çıkarak Amerikan tütün ve kuru meyvelerinin Alman pazarında alıcı bulabileceği ifade edilmiştir.²¹ Almanya dışındaki sanayileşmiş Batı ülkeleri, Almanların 1930'lu yılların ilk yarısından itibaren uyguladığı politika uyarınca Türk ürünlerini değerinin üzerinde satın alma eğilimine girmemişler, ihtiyaç duydukları hammadde ve tarım ürünlerini sahip olduğu sömürgelerden temin etme yoluna gitmişlerdir. Almanların alım yaptıkları yüksek fiyat

20 Resmi Gazete, 26.06.1939, Sayı. 4242, Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında 1 Nisan 1939 tarihinde Ankara'da imzalanan Ticaret Anlaşmasının Tasdikine Dair Kanun, s. 12067 – 12071.

21 NARA-867.61/35, (18.06.1940), s.54-55.

seviyeleri Türkiye'nin diğer Batılı devletlerle olan ticaretinin önünde engeldi. Böylece Türk ekonomisinde Alman etkisi kaçınılmaz bir hale gelmiş, Türkiye ile ticaret, Almanya'nın "sömürsüz sömürge politikasına" hizmet etmiştir.²² Ne var ki Amerikan raporunda ifade edildiği üzere 1930'ların sonuna doğru İngiltere ve Fransa Türkiye'ye yönelik ekonomik yükümlülükler üstlenme eğilimine girmiştir. 1939 yılında gelinen noktada Türkiye'nin toplam ithalatı içerisinde İngiltere'nin oranı %6.25, Fransa'nın oranı %1,89 ve ABD'nin oranının %9,99 seviyesinde olduğu görülmektedir.²³

Türkiye'nin bu süreçte ABD ile ticari ilişkilerini artırma eğiliminde olduğu görülmektedir. Türk Hükümeti, sanayi ürünlerine ve makinelere olan ihtiyacın bir bölümünün ABD'den karşılanması yönünde adımlar atmış, bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı tarafından tarım makinesi ithal edilebilmesi için 3 milyon lira tutarında bir kaynak sağlamıştır. ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray, 25 Ocak 1941 tarihli gönderisinde bu tutarın 780 bin dolar tutarındaki kısmının Amerikan tarım makineleri ithalatında kullanılacağı bilgisini Washington'a iletmiştir. Bu alım, 1940 yılında Amerika'dan yapılacak iki büyük alımdan biriydi. Yeni siparişte 150 traktör, 300 pamuk ekim makinesi, 136 biçerdöver, 25 saman balya makinesi ve 150 saban yer alıyordu. Amerikan Büyükelçi, geçmişte Türklerin bu makineleri kullanabilmeleri için makineler Türkiye'ye kurulduktan sonra Amerikalılardan eğitimler aldığını ve sonuçların tatmin edici olduğunu belirtmiştir. 1940 yılının Nisan ayında yapılan geçmiş siparişin ve mevcut siparişin Türkiye'nin tarım işgücününün kıt ve nüfusun az olduğu yerlerde kullanılması için verildiği bilgisi Washington'a aktarılmıştır.²⁴

C. İngiliz-Türk Deklarasyonu ve Üçlü İttifak Antlaşmasının Ekonomik Boyutu

1. Savaşa Giden Süreçte Türk – İngiliz ve Türk- Fransız Görüşmeleri

İngiltere'nin ve Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'na varan süreçte Türkiye'yi Almanya'dan uzaklaştırma ve kendi ittifak sistemine dahil etme politikaları sırasıyla Türk – İngiliz Deklarasyonu'nun imzalanması, Türk – Fransız Deklarasyonu'nun imzalanması ve nihayet Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzalanmasıyla neticelenmiştir. Türkiye'nin kazanılması sürecinde İngiltere başı çekmiş, Hatay Sorunu'nun Türkiye lehine çözülmesi sonucunda Türk – Fransız Deklarasyonu imzalanabilmiştir.

İtalya'nın 1936 yılında Ege denizindeki On iki Adalar'da silahlanma sürecine girmesi, Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile yakınlaştırmıştı. İtalya'nın 7 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgal etmesi Türkiye'nin tehdit algısını daha da artırmıştır. Söz konusu gelişmelerin ardından İnönü başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu; Fransa ve İngiltere ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karar almıştır.²⁵ İngiltere; Romanya'ya ve Yunanistan'a askeri bir saldırıya uğramaları halinde yardım vadedmişti. Bu vaat, 13 Nisan 1939 tarihinde İngiliz Başbakan Chamberlain tarafından açıklanmıştı. İngiltere, aynı türden bir ilişkiyi Türklerle de kurmak isteyince Türkiye, bu öneriye 15 Nisan tarihinde olumlu yanıt vermiştir. Çakmak'ın katıldığı 23 Nisan 1939 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında nihai karar alınmış, Türkiye'nin İngiltere ile yapmış olduğu Antlaşma, 12 Mayıs 1939 tarihinde BMM tarafından onaylanmıştır. Türk – İngiliz Deklarasyonu olarak bilinen belge, Türkiye'nin ve

22 Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, (Çev., Arif Gelen), Onur Yayınları, Ankara, b.t.y., s. 65.

23 İstatistik Yıllığı (1941-1942), s. 213-214'den akt. Nuri Karakaş, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları*, s. 452.

24 NARA-867.61, (25.01.1941), p. 57.

25 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 80.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

İngiltere'nin geniş kapsamlı bir ittifak antlaşması imzalamasını öngörmekteydi. Böylece Akdeniz bölgesinde bir savaşın çıkması halinde iki ülke iş birliği içinde olacaktı ve karşılıklı yardımlaşma sağlanacaktı. Bu süreçte Türkiye ile Fransa arasında benzer bir antlaşmanın sağlanmasına engel olan Hatay sorunu halen çözülmemişti. Suriye, halen bir Fransız mandasıydı. Ne var ki bu süreçte Fransızların karşı çıkmaması üzerine Hatay, 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye'ye katılmış ve aynı gün, İngiltere ile yapılmış olan antlaşmanın bir eşi olarak Türk – Fransız Deklarasyonu BMM tarafından onaylanmıştır. Böylece İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında imzalanacak Üçlü Antlaşma'nın temelleri atılmıştır.²⁶ Fransa'nın Türkiye ile İngiltere'nin imzaladığı türden bir deklarasyonu imzalamaya oldukça meyilli olmasına rağmen başlangıçta Hatay'dan vazgeçmek istemediği görülmektedir. Ne var ki Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli Bonnet, Hatay konusunda Türklerin ilhak beklentisinin karşılanmaması halinde Fransa için doğacak olumsuz sonuçlara ilişkin Hükümeti'ni bilgilendirmiştir. Bonnet'e göre Hatay, Fransa'ya rağmen kendi rızasıyla pekâlâ Türkiye'ye katılabilirdi. Dolayısıyla Fransa'nın Türklerin söz konusu taleplerine direnmesinin bir anlamı yoktu. Nitekim Hatay, 10 Nisan 1939 tarihinde meclis çoğunluğu ile Türkiye'ye kendisini ilhak etmesi yönünde bir çağrı yapmıştır. Fransa'nın bu tarihten sonra İngiltere'nin de baskısı ile Hatay'ın Türklere bırakılması yönünde karar aldığı görülmektedir.²⁷

Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarının Berlin ve Roma'da tepki uyandırdığı görülmektedir. İtalyan ve Alman radyolarının bu süreçte Türkiye aleyhinde açıkça düşmanlık içeren yayınlar yapmaya başlamıştır. Diğer yandan İngilizler, Fransızlar ve Ruslar kendi aralarında imzalayacakları olası bir antlaşma üzerinde müzakereler yürütüyordu. Almanya ve Rusya'nın, 23 Ağustos 1939 tarihinde beklenmedik biçimde aralarında bir Saldırmazlık Paktı imzalamasının Türkiye'nin kaygılarını artırdığı görülmektedir. Alman – Rus Paktı'nın imzalanmasından bir süre önce ise Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Terentiev, Türk Dışışleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede, Türklerin kendileriyle bir karşılıklı yardım antlaşması imzalamak istemeleri halinde bunu imzalamaya hazır olduklarını belirtmişti. Rus Büyükelçi ayrıca kendilerinin o sırada İngilizlerle ve Fransızlarla yürüttükleri görüşmelerin yakın zamanda olumlu sonuçlanacağını belirtmişti. Türk Dışışleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'e göre Ruslar bu bilgiyle Türkleri yanıltmıştı. Buna göre Sovyetlerin esas amacı Türkiye'yi İngiliz ve Fransız hattından koparıp Alman-Rus-İtalyan yörüngesine sokmanın ilk adımını atmaktı. Bu adımı da imzalanacak bir Rus-Türk antlaşmasıyla atacaklardı.²⁸

Türk-İngiliz Deklarasyonu'nun Almanya'nın siyasi ideallerine aykırı bir unsur teşkil etmesi, Adolf Hitler ve Hükümeti'ni konuya ilişkin çeşitli adımlar atmaya itmıştır. Söz konusu adımların ilk yansıması, Hitler'in Dışışleri Bakanı Ribbentrop'un 7 Mayıs 1939 tarihinde Türkiye'nin Almanya'ya sipariş ettiği tüm savaş teçhizatlarının teslim edilmesini önlemesi olmuştur. Ardından Hitler, 14 Mayıs 1939 tarihinde, Ankara'nın vermiş olduğu, aralarında 60 adet Messerschmidt-109 tipi avcı uçağı ve 8 adet Heinkel-111 tipi bombardıman uçağının da bulunduğu silah siparişlerinin teslimini engellemiştir. Almanya, Türkiye'ye verilmesi kararlaştırılan 150 milyon reichsmark tutarlı kredinin onaylanmaması yönünde bir başka adım atmıştır. Bunun yanında Almanya'nın tank yapımında kullandığı krom hammaddesinin Türkiye'den yapılan ithalatına zarar vermemek için ipleri tamamen koparmadığı, Hitler'in ağır silahların gönderilmesini yasaklayan kararını uygulamakla

26 Robbin Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey, 1942-44*, St. Martin's Press, New York, 1997, p. 23.

27 Önder, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, s. 24-25.

28 Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s. 136-137.

beraber hafif silah siparişlerinin imkanlar dahilinde teslim edilmesini kabul ettiği görülmektedir. Ne var ki Alman Hükümeti, Türkiye'nin mevcut siparişlerinden farklı yeni siparişler vermesinin önlenmesini de kararlaştırmıştır.²⁹ Türkiye, Almanya'nın söz konusu önlemlerine krom ihracatını azaltarak mukabele etmiştir. Dönemin Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu, 19 Ağustos 1939 tarihinde Almanya Büyükelçiliği personeli Hans Kroll'a, Almanya'nın Türkiye'ye yönelik savaş teçhizatı transferini sonlandırması halinde Türkiye'nin de Almanya'ya yaptığı krom ihracatını kesebileceğini ifade etmiştir. Kroll ise krom ticareti olmaksızın Türkiye-Almanya arasındaki 25 Temmuz 1938 tarihli ticaret antlaşmasının uzatılmayacağını belirtmiştir.³⁰ Alman Hükümeti, Kroll'un söz konusu uyarılarının ardından 21 Ağustos 1939 tarihinde ikili ilişkilere dair önerilerini Ankara'ya bildirmiştir. Buna göre Türkiye ile Almanya arasında geçerli tüm silah antlaşmaları ve 16 Ocak 1939 tarihli kredi antlaşması iptal edilecek ve karşılığında 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması uzatılacaktı. Türkiye'nin Almanya'nın önerilerini kabul etmediği, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz Von Papen'e iletilmiş böylece 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması süresi uzatılmadığı için feshedilmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler Almanya'nın Polonya'ya saldırdığı 1 Eylül 1939 tarihinde tamamen kesilmiştir.³¹ Almanya'nın 1939 yılında Müttefik devletlerle yakın ilişki kurmasından itibaren başlayan ve tedrici olarak süren ekonomik baskı politikaları Türk-İngiliz Deklarasyonu sonrasında savaş teçhizatlarının tesliminin tamamen durdurulmasına varmıştır. Bu durum Türk Hükümeti tarafından tepkiyle karşılanmış, Saraçoğlu Almanya'ya tazminat davası açılabilmesine vurgu yapmıştır. Türkiye ise Almanların adımlarına karşılık olarak daha önce verilmiş krom teslimatlarını ertelemiş, Von Papen ise söz konusu gecikmeleri durdurmak için diplomasi faaliyetleri yürütse de sonuç alamamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Numan Memencioglu, Alman yetkililerine yaptığı açıklamada Üçlü İttifak Antlaşması'nın getirdiği değişikliklere değinmiş ve Türkiye'nin ABD'ye, Fransa'ya ve İngiltere'ye göndermek durumunda olduğu malzemeler nedeniyle Almanya'ya krom ve pamuk konusunda bir taahhütte bulunamayacağını iletmıştır.³² Almanya'nın Türkiye'ye yönelik ithalat politikası, Türkiye'den yaptığı krom ithalatını 1929 yılında 35,000 reichsmark'tan 1937 yılında 3,437.000 reichsmark seviyesine çıkarmış ve Türk kromunu Alman toplam krom ithalatı içinde yüzde 52 oranına taşımıştır. Almanların 14 Ekim 1938 tarihinde ilan ettiği "Dört Yıllık Program", Türkiye'den yapılması sürdürülecek krom ithalatı ile Alman hava kuvvetlerinin dört katına çıkarılmasını hedeflemiş, ağır topların ve tankların üretimini hızlandırmayı amaçlamıştır.³³

2. ABD'nin Perspektifinden Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı Başındaki Pozisyonu

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde, Türkiye'nin siyasal ve askeri koşullara yönelik raporlar hazırladığı ve söz konusu raporları Washington ile paylaştığı görülmektedir. Amerikalı diplomatlar Türk dış politikasındaki değişime işaret etmiş ve Türkiye'nin Almanya ile İngiltere arasında bir denge politikası yürüttüğünü savunmuştur. Buna göre Türkiye'nin öncelikli hedefi, herhangi bir ittifaka dahil olmaksızın güç dengelerine göre pozisyon almaktır.

29 Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, s. 103.

30 Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, s. 230.

31 Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, s. 230-231.

32 Önder, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, s. 127-128.

33 Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, s. 67.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

ABD'nin Türkiye'deki diplomatik misyonunun hazırladığı bir rapora göre Türkiye, Rus-Türk savaşını bitiren 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren bir Avrupalı gücün ya da grubun uydusu konumunda olmuştur. 1923 yılından 1928 yılına kadar bu eğilimin en azından görünürde önüne geçilmesi için çaba sarf edilmişti. Ne var ki Amerikalılara göre gelenek ağır basmış ve Türkiye, bu süre zarfında dahi Avrupa'nın dostu olmak istemiştir. Bu kapsamda İtalya ile Türkiye arasında imzalanan 30 Mayıs 1928 tarihli Saldırmazlık Pakti'nin, İsmet Paşa'nın 1932 yılındaki İtalya ziyaretinde yenilendiği Amerikan belgelerine yansımıştır. Amerikan Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan 29 Eylül 1937 tarihli rapora göre Türkiye'nin Avrupa'nın uluslararası toplumuna yönelik karşı konulmaz bir tutkusuna vardı. Türklerin, Batılılaşma ya da Avrupalılaşma politikası, Türkiye nezdinde bu çekiciliği artırmaktaydı. Türk dış politikasının İtalyan, Alman ve Rusların, İngiliz-Fransız bloğu ile uyumsuzlukları üzerine oynadığı belirtilen raporda Türklerin İngiltere ve Ruslar arasında yürüttüğü denge politikasının yerini 1938 yılında bir başka politikaya bıraktığı belirtilmiştir. Yeni denge, Almanya ile İngiltere arasında yürütülüyordu. Buna göre İngiltere, Türk dış politikasında merkez pozisyonu tutuyordu. Türkiye, Almanların Doğu'daki emellerine karşı İngiliz dostluğuna önem veriyordu. İngiltere'nin Hatay müzakerelerinde Türkleri desteklemesi olası bir savaş durumunda İngilizlere stratejik bir konum sağlamıştı.³⁴

Türk dış politikasını ele alan başlıca metinler, Türkiye'nin orta büyüklükte bir devlet olduğunu kabul etmektedir.³⁵ Bu ölçekteki devletlerin uluslararası siyaseti şekillendirmede iki seçeneği bulunmaktadır. Bunlar, büyük devletlerin arasındaki güç dengelerine göre pozisyon almak ve bir ittifaka dâhil olma seçenekleridir.³⁶ Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki tutumu esas olarak ilk seçenek olan güç dengelerine göre pozisyon almayı öngörmektedir. Ankara, diğer yandan İngiltere'nin başı çektiği Müttefik devletlerinin safında yer alarak bir ittifaka da dâhil olmuştur. ABD'nin Türkiye misyonuna göre Türkler, Birinci Dünya Savaşı'nda topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmelerine rağmen Hatay konusu hariç bunu telafi etme eğiliminde değillerdi. Ne var ki Balkanların ve güneybatı Asya ülkelerinin lideri olma arzuları bulunuyordu. Türkler, dış saldırılardan çekiniyorlardı ve bütçelerini aşan bir ordu kurmuşlardı. Halk ise bu ordunun kurulması için konulan ek vergilerden hoşnut değildi. 1937 ve 1938 yılları içinde Trakya sınırını ve Boğazları korumak adına askeri harcamalar artırıldı. Türk dış politikasının ana unsuru müzakere ve paktlar yoluyla komşularının siyasi ve toprak hedefli olası saldırılarına karşı güvenliğini sağlamaktı. Siyasi bağımsızlıklarını tam olarak sağlamış Türkler için geri kalan mesele diğer güçlerle olan ilişkilerini normal düzeyde sürdürmektir. Pan-Turanizm ya da Panislamizm artık Türk dış politikasının unsurları değildi. Amerikan Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı rapora göre Türkiye'nin uluslararası politikaları, aşırı milliyetçilik ve yabancı düşmanlığı ile engellenmekteydi. Ne var ki Türkiye, Batılı güçlere yaklaşmak için her yolu denese de Batılılara doğru atılan bir adımı tersi yönde bir adım takip etmekteydi. Bu nedenle 1938 yılının Aralık ayı itibarıyla Türk dış politikasının tek boyutlu olarak özetlenemeyeceği ifade edilmiştir.³⁷

İsmet İnönü, 11 Kasım 1938 tarihinde Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturduğunda dış politikasını statükodan yana şekillendirmişti. Lozan Antlaşması ile oluşturulan sınırların

34 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 218-219.

35 Ali Balcı a.g.e.; William Hale, *Türk Dış Politikası: 1774-2000*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

36 Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, s. 365.

37 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 217.

korunması, Montrö Sözleşmesi'yle savaş zamanlarında Türk egemenliğine geçen Boğazlardaki statünün muhafazası, yalnızca Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerden ithalat yapmak, Türkiye'yle aynı bölgede yer aldığı Romanya, Bulgaristan, Yunanistan'la ılımlı ve hassas ilişkiler tesis etmek, İngiltere ile dostluk ilişkilerini sürdürmek, Arap ülkeleri ve Doğu Avrupa kökenli Yahudi göçmenler ile mesafeli bir tutum takınmak bu politikanın ana unsurlarıydı.³⁸ Amerikan Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan rapora göre İnönü, Avrupa'da oluşan yeni güç dengesinin ve Boğazlardan gelen stratejik pozisyonunun farkındaydı. İnönü'nün, zamanında Osmanlıların, İngiltere ve Rusya arasında oynadığı büyük güçler arasında tahteravalli oyununa devam edeceği belirtildi. İnönü'nün farkı bu oyunu bu kez Almanya ve İngiltere arasında oynayacak olmasıydı. İnönü'nün Almanların tıpkı o tarihten 30 yıl önceki gibi Doğu'ya yönelik emellerinin ayırında olduğu belirtildi. İnönü'nün bu kez zamanında Genç Türklerin yaptığı hatayı yapmayacağı ve Alman Genelkurmayı'nın, ya da Alman siyasi mekanizmasının yeni Türkiye'nin kaderini belirlemesine izin vermeyeceği öngörüsünde bulunuldu.³⁹

Türk Dışişleri Bakanlığı, İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan 4 Mayıs 1939 tarihinde bir genelge yayımladı. Genelgenin muhatabı tüm Türk büyükelçileri idi. Genelgede Türkiye'nin Hitler rejiminin Almanya'da yarattığı dinamizmi tam bir tarafsızlıkla karşıladığı belirtildi. Roma ile Berlin arasındaki yakınlaşmanın da aynı şekilde tarafsızlıkla karşılandığı not edildi. Her iki devletle ve özellikle Almanya ile ekonomik bağlarla geliştirilmiş olan dostluk ilişkisinin sürdürüleceği ifade edildi. Genelgede, İtalya ve Almanya'nın büyük devletlerle olan anlaşmazlıklarının kendi haline bırakılacağı bilgisi de yer alıyordu.⁴⁰ Türkiye'nin olası bir savaşta tarafsız pozisyonunu korumayı hedeflediği görülmektedir. Ne var ki Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgal etmesinden ve Romanya'ya zorla kabul ettirdiği ekonomik antlaşmadan endişe duymuş, bu endişe, İtalya'nın Arnavutluk'u işgali ile daha da artmıştı.⁴¹ 1939 yılında yaşananlar, dış politikasını tam bir tarafsızlığa sabitleyen Türkiye'yi bazı değişiklikler yapmaya itmiştir. Bu süreçte Türk dış politikası, İngilizlere doğru yönelmiş, Fransızlarla da aynı temelde ilişki kurulmuştur. Aynı zamanda Sovyetlerle olan mevcut dostluğun ileri götürülmesi kararlaştırılmıştır. 1939 yılının Mayıs ayında yayımlanan bir diğer genelgede İkinci Dünya Savaşı'nın gelişi öngörülmüyordu. Türk Dışişleri o zamana kadar uygulanan tarafsızlık siyasetinden vazgeçtiğini ve kendisine yönelik olası bir saldırıyı önlemek için kurulan barış cephesine katılmaya karar verdiğini büyükelçilerine iletmiştir.⁴²

Amerikan Savaş Bakanlığı'nın ilgili raporunda Türklerin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların kendilerini sömürdüğünden yola çıkmış ve Türklerin Almanların yanında savaşa girmesinin çok zor bir ihtimal olduğu sonucuna varılmıştır. Yeni Türkiye'nin yeni rejimi doğrultusunda demokratik devletlerin yanında yer alacağı not edilmiştir. Türkiye'nin gelişim ve reform yıllarında kendi gücünün çok ötesinde bir saygınlık ve prestij kazandığı belirtilmiştir. Bu nedenle Türkiye tehdit edildiğinde belirli güçlerin kendisine manevi destek sağlayacağına inanmaktaydı.⁴³ Amerikalılar bu süreçte Türkiye'nin askeri kapasitesi hakkında araştırmalar yapıyordu. ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray, 21

38 Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey, 1942-44*, p. 5.

39 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 223.

40 Zeki Kunalalp, *İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığı'nın On bir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1982, s. 12.

41 Rıfıkı Burçak, *Türk-Rus-İngiliz münasebetleri, (1791-1941) : İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu*, Aydınlik Matbaası, İstanbul, 1946, s. 75.

42 Kunalalp, *İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti : Dışişleri Bakanlığı'nın On bir Telgrafı*, s. 14-15.

43 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/8, (30.12.1938), pp. 223-224.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışişleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

Nisan 1939 tarihli telgrafında Türklerin normal şartlar altında 150 bin olan asker sayısının 500 bine çıktığını ifade etmiş, bunun yarısının On İki Adalar'ın karşısında bulunan Anadolu kıyılarında konuşlandığını, 70 bin civarında askerinin ise Trakya'da bulunduğu bilgisini Washington'a aktarmıştır.⁴⁴ Büyükelçilik'in toplam sayı tahmini, 30 Mayıs 1939 tarihinde 300 bin olarak güncellenmiştir. Buna göre Türkler, On iki adaların karşısındaki askerleri İtalyan tehdidine karşı, Hatay'daki askerleri ise o tarihte henüz çözülmemiş Hatay sorununa ilişkin Fransızlara karşı bulunduruyorlardı.⁴⁵ Türkiye bu süreçte askeri kapasitesi konusunda son derece katı bir tutum takınıyordu. Türkiye'nin askeri kapasitesi konusunda bilgi edinmek isteyen yabancı askeri ataşeler, her girişimlerinde başarısız oluyorlardı. Örneğin Amerikan Askeri Ataşesi Walter L. Kluss, Türkiye'nin Millî Savunma Bakanlığı'ndan bilgi istediğinde kendisine bilgi verilmemişti. Kluss, 1939 yılının Şubat ayında İngilizce konuşan bir Türk Deniz Subayı'nı öğlen yemeğine davet ettiğinde ise Türk Subay'dan davete katılmasının yasak olduğu yanıtını almıştı. Benzer şekilde bir vesile ile karşılaştığı Türk Hava Subayı kendisiyle tanıştırılması esnasında hiç tanışmamalarının daha doğru olacağını belirtmişti. ABD Büyükelçiliği'ne göre Türkler bu süreçte İngilizlerle de bilgi paylaşımında bulunmuyordu.⁴⁶

Amerikan Savaş Bakanlığı'nın 20 Nisan 1939 tarihli raporunda Türkiye'nin ordusunu güçlendirmek için elinden geleni yaptığı belirtilmiştir. Bu güçlendirmenin sebebi ülkesine karşı yönelebilecek dış saldırılara cevap vermek, diğer yandan barışı ve hukuku korumak olarak belirtilmiştir. Ülkenin ekonomik durumu göz önünde bulundurulduğunda askeri harcamaların oldukça liberal olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna rağmen Türkiye'nin modern savaş unsurlarına sahip olmadığı, tank, katepillar, tüfek, kimyasal silah gibi teçhizatlarının bulunmadığı ifade edilmiştir. Yeterli finansal kaynaklara sahip olmadığından bilimsel araştırmaların yapılmadığı ve mekanik kapasitenin bulunmadığı vurgulanmıştır. Türk ordusunun gelecek birkaç yılda teçhizat ve antrenman açısından modernleşmesinin çok düşük bir ihtimal olduğu sonucuna varılmıştır. Ülkenin ekonomik ve materyal açıdan savaşa hazır olmadığı belirtilmiştir. Türkiye'nin savaş istemediği fakat ekonomisi el verdiği ölçüde kendisini buna hazırladığı bilgisi Washington'a aktarılmıştır.⁴⁷

3. Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşmasına Giden Süreçte Uluslararası Gelişmeler

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na varan süreçte kademeli olarak İngiltere ve Fransa ile imzaladığı deklarasyonların ardından aynı ülkelerle Üçlü İttifak ilişkisine girdiği görülmektedir. Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmış Ankara-Londra geriliminin altını çizmiş fakat Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ilişkilerin yumuşama eğilimine girdiğini savunmuştur. Ankara'nın Üçlü İttifak Antlaşması'na dahil olma sürecinde Sovyetler Birliği'ne yönelik hassasiyeti belirginleşmiş, söz konusu hassasiyet Türkiye'nin Antlaşma'ya kendisinin Moskova ile karşı karşıya gelmesini önlemeye yönelik ek bir protokol maddesini derç ettirmesi ile sonuçlanmıştır.

ABD'nin Türkiye'deki diplomatik misyonu Washington ile paylaştığı tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere karşı savaştığına işaret etmiş, İstanbul'un 1920 yılında İngilizler tarafından işgal edildiğini vurgulamıştır. İngilizler ve Türkler arasındaki gerilim, 1919 – 1922 yılları arasında süren Türk Millî Mücadelesi

44 NARA-867.20/87, (21.04.1939), s.101.

45 NARA-867.20/92, (30.05.1939), p. 114-115.

46 NARA-867.20/91, (22.05.1939), s. 110-111.

47 NARA-867.20 M.I.D. REPORTS/9, (20.05.1939), s. 243.

müddetince devam etmiştir. Bunun sebebi Mustafa Kemal'in liderliğini yaptığı direniş hareketinin silahlı mücadeleye giriştiğı Yunan ordularının esas olarak İngiliz Hükümeti tarafından desteklenmesiydi. İngiltere ile ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da kayda değer bir süre boyunca iyileşme göstermemiştir. Musul bölgesi, iki ülke arasında gerginlik unsuru olmuş ve Lozan Konferansı'nda sonuca bağlanamamıştı. Mustafa Kemal, Musul bölgesini Türkiye'ye katmak için İngilizlerle tekrar savaşmayı dahi seçenekleri arasına almıştı. Ne var ki 1936 yılında imzalanan Montrö Sözleşmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşamasına neden olmuştur. İngiltere, Boğazlar üzerinde uluslararası komisyonun kontrolüne son verip savaş zamanlarında Türk egemenliğini kabul eden bu Antlaşma'nın imzalanma sürecinde Türkiye'ye destek vermiştir. Bu durum Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkilemiş, Ruslar, 20 Temmuz 1936 tarihli Montrö'den hemen sonra Ekim ayında Türkiye ile Boğazlar'ın silahlandırılmasına ilişkin ayrı bir antlaşma imzalamak istediğini belirtmiştir.⁴⁸

Bu eğilim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında da kendini gösterecekti. Türkiye ise Sovyetlerle olan ilişkilerinin bozulmaması yönünde çaba harcamış olsa da İkinci Dünya Savaşı'nın başı itibariyle Sovyetlerin Türkiye'ye ilişkin politikalarının dostane olmadığı görülmektedir. Türk dış politikası, Lozan Antlaşması'ndan itibaren Boğazlar, Musul ve Hatay meseleleri hariç, mevcut sınırları ve uluslararası düzeni koruma eğilimindeydi. Mustafa Kemal Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" sözü, bir anlamda Türk dış politikanın karakteristik niteliğini belirlemişti. Diğer yandan Türkiye, Lozan'ın ardından kendisine karşı olası bir askeri saldırıyı önlemek adına çeşitli adımlar atmıştı. 1928 yılında imzalanan Dostluk Antlaşması ile İtalya ve Türkiye arasında tesis edilen iyi ilişkiler, Benito Mussolini yönetiminin 1934 yılından itibaren belirginleşen Orta Doğu'daki saldırgan ve yayılcı politikaları nedeniyle bozulma eğilimine girmiştir. Benzer şekilde Adolf Hitler yönetimindeki Almanya'nın revizyonist tutumu ve faşist İtalya ile yakın ilişkileri, Türkiye'yi tedirgin etmişti. Ne var ki Türkiye – Almanya arasındaki ekonomik ilişkiler, savaşın sonlarına kadar belirli bir seviyeyi korumuştur. Almanya, savaş öncesinde Türkiye'nin İngiltere'nin liderliğindeki bloğa yaklaşmasını önleyip İtalya-Almanya bloğuna katılması yönünde bir siyaset takip etmiş olsa da İnönü'nün tarihsel tecrübesi ile yaptığı uluslararası ilişkiler okuması sonucu aldığı karar Türkiye'nin 1930'lu yılların sonlarına doğru İngiltere ile yaklaşmasını sağlamıştır. Türkiye, Almanların ve İtalyanların yayılcı siyasetlerinin belirginleşmeye başladığı dönemde İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmış, bu süreçte Türkiye, yukarıda belirtildiğı üzere 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile ortak deklarasyonlar yayınlamıştır. Üç ülke arasındaki olumlu hava 1939 yılının Ekim ayında üçlü bir ittifak antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında başta Almanya olmak üzere mağlup devletler aleyhine düzenlenen orantısız antlaşmalar, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini tetiklemişti. Almanya, bir süre sonra kendisi için ağır koşullar içeren Versay Antlaşması'nı tanımaz hale gelmiş ve Milletler Cemiyeti'nden çekilme kararı almıştı. Bu sürecin sonunda Adolf Hitler'in 1933 yılından itibaren öne çıkan yayılcı yaşam alanı (Lebensraum) projesi, mevcut düzeni tehdit eder bir hal almıştır. Diğer yandan Mussolini yönetimindeki İtalya'da Roma İmparatorluğu dönemine duyulan özlem, saldırgan bir dış politikaya yol açmıştır. Nitekim bu durum Almanya-İtalya-Japonya ittifakının oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁹

48 Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, 2017, s. 61.

49 Çağrı Erhan & Özge Özkoç, *Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset 1914-1990 Arası Dönem*. (Ed.) Şaban Kardeş-Ali Balcı, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul, s. 38-40.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

Almanya'nın 16 Mart 1939 tarihinde Çekoslovakya'yı, İtalya'nın ise 7 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgali savaşın sinyallerini vermiştir. Dönemin süper gücü konumundaki İngiltere, Almanya'nın Çekoslovakya'ya yönelik saldırgan tutumuna başlangıçta sert bir tepki göstermemiş, Hitler'i daha fazla kışkırtmamak adına yatıştırma politikası izlemiştir. İngilizler, bu politika çerçevesinde Almanya'nın Çekoslovakya'nın Südetler bölgesini işgal etmesine göz yummuştur. Ne var ki Almanya bununla yetinmemiş ve bir süre sonra Çekoslovakya'nın tamamını işgal etmiştir. Bu durum, Sovyetler nezdinde Alman saldırganlığının kendilerine yöneltildiğine yönelik bir algı oluşturmuştur. Bunun üzerine Sovyet Hükümeti savaş henüz resmen başlamamışken 23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya ile bir Saldırmazlık Paketi imzalayarak kendisini Alman tehdidinden korumak için adım atmıştır. Sovyet-Alman Saldırmazlık Paketi'nin imzalanmasının Türkiye'de endişeye sebep olduğu görülmektedir. Türkler, bu noktadan sonra İngiltere ve Sovyetlerle olan ilişkisini iki tarafı da gücendirmeden dengeli bir şekilde idare etmeye özen göstermiştir. Bu çerçevede Fransa ve İngiltere ile müzakere ettiği Üçlü İttifak Antlaşması'nı Sovyetlere de danışmıştır. Ne var ki Rusların, Boğazların ortaklaşa savunulması, Montrö Sözleşmesi'nin değiştirilmesi gibi taleplerinin ortaya çıkması üzerine Türkiye, 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile Üçlü Antlaşmayı Sovyetlerden onay almaksızın ve onların ittifaka katılmasını beklemeksizin imzalamıştır. Türkler bu süreçte İngilizlerin kendilerine yapacakları yardımlar konusunda sıkı bir pazarlığa girişmişlerdir. İngiliz Savaş Kabinesi üyesi Lord Halifax, kabineye Türklere yapılacak yardımların 10 milyon sterlinden 21 milyon sterlin seviyesine çıkarılmasını tavsiye etmiştir. Türkler ise ek olarak 4 milyon sterlin daha istemişlerdir. Halifax, bu tutarın fazla olduğunu ifade etse de gelecek faydalar düşünüldüğünde tutarı makul bulmuştur. Taraflar Antlaşma'nın imzalanması konusunda uzlaşmaya varmışlarsa da nihai imzaların atılması için Dışışleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Ruslarla olumsuz sonuçlanan görüş alışverişi için gittiği Moskova ziyaretinden dönmesi beklenmiştir.⁵⁰

Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzaladığı gün, savunma konusundaki mutabakatın yanında İngiltere ve Fransa ile bir dizi askeri ve ekonomik yardım antlaşması imzalamıştır. 19 Ekim 1939 tarihli Antlaşma'ya göre İngiltere Türkiye'ye 16 milyon sterlin değerinde altın ve 25 milyon sterlin değerinde kredi vermeyi kabul etmiştir. 8 Ocak 1940 tarihli Antlaşma ise İngiltere ve Fransa'nın iki yıllık süre zarfında Türkiye'nin tüm krom çıktısını ithal etmesini öngörüyordu.⁵¹

Üçlü İttifak Antlaşması ise herhangi bir Avrupa devletinin saldırısının İngiltere'nin ve Fransa'nın içinde bulunduğu bir savaşa neden olması ve savaşın Akdeniz'e yayılması halinde Türklerin İngiltere ve Fransa ile aynı safta savaşmasını öngörüyordu. Türkiye, Sovyetlerle karşı karşıya gelmemek adına Antlaşma'ya ek bir protokol maddesi derç ettirmiştir. Buna göre Türkiye'nin Antlaşma'dan doğan yükümlülükleri kendisini SSCB ile bir savaşa sürükleyemeyecekti. Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgalinin ardından 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya saldırması üzerine İngiltere ve Fransa, bu tarihten iki gün sonra Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Almanya'nın 1940 yılının Mayıs ayında Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın Almanya'nın safında savaşa girmesiyle birlikte savaş Akdeniz'e taşınmıştır. Bunun üzerine İngiltere, Türkiye'nin Üçlü İttifak'tan gelen yükümlülüklerinden ötürü savaşa girmesini talep etse de Türkiye Sovyetlerle ilgili protokol maddesine atıfla savaşa girmekten kaçınmıştır. Nihat Erim'e göre Antlaşma'nın bir de gizli maddesi vardı. Bu maddeyi, İnönü Erim'e 1946 yılında açıklamıştır. Buna göre İngiltere ve Fransa Türkiye'ye 15 milyon lira değerinde altın ve 25 milyon sterlin değerinde askeri teçhizat yardımı

50 Elisabeth Barker, *British Policy in South East Europe in the Second World War*, Springer, New York, 1976, s.20.

51 Balci, Türkiye Dış Politikası, s. 82.

yapacaktı. Bu vaatler, İnönü ve Churchill'in 1943 yılının başında Adana'da görüştükları sırada ancak yerine getirilebilmiştir.⁵²

Amerikalıların Gözünden Türkiye'nin Üçlü İttifak Antlaşmasının Ek Ekonomik Düzenlemeleri

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı Üçlü İttifak Antlaşması'nın çok boyutlu ekonomik düzenlemelerinin olduğu görülmektedir. Antlaşma'nın ekonomik boyutunun, Türkiye'nin Almanya ile olan ekonomik ilişkilerin dengelenmesine yönelik tasarlandığı görülmektedir. Nitekim Amerikan belgelerinde söz konusu Antlaşma'nın Türkiye'nin daha önce Almanya'ya ihraç ettiği ürünlerin Antlaşma'nın ardından İngiltere'ye ve Fransa'ya ihraç edileceği öngörüsünde bulunulmuştur. Raporda Antlaşma'nın ABD'nin ekonomik çıkarlarına olası yansımaları da ele alınmış, savaşın sona ermesi halinde bozulan Türk-Alman ilişkilerinin, ABD'nin Almanya'ya yapacağı kuru meyve ihracatına olumlu etki edebileceği belirtilmiştir. Benzer şekilde İngiltere'nin Türkiye'den tütün kaleminde yapacağı satın alımların ABD tütününde yol açacağı pazar kaybına ilişkin öngörülerde bulunulmuştur.

İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin 19 Ekim 1939 tarihinde imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması uyarınca Türkiye'ye bu iki ülke tarafından ekonomik ve finansal destek verilecekti. Verilecek desteğin tutarı toplamda 43,5 milyon sterlin (174 milyon dolar) olarak belirlenmişti. Bunun 25 milyon sterlin kadarı İngiltere'den ve Fransa'dan savaş malzemesi alımında kullanılmak üzere, 15 milyon sterlin kadarı altın olarak ve 3,5 milyon sterlin ise Türkiye'nin bu iki ülkeye mevcut kliring antlaşmalarından kaynaklı borçlarını kapatması için verilecekti. Bu kredilerin koşulları Paris'te belirlenerek taraflarca 8 Ocak 1940 tarihinde imzalanmıştır. 25 milyon sterlin değerindeki kredi için yıllık yüzde 4 faiz işletilirken diğer kredilerin faizi yüzde 3 seviyesinde olacaktır. Bu kredilerin ödeme süresi 40 yarıyıl taksitle toplamda 20 yıldır. Hem faiz hem itfa ödemeleri Türk lirası üzerinden yapılacaktır. Türkiye'nin anapara ve faiz ödemeleri yıllık yaklaşık 16 milyon lira seviyesinde olacaktır. İngilizler ve Fransızlar, Türkiye'nin ödedikleri lira ile Türk ürünlerinin ve özellikle Türk tütününün satın alımını gerçekleştirecekti. Antlaşma uyarınca İngiliz ve Fransız hükümetleri savaşın her yılında satın alma yükümlülüğü üstleniyordu. Buna göre 2 milyon sterlin değerinde Türk kuru meyve ve fındık alımı yapacaklardı. Bu alımların üçte biri Fransa için gerçekleştirilecek ve bu kısım da İngiltere tarafından karşılanacaktı. 25 milyon sterlin tutarındaki kredi kapsamında, İngiltere ve Fransa tarafından Türkiye'den lira cinsinden tahsil edilecek tutarlar bu alımlarda kullanılacaktır. Amerikalıların edindiği istihbarata göre 1940 yılının Nisan ayı itibarıyla 25 milyon sterlin değerindeki savaş malzemesinin büyük bir bölümü Türkiye'ye varmıştı. Diğer yandan 55 ton ağırlığında altın, 1940 yılının Ocak ayı sonu itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na devredilmişti. Amerikan Tarım Bakanlığı bünyesinde hazırlanan raporda Üçlü İttifak Antlaşması'nın Türk ekonomisine büyük yardımı olacağı, böylece Türkiye'nin Alman pazarını kaybetmesi durumuna alışacağı belirtilmiştir. İngilizlerin ve Fransızların alım yapacağı Türk ürünlerinin daha önce Alman pazarlarına ihraç edildiği not edilmiştir. Üçlü İttifak Antlaşması 1943 yılının Mart ayına kadar geçerli olacaktır. Söz konusu tarihte savaşın devam ediyor olması halinde taraflara Antlaşma'yı tek taraflı feshetme hakkı verilmiştir. Amerikalılarca hazırlanan raporda söz konusu Antlaşma uyarınca, her durumda 1943 tarihine kadar İngiltere'ye ve Fransa'ya yapılacak Amerikan kuru meyve ihracatının çok sınırlı olacağı belirtilmiştir. Savaşın sonunda Türkiye'nin Almanya'ya ekonomik olarak bağımlı olmaktan kaçınma politikasının

52 Nihat Erım, *Günlükler, 1925-1979*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 70.

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

devam etmesi halinde Almanya'ya kuru meyve ihracatının ABD tarafından yapılabileceği vurgulanmıştır.⁵³

İngiltere ve Fransa bu kapsamda Türkiye'den belli kalemlerde kayda değer bir satın alma yükümlülüğü altına girmiştir. İki ülkenin hedefi, Türkiye'nin de arzuladığı biçimde onu Almanya'ya olan ekonomik bağımlılığın kurtarmaktı. Fransa'nın ve İngiltere'nin geçmiş yıllardaki tütün alımlarına bakıldığında bu antlaşmaların öngördüğü alımların kayda değer ölçüde olduğu görülmektedir. 1936-38 yılları arasında İngiltere ve Fransa beraberce ortalama 660 bin lira değerinde tütün, 3 milyon 503 bin lira değerinde ise incir, fındık ve üzüm alımı yapmıştı. Bu durum, toplamda 4 milyon 163 bin lira değerinde bir alıma işaret ediyordu. Mevcut antlaşmalar ise, senelik 16 milyon lira değerinde alım yükümlülüğü getiriyordu. İngiltere ve Fransa, 1936 – 1938 yılları arasında Türkiye'den ortalama 22 milyon lira değerinde kuru üzüm ve 15 milyon lira değerinde kuru incir alımı yapmıştı. Yeni antlaşma ise 63 milyon lira tutarında kuru üzüm ve 50 milyon lira değerinde incir alımı yapmalarını öngörüyordu. Diğer bir deyişle İngiliz-Fransız alımları öncekine göre 3 kat artacaktı. Diğer yandan İngiltere-Fransa ikilisinin ABD'den yaptığı kuru meyve ithalatları 1936-1938 arasında 64 milyon lira değerinde kuru üzüm, 31 milyon lira değerinde erik kurusu ve 17,5 milyon lira değerinde kuru kayısı ve kuru elma alımı seviyesindeydi. Fransızlar ve İngilizler, Amerika'dan alımlarını dolar üzerinden yapıyordu. Amerikan Tarım Bakanlığı'nca hazırlanan raporda iki ülkenin dolarlarını silahlanma için saklama arzusunda olduğu ve Türkiye ile yaptıkları antlaşmaların Amerikan pazarını etkileyeceği belirtilmiştir. İngiltere savaş süresince o zamana kadar ABD'den yaptığı tütün alımlarının bir bölümünü Türkiye'ye kaydırmaya karar vermişti. Yeni tütün politikasının duyulmasıyla İngiliz kamuoyunda bu Antlaşma'nın İngiliz endüstrisine ve tüketicilerine etkisi konusunda çeşitli spekülasyonlar yapıldığı belgelere yansımıştır. 19 ve 20 Ocak 1940 tarihli *Manchester Guardian* gazetelerinin, Virginia tütününün İngiltere'de oldukça talep gördüğünü ve başarı sağladığını, ne var ki artık siyasi nedenler dolayısıyla tütünün tadından fedakârlık yapılacağını yazdığı, Amerikan belgelerinde yer almıştır. İngiliz Gazete'ye göre İngiltere'deki sigara üreticileri Virginia ve Türk tütünlerinin karışımıyla sigara üretmeye pek hevesli değildi. İngiliz Ticaret Bakanlığı'nın siyasi müsteşarı (Parliamentary Secretary to the Board of Trade), Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada eldeki dolarların savaş nedeniyle saklanması adına Türk tütününe yöndiklerini belirtmiştir. İngiltere ve Fransa, 1936-1938 yılları arasında Türkiye'den ortalama 1,6 milyon lira tutarında Türk tütünü satın almıştı. Yeni antlaşmalar uyarınca ise iki ülkenin satın alımları 20 yıl boyunca her yıl 20 milyon lira değerinde tütün alımını öngörmekteydi. Bu sayı, 1936 - 38 seviyesinin yaklaşık 12 katına denk geliyordu. İki ülke, aynı 3 yıllık sürede ABD'den ortalama 250 milyon lira değerinde tütün satın almıştı. Amerikalılar, yeni antlaşmaların ABD'nin tütün alanında yüzde 8 oranında pazar kaybına yol açacağı öngörüsünde bulundu. İngilizlerin Türk tütününü Amerikan tütünleriyle karıştırıp sigara üreteceğinin öngörüldüğü raporda, geçmiş deneyimlerin sigara kullanıcılarının yeni ürünlere yöndiğini gösterdiği vurgulanmıştır. İngiltere'deki durumun da böyle olması halinde İngilizlerin senelik 20 milyon sterlin değerindeki Türk tütünü alımlarında artışa gideceği ifade edilmiştir.⁵⁴

D. Sonuç

Bu çalışmada ABD Ankara Büyükelçiliği'nin Türk dış politikasına ve dış ekonomik ilişkilerine dair hazırladığı raporlar, Amerikan Savaş Bakanlığı'nın Türk dış politikasına ilişkin hazırladığı raporlar ve ABD Tarım Bakanlığı'na bağlı Dış Tarımsal İlişkiler Departmanı'nın

53 NARA-867.61/34, (18.06.1940), s. 49-51.

54 NARA-867.61/34, (18.06.1940), s. 51-52.

Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki ekonomik ilişkilerine ilişkin hazırladığı raporlar incelenmiştir. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesinde 1930'lu yıllardan itibaren dış ekonomik politikalarında belirgin bir değişim yaşandığı görülmektedir. Millî Mücadele'nin ardından imzalanan Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması ve Türkiye'nin 1929 yılı itibariyle kendi gümrük rejimini belirleyebilme özgürlüğünü temin etmesi, 19. Yüzyıldan itibaren ekonomisi dış aktörlerin kontrolünde olan Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzeninden Amerikalıların deyimiyle bağımsızlık yönünde bir sapmaya işaret etmekteydi.

Ne var ki Türkiye'nin, 1930'lu yılların ortalarından itibaren ekonomik politikalarında belirli değişimler yaşanmış, Türkiye ithalat ihtiyacını karşılamak adına kliring antlaşmaları imzalama yoluna gitmiştir. Türkiye söz konusu antlaşmalar kapsamında, ithal ettiği ürünlerin bedelini, sıkıntısını çektiği nakit enstrümanı ile değil, üretimini gerçekleştirdiği farklı ürünlerle ödeme imkanına sahip olmuştur. Almanya ile yapılan kliring antlaşmasının, Berlin'in takip ettiği ekonomik politikalar sonucunda Türkiye ekonomisi üzerinde tekelleşmeye varan ciddi bir etki sağlamasına neden olduğu Amerikan belgelerine yansımıştır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği aktif tarafsızlık pozisyonu ile paralel olarak savaş öncesinde ekonomisinde Almanya'yı dengeleme eğilimine girmiştir. İtalya'nın 1936 yılında Etiyopya'yı, Almanya'nın 1938 yılından itibaren sırasıyla Avusturya'yı ve Çekoslovakya'yı işgal etmesiyle Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde dış politikasıyla paralel olarak derin bir değişikliğe gittiği görülmektedir. Bu değişiklik Türkiye'nin hem siyaseten hem de ekonomik olarak İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasıyla belirginleşmiş ve sırasıyla Türk-İngiliz, Türk-Fransız Deklarasyonları'nın yayınlanmasına ve Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzalanmasına varan süreç yaşanmıştır. Diğer yandan Türk-Amerikan ilişkileri, Türkiye'nin ekonomisindeki Alman etkisini dengeleme eğiliminden etkilenmiş ve dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından ABD'nin Ankara Büyükelçisi nezdinde ekonomik yardım sağlanıp sağlanmayacağına yönelik görüşmeler yapıldığı Amerikan arşiv belgelerine yansımıştır. Bu süreçte Türkiye ile ABD arasında 1 Nisan 1939 tarihli imzalanan ticaret antlaşmasıyla, Türkiye ABD'ye "en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü" vermiştir. Böylece Ankara Hükümeti, ABD'ye yüzde 5 ile yüzde 88 arasında değişen çeşitli oranlarda gümrük indirimleri sağlamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

The National Archives and Records Administration (NARA)

Central File: Decimal File 867.91262, Internal Affairs Of States, Public Press., Turkey, News-Gathering Agencies., Germany, May 27, 1942 - January 18, 1943. May 27, 1942 - January 18, 1943. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. Archives Unbound. Web. 23 Aug. 2019. <<http://go.gale.com/gdscido?&id=GALE%7CSC5111476643&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>>. Gale Document Number: SC5011476654

Central File: Decimal File 867.428, Internal Affairs Of States, Education. Correspondence Schools., Turkey, Libraries., July 10, 1942 - Nov. 12, 1942. July 10, 1942 - Nov. 12, 1942. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. Archives Unbound. Web. 23 Aug. 2019. <<http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111446317&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Ma>

1930'lu Yıllarda Türk Dış Politikasındaki Değişim: Amerikan Dışışleri Belgelerinde
Türkiye'nin Alman Ekonomik ve Siyasi Baskısını Dengeleme Girişimleri

nuscript>. Gale Document Number: SC5011446320

*Central File: Decimal File 867.20, Internal Affairs Of States, Military Affairs. Army. Army Posts. Fortifications. Defenses. Military Instructors (Advisers). (** Country In Which Serving.), Mar. 30, 1930 - September 18, 1939. Mar. 30, 1930 - September 18, 1939. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. Archives Unbound. Web. 23 Aug. 2019. <<http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111478717&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>>.Gale Document Number: SC5011478942*

Central File: Decimal File 867.51, Internal Affairs Of States, Turkey, Financial Conditions. Budget. Dept. Bond Issues. Loans. Public Securities. Credits., March 2, 1937 - December 19, 1939. March 2, 1937 - December 19, 1939. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. Archives Unbound. Web. 23 Aug. 2019. <<http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111453147&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>>.Gale Document Number: SC5011453621

Central File: Decimal File 867.61, Internal Affairs Of States, Turkey, Agriculture., April 1940 - January 25, 1941. April 1940 - January 25, 1941. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. U.S. National Archives. Archives Unbound. Web. 23 Aug. 2019. <<http://go.gale.com/gdsc/i.do?&id=GALE%7CSC5111466178&v=2.1&u=marmara&it=r&p=GDSC&sw=w&viewtype=Manuscript>>. Gale Document Number: SC5011466179

B. Kitap ve Makaleler

Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çağrı Erhan & Özge Özkoç, *Yirminci Yüzyılda Uluslararası Siyaset 1914-1990 Arası Dönem*. (Ed.) Şaban Kardeş-Ali Balcı, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul

Elisabeth Barker, *British Policy in South East Europe in the Second World War*, Springer, New York, 1976

Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İngiltere Belgelerinde Türkiye-İngiltere İlişkileri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2016.

Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbassı, Ankara, 1968.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, (Çev., Arif Gelen), Onur Yayınları, Ankara, b.t.y.

Nihat Erim, *Günlükler, 1925-1979*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Resmi Gazete, Sayı. 4242, 26.06.1939.

Robbin Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey, 1942-44*, St. Martin's Press, New York, 1997.

Nuri Karakaş, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 25 (2), 2010, s. 447-482.

Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Zehra Önder, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010.

William Hale, *Türk Dış Politikası: 1774-2000*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003;
Baskın Oran, *Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Zeki Kunalp, *İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığının On bir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1982

İNGİLİZ BELGELERİNDE ADNAN MENDERES'İN UÇAK KAZASI

ADNAN MENDERES'S AIRCRAFT ACCIDENT IN BRITISH ARCHIVE DOCUMENTS

Süleyman İNAN*

Geliş Tarihi/Received:09.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:24.12.2019

İNAN, Süleyman, (2020), "İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1884-1909

Öz

1959 Londra uçak kazasıyla ilgili Adnan Menderes'in konu edildiği yakın zaman gazete ve televizyon haberleri, daha çok dönemin İngiliz gazetelerindeki haberler ve orada yer alan fotoğraflar malzeme olarak kullanılmıştır. Aslında yapılan tarihçilikten çok, gazetecilik ve her gazetenin yaptığı gibi devşirilen haber-analizlerin bir sunumuydu. Yakın tarih araştırmaları, gazeteleri elbette tarihi kaynak olarak görmekte ancak şimdiye dek yapılan bu konu ile ilgili haberler, gerçekte İngiltere'nin resmi 'arşiv belgeleriyle' ilgili değildi. Bu çalışma İngiliz devlet arşivindeki konuyla ilgili bu arşiv belgelerini özetlerken, bir kısmını olduğu gibi paylaşmanın tek başına önemli olduğunu düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Londra Uçak Kazası, 1959, Gatwick Havalimanı.

Abstract

Recent newspaper and television news about 1959 London Aircraft Accident, mostly in the British newspapers of the period and the photographs there, were used as material. In fact, it was journalism rather than historiography, and it was a presentation of news analysis that was put together as every newspaper did. Recent history studies, of course, see newspapers as historical sources. However, the news so far has not been related to the official "archival documents" of British. This study, summarizes the relevant archival documents in the British. Also suggests that it is important to share some of it as it is.

Keywords: Adnan Menderes, London Aircraft Accident, 1959, Gatwick Airport.

"[Menderes'i taşıyan uçak] enkazı, buruşturulup atılmış bir kâğıt parçası gibiydi."

Yazının girişine aldığım bu sözü kazanın hemen ardından Sivil Havacılık Bakanlığı yetkililerinden biri sarf etmişti. O kişinin dediği şeydu: "Birçok kaza gördüm ama hiç bu kadar kötüsünü görmedim. Uçak ormanlık alanda sürüklenmiş ve kuyruğu kopmuştu. Enkaz, buruşturulup atılmış bir kâğıt parçası gibiydi."¹ (Böyle bir fotoğrafı 16 nolu ekli belgeden bakınız²) Menderes'in 27 Mayıs hükümet darbesiyle indirilmesine yaklaşık 1,5 yıl varken Londra'da yaşadığı 17 Şubat 1959 tarihindeki uçak kazası üzerinden yarım asır geçti. Adnan Menderes'in konu edildiği yakın zaman gazete ve televizyon haberleri, sözü

*Prof Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Denizli., sinan@pau.edu.tr, (orcid: 0000-0003-1978-2527)

1 Manchester Guardian, 18 Şubat 1959.

2 Public Record Office (PRO), Records of the Board of Trade (BT). Main File(219/255). Record of Investigation ve Civil Accident Report

geçen bu uçak kazasıyla ilgili bilgilerini, çoğu zaman “arşiv belgelerine” dayandırdığı faşıyla çıktılar. Aslında daha çok dönemin İngiliz gazetelerindeki haberler ve orada yer alan fotoğraflar malzeme olarak kullanıldı³. Yani aslında yapılan tarihçilikten çok, gazetecilik ve her gazetenin yaptığı gibi devşirilen haber-analizlerin bir sunumuydu. Yakın tarih araştırmaları, gazeteleri elbette tarihi kaynak olarak görmekte ancak şimdiye dek yapılan bu konu ile ilgili haberler, gerçekte İngiltere’nin resmi ‘arşiv belgeleriyle’ ilgili değil. Kazanın geçtiği yerin İngiltere olması, kaza sonrası tüm soruşturmanın orada tamamlanması ile İngiliz arşiv belgelerinin önemi, İngiltere acaba nasıl değerlendirmişti öğrenmek için değil, özellikle bu konu için başlıca kaynak yapıyor olmasından ileri geliyor. Biz İngiliz devlet arşivindeki konuyla ilgili bu arşiv belgelerini özetlerken, bir kısmını makale eki olarak olduğu gibi paylaşmanın tek başına önemli olduğunu düşünüyoruz.

Olayın Kısaca Seyri

Adnan Menderes ve beraberindeki heyet, salı gününe denk gelen 17 Şubat 1959 tarihinde İngiltere’nin başkenti Londra’da yapılacak Kıbrıs görüşmelerine katılmak için Ankara Esenboğa Havalimanından sabah saat 9.30’da yola çıkar. İtalya’nın Roma kentine yakıt ikmali için uğranılır ve oradan 13.02’de tekrar uçuşa geçilir. İngiltere’nin 1958 yapımı Viscount 794 tipi dört motorlu “TC-SEV” isimli Türk Hava Yollarına ait uçağın ilk önce Londra’nın merkezine daha yakın olan Heathrow Havalimanına inmesi planlanır⁴. Ancak saat 15.50 sularında Heathrow kontrol kulesi yetkilileri, aşırı sis yüzünden Londra’nın diğer havalimanı Gatwick’e yönlendirir uçağı. Birkaç kez, havacılık diliyle ‘pas geçilip’ birkaç tur dönüş yapılır, hatta bir ara Paris’e gidilmesi düşünülürse de bundan vazgeçilir. Menderes’i taşıyan uçak Gatwick Havaalanına yaklaşık 12 km kala Sussex bölgesindeki Newdigate köyü yakınlarında ormanlık bir alana (Jordan’s Wood, Rusper) akşam saat 5’te büyük bir gürültüyle düşer⁵. Ağaçlara çarpan uçağın iki kanadı kopar ve ters döner⁶. Uçakta bulunan 24 kişiden 14’ü hayatını kaybeder, 10’u kazadan sağ kurtulur⁷. Hayatta kalanlardan biri de, uçağın arka kısmında, ortada masa olan 4 koltuktan birinde oturan Başbakan Adnan Menderes’tir⁸. Daha sonra, kurtulanlarının çoğunun -Menderes de dâhil- uçağın sağlam kalan kuyruk kısmında oturdukları ortaya çıkar. 8 mürettebattan 5’i, 16 yolcudan ise 9’u hayatını kaybeder.

Hayatını kaybedenler: A. Server Somuncuoğlu (Basın-Yayın ve Turizm Bakanı), Kemal Zeytinoğlu (DP Eskişehir Milletvekili), Muzaffer Ersü (Başbakanlık Özel Kalem Müdürü), İlhan Savut (Dışişleri Bakanlığı 2. Daire Başkanı), Mehmet Ali Görmüş (Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı Özel Kalem Müdürü), Güner Türkmen (Dışişleri Bakanlığı Kâtipi), Şerif Arzık (Anadolu Ajansı Genel Müdürü), Abdullah Parla (Türk Hava Yolları Genel Müdürü), Burhan Tan (Akşam Gazetesi foto muhabiri), Münir Özbek (Kaptan pilot), Sabri Kazmaoğlu

3 Sözelimi Sabah gazetesinin, “Menderes’in sağ kurtulduğu uçak kazasının detayları” başlıklı 16 Şubat 2013 tarihli haberi, yine aynı haberin içinde belirtildiği gibi Anadolu Ajansı’nın İngiltere Millî Kütüphanesi British Library’deki dönem gazetelerin taranmasıyla yapılmıştır.

4 PRO: BT Turkish Documents (219/258). Flight Plan.

5 PRO: BT Main File(219/255). Record of Investigation ve Civil Accident Report.

6 PRO: BT Submission of Report (219/256). No: Photograph 1 (view in direction of aircraft’s descent through trees and Photograph 2 (approximate position where landing gear first struck the ground).

7 Bir belgede yolcu ve mürettebat isimlerinin yanına “yaralı” ve “ölü” notu düşülür. PRO: BT Main File(219/255). List of passengers and crew.

8 Kazadan sağ kurtulan ve konuyla ilgili uzun yıllar konuşmayan Menderes’in Özel Kalem Müdür Yardımcısı, Emekli Büyükelçi Şefik Fenmen 18 Şubat 2016’da BBC Türkçe Arşiv Odası programına konuşur. Olayın bir tanığı olarak Fenmen’in 57 yıl sonra anlattıkları bir video paylaşım sitesinde yayınlanır. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160218_arsiv_odasi_adnan_menderes. Fenmen, mülakatı verdikten yaklaşık 3 ay sonra -13 Mayıs 2018’de- 95 yaşında hayatını kaybetmiştir.

(Yardımcı pilot), Lütfü Biberöğlü (Yardımcı pilot), Gönül Uygur (Hostes), Gündüz Tezel (Telsiz operatörü).

Yaralanıp sağ kurtulanlar Adnan Menderes (Başbakan), Şefik Fenmen (Özel Kalem Müdür Yardımcısı), Mehmet Rifat Kadızade (Sakarya Milletvekili), Emin Kalafat (Çanakkale Milletvekili), Arif Demirer (Afyon Milletvekili), Melih Esenbel (Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri), Kâzım Nefes (Koruma polisi), Nuran Yelkovan (Hostes), Ahmet Kemal İtik (Makinist), Ali Türkay Erkay (Kabin memuru).

Kaza sonrası etraftaki köylüler kaza yerine yardıma koşarlar. Hareket halinde olan ve aksak adımlarla oradan uzaklaşmaya çalışan birkaç kişiyi bırakıp ikiye yarılmış uçağın içine yönelirler. Artık kendinde olmayan yolculardan birkaçını, emniyet kemerlerini keserek dışarı taşırlar⁹. Çarpmadan sonra uçak ters dönünce Menderes de enkazın içinde baş aşağı asılı kalır. Menderes'in ayağı, uçağın yarılan tabanına sıkışır, yanında bulunan Sakarya Milletvekili M. Rifat Kadızade (1899-1987) ona yardım ederek enkazdan dışarı çıkmasını sağlar. M. Rifat Kadızade kazayı 5 gün sonra şöyle anlatır¹⁰:

"Sis arasında yeri görmeye çalışıyorduk. Fakat sisten bir şey görünmüyordu. (...) Nihayet daha kesif bir sis tabakası içine girdiğimiz anda bir çatırtı koptu. Çatırtı ile birlikte tayyarenin ışıkları söndü, karanlık içinde kaldık. Kimse kimseyi görmüyor, çatırtı devam ediyor, sağa sola sarsılıyorduk. Nihayet büyük bir gürültü ve çatırtı oldu. Tayyare küt diye yere oturdu. İlk duyduğum ses, Başvekilin sesi oldu; 'Bacağımı kurtarın, bacağım kopuyor" diye bağıriyordu. Menderes, tayyare ters döndüğü için ayağı tabandaki çatlağa sıkışmış, baş aşağı duruyordu. Yüksek bir yere çıktım. Bütün kuvvetimle çatlağın arasını açmaya başladım; nihayet ayağını oradan kurtardım. Menderes aşağı düştü, iki büklüm olmuştu. Derhal kucaklayıp kaldırdım. Geçecek bir yer bulmak için sağa, sola bakındım. Arka tarafa baktığımda bir boşluktan ormanın ağaçları görülüyordu. Başvekilimi kucaklayıp o tarafa geldim, indim, onu göğüsleyip aşağı aldım. Bundan sonra bana dayanarak yürüdü. İlk sözü, "Rifat nedir bu felaket? Arkadaşlar nerede?" idi."

Menderes'in yüzünde hafif bir yara vardır; üstü başı da çamurlu ve yırtık bir vaziyettedir. Menderes'in bir koluna M. Rifat Kadızade diğer koluna da Şefik Fenmen girerek kaza mahallinden uzaklaşıp bir yere otururlar. Kurtulan yolculardan Melih Esenbel de hemen onların yanına gelir. Menderes, o sıra yanındakilere "Şu hale bak. Ne haile [çok acıklı olay]. Arkadaşlar yanırlar" der¹¹. O sıra çevredeki çiftlik evinden çıkarak yardım için kaza yerine gelen Tony ve Margareth Bailey çifti, Menderes'i ağaçların arasında şok bir halde bulurlar. Bailey'ler Menderes'e kim olduğunu sorduğunda, İngilizce olarak: "Ben Türkiye'nin başbakanıyım. Uçakta çok kişi var. Beni bırakın ve onlara yardım edin." der. Bailey'ler Menderes'i arabalarına bindirip evlerine götürür. Eski bir hemşire olan Margareth Bailey Menderes'in acil ilk pansumanı yapar¹². İki saat sonra gelebilen ambulansla Menderes

9 Uçak kazası, bir dönem dizisi olan ve senaryosunu Şebnem Çitak-Nilgün Öneş'in birlikte yazdıkları "Hatırla Sevgili"nin 27 Ekim 2006'da bir televizyon kanalında yayınlanan ilk bölümünün 10.12 dakikasında başlar ve 17.07 dakikasında biterek sahnelenir.

10 Hürriyet, "Başvekilimi Uçaktan Güç Kurtardım", 22 Şubat 1959. Ayrıca Füsün Dülger Charles, babası Cevdet Dülger'in hayatını anlattığı kitabında amcası Mithat Dülger'in kayınbiraderi olan Rifat Kadızade'nin Menderes'i baygın vaziyetten uçağın dışına çıkararak 'hayatını kurtardığını' belirtir. Bir Diplomatın Hayat yolculuğu-Büyükelçi Cevdet Dülger'in Anıları ve Hayatı, (Çev. Bahar Yasemin Ünlüsoy). Cosmo yayıncılık, 2018. s.185.

11 Melih Esenbel'in anlatımı. Demirkırat belgeseli (Haz. M.Ali Birand-Bülent Çaplı). 6.Bölüm; 37.23-37.42 dakikalari. Bu bölümün televizyon yayın tarihi, 18 Haziran 1991'dir.

12 Hürriyet, "Menderes'e yardım eden hemşire 54 yıllık sessizliğini bozdu", 20 Şubat 2013

Londra The Clinic'e götürülür. Bu arada kurtarma çalışmaları gece boyunca devam eder. Yara almadan kurtulan Melih Esenbel'e elçilik görevlileri refakat ederken, hafif ve ağır yaralı olanlar tedavi için Londra'nın çeşitli hastanelerine götürülür¹³:

The Clinic: Menderes'ten başka, Rifat Kadızade ve Şefik Fenmen.

Dorking General Hopital: Arif Demirer ve Ahmet Kemal İtik.

Redhill Hospital: Emin Kalafat ve Kâzım Nefes.

East Grinstead Hospital: Ali Türkay Erkay ve Nuran Yelkovan

Yaralı olarak hastaneye getirilenlerin hepsi zamanla iyileşip sağlığına kavuşurlarken, hayatını kaybedenlerin kazadan hemen sonra orada vefat ettikleri anlaşılır.

Uçak kazası, Türkiye'nin yanı sıra İngiltere gündeminin de ilk sırasına oturur. Gazeteler, ilk sayfasında manşetten duyurur: Daily Mail, "Menderes Mucizesi"; Manchester Guardian, "Menderes uçak kazasından sağ kurtuldu"; Daily Herald, "Barış Uçağında dehşet: 12 Ölü"; The Daily Telegraph "Bay Menderes Viscount Kazasında kurtuldu"... İngiltere Başbakanı Harold Macmillan (1894-1986) ile Yunanistan Başbakanı Konstantinos Karamanlis'in (1907-1998) 10 dakikayı biraz geçen sürede hastane ziyaretlerinde Menderes'le konuşamazlar çünkü kendisine verilen ağrı kesiciler ve sakinleştirici ilaçlar etkisiyle uyutulmaktadır. Menderes kendine geldiğinde Kıbrıs görüşmelerinin planlandığı gibi yapılması talimatını verir. Nitekim Adnan Menderes, kazadan iki gün sonra, Londra The Clinic'te gözetim altında tutulduğu hasta yatağında Londra Antlaşmasını imzalar. Önceden içeriği büyük ölçüde belli olan ve Londra'ya zaten tamamlanmak üzere gidilen bu anlaşmaya işte bu yüzden bir yakıştırma ile "Başucu Anlaşması" da denilir.

Türkiye'deki gazeteler Menderes'in hayatta olduğunu hemen duyursalar da sevenleri onun canlı sesini işitmek isterler. Bu, ilk anda Menderes'in hayatta olduğu haberinin yetkililerce yapılan radyo açıklamaları ile mümkün olur¹⁴. Adnan Menderes kendi sesiyle ancak kazadan üç gün sonra, BBC kanalıyla radyolarda yayınlamak üzere Türkiye'ye hitap eden şu demeci verir:

"Uğradığımız çok feci tayyare kazasında, değerli ve sevgili arkadaşlarımızı kaybetmiş olma elemi içerisindeyiz. Cenab-ı Hakk kendilerini rahmetine gark eylesin.

Şu anda hâtıralarını yaşlı gözlerle anarak taziye etmekteyim.

Bu elim kayıplar karşısında her zaman olduğu gibi Cenab-ı Hakk'ın milletimizi ve devletimizi ebediyyen mukaydar etmesi duasını yine tekrarlarım.

Bana gelince kazanın dehşeti karşısında dile getirdiğim hiç kalır.

Yine arkadaşlarımla beraber aziz vatanımıza, muhterem ve sevgili vatandaşlarımıza pek kısa bir zamanda sağlıkla ve selamle kavuşmak inşallah nasip olacaktır."

13 PRO: BT Main File(219/255). List of survivors of Turkish Viscount Airliner involved in crash of Newdigate.

14 Hürriyet'in 18 Şubat 1959 tarihli nüshasındaki, "Menderes hayatta"; "Halk radyo ile yatırıldı" haberleri.

İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası

Kazadan 8 gün sonra taburcu olan Menderes'in 25 Şubat 1959 günü akşam saat 6'da gerçekleşen Türkiye'ye dönüşü çok şaşaalı olur¹⁵. Önce İstanbul ve sonra Ankara'da onun için karşılama törenleri yapılır. İstanbul Yeşilköy Havalimanına binlerce insan gelir, kalacağı Taksim'deki Park Otele yol boyunca devam eden yoğun kalabalık yüzünden ancak 4 saatte varabilir. Bu anların "çoşkulu" anlatımı devrin devlet radyosunun ses kayıtlarına şöyle yansır¹⁶: "Sayın Başvekilimiz beşûş [güleryüzlü] çehre ile uçağın kapısında göründüler. Uçağın etrafı bir anda karıştı. Bu muazzam vatandaş topluluğu kıymetli ve aziz başvekilini bir an evvel bağrına basmanın heyecan ve telaşı içindeydi. Başvekilimiz, kendisini karşılamaya gelenlerin teker teker ellerini sıkıyor ve bu esnada güçlükle ilerleyebiliyordu. Zorlukla otomobiline binebilen başvekilimiz yüzbinlerce vatandaşın tezahüratı arasında meydandan ayrıldı. (...)" O sıra Menderes'in müsteşarlığını yapan Ahmet Salih Korur'un anlatımıyla bu kez coşkudan ikinci şoku yaşamıştır, başvekil: "Yeşilköy Havaalanı'na geldiğimiz zaman ben bile şaşırımdım; sanki bütün İstanbul meydandaydı, kurbanlar, insanlar, insanlar... Eminim ki Menderes ikinci şoku orada geçirdi"¹⁷. Trenle Ankara Garına geldiğinde de, dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve ana muhalefet lideri İsmet İnönü'nün bulunduğu devlet erkânı onu yine törenle karşılar. İşte bu sıra, gergin olan siyasi ilişkiler kısa bir süreliğine yumuşar.

İngiliz Arşiv Belgelerinde Uçak Kazası

Konu, makam temsili anlamında Türkiye'nin başbakanının hayatı olunca başka bir veçhe alır. Ayrıca uçak kazasının Kıbrıs'ın bağımsız bir cumhuriyet haline getirilmesini sağlayacak kritik bir toplantı öncesinde gerçekleşince konuya yaklaşım oldukça hassaslaşır. Her türlü ihtimal dikkate alınır; bunlar arasında sorgulanması gereken en önemli iddia, uçak kazasının bir 'sabotaj' olabileceğidir¹⁸. Bugün, hâlâ çeşitli kesimler bu ihtimalin göz ardı edilmemesi gerektiğini dillendirirler de böyle bir şey ispatlanmadı. Bilinenlere bakılırsa, uçuş öncesi uçak teknik bakımdan geçmiş, deneme uçuşu yapmış ve uçuş anına kadar da güvenlik birimince gözetlenmişti. Şimdi değineceğimiz İngiliz arşiv belgeleri de, yoğun sisle oluşan 'kötü hava şartlarını' kazanın esas sebebi olarak öne çıkarır.

İngiltere Milli Arşivinde (The National Archive) Menderes'in uçak kazasına ilişkin 4 klasör var:

- 1- Ana dosya (Mail file)
- 2- Rapor gönderimleri (Submission of report)
- 3- Türk belgeleri (Turkish documents)
- 4- Ulaştırma ve Sivil Havacılık Bakanlığı raporu (Ministry of Transport and Civil Aviation report)

Dosyalar, BT kısa koduyla Ticaret Kurulu (The Board of Trade) ve ilgili birimlerinin kayıtlarından toplanarak refere edilmiştir. Belgelerin tarih aralığı da, uçak kazasından 15 gün öncesi olan 1 Şubat 1959'la başlatılıp, sonraki yıl 1960'ın son günü 31 Aralık 15 Hürriyet, "Menderes coşkun sevgi ile karşılandı", 26 Şubat 1959.

¹⁶ Bu anları anlatan dönemin radyo-ses haberini internette bulmak mümkündür. Birkaç belgeselde de yer almıştır. Hatta koleksiyoncularda sesin kaydedildiği plaklara rastlamak mümkündür.

¹⁷ Orhan Erkanlı, Anılar... Sorunlar... Sorumlular, İstanbul: Baha Matbaası, 1972, s.351-352.

¹⁸ Sözgelimi bu ihtimali köşesinde açıkça soran gazeteci Savaş Ay, yazısını şöyle bitirir: "Şimdi göğsümü gere gere sorayım: Acaba bu uçak düşmedi de düşmesi için ortamlar mı hazırlandı? Böyle olduysa şayet kim yaptı kimler neden yaptı. İngilizler mi?... Yunanlar mı?...İçimizdeki 'kurtarıcılar' mı?... Seçin için birini. Dördüncü seçenek: 'Her biri...' (mi)". Takvim, "Menderes'in uçağını kim düşürdü?" 17 Şubat 2012.

olarak belirlenmiş. Arşivin bilgisayar sorgulamasında “Menderes”, “Adnan Menderes” gibi anahtar kelimeler kendiliğinden bizi bu dosyaya götürse de, bu dosya içeriği arşiv kayıtlarının konusunda (subjects) “Hava Taşımacılığı” (Air transport) bahsinde geçiyor. Bu katalogda yer alan belgelerin içeriği 1991’e kadar kapalı iken, bu yıldan itibaren yani olayın üzerinden 30 yıl geçtikten sonra erişime açıldığını belirtelim.

Dosyanın her biri, bir yığın rapor, resmi ve teknik yazışmayla dolu. Bazılarında çizilmiş krokiler ve resimlemeler, el yazısıyla tutulan hızlı notlar, kazaya ilişkin çeşitli açılardan detay veren kaza fotoğrafları, birkaç tane gazete kupürü var. Hava durum raporları, pilotlar ve uçak kabin görevlilerinin özgeçmiş bilgileri, uçağa ait teknik bilgiler, şirket ve sigorta kayıtları, elçilikler arası yazışmalar, toplantı tutanakları, bilirkişi rapor ve görüşleri, kule tel görüşme kayıtları bu arşiv belgelerinde göze çarpanlar.

Raporlara bakılırsa uçak kazası, kötü hava şartları ve zımnen bir anlatı ile pilotaj hatası yüzünden gerçekleşmişti. Kazadan sağ kurtulan o sıra Türkiye’nin dışişleri bakanı genel sekreteri olan Melih Esenbel (1915-1995), yıllar sonra Demirkırat belgeseli için verdiği mülakatta pilotaj hatasının altını çizer¹⁹: “Etraf safi beyaz. Hiç bir şey görmüyoruz. Tutturamamış, bizi ormana indirdi rahmetli baş pilot. Havalimanı diye oraya indirdi bizi. Pilotaj hatası. Çat, pat... ağaçların dallarını kıra kıra indik”. Pilotun havalimanına yeteri derece yaklaşmadan erken irtifa kaybetmesiyle yüksekçe ağaçlara çarptığı anlaşılıyor. Son anda, uçağın yüksekliği ölçen altimetre cihazının bozulmuş olabileceği, ‘tecrübeli’ kaptan pilotun böyle bir inişe geçemeyeceği yollu iddiayı yabana atmamak gerekse de arşiv belgeleri yukarıda söylediğimizi teyit ediyor.

Hem İngiltere hem de Türkiye’nin yaptığı incelemeler sonucunda varılan yargılar, kazadan 17 ay sonra 5 Temmuz 1960 tarihinde nihayet resmi bir tebliğ ile açıklanır –ki bunu İngiliz belgelerinde görmek mümkündür²⁰. Buna göre;

1-Uçağın mer’i uçuşa elverişlilik sertifikasını haiz olduğu ve bakımının uygun olarak yapıldığı,

2-Uçağın ağırlık ve muvazenesinin tayin edilen hudutlar dâhilinde bulunduğu,

3-Mürettebat lisanslarının uygun olduğu,

4-Uçağın, motorların, teçhizatın kazadan evvel bir arızaları görülmediği,

5-Yer teçhizatının servise elverişli olduğu ve doğru olarak çalıştıkları,

6-Kazanın teknik arızası veyahut yer hizmetlerinin hatalı yapılması neticesinde vuku bulmadığı, ancak kaza sebebini tespitte medar olacak delillerin gayri kâfi bulunduğu, bununla beraber çok fena hava şartları dâhilinde iniş meydanına kısa ve alçaktan gelme sebebiyle kazanın vuku bulması ihtimalinin mevcut olabileceği anlaşılmıştır.

Sonuç Yerine

Bu yazının sonucu çeşitli yargılardan ziyade kısa bir özet çıkaracaksa eğer, Adnan Menderes’in Londra uçak kazasının teknik hatalar veya bilinçli bir gayretle gerçekleştiğini söylemiyor. Raporlar, tanıklıklar, anlatılar, kanaatler asıl nedenin pilotaj hatası ile kazanın

19 Demirkırat belgeseli (Haz. M.Ali Birand-Bülent Çaplı). 6.Bölüm; 36.00-36.46 dakikaları. Bu bölümün televizyon yayın tarihi, 18 Haziran 1991’dir.

20 PRO: BT Main File(219/255). The Ministry of Communication Announcement.

gerçekleştiğini gösteriyor. Bu yazının amacı olmasa da, sözü edilen uçak kazasının tartışmalarının iki ülke gündemini uzunca bir süre meşgul ettiği de anlaşılıyor.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

İngiltere Milli Arşivi (The National Archive)-Public Record Office (PRO).

Records of the Board of Trade (BT)

1) Main File (219/255).

1.1.Record of Investigation ve Civil Accident Report

1.2.The Ministry of Communication Announcement.

1.3.Record of Investigation ve Civil Accident Report.

1.4. List of passengers and crew.

1.5. List of survivors of Turkish Viscount Airliner involved in crash of Newdigate.

2) Turkish Documents (219/258).

2.1.Flight Plan.

3) Submission of Report (219/256).

3.1. No: Photograph 1 (view in direction of aircraft's descent through trees and Photograph

3.2. No: Photograph 2 (approximate position where landing gear first struck the ground).

Sözlü ve Yazılı Kaynaklar:

-Emekli Büyükelçi Şefik Fenmen açıklamaları. BBC Türkçe Arşiv Odası programı. (Yayın tarihi:18 Şubat 2016). Bağlantı: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160218_arsiv_odasi_adnan_menderes.

-Fusun Dülger Charles, Bir Diplomatın Hayat yolculuğu-Büyükelçi Cevdet Dülger'in Anıları ve Hayatı, (Çev. Bahar Yasemin Ünlüsoy). Cosmo yayıncılık, 2018.

-Melih Esenbel'in anlatımı. Demirkırat belgeseli (Haz. M.Ali Birand-Bülent Çaplı). 6.Bölüm. (Yayın tarihi, 18 Haziran 1991).

-Orhan Erkanlı, Anılar... Sorunlar... Sorumlular, İstanbul: Baha Matbaası, 1972.

-Manchester Guardian, 18 Şubat 1959.

-Hürriyet'in 18 Şubat 1959.

-Hürriyet, 22 Şubat 1959.

-Hürriyet, 26 Şubat 1959.

-Savaş Ay, "Menderes'in uçağını kim düşürdü?." Takvim, 17 Şubat 2012.

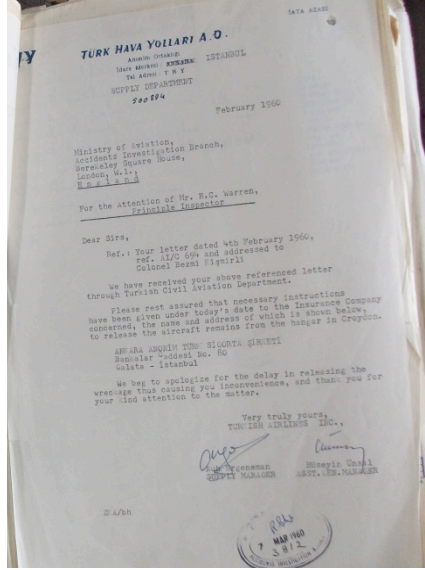
-Sabah 16 Şubat 2013.

-Hürriyet, 20 Şubat 2013.

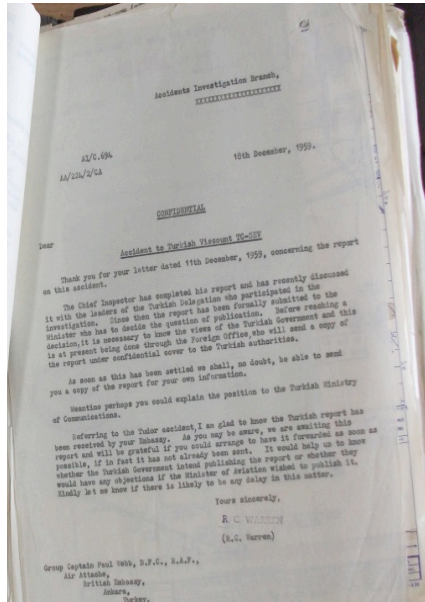
Ekli belgeler:

Not: Belgelerin bir kısmını özellikle kaza sonrasının fotoğraflarını yazımıza ek olarak aşağıdaki yer veriyoruz²¹.

1

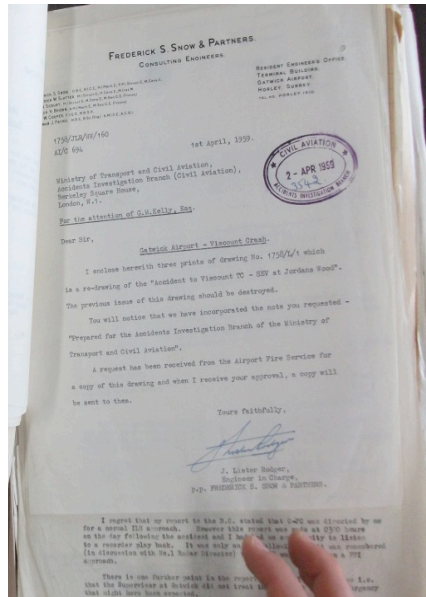
2

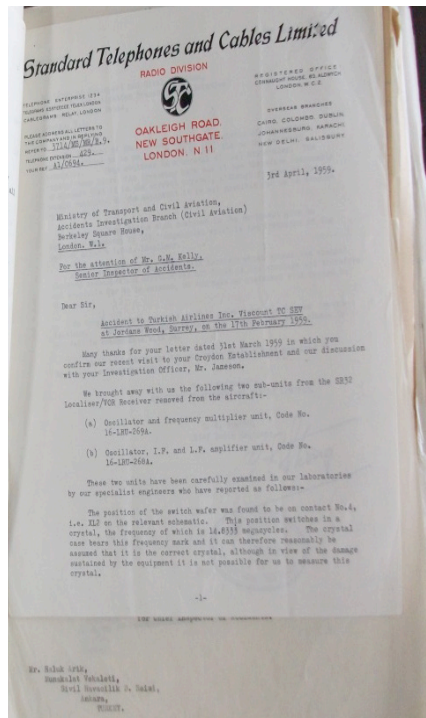
21 Tüm dosya içeriğini bir araştırma için kullanmak isteyenler şu eposta ile sinan@pau.edu.tr benimle irtibata geçebilir.

İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası

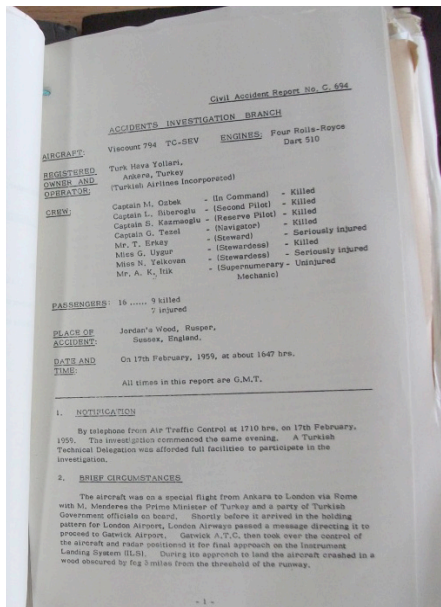
3

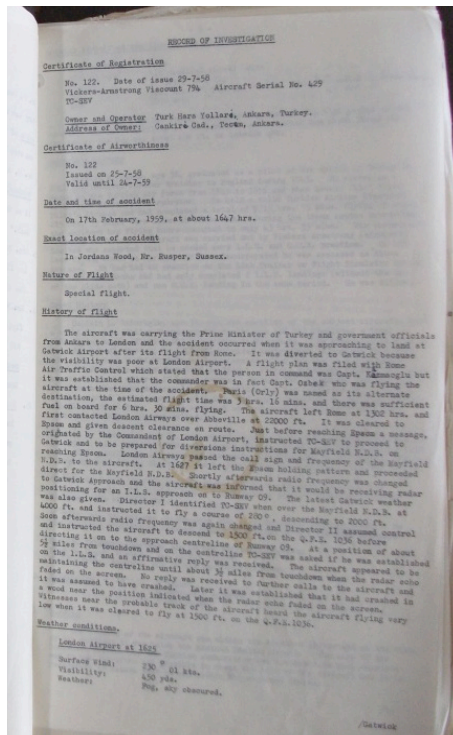
4

5

6

7

PASSENGER'S NAME

1. ADNAN MENDERES ✓
2. SERVEZ JOHNUOĞLU ✓
3. EMİN KALAFAT ✓
4. AHMİ DEMERER ✓
5. RİHA KADISADE ✓
6. ALİME SÖYÜNGÜ ✓
7. MELİH ESEMEL ✓
8. MUGHFER ERSU ✓
9. İLHAN ŞANLI ✓
10. SİRİN İLHAN ✓
11. SERİF ARZIK ✓
12. ABULLAH PARAS ✓
13. MEHMET İZZET ÖZGÖR ✓
14. GÜNER TÜRKMEN ✓
15. KAZİM NEFES ✓
16. DURHAN İZAN ✓

AIR CREW (ROME TO LONDON)

1. NURİ ÖZBEK	Capt Pilot
2. LUTFA ABERKÖZLÜ	COPilot
3. YUSUF AKÇINÖZLÜ	COPilot
4. GÜNDOZ İZEL	PILOT
5. AHMEL KEMAL İTİK ✓	MECHANIC
6. BURHAN YELCİMAN ✓	HOSTESS
7. SONUL UYUK	HOSTESS
8. TURKAY ERKAY ✓	STWD

MAD. TRAVEL

8

CIVIL AIRCRAFT
NOTIFICATION OF ACCIDENT
BY THE CHIEF INSPECTOR OF ACCIDENTS, AIB(CA),
MINISTRY OF TRANSPORT & CIVIL AVIATION,
LONDON.

To Intelligence Department, Lloyd's,
King's Lane 7844 (day and night).
(During ordinary business hours - Extension 201).

1. AIRCRAFT - Registration Mark TCSEV.....
Type Vickers Viscount.....
2. OWNERS Turkish Airlines?.....
3. PILOT'S NAME ÖZBEK..... No. of Crew 7 P
(excluding Pilot)
No. of Passengers 17?.....
4. ON FLIGHT FROM Rome..... TO LONDON.....
5. TYPE OF ACCIDENT In flight during approach to land.....
CAUSE (if known) Not known.....
6. PLACE between Rome and London, off the coast of France.....
7. DATE AND TIME OF ACCIDENT 17.2.59.....
8. NATURE OF DAMAGE TO AIRCRAFT Wreck-off.....
9. NUMBER OF LIVES LOST None.....
10. NUMBER OF PERSONS ~~.....~~ INJURED None.....

MESSAGE DISPATCHED BY KTB.....
MESSAGE RECEIVED BY AND TEXT AGREED None.....
DATE 18.2.59..... TIME 1850h.....

The C20

9

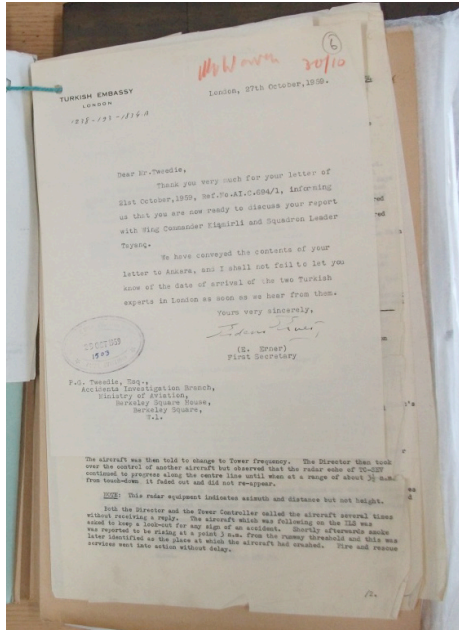

10

İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası

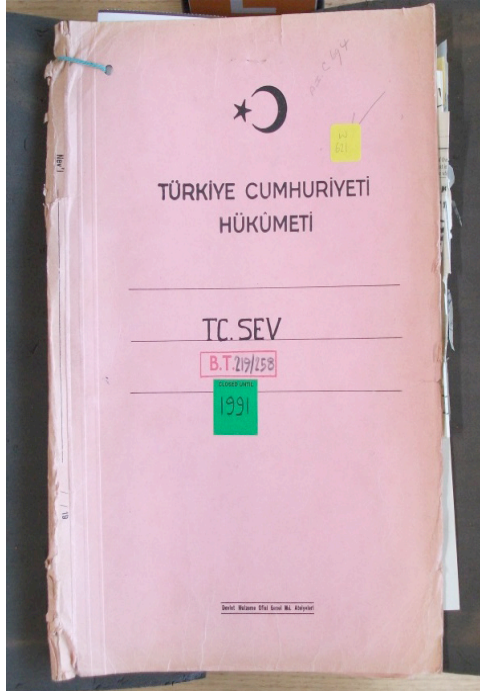
11

12

13

14

1897

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

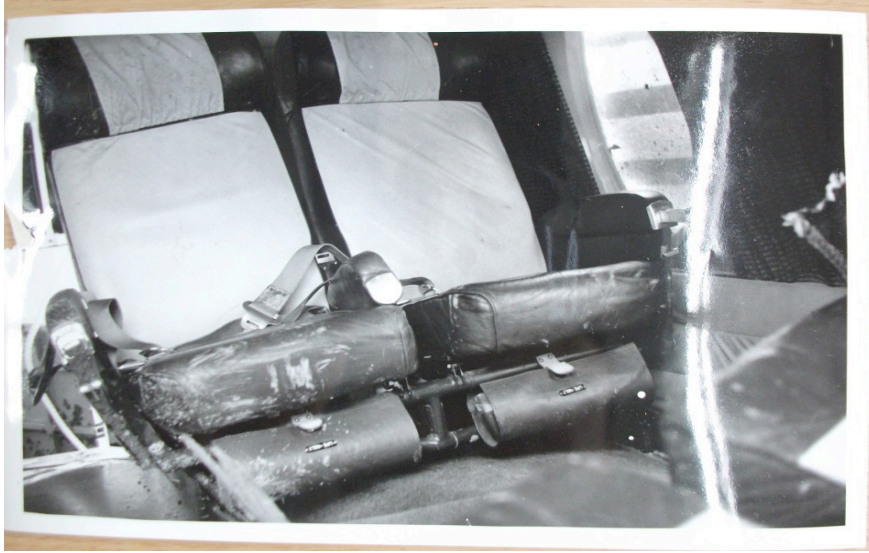
30

31

32

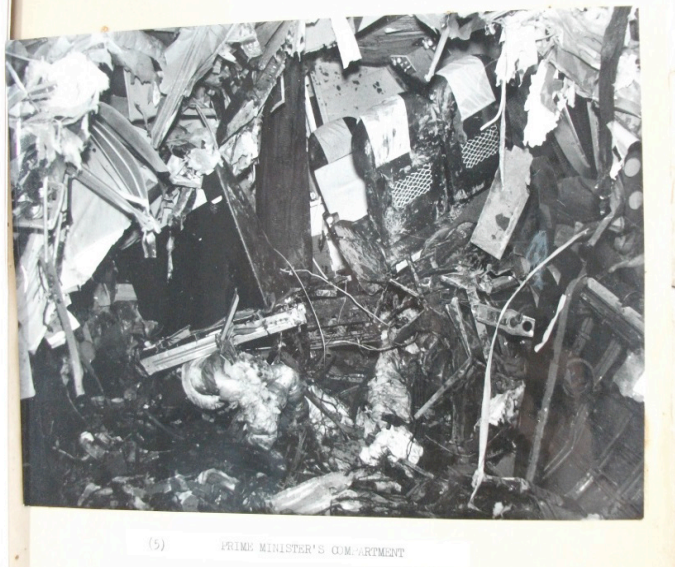
33

34

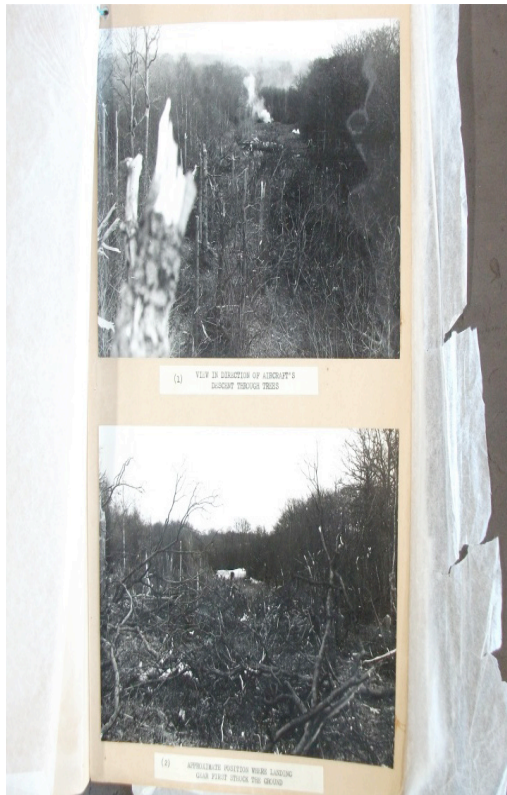

35

36

GÜÇ BİRLİĞİ KARŞISINDA ADNAN MENDERES'İN SİYASİ MANEVRASI: VATAN CEPHESİ (MANİSA ÖRNEĞİNDE)*

THE POLITICAL TACTIC OF ADNAN MENDERES IN VIEW OF POWER UNION: FATHERLAND FRONT (SAMPLE OF MANİSA)

Dilşen İNCE ERDOĞAN**

Geliş Tarihi/Received:11.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:29.12.2019

ERDOĞAN, Dilşen İNCE, (2020), "Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasî Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/l, ss. 1910-1924.

Öz

1957 seçimleri sonrası Demokrat Parti (DP) iktidarı iki temel sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlardan ilki ekonomik diğeri de siyasî alanda yaşanmıştır. İktidarın özellikle 1958'den itibaren almış olduğu ekonomik tedbirler, hayat pahalılığına neden olmuş ve buna bağlı olarak geçim sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Bu durum halk arasında huzursuzluğa ve DP'ye karşı desteğin zayıflamasına neden olmuştur. Siyasî alanda Ekim 1958'de Türkiye Köylü Partisi (TKP) ve Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ile birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ismini aldı. Fakat TKP'nin teşkilatlanmasını ülke geneline yaymakta başarısız olması CMP'ye katılmasına neden olduğu söylenebilir. Ayrıca, Kasım 1958'de Hürriyet Partisi'nin (HP) CHP ile birleşmesi DP karşısında Millî Muhalefet Cephesinin (Güç Birliği Cephesi) oluşmasına neden olmuştur. Muhalefetin Güç Birliği, iktidarı ortadan kaldırmak ve azalan halk desteğini sağlamak amacıyla Adnan Menderes yurt gezilerine çıkmıştır. Vatan Cephesinin oluşturulması fikri, muhalefetin Güç Birliği Cephesini kurmasının hemen sonrasında ortaya çıkmıştır. 12 Ekim 1958'de Menderes, DP Manisa İl Kongresinde yapmış olduğu konuşmasında Vatan Cephesinin kurulmasını istemiştir. Celal Bayar'ın da desteği ile 1958 yılının sonlarına doğru ülkenin her yerinde Vatan Cephesi şubeleri açılmaya başlamıştır.

Vatan Cephesinin Manisa ve ilçelerindeki teşkilatlanması, Vatan Cephesine katılımların nedenleri Başbakanlık Cumhuriyet Arşiv belgeleri ve dönemin basın yayın organlarından konu ile ilgili çıkan haberler taranıp incelenerek ele alınacak ve değerlendirilecektir. Manisa özelinde Vatan Cephesinin teşkilatlanması incelenirken, ülke genelinde DP'nin kendini meşrulaştırma ve muhalefeti engelleme çabaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Manisa, Vatan Cephesi, Güç Birliği, Adnan Menderes, İsmet İnönü, Demokrat Parti*

Abstract

After the election of 1957, the government of Democratic Party(DP) was face to face two important questions. One of them was economic, the other was political. DP's goverment took economic measures until 1958, which were resulted to the cost of living and it lead to poverty. As a result of this, it was seen the disturbances among people and the decrease of support to DP. In the political area, Peasant's Party of Turkey(PPT) was allied with the Republican Nation Party(RNP) and it was renamed as Republican Peasant's and Nation Party(RPNP). It was unsuccessful the establishment

*2018 tarihinde "Uluslararası Türk Siyasî Hayatında Adnan Menderes" Sempozyumunda basılmayan bildirinin genişletilmiş ve tekrar gözden geçirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AYDIN. drinceerdogan@gmail.com. ((orcid.org/0000-0001-6669-5966))

of PP's organizations. It caused that PP was allied with RNP. In addition to this, Freedom Party(FP) was together with Republican People Party(RPP) on November, 1958. All these alliances created the Power Union against DP's government. Adnan Menderes traveled all country to provide majority support and to dissolve the Power Union. After the establishment of Power Union, the idea of Fatherland Front was emerged by Adnan Menderes in the speech of October, 1958 in Manisa. This idea was depended by Celal Bayar, president of Turkey. The branches of Fatherland Front were started to open all country.

The organizations of Fatherland Front in Manisa and her towns were studied according to documents in Archives of Prime Minister and newspaper at that time. When Fatherland Front in Manisa was investigated in this paper, the efforts of DP against opposition parties and the legalization of DP in the political area was evaluated.

Keywords:Manisa, Fatherland Front, Power Union, Adnan Menderes, İsmet İnönü, Democratic Party

A.Giriş

II. Dünya Savaşının sonrasında Birleşmiş Milletler topluluğunun kurulması yönünde adımlar tek parti rejimi hâkim süren Türkiye'de de iç dinamikleri hareketlendirdi. 19 Mayıs 1945'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yapmış olduğu konuşmada yer alan demokrasi vurgusu bu hareketlenmeyi daha da hızlandırdı. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin karşısında yer alan ilk muhalefet partisi 18 Temmuz 1945'de Nuri Demirağ başkanlığında kurulan Milli Kalkınma Partisi (MKP)'dir.¹ Ülke içinde özellikle ekonomi alanında yaşanan gelişmeler Meclis içinde muhalefetin daha da belirginleşerek yeni bir parti daha kurulacağına sinyallerini verdi. Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946'da İzmir Milletvekili Celal Bayar, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Kars Milletvekili Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes tarafından kuruldu.² Ülkede demokratik idareyi tesis edileceğine ve ekonomik refahın sağlanacağına söz veren DP'liler kısa sürede halktan büyük destek alarak hızla teşkilatlandı. 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerde büyük bir zafer kazanarak iktidara geldi.³ Böylece demokratik bir seçimle iktidar el değiştirmiş oldu. DP, oyların %53.3'ünü alarak 408 milletvekili ile Meclis'te temsil edilmeye başladı.⁴ Siyasi tarihimizde 1950 ve 1954 yılları DP'nin altın yılları olarak anıldı. Bu dönemde basın ve diğer alanlarda özgürlüklerin genişletilmesi özellikle de ekonomi de yeni kararlar alınarak halkın refahının artırılması DP'nin her geçen gün daha da güçlenmesine neden oldu.⁵ DP, 2 Mayıs 1954 genel seçimlerinden de büyük bir başarıyla çıktı. Fakat 1954 seçimleri sonrasında yaşanan iç ve dış siyasi krizler, ekonomik problemler DP'yi yorgun düşürdü ve yıprattı. 1950'li yılların parlak ve halkı ferahlatan ekonomik gelişmeleri artık yoktu. Enflasyon artmakta ve dış borç arayışları hızlanmaktaydı. Bu durum toplumsal huzursuzluğa ve muhalefetin eleştirilerinin artmasına neden oldu. Siyasal ve ekonomik huzursuzluk DP içinde de anlaşmazlıklara neden oldu ve bu durum günden güne Menderes'in gerginliğini arttırdı. Muhalif siyasi partiler yaşanan gerginliklerden yararlanmak isterken ve muhalif basında da iktidarı eleştiren yazıların hem sayısı hem de şiddeti arttı. 1957 yılının Nisan ayında muhalefet yeni bir seçime hazır olduğunu ilan ederken⁶ DP içinde yaşanan huzursuzluklar da daha belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Milli

1 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980*, Hill Yay., İstanbul, 2015, s.30.

2 Rifki Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, 1979, s.58.

3 Bilal Tunç, "Eskişehir'de Vatan Cephesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:52, Nisan 2017, s.199-200.

4 Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge Kitapevi, Ankara, 1990, s.42-48.

5 Şerif Demir, "Bir Liderin Doğuşu: Adnan Menderes (1945-1954)", *Başbakan Adnan Menderes'in Yaşamı ve Siyasal Mücadelesi*, Ed: Talip Kabadayı, Dilşen İnce Erdoğan, Hüseyin Üreten, Gülay Gündeay, Adnan Menderes Üniversitesi Yay., Aydın, 2012, s. 24-26.

6 *Ulus*, 13 Nisan 1957.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

Eğitim Bakanı Ahmet Özel sağlık sorunlarını nedeni ile istifa ettiğini açıklarken, Isparta Yalvaç Kongresi'nde çıkan sorunlar nedeni ile İrfan Aksu'da Haysiyet Divanı'na verildi⁷.

1957 yılının Temmuz ayında Cumhuriyetçi Millet Parti (CMP)'nin girişimiyle partiler arasındaki işbirliği gündeme taşındı. 7 Temmuz'da CMP resmi olarak işbirliği teklifinde bulundu ve Sadık Aldoğan, Eminönü İlçe Kongresi'nde "*Tek partili hayatı değiştirmek, seçimlere ittifakla girmektir. Seçimlerde nasıl hareket edileceğinin formülü kolaydır ve hazırdır. Onu, seçimler ilan edildikten sonra açıklarız. İttifakla girilen seçimlerden sonra yapılacak işler şunlardır. Batılı manada bir anayasa, başlanılmış güzel işlere devam, murakabeli Meclis bunlar arasındadır. Bunun için ikinci bir Meclis'e şimdilik lüzum yoktur. Yeter ki, yine milleti doğru temsil eden bir Meclis olsun. Sonra da nisbi seçimi getirmek kalır.*" demektedir.⁸ Tek başına seçimi kazanabileceklerine inanan CHP'liler küçük partilerle işbirliği yapılması konusunda fikir ayrılığına düştüler. Merkez teşkilatı işbirliği yapılmasını desteklerken, yerel organlar işbirliğine karşıydı.⁹

12 Ağustos'ta muhalif partiler arasındaki işbirliği görüşmeleri İnönü'nün Heybeliada'daki evinde başladı. 15 Ağustos'a kadar devam eden görüşmelerin ana konusu demokratik rejimin temin edilmesiydi. 15 Ağustos 1957'de yayımlanan bildiri işbirliği konusunda görüşmelere devam edileceği bildirildi. Her parti genel idari kurullarından yetki aldı ve 18 Ağustos 1957'de Genel Başkan Yardımcısı Fuat Arna başkanlığındaki CMP Heyeti, İnönü ile Hürriyet Partisi (Hür.P) yöneticisi Enver Güreli'de CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ile görüştü¹⁰. 4 Eylül 1957'de muhalefet partileri bir taahhütname yayınladılar. Üçte iki çoğunlukla iktidara geldiklerinde, neler yapacaklarını açıkladılar. İlk altı ay içerisinde Meclis, Kurucu Meclis'e dönüştürülecek, Anayasa Mahkemesi kurulacak, nispi seçim sistemi getirilecek ve sendikali işçilere grev hakkı tanınacaktı¹¹.

Milletvekili genel seçimlerinin 1958 yılında yapılması gerekiyordu. Başbakan Adnan Menderes seçimlerin erkene alınması konusunu önce Genel İdare Kuruluna, sonra da DP Meclis Grubunun İdari Kuruluna götürdü. Kurullarda seçimlerin erkene alınması konusu tartışıldı ve bu fikir destek buldu. Bunun üzerine 5 Eylül 1957'de DP Meclis Grubu Başkanı Hayrettin Erkmen, 27 Ekim 1957 Pazar günü seçimlerin yapılacağını ve erkene alındığını duyurdu. Giresun Milletvekili Hayrettin Erkmen, Manisa Milletvekili Muzaffer Kurbanoğlu, ve Eskişehir Milletvekili Abidin Potuoğlu tarafından seçimlerin erkene alınması ile ilgili önerge, 11 Eylül 1957 tarihinde TBMM'de gündeme alındı. CHP grubu adına Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin söz aldı. DP'nin seçimleri erkene alması konusunda Meclis'e verdiği önergenin nedenlerinin mutlaka incelenmesi, seçimin vatandaşların oy ve iradesini serbestçe kullanabileceği ve millet iradesinin serbestçe tecelli edebileceği şartlar içinde olması gerektiğini belirtti. CHP, seçimlerin erkene alınması konusundaki önerinin red edilmesini istedi ve oylamaya katılmadı. Bu önerge DP'liler tarafından 377 DP milletvekilinin oyu ile kabul edildi. Hayrettin Erkmen ve DP Milletvekilinin vermiş olduğu bir başka önerge ile TBMM'nin 1 Kasım 1957 toplanmasına karar verildi.¹²

Seçimlerin öncesinde de Milletvekili Seçim Kanun'da önemli değişiklikler yapıldı. Bunlardan ilki 9 Eylül 1957'de Seçim Kanunu'na yeni bir maddenin eklenmesi ile milletvekili sayısının belirlenmesinde uyulacak kurullar düzenlendi. 11 Eylül 1957'de de 5545 sayılı

7 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yay., Ankara, 2004, s.294.

8 Erol Tuncer, *1957 Seçimleri*, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırma Vakfı (TESAV)Yay., Ankara, 2012, 57.

9 Feroz Ahmed, *a.g.e.*, s.128.

10 *Milliyet*, 19-22 Ağustos 1957.

11 Feroz Ahmed, *a.g.e.*, s.128.

12 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s.68.

Seçim Kanununda bazı değişikliklerin yapılması ile ilgili kanun tasarısı görüşüldü. Bu tasarı partiler arası işbirliğini imkansız hale getiren maddeler içermekteydi¹³. Kanun tasarısı TBMM’de görüşüldüğü esnada sert tartışmalar yaşandı¹⁴. Seçimlerde işbirliğini önleyen kanun müzakeresi sırasında Hikmet Bayur dikkat çeken bir konuşma yaptı. Konuşmasında, “İş birliği gayretleri son derece zararlı bir düşüncedir. Demokrasimiz henüz ümit edilen sağlığı kavuşmamıştır. Böyle bir teşebbüs muvaffak olduğu takdirde istikrarsızlığı ve muhalif partilerin meydana getirdiği koalisyonları doğuracaktır. Hekimlerin teminattan uzak bulunduğu iddiaları, basının susturuldu iftiraları, üniversitenin tehdit altında bulunması gibi hususlar aslında geçici ve önemsiz meselelerdir. Ama memleket bir kez koalisyon kabineleri yoluna girdi mi, demokrasi kısa zamanda tehlikeye düşecek ve Fransa’da olduğu gibi soysuzlaşacaktır diye endişe ederim. CHP’nin Atatürk düşmanı CMP ile birleşmesini siyasi ahlaksızlık sayarım” dedi. Bu konuşma üzerine İsmet İnönü söz aldı. İnsanların birleşmesini, bizzat onların tabiatı icabı olduğunu, partilerin, birliklerin, cemiyetlerin hep insanların birleşmesinden meydana geldiğini söyledi. Oluşturmaya çalıştıkları işbirliğinin de, aynı fikre inanan bu memlekette demokrasinin gelişmesini isteyenlerin birleşmesi demek olduğunu ifade etti ve sözlerine “... biz hakkı Millet Meclisi korusun diyoruz. Bu fikre inananlar birleşiyoruz. Biz bir araya geliyoruz, insan haklarına saygı gösterilsin diyoruz. Adalet hür olsun istiyoruz.” diyerek devam etti. Mükerrer Sarol’da o gün Meclis’te Hikmet Bayur’un konuşmasının hançer gibi İnönü’nün yüreğine saplandığını, fakat İnönü’nün de bunun intikamını 4 yıl sonra 27 Mayıs Darbesiyle bağımsız milletvekili olan Bayur’u Yassıada’ya göndererek aldığını anılarında yazdı. ¹⁵ Tasarı 31 red oyuna karşılık 361 evet oyu ile kabul edildi. İnönü’ye konuşmasında Başkanlığa hakaret ettiği gerekçesi ile uyarı cezası verildi. 13 Eylül 1957’de yeni kabul edilen Seçim Kanununa göre; seçime katılacak olan partiler tüm seçim çevrelerinde aday listelerini tam olarak yapmaya mecbur tutuldu ve bir siyasi partinin bir başka partiyi belli bir seçim bölgesinde desteklemesi engellendi. Bununla birlikte 19 Haziran 1956’da Dış İşleri Bakanlığı’ndan ve 7 Eylül’de 1957’de de “... eski hüviyetini tamamen değiştirmiş olan, bugünkü DP zihniyeti ile uyuşmak, benim için imkânsız olduğu cihetle DP’den çekiliyorum.” diyerek ayrılan Fuat Köprülü’nün Meclis’e girmesini önlemek amacıyla “bir partiden son altı ay içinde istifa etmiş bir kişi başka bir partiden aday olamaz” hükmü de getirildi.¹⁶ Köprülü’nün DP’yi çok ağır bir dille eleştirerek istifa etmesi muhalefeti genel seçimler öncesi güçlendirirken, iktidarda bulunan DP’ye de ağır darbe vurdu. Antalya Milletvekili Burhanettin Onat ve Ankara Milletvekili Dağıstan Binerbay aynı gerekçeyle 7 Eylül’de ve Çankırı Milletvekili Celal Boynuk’da 9 Eylül’de DP’den istifa etti.¹⁷

DP’nin attığı adımlar muhalefet arasındaki işbirliğini önledi, fakat hala işbirliği için imkânlar bulunmaktaydı. Bunlardan ilki hukuken olmasa da fiilen illerin bölüşülmesi, diğeri de bütün yurttan seçimlere tek bir muhalif partinin katılmasıydı. Bu imkânlar rağmen işbirliği gerçekleşmedi ve CHP, 19 Eylül 1957’de resmen işbirliği yapılmasına imkân kalmadığını ancak seçimlerde muhaliflerin fiilen birbirlerine yardım edeceklerini bildirdi.¹⁸

13 Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Paraf Yay., İstanbul, 2010, s.327.

14 Erol Tuncer, *a.g.e.*, s.69.

15 Mükerrer Sarol, *Bilmeyen Menderes*, II, İnkılap Yay., İstanbul, 2014, s.189-190-91-92.

16 Cem Eroğlu, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., Der: İrvin C. Schink, E.Ahmet Tonak, İstanbul, 2013, s.202; Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001, s.124-125; *Ulus*, 7 Eylül 1957.

17 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s.295.

18 *Ulus*, 21 Eylül, 1957.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

5 Ekim 1957 tarihinde CHP, 7 Ekim 1957'de CMP ve Hür.P adaylarını açıkladı.¹⁹ İktidar ve muhalefet seçim kampanyalarına başladığı anda ülkedeki ortam daha da gerginleşti. Menderes, seçim kampanyasına 12 Ekim de Erzurum'da başladı, Kars, Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Kayseri, Elâzığ, İzmir, Manisa, İstanbul, Ankara ve 22 Ekim'de Adana ile son buldu²⁰. Seçim kampanyasında DP'ye destek vermek amacıyla Cumhurbaşkanı Celal Bayar'da katıldı. 16 Ekim'de Gaziantep ve Urfa'da yaptığı konuşmalarda DP'nin şehirli ve köylü arasındaki farkı kaldırdığını ifade ederek, hükümetin ekonomi siyasetini övdü.²¹ 17 Ekim 1957'de Urfa'da yaptığı konuşmada Bayar, "*Bize Demirkırat'ı çok koşturuyorsunuz diyorlar. Biz koşturmakta devam edeceğiz, korkmasınlar bu at çatlamaz idmanı yerindedir. Mütemediyen koşacak, birinci gelecektir.*" dedi. DP'den istifa eden Fuat Köprülü ise 22 Ekim 1957'de Balıkesir'de Hür.P adına yaptığı konuşmada, "*Bu seçim mücadelesi, tek parti, tek şef sistemini canlandırmak isteyen bir adama karşı koca bir milletin mücadelesidir.*" dedi.²² Başbakan Menderes'te gittiği yerde CHP lideri İnönü'yü eleştirdi hatta 13 Ekim 1957'de Trabzon'da yaptığı konuşmada İsmet Paşa için hasta kelimesini kullandı ve konuşmasında İsmet Paşa için "*...Malta humması, Asya gribi gibi bir hastalığa tutulmuştur. Onun bu hastalığının adı dar'ül iktidardır.*" demişti.²³ Menderes, Giresun'da yaptığı konuşmada ise; "*Bugün mademki, demokrasi yok, 27 sene iktidarda kaldığın halde o zaman neden sen kurmadın? Bu sefer iktidara gelirse, altı ayda demokrasiyi kuracağız diyorlar. Bu iş madem bu kadar kolaydı da 27 sene neden yapmadın?*" sözleriyle İnönü'ye seslendi²⁴. Her geçen gün iktidar ve muhalefet arasındaki gerginlik daha da arttı. Oldukça sert geçen seçim kampanyasının ardından 27 Ekim 1957 seçimler yapıldı. 1957 Seçimlerinde seçmen sayısı 12.077.413; seçime katılanlar 9.230.814'dür. Seçime katılım oranı da %76,43'dür. 1954 Seçimlerine göre CHP'nin oy artışı %5,71 iken DP'nin oy kaybı %10,72'dir. DP, 1954 Seçimlerine oranla 79 milletvekilliği kaybederken, CHP ise milletvekili sayısını 147 kişi arttırmıştır. 610 milletvekilliğinden DP 424, CHP 178, CMP 4, Hür.P 4 milletvekilliği kazandı.²⁵

B.Vatan Cephesi'nin Kuruluşuna Giden Süreç Ve Kuruluşu

CHP 1957 seçimlerinde iktidara gelmeyi başaramadı fakat Meclisteki sandalye sayısını artırarak güçlendi. Bu durum başta CHP olmak üzere muhalefetin iktidara özellikle de Menderes'e karşı saldırılarını şiddetlendirdi. Menderes bu şiddetli saldırılar karşısında baskıcı yöntemlere başvurdu. 6 Eylül 1958'de Balıkesir'de CHP'yi halka ihtilal kışkırtıcılığı yaptıkları iddiası ile şikâyet etti. CHP ve İnönü'ye "*Buna cüret edenlerin idam sehpalarında can verdiklerini hatırlasınlar onlardan ibret alsınlar*" dedi.²⁶ Başbakan Menderes ülkede iktidara karşı yaratılan bu olumsuz havayı dağıtmak için yurt gezisine çıktı. Halkı bilinçlendirmek ve muhalefete karşı halkın desteğini almak için 1 Eylül 1958'de dedi İzmir İl Kongresine katıldı buradan Aydın'ı geçti. Aydın'da yaptığı konuşmasının büyük bir bölümünde muhalefete ve İnönü'ye yüklendi.²⁷

İktidarın bu tutumu muhalefetin birleşmesine neden oldu. Muhalefet partileri, 7 Ekim 1958 tarihinden itibaren güç birliği yapmak için görüşmelere başladı. 12 Ekim 1958'de

19 Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s.296.

20 Şerif Demir, *a.g.e.*, s.328.

21 Zafer, 17 Ekim, 1957.

22 Cem Eroğlu, *a.g.e.*, s.125-127.

23 Ali Gevgili, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yay., İstanbul, 1987, s.117-118.

24 Zafer, 16 Ekim 1957.

25 Zafer, 28 Ekim 1957; *Ulus*, 28 Ekim 1957.

26 Zafer, 7 Eylül 1958; Şerif Demir, *a.g.e.*, s.341-342.

27 Zafer, 22 Eylül 1958; *Ulus*, 23 Eylül 1958.

İnönü, İstanbul İl Kongresinde iktidarın tutumunu şikâyet ederek muhalefet partilerinin işbirliği yapması gerektiğinden söz etti. İnönü, Meclis'te muhalefetin en güçlü partisi olan CHP'nin etrafında "*Milli Muhalefet Cephesini*"nin kurularak "*Güç Birliği*" yapılmasını ve tabanı genişleterek iktidar ile mücadele edilmesini istedi.²⁸

İlk olarak CMP ile Türkiye Köylü Partisi (TKP) 16 Ekim 1958'de birleşti ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını aldı. CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı "*Kanı kana, canı cana kattık*" derken, TKP Genel Başkanı Tahsin Demiray da "*gönüller ve kalpler birleşmiştir*" diyerek bu siyasi birlikteliği değerlendirdi.²⁹ Hür.P'de 24 Kasım 1958 tarihinde olağanüstü kongre yaptı. Bu kongrede uzun görüşmelerden sonra 5 olumsuz oya karşılık, 175 delegenin olumlu oyu ile hem partinin kapatılmasına ve CHP'ye katılmasına karar verildi.³⁰

Muhalefet kanadında Güç Birliği'nin oluşumu ve Güç Birliği Ocaklarının³¹ kurulması iktidarı de harekete geçirdi. Başbakan Menderes, Güç Birliği'ne karşı halkın desteğini sağlamak için yurt gezilerine çıktı. Siyasi tarihimizde Güç Birliği olarak anılan muhalif partilerin birleşmesi, Başbakan Adnan Menderes tarafından Haçlılar Ordusuna benzetildi ve Güç Birliği Cephesi ehli salıp olarak isimlendirildi. Menderes bu konuda, "*Onların, Güç Birliği adı altında giriştikleri faaliyetin maksadı şudur: Bir Ehli Salıp Cephesi olarak karşımıza dikilecekler. Daha şimdiden seçim varmış gibi yakamıza sarılacaklar. Bu hareketler, bizim işlerimizi güçleştirmek, milletimizin ihtiyaçlarını sekteye uğratmak, vatanın refah ve saadetini geciktirmek demektir*".³² 29 Kasım 1958 günü CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, bu benzetmeye Isparta İl Kongresinde cevap verdi.³³

Muhalefet Cephesinin oluşturduğu Güç Birliği'ne karşı Başbakan Menderes, "*Vatan Cephesi*"nin kurulacağını³⁴ 12 Ekim 1958'de Manisa İl Kongresinde yaptığı konuşmada açıkladı. Konuşmasında;

"Sevgili Manisahlılar,

Burada muhterem Demokrat Partili vatandaşlarımla karşı karşıya bulunduğ gibi, muhalefete mensup aziz vatandaşlarımla da karşısında bulunmaktayım. Onların, iktidarımızın ilk zamanlarında icraatımız hakkında tereddüt göstermeleri, ne oluyor demeleri, tabii görülebilir. Alacakaranlıkta, tutulan yolun istikametini, yapılan işleri

28 Bilal Tunç, "Bursa'da Vatan Cephesi", *International Journal of Social Inquiry*, IX/2, 2016, s.139.

29 Serhan Yücel, *a.g.e.*, s.137.

30 Türkiye Köylü Partisi (TKP), 19 Mayıs 1952'de Ankara'da kuruldu. Programında kuruluş amacı, sınıf savaşı yapmak ve bundan zümre menfaatleri elde etmek olduğu ve Türk toplumu yapısının temelini teşkil eden köy ve köylünün bütün sosyal meselelerimizin düğüm noktası olduğunu belirtildi. Parti 1957 seçimlerinden sonra Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne katıldı. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi*, Elif Yay., İstanbul, 1965, s.87-88-89.

31 CHP ve HP'nin birleşmesi sonrasında "*Güç Birliği Ocakları*"nın kurulması kararlaştırılmıştır. Fakat daha sonra HP'nin teşkilatlandığı yerlerdeki parti şubelerinin isimleri değiştirilmiş ve "*Güç Birliği Ocağı*" olarak isimlendirilmiştir. Yasemin Doğaner, *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2013, s.37; Fatih Özçelik, "Kocaeli'nde Vatan Cephesi", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, III, Kocaeli, 2016, s.2058. Ulus, 29 Ocak 1958. Güç Birliğinin her geçen gün genişlediğine dair Ulus Gazetesinde çıkan yazı.

32 Serkan Gaytancıoğlu, "Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2011, s.97.

33 Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, I, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s.377.

34 Sinan Yıldırım, "Vatan Cephesi: Demokrat Parti'nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası", *Türkiye'de Siyasal Muhalefet 1923-1980 Makaleler*, Der.Ayşeğül Komuşoğlu, Bengi Yay., İstanbul, 2008, s.174.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

sarahatle ile tayin edememiş olabilirler. Yanlış propagandalarla aldatılmış, yanlış yola saptırılmış bulunabilirler. Aradan sekiz sene geçtikten ve eserler gereği gibi meydana çıktıktan sonra, bugün batıyoruz, yarın batıyoruz propagandasının susmamış olmasına rağmen, yurdun bugünkü manzarasının vatandaşlarımızı uyandırmış bulunması lazım gelir. Politika ihtirastan vareste vatandaşların karşısında kurulmuş olan kin ve husumet cephesine karşı vatanperverane gayretlerini birleştirip eserlerinin müdafaasını azmetmiş bir Vatan Cephesi'nin kurulması zarureti kendisini göstermiştir. Böyle öyle bir Vatan Cephesi ile bu güzel ve muazzam eserlerin Türk milletince müdafaası lazımdır..." dedi. Zafer Gazetesi bu konuşmayı "*Başbakan Adnan Menderes'in Manisa'da Yaptığı Konuşma: Nifak Cephesine Karşı, Vatan Cephesi'nin Teşkili Zaruridir!*" başlığı ile yayınladı.³⁵ Başbakan Menderes'in Vatan Cephesi'nin kurulması ile ilgili bu girişimi karşısında DP içinden muhalifler sesler yükseldi. DP içinde ki muhalif sesler, böyle bir örgütün kurulmasının gereksiz olduğunu, ocak-bucak teşkilatlarını ve Genç Demokrat Örgütünü zayıflatacağını dile getirdi. Buna karşın Başbakan Menderes ile aynı görüşü paylaşan Cumhurbaşkanı Bayar'ın müdahalesi ile zayıf olan muhalefet susturuldu ve Kasım 1958'den itibaren Vatan Cephelerinin kurulmasına hız verildi.³⁶ Ayrıca Bayar, Vatan Cephesi'nin kurulması konusuna destek vermek amacıyla yurt gezilerine de çıktı. 28 Kasım 1958'de Çorum'da yaptığı konuşmada "*Milletin maneviyatı her zaman olduğu gibi yüksektir. Bu milleti refah ve emniyet içinde yaşatmak için ne mâni vardır. Ne mâni olabilir. Eğer bir mâni çıkarsa, bu milletin azim ve iradesi o mâniyi iyi bir karınca gibi ayağının altında ezmeye muktedirdir.*" diyerek muhalefete seslendi.³⁷

Siyasetten uzak olan halk kitlelerini ve vatanın menfaatlerinin DP'nin iktidarda kalması ile devam edeceğine inanan kimseleri tek bir çatı altında toplamak amacıyla kurulan Vatan Cephesi teşkilatı, yurdun farklı yerlerinde şubeler açtı.³⁸ Tüm yurttan 1959 yılının başlarından itibaren Vatan Cephesi şubelerinin hızla açıldığı görüldü. 1959 yılının ilk 15 gününde yalnızca Balıkesir'de açılan Vatan Cephesi 17 taneydi.³⁹ Başbakan Menderes, 7 Ekim 1958 tarihinde DP İl Başkanlıklarına gönderdiği tamim de "*Muhalefet saflarındaki vatandaşlarımızdan memleketin yüksek menfaatleri uğurunda ve milli tesanütün takviyesi emrinde partimiz saflarında yer almak arzusunda izhar edecekler. İhtirasları uğrunda memleket menfaatlerini hiçe sayan politikacıları bu tehlikeli faaliyetlerinde destekleyip kuvvetlendirmekte artık devam etmemek gibi vatanperverane bir his ile Halk Partisinden istifade ederek partimiz saflarında yer almak arzusunu gösterenler... beraber çalışmış olduğumuz Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Hürriyet Partisine mensup arkadaşlarımızdan artık hadiselerin gereği gibi inkişaf etmesiyle..."* Türk milletinden Vatan Cephesi saflarına iştirak etmeleri istendi.⁴⁰ İktisadi devlet kuruluşlarında çalışanların katılmalarını da sağlamak amacıyla ile 31 Aralık 1918'de hükümet gerekli yasa değişikliklerini yaptı.

Güç Birliğinin oluşturmaya karşı, iktidarın Vatan Cephesini kurması ülkedeki siyasi gerginliğin artmasına neden oldu. Artan gerginliğe rağmen 12 Ocak 1959 Adnan Menderes, DP İl Başkanlıklarına gönderdiği bir genelgede "*Vatan Cephesi'ne iltihak hususunda partimizin 946 ruhu ve büyük bir heyecan ile gayretler sarf etmesi sayesinde sayan-*

35 Zafer, 13 Ekim 1958.

36 Serhan Yücel, *a.g.e.*, s.137-138; Mustafa Albayrak, *a.g.e.*, s.522.

37 Zafer, 29 Kasım 1958.

38 Eric Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 1995, s.348-350.

39 Serhan Yücel, *a.g.e.*, s.138

40 Şerif Demir, *a.g.e.*, s.346-347.

şükran neticeler elde edilmektedir. Kısa bir müddet içinde bana gönderilen telgraflardaki iltihakların sayısı iki yüz bine yaklaşmaktadır” demektedir.⁴¹

Vatan Cephesine katılanların sayıları ile ilgili farklı rakamlar verilmektedir. Doğaner, katılımlar konusunda 1.000.000 kişiden bahsirken, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi Yassıda Davası Tutanakları Vatan Cephesi Klasöründeki verilere göre 1957 seçimleri sonrasında 1960’a kadar DP’ye 973.455 kişi katıldığını ve bununda Vatan Cephesi ile DP Ocaklarının aynı yapı olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde tüm yurtta açılan Vatan Cephesi sayısını belirlemek oldukça zordur. Yassıda’da Vatan Cephesi Davasında Vatan Cepheselerinin sayıları hakkındaki bilginin de Zafer Gazetesinden alındığı, İstanbul’da 144, Ankara’da 22 ocak bulunduğu kayıtlara geçmişti. Doğaner tarafından Vatan Cephesi veya DP Ocağı olarak adlandırılan 228 ocak belirlenmiş ve bu ocaklardan 12 tanesinin kuruluş tarihinin belli olmadığı, 16 tanesinin 1958’de, 138 tanesinin 1959 ve 162 tanesinin de 1960 yılında açıldığı belirtilmiştir. Buna karşın tespit edilen rakamlardaki tutarsızlık katılımların sadece Vatan Cephesi’ne değil DP’ye olduğunu göstermektedir.⁴² DP Milletvekili Rıfki Salim Burçak’ta anılarında, 1959 yılının Ocak ayı ortalarında Menderes’e gönderilen telgraf sayısının 20.000 ve Vatan Cephesine katılanların da 200.000’e yaklaştığını, sadece Aralık 1959’da Vatan Cephesi’ne katılanlarının sayısının 973.170 olduğunu ifade etmektedir.⁴³

Başta Zafer Gazetesi olmak üzere ilk sayısı 28 Aralık 1958’de çıkan Vatan Cephesi Sizindir Gazetesinde Vatan Cephesi’ne katılımlarla ilgili oldukça fazla sayıda haber bulunmakta ve bazı sayılarda katılanların isimleri tek tek verilmektedir. Örneğin: “*Vatan Cephesine Yeni İltihaklar*”,⁴⁴ “*Vatan Cephesine İltihak Eden Vatandaşların Başvekilimize Telgrafları*”,⁴⁵ “*Vatan Cephesine İltihaklar Devam Ediyor, Çekilen Telgrafları Neşrediyoruz*”,⁴⁶ “*Yurtta Vatan Cephesine İltihaklar Devam Ediyor*”⁴⁷ gibi haberle halkın Vatan Cephesi’ne katılması teşvik edildi. Bu haberlerin yanında muhalefeti destekleyen haberlerde basında sıklıkla yer aldı. Ulus Gazetesinin 24 Nisan 1959 tarihli sayısında “*CHP Saflarına Katılan Yurttaşlar*” başlığı altında DP’nin tutumunu beğenmeyen vatandaşların CHP’ye katıldıkları belirtilerek vatandaşların isimleri aynı Zafer Gazetesi ve Vatan Cephesi Sizindir Gazetesinde olduğu gibi yayınlandı.⁴⁸ Ulus Gazetesinin 25 Ocak 1959 tarihli sayısında da “*Yüzlerce Yurttaş Daha Güç Birliğine Katıldı*”⁴⁹ haberi verildi.

C. Manisa’da Vatan Cephesi’nin Kuruluşu

Başbakan Adnan Menderes’in 12 Ekim Manisa’da yaptığı konuşmada muhalefete karşı Vatan Cephesi’nin kurulacağını duyurulmasının hemen akabinde yurdun dört bir yanında olduğu gibi Manisa ve ilçelerinde de Vatan Cephesi teşkilatı kuruldu. Akhisar Vatan Cephesi Ocağı 24 Aralık 1958’de, Manisa Çarşı Vatan Cephesi Ocağı 27 Aralık 1958’de, Akhisar Reşatbey Vatan Cephesi Ocağı 7 Şubat 1959’da, Akhisar DP Vatan Cephesi Tesanüd Ocağı 10 Nisan 1959’da, Manisa Saruhanlı Atatürk Ocağı 6 Eylül 1959’da, Manisa Salihli DP Zeytinoglu Vatan Cephesi Ocağı 14 Ağustos 1959’da ve Manisa Adnan

41 Hakkı Uyar, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Boyut Yay., İstanbul, 2012, s.27.

42 Yasemin Doğaner, a.g.e., s.52-53-54. İstanbul’da 82.182, Konya 60.975, Sivas 53.000, İzmir 38.667, Kars 29.803, Tunceli 27.823, Diyarbakır 20.498, en az katılım olduğu 1.240 kişi ile Kırklareli’dir.

43 Rıfki Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Nurol Matbaacılık, Ankara, 1998, s.605-606.

44 *Vatan Cephesi Sizindir*, 20 Ocak 1959.

45 *Vatan Cephesi Sizindir*, 25 Ocak 1959.

46 *Vatan Cephesi Sizindir*, 7 Şubat 1959.

47 *Vatan Cephesi Sizindir*, 12 Şubat 1959.

48 *Ulus*, 24 Nisan 1959.

49 *Ulus*, 25 Ocak 1959.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

Menderes Vatan Cephesi Ocağı 4 Mart 1960'ta açıldı⁵⁰. 18 Ağustos 1959'da Saruhanlı kazasının Mütevelli Köyü DP Gençlik Kolu Manisa Milletvekilleri Cevdet Özgirgin'in de hazır bulunduğu bir törenle açılırken, aynı gün 53 gençte Ocağa kayıt oldu.⁵¹ Ocakların açılışına Manisa milletvekilleri de katıldı. Açılış esnasındaki Vatan Cephesine katılımlar vekilleri memnun etmiş ve bu memnuniyetlerini merkeze derhal iletmışlerdi. Manisa DP Milletvekili Cevdet Özgirgin Manisa merkez kazasına bağlı Sancaklı İğdecik köyündeki ocağın açılışına katılmıştı.⁵² Rıfki Salim Burçak ve Doğaner 1959 yılında Manisa'da Vatan Cephesine 20.480 kişinin katıldığını belirtmiştir.⁵³

12 Ekim 1958 tarihinden itibaren ülkenin dörtbir yanından Başbakan Adnan Menderes'e ve DP Genel Merkezi'ne gönderilen telgraflarda halkın neden diğer partilerden istifa ederek DP saflarında yer aldıkları ve Vatan Cephesi'ne neden katıldıkları belirtilmekteydi. Ayrıca telgraflarda Vatan Cephesi'ne katılanların tek tek isimlerinin yazıldığı ya da toplam yekûnun verildiği ve Manisalıların Vatan Cephesine katılarak ne kadar iyi yaptıklarına dair satırlar da mevcuttu. Örneğın 20 Aralık 1958'de Akhisar'da Marmara köyünde iki ocak açıldığı ve bu ocaklara 157 kişinin kaydolduğu, Akhisar merkeze bağlı Menderes Ocağı'na, farklı köy ve mahalle ocaklarına 285 olmak üzere toplam 532 kişinin katıldığı İsmail Diriker tarafından 21 Aralık 1958 tarihinde çekilen telgrafla Başbakan Adnan Menderes'e ve DP Genel Merkezi'ne iletildi.⁵⁴

Turgutlu Yıldırım Mahallesi Alpaslan Sokağında oturan İsmet Okar , Vatan Cephesi'ne katılma nedenini 21 Aralık 1958'de Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafında "... şimdiye kadar CHP ile çalışmakta idim. Kendim seyyar esnaf olduğundan bütün gezdüğim pazarlarda Vatan Cephesi olan DP'nin kalkınma faaliyetlerini gözümle gördüğüm için 20 Aralık 1958 tarihinde Halk Partisi'nden istifa edip çalışmasına hayran kaldığım DP'ye kaydoldum." diyerek belirtmişti.⁵⁵

Kuşlar Köyündeki 18 CHP'li adına ihtiyar heyetinde üye olan Mehmet Yılmaz'da 23 Aralık 1958'de Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafında, "Senelerden beri ıslahını beklediğimiz artık ıslah olamayacağını kati kanaat getirdiğimiz CHP'den istifa ediyoruz. Bu memlekette ve hatta dünyada yaptığımız hizmetler göz önündedir. CHP liderlerinin sırf iktidara gelmek için yaptıkları tezvirlerle öğrendik bunlara kimse inanmaz hale geldi. Artık bu partide durmayı vatana ihanet telakki ediyoruz. Bu nedenle Vatan Cephesi'ne katıldık."⁵⁶ derken aynı gün köyün muhtarı Ahmet Yaşar ise "Üç sene evvel kurulan Hürriyet Partisi'ne katıldık adına bakarak memlekete daha fazla çalışacakları ümidiyle o partiye girmiştik. Hükümet ve parti olarak bu memlekete yaptığınız sayısız ve misilsiz hizmetlere mukabil arkalarına düştüğümüz Hürriyet Partisi liderleri kendi hırs ve menfaatleri uğruna bizleri de CHP'ye satmak istediler. Fakat biz pazar malı değiliz. Karaosmanoğlu kendi çiftliğindeki adamları dahi satamadı. Biz 69 Hürriyet Partili ana partimiz olan Demokrat Parti'ye dolayısı ile Vatan Cephesi'ne iltihak ettik. Allah sizi bu memlekete bağışlasın." demiştir.⁵⁷ Aynı hislerle 26 Ekim 1958'de Gördes Kayacık Köyü Hür.P üyesi eski başkanı Mehmet Altay ve 18 arkadaşı da Hür.P'ne katılmakla pişmanlık duyduklarını ve derhal

50 Yasemin Doğaner, a.g.e., s.361. 23 Aralık 1958'de Akhisar'da Vatan Cephesi Ocağı açıldı. *Cumhuriyet Arşivi*, (CA), 10-9-0-0-216-671-3-2.

51 CA 10-9-0-0-216-671-3-37.

52 CA 10-9-0-0-216-671-3-15.

53 Yasemin Doğaner, a.g.e., s.355; Rıfki Salim Burçak, a.g.e., s.606.

54 CA 10-9-0-0-216-671-3-10.

55 CA 010-09-216-671-3-32.

56 CA 010-09-216-671-3-30.

57 CA 010-09-216-671-3-31.

devlete ve millete büyük hizmetleri dokunan DP saflarına katıldıklarını⁵⁸, Turgutlu Termek Köyü eski Hür.P üyeleri de 30 Aralık 1958 tarihli telgraflarında, Hür.P'nin CHP'nin kucağına atıldığını ve kendi emellerini gerçekleştirmek için Hür.Partilileri kullandığını belirterek partiyi fesh ettiklerini eski yuvalarına Vatan Cephesi'ne katıldıklarını bildirmişti.⁵⁹

18 Aralık ve 24 Aralık 1958'de DP Manisa İl Başkanı Halit Eker farklı partilerden 370, Marmara nahiyesinden ve köylerinden 300 CHP'linin⁶⁰ Akhisar Hür.P'nden 528, Beyoba'dan Hür.P'den 13, CMP'den 13, Turgutlu Temerek Köyü'nde Hür.P'den 22, Turgutlu Sivrice Köyü CMP'den 13, Turgutlu Dağmarmara CMP'den 8, Turgutlu merkezden 17 kişinin Vatan Cephesi'ne geçtiğini genel merkeze ilettiler.⁶¹ 20 Aralık 1958'de Manisa Merkez kazasına bağlı köy ve ocaklardan 69 Hür.Partilin ve 240 tarafsız vatandaşımızın Vatan Cephesine geçtiği DP Manisa İl Başkan Yardımcısı İsmail Diriker tarafından bildirildi.⁶² 25 Ocak 1959 tarihinde Manisa DP İl Başkanlığından çekilen telgrafta Akhisar ve Turgutlu CHP'den 48, tarafsızlardan 148 olmak üzere toplam 196 kişinin⁶³, Temmuz ayında CHP'ye kayıtlı olan Gördes Divan mahallesinden Mehmet ve Hatice Köse'nin CHP'den istifa ederek DP'ye kayıt yaptırıldıkları belirlendi.⁶⁴

27 Aralık 1958'de de DP Genel Başkanı Adnan Menderes'e Manisa Turgutlu İlçesi'nin Yıldırım Mahallesi Sevgi Sokak'ta ikamet eden Ahmet Kökkeçeci ile eşinin gönderdiği telgrafta *"Türkiye DP Genel Başkanı Sayın Adnan Menderes, bugüne kadar CHP'de bulunmakta idim. Fakat bundan sonra DP'ye girdiğimi büyük bir bahtiyarlık duygusu ile DP'de iyi vazifeyi yapacağımı yemin ediyorum."* diyerek Vatan Cephesi saflarında yer aldıklarını belirtiyorlardı.⁶⁵ Aynı tarihte Vatan Cephesi Manisa Çarşı Ocağı Başkanı Tahsin Kutlar'ın 80 arkadaşı adına gönderdiği telgrafta da Hür.P'nden ayrılarak DP'ye geçtikleri ve Halk Partisi'nin Güç Birliği kararını onaylamadıkları bildirildi.⁶⁶

Vatan Cephesine katılımlarla ilgili DP il ve ilçe teşkilatları yanında Başbakan'a bireysel telgraflarında çekildiği görülmektedir. Örneğin 10 Ocak 1959 tarihinde Manisa'nın Appak köyünden Mehmet Kuşçu DP'nin çalışmalarını takdir ettiğini ve ailece Vatan Cephesi saflarına geçtiklerini⁶⁷ aynı şekilde Kırkağaç Kayadibi köyü DP il başkanı Hüseyin Öztürk'ün 11 Ocak 1959'da göndermiş olduğu telgrafta *"Türk milletinin refah ve saadeti için yorulmak bilmeyen hükümetimizin müspet çalışmalarını takdir ettiklerini..."* bu nedenle ailece Vatan Cephesi saflarında yer aldıklarını belirttiği kayıtlardan belirlendi.⁶⁸

24 Ocak 1959 tarihinde Turgutlu Yıldırım Mahallesinden Hüseyin Zeybek ve 12 arkadaşının memleketin yükselmesi ve refaha ermesinin ancak parti hükümeti ile gerçekleşeceğini ve bu nedenle muhalefetin engellemelerine rağmen Vatan Cephesi'ne

58 CA 10-9-0-0-216-671-3-87.

59 CA 10-9-0-0-216-671-3-28. 30 Ekim 1958'de CMP Gördes kazası İdare Heyeti Reisi Mustafa Girgin'de vatanımızı ve milletimize büyük hizmetleri dokunan DP saflarına katıldığını beyan etti. CA 10-9-0-0-216-671-3-86.

60 CA 10-9-0-0-216-671-3-2.

61 CA 10-9-0-0-216-671-3-7.

62 CA 10-9-0-0-216-671-3-6.

63 CA 10-9-0-0-216-671-3-11.

64 CA 10-9-0-0-216-671-3-85.

65 CA 10-9-0-0-216-671-3-29.

66 CA 10-9-0-0-216-671-3-5.

67 CA 10-9-0-0-216-671-3-12.

68 CA 10-9-0-0-216-671-3-52.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

katıldıklarını,⁶⁹ yine Yıldırım Mahallesi Çam Sokakta ikamet eden Metin Tatlıcan'ın CHP'den istifa ederek DP saflarına geçtiğini bildiren telgraflar DP Genel Merkezine ulaştı.⁷⁰

Saruhanlı Belediye ve DP Başkanı Kemal Yaralı 6 Ağustos 1959 tarihinde Saruhanlı Kazası DP Atatürk Ocağı'na 120 bağımsız ve 140 eski Hür.P'li olmak üzere toplam 260 vatandaşımızın kayıtlarını yaptırdığını ve kayıtların devam ettiğini⁷¹, Salihli'nin Dombaylı köyünden Ahmet Eren, CHP'den istifa ederek DP saflarına arkadaşlarıyla birlikte katıldığını DP Genel Başkanı Adnan Menderes'e çektiği telgrafta bildirdi. CHP'den ayrılma nedenlerini ise *"1945 senesinden itibaren Halk Partisi'nde bulunuyorduk. 27 sene gibi bir uzun zamanda köyümüz hükümetten beş kuruşluk yardım görmemiştir. DP iktidarı sekiz yıllık kısa bir zamanda köyümüzde bir okul, 70 metre derinlikten akan artezyen 4000 dekar topraksız köylü vatandaşlarımıza toprak dağıttı. Bedenin bu çalışmasını inkâr eden CHP'nin içinde kalmak vatanseverlik olmadığını idrak etmiş bulunuyoruz."* diyerek açıkladı.⁷²

Salihli Pazar köyden, bugüne kadar Halk Partisi'nde bulunmakla hata işlediğini anlayan Salihli Taytan köyünden Süleyman Sandıklı ve ailesi ile birlikte Vatan Cephesine geçtiklerini bildirdi.⁷³

10 Mart 1959 tarihinde Manisa Muradiye kazasından DP İdare Heyeti adına çekilen telgrafta DP saflarına geçenlerin listesi verilmiş ve DP'ye geçiş nedenleri ise *"Millet ve memleketimizin refahı ve huzurunu zedelemeyen siyasi müzakere yolları ile yüksek menfaatlerimizi uygun ve Kıbrıslı kardeşlerimizin saadetlerini temin eden ve fiilen tahakkukunu Paris, Londra anlaşmasının BM'de onaylamayan CHP'nin tutumunu millet ve memleketimiz menfaatlerini aykırı gördüklerinden aşağıda isimleri ve soy isimleri yazılan vatandaşlarımızın bütün aile efratları ile birlikte partimiz saflarına iltihak ettiklerini saygılarımızla arz ederim."*⁷⁴ diyerek açıkladı.

4 Haziran 1959'da Başbakan Adnan Menderes'e Manisa Karayenice köyünden Demokrat Akif Yıldız tarafından yazılmış bir telgrafta köyün Halk Partili olduğunu kendisinin köyden 40 kişiyi DP'ye yazdırmayı başardığını belirtmektedir. Fakat Halk Partilerin bundan dolayı kendilerine zorluk çıkardığını ve koyunlarını büyükbaş hayvanların otladığı yerde eskisi gibi otlatmalarına izin verilmesi konusunda Başbakan'dan müdahale etmesini rica etmektedir.⁷⁵

1960 yılına gelindiğinde Vatan Cephesine katılımlar devam etti. 6 Ocak 1960'ta Gördes Uzunçam mahallesinden ve Cuma mahallesinden CHP'li İzzet Akdağ ve İbrahim Çakıcı aileleri ile CHP'nin tutumunu beğenmediklerinden ve DP'nin memleket için yaptıkları çalışmaları takdir ettiklerinden dolayı DP saflarına katıldıklarını beyan etti.⁷⁶

Vatan Cephesine katılımları ve DP'yi destekleyen telgrafların yanında DP'den ayrılarak CHP'ye katılanlarında olduğu görülmektedir. Örneğin Salihli Mersindere köyünden Tosun Kocabıyık ve yedi arkadaşı ise DP'den ayrıldıklarını ve kendilerinin DP'liler tarafından kandırıldıklarını şu şekilde dile getirmişti *"Salihli DP teşkilatına mensup şahısların köyümüze gelerek köyümüzün içme suyu ile okulumuzun yapılmasını vaat etmişlerdi. Biz*

69 CA 10-9-0-0-216-671-3-26.

70 CA 10-9-0-0-216-671-3-27.

71 CA 10-9-0-0-216-671-3-36.

72 CA 10-9-0-0-216-671-3-37.

73 CA 10-9-0-0-216-671-3-44-45.

74 CA 10-9-0-0-216-671-3-49-50.

75 CA 10-9-0-0-216-671-3-12.

76 CA 10-9-0-0-216-671-3-84.

de bu sebeple DP'ye iltihak etmiştik fakat bize imzalatırılan boş kâğıda lüzum arzumuz ve hislerimize pek aykırı olarak "Halk Partisi liderinin mevki hırsı ile giriştikleri yıkıcı kampanyaya nefret duymaktayız. Bu itibarla Halk Partisi'nden istifa ederek DP saflarına geçtiğimizi arz ederiz." şeklinde tel çekilmesi ve halka duyurulması bizi müteessir etmiştir. Bu sebeple DP'den istifade ediyoruz".⁷⁷

D.Sonuç

Sonuç olarak DP Ocağı, Vatan Cephesi Ocağı, Semt Ocağı, Adnan Menderes Ocağı, Birlik Ocağı, Gençlik Kolu veya Kadınlar Kolu gibi isimlerle anılan Vatan Cephesi, ülkedeki siyasi havayı gerginleştiren/cephelendiren bir teşkilat olarak Cumhuriyet tarihimizde yerini aldı.⁷⁸ DP, il, ilçe, bucak ve ocak örgütlerini Vatan Cephesi'ne katılmaya çağırarak tabanını genişletmeyi ve halkın desteğini kaybetmemeye amaçladı. Vatan Cephesi'ni DP teşkilatından ayrı bir yapı olup olmadığı devamlı olarak tartışıldı ve bu konuda Tanel Demirel Vatan Cepheselerinin hukuki niteliğinin de net olmadığını belirterek, "O, ne bir parti, ne partinin yan kolu, ne dernek ne de DP'nin hukuken tanınmış bir parçasıdır. Partini ocak teşkilatları tarafından kurulmuş, kimi zaman ocak teşkilatından başka bir şey olmadığı da iddia edilen bir oluşumdur" ifadesini kullandı.⁷⁹ 1958 yılının Ekim ayından itibaren Türkiye'nin her köşesinde olduğu gibi Manisa'da Vatan Cepheseleri açıldı. Manisa halkı DP il ve ilçe örgütleri ile birlikte ya da bireysel olarak Başbakan Vatan Cephesine katıldıklarını bildirdi. Vatan Cephesine katılanlar diğer muhalefet partilerinin kendilerini kandırdıklarını ve halka hizmet etmediklerini bu nedenle DP saflarında yer aldıklarını ifade etti. Katılımların sadece CHP'den değil Hür.P'den ve CMP'den de olduğu yapılan araştırma neticesinde belirlendi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Sürelî Yayınlar

Milliyet

Ulus

Vatan

Vatan Cephesi Sizindir

Zafer

Kitap, Makale ve Tez

Ahmed, Feroz (2015), *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1950*, Hil Yay., İstanbul.

Albayrak, Mustafa (2004), *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yay., Ankara.

Burçak, Rifki Salim (1998), *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Nurol Matbaacılık, Ankara.

Demir, Şerif (2010), *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Paraf Yay., İstanbul.

Demirel, Tanel (2016), *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

⁷⁷ CA 10-9-0-0-216-671-3-41-42.

⁷⁸ Hakkı Uyar, a.g.e., s.21.

⁷⁹ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2016, s.291.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

- Doğaner, Yasemin (2013), *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Siyasal Kitapevi, Ankara.
- Eroğlu, Cem (2013), "Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., Der: İrvın C. Schınk, E.Ahmet Tonak, İstanbul, s.202.
- Gaytancıoğlu, Serkan (2011), "Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Gevgili, Ali (1987), *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yay., İstanbul.
- Giritlioğlu, Fahir (1965), *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, I, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Özçelik, Fatih (2016), "Kocaeli'nde Vatan Cephesi", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, III, Kocaeli, s.2058.
- Sarol, Mükerrerem (2014), *Bilmeyen Menderes*, II, İnkılap Yay., İstanbul.
- Tökin, Hüsrev (1965), *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi*, Elif Yay., İstanbul.
- Tuncer, Erol (2012), *1957 Seçimleri*, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırma Vakfı (TESAV) Yay., Ankara.
- Tunç, Bilal (2012), "Bursa'da Vatan Cephesi", *International Journal of Social Inquiry*, IX/2, 2016, s.139.
- Uyar, Hakkı (2013), *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Boyut Yay., İstanbul.
- Yıldırım, Sinan (2008), "Vatan Cephesi: Demokrat Parti'nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası", *Türkiye'de Siyasal Muhalefet 1923-1980 Makaleler*, Der. Aşşegül Komşuoğlu, Bengi Yay., İstanbul.
- Yücel, Serhan (2001), *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul.
- Zürcher, Eric (1995), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul.

Ek1: 12 Ekim 1958 Adnan Menderes'in Manisa'da halka hitabı. *Zafer*, 13 Ekim 1958.Ek 2: "CKMP Vatan Cephesine İltihak Ediyor", *Vatan Cephesi Sizindir*, 2 Şubat 1959.

Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)

Vatan Cephesi

Sizindir

GÜNLÜK SİYASİ DEMOKRAT GAZETE

1959 OCAK 25 PAZAR

FIATİ 25 KURUŞ

BAŞBAKAN ADNAN MENDERES VE HAKKARİ KARALANIN BAŞLIĞINDA AKSİZE İTTİFAKININ BAĞLANAN TAVAN CEPHESİ'NİN İLK GÜNÜNE BAŞLIYORUZ

12 İZMİR KULÜBÜ KURULUŞ YERİNDEN BAŞLIYORUZ

BAŞBAKAN ADNAN MENDERES VE HAKKARİ KARALANIN BAŞLIĞINDA AKSİZE İTTİFAKININ BAĞLANAN TAVAN CEPHESİ'NİN İLK GÜNÜNE BAŞLIYORUZ

Tahran'da bize iltihak eden İran delegeleri ile

Başbakan Adnan Menderes ve heyetimiz dün Karşı'ya Vardı

İki Heyet de Alanda Dost Ve Kardeş Pakistan Devlet Adamları Tarafından Törenle Karşılandı

İki heyet de Alanda Dost Ve Kardeş Pakistan Devlet Adamları Tarafından Törenle Karşılandı

İki heyet de Alanda Dost Ve Kardeş Pakistan Devlet Adamları Tarafından Törenle Karşılandı

Polatkanın zama dair beyanatı çok iyi karşılandı

Yeni tasarı, Şubat içinde kanunlaşacak

Yeni tasarı, Şubat içinde kanunlaşacak

Bankalarımız da Memurlara Zam Yapacak

Amerika Türkiyeye Füzeler veriyor

Amerikan M. Müdafaa Vekili dünki Vatan'ın toplantısında bu hususu açıkladı

Baba-oğul bir olup Sopa ile adam öldürdüler!

Yünlü korkuncu cinayetlerinden biri daha Bayındırda işlendi

Moskova-Belgrad Münasebeleri Gergin

Güçbirliği Kararını Tasvip Etmeyen Selçuk Hür. P. si İdare Heyeti D. Partiyeye Geçti

Amerikada kış bu yıl şiddetli Soğuklardan 70 kişi öldü

Bayar'ın Kabülleri

Bağdat Paketi Türk Delegasyonunu

Vatan Cephesine iltihak eden vatandaşların Başvekilimize telgratları

Meksika, Guatemala ile münasebeti kesili

Atom denemeleri aleyhinde nümayiş

KAMIŞ Yakalanırlar

Ek 3: "Güç Birliği Kararını Tasvip Etmeyen Selçuk Hür Partisi İdare Heyeti D. Partiyeye Geçti", Vatan Cephesi Sizindir, 25 Ocak 1959.

1924

1980 ÖNCESİ MİLLİYETÇİLİK MÜZAHERETİ ÖRNEĞİ; BAYRAK DERGİSİ

EXAMPLE OF PRE-1980 NATIONALISM ADVOCACY; JOURNAL OF BAYRAK

Erdi AKSAKAL *

Geliş Tarihi/Received:03.10.2019

Kabul Tarihi/Accepted:20.12.2019

AKSAKAL, Erdi,(2020), "1980 Öncesi Milliyetçilik Müzaheretü Örneği; Bayrak Dergisi", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/l, ss. 1926-1947.

Öz

Milliyetçilik prensibinin eseri olarak ortaya çıkan milli devlet anlayışı, milletlerarası kültür savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği yüzyıl boyunca devletlerin bireylerine aşıladığı bir duygu meselesi halini almıştır. Bu bağlamda Türkiye’de özellikle 1980 öncesi milli devlet, milli bilinç ve tarih anlayışı üzerine yazılan yazı, basılan dergi ve eserlere rastlamak mümkündür. Bunlardan biri de Bayrak Dergisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dergi kadrosu Türk toplum yapısı içerisinde sosyal ve siyasal hayata yön verebilecek tartışmalar içerisinde olmuş, milliyetçilik ideolojisini destekleyen kavram ve çeşitli anlamlar ile mütakabiliyet ilişkisi oluşturmuştur. Komünizm karşıtlığı ile kendini açığa çıkaran dergi kadrosu milli bir bilinç ve yerli bir ekonomi modeli oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Bayrak Dergisinin 1970-1980 arası yayımlanan yazılarında milliyetçi bir okuma yaparak, derginin dönem içindeki misyonuna ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Milliyetçilik, Toplumsal yapı, Siyasal hayat, İdeoloji, Sosyoloji.*

Abstract

The understanding of the national state, which emerged as the work of the principle of nationalism, has become a matter of emotion instilled by the states throughout the century when the international cultural war continues with all its violence. In this context Turkey prior to 1980 in the national government, national consciousness and articles written on the conception of history and artifacts can be found in the printed journal. One of them is the Bayrak Journal. The staff of the journal in question has been in discussions that can shape the social and political life within the structure of Turkish society, and has formed a relationship between concepts and various meanings that support the ideology of nationalism. The journal's staff, which unveiled itself in opposition to communism, endeavored to create a national consciousness and a domestic economic model. In this context, the aim of this study is to shed light on the mission of the journal during the period by making a nationalist reading in the 1970-1980 articles of Bayrak Journal.

Keywords: *Nationalism, Social structure, Political life, Ideology, Sociology.*

A-Giriş

Kendisini milliyetçilik ve demokrasi mücadelesine girenlerin bir yayın organı olarak tanımlayan Bayrak Dergisi 1980 öncesi yayın hayatına katılmıştır. Dergi milli benliğini bulamayan milletler başka milletlerin avıdır şiarı ile yazılarına başlamış, bir düşünce biçimi oluşturma ve bunu anlamlandırma çabası içerisinde olmuştur. Hami Kartay'ın sahibi ve yazı işleri müdürü olduğu dergi Ankara'da basılmıştır. 1955-1978 yılları arasında Türkiye'nin en büyük yayın kuruluşlarından Ayyıldız Matbaası'nı kuran Hami Kartay, 1952-1978 yılları arasında aralıksız 26 yıl boyunca sahibi olduğu Bayrak Dergisi'nde başyazarlık yapmıştır. Dergi, özellikle 1970 ve 1980 yılları arasında düzenli biçimde aylık fikir ve sanat dergisi olarak yayına hazırlanmıştır. Söz konusu yıllar içerisinde memleket meselelerini hiçbir siyasi görüşün tesiri altında kalmadan tamamen milliyetçi, gerçekçi ve Atatürkçü bir açıdan gözler önüne serme maksadında olan yazarlar, aşırı sağ ve sol düşüncelerin karşısında olmuştur. Bilhassa 1970 ve 80 yılları arasında dergi kadrosu, memleket içerisinde oluşan yeni izm'lerin tehlikeli boyutlarına atıfta bulunarak, komünizm karşıtı bir milliyetçilik ortamı tahayyül etmektedir. Türk kültürü, Türk gelenek ve görenekleri, tarihi ve eğitimi hakkında yazılar yazan bunun sonucunda toplum yapısı geçmiş ve geleceği ile ilgili görüş bildiren dergi kadrosu ilk sayıdan itibaren bir amaç içerisinde olmuştur. Söz konusu amaç, milli kültürün yükseltilmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temel direği olarak kabul edilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda yine belirlenen amaç, Cumhuriyetin ilanından sonra hür ve demokratik bir rejimin temel prensiplerini ortaya koymaktır. Hür ve demokratik rejimin temel felsefesini belirlemeye çalışan kadro, bu felsefeye bağlı kalarak ekonomiden sosyal adalete kadar görüş ve uygulamaları belirlemektedir. Dergi kadrosu uygarlık seviyesi olarak belirlediği muvaffak olma kabiliyetini münevver sınıfla halkın zihniyet ve hedefleri arasındaki intibaka bağlamış, bu aşamada özellikle kadronun Türk düşünce sisteminde önemli yer etmiş isimlerden etkilendiği anlaşılmıştır. Bu bağlamda özellikle Ziya Gökalp'in Türk düşünce sitemine kattıkları ile oldukça ilgili olan kadro, gelenek, medeniyet, milliyet ve din ilişkisi gibi 1980 öncesi Türk toplum ve siyasi hayatının önemli derece izaha muhtaç tartışmalarına katkıda bulunmuştur. Dergi, milli eğitim, tarih, tarım, ekonomi, ilim, ahlak, medeniyet ve milliyetçilik üzerine oldukça yoğun tartışmalara müsaade eden yazılara sahiptir. Basıldığı dönemde seçimlerden, iktisadi duruma kadar gündelik hayatın içerisinde yer alan tartışmalara da katılan dergi yazarları, aydınlara düşen görevler olarak bir sorumluluk alanı belirlemiş ve bu bağlamda önerilerde bulunmuştur.

Derginin sayıları incelendiğinde sistematik biçimde 80 öncesi Türkiye'de yerli bir düşünce biçimi oluşturmaya çalışan bir kadrodan bahsetmek mümkün olmuştur. Psikolojiden ahlaka, değişmeden geleneğe ve hür teşebbüs anlayışından karma ekonomiye kadar Türk toplum ve siyasi yapısına reçete sunma gayesinde olan yazar kadrosu, milliyetçiliği ve milli devlet anlayışını esas kabul etmiştir. Bu çalışma içerisinde özellikle söz konusu tartışmalar ele alındığında sistemli ve metodolojik bir milliyetçilik ideolojisi savunuculuğu göze çarpmaktadır. Asıl amaç çalışma çerçevesinde, bu prensibi ve ideolojik müzaheretini ortaya koymaktır.

Elbette çalışmada, Türk düşünce yapısında derginin ele aldığı tartışmaların karşılığını ortaya çıkarmakta esas kabul edilmiştir. Milliyetçi bir okuma çerçevesinde millet olabilme hususunda kadronun mutabakat içerisinde olduğu konular ayrıntılı şekilde açığa çıkarılmıştır. Milli ruh ve bilincin Cumhuriyet değerlerini bir arada tutacak ahlaki ölçüt olarak kabul edilmesi ile memleketin millet olabilme iradesi arasında nasıl bir bağlantı kurulduğu önemli tartışma alanlarına neden olmuştur. Bu bağlamda fertler üzerine düşen görev ve sorumluluklar dergi kadrosu açısından önemli sayılmış ve çalışma

içerisinde bunlara ayrıntılı yer verilmiştir. Söz konusu çalışma yapılırken özellikle kültür ve medeniyet üzerine okumalar ile bütüncül bir resim elde edilmeye çalışılmış, var olan kayıt ve belgelerle veri toplanarak analiz edilmeye gayret gösterilmiştir. Bu bağlamda araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında yazılı materyallerin analizi söz konusu olmuş ve tarih, doküman, sosyoloji ilişkisi ile bir çalışma amaçlanmıştır.

Dergi kadrosunun ilk sayılardan itibaren seçtiği konu başlıkları incelendiğinde 1980 öncesi Türk toplum ve siyasal hayatı içerisinde milliyetçilik gibi bir ideolojinin, memleketi ayakta tutacak düşünce biçimi olduğuna duydukları inanç açığa çıkmaktadır. İşte bu bağlamda dergi sayı ve yazıları incelendiğinde genel bir kavramsallaştırma yöntemi ile dergi kadrosunun bu amacına yönelik birtakım başlıklara ulaşmak mümkün olmuştur. Bunlar, milli tarih ve milli eğitim meselesi, milli bilinç ve ruh, komünizm karşıtlığı, teknik medeniyet ve milliyetçilik, yerli kalkınma ve hür teşebbüs anlayışı, hür ve demokratik rejim özellikleri olarak sıralanabilir.

B-Milli Tarih ve Eğitim Meseleleri

Milli duygu, vatanseverlik ve aidiyete ilişkin hislerin oluşmasında dürüstlük, ahlaklı olmak, saygı esaslı davranış örüntüleri ile sarmalanmak gibi bireysel ve toplumsal değerler öğretme ve benimsetme yolu ile aktarılmaktadır.¹Bu değerler çeşitli eğitim programları ile tarihi mirası ve felsefeyi ortaya çıkarmayı düşünmekte ve sınırları belirlenen ahlaklı insan yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Toplumsal ahlakı esas alan ve milli bir eğitimi merkeze koyan eğitim programı aynı zamanda milli ahlak ve vicdanı oluşturmaya yönelik uygulamaları desteklemekte, fertleri milli bir his deryası içerisinde hurafe ve gayri ahlaki hususlardan uzak tutmayı ilke edinmektedir. Özellikle ulus devletin sınırlarını belirleyen, yerli ve milli bir anlayışın oluşmasını sağlayan sosyal, laik ve ahlaki değerlerin eğitim içerisinde sunulması millet ve milliyetçilik duygularının olmazsa olmazı olarak değerlendirilmektedir. Bu izah esasen bireyden hareketle hususi bir kimliğin dahası milli bir kimliğin oluşmasında söz konusu değerlerin önemini vurgulamaktadır. Milli kimlik çok boyutlu bir şekilde milliyetçilik ile ilişkilendirildiğinde özel bir dil, hissiyat ve semboller ağı ile genişletildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.²

Milli bir kimlik oluşturma hedefi içerisinde olan cemiyetler de his, dil, tarih gibi birçok değerlere yönelerek istiklal ve bağımsızlığı pekiştirme gayreti içerisinde olmuştur. Söz konusu gayeye odaklanan Türk toplum ve siyasi yapısı da Cumhuriyetten sonra gençlerin hangi ilke, amaç ve eğitim felsefesi ile yetiştirilmesi sorunsalı üzerinde eğilmiştir. Değersizlik ya da amaçsızlık ile donanmış arkaik eğitimi ötekileştiren sistem akılcı ve faydacı dünya görüşlerini içeren bir yapı içerisine girmeyi amaçlamıştır.

Özellikle milli bir maarif ve tarih anlayışı üzerinde odaklanan Cumhuriyet ideolojisi ve kadroları yeni bir ulus oluşturma sürecinde eğitimin önemine işaret etmiştir. Bu bağlamda yeni ulus devletin en önemli ve verimli görevi olarak eğitim işleri görülmüş, milletin gerçek kurtuluşu eğitim işlerinde ki başarıya bağlanmıştır. Bunun yolunun ülke vatandaşlarının tek can ve tek fikir olarak ve aynı zamanda ilkeli bir program üzerinde çalışması olarak belirlenmiştir.³ Mustafa Kemal'in de belirttiği üzere memleketi bir çember içerisine alıp dünyadan ilgisiz bir şekilde yönetmek ciddi sıkıntılara yol açarken medenileşen bir millet

1 Oktay Akbaş, "Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27, s.9.

2 Anthony Smith, *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.9.

3 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri CİLT I-III, (Açıklamalı Dizin İle), 5. Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, Ankara, 2006, s.48.

olarak uygarlık sahasına çıkmak fen ve ilim ile gerçekleşecektir.⁴ O halde söz konusu eğitim anlayışı sosyal hayatın ihtiyaçlarına uygun ve çağdaş gereklere uyumlu olmalıdır. Bu gerek ve ihtiyaçlar Cumhuriyet sonrası çeşitli mecralarda tartışılan ve sürekli aşılacak istenen hususlar olarak göze çarpmaktadır. Özellikle 1980 öncesi Bayrak dergisinde sürekli dile getirilen, milli bir eğitimin meseleleri ve yeni yapı tesisleri ile cemiyet üstünlüğüne fırsat veren ortamı hazırlamak olmuştur. Tabiat içerisinde ortaya çıkan tüm meselelerin insanlar tarafından çözülebilir olduğuna olan inanç ile topluluklar kendi kabiliyetlerini ve fertlerini daha gayretli bir düzeye çıkarmak adına eğitim müesseselerine eğilmiştir. Bu düşünce ile cemiyetlerin üstünlüğü eğitim müesseselerin yapısına paralel bir şekilde ilerlemektedir. Ancak özellikle ve derginin genel düşüncesi ve yazıları ele alındığında cemiyetlerin bağımsızlığı ve ilerlemesi kültürel bağımsızlık ile mümkün olacaktır tezi açığa çıkmaktadır.

Yani yerli bir sistem ve anlayışın oluşması kültürel baskı ile oluşacak bunun sonucunda da kendi öz kaynaklarından beslenen milli bir yapı meydana gelecektir.⁵ Böylesi bir anlayış kültürün alt yapı ögesi olarak diğer bütün öğelerin ona göre şekillendiği tezini beraberinde getirmektedir. Kültürel baskının ekonomik baskıdan daha önemli olduğuna inanan anlayış, ekonominin toplumdaki bütün diğer öğeleri şekillendirdiği görüşüne ve iktisadi alt yapı unsuru olarak değerlendiren Marksist bakış açısına eleştiri sunmaktadır. Çünkü evrimci, sınıfsal bir hareket olarak tasvir edilen Marksist bakış açısına göre⁶, toplum alt yapı ve üst yapıdan oluşmaktadır. Etkileşim içerisinde olan bu sistemde alt yapı üst yapıyı belirlemektedir. Bu bağlamda toplum altyapıyı oluşturan ekonomi tarafından belirlenmektedir. Ekonomik temel değişince doğal olarak üst yapı ve toplumun değişeceği görüşü hâkimdir. İktisadi boyutun toplumun genel değer ve yönelimlerini belirlediği görüşüne sahip Marksist anlayışı eleştiren öz kaynakçı ve kültürel merkezli bakış açısı, milli yapıyı meydana getirecek sistemin ilköğretimden başlayarak yükseköğrenime kadar her kademede yeni bir yapı anlayışına kavuşmak dileğindedir.⁷ Bu bağlamda muhteva ve metod yönünden bir izah geliştirerek hedeflerin tayini ve kesin neticeye nasıl ulaşılacağı hususunda bir yol belirlemiştir. Bu yol programlarla belirlenen ve kesinliğe ulaştırılan sistem olarak anlam kazanmaktadır. Çünkü programlar varılacak amaçları bu amaçlara erişebilmek için seçilecek ve belirli prensiplere göre düzenlenecek muhtevayı, uygulanan metodu, destekleyici araç ve gereçleri amaçlara ne dereceye kadar ulaştığını belirten değerlendirme kistaslarını kapsamı içine almaktadır.⁸

Öğretimde yeni bir yapı tesisi gayreti içerisinde olan böylesi bir anlayış, muhteva yönünden öze dönük bilgi sağlamanın da yollarını aramaktadır. İlim hareketliliğin yeterli seviyeye erişmesi adına toplumun tüm dertlerine tam anlamıyla ışık tutulması ve ilim adamları ile halk arasında irtibatın sağlanması önem arz etmektedir.⁹ Özellikle ilk ve orta öğretimde tek yönlü eğitimin verilmesi, zihin gücünün geliştirici istikbale dönük bilgi verilmemesi araştırma ve incelemelerin kısır kalmasına neden olmakta ve aydınlar ile halk arasında uçurumun oluşmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda dünyaca kabul gören bir nazariyemizin olmamasını bir ölçüde aydın ve halk arasındaki uçurum ile açıklayan dergi anlayışı aynı zamanda Gökalp'in kültür, medeniyet ve aydın görüşlerinden etkilenmiş gibidir. Çünkü Gökalp'e göre hars yani kültür milli bir kavram olarak milletin içinden gelen değerleri kapsamaktadır. Ancak medeniyet milletlerarası beynelmilel bir kavramdır. Bu bağlamda almış oldukları eğitim ve yaşamış oldukları çevre bakımından

4 Hakkı Göktürk, "Cumhuriyetimizin Temelindeki Harç", *Bayrak Dergisi*, sayı 765, Ankara, 1977e, s.22.

5 Sacid Adalı, "Öğretimde Yeni Bir Yapı Tesisi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 2, Ankara, 1978a, s.16.

6 Sami Ateş, "Marksist Sosyal Demokratlar ve Diktatörlük", *Bayrak Dergisi*, sayı 764, Ankara, 1977c, s.12.

7 Adalı, a.g.e., s.17.

8 S.z Kardeş, "Metafizik ve Ahlak", *Bayrak Dergisi*, sayı 49, Ankara, 1975d, s.18.

9 Adalı, a.g.e., s.17.

aydınlar güzide olarak nitelendirilir ve halk içerisinde yetişmemiş eğitimli grup olarak betimlenir. Bu nedenden ötürü aydınlar halka ait olan kültür ile tam anlamıyla içli dışlı olamamıştır. Gökalp'e göre aydınlar ancak Türk kültürü ile tanıştıktan sonra millileşmeye başlayacak ve aynı aydın grubu halka medeniyet götürecektir.¹⁰ 1980 öncesi özellikle öğretimde yeni bir yapının tesis edilmesi gerekliliği üzerinde duran anlayış, bunun gayri milli eğitim almış ve milli kültürden farklı bir kültür dairesi içerisinde yetişmiş eğitimli kesim ile öz kaynaklara sahip kültürün taşıyıcı ve içerisinde tam anlamıyla yoğrulmuş olan halk arasında uçurumun giderilmesi gerektiği üzerine ısrarla vurgu yapmaktadır. Bunu bir ölçüde metot ve muhteva belirleyerek öze dönük araştırma ve incelemeler ile ilmi hareketlilik ölçüsünde yapmak maksadındadır. Ancak muhteva ve metot belirlenirken yol gösterici komisyonlar eşliğinde ve bir plan dâhilinde daha da önemlisi yerli ve milli bir sistem yaratarak oluşturmak peşindedir. İlköğretimden başlayan ve yükseköğretime kadar devam etmesi gereken bu plan içerisinde en önemli adımlardan biri de eğitim öğretim sahasında, daha verimli çalışabilmenin tesirli öğretim metotlarının kullanılmasıdır. Kulağa ve göze hitap eden yöntemlerin kullanılması, öğretim elemanlarının yetiştirilmesi, geliştirilmesi ve teşvik edilmesi, araştırma merkezlerinde öğretim üye ve yardımcılarının ilmi faaliyetlerini geniş ölçüde geliştirebilmesi bu plan dâhilinde olmalıdır.¹¹ Ancak bu sistem içerisinde en önemli hususlardan biri de, okul programlarına alınacak muhtevanın toplumun ve ferdin ihtiyaçlarını karşılayacak vasıfta olması gerektiğidir. Bir yandan sistemin öngördüğü eğitim sürecinin merkezine öğrencinin konulması gerçeği diğer yandan da programlara alınacak muhtevanın seçiminde, ayarlanmasında ve yapısında, insan gerçeğinin içinde yetiştiği ve onu şekillendiren toplumun ve kültürün aksettirilmesinde bir zaruret olduğu gözden kaçmamalıdır.¹² Sonuç olarak asıl kastedilen programlara alınacak muhteva ferdin ve toplumun ihtiyacını dengeli olarak karşılayacak şekilde seçilip organize edilmesi gerekliliği ilke edinmelidir.

Kültürel sistem içerisinde milli bir yapı geliştirmek peşinde olan dergi zihniyeti, ayrıca öğrencilere okul sırasında hayattan ve halktan kopuk olmayan bir temel yapı oluşturmak amacındadır. Bu bağlamda dersle ilgili faaliyetler ve serbest zaman faaliyetleri öğrencilerin tamamen dolu dolu geçirmesi gereken süreçler olarak dikkate alınmıştır. Bir yandan ders saatleri içerisinde aktüel zengin ve geniş muhtevalı ders ve metotlarla kapsamlı araştırma ve pratik çalışmalar yapmaya teşvik eden aktif olarak meselelerin tartışılmasına katılan talebe aynı zamanda vakitlerini spor, seyahat ve kültürel meşguliyetler ile doldurması gerekmektedir.¹³ Netice de öğretimde yeni bir yapı tesisini gerekli gören anlayış için genel olarak yapılması gerekenler;

Problem çözme yolunda hizmetler beklenen yükseköğretim müesseseleri özellikle iktisaden kalkınma yolunda olan ülkelerde birer problem olmaktan çıkmalı ve kendileri dışında bir el vasıtası ile yenileştirilmeyi kabul etmelidirler.¹⁴ Bu müesseseler, devletin problemleri üzerine eğilen ciddi araştırmalardan ve hükümetlere yardımcı olmaktan kaçınmamalıdır.¹⁵ Böylesi bir anlayış aynı zamanda Türk eğitim tarihi açısından eğitimde yenileşmenin nerede başlayacağı sorunsalı ve tartışmalarına katkıda bulunmaktadır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde tartışılmaya başlanan ve içerisinde Emrullah Efendi ve Satı Bey gibi isimlerin yer aldığı eğitim anlayışlarının hatırlanmasına da imkân vermektedir.

10 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.95.

11 Adalı, a.g.e., s.18.

12 Rıza Kardaş, "Milli Eğitim Meseleleri, Okullarda Programa ve Program Anlayışına Dair", *Bayrak Dergisi*, Sayı 3, Ankara, 1978b, s.18.

13 Adalı, a.g.e., s.19.

14 Adalı, a.g.e., s.16.

15 Kemal Bıykoğlu, "Memleketçi Milliyetçi Bir Konuşma", *Bayrak Dergisi*, Sayı 54, Ankara, 1975e, s.14.

Bu bağlamda eğitimde mümkün olabilecek ve Tanzimat'tan sonra iyice şiddetlenen eğitim reformları ile ilgili en önemli nazariye olarak karşımıza çıkan Tuba Ağacı nazariyesi fikir akımı olarak kendini göstermektedir. Bir metafor olarak Emrullah Efendi tarafından ortaya atılan teori, tıpkı cennetteki Tuba ağacına benzer şekilde eğitimde yenileşme ve gelişmenin yükseköğretimden başlatılması gerektiğini ve aşağıya doğru sürdürülmesi ihtiyacını izah etmektedir. Bilimsel zihniyetin öğretim sistemi içerisine yerleştirilmesi gerekliliği ve bunun da ancak Darülfünun ile başlanacağı ilkesi teorinin en dikkat çekici tarafı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Bu görüşün tam karşısında olan Satı Bey ise ilköğretim düzeyine ayrı bir önemin verilmesi gerektiğine inanarak bu seviyede bulunan öğretmenlerin farklı bir şekilde motive edilmesinin eğitimde reform açısından şart olduğunu düşünmekte, ilköğretimin yüksek kademelerdeki okullar için elzem olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ *"Mektep namını hep beraber hürmetle, tazimle zikredelim. Mektep genç dimağlara, insanlığa hürmeti, millet ve memlekete muhabbeti, istiklalin şerefini öğretir... İstiklal tehlikeye düştüğü zaman onu kurtarmak için takibi uygun olan en salim yolu belletir... Memleket ve milleti kurtarmağa çalışanların aynı zamanda mesleklerinde birer namuskâr mütehasıs ve birer âlim olmaları lazımdır. Bunu temin eden mekteptir."*¹⁸

Ayrıca eğitim, tarih ve kültürel temeller bağlamında çeşitli öneriler ve tartışmalar içerisinde değerlendirilirken medenileşmeye ve aydınlanmaya başlamış insanın ve onun medeni hayatının özelliklerini koruyan kurumlar tarihi olarak değerlendirilmektedir.¹⁹ Yani eğitim ve medeniyet ilişkisi beraber bir değerler manzumesi içerisinde ele alınmaktadır. Bu mahiyette insan medeniyetin kurucusudur ve insanoğlu medeniyeti nesilden nesile iletmekte, bugün sahip olduğu tecrübeleri geçmişle temellendirmektedir. Bilhassa günümüz milletlerinin birbirleri ile kalemleri vasıtası ile savaştıkları gerçeği ortaya çıkınca ideolojik savaş hususu eğitim medeniyet ilişkisini güçlendirmektedir. Yani birbirine üstünlük sağlayan milletlerin ideolojik bir savaş içerisinde matbaaların değeri, dolayısıyla eğitimin gücü hissedilmeye başlanmıştır.²⁰ O halde eğitimde birtakım amaçların net bir şekilde belirlenmesi amaçlar probleminin çözülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda eğitimle ilgili amaçların bilinmesi hangi yönlerden ve hangi maksatla kullanılacak ve faydalılık arz edeceği önemli problem alanları olmuştur. Boş vaktin değerli bir biçimde kullanılması, iyi vatandaşlık vasıflarının geliştirilmesi şeklindeki eğitimle ilgili amaçların tespiti söz konusu husus adına önem arz etmektedir. Bu bağlamda maksat hakkındaki genel tespitler amaçlardan ziyade gayeler başlığı altında toplanmaktadır. Çünkü gaye amaçtan biraz daha geniş, uzun süreli ve daha çok göze batıcıdır.²¹ O halde milli eğitim gayesinin de net bir şekilde ortaya koyulması gerekmektedir.

Milli eğitimde temel gaye, Milli Eğitim Temel Kanununda da öngörüldüğü gibi Türk milletinin bütün fertlerini Atatürk inkılaplarına ve anayasanın başlangıcında ifadesini bulan Türk Milliyetçiliğine bağlı; Türk milletinin milli ahlaki ve kültürel değerlerini benimseyen vatandaş yetiştirmektir. Çünkü ahlak her şeyden önce karşılık beklemeyen eylemin zorlayışı olarak kabul edilmektedir.²² Ayrıca milli eğitim vasıtası ile milli tarihi ile iftihar

16 Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 10/1, 1-46, 2008, s.46.

17 Salih Zeki Genç, "Sınıf Öğretmeni Yetiştirme Meselemiz", Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 11, 86-99, 2005.

18 Ülker Gürsoy, "Atatürk ve Milli Eğitim", Bayrak Dergisi, Sayı 42, Ankara, 1974, s.18-19.

19 Rıza Kardaş, "Milli Eğitim Meseleleri, Okullarda Programa ve Program Anlayışına Dair", Bayrak Dergisi, Sayı 3, Ankara, 1978b, s.7.

20 Şükrü Er, "Kalem ve Kan", Bayrak Dergisi, Sayı 753, Ankara, 1976a, s.9.

21 Zeki Ömer Duru, "Eğitimde Amaçlar ve Ötesi", Bayrak Dergisi, Sayı 754, Ankara, 1976b, s.12-13.

22 S.Z. Kardaş, "Metafizik ve Ahlak", Bayrak Dergisi, sayı 49, Ankara, 1975d, s.38.

eden, milletimizin geleceğine güvenle bakan bireyler yetiştirmektedir.²³ Böylesi bir gaye çerçevesinde esasen dergi anlayışının izlediği yol ve örnek aldığı isimler bellidir. Bu isimlerin başında Ziya Gökalp gelmektedir. Çünkü Gökalp kişiliği ve eserleri ile kendi çağına fikriyatı ile örnek olmuş tesirli bir isim olarak kabul edilmektedir. Özellikle taassupla mücadele noktasında ilmi kullanan Gökalp, tereddütlere karşı mefkûre anlayışı ile bir mücadeleye girmiştir. Bu mücadelenin en büyük amacı derin hisler ya da ince fikirleri terennüm eden sanat eserleri yaratmak değil bir şuur oluşturarak bilince değer vermektir.²⁴ Bu bağlamda Gökalp'in Yeni Hayat'ın önsözünde de ifade ettiği gibi Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman, galiba birinci devreye aittir: Şairler Muz'larından uzak düşmüş, vezin ile kafiye, şuurlu müteşâirler eline geçmiş. *Bu hâli, çocukların hayatında da görürüz: Ders saatleri arasında oyun fâsılaları var. Aynı zamanda, çocuk terbiyesinde birtakım dersler, oyun tarzında verilir; bunun gibi, halk terbiyesinde de bazı fikirlerin vezin kisvesinde arz edilmesi fena mı olur?*²⁵

C-Yerli İktisadi Kalkınma ve Ekonomi Modeli

Sosyolojinin en önemli problemlerinden olan gelişme, şehirleşme (urbanizasyon) ve tabakalaşma olayları toplumların değişme süreçlerini açıklayan en önemli kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal değişim toplumun normal bir şartı olarak görülmeyle başlanmış birtakım özelliklere sahip olduğu vurgulanmıştır. Sık sık ve devamlı olarak vukua gelen, gelişmişlikle bağlantısı olan bir temayül olarak kabul edilmektedir.²⁶ Gelişmişlik sorununun iktisadi açıdan ele alan ve toplumsal yapı ile kültürel değerlerin analiz edildiği sistem içerisinde kalkınmayı etkileyen ekonomik ve tarımsal gelişmenin ötesinde sosyal sistemin önemi de açığa çıkmaktadır.²⁷ Bu önem dâhilinde toplumların hızlı bir değişim süreci içerisinde olduğu dikkate alındığında teknolojik ilerlemeler, yol ve taşıt araçları, çeşitli haberleşme kanalları, kent ve kırsal alanlarda yaşayan insanların dünya görüşleri, hayat tarzı ve inançları da bir değişim sürecine kapılmaktadır.²⁸ Bu süreç ile birlikte Cumhuriyet sonrası Türkiye'de siyasal, ekonomik ve sosyal dönüşümlerin yaşandığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Özellikle Cumhuriyetle birlikte oluşan hükümetlerin en önemli görevi tarım ve bunun paralelinde kalkınma meselesi olmuştur. Çünkü artan dünya nüfusu ve geri kalmış ülkelerin kalkınma çabaları sonunda insanların günlük yaşamlarında muhtaç olduğu her türlü tüketim malına olan talepte büyük artışlar olmuştur.²⁹ 1923 de başlayan ve İzmir'de toplanan iktisat kongresi ile birlikte bilhassa köy ve köylünün problemleri belirlenerek kalkınmaya yönelik talepler alınmaya başlanmıştır. 1960lara gelindiğinde ise sosyal devlet anlayışı özellikle belirginleşmiş buna yönelik sosyal ve ekonomik içerikler önemli bir boyuta ulaşmıştır. Bu yıllardan itibaren Türkiye'de tekrar planlı kalkınma dönemi başlatılarak 1963 yılında uygulamaya konulmuştur.³⁰ Ancak 1970lere gelindiğinde dünya ekonomisinde yaşanan süreç ile birlikte iktisat politikalarında yeni bir dönüşüm ihtiyacı belirmiştir. Bu süreç sonunda Türk sanayisinin sosyal ve politik sorumlulukları, dış ticareti,

23 Duru, a.g.e., s.14.

24 Rıza Kardeş, Yaşayışında ve Şiirlerinde Ziya Gökalp'in Temsil Ettiği Eğitim Anlayışı", *Bayrak Dergisi*, Sayı 747, Ankara, 1976c, s.14.

25 Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, Tokar Yayınları, İstanbul, 1989, s.96.

26 Rıza Kardeş, "Sosyal Değişim Açısından Eğitim", *Bayrak Dergisi*, Sayı 44, Ankara, 1975g, s.16.

27 Orhan Türkdoğan, *Doğu ve İnsan Sorunu*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974, s.1.

28 Orhan Türkdoğan, *Doğu Köylerinde Sosyo-Ekonomik Farklılaşma*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1973, s.2.

29 Turan Onur, "Kalkınma Çabaları ve Traktör Sorunu", *Bayrak Dergisi*, Sayı 751, Ankara, 1976d, s.23.

30 İsmail Aktürk, "Plan Bütçe İlişkileri ve 1980'li Yıllarda Türk Bütçe Politikası", İstanbul Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1-2, 1990, s.363.

istihdam ve teknoloji sorunu, kalkınma planı ve ekonomisi, devlet için tedbirler sürekli sosyal bilimler içerisinde tartışılmaya başlanan müşterek konular haline gelmiştir. Özellikle Bayrak dergisi yurdun sanayileşme problemi ve üretim sorunsalı üzerine birçok yazılar yazarak çeşitli tedbirler sunma ve reçeteler hazırlama iddiasında olmuştur. Çünkü Türkiye çağdaş uygarlığa ulaşmak hatta onu geçmek yolunda kalkınma çabalarında sanayileşmeye ağırlık vererek sanayileşmiş hizmet toplumu yapısını oluşturmayı esas almıştır.³¹

Türk sanayicisinin sosyal ve politik sorumluluklarını ekonomik alanda görevli politikacılara ve özel teşebbüs mensuplarına yönelik aktarma amacında olan dergi anlayışı, özellikle ülke politikası içerisinde söz sahibi olanların toplumun gelişme sürecinde izlediği yolları da eleştirmektedir. Bu bağlamda en ciddi tartışmanın gelişmenin tek parti sistemi ile ve merkezi bir yönetimle oluşabileceğine inanan ülkelerin varlığına duyulan hayret sonucu ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Yani hürriyetlerin kısıtlandığı toplumlarda özel teşebbüsü engellemek aynı zamanda başka özgürlüklerinde önünü keseceği kaygısı oluşmuştur.³² Dünya da özel teşebbüse saygılı olan milletler topluluğu içerisinde olduğumuzu savunan anlayış Cumhuriyet'in doğuşunda da bu ilkenin yattığını iddia etmektedir. Bu izahı temellendiren bariz anlayış ise Türkiye'nin ekonomik gelişmesinde kalkınmış ülkelerin birçoğunda olduğu gibi temelini sömürüden almamış olmasıdır. Gelişmenin insan haklarına saygı ve sosyal adaletin kuralları içerisinde sürdürüldüğü inancı ile özel teşebbüsün sermaye birikiminin tasarruf eğilimi ve insanüstü çalışma çabasında aranmaktadır.³³ Ancak Cumhuriyetten beri ekonomik gelişmede başarısını kanıtlamış bulunan özel teşebbüs- devlet işbirliği münasebetsiz bir biçimde ihtisas ve görev paylaşması olarak benimsenmelidir. Tüm bu ifadelerin genel alt yapısı dikkate alındığında Bayrak dergisinin özellikle özel teşebbüs ve ekonomi ilişkisinde Teşebbüs-ü Şahsi fikrinden etkilendiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu fikir Prens Sabahattin'in İlimi İçtima anlayışının bir sonucu ve tamamlayıcı ögesi olarak ortaya çıkmıştır.

Burjuva sınıfının önemine dikkat çeken Prens Sabahattin, özel teşebbüsün desteklenmesi gerektiğine olan inancına sürekli vurgu yapmıştır. Bu bağlamda girişim niteliği ve rekabetin önemli davranış kalıpları olduğunu düşünerek Osmanlı'da sınıfların olmamasını ve hükümdar, bürokrasi ve askeri yapının üstünlüğünü eleştirmiştir. Sonuç olarak böylesi bir yapı Asya toplumlarının geneline hitap eden ve kamucu devlet olarak telaffuz edilen yapının oluşmasına fırsat tanımış ve Prens Sabahattin'e göre girişimcilik ruhunun gelişmesine ket vurmuştur. Ayrıca dergide Nejat Eczacıbaşı'nın ifade ettiği üzere özel teşebbüsün savunucuları bizden olan bin yaşasın ikesi ile hareket ettiklerinde aradaki parazitlerin korunması ve savunulması gibi ciddi problemler ortaya çıkacaktır.³⁴ Teşebbüs-ü şahsi yani ferdiyetçi anlayış da tıpkı söz konusu probleme benzer şekilde 'ben sen yok biz varız' anlayışının Osmanlı'da hâkim ideoloji haline geldiği ve ferdiyetçi toplum tipinin önünü kapattığını düşünmektedir. Fertçilik ve şahsi teşebbüsü önemseyen bu anlayışta olduğu gibi, dergi zihniyeti de özel teşebbüsün bilgili ve tecrübeli gücü devlet otoritesi ile işbirliği yaptığı anda çözümlerin gerçekçi ve sağlıklı olacağını düşünmektedir.³⁵ Ayrıca ekonomik konularda olumlu gelişmelere şahit olabilmek ancak, adil ve hür teşebbüslere inanan bir devlet otoritesinin varlığının görüldüğü huzur ve istikrarın sağlandığı bir ortam ile mümkündür anlayışı da açığa çıkmaktadır.³⁶ Bu anlayış doğrultusunda ithalat ve ihracat

31 Alptekin Erdoğan, "Hızlı Kalkınma İçin Bir Sistem Denemesi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 51, Ankara, 1975k, s.23.

32 Nejat Eczacıbaşı, "Türk Sanayicisinin Sosyal ve Politik Sorumlulukları", *Bayrak Dergisi*, sayı 2, Ankara, 1978a, s.4.

33 Eczacıbaşı, a.g.e., s.5.

34 Eczacıbaşı, a.g.e., s.6.

35 Eczacıbaşı, a.g.e., s.6.

36 Hami Kartay, "Kesimler Arası İlişkilerde Kopukluklar", *Bayrak Dergisi*, Sayı 3, Ankara, 1978b, s.4.

bağlamında çeşitli tedbirlerin alınması gerçeği de çeşitli gerekliliklere neden olmaktadır. Bu anlamda ithalat ve ihracat konusunda alınabilecek tedbirler sıralanmış ve elzem görölmüştür.³⁷

İthalatta lüks sayılabilecek bir kısım kalemler süratle ayıklanmalı ve yasaklanması sağlanmalıdır. Tasarrufa dayalı dinamik bir yatırım ve üretim politikası uygulanmalıdır.³⁸ İthal edilen malların çeşitli yabancı ölkelerde ki fiyat hareketleri her ay muntazam bir şekilde takip edilmelidir. İhracatta ihtisaslaşma ve devamlılık esas tutulmalıdır.³⁹ İhracatta karlılık anlayışı iç piyasa şartlarından ayrı tutulmalıdır. İhracatta teşkilatlanma şarttır ve bu maksatla dış pazarlarda pazarlama organizasyonları kurulmalıdır. İhracat sigortası biran önce çıkarılmalıdır.⁴⁰ Bu ve buna benzer tedbirler, bir ölkenin üretim metodlarının seçiminde belirli bir üretim safhasının verimliliği ve buna bağlı olarak en büyük istihdam artışının elde edilmesini amaçlamaktadır.⁴¹ Ancak tüm bu tedbir ve amaçların merkezinde hür teşebbüsün varlığı önem arz etmektedir. Demokratik parlamenter rejim içerisinde hür teşebbüsten söz edileceğini düşünen anlayış aynı zamanda hür teşebbüsün amacının ne şekilde olursa olsun üretim değil, piyasa ekonomisi kurallarının geçerli olduğu bir düzende üretim olduğunu iddia etmektedir.⁴² Söz konusu mevzunun esasında yine milli bağımsızlık ilkesi yatmaktadır. Öyle ki hür teşebbüsün varlığının temeli ve dayanağı olan, hür demokratik rejim tehlikede olduğu vakit, bazı faaliyetler milli bağımsızlığa yönelik olur. Bunun sonucunda ise çeşitli tehlikeler kaçınılmaz olarak beklenir. Ölkenin bütünlüğünü bozmaya ve hatta parçalamaya yönelik faaliyetler had safhaya gelmiş bulunur. Ya da hür demokratik parlamenter rejim sağlıklı bir şekilde işlemeyerek can ve mal güvenliği ölkede çapında aranan hususlar haline gelir. Netice de amaç hürriyet içinde üretim şeklinde bir slogana dönüşmektedir. Amaç hürriyet içinde üretim ise hür demokratik parlamenter rejim işlerlik kazanmalı ve bu rejim içerisinde üretim gibi bir görevi başarı ile sürdüren bir kesimin temsilcileri gerçek ve etkinliği olan yerini biran önce almalıdır.⁴³ Ayrıca gelişen ve değişen ekonomik ve sosyal şartlar karşısında bütün hür teşebbüs kuruluşlarının temeli olan hür ve demokratik rejimin sağlıklı ve devamlı ayakta tutma amacına dönük geniş tabanlı bir organizasyon içinde birleşmeleri mümkündür.⁴⁴

Bilhassa hür demokratik rejimlerin hür teşebbüse yönelik ortamı hazırladığını ve bunun sonucunda polisiye tedbirlerle ekonominin yönlendirilmeyeceğini düşünen anlayış, iktisadi istikrarın milli gelir artışı ile sağlanacağına müşterek kanaat getirmektedir. Çünkü verimlilik artışı yegâne hakiki milli gelir artışıdır. Verimlilik artışı olmadan milli gelir ancak enflasyon dolayısıyla artmış gibi gözükmektedir.⁴⁵ Bu bağlamda teknolojik yeniliğe önem yükleyen düşünce sistemi, söz konusu yeniliğin istihdam yaratma, işçinin verimliliğini artırma, maliyeti düşürme, ekonomik gelişmeyi sağlama ve memleketin dış ticaret durumu ile beynelmilel durumunu güçlendirme gibi sonuçlara yol açacağına iddia etmektedir. Tüm bu neticeler kalkınma planları içerisinde yer almaktadır. Bu plan aynı zamanda milli iktisadın gereklerine ve sosyal amaçlarına uygun yürütölmeli ve güvenlik, kararlılık içerisinde tedbirler sıralanmalıdır. Esasen bu kararlılık ve tedbirlerin genel maksadı ekonomik nizamın da gerekliliği olan karma ekonomiye öncelemektir.

37 Talat Uğur, "Türkiye'nin Dış Ticareti", *Bayrak Dergisi*, Sayı 3, Ankara, 1978b, s.6-7.

38 Hami Kartay, "Ekonomimizin Mevcut Sıkıntılı ve Çözüm Yolları", *Bayrak Dergisi*, sayı 45, Ankara, 1975h, s.4.

39 Kartay, a.g.e., s.5.

40 Uğur, a.g.e., s.7.

41 İsmail Karaman, "İstihdam-Teknoloji Sorunu", *Bayrak Dergisi*, Sayı 5, Ankara, 1978c, s.15.

42 Hami Kartay, "Amaç Hürriyet İçinde Üretim İse", *Bayrak Dergisi*, Sayı 6, Ankara, 1978d, s.3.

43 Kartay, a.g.e., s.5.

44 Hami Kartay, "Esnaftan Holdinge Hür Teşebbüs El Ele", *Bayrak Dergisi*, Sayı 49, Ankara, 1975j, s.6.

45 M. Mermerci, "Polisiye Tedbirlerle Ekonomi Yönlendirilemez", *Bayrak Dergisi*, Sayı 6, Ankara, 1978d, s.12.

Karma ekonomi devletin ekonomik hayatta sadece düzenleyici ya da yönlendirici olarak değil aynı zamanda üretici olarak da katıldığı ekonomik nizamın adı olarak kabul edilmektedir.⁴⁶ Söz konusu ekonomik nizamda kamuya ait ve özel teşebbüs piyasada yan yana serbest rekabet içinde faaliyette bulunmaktadır. Aslında bu noktada karma ekonomi nizamının amacı ülkenin bütün kaynak ve imkânlarını seferber ederek kalkınmayı hızlandırmak ve Türk toplumunu yüksek bir refah seviyesine erişmesinde adil ve dengeli gelişme çizgisi seyretmesini sağlamaktır. Karma ekonomi nizamı anlayışı aynı zamanda Gökalp'in milli iktisat mefkûresinden beslenmekte en azından söz konusu ideali çağrıştırmaktadır. Çünkü Gökalp, ekonominin önemine işaret ederek Durkheim'in korporasyonuna benzeyen dayanışmacı modeli önemsemektedir. Gökalp'e göre Türkler özgürlük ve bağımsızlığı sevdiği için, ortaklıkçı (iştirakçi ve komünist) olamazlar. Fakat eşitliği sevdiğinden bireyci de kalmazlar. Türk kültürüne en uygun olan solidarizm yani dayanışmacılıktır.⁴⁷ Özellikle Cumhuriyetten sonra Türkiye'nin iktisadi politikası üzerine çalışmalar yapıldığında liberal ve sosyalist ekonomi modelleri üzerine ihtimaller ortaya çıkmış ancak Gökalp iki görüşü de birleştirerek karma iktisat modelini geliştirmiştir. Gökalp içinde amaç milli bir ekonomik model geliştirmek suretiyle iktisadi bakımdan adil ve dayanışma temelli bir model geliştirmektir. Bayrak dergisi anlayışı da tam olarak bu nokta da ekonominin hızlı gelişmesini ve gelişmeyi engelleyici boyutların ortadan kaldırılmasını karma bir modele bağlamaktadır. Bu bağlamda hür teşebbüsün önemini sürekli dile getiren anlayış, aynı zamanda özel sektörün kullanılacak teşvik araçlarına rağmen giremediği güç gelişen ve ekonomide dar boğazlara sebep olan sanayi alanlarına devletin müteşebbis olarak girmesini gerekli görmektedir.⁴⁸

Milletlerin kalkınmasında sanayinin büyük rolüne dikkat çeken anlayış, sanayide başarının anahtarı olarak yurtlarının bütün imkânlarını seferber etmek suretiyle topyekûn bir kalkınmayı gerçekleştirmeyi görmektedir. Bu bağlamda sanayileşmek için çaba harcayan milletler, muhtaç buldukları kalkınma plan ve projelerini yaparken yurtlarının sahip olduğu bütün imkânları göz önünde tutmalıdır. Bu anlayış ile ciddi endüstrilere dayanan sağlam bir endüstri sisteminin kurulması, kurulan bu sanayi tesislerinin verimli şekilde işletilmesi ve verimliliğin devamlı olması sağlanmalıdır.⁴⁹ Bu ihtiyaçlar doğrultusunda ayrıca tedbir olarak bir takım gereklilikler sıralanmaktadır. Yurdun bütün bölgeleri bilimsel metotlarla ve titiz bir şekilde incelenerek ham madde, dış pazarlama, ulaştırma imkânları tespit edilmelidir. İşçi durumu emniyetli, devamlı ve ucuz elektrik enerjisi temini ve buna benzer ana faktörler dikkate alınarak her sanayi dalına uygun düşecek bölgeler tespit edilmelidir.⁵⁰ Neticede fertlerin ve grupların zayıf noktaları olarak dışlanan sosyal problemler ve fertte veya grup zümrelerde akislerini bulan sosyal davranış süreklileri ekonomik ve kültürel kaynaklara göre şekil almaktadır. Bu bağlamda her toplumun maddi refahını, grup ile şahıs intibakını teşkil eden normları bulunmaktadır.⁵¹

D-Diyalektik Materyalizm ve Anarşizm Eleştirisi

Dergi zihniyetinin en önemli tartışma ve tenkit alanlarından biri de kolektivist ve ateist dikta rejimine ulaşmak adına sınıf bölücülüğü ve sınıf kavgası ortamı oluşturduğunu düşündüğü diyalektik materyalizmdir. Özellikle aile ve milli bağları ortadan kaldırdığı

46 Mustafa Ernam, "Yarın Çok Geç Olacak", *Bayrak Dergisi*, Sayı 11, Ankara, 1978e, s.6.

47 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İnkilap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.159.

48 Mustafa Ernam, "Yarın Çok Geç Olacak", *Bayrak Dergisi*, Sayı 11, Ankara, 1978e, s.7.

49 Mithat San, "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Önemi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 10, Ankara, 1978f, s.13.

50 Mithat San, "Yurdun Sanayileşme Problemi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 8, Ankara, 1978g, s.13.

51 Zeki Ömer Duru, "İçtimai Hayatın Zayıf Noktaları", *Bayrak Dergisi*, Sayı 52, Ankara, 1975f, s.8.

üzerine müşterek bir fikrin olduğu düşünce sisteminde hareket ve değişimin dış etkilerle değil iç etkilerle meydana gelen oto dinamik bir yapı anlayışına da karşı çıkmaktadır. Genel olarak diyalektik, eski Yunan da soru cevap yöntemiyle tartışarak spekülasyon sonuca ulaşmak anlamına gelen bir uygulamanın adıdır.⁵² Konuşmak tartışmak anlamına gelen dialeto sözcüğünden türemiştir. Eski çağda diyalektik hasmın argümanındaki çelişkileri ortaya çıkarıp bu çelişkileri aşarak doğruya ve gerçeğe ulaşma sanatı olarak adlandırılmaktadır.⁵³ Eski Yunan filozofu Herokleitos evrende karşıtların mücadelesi üzerinde durarak oluşmanın böyle bir mücadele içerisinde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Daha sonra Alman düşünür Hegel zihnimizdeki kavramların birbirine zıt olan anlamların çatışmasıyla yerleştiğini öne sürmektedir. Hegel diyalektiği bilincin bir eylem formu olarak, daha açık ifadeyle gündelik hayata ilişkin deneyimlerin felsefi bir bilgiye dönüştüğü bir yapı olarak tanımlamaktadır. Öznel tin, nesnel tin ve oradan da tinsel tine ulaşan bir süreç olarak tasvir etmektedir. Aynı zamanda bu diyalektik süreç Hegel'e göre toplumsal gelişmeye de uygulanmalıdır. Kendi ihtiyaçlarını her zaman ön plana çıkaran birey, genel olanın iyiliği ve refahını ikinci plana atmaktadır. Bu bağlamda Hegel'e göre tin ilk olarak kendisini ailede, daha sonra toplumda ve en sonunda devlette nesneleştirilmektedir.

Hegelin bu anlayışı Marx tarafından alınıp ters yüz edilmekte, bir anlamda Hegel'in diyalektik anlayışı baş aşağı edilmektedir. Bir anlamda metafiziğin tam karşısında olan kavram doğayı, birbirinden kopuk, birbirinden tecrit edilmiş ve birbirinden bağımsız şeylerin, görüngülerin tesadüfi bir yığını olarak değil, fakat birbirine organik olarak bağlı, birbirine bağımlı ve birbirini koşullandıran şeylerin, görüngülerin birbirine bağlı yekpare bütünü olarak görür. 'Metafiziğin tersine diyalektik, doğayı, sükûn ve hareketsizlik durumu olarak, durgunluk ve değişmezlik durumu olarak değil, her an herhangi bir şeyin ortaya çıkıp geliştiği ve herhangi bir şeyin çözüldüğü ve sönüp gittiği sürekli hareket ve değişme, sürekli yenilenme ve gelişme durumu olarak görür'.⁵⁴ Dergi anlayışı da tam olarak felsefedeki materyalizmin karşıt ekolleri ve görüşleri yasaklayacak bir rejim özelemine yönelmediğini iddia ederek komünizmin felsefedeki materyalizmi, felsefe dışına çıkararak diyalektik ile birleştirdiğini ve ateist dikta rejimi prensibi haline getirdiğini düşünmektedir. Çünkü onlara göre komünizmdeki materyalizme göre kâinat sadece maddeden ibarettir, Allah mevcut değildir ve insanlar maddeye sahip olanlarla olmayanlar halinde iki sınıftan ibarettir.⁵⁵ Bu bağlamda tanrının varlığının inkârı, insanın kendisini fazla yüceltmesine, tabiatı kopmasına ve hakikat duygusuna sahip olmamasına bağlanmıştır.⁵⁶ Netice de dergi zihniyetine göre komünizmdeki materyalizm maddi kavgayı mecburi kılan bir telkindir.

Maddi bir bütün olarak algılanan diyalektik materyalizme göre kâinat zıtlıkların çatışma halidir. Bu bağlamda en büyük eleştiri diyalektik materyalizmin insanı anne babasının değil maddi kâinat bütünlüğünün malı ve mahsulü haline getirmesidir. Ya da diyalektik materyalizmden rahatsızlık duyulmasının daha derin sebebi, insanın mensubu olduğu millete değil maddi dünyaya, maddi dünyadaki mücadeleye ait olması anlayışdır. En net ifade ile Bayrak dergisinin telkini, komünizmin materyalizmle diyalektiği birleştirmesi sonucunda aile ve milli bağları koparmasına neden olmasıdır. Diğer bir eleştirisi ise, sosyalizm ve komünizme uygun bulunabilecek tedrici değişmelere evrim, ama bir ayaklanma bir darbe ile temin olunacak sıçrama halindeki kesin değişmelere

52 Refik Korkud, "Komünizm Tarihi Materyalizm Silahı", *Bayrak Dergisi*, sayı 766, Ankara, 1977a, s.8.

53 Josef Stalin, *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, İnter Yayınları, İstanbul, 1992, s.8-9.

54 Stalin, a.g.e., s.8-9.

55 Refik Korkud, "Komünizm Tarihi Materyalizm Silahı", *Bayrak Dergisi*, sayı 766, Ankara, 1977a, s.9.

56 Mehmet Kaplan, "Tanrının ve İnsanın Gücü", *Bayrak Dergisi*, Sayı749, Ankara, 1976e, s.6.

devrim adının verilmesidir. Çünkü sosyalizm, bir memlekette onu uygulayacak siyasi liderlerin ve çevresinin amaçlarına göre yerleşen bir sistem olarak kabul edilmektedir.⁵⁷ Tüm bu eleştirilerin karşısında dergi anlayışına göre izlenecek yol ve kullanacak yöntem bellidir. Ülke içerisinde komünizme karşı devleti, yurt ve ulus bütünlüğünü ve hürriyetleri korumak milliyetçilik görevidir. Ama yalnızlığı tercih eden bir milliyetçilik görevi değildir. Milliyetçiliğin karşı koyma gücü dünya çapındaki karşı koyma gücü ile birleştirilmelidir.⁵⁸ Ayrıca anlayışa göre komünizm, ırk ve din kategorilerinin tamamını özgürlükten yoksun bırakan bir sistem olduğuna göre komünizm karşısında bütün kategoriler topyekûn karşı koyma gücü olarak bütünleşmek zorundadır. Bu bağlamda vatansever Türk gençliğinin uluslararası komünist teşekküllerin çalışma tarzlarını ve kullandığı maskeyi iyi anlamaları hususunda uyarıyı önemli bulmaktadır. Ülke içerisinde kargaşanın yeni ve en önemli boyutlarından biri de söz konusu dergi anlayışına göre anarşizmdir. Bu kargaşa ortamına sebep olanlar ise, devlet kurumları ve güçleri arasında uyum ve güç birliğini sağlayamayan Anayasa düzeni; her zaman halka yukardan bakan halkı küçük çıkarları için ezmiş ve sömürmüş, halkla devlet arasında ki sevgi bağlarını yok etmiş ve yozlaştırmış olan bürokrasidir. Ayrıca batı düzeninin kötü bir taklidi olarak anılan particilik düzeni de bunlar arasında sayılmaktadır.⁵⁹ Anayasa düzeni, bürokrasi ve particilik içerisinde dergi anlayışının en çok üzerinde durduğu bürokrasi kavramıdır.

Bürokrasinin milli hedefleri yozlaştırarak saptırdığını düşünen anlayışa göre kargaşa ortamı da beraberinde oluşmaktadır. Bürokrasi, halktan kopuk ve halka ters düşen üretkenlikten uzak yiyici ve sömürücü, karıştırıcı ve yıkıcı bir görünüm içerisindedir. Ayrıca büyüyen ve yığın haline gelmiş kadrolar ekonomiye ve bütçeye taşınması mümkün olmayan yükler daha doğrusu kamburlar yüklemektedir. Bu düşünce biçimi kapitalizmle uyumlu halinde olan ancak demokrasi ile düşünüldüğünde birtakım sıkıntılara yol açan Weberyen bürokrasi kavramına göndermede bulunmaktadır. Çünkü Weber'e göre bürokrasi bireyi zamanla ciddi bir işbölümüne ve toplumsal hayatın tüm bölümlerinin gittikçe rasyonelleştirdiği bir demir kafese hapsetmektedir.⁶⁰ Yani süreç profesyonel politikacıların egemen olduğu lidersiz bir demokrasiye doğru ilerlemektedir.⁶¹ Dergi düşünce biçiminin tam olarak tenkit ettiği nokta da burasıdır. Hasta ve hedeflerinden sapmış bürokrasinin üzerine tam bir bilinç ve yüreklilikle gidilmeden hiçbir sorunun istenilen biçimde çözümlenemeyeceğini düşünmektedir.⁶² Bu durumda alınması gereken tedbirler bellidir: toplumu felakete doğru sürükleyen kargaşanın kaynaklandığı particilik, bürokrasi ve anayasa denetim altına alınmalıdır. Devlet hayat ve idaresinde milli köken ve düşüncelere inmelidir. Ayrıca insan hak ve hürriyetlerinden fedakârlık etmeden ve ödün vermeden politik tutkuları önlemelidir. Bu bağlamda en önemli kargaşalardan biri olarak anarşizmi tarihi şartlar ne olursa olsun devletin ortadan kaldırılmasını savunan ideoloji ve doktrin olarak açıklayan dergi anlayışı, anarşinin amacının her şartta devleti ortadan kaldırmak olduğunu savunmaktadır. Anlayışa göre anarşinin hâkim olduğu yerde devlet yoktur, devletin bulunmadığı yerde de her çeşit iktisadi faaliyetin güven ve istikrar içinde bulunması da söz konusu değildir. Anarşi ülke ve millet bütünlüğünü tehdit eden

57 Şükrü Er, "Tıp ve Sosyalizm", *Bayrak Dergisi*, sayı 756, Ankara, 1977d, s.12.

58 Refik Korkud, "Komünizm Tarihi Materyalizm Silahı", *Bayrak Dergisi*, sayı 766, Ankara, 1977a,

59 Sait Tahsin Tekeli, "Benzine İspirto Katmanın Teknik ve Ekonomik Sebepleri", *Bayrak Dergisi*, Sayı 10, Ankara, 1978f, s.13.

60 Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, s.224.

61 Anthony Giddens, *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, (Çev. Ahmet Çiğdem), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.48.

62 Tekeli, a.g.e., s.13.

önemli bir problem olarak algılanmaktadır.⁶³ Ve bu problemin kaynağında Marksizm ve Leninizm aranmaktadır. Devleti ve otoriteyi yıkmayı hedef alan, ferdiyetçi anlayıştan beslenen anarşizm yanlılarının kendilerini de söz konusu iki kavram ile tanıttığı tasavvur edilmektedir.⁶⁴

E-Milli Ruh ve Milli Bilinç

Bayrak dergisi, millet olarak birlik ve beraberlik içerisinde olmayı, ülke yararına dayanışma halinde bulunmayı en büyük hedefleri arasına yerleştirirken gayri ihtiyari bir takım hususların altını çizmekte fayda görmektedir. Özellikle milletin fertleri olarak, aidiyet duyulan topluma karşı minnet duyulması haricinde birtakım görevleri de yerine getirmenin icap ettiğini düşünmektedir. Görev olarak adlandırılan gayret, milli birlik ve beraberliğin kurulması adına ön şart kabul edilmektedir. Bu şartları oluşturacak birtakım hususlar ve bu hususlara gerekli ehemmiyet özellikle ayrıntılı bir şekilde sıralanmaktadır. Bunların başında bayrağa saygı gelmektedir. Şer kuvvetlerin melanetinden kurtulmanın en önemli yollarından biri bayrağa saygı duymak olarak açıklanmış ve bayrağa saygı ihtiyacı duyulmasının bile ciddi sıkıntılarının olduğu bir süreci hatırlattığı dile getirilmiştir.⁶⁵ Diğer bir husus milli şuurun varlığına ve milli birlik ve beraberliğin idrakine varabilmek için ümidin kaybedilmemesi ve iyimserlik içerisinde olunma zarurietidir. Nikbin olarak adlandırılan iyimserlik durumu Türk tarihinin en önemli niteliklerinden biri olarak kabul edilmekte ve bunun Türk milli geleneği içerisinde bir şafak gibi doğduğu hissedilmektedir. Bu şafak milli şuur olarak tasvir edilmektedir. Bu bağlamda Göçgün'a göre Türk istiklal ve Cumhuriyeti'ne kasteden her türlü iç ve dış düşmanlara karşı mücadelenin en önemli banisi vatanperver ve milliyetçilerdir.⁶⁶ Türk milletinin bütün fertlerini kaderde kıvançta ve tasada ortak bölünmez bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında toplayan, milli birlik ruhu içinde daima yüceltilmesini amaç bilen Türk milliyetçiliği ilham kaynağı kabul edilmiştir.⁶⁷

Milli bilinç ve ruhun oluşması noktasında en önemli ilkenin milliyetçilik olduğu önemli çıkış noktası olarak kabul edilmektedir. Bu aşamada milliyetçilik ilkesini besleyen milli ruh doğrultusunda bu ideolojiyi ve ülküyü dağıtmaya çalışan kuramların hiçbir şekilde bulunmadığı iddia edilmektedir. Çünkü tarihi olaylar ve gözlemler tüm insanlar ve uluslararası milliyetçiliğin egemen olduğunu göstermiştir.⁶⁸ Bu tarz bir ülkünün hamaseti ile ilgili kaygıya düşenlerin netice olarak milliyet düşmanlığına sebebiyet verdiklerini düşünmektedirler. Milliyetin, milletten millete değişen bir tarifi kendi milli çıkarlarına dayanan manası bulunmaktadır.⁶⁹ Türk milleti de kendi tarifi ile Anadolu'da bin yıllık bir tarihe sahip, bağımsız yaşadığı topraklar üzerinde bir ümran yaratmış bir güç olarak kendi içerisinde birtakım milliyet düşmanlığına şahit olmaktadır.⁷⁰ Bu düşmanlarla mücadele etmenin yolu da milliyetin ruhu olarak dini kabul etmek olarak gösterilmektedir. Bu minvalde milliyet ile din birbiriyle çatışan değil birbirini tamamlayan kurumlar olarak kabul edilmektedir. Neticede milliyet içerisinde düşmanlık odakları oluşturanlar bu inanca göre ilk olarak din gibi milleti oluşturan değerlere saldırmaktadır. Özellikle dini değerler ile milleti bir arada düşünen aydın ve yönetici kesimin gericilik, çağdışı ya da ilerlemeyi

63 Mustafa Ernam, Yarın Çok Geç Olacak", *Bayrak Dergisi*, Sayı 11, Ankara, 1978e, s.6.

64 Zeki Ömer Duru, "Gelenek ve Gelenekçilik Hakkında", *Bayrak Dergisi*, sayı 752, Ankara, 1976f, s.8.

65 Önder Göçgün, "Milli Şuur ve İyimserlik", *Bayrak Dergisi*, Sayı 6, Ankara, 1978d, s.2.

66 Göçgün, a.g.e., s.17.

67 Oğuz Selimoğlu, "Koalisyon Hükümeti", *Bayrak Dergisi*, Sayı 46, Ankara, 1975i, s.17-18.

68 İsa Kayacan, "Basına Dair", *Bayrak Dergisi*, Sayı 5, Ankara, 1978c, s.22.

69 Rıdvan Çongur, "Milliyet Düşmanlığı", *Bayrak Dergisi*, Sayı 10, Ankara, 1978f, s.14-15.

70 Çongur, a.g.e., s.15.

durduran kitle olarak değerlendirilmesi düşmanlık yapanların en büyük kozu olarak değerlendirilmektedir.⁷¹ Bu bağlamda önerilen yol açıktır. Bir takım mantık oyunları ile boş yere oyalanmak yerine Türk nesillerini milli vicdan birliğine kavuşturmak için şahsi ihtirasları bir yana bırakarak hedefe doğru ilim yolunu tutmaktan başka çare yoktur. Bu ifade ile de anlaşıldığı üzere dergi anlayışı Aydınlanma dönemi sonrasında sıkça tartışılan ilerleme kavramı üzerinde tarafını belli etmektedir. Çünkü aydınlanma ilerlemesi insanlığın ilerlemesidir. Bir anlamda tarihin ilerlemesidir. Tarihsel akış içerisinde aklın ve dolaylı olarak insanlığın ilerlemesidir.⁷² Ancak yine Aydınlanma döneminde 18. Yüzyıl akıl ve birey merkezli kavramlarına duyulan şüphe ve eleştiri egemen ideolojik noktanın muhafazakâr bir çizgiye çekilmesine neden olmuştur. Ve dönemin genel entelektüel havası düzen içerisinde ilerleme olarak belirlenmiş, değişme önemli bir itici güç haline gelmiştir. Bu aşamada temelini dinin oluşturduğu düzen üzerine düşünen muhafazakârlık, özgürlük ve düzen sorunları üzerine farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Özellikle toplum düzenini bozacak her türlü şeyden kaçınmak gerektiğini düşünen muhafazakârlık istikrarlı, köklü ve hiyerarşik bir toplumun havarileri olarak muhafazakârları, insanı toplumsal bağamlarından ayırma eğilimi gösteren bütün bireycilik biçimlerinin düşmanı olarak göstermiştir.⁷³ Düzen içerisinde değişme mottosu ile var olan bu süreç ve anlayış Bayrak dergisinde yer alan ve manevi ayrıklara sebep olacak her türlü ayrıntıda da işlenmektedir. Özellikle derginin milliyetimizin ruhu din sloganı ve bu bağlamda ilerleme anlayışı bu düşünce biçimini en net şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Milletlerin ve millet olma vasfını kazanamamış her insan topluluğunun kendine has davranış ve yaşayış şekli ve hayat felsefesine olan inancı ile milli ruhun benzerliği tespiti imkânsız olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Türk milletinin çeşitli değerler ile kendine has bir yapı ile mevcut olduğunu düşünerek bunun ispatı olarak yüzyılların kazandırdığı büyük tecrübelerin mahsulü dile getirilmektedir.⁷⁴ Çünkü milli ruh ulvi unsurların birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Bu nedenle din, bayrak, gelenek, görenek, heyecan, sanat, insan sevgisi, çalışkanlık, doğruluk gibi maddi ve manevi değerler bulunmaktadır. Ayrıca milli ruh, vatanın ve milletin bekasının teminatı olarak algılanmaktadır. Bunun neticesinde milli ruh, bütün imkânları ile yükselme gayret ve heyecanı içerisinde olan bir taraftan da her türlü iç ve dış düşmanlara karşı varlığını devam ettiren milletin özü olarak değerlendirilmektedir.⁷⁵

F-Medeni Türk Milliyetçiliği ve Milliyet-Din Birliği

Türk milliyetçiliği, Cumhuriyet ve demokrasinin karşılaştığı birtakım bunalım ve çeşitli ideolojilerin karşısında müşterek vasıf haline gelen bir ideoloji olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda dikta ideolojilerin tehditlerini iflasa yöneltmek bir güç, devlet ve milletçe muhtaç kabul edilmesi gereken bir icap olarak açıklanmaktadır.⁷⁶ Dolayısıyla Bayrak dergisi Türk milliyetçiliğinin yeterince ve gerektiği ölçüde izahını önemli bulmakta ve bu açıklamaların çeşitli bunalım ve kaosları ortadan kaldıracığını düşünmektedir. Türk milliyetçiliği gerçek ve medeni bir ideoloji olarak aynı zamanda isabetli bir muhteva olarak kabul görmektedir. Bu içerik devlet ve milletçe her zamandan daha fazla ihtiyaç duyulan bir ülkü olarak da anlam kazanmaktadır. Ancak dergi zihniyetine göre Türk milliyetçiliği milli

71 Çongur, a.g.e., s.15-17.

72 Levent Ünsaldı ve Ercan Geçgin, *Sosyoloji Tarihi, Dünyada ve Türkiye’de*, Heretik Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.40.

73 Robert Nispert, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1990, s.104.

74 Göçgün, a.g.e., s.16.

75 Göçgün, a.g.e., s.17.

76 Refik Korkud, “Komünizm Tarihi Materyalizm Silahı”, *Bayrak Dergisi*, sayı 766, 1977a, s.9.

ihitiyaçlar süresince milliyetçiliği toptan reddeden ideolojilerin saldırısına uğramaktadır. Bu süreç ise Türk milliyetçiliğinin milleti kucaklama vasfına zarar vermektan öteye geçmemektedir. Gerçek ve medeni olarak kabul edilen özeld Türk milliyetçiliği, milleti kucaklama vasfına sahipken, antidemokratik milliyetçilikler Türk milliyetçiliğinin gerçek kimliğine zarar vermektedir.⁷⁷ Bu kimlik Türk toplumu içerisinde en kuvvetli Şuur olarak daima muhafaza edilmiş ve devlet mefhumu, milliyet mefhumu ile birlikte yürümüŐtür. Çünkü Türk milliyetçiliği gerçek bir anavatan anlayışı ile bütünleŐmektedir.⁷⁸ Aynı zamanda Türk milliyetçiliği hürriyet ve demokrasi rejimi içerisinde fikir hürriyeti zemini üzerinde yükselmektedir. Bu demokrasinin kökeninde de disiplin ve otorite, yüksek makamlarda nimet değil hizmet esasü bulunmaktadı. ⁷⁹ Bu bağlamda fikir hürriyeti, farklı fikirleri seçme hürriyeti ve tartışma hürriyeti ile birlikte yürümektedir. O halde önerilen Türk milliyetçiliği, farklı fikirler seçen ve birbirleri ile tartışan vatandaşlar tarafından meydana gelmelidir.

Türk milliyetçiliği fikir hürriyeti zemini üzerinde yükselen demokratik devlet yapısına bağlı bulunmak ve bu yapıyı dinamik ve meşru görev ile korumak niyetindedir.⁸⁰ Bu açıdan Türk milliyetçiliği aynı zamanda milli devlet fikrine ulaşmış ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.⁸¹ Bu aşamadan sonra devlete ve devletin demokratik yapısına bağlılık görevi Türk milliyetçiliğini diktatörlük ideolojilerini kesinlikle reddetmek durumuna getirmiştir.⁸² Devletin demokratik yapısını devamlı olarak korumak en önemli görev olarak kabul edilmiştir. Türk milliyetçiliğinin gelişip büyümesinde katkısı olan farklı fikir ve tartışmalar, vatanın ve milletin varlığını, vatan ve millet bütünlüğünü koruma görevine sıra gelince milli beraberlik halinde hareket etmesi gerektiğinin farkında olacaktır. Bu aşamada Türk milliyetçiliğinin tavrı açıkça belirtilmektedir. Bölgecilik, çoğunluk ırkçılığı, azınlık ırkçılığı, mezhep kışkırtıcılığı ya da din bölücülüğü biçimindeki eylem ve fikirleri kesinlikle reddetmek zorundadır.⁸³ Türk milliyetçiliğini vatani milleti sevmek devlete bağlı olmak biçimindeki tariflerle tanıtmaya çalışmak bu tariflerle yetinmek aynı zamanda isabetli muhteva olarak kabul edilen durum ile bađdaŐmamaktadır. Bu milliyetçilik hürriyet ve demokrasi alanında çeşitli fikirlere sahip olmak ve tartışmak hürriyeti açısından vatan, millet ve devleti sevmeyi gerektiren bir anlayış olarak kabul edilmektedir. Bu durumuyla Türk milliyetçiliği demokrasi milliyetçiliğini temsil etmektedir.⁸⁴

Bayrak dergisinin gerçek ve medeni Türk milliyetçiliği olarak adlandırdığı muhteva somut bir Şekilde açığa çıkmaktadır. Bu demokrasi milliyetçiliğidir. Çünkü özellikle ön plana çıkarılan kavram gerektiği ana kadar fikir hürriyetidir. İŞte bu aşamada Türk milliyetçiliği fikir hürriyetinin unsurları açısından da dikta ideolojilerine ait fikirlere demokratik devlet iŐleyiŐinde yer vermemek durumundadır. Çünkü fikir hürriyetinde kastedilen Şey fikir seçme hürriyeti ve fikir değiştirme hürriyetidir. Dikta ideolojilerinden anlaŐılan Şey ise kendi rejimlerini kurdukları anda, bu iki ana unsuru çabucak ortadan kaldırma yönelimli anlayıŐlar olmasıdır.

Dergi kadrosunun ortak bir kanı olarak Türk düşünce sistemine sunduğu konulardan biri de din ve milliyet iliŐkisidir. Özellikle milliyet ve dinin bir olduğunu düşünan kadroya göre bir insan da beden ile ruhu ayırmanın imkânsızlığına benzer Şekilde din ve soy ilişkisi

77 Korkud, a.g.e., s.9-10.

78 Remzi Oğuz Arık, *Türk Milliyetçiliği*, (2. Baskı), Dergah Yayınları İstanbul, 1992, s.173.

79 Tahsin Ünal, "Politika ve Demokrasi", *Bayrak Dergisi*, sayı 74, Ankara, 1976g, s.15.

80 Korkud, a.g.e., s.9-10.

81 Yusuf Sarınay, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara, 1990, s.47.

82 Korkud, a.g.e., s.9.

83 Korkud, a.g.e., s.9.

84 Korkud, a.g.e., s.10.

ele alınmaktadır. Din ve milliyet birdir. Aynı düşünce biçimine göre milliyetçi olarak kendini kabul edenler benzer şekilde dindar olduklarını da kabul etmek zorundadırlar. Milliyetçiler için din, kitap, Allah ve peygamber inkâr edilmeyen ve değer olarak kabul edilmesi gereken unsurlardır.⁸⁵ Söz konusu kadro anlayışı Türklerin bilinç, gelenek, örf ve adetlerinin yani Türkleri Türk yapan unsurların devamlılığına en önemli katkının İslamiyet'i kabul etmeleri sonucu ulaştığını iddia etmektedir. İslamiyet'i kabul eden Türk kavimlerinin Türklüklerini ve milli hasletlerini koruduklarını düşünen inanç biçimi, aynı zamanda başka dinin etkisi altına giren Türk kavimlerinin eriyip gittiklerini düşünmektedir. Bu aşama Ziya Gökalp'in kültür yerine hars kavramını kullanmasının en önemli amaçlarından biri de açığa çıkmaktadır. Gelenek, yerlilik ve medeniyet ilişkisi bakımından dergi kadrosunun rehber olarak takdim ettikleri Gökalp'in hars ve medeniyet ilişkisi yine dergi zihniyeti açısından önem kazanmaktadır. Çünkü Gökalp kültür yerine hars kavramını kullanırken kültürün içinde yer alan dini ve manevi değerlerin de ön plana çıkması gerektiğini düşünmüş ve bu kavramı tercih etmiştir. Aynı şekilde Mümtaz Turhan da kültürün manevi temeline dikkat çekerek bir halkın kültürü, onu başka topluluklardan ayıran, kendisine has davranış tarz ve şekillerinden ve bunların temelinde bulunan tanzim edici inançlar, kıymetler, normlar ve kaziyelerden teşekkül eder ifadesini kullanmıştır.⁸⁶

Gökalp harsı belirleyen ve mevcudiyet kazanmasına neden olan kavramlardan bahsederken ülkü ve değerlerden bahsediyor. Ülküyü belirleyen toplumsal beklenti ve amaçlarken değeri belirleyen ise toplumun inançları olmaktadır. Bu bağlamda kültür genel anlamda millidir ve kendine has bir kültüre sahip olan topluluklarda millet olarak ortaya çıkmaktadır. Milliyeti oluşturan o halde bu söz konusu birlikteliktir. Yani millet olma ve hars arasında ciddi ve sıkı bir ilişki vardır. Dini inanış tarzları, toplumun inanışları ve değerleri hatta ülkü olarak ifade edilen beklentiler harsı ya da kültürü oluşturuyorsa kültür ve milliyet ilişkisinde, bir millete sahip olmanın kültürel bir kimliği ifade etmesi gerçeği ortaya çıkmaktadır. Netice de milli karakter meselesi olarak vücut bulmaktadır. Gökalp bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde Batılılaşmak, Osmanlı birliğini kurmak ya da İslam birliği kurmak isteyenlerin yani milleti üç parçaya bölmenin yanlış olduğunu düşünerek İslamlaşmak, muasırlaşmak ve Türkleşmek analizini ortaya atmıştır. Harsta milliyetçiliği siyasette halkçılığı kabul etmiş ve Türk milleti, İslam ümmeti, Garp medeniyeti düsturunu çizmiştir.⁸⁷ Dergi kadrosunun en önemli çıkış noktası da burasıdır. Çünkü onlara göre din ve milliyetin aynı olduğunu düşünen milliyetçiler Türk milli devletinin yani Cumhuriyetin kurulmasında en önemli paya sahip olmuştur. Ancak kadroya göre cumhuriyetin ilanından sonra da milliyet ve dinin ayrı iki unsur olduğunu düşünen dinciler varlığını korumuş, milleti bölen eski fikirler yeniden üretilmiştir. Onlara göre milliyeti inkâr edip sadece dine sarılarak hakikate ulaşmak mümkün değildir. Din insan içindir. İnsansız din tasavvur edilemez. Önce insan (Âdem) yaratılmış daha sonra din ona öğretilmiştir. Öyleyse önce insan (toplum) milliyet sonra din (bilgi)dir.⁸⁸ Din insanlara dünyada nasıl hareket etmeleri gerektiğini de göstermekle beraber, mahiyeti itibarı ile dünyayı ve insanları da aşma gücüne sahiptir.⁸⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Bayrak dergisine göre dünya üzerinde mevcut toplumlar arasında haysiyet sahibi olma, güvenilir bir yer edinme ve sayılır olabilme kabiliyeti ancak millet olabilmekle

85 Tahsin Ünal, "Milliyet ve Din Birdir", *Bayrak Dergisi*, Sayı 50, Ankara, 1975c, s.25.

86 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Çamlıca Yayınları, Ankara, 1983.

87 Alptekin Erdoğan, Ziya Gökalp'in Atatürk İnkılaplarındaki Rolü", *Bayrak Dergisi*, Sayı 53, Ankara, 1975I, s.25.

88 Ünal, a.g.e., s.29.

89 Mehmet Kaplan, "Din ve Politika", *Bayrak Dergisi*, sayı 758, Ankara, 1977f, s.8.

edinilmektedir. Milli birlik ve beraberliğin sağlanması, ulus devlet sınırlarının güvence altına alınması millet fertlerinin sıkı sıkıya birbirine bağlanması ve eğitimden ekonomiye üzerine düşen görevleri yerine getirmesine bağlıdır. Bu bağlamda çeşitli gayelerin sıralanması ve yerine getirilmesi başta millet olma vasıflarına sahip olmayı gerektirmektedir. En başta izlenmesi gereken yol vatan olmanın şuuruyla sahip olmakla başlamaktadır. Vatan olmadan milletin olmayacağı tam anlamıyla millet olmadan vatanın elde tutulup korunamayacağı inancı ile milli ruh ve bilincin sağlanması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Dergi, 1980 öncesi ulus devlet anlayışının milliyetçilik ve medeniyetçilik anlayışı doğrultusunda çeşitli ön adımlara ihtiyaç duyduğunu dile getirmektedir. Çünkü onlara göre milli ruh tarihi eser ve şahsiyetlerde tecelli ettiğinden dolayı onlara karşı saygı duymayı önemli kılmaktadır. Bu düşünce biçimi milliyetçiliği teknik medeniyetçilikle bağdaştırarak gerici ve tutuculuktan uzak tutmaktadır. Dolayısıyla milliyetçilik bir millet biçiminde yaşama iradesi olarak tecelli etmektedir. Özellikle gelenek ve kültürün mutlak bir değer taşımadığı inancı ile fertler gibi milletlerin de içinde yaşadıkları sosyal, ekonomik ve kültürel şartlara uymak mecburiyeti daima hatırlatılmaktadır. Ancak özellikle bu aşamada tarih ve gelenek arasında keskin bir ayırım yapılarak her ikisinin milliyetçilik bağlamında öneminden bahsedilmektedir. Bu bağlamda tarihin en önemli özelliği dinamik olması ve sürekli değişmesidir. Tarihin her an ölüm fakat her an yeni bir durum, mesele ve duygu yaratmasıdır. Ancak gelenek tamamen farklıdır. Değişen zaman içerisinde yüzen bir gemi gibi şeklini muhafaza etmektedir. Geleneğin en önemli özelliği kendi yapısını muhafaza etmesidir. Bu açıdan tarih bir anlamda fani, gelenek ise kalıcı ve ebedidir. Derginin gelenek ve tarih ilişkisi bağlamında önermesi de geleneğin reddedilerek tarihin akışına uymak, milli şahsiyetin yitirilmesine neden olacağı gerçek üzerinedir. Yani sadece geleneklere bağlı kalarak tarihin değişen şartları göz ardı edilirse milli ruh ve bilincin önemini kaybedeceği önermesidir. Netice de dergi anlayışına göre gelenek, kültürel veraset unsurlarının süreklilik arz eden temaslar yoluyla nesilden nesile geçişidir. İnsanı insan yapan özelliklerden biridir. Toplumda değerler ve müesseselerin en ağır değişen ve eski toplum değerlerini yenilere bağlamaya yarayan sosyal mirastır. Gelenek insanı tarihi olan bir varlık haline getirir. Ancak dergi anlayışının ilgilendiği en önemli husus geleneğin eskiden gelen milli alışkanlık hüviyetine sahip olmasıdır. Yani nasıl ki fertlerin şuurlarında yerleşen alışkanlıkları varsa, toplum yapısının da yerleşen ve kültüre renk katan davranış tarzları bulunmaktadır. Bu bağlamda gelenek milli yaşayışın icaplarına uydukları birleştirici varlığını devam ettirmektedir. Geleneğin devam etmesi ancak milli, eğitici değerlerin kurallarına bağlıdır. Gelenek açıkçası yaratma ve ilerleme ile doğrudan bağlantılıdır. Kuraldan bağımsızdır. Dergi, tam anlamıyla Ziya Gökalp'in gelenek anlayışı ve tasviri ile beslenmektedir. Çünkü Gökalp'e göre kural, ister alışkanlık, isterse taklit biçiminde olsun, yaratıcılık ve gelişmeden yoksundur. Çünkü aralıklı taklitler, hem hepsi birden bir arada olamazlar hem de geçmişleri yoktur. Her biri bağımsız ve mutlak bir âlem olan kurallar, oturdukları yerlerde oldukları gibi kalırlar; bir gelecek de oluşturamazlar. Gelenek ise yaratma ve ilerleme demektir. Çünkü gelenek, çeşitli zamanları birbirine kaynaştırmış bir geçmişe, arkadan hareket ettirici bir güç gibi ileriye doğru iten tarihî bir akıma sahiptir ki, sürekli yeni gelişmeler, yeni yönelmeler meydana getirebilir. Gelenek, kendi başına eser verici ve yaratıcı olmakla beraber, ona aşılana yabancı yenilikler de damarlarındaki hayat suyundan güç alarak canlanır ve basit taklitte olduğu gibi çürüyüp gitmez. Doğal olarak gelenek, alışkanlık ve taklitlerden yoksun bağlantı, ahenk ve milliliği gerektirmektedir.

Bayrak dergisi, gelenek, milli anlayış ve yerli bir zihniyet oluşumunun önemine dikkat çekerken aynı zamanda hür demokratik düzen ve hür inanıştan oluşan bir toplum tipi tasavvur eder. Bunu da özellikle materyalist ya da komünist bir toplum anlayışından

uzak bir sistem ile çözmeye çalışır. Çünkü komünizm dergi anlayışına göre, Türkiye'yi ele geçirmek ve hürriyetleri yoksun bırakmak adına faaliyetler yürütmektedir. Onlara göre mesele, devlet ve hükümetin kendisini komünizme karşı koruması meselesidir. Bu yüzden fertler, hem kişisel hürriyetlerini komünizme karşı korumalı hem de devlet ve hükümeti komünizme karşı tedbirlere yöneltmek zorundadır. Ayrıca dergi, komünizmin tarihi materyalizm ve diyalektik materyalizm esaslarına göre tahrik, örgütlenme ve eylem içerisinde olduğunu iddia etmektedir. Materyalizm bir ölçüde kâinatı madde kabul eden monist bir görüş olarak tasvir edilmektedir. Neticede de komünizmi materyalist bir dikte rejimi kurmakla itham etmektedir. Bir anlamda materyalizm din ve vicdan hürriyeti açısından Allah'a bağlılık özgürlüğünü reddeden bir yandan da ateist diktatörlük rejimini savunan bir anlayış olarak kabul etmektedir. Bayrak dergisi komünizmin tarihi materyalizmi tarihsel özdeşçilik olarak kabul ettiğini düşünerek tarihi materyalizmle ilgili problemleri olduğunu açıkça dile getirmektedir. Ayrıca komünizmin ele aldığı şekli ile alt yapı ve üst yapı ilişkisi de dergi zihniyeti açısından sakıncalı bulunmaktadır.

Çünkü komünizme göre üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasında sürekli bir mücadele hali olduğu dile getirilmektedir. Tarih maddi açıdan ekonomik bir sınıf savaşı tarihi kabul edilmektedir. Bunun neticesinde aynı anlayışa göre toplumun alt ve üst olmak üzere iki yapısı vardır. Üst yapı alt yapı tarafından meydana getirilmektedir. Ayrıca söz konusu ideoloji toplumların dört aşamadan geçtiğini iddia ederek son aşamada da komünizme doğru bir yapı ve sistem değişikliği yaşandığını kabul etmektedir. Bayrak dergisi anlayışı komünizmin sosyalist topluma intikal etme olayını ezilenleri, sömürülenleri ve işçileri üretim araçlarına sahip kılma devrimciliği olarak, emekçileri kurtarma devrimciliği olarak takdim edildiği noktasında eleştiri sunmaktadır. Tarihi materyalizm sınıf savaşının gerekli olduğunu ve bunun varlığının da *artık değer* ile ispatlanacağını iddia etmektedir. Dergi zihniyeti, komünizmin üretilen malın işçinin emeği ile meydana geldiğini kabul ettiğini ve emeğin ortadan kaybolduğunu dile getirdiğini kabul etmektedir. Tam olarak dergi anlayışı bu aşamada özel teşebbüs sahibinin hırsız olarak gösterildiği ve özel sektörün ortadan kalkacağı bir düzenin yaratılmak istendiği hususta eleştirmektedir. Bayrak dergisine göre komünizm egemen güçlerin ezilenleri, sömürülenleri ezmeye ve sömürmeye devam edebilmek içinde din ve Allah'ı ahyon olarak kullanmaya telkin etmektedir. Bu noktada asıl eleştiri de tarihi materyalizmin milli bütünlüğü sınıf savaşı yoluyla parçalamak, hürriyet ve demokrasiyi egemen güçlere karşı savaş yoluyla çökertmek çabasında olduğu iddiası ile yapılmaktadır.

Dolayısıyla toplumsal yapı içerisinde hür teşebbüs gibi bir problem alanı daha doğrusu hür teşebbüsü ortadan kaldırmaya yönelik birtakım tehdit unsurları söz konusu edilmektedir. Hür teşebbüsün sorunlarının hür ve demokratik rejim içerisinde çözülmesi gerektiğine inanan dergi anlayışı, kalkınma hamlesi ve sanayileşme noktasında önemli fikirler ileri sürmektedir. Hür teşebbüsün gerekli başarıyı göstermesi ancak hür ve demokratik rejimin bütün gerekleri ile işlerliğinin sağlandığı istikrarlı bir ortam içerisinde mümkün olacaktır. Karma ekonomi bu aşamada en önemli çözüm önerisi olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü söz konusu inanışa göre yurt kalkınması, yatırım, üretim ve istihdam konularında hür demokratik rejim ve karma ekonomi ilkesi anayasal düzen içerisinde tüm sorunların çözümüne yardımcı olacaktır. Bu bağlamda dergi kadrosunun karma ekonomi ve hür teşebbüs ile alakalı önerileri açıktır. Ekonomiye statik ve dinamik etkenlik esas olarak piyasaya mekanizması yoluyla sağlanmalıdır. Gerek para kuru gerekse diğer bütün ekonomik faktörlerde büyük değişiklikler yapılarak sanayi kurumlarının kurulması ve yürütülmesine ait programların sürekliliği ve kararlılığı bozulmamalıdır. Her kademe

ve sanayinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte ve sayıda teknik eleman eğitimi ve bunların Türk sanayisinde çalıştırılması tedbirleri alınmalıdır. Sanayinin farklı branş ve seviyede ki ihtiyacı ileriye dönük bir projeksiyona göre zamanında planlanmalıdır. Sanayi faaliyetlerini zorlaştıran bürokrasi kuralları taranarak zorlukların giderilmesi sağlanmalıdır. Bu bağlamda asıl önemli olan nokta, hür ve demokratik rejimlerin sağlıklı olması hür teşebbüsün yaşama ve gelişme ortamı bulup bulamamasına bağlıdır.

1980 öncesi Türk toplum yapısı içerisinde hür, demokratik ve milli bir anlayışın hayatın her alanına yayılması gerektiğine inanan söz konusu kadro, hızlı ve yerli kalkınmanın müktesebatını ortaya koymaya çalışmaktadır. Onlara göre ileri sanayi ülkesi olarak bilinen ülkeler teknolojik üstünlüklerini, makine imalat sanayisinde gösterdikleri gelişmelerle sağlamışlardır. Bu bağlamda bir ülkenin gelişmişlik düzeyi, o ülkenin kuracağı fabrikaların makinelerini imal eden ve imal etmeyen ülkeler bazına indirgenmektedir. Bir bakıma sanayi anlamda gelişmişlik, fabrika yapan fabrikaların varlığı ile doğru orantılı ilerlemektedir. Türkiye'nin dış kredi ve yardımlara ihtiyaç duymaması ya da ileri teknolojik sisteme sahip ülkelerin gerisinde kalmaması ancak üretim araçları sanayisinin kurulmasına bağlanmıştır. Ayrıca dergi kadrosu Türklüğün ve Müslümanlığın yüceltilerek başka dinden, milliyetten ve ırktan olanların yardımlarına ve himayelerine muhtaç olmaktan kurtarılmasına makine sanayilerinin kurulmakla sağlanabileceğini düşünmektedir. Böylesi bir izah yerli kalkınmayı milli ve dini bir vazife olarak göstermekle alakalıdır. Bu aşamada en büyük görevi gençlere veren dergi anlayışı, Türkçenin, Türk kültürünün, Türk sanatçı ve yazarlarının, bilim adamlarının başka milletlere tanıtılması ve sevdirmesi gayesini de bu hedef dâhilinde açıklamaktadır. Ancak en çok dikkat çekilen hususlardan biri bu hedeflerin gerçekleştirilmesi noktasında otoriter, totaliter ya da sosyalizm gibi uygulamalardan kesinlikle kaçınmak gerekliliğidir. Çünkü aynı inanışa göre doktrinlerin uygulanmasında insanlar araç olarak değil amaç olarak görülmelidir. Bunu amaçlamayan bir sistem ya da doktrin ortaçağ karanlığına saplanmış demektir. Bu karanlıktan kurtulmanın yolu ekonomik ve düşünce hürriyetleridir. Çünkü ekonomik ve düşünce hürriyetleri birbirine bağlı hürriyetlerdir. Ekonomik hürriyetine sahip olmayan bir toplumun serbest siyasal tercihini yapmasına ve bunu açıklamasına imkân yoktur. Dolayısıyla dergi anlayışına göre ekonomisi kolektifleştirilmiş bir ülkede serbest seçimlerden söz etmek zordur. Ayrıca Türkiye hür teşebbüs anlayışına dayalı karma ekonomi sistemi içinde kalkınmaya ve gelişmeye karar vermiştir. Bu ekonomik düzenin ortadan kaldırılması demek demokratik sistemin yok edilmesi ile eş değer görülmüştür. Çünkü söz konusu anlayışa göre hür teşebbüs sisteminin yok olması demek siyasal rejimin tamamen değişmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda fertlerin kendi eğilimlerini yansıtacak gruplar, partiler halinde hür biçimde birleşemedikleri takdirde siyasal hayatı etkileyecek bir varlığa sahip olmadıkları gerçeği de hatırlatılmaktadır.

Bayrak dergisi, Cumhuriyetle birlikte sistematik anlamda yeni bir dönemin başladığını düşünen ancak bu yeni dönem ve yapının belirli tedbir ve düşünce biçimleri aracılığıyla millet olabilmenin tüm imkânlarına erişmesi gerektiğine inanan bir düşünce ve yorum biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 80 öncesi bir dönemde yorum ve görüş bildiren dergi yazarları ilk sayıdan son sayıya kadar sistematik bir biçimde millet olabilme imkânına sahip olmanın ve milliyetçilik ideolojisinin tek kurtarıcı ideoloji hüviyetine sahip olduğunun bilincine sahiptir. Türk Milletinin dinamik birtakım ideallerini fertlerin görev ve sorumluluklarına bağlayan, özellikle gençleri bu amaç doğrultusunda yükü bulduğuna işaret eden kadro, birçok açıdan hedef sıralamaktadır. Özellikle milli bir eğitim anlayışının yerleşmesi gerektiğine inanarak milli tarihin, kişilik ve olayların hatırlanması olan ihtiyacı

gözler önüne sermektedir. Bunun yanında milli ruh ve milli bilinç millet olabilmenin en önemli koşulları olarak sıralanmaktadır. Türkiye'nin yerinin batıda olduğunu düşünen kadroya göre milliyetçilik ancak teknik medeniyet içerisinde değerlendirilmelidir. Milliyetçiliğin tarihte kendisini meydana getiren şartlara ilmi olarak yaklaştığını iddia ederek gerici ve tutuculukla bağlantısı olmadığını dile getirmektedir. Bir millet olarak yaşama iradesi biçiminde tasavvur edilen söz konusu ideoloji (milliyetçilik), medeni milliyetçilik olarak kabul edilmekte ve modern bir Türkiye'nin yaratılmasında öncü rol Atatürk'e verilmektedir. Teknik ve medeni bir milletin oluşması ise ancak yerli bir kalkınma modeli ile mümkün olabilmektedir. Bu kalkınma modeli içerisinde üretim araçlarına daha da önemlisi fabrika yapan fabrikalara sahip olmak en önemli ön koşul kabul edilmektedir. Netice de 1980 öncesi yayın hayatı içerisinde yer alan Bayrak dergisi milliyetçilik ideolojisinin bir savunucusu ve milliyetçilik ideolojisi ile ülkenin istenilen refah seviyesine ulaşacağını iddiasına sahip bir düşünce biçimidir.

Kaynakça

- Adalı, Sacid (1978a), "Öğretimde Yeni Bir Yapı Tesisi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 2, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Akbaş, Oktay (2008), "Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27.
- Aktürk, İsmail (1990), "Plan Bütçe İlişkileri ve 1980'li Yıllarda Türk Bütçe Politikası", *İstanbul Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1-2.
- Arık, Remzi Oğuz (1992), *Türk Milliyetçiliği*, (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri CİLT I-III, (Açıklamalı Dizin İle) (2006), 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, Ankara.
- Ateş, Sami (1977c), "Marksist Sosyal Demokratlar ve Diktatörlük", *Bayrak Dergisi*, sayı 764, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Bıykoğlu, Kemal (1975e), "Memleketçi Milliyetçi Bir Konuşma", *Bayrak Dergisi*, Sayı 54, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Çongur, H. Rıdvan (1978f), "Milliyet Düşmanlığı", *Bayrak Dergisi*, Sayı 10, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Dölen, Emre (2008), "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10/1, 1-46.
- Duru, Zeki Ömer (1975f), "İçtimai Hayatın Zayıf Noktaları", *Bayrak Dergisi*, Sayı 52, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Duru, Zeki Ömer (1976b), "Eğitimde Amaçlar ve Ötesi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 754, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Duru, Zeki Ömer (1976f), "Gelenek ve Gelenekçilik Hakkında", *Bayrak Dergisi*, sayı 752, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Eczacıbaşı, Nejat (1978a), "Türk Sanayicisinin Sosyal ve Politik Sorumlulukları", *Bayrak Dergisi*, sayı 2, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Erdoğan, Alptekin (1975k), "Hızlı Kalkınma İçin Bir Sistem Denemesi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 51, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Erdoğan, Alptekin (1975l), "Ziya Gökalp'in Atatürk İnkılaplarındaki Rolü", *Bayrak Dergisi*, Sayı 53, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Er, Şükrü (1976a), "Kalem ve Kan", *Bayrak Dergisi*, Sayı 753, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.

- Er, Şükrü (1977d), "Tıp ve Sosyalizm", *Bayrak Dergisi*, sayı 756, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Ernam, Mustafa (1975i), "Demokrasi ve Seçim Sistemi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 43, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Ernam, Mustafa (1978e), "Yarın Çok Geç Olacak", *Bayrak Dergisi*, Sayı 11, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Genç, Salih Zeki (2005), "Sınıf Öğretmeni Yetiştirme Meselemiz", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 86-99.
- Giddens, Anthony (1999), *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, (Çev. Ahmet Çiğdem), Ankara: Vadi Yayınları.
- Göçgün, Önder (1978d), "Milli Şuur ve İyimserlik", *Bayrak Dergisi*, Sayı 6, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Gökalp, Ziya (2004), *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Gökalp, Ziya (1989), *Yeni Hayat, İstanbul*: Toker Yayınları.
- Göktürk, Hakkı (1977e), "Cumhuriyetimizin Temelindeki Harç", *Bayrak Dergisi*, sayı 765, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Gürsoy, Ülker (1974), "Atatürk ve Milli Eğitim", *Bayrak Dergisi*, Sayı 42, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Kaplan, Mehmet (1976e), "Tanrının ve İnsanın Gücü", *Bayrak Dergisi*, Sayı749, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kaplan, Mehmet (1977f), "Din ve Politika", *Bayrak Dergisi*, sayı 758, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Karaman, İsmail (1978c), "*İstihdam-Teknoloji Sorunu*", *Bayrak Dergisi*, Sayı 5, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kardaş, S.Z. (1975d), "Metafizik ve Ahlak", *Bayrak Dergisi*, sayı 49, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık
- Kardaş, Rıza (1977b), "Eğitimin Tarihi ve Kültürel Temelleri", *Bayrak Dergisi*, sayı 760, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kardaş, Rıza (1978b), "Milli Eğitim Meseleleri, Okullarda Programa ve Program Anlayışına Dair", *Bayrak Dergisi*, Sayı 3, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kardaş, Rıza (1976c), "Yaşayışında ve Şiirlerinde Ziya Gökalp'in Temsil Ettiği Eğitim Anlayışı", *Bayrak Dergisi*, Sayı 747, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kardaş, Rıza (1975g), "Sosyal Değişme Açısından Eğitim", *Bayrak Dergisi*, Sayı 44, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kartay, Hami (1975b), "Hür Teşebbüsün Sorunları, Hür ve Demokratik Rejim İçinde Çözülür", *Bayrak Dergisi*, Sayı 47, Ankara Ayyıldız Matbaacılık.
- Kartay, H. (1975h), "Ekonomimizin Mevcut Sıkıntıları ve Çözüm Yolları", *Bayrak Dergisi*, Sayı 45, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kartay, Hami (1975j), "Esnaftan Holdinge Hür Teşebbüs El Ele", *Bayrak Dergisi*, Sayı 49, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kartay, Hami (1978b), "Kesimler Arası İlişkilerde Kopukluklar", *Bayrak Dergisi*, Sayı 3, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Kartay, Hami (1978d), "Amaç Hürriyet İçinde Üretim İse", *Bayrak Dergisi*, Sayı 6, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.

- Kayacan, İsa (1978c), "Basına Dair", *Bayrak Dergisi*, Sayı 5, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Korkud, Refik (1977a), "Komünizm Tarihi Materyalizm Silahı", *Bayrak Dergisi*, sayı 766, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Mermerci, M. (1978d), "Polisiye Tedbirlerle Ekonomi Yönlendirilemez", *Bayrak Dergisi*, Sayı 6, Ankara Ayyıldız Matbaacılık.
- Nispet, Robert (1990), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ankara: Verso Yayıncılık.
- Onur, Turan (1976d), "Kalkınma Çabaları ve Traktör Sorunu", *Bayrak Dergisi*, Sayı 751, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- San, Mithat (1978f), "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Önemi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 10, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- San, Mithat (1978g), "Yurdun Sanayileşme Problemi", *Bayrak Dergisi*, Sayı 8, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Sarınay, Yusuf (1990), *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Selimoğlu, Oğuz (1975i), "Koalisyon Hükümeti", *Bayrak Dergisi*, Sayı 46, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Smith, Anthony (2009), *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stalin, Josef (1992), *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, İstanbul: İnter Yayınları.
- Swingewood, Alan (1998), *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev. Osman Akınhay), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tekeli, Sait Tahsin (1978f), "Benzine İspirto Katmanın Teknik ve Ekonomik Sebepleri", *Bayrak Dergisi*, Sayı 10, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Turhan, Mümtaz (1983), *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Ankara: Çamlıca Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan (1973), *Doğu Köylerinde Sosyo-Ekonomik Farklılaşma*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Türkdoğan, Orhan (1974), *Doğu ve İnsan Sorunu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Uğur, Talat (1978b), "Türkiye'nin Dış Ticareti", *Bayrak Dergisi*, Sayı 3, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Ünal, Tahsin (1975c), "Milliyet ve Din Birdir", *Bayrak Dergisi*, Sayı 50, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Ünal, Tahsin (1976g), "Politika ve Demokrasi", *Bayrak Dergisi*, sayı 74, Ankara: Ayyıldız Matbaacılık.
- Ünsaldı Levent, Geçgin Ercan (2014), *Sosyoloji Tarihi, Dünyada ve Türkiye'de*, İstanbul: Heretik Yayıncılık.

SÜLEYMANİYELİ BİNBAŞI MEHMET EMİN BEY'İN KALEMİNDEN GOLTZ PAŞA'NIN ALTINCI ORDU KOMUTANLIĞI VE İRAN OPERASYONLARI*

GOLTZ PASHA'S SIXTH ARMY COMMAND AND THE PERSIAN
OPERATIONS ACCORDING TO SULEYMANİYELİ MAJOR MEHMET
EMİN

Figen ATABEY**

Geliş Tarihi/Received:09.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:30.12.2019

ATABEY, Figen, (2020), "Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1948-1951.

Öz

Bu çalışma, Almanya'nın doğuya yönelik politikası kapsamında Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı'na ilişkin Süleymaniyeli Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey'in tespitlerini içermektedir. Binbaşı Mehmet Emin Bey, Irak Cephesi'nde Altıncı Ordu Komutanlığı'nda görev yaptığı dönemdeki izlenimlerine binaen hazırlanmış olduğu Kutü'l-Amâre Hücüm ve Muhasarası adlı eserinin bir bölümünü tamamen Alman Mareşal Colmar von der Goltz'un Altıncı Ordu Komutanlığı'na atanması, Kut Cephesi'ni ziyareti (12-16 Aralık 1915) ve İran'daki Osmanlı-Alman operasyonlarına ayırmıştır. Irak Cephesi'nin takviyesi maksadıyla 1915 yılının Ekim ayında teşkil edilen Altıncı Ordu Komutanlığı görevine Alman Mareşal Colmar von der Goltz getirilmişti. Mareşal Goltz, Irak Cephesi sorumluluğunun yanı sıra Almanya'nın İran ve Afganistan'daki askerî operasyonlarının koordinasyonu görevini de üstlenmişti. Binbaşı Mehmet Emin Bey, bahse konu eserinde Goltz Paşa'nın Irak ve İran üzerine izlediği politikalarına ilişkin tespitlerini eleştirel bir dilde ortaya koymaktadır. İran seferine fazlasıyla karşı olan Mehmet Emin Bey, eserinde İran Cephesi'ni açmak için ortada hiçbir askerî gereklilik olmadığını vurgulamaktadır. Mehmet Emin Bey, İran Cephesi'nin açılmasından Goltz Paşa'yı sorumlu tutmakta ve bu cephenin açılmasını bütün Irak'ın kaybı ile özetlemektedir. Çalışmada, Mehmet Emin Bey'in Kutü'l-Amâre Hücüm ve Muhasarası adlı eserinin yanı sıra konu ilgili arşiv belgeleri, hatırat ve temel eserlere yer verilerek, net bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Harbi, Irak Cephesi, Binbaşı Mehmet Emin Bey, Kutü'l-Amâre Hücüm ve Muhasarası, Alman Mareşal Goltz Paşa, Osmanlı Altıncı Ordu Komutanlığı, İran Operasyonları.

Abstract

In this paper, the remarks of Major Mehmet Emin are represented concerning to the German policy towards east and the related role of Field-Marshal von der Goltz, as the Commander of Sixth Army. Mehmet Emin Bey who served as a staff officer on the Turkish Sixth Army in Iraq devotes a chapter in his book on the Attack and the Siege of Kut-al-Amara to discussion of the appointment of Field-Marshal von der Goltz to the command of the Turkish Sixth Army, to Goltz's visit to the Kut front

*Bu çalışma, 6-9 Aralık 2017 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen 100.Yılında I.Dünya Savaşı'nın Hukuki ve Tarihi Yönleri (Alman-Fransız Penceresi) Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

**Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. fatabey@agri.edu.tr, (orcid.org/0000-0002-7916-1602).

(12th-16th December, 1915), and to Turco- German operations in Persia. In October 1915, Goltz Pasha was appointed commander of a new formation, to be known as the Sixth Army. In addition to the responsibility for the Iraq front, Goltz Pasha also took over the task of coordinating the German military expeditions in Persia and Afghanistan. In his book, he critically analyzed the policy of Goltz Pasha relating to Iraq and Persian operations. Major Mehmed Emin is very bitter against the Persian adventure. For him; "There was no military necessity to send an expedition to Persia". In his book, he blames Goltz Pasha for creating the Persian front and summarize this action with the loss of whole Iraq. This paper, beside the memoirs of Attack and the Siege of Kut-al-Amara written by Mehmet Emin, will also be supported by the archival documents, memoirs and basic documents relating to the subject.

Keywords: *World War I, Mesopotamian Front, Süleymaniyeli Major Mehmet Emin, Attack and the Siege of Kut- al-Amara, German Field Marshal von der Goltz, The Ottoman Sixth Army, Persian Operations.*

Giriş

Çalışmada ağırlıklı olarak Süleymaniyeli Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey'in *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası* adlı eserinden istifade edilmiştir.¹ Konuya geçmeden önce yazarın özgeçmişi ve eserin içeriği hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda mütalaa edilmektedir. Mehmet Emin Bey, 1880 yılında Irak'ın Süleymaniye şehrinde doğmuştur. 1893 yılında Süleymaniye'de Askerî Rüştiye'yi, 1896 yılında Bağdat'ta Askerî İdadi'yi, 1899 yılında İstanbul'da Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Muhtelif birçok görevin ardından Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine binbaşı rütbesine terfi ettirilerek *Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı'nda Harekât Şube Müdürü* olarak görevlendirilmiştir. Irak Cephesi'nde Altıncı Ordu'nun kurulması ile birlikte 1915 Aralık ayı itibarıyla bu ordunun İstihbarat Şube Müdürlüğü görevine atanmıştır. 1917 yılının Mart ayında Bağdat'ın düşmesinden sonra Ordu Komutanlığı ile beraber önce Musul'a, bir süre sonra da İstanbul'a dönmüştür. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni takiben Osmanlı Devleti'ndeki son görev yeri olan Harp Tarihi Tetkik Üyeliği'ne atanmıştır. 23 Temmuz 1923 tarihi itibarıyla Ordudan ayrılarak, Bağdat'a gitmiş ve Irak Krallığı'nın hizmetine girmiştir. Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde Harp Okulu'nda hocalık ve çeşitli bakanlık görevlerini icra etmiştir. 1948 yılında vefat eden Mehmet Emin Bey'in kabri Süleymaniye'de bulunmaktadır. Mehmet Emin Bey, Osmanlı Devleti'nde subay olarak görev yaptığı süre içerisinde askerî harp tarihine ilişkin özellikle Irak tarihi ve Irak'taki Osmanlı-İngiliz mücadelesini konu alan çok sayıda eser yazmıştır. Yazarın geneli Osmanlıca olan eserlerinden bazıları şunlardır: *Irak'ı Nasıl Kaybettik* (Askerî Matbaa, İstanbul, 1920), *Irak'ta Türk-İngiliz Seferi ve Hatalarımız* (Askerî Matbaa, İstanbul, 1921), *Selman-ı Pak Meydan Muharebesi ve Zeyli* (Askerî Matbaa, İstanbul, 1921), *Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vekâyi'* (Askerî Matbaa, İstanbul, 1921), *Bağdat ve Son Hadise-i Ziyai'*, (Askerî Matbaa, İstanbul, 1922).² Çalışmamızda istifade edilen *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası* adlı eserini ise Binbaşı

1 Binbaşı Mehmed Emin, *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası*, CAB 44/35 [The National Archives (TNA), Kew, United Kingdom,]. Çalışmada eserin İngiliz Ulusal Arşivi'nden temin edilen Osmanlıca ve İngilizce nüshalarının yanı sıra 2016 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından sadeleştirilerek yayınlanmış nüshasından da istifade edilmiştir. Binbaşı Mehmet Emin, *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası: Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, (Ed. Muzaffer Albayrak-Yay. Haz. Sezai Dumlupınar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

2 Binbaşı Mehmet Emin, *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası: Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, (Ed. Muzaffer Albayrak-Yay. Hz. Sezai Dumlupınar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.10; Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, Apec & Öz-Ge Yayınları, İsveç, 1998, s.5-6; Bahattin Demirtaş- Mustafa Alpaslan, "Askerî Raporlar ve Hatıratlara Göre Irak Cephesi", *Kütü'l-Amâre Zaferi*, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016- Mardin), *Bildiri Kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2016, s.86.

Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları

Mehmet Emin Bey, 1922 yılında iki defter hâlinde yazmış, ancak yayınlamamıştır. Yazar bu eseri, Irak Hükûmeti'nde görev yaptığı esnada 1925 yılının Ağustos ayında Kraliyet Savunma Komitesi'nin Harp Tarihi Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.³ İngiliz Ulusal Arşivi'nde muhafaza edilen 321 sayfadan ibaret Osmanlıca eserin orijinalinin tamamı aynı zamanda İngilizceye tercüme edilmiştir. Buna binaen İngilizce çevirisine bir takım ilave ve yorumlar eklenerek ayrı bir özet kitapçığının da çıkarıldığı görülmektedir. Eserin Osmanlıca nüshası, 2016 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından sadeleştirilerek, yayınlanmıştır.⁴

Alman Mareşal Goltz'un Irak Cephesi'nde Altıncı Ordu Komutanı olarak göreve başladığı sırada İstihbarat Şube Müdürlüğü görevini ifa eden Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey, on bölümden oluşan 321 sayfalık eserinin "*Mareşal von der Goltz Paşa ile Mezopotamya ve İran'da*" adı altındaki üçüncü bölümünü, tamamen Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı görevine getirilmesi ve müteakiben İran Cephesi'nin açılması ve bu durumun Irak Cephesi üzerinde yapmış olduğu olumsuz etkileri üzerine ayırmıştır.⁵ Çalışma, eserin orijinaline ilaveten İngilizce tercümesi ve özet kitapçığından yapılan değerlendirmeler ışığında, *Altıncı Ordu'nun Kurulma Gerekçesi ve Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı Görevine Atanması; Von der Goltz'un Şahsiyeti ve Irak; Goltz Paşa'nın Kut Cephesi'ni Ziyareti ve Bu Ziyaretin Hedeflediği Maksat; Doğu'ya Yönelik Alman Politikası Bağlamında İran Cephesi'nin Açılmasından Doğan Zararlar*; adı altındaki alt başlıklar çerçevesinde ele alınacaktır.⁶

1. Altıncı Ordu'nun Kurulma Gerekçesi ve Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı'na Atanması

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na dahil olduktan sonra ilk muharebelerin başladığı cephe, Irak Cephesi'dir. İngiltere, daha Osmanlı Devleti'nin savaşa girmedığı dönemde Basra Körfezi'nde Abadan petrol tesislerini korumak amacıyla Arapları kendi tarafına çekmeye ve onları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya yönelik bir siyaset izlemeye başlamıştı. İngiltere'nin 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilanını müteakip, 6 Kasım 1914'te Basra Körfezi girişindeki Fav yarımadasına asker çıkarması ile başlayan muharebelerin yükü, üç dört ay boyunca sadece 38.Tümenin omuzlarına yüklenmişti. 22 Kasım 1914'te Basra'nın kolaylıkla işgali, İngilizleri, Irak seferini büyütmeye teşvik etmişti. Basra'nın muhafaza ve müdafaası için İngiliz birlikleri ileri harekâtına devam ederek, 9 Aralık 1914'te Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Kurna kasabasını ele geçirmişti.⁷ Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından Kurna'da

3 Yazarın eseri bağışladığına dair tarih ve bilgi, eserin İngilizce tercümesinin kapak sayfasında bulunan özgeçmiş bilgilerinde yer almaktadır; Binbaşı Mehmet Emin Bey, *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası*, (Orijinal Osmanlıca Eser), TNA CAB 44/35; The Attack and the Siege of Kut-al-Amara by Muhammed Amin Bey (Trans. by Lt.-Col.G.O.de R.Channer) With a Summary by Colonel F. E. G Talbot, TNA, CAB 44/34.

4 Binbaşı Mehmet Emin, *Kütul-Amâre Hücum ve Muhasarası: Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, (Ed. Muzaffer Albayrak-Yay. Hz. Sezai Dumlupınar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

5 Osmanlıca eserin Üçüncü Bölümünde şu başlıklara yer verilmiştir: Altıncı Orduya Mücmel Bir Nazar (Gaye-i Teşekkül, Topçu Mareşalin Tayini, Derece-i Nüfuz ve Salahiyeti, Bağdat'a Muvasalatı), s. 85-90; Von der Goltz'un Şahsiyeti ve Irak, s. 90-97; Goltz Paşa'nın Cepheyi Ziyareti, Cephe Ziyaretinde İstihdaf Ettiği Maksat, İran Cephesi'nin İhdasından Doğan Zararlar, s. 97-108.

6 Eserin Üçüncü Bölüm Başlığı birebir İngilizce tercümesinde "Altıncı Ordu; Von der Goltz'un Cephe'yi Ziyareti-Sebepleri; Doğu'daki Alman emelleri- İran Cephesi'nden Haberler, [The Sixth Army-Von der Goltz visit to the front-the reasons; German aims in the East- news from the Persian front]," olarak yer alırken, özet kitapçığında bölüm başlığı, " Mareşal von der Goltz ve İran Macerası [Field-Marshal von der Goltz and the Persian adventure]" olarak verilmiştir.

7 Figen Atabey, "Kütü'l Amâre Kuşatmasına Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", *Kütü'l-Amâre Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiri Kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2016, s.207-209.

esir düşen 38. Tümenin komutanı Albay Suphi Bey'in yerine Yarbay Süleyman Askerî Bey, 1915 yılının Ocak ayı başında Bağdat Valiliği ile Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı görevine getirilmişti.⁸ Bölgedeki bir tümenlik ordunun, yerel ahalden katılacak gönüllü aşiret kuvvetleri ile İngilizlerle başa çıkabileceği var sayılıyordu. Süleyman Askerî Bey ve çoğunluğu aşiret kuvvetlerinden oluşan birlikleri 14 Nisan 1915 günü İngiliz birliklerine karşı gerçekleştirilen Şuayyibe Muharebesi'nde yenilgiye uğramış ve bu yenilgi üzerine Süleyman Askerî Bey intihar etmişti.⁹ Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti, 24 Nisan 1915 tarihinde Süleyman Askerî Bey'in vefatı dolayısıyla Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na Albay Nurettin Bey'i atamıştı. Şuayyibe Muharebesi'ni takiben İngiliz birlikleri, Basra'dan Kurna'ya kadar olan bölgeye yerleşmiş ve bu durum İngilizleri bölgede daha geniş kararlar almaya itmişti. General Townshend emrindeki 6.İngiliz-Hint Tümeni 3 Haziran 1915'te Amare'yi, 25 Temmuz 1915'te Nasiriye'yi ele geçirdikten sonra Bağdat üzerine ilerlemeye başlamıştı. Albay Nurettin Bey, Kutü'l-Amâre'de bir savunma hattı oluşturarak İngilizleri durdurmak istediye de elindeki yetersiz kuvvet sebebiyle bunda muvaffak olamamış ve Kutü'l-Amâre, 28 Eylül 1915'te İngilizlerin eline geçmişti. Birinci Kutü'l-Amâre Muharebesi'nden sonra General Townshend komutasındaki İngiliz birliklerinin Bağdat üzerine yürümesi Irak Cephesi'nde tehlikeli ve buhranlı bir durum oluşturduğundan derhal bu cepheyi savunmak üzere müstakil bir ordu kurulması düşüncesi gündeme gelmişti. Dicle Cephesi'nde bu başarısızlıklar yaşanırken, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin birlikte gerçekleştirmesi öngörülen İran ve Afganistan operasyonları da daha başlangıçta büyük bir hezimetle sonuçlanmıştı.¹⁰ Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Irak ve İran Cephesi'ndeki bu gelişmeleri dikkate alarak, 5 Ekim 1915 tarihinde teşkil edilen Altıncı Ordu Komutanlığı'na Alman Genelkurmayının da telkinleri ile Saroz bölgesinde Birinci Ordu Komutanı olarak görev yapan Alman Mareşali von der Goltz'u atamıştı.¹¹ Irak'ta ve

8 Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, 3603-3-28-0.

9 Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, 3604-7-11.

10 Rusya ve İngiltere, henüz 1907 yılında İran'ı kendi aralarında nüfuz bölgelerine ayırmıştı. Bu tarihten sonra Ruslar Kuzey İran'da, İngilizler de Güney İran'da ticari, askeri ve siyasi faaliyetlerine hız vermiş, hatta bu bölgelerden Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını ve güvenliğini tehdit etmeye ve sınır meselelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti ve İran arasındaki ilişkilere müdahale etmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti ve Almanya ise, Afganistan ve Hindistan yolunun giriş kapısı durumundaki İran'ı, Cihad-ı Ekber'e kazanabilmek için çeşitli heyetler oluşturmuşlardı. Alman gizli servis üyeleri maddi imkânlarla İran aşiretlerini kendi yanlarına çekmeye ve bunlarla Rus ve İngilizlere karşı mücadele etmeye çalışmıştı. Bu bağlamda 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı-Alman gizli ittifak anlaşmasının imzalanması ile birlikte Alman Genelkurmayınca planlanıp, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından hayata geçirilen plan doğrultusunda, Afganistan'da İngiltere'ye karşı ayaklanma başlatılmasını sağlamak üzere 20 kişilik bir Alman heyeti oluşturmuştu. Buna paralel olarak İstanbul'da bu heyet ile çalışması öngörülen "Rauf Bey Müfrezesi" teşkil edilmişti. Rauf Bey, hem Türk hem de Alman heyetinin komutanı olarak atandı. İki ekip, İstanbul'da bir araya gelmiş ve üç kafiye hâlinde Halep'e hareket etmişti. Heyet komutanı Hüseyin Rauf Bey, Heyet Kurmay Başkanı Piyade Binbaşı Ömer Fevzi (Mardin) Bey ve daha önce İran Konsolosluğu yapmış olan Wilhelm von Wassmuss'un yer aldığı ilk kafiye, 14 Eylül 1914 günü trenle yola çıkmıştı. Ancak, beraber çalışmak zorunda olan bu Alman ve Osmanlı subayları arasında daha Halep yolundayken anlaşmazlıklar baş göstermeye başlamıştı. Anlaşmazlığın ana sebebinin, müfrezenin organizasyon eksikliği ve Almanların bir Osmanlı subayının emri altında çalışmak istememeleri oluşturuyordu. Osmanlı ve Alman subayları arasındaki anlaşmazlıklar İstanbul ve Berlin'e bildirilince, Osmanlı tarafı Afganistan'a kadar uzanmaktan vazgeçerek, İran'da kalmayı uygun görmüştü. Operasyonları tek başına gerçekleştirmeyi kararlaştırılan Alman heyeti ise 1915 yılı Ocak ayı ortasında Bağdat'ta bir araya gelmiş ve bir kısmı Konsolos Wassmuss'un öncülüğünde Güney İran'a, bir kısmı da Üsteğmen Oskar Niedermayer'in öncülüğünde Tahran'a geçmişti. [Metin Barış, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012, s.200-202; Kemal Özden, "Hans Von Kiesling'in Gözünden Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kutü'l-Amâre ve İran Operasyonları", *1. Dünya Savaşında Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s.344; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014, s.37-38].

11 BOA,HR.SYS.2338-9-M.18.; Mareşal Colmar von der Goltz, 1843 yılında Doğu Prusya'nın Bielkenfeld kentinde doğmuştur. Von der Goltz, 1861 yılından itibaren Prusya ordusunda subay olarak değişik birliklerde bulunduktan

Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları

İran'da başarı kazanmak ve İran'da görev yapan Türk-Alman askerî ve siyasi memurları arasındaki koordinasyon eksikliğini gidermek amacıyla Goltz Paşa'ya 22 Ekim 1915 tarih ve 10390 numaralı Başkomutanlık Vekâletinden Enver Paşa imzalı gönderilen şifreli yazı ile Altıncı Ordu'nun büyüklük derecesi ve görev sınırları belirtilmişti.¹² Bu talimata göre; Goltz Paşa, İran'daki kuvvetleri Merkezi Devletler ve Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine hizmet edecek şekilde kullanmakla ve İran'ın bağımsızlığını elde etmeye yönelik girişimleri yönetmekle sorumlu bulunuyordu. Bu yolda atılacak ilk adım, İngiltere ve Rusya'ya karşı İran'ı ayaklandırmak amacıyla İran ordusunun kurulması için gerekeni yapmaktı. Bahse konu yazıda Goltz Paşa'ya bu görevi icra ederken çok geniş yetkilere sahip olacağı ayrıntısıyla bildiriliyordu.¹³ Halep ve Diyarbakır vilayetlerinin doğusundan Afganistan ve Hindistan'a, Van Gölü'nden Irak'ın güneyindeki harp cephesine kadar çok geniş bir saha üzerinde çok geniş yetkilerle donatılmış olan Altıncı Ordu Komutanı von der Goltz Paşa, Irak Cephesi'nden sorumlu olmasının yanı sıra Almanya'nın İran faaliyetlerinden de sorumlu bulunmaktaydı.¹⁴ Yine İran ordusunun kurulması için gerekli para, silah, cephane

sonra, 1878-1883 yılları arasında Berlin'deki askerî akademide öğretmenlik yapmış, "*Silahlanan Millet (Millet-i Müselleha)*" adlı kitabını 1883 yılında yayınlamıştır. Haziran 1883'te yarbaylığa terfi etmesi ile birlikte askerî müşavir olarak Osmanlı Ordusu'na katılmak üzere Alman askerî heyeti içinde yer almıştır. 1897 yılında Korgeneral rütbesi ile Almanya'ya geri dönen Goltz Paşa, 1908 yılında tekrar Osmanlı Ordusu'nda görevlendirilmek üzere davet edilmiştir; 1911 yılında Mareşal rütbesine terfi ederek, Osmanlı Ordusu'nun Erkân-ı Harbiye Riyaseti İkinci Başkanlığı'na kadar yükseltilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ağustos 1914'te Almanya'ya dönmüş; işgal edilen Belçika'nın askerî valiliğine atanmıştır. Bu görevde kısa süre kalmasının ardından Goltz Paşa, 12 Aralık 1914'de İstanbul'a gelmiştir. 1915 yılının Şubat ayı başlarında Osmanlı Başkumandanlık Karargâhında danışmanlık görevine getirilmiştir. Gelibolu'daki 5.Ordu Komutanlığı'nı üzerine alan Liman von Sanders'in yerine Birinci Ordu Komutanlığı görevine atanmıştır. Bu göreve getirilmesinden kısa bir süre sonra ise 5 Ekim 1915'te yeni teşkil edilen Altıncı Ordu Komutanlığı görevine atanmıştır. 19 Nisan 1916'da yakalandığı tifüs hastalığı nedeniyle Bağdat'taki Genel Karargâhında vefat etmiştir. [*Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hâl Tercümesi*, K.K.K. İği Askeri Basımevi, İstanbul, 1953, s.46-48].

12 Sadık Sarıaman, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Döneminde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1994 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.58.

13 Altıncı Ordu'nun büyüklük derecesi ve görevleri Başkumandanlık Karargâhından gönderilen 22 Ekim 1915 tarihli ve 10390 sayılı şifrede yer almaktadır: "Şahsınız gerek İran kuvvetlerini *Merkezi Devletler ve Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine uygun bir surette kullanmaya ve gerekse İran'ın özgürlüğü ve gelecekteki bağımsızlığını sağlamaya yönelik girişimleri idare etmekle yükümlüsünüzdür. Bu hususta ilk vazifemiz İngiltere ve Rusya'ya karşı İran'ı ayaklandırmak ve orada mevcut askeri birlikleri ele alarak bir İran ordusunun kurulmasına gayret göstermeniz ve bu görevin yerine getirilebilmesi hususunda bir Osmanlı Mareşali sıfatıyla aşağıdaki imkânlar sizin emrinizde olacaktır; Şimdiki İran ordusu dahil olduğu hâlde Osmanlı-İran sınırında ve Musul, Bağdat, Basra vilayetleri bölgesinde bulunan Osmanlı birlikleri ve buralara gönderilecek her türlü destek birlikleri, depo taburları, sınır birlikleri ve jandarma kuvvetleri bu gruba dahildir. Yine İran ayaklanmasına yardımda bulunmak üzere ileride oraya gönderilecek birlikler de emriniz altına girecektir. Bütün bu kuvvetler, "Altıncı Ordu" adını alacaktır. Kafkas hududunda bulunmakta olan III. Ordu tarafından –istenildiğinde-size destek sağlanacaktır. Bundan başka Osmanlı Devleti'nden ve Almanya'dan İran ve Afganistan'a gönderilmiş subaylar ve heyetleri, İran'daki Osmanlı ve Alman Askeri ataşeleri ve konsolos vekili olarak görevlendirilen menzil subaylar emrinizdedir." [Binbaşı Mehmed Emin, *Kutü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası*, (Orijinal Osmanlıca Eser), TNA CAB 44/35), s.85-86; Faruk Yılmaz, *Colmar Von Der Goltz, Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatırası"*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.118-119].*

14 TNA CAB 44/35, s.87; Goltz Paşa daha 1880'li yılların ortalarında Türk-Alman birliklerinin İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a gönderilerek Müslüman halkın İngiltere'ye karşı ayaklandırılması planını geliştirmiş ve bu düşüncesini 2 Eylül 1908 tarihindeki görüşme sırasında Kaiser II. Willhem'e şahsen aktarmıştı. Goltz Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren Hindistan, İran, Afganistan meseleleri ile yakından ilgilenmeye başlamıştı. Paşa, Altıncı Ordu Komutanlığı'na atanmadan neredeyse on ay önce 17 Ocak 1915 tarihinde Enver Paşa'ya verdiği bir muhtıradaki Kuzey İran'a girerek Azerbaycan'ı Ruslara karşı sağlam bir cephe hâline koymaktan sonra İran ile anlaşarak Afganistan'a, oradan mahallî halktan temin edilen kuvvetlerle iki kol hâlinde Rusların karargâhi durumuna gelen Orta Asya'ya ilerlemek ve Hint yolunu açmak tavsiyelerinde bulunmuştu. Böyle bir girişimin Müttefik Devletlerin ortak çıkarlarına olduğu kadar Almanya'nın da siyasi ve ekonomik açıdan çıkarına hizmet edeceğinden hiç kuşkusunu yoktu. Almanya'nın bu göreve Goltz Paşa'nın getirilmesini istemesindeki temel amaç ise, İran ve Afganistan operasyonlarını tamamen kendi kontrolü altında tutmak olmuştur. İran ve Irak gibi çok uzak bölgelerde bu işi elden sevk ve idare etmek için Goltz Paşa gibi nüfuz sahibi bir askere

ve harp malzemeleri de Goltz Paşa'nın emrinde kullanılmak üzere temin edilmişti. Alman Hükûmeti de İran birliklerinin teşkili için 30 kişiden oluşan Alman subay heyetini Goltz Paşa'nın emrine tahsis etmişti. Goltz Paşa bu atamadan büyük bir memnuniyet duymuştu. Bu durum Goltz Paşa'nın hatıra defterine yazmış olduğu şu satırlardan net olarak anlaşılmalıdır: “*Vatanımın benden ısrarla esirgediği görevi, sonunda bana yabancı diyarı verdi. Bunun için o diyara ebediyen minnettar kalacağım.*”¹⁵

2. Von der Goltz'un Şahsiyeti ve Irak

Binbaşı Mehmet Emin Bey bahse konu eserinde *Von der Goltz'un Şahsiyeti ve Irak* başlığı altında yeni teşkil edilen Altıncı Ordu'nun başına Goltz Paşa'nın getirilmesinin cephe açısından birçok olumsuz etkiye neden olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. Mehmet Emin Bey'e göre; Irak Cephesi, Goltz Paşa'nın Bağdat'a gelişine kadar Alman etki ve tesirinden en az etkilenen bir bölgeydi. 1915 Ocak-Nisan ayları arasında Irak ve Havalisi Genel Komutanı olarak görev yapan Yarbay Süleyman Askerî Bey'in döneminde İran'a sızmak maksadıyla gelmiş olan ilk heyetlerin faaliyetleri onun itiraz ve engellemesi karşısında çok çabuk önlenmişti. Irak ve Havalisi Genel Komutanı Süleyman Askerî Bey'in yerine atanan Albay Nurettin Bey zamanında da bu heyetlerin bölgede faaliyette bulunmasına müsamaha gösterilmemişti. Ancak Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanı olarak gelişi sadece Irak'a değil, bütün Doğu'nun kaderine de derin bir şekilde etki yapmıştı.¹⁶

Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı görevine atanması Irak Ordusu Komutanı Albay Nurettin Bey'i* memnun etmemişti. Albay Nurettin Bey, Goltz Paşa'nın Irak'ta komutanlık değil, gayr-ı askerî ve gayr-ı millî işlerle uğraşacağı kanaatindeydi.¹⁷ Mehmet

ihtiyaç bulunmaktaydı. Çünkü Goltz Paşa, yalnız siyasî durumlara hâkim olmakla kalmayıp, merkezden uzak bölgelerdeki stratejik ve taktik şartları da dikkate alabilecek bir şahsiyetti. Bununla birlikte İran içindeki Türk ve Alman faaliyetlerinin birbirlerine yardımcı değil engelleyici bir biçimde gelişmesi, Goltz Paşa'nın uzlaştırıcı özelliğinden faydalanılmak üzere bu göreve getirilmesinde önemli etkendi. İşte bütün bu sebeplerle gerek Alman Genelkurmaylığı nezdinde gerekse de Osmanlı Başkumandanlığı nezdinde Goltz Paşa'nın, Altıncı Osmanlı Ordusu Komutanlığı'na atanması uygun görülmüştü. [Sarısaman, a.g.t., s.57; Özden, a.g.m., s.345; Salih Kış, “Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü”, *History Studies*, Vol. 3, 2017, s.125.]

15 *Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hâl Tercümesi*, a.g.e., s. 33.

16 TNA CAB 44/35, s. 92-93; Enver Paşa'nın askerî müşavirlerinden biri olan ve 2 Aralık 1917'den 5 Kasım 1918'e kadar Başkomutanlık Vekâletinde görev yapan Alman General Hans von Seeckt'in, 4 Kasım 1918 tarihli raporunda Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman heyetleri ile ilgili olarak yaptığı açıklamalar da, Mehmet Emin Bey'in ifadelerini doğrular niteliktedir: Şartlar ve imkânlar hakkındaki tam bilgisizlik ilk önce başarısızlıkla biten ve romantik mahiyette olan İran, Afganistan ve Süveyş kanalı seferinde kendini gösterdi. Bunlardan herhangi bir başarı elde edilmek şöyle dursun, bunlar çok para ve asker harcanmasına yol açmış ve her şeyden önce bunların birer yıkıntı ile bitmesi neticesinde Alman itibarını zedelemiştir; maalesef buralara gönderilen Alman şahsiyetleri de (fena) seçilmişlerdi. Becerikli ve çalışkan, fakat kısa görüşlü (bilgiç) lerle yan yana, öyle bir sürü kişi gelmişti ki, bunlardan bir kısmı sadece sergüzeştçi ve hareket menzillerini doldurmakta idi. Bir kaç yüz kişi ve birkaç kese altınla İran'dan Rusların ve İngilizlerin çıkarılabilmesinin veya Afganistan Emirinin, zenci reisleri gibi birkaç (cam) incisi ile satın alınabileceğinin mümkün olacağına inanılması bu (Almanların) suçu değildi. Prusya Hariciye Nezareti'nin sevdiği “şımarık” çocuğu olan Alman Askerî Heyeti'nin mevcudiyeti, Türkiye'deki Alman faaliyeti için büyük bir yük teşkil etmiştir. [Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966, s.67.]

* *Albay Nurettin (1873-1932) [Sakallı Nurettin Paşa/ Korgeneral Nureddin İbrahim Konyar]*: Müşir İbrahim Paşa'nın oğludur. 1893'te Teğmen rütbesiyle Harbiye'den mezun olmuş, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşı'nda görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Trakya'daki 2.Kolordunun 4.Tümen komutanı olarak görev yaptığı esnada 24 Nisan 1915 tarihinde Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı görevine atanmıştır. 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a ulaşan Albay Nurettin Bey, 13 Ocak 1916 tarihine kadar bu görevi yürütmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Necati Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 2014.

17 Taş, a.g.e., s.39.

Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları

Emin Bey, Albay Nurettin Bey hakkında eserinde şu mütalaada bulunmaktadır: *“Nurettin Bey, 1915 yılının Nisan ayında Irak ve Havalisi Komutanı olarak cepheye geldiği zaman memleketi savunacak yetkin bir kuvvetten ziyade tam anlamıyla bir hiç bulmuştu. Ortada 35. Fırkanın iki alayından başka hiçbir şey yoktu. Dicle cephesindeki bütün kuvvetler kısmen esir olmuş veya dağılmıştı. Nurettin Bey bu kötü duruma rağmen ümitsizliğe düşmemiş, takdire şayan bir gayret ve başarı göstermişti. Ancak Nureddin Bey, 24 Temmuz 1915'te Nasiriye'nin kaybı ve 28 Eylül 1915'te Birinci Kutü'l-Amâre Muharebesi felâketi üzerine Selman-Pak mevziine çekilmek zorunda kaldı. Aylarca çalışarak Irak'ın çökmüş olan savunma binasını imkânlar ölçüsünde tamire çalıştı. Bu gayret ve çalışma ve tam vaktinde yetişen kıymetli destek birliklerinin gayretlerinin de ilavesiyle 25 Kasım 1915'te Selman-ı Pak Meydan Muharebesi ve bundan altı gün sonrada yani 1 Aralık 1915'te Delâbiha Muharebesi'ni kazanarak İngilizleri Kutü'l-Amâre'ye getirip tıkmış ve tamamen kuşatma altına almıştı. İşte Nureddin Bey'in felâketle başlayan, ancak zaferle son bulan 7 aylık müstakil komutanlığı....”¹⁸*

Mehmet Emin Bey'in ifadesinden anlaşıldığı üzere Goltz Paşa'nın cepheye gelişi, 1915 yılı Mayıs ayından beri İngilizlerle mücadele eden ve en son olarak da 25 Kasım 1915'te Selman-ı Pâk'ta galip gelerek İngiliz ordusunu Kutü'l-Amâre'de kuşatan Nurettin Bey'i son derece rahatsız etmişti. Nureddin Bey tarafından İngiliz General Townshend ve birliklerinin 7 Aralık 1915'te Kutü'l-Amâre'de kuşatma altına alınmasından sonra 10 Aralık 1915'ten 14 Aralık 1915'e kadar beş gün boyunca cepheye yapılan taarruzlar başarısızlıkla sonuçlanınca Goltz Paşa'nın da tavsiyesi üzerine durdurulmuştu. Mehmet Emin Bey, Kut'a yapılan ve çok fazla asker kaybına sebebiyet veren bu taarruzların Albay Nurettin Bey tarafından özellikle Goltz Paşa ulaşmadan Kut'u ele geçirmek üzere yapıldığını değerlendirmektedir. Yazara göre, Nureddin Bey kazanılacak şerefin kayıtsız şartsız Goltz Paşa'ya mal edileceğine inanmıştı. Teknik zorunlulukların yanı sıra bu sebepten de Goltz Paşa'nın Bağdat'a ulaşmasından önce Kutü'l-Amâre engelini yıkmak ve Selman-ı Pak ile Delabiha zaferlerinin sağladığı gelecek binasına bu üçüncü zaferi sağlam bir temel olarak hazırlamak istemişti.¹⁹

3. Goltz Paşa'nın Cepheyi Ziyareti ve Bu Ziyaretin Hedeflediği Maksat

Altıncı Ordu Komutanı Goltz Paşa, 7 Aralık 1915 tarihinde Bağdat'a ulaşmasının ardından Kutü'l-Amâre savaş cephesini ziyaret etmek ve incelemelerde bulunmak üzere 9 Aralık 1915'te Bağdat'tan Halife vapuru ile hareket etmiş ve 11 Aralık 1915 günü öğle vakti cepheye ulaşmıştı. Irak Kumandanı Nurettin Bey, Goltz Paşa'ya refakat etmek üzere Binbaşı Mehmet Emin Bey'i görevlendirmişti. Goltz Paşa'nın beraberinde Altıncı Ordu Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey, Alman Kurmay Albay Bopp, Alman Binbaşı Restorf, Kurmay Yüzbaşı Safvet ve birkaç karargâh subayı daha bulunmaktaydı.²⁰ Mehmet Emin Bey, Goltz Paşa'nın cepheyi ziyaretindeki asıl maksadın Rusların Hemedan'ı işgal ettiklerini öne sürerek cepheden takviyeli bir alayı çekip, İran'a göndermek olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Bu alay İran'a gönderilecek kuvvetlerin ilk kademesini teşkil edecekti. Mehmet Emin Bey eserinde bu durumu şöyle ifade etmektedir: *“Karargâha gelişinin ertesi günü, Kumandan küçük yeşil çadırında amacını açıkladı. Rusların İran içerisindeki durumunu, gelecekte Bağdat'ı tehdit edebilecek teşebbüs ve çalışmalarını net olarak*

18 Kutü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası-Bir Osmanlı Subayının Hatırası, a.g.e., s.155.

19 TNA CAB 44/35, s.98.

20 Kutü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası-Bir Osmanlı Subayının Hatırası, a.g.e., s.164; TNA CAB 44/35, s.98.

izah ederek bu yakın tehlikeye karşı şimdiden küçük bir müfrezenin hazırlanarak İran'a gönderilmek üzere Bağdat'a sevk edilmesini Kumandan beye teklif etti.”²¹

Süregelen taarruzlar ve özellikle Aralık 1915 ayının son günlerinde Irak ordusunda yaşanan ağır kayıpların birliklerin geri kalanında açtığı boşluğu doldurmak için takviye ve destek askerine fazlasıyla ihtiyacı olan Albay Nurettin Bey, Goltz Paşa'nın bu teklifini haklı olarak belli belirsiz bir memnuniyetsizlikle karşılamıştı. Çünkü Rauf Bey'in sefer birliklerinin dağılması ile henüz kapanmış olan İran sahnesi, bu yüzden yeni yeni faaliyet ve maceraların temel yeri olacak ve Dicle Cephesi'ni az veya çok zarar altında bırakacaktı. Bundan başka kendisinden sürekli fedakârlıklar isteyen kuşatma altındaki Kut Kalesi önünden ne geriye ve ne de yeniden açılacak başka bir cepheye gönderecek tek bir askeri yoktu. Nurettin Bey, bu düşüncelere rağmen yapılan teklifi reddedememişti. Yaşça, rütbece ve nihayet makamca kendisinden yüksek olan Goltz Paşa'nın bu arzusunun çok kritik bir döneme girmiş olan ilişkileri büsbütün bozmamak adına kabul etmek zorunda kalmıştı. Mehmet Emin Bey'in düşüncesine göre, bu teklif yüz yüze görüşmeyle değil, yazı ile gerçekleştirilmiş olsaydı, büyük ihtimalle reddedilirdi. Bu sebeple bir cephe ziyaretinde bulunmuş ve teklif dahi yüz yüze ve pek de reddedilemeyecek bir tarzda yapılarak, ziyaretin esas gayesi elde edilmişti. Mehmet Emin Bey'in sonradan oluşturulan İran Cephesi'nin zarar ve tesiri yalnız bu birkaç taburluk kuvvetin kaybıyla sınırlı kalsaydı nispeten hoş görülebilirdi mütalaası da dikkat çekicidir. Mehmet Emin Bey, Albay Nurettin Bey'in komutanlık makamından alınmasının altında ileride aynı talepte bulunulduğunda bundan doğacak olan itiraz endişesi yattığını düşünmektedir. Zira, Nureddin Bey'in Irak Cephesi'nden ayrıldığı 10 Ocak 1916 tarihine kadar Dicle Cephesi zararına olarak İran Grubu'na hemen hiçbir kuvvet gönderilmemiş, ne zaman onun yerine Albay Halil Bey görevi devralmış, o zaman birbiri ardına hatırı sayılır miktarda kuvvet, İran Cephesi'ne gönderilmişti.²²

4. Doğuya Yönelik Alman Emelleri ve İran Cephesi'nin Açılmasından Doğan Zararlar

Savaşın başlangıcından itibaren Almanya ve Osmanlı Devleti, İran'ı Rusya'ya ve İngiltere'ye karşı mücadeleye teşvik için çaba harcamaktaydı. Çünkü Afganistan üzerinde umulan etkinin görülmesi ve Hindistan'da da halkın İngilizlere karşı isyana teşvik edilebilmesi bakımından bu bölge büyük önem arz etmekteydi. Tüm İran üzerinde Türk-Alman hâkimiyeti kurma amacı ile Osmanlı ve Alman Genel Karargâhlarında İran seferine yönelik çalışmalar başlatılmıştı.²³ Mehmet Emin Bey, İran seferine fazlasıyla karşıydı. Eserinde İran Cephesi'ni açmak için ortada hiçbir askerî gereklilik olmadığını vurgulamaktadır. Buna binaen Almanlar tarafından dile getirilen sebeplerin neredeyse tamamının hayali veyahut abartılı olduğunu düşünmektedir. Yazara göre esas amaç açığa çıkarılmıyordu. Hâlbuki o amaç herkesin bildiği üzere Alman nüfuzunu doğuya hâkim kılma fikri ile açıklanabilirdi.²⁴

21 TNA CAB 44/35, s.98-99.

22 TNA CAB 44/35, s.101.

23 Avcı, a.g.e., s. 169-170.

24 Alman Mareşal Liman von Sanders'in 4 Kasım 1918'de Karadeniz'de yazılan *“Türkiye'nin Yıkılmasının Sebepleri”* adlı raporunda İran operasyonlarının tamamen Alman Genelkurmaylığı tarafından planlandığı ve yürütüldüğüne ilişkin görüşleri de konuya açıklık getirmesi açısından ayrıca önemlidir: *“Türk kuvvetleriyle İran'da zemin kazanmak yolunda Almanlar tarafından tasarlanan ve mütemadiyen tekrarlanan teşebbüsler, sadece başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Alman Yüksek Kumandanlığı tarafından sevk ve idare edilen XIII. Türk Ordusu'nun 1916'da İran'ın içlerine doğru girişi, Bağdat'ın elden gitmesinde başlıca amil olmuştur. Alman Yüksek Kumandanlığına 1916 Ekim ayında göndermiş olduğum, ve yukarıda zikrettiğim, raporumda, böyle bir hareketin hatalı olduğuna, daha o zaman işaret etmişim.”* (Kurat, a.g.m., s.79).

Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları

Mehmet Emin Bey eserinin bu başlığı altında Kirmanşah'taki Alman misyon faaliyetleri ve genel olarak İran üzerine olan Alman emellerinin Bağdat'taki Altıncı Ordunun gerilerine nasıl Rus tehdidini getirdiğini açıklamaktadır.²⁵ Ona göre Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898'de İstanbul'u, Şam'ı ve Kudüs'ü kapsayan ziyaretinde başlayan Almanların Doğu'ya doğru yayılma siyaseti, harbin ilanı ile iyice kendini belli etmişti. Savaşın patlak vermesi ve Türkiye'nin Merkezi Devletlerin yanında harbe girmesi bu siyasete yeni bir itici güç vermişti. Doğuya hâkim olma yönündeki Alman misyonu için Binbaşı Klein'in gönderilmesi plândaki ilk hareketlilikti. Başboş müfrezelerden oluşan bu seferin amacı, İngilizlerin Abadan'daki petrol rafinerisinin tahrip edilmesi idi, ancak o dönemde Irak ve Havalisi Umum Kumandanı olan Yarbey Süleyman Askerî Bey'in engellemesi karşısında bu amaç gerçekleştirilememişti. Binbaşı Klein'in sonuçsuz kalan bu girişimini "Rauf Bey Seferî Kuvvetleri" ile birlikte hareket eden İran Alman Askerî Ataşesi Kont Kanitz'in seferi takip etmişti. Hüseyin Rauf Bey, gelecekte Irak'ın bağımsızlığını hayal etmekte olan Bağdat'taki Hukuk Mektebi öğrencilerini himayesine alarak, bu kişileri cephaneye ve silahla donatmıştı. Rauf Bey, İstanbul'dan yeterli derecede para sağlayıp askerlerini hazırladıktan sonra İran sınırlarına gelmişti. Bu esnada Kont Kanitz de büyük paralarla İran'a ulaşmak üzere idi. Kont'un altınları ve Rauf Bey'in birliği ile birlikte büyük ve heybetli bir ordu kurulacak ve bunun ilk işareti olarak İran'ın, Belucistan'ın, Hindistan'ın altını üstüne getireceklerdi. Rauf Bey, uzun süre Hanikin ve Kasr-ı Şirin önünde beklemiş ve Kerend'te grupları dağılmıştı. O esnada Tahran'daki Alman Bakanın bir takım önlemler alması ile seferin sonlandığı dedikoduları yayılmıştı. Osmanlı'nın İran'daki prestijini sarsmak ve İran'da tek başına Alman hâkimiyetini sağlamak üzere Bakan kendi birliğini kurmuştu. İran'a inanılmaz büyük bir hazineyle giden Kont Kanitz'in sonu ise sır gibi saklıydı. Bir söylentiye göre para için cinayete; ikinci bir söylentiye göre büyük harcamalara mâl olan bu seferden başarısız çıktığı için suikasta kurban gitmişti; üçüncü bir söylentiye göre ise hazinesi ile birlikte kaçıp, kaybolmuştu.²⁶ Sonuçta, Almanların tek başlarına Doğu'ya hâkim olmak için yapmış olduğu ikinci girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu planı, Osmanlı birliklerinin etkisini küçümseyerek, altın dağıtarak gerçekleştirmek istemişlerdi. Fakat plan tutmamış ve İran'da yüklü miktarda altın boşu boşuna harcanmıştı.²⁷

Mehmet Emin Bey, Almanların bu başarısız iki girişiminden sonra son olarak Altıncı Ordu'nun teşkili ve komutanlığına Goltz Paşa'nın getirilmesinin tamamen planlı olduğuna inanmaktadır. Goltz Paşa, Osmanlı Başkumandanlığı Vekâletinden emir alıyor görünse de asıl talimatları gizli olarak Alman makamlarından almaktaydı. Goltz Paşa'nın Alman gizli emel ve talimatları doğrultusunda İran'da yürüteceği faaliyetler için mutlaka silahlı bir kuvvete ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu noktada Goltz Paşa, Albay Nurettin Bey'den üç tabur piyade, iki makineli tüfek ve iki toptan ibaret küçük bir birliğin Irak Cephesi'nden kaydırılarak, İran Cephesi'nin oluşturulması için hazır hâle getirilmesini istemişti. Mehmet Emin Bey'in ifade ettiği Irak Komutanlığınca teşkil edilen ve "Şevket Bey Müfrezesi" adı verilen birlik, üç tabur piyade, 1 mitralyöz bölüğü ile dört adet sahra topu, ve 1 adet dağ bataryasından ibaret olarak Goltz Paşa'nın 1915 Aralık ayındaki cephe ziyaretinin hemen

25 Binbaşı Mehmet Emin Bey'in, *von der Goltz, İran'daki Alman menfaatleri koruma uğruna Dicle'deki Türk çıkarlarını tehlikeye sokarak adaletsizce davranmıştı*, ifadesine ilişkin olarak eserin İngilizce tercümesinin özet kitapçığında yapılan atıfta, bu ifadenin doğru olmadığı belirtilerek, Goltz Paşa'nın İran teşebbüsünün sadece Irak'taki Altıncı Osmanlı Ordusu'nun gerilerini korumak ile sınırlı olduğu, açıklamasının yapıldığı görülmektedir." Colonel F. E. G Talbot, *Summary of the Attack and the Siege of Kut-al-Amara*, TNA, CAB 44/34.

26 Kont Kanitz'in suikasta kurban gittiği belirtilmektedir. TNA, CAB 44/34.

27 TNA, CAB 44/35, s. 104-105; *Kutü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası-Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, a.g.e., s.168-169.

sonrasında 17 Aralık 1915'te nehir yolu ile Bağdat'a gönderilmişti.²⁸ Ancak, Şevket Bey Müfrezesi oraya ulaştıktan sonra başlangıçta müfrezeden 1 piyade taburu, 1 mitralyöz bölüğü ve 1 adet dağ bataryası alınarak, Alman binbaşılardan Reith'in emrinde Hanikin yoluyla İran'a sevk edilmişti. Bahse konu birlik, 7 Ocak 1916 tarihi itibarıyla Kirmanşah'a ulaştıktan sonra "İran Grubu" adıyla Alman Albay Bopp'un emrine girmişti.²⁹ Çok geçmeden Şevket Bey Müfrezesi, Rusların önce dikkatini ve ardından da ordularını bölgeye çekmişti. Mehmet Emin Bey, bu noktada "*Kuvvet, kuvveti çeker*", yorumunu yapmaktadır. Gerçekten de hızlı biçimde Kafkas Cephesi'nden, İran toprağına geçirilen hatırı sayılır miktarda piyade ve süvari alayları, 1915 yılı Aralık ayının sonlarında öncü birlikleriyle Albay Bopp'un oluşturduğu zayıf perde hattına saldırmaya başlamıştı. Tam bu noktada Mehmet Emin Bey eserinde, İran Cephesi'nin açılmasına sebebiyet vermesinden dolayı Mareşal von der Goltz için "İran macerasının kalbi ve ruhudur," ifadesini kullanmaktadır.³⁰

Altıncı Ordu'da Goltz Paşa'nın Kurmay Başkanlığı görevini icra eden Albay Kâzım (General Karabekir) Bey de günlüklerinde Rusları bu şekilde Tahran'a kadar kuvvet sevk etmeye iten sebeplerin başında Almanların tahriklerinin geldiğini ifade etmektedir.³¹ 1916 yılının Şubat ayına gelindiğinde İran'daki durumun daha da vahim bir hâl aldığı görülmektedir. Almanya'nın İran misyonu temsilcisi Albay Bopp, Goltz Paşa'ya Rusların tekrar Kirmanşah istikametinde ileri harekete başladıklarını bildirmiş, ve elinde hiç ihtiyat kuvvet bulunmadığından birkaç gün zarfında tam bir yenilgi olacağını yazmıştı. Bunun üzerine Goltz Paşa, bu sırada Kut Cephesi'ni takviye kuvvet olarak Bağdat'a gelmekte olan 2.Tümen'den bir kısım kuvveti alarak, bu kuvvetin Albay Bopp emrine İran'a sevk edilmesine karar vermişti. Bununla beraber bu yardım, 24 Şubat 1916'da Kirmanşah'ın Rusların eline geçmesine engel olamamıştı. Bu durum ile ilgili olarak Goltz Paşa'nın hatıratında yaptığı şu değerlendirme Mehmet Emin Bey'in iddialarını doğrulamaktadır: "*Kirmanşah elden gitti ve bu durum Batı İran'daki vaziyetimizi fena hâlde sarstı. İran milliyetperverleri Bağdat'a kaçıyorlar. Kut civarında da kat'î netice yaklaşıyor. İngilizler gittikçe daha ziyade yakına sokuluyorlar. Bunlara karşı üstünlüğümüzü temin edecek olan kuvvetlerden bir kısmını İran'a göndermeye mecbur olduk. Lâkin bu gönderilen kuvvetin kâfi gelip gelmeyeceği ve vaziyette bir değişiklik yapıp yapmayacağı çok şüphelidir. El-*

28 Taş, a.g.e., s. 38.

29 Goltz Paşa, yaveri Restorff, Bopp ve Almanya'nın yeni Tahran Başkonsolosu Dr. Vassel ile birlikte 29 Aralık 1915'te Bağdat'tan hareketle 1 Ocak 1916'da Kirmanşah'a ulaşmıştır. Kirmanşah'ta Tahran Elçisi Prens Reuf, Askeri Ataşe Kanitz, Binbaşı Fritz Klein ve Almanya'nın tarafında yer alan İranlı politikacılarla bir araya gelerek durumu düzeltmeye çalışmıştır. Albay Bopp'u İran cephe kumandanı olarak orada bırakmış, onu kendisine vekil tayin etmiştir. Başlangıçta İran'daki faaliyetlerden son derece umutlu olan Goltz Paşa, İran'da bulunduğu süre zarfında bu teşebbüsün olabilirliği konusunda büyük bir karamsarlığa düşmüştü. Goltz Paşa, Bağdat'ta ve Batı İran'da vaziyeti bizzat yakından gördükten sonra Osmanlı-İran sınırındaki savaşın sevk ve idaresinin tahmin ettiğinden çok daha güç olacağını anlamıştı. Ona göre İran'daki siyasi ve askerî durum Berlin'de de; İstanbul'da da doğru değerlendirilmemişti. Başlangıçta İran halk ve aşiretlerinden çok şeyler bekleyen Goltz Paşa'nın giderek umudu kırılmaya başlamıştı. O, daha Aralık 1915 ayı sonunda "İran'daki siyasi hareketimiz tamamiyle akim kalmıştır," cümlesini hatıra defterine kaydetmişti.[L. Jehuda Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)*, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985, s. 168; Yılmaz, a.g.e., s. 142-143].

30 TNA, CAB 44/35, s. 107.

31 Albay Kâzım Bey'e göre de İran'daki gelişmeler ve Ruslarla müttefiklerinin birbirlerinin yükünü azaltmak için yaptıkları manevralar, endişe vericidir. Bu hususta başından beri birtakım endişeleri olan ve Almanların davranışlarını tasvip etmeyen Kâzım Bey şu mütalaada bulunmaktadır: "*Zavallı İran'ın vaziyeti hakkında mütalaa serdine lüzum kalmıyor. Fena olan cihet şu ki, Almanlar da kendi hesaplarına çalıştıklarından ileride Irak Cephesi'ni zarara sokacak olan münasebetsizlikleri, Türk kaniyla durdurmaya çalışacağımıza şüphe etmiyordum. Almanların bütün gayretleri İran'a fazla düşman kuvvetleri celp etmektedir. Bu suretle Alman ordusuna yardım ettikleri gibi şimdiden taraftar ve nüfuz kazanarak harp sonunda İran'da bazı siyasi kazançlar teminine çalışıyorlar.*"[Hamit Pehlivanlı, "Kâzım Karabekir Irak Cephesi'nde", I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 28-29 Nisan 2016 Mardin, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayını*, Ankara, 2016, s.257].

Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları

*Cezire'nin müdafaası oldukça güçleşecek, binaenaleyh İran'ın tekrar zaptı lâzım. Fakat hangi kuvvetlerle...*³²

1916 yılının Şubat ayında yaşanan bu gerginlik bir süreliğine bertaraf edilse de Kut Cephesi'nde General Aylmer komutasındaki İngiliz kurtarma birlikleri ile Osmanlı kuvvetleri arasında şiddetli çarpışmalar devam etmekteydi. İngiliz kurtarma birliklerinin 7-8 Mart 1916 gecesi Sabis tepesine başlattığı harekât, 10 Mart 1916 günü başarısız bir şekilde sonuçlanmıştı. Sakin geçen bir ay sonrasında 5-9 ve 18 Nisan 1916 tarihlerindeki İngiliz saldırıları da bir sonuç vermemişti.³³ Irak Cephesi'nde bu gelişmeler olurken Goltz Paşa bir yandan İran'daki gelişmeleri takip etmekteydi. Altıncı Ordu karargâhının bulunduğu Bağdat şehri zaman zaman cepheyi ziyaret eden Goltz Paşa, Mart ayının sonunda yaptığı cephe ziyaretinden 29 Mart 1916 akşamı Bağdat'a dönmüştü. Goltz Paşa 9 Nisan 1916 tarihi itibarıyla Birinci Dünya Savaşı esnasında ordu içinde çok sık görülen tifüs (lekeli humma) hastalığına yakalanmıştı. 17-19 Nisan 1916 tarihleri arasında Beyt-i İsa Muharebeleri devam ettiği bir dönemde Goltz Paşa, 11 günlük bir hastalık sürecinin ardından 19 Nisan 1916'da vefat etmişti.³⁴ Mehmet Emin Bey, Goltz Paşa'nın vefatı ile ilgili olarak eserinde, *"Ne yazık ki Goltz Paşa, 19 Nisan'da tifüsten ölmesi sebebiyle İran'ı fetih planının başarısızlığını göremedi"*, mütalaasında bulunmaktadır.³⁵ Buna karşılık 29 Nisan 1916'da General Townshend ve 13.309 kişiden ibaret İngiliz-Hint tümeninin teslim alınmasıyla gerçekleşen Kutü'l-Amâre zaferi sonrasında Alman kaynaklarında bu zaferin kazanılmasını hazırlayanın Goltz Paşa olduğu öne sürülmekte ve şu tarz yorumlara yer verildiği görülmektedir: *"Bu parlak zaferden dolayı Ordu Komutanı olarak başarısının taçlandırılmasını Mareşal von der Goltz yaşayamadı. Kutü'l-Amâre zaferini mükemmel bir şekilde hazırlayan von der Goltz, İngilizlerin teslim olmasını göremedi"*.³⁶

Mehmet Emin Bey Kutü'l-Amâre'nin tesliminden sonra cephede gelişen olayları şöyle yorumlamaktadır: *"General Baratof'un Osmanlı sınırlarında görünmesi ile talihsiz müfrezesini daima yüzlerce kilometre geriden sevk ve idare eden Alman Albay Bopp'un, hudut civarlarındaki İran Grubu'na gereksiz biçimde geri çekilme emrini verdikten sonra diğer Alman subaylarıyla beraber Bağdat'a doğru sığıp gitmesi, Kutü'l-Amâre'nin geri alınmasının hemen sonrasına ve 6.Tümenin Bağdat'a ulaşması sıralarına tesadüf etmişti. Altıncı Ordu, Bağdat'tan 6.Tümeni koşturarak 3 Haziran 1916'da Hanikin Muharebesi neticesinde Rus General Baratof'un taarruzunu kırdı. Hiç lüzum ve ihtiyaç olmadığı hâlde Kutü'l-Amâre Cephesi'nden getirdiği 13.Kolordunun elde kalan birlikleri ve müstakil süvari tugayı ile Hanikin Cephesi'ni güçlendirerek, Rusları yavaş yavaş Kirmanşah'a doğru geriye sürmeye başladı. Alman üst makamlarının emir ve telkinleri ile 13.Kolordu'nun yeni ve neticesiz bir macera peşinde İran'a daldırılmasına, Osmanlı menfaatleri ve amaçları adına hiçbir sebep yok gibiydi. İran Cephesi'nde az bir birlik bırakıp geri kalan birlikleri yine Kutü'l-Amâre cephesine iade etmek bence en uygun hareket olurdu. Maalesef öyle yapılmadı ve 13.Kolordu İran içlerine, Hemedan kuzeyine kadar sürüldü. Gittikçe artan ve hazırlıklarını tamamlayan İngiliz ordusu karşısında, sadece zayıf 18.Kolordu bırakıldı. Sayı olarak düşmanın ancak beşte biri oranında ve mühimmat ve araç olarak da çok gerisinde olan bu kolordu, Kutü'l-Amâre Cephesi'ni doğal olarak muhafaza edemedi. 25 Şubat 1917'de*

32 Yılmaz, a.g.e., s.151-152.

33 Özden, a.g.m., s.352.

34 BOA, HR.MTV.768-14.

35 Attack and the Siege of Kut-al-Amara by Muhammed Amin Bey (Trans. by Lt.-Col.G.O.de R.Channer), TNA, CAB 44/34.

36 Necmettin Alkan, "Alman Askerî Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amâre", *Kütü'l-Amâre Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016, Mardin) Bildiri Kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 514-515.

Kutül-Amâre'yi ve 11 Mart 1917'de de Bağdat'ı kaybetti. Hemedan civarından çok geç yardıma çağrılan 13.Kolordu Bağdat savunmasına yetişemedi. Bağdat'ın kaybı, 6.Ordu için bozgun ve felaketin başlangıcı oldu. Peş peşe gelen felâketler ve Osmanlı ordusunun temelini sarsan kıtlık ve sefaletler işten bundan sonra ve hemen kesintisiz biçimde harbin sonuna kadar devam etti.”³⁷

1916 yılının Şubat ayında Altıncı Ordu Komutanlığı'nda 13.Kolordu Komutanı olarak göreve başlayan Albay Ali İhsan (General Sabis) Bey'in hatıratında yapmış olduğu açıklamalar, Binbaşı Mehmet Bey'in bu iddialarını doğrular niteliktedir: *“Gerçi Goltz Paşa ölmüştü. Fakat onun yerine Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa'nın yanına verilen Alman kurmay başkanları Alman Genelkurmayının emirlerini dinliyor ve İran'da meşgul Alman subaylarının yalanlarına inanıyorlardı. Mesela Miralay Bopp isminde bir Alman evvelce İran'daki Rusları ehemmiyetsiz gösterir ve Acem jandarmaları ve aşiretleriyle iş göreceğini ileri sürerken, Ruslar bir hamle yapınca Kirmanşah'tan Bağdat'a kadar kaçmayı göze almış idi. Enver Paşa'ya gelince o da İran'ı istila edip İran halkından düzenli bir ordu vücuda getirmek ve bu ordu ile Kafkas Cephesi'ndeki Rus kuvvetlerinin arkasını almak, Azerbaycan'ı Turan'ı, Türkistan'ı istila etmek hülyasına düşmüştü.”³⁸* Binbaşı Mehmet Emin ve Albay Ali İhsan Bey'in ifadelerinden Goltz Paşa'nın vefatından sonra da Alman Genelkurmayının bir türlü İran ve hatta Afgan hayalinden kendini kurtaramadığı anlaşılmaktadır.³⁹ 1922 yılında Askeri Matbaa tarafından basılan *“Bağdat ve Son Hadise-i Ziyai' ”* adlı eserinde de Mehmet Emin Bey, Bağdat ve Irak'ın kaybına sebep olan askerî hataların başında İran Cephesi'nin yaratılmasının yattığını, yinelemektedir. Ona göre, bu politika dünyaca ünlü bir asker olan ve Osmanlı Altıncı Ordusu'nda göreve başlayan Goltz Paşa döneminde 1915 Aralık ayında Irak Cephesi'nden asker çekilmek suretiyle başlatılmıştı.⁴⁰

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada, Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Altıncı Ordunun kurulması ve Goltz Paşa'nın bu makama getirilmesi ile başlayan sürecin Bağdat'ın kaybı ile noktalandığına ilişkin önemli tespit ve izlenimlerine yer verilmiştir. Başkomutanlık Vekâleti hem Irak Cephesi'ni, hem de İran işlerini takip etmek üzere 1915 yılının Ekim ayında teşkil ettiği Altıncı Ordu Komutanlığı'na Alman Mareşal von der Goltz'u atamıştı. Uzun yıllar Osmanlı ordusunun modernizasyon çalışmalarını yürüten Goltz Paşa, aynı zamanda Osmanlı Devleti ve Almanya'nın İran'a yapılacak girişimlerini de yönetecekti. Goltz Paşa'ya Osmanlı Başkomutanlığı tarafından Alman askerî makamlarının telkinleriyle İran'daki Rus ve İngiliz birliklerini buradan çıkararak, İran'ın bağımsızlığını sağlamak üzerine direktif verilmişti.

Binbaşı Mehmet Emin Bey'in eserindeki temel düşünce, Goltz Paşa'nın İran misyonuna büyük önem atfederek, Irak Cephesi'ni tehlikeye atmış olduğu yönündedir. Goltz Paşa, Irak'ın zayıf ordusundan 1915 yılının Aralık ayı sonlarında yaklaşık iki bin asker ve dört

37 TNA, CAB 44/35, s.115-116; *Kutül-Amâre Hücüm ve Muhasarası-Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, a.g.e., s.173-174.

38 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, c. III, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s.206, 211.

39 Mehmet Emin Bey ve Ali İhsan Bey'in iddialarının aksine eserin bir takım ilave yorumlarla birlikte hazırlanan İngilizce özet kitapçığında yer alan değerlendirmeler dikkat çekicidir. Buna göre; 1916 ayının Nisan ayında Şevket Bey'in ufak müfrezesi dışında Alman misyonu İran'dan tamamıyla çekilmişti. Von der Goltz, 19 Nisan'da 1916 tıfısten vefat etmişti. Binbaşı Mehmet Emin Bey'in eserinde Goltz için yaptığı *“İran seferinin kalbi ve ruhudur,”* açıklamasında haksız olduğu belirtilmektedir. Bahse konu metinde; İran'a yapılan sonraki Osmanlı ilerlemelerinde ve 11 Mart 1917'de Bağdat'ın düşmesinde Alman planlarının bir etkisi olmadığı, bunun tamamen savaş sonrası toprak kazanımı için yapılmış Turancılık fikrinin bir sonucu olduğu yönünde değerlendirmeler, yer almaktadır. Colonel F. E. G Talbot, *“Summary of the Attack and the Siege of Kut-al-Amara,”*, TNA, CAB 44/34.

40 Binbaşı Mehmet Emin, *Bağdat ve Son Hadise-i Ziyai'*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1922, s.32.

Süleymaniyeli Binbaşı Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Goltz Paşa'nın Altıncı Ordu Komutanlığı ve İran Operasyonları

topu çekip, İran'a göndererek İran Cephesi'ni yaratmıştı. Goltz Paşa'nın 1916 yılının Nisan ayında Bağdat'ta tifüsten vefat etmesinin ardından bu politika, Başkomutanlık Karargâhı ile Altıncı Ordu Komutanı Halil (Kut) Paşa tarafından devam ettirilmişti. Mehmet Emin Bey bahse konu eserinde; "İrak'ın temel kaynaklarını aktarmasına sebep olan İran Cephesi'nin açılmasının altında yatan sebebin iddia edildiği üzere Rusların Altıncı Ordu gerilerini tehdit edebilecek varlık ve faaliyetlerinin değil, Doğu'ya yönelik Alman emelleri olduğunu" ifade etmektedir. Mehmet Emin Bey, İran Cephesi'nin açılmasından doğan zararı, Irak'ın ebediyen kaybedilmesi ile özetlemektedir. Bu bağlamda Goltz Paşa'nın İran'da Alman talimatları doğrultusunda 1915 yılı sonlarında başlattığı faaliyet, Rusları İran içlerine girmeye sevk etmiş ve 11 Mart 1917'de gerçekleşen Bağdat'ın kaybına gidecek sürecin başlangıcını teşkil etmiştir. Dolayısıyla Binbaşı Mehmet Emin Bey, Altıncı Ordu Komutanı Mareşal von der Goltz'u, İran macerasının kalbi ve ruhu olarak görmekte ve Bağdat'ın kaybına giden süreçten sorumlu tutmaktadır.

Kaynakça

- Alkan, Necmettin (2016), "Alman Askerî Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amâre", *Kütü'l-Amâre Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiri Kitabı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, ss.499-521.
- Atabey, Figen (2016), "Kütü'l Amâre Kuşatmasına Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", *Kütü'l-Amâre Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiri Kitabı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, ss.203-229.
- Avcı, Orhan (2004), *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Binbaşı Mehmed Emin, *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası*, TNA CAB 44/35.
- Binbaşı Mehmet Emin (2016), *Attack and the Siege of Kut-al-Amara by Muhammed Amin Bey* (Translation: G.O.de R.Chaner) Summary: F. E. G Talbot," , TNA CAB 44/35.
- Binbaşı Mehmet Emin (2016), *Kütü'l-Amâre Hücum ve Muhasarası-Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, (Ed. Muzaffer Albayrak, yay. haz. Sezai Dumlupınar), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Binbaşı Mehmet Emin (1922), *Bağdat ve Son Hadise-i Ziyai'*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, (2002), c. III, kıs. II, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Çolak, Mustafa (2014), *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Demirtaş, Bahattin - Alpaslan Mustafa (2016), "Askerî Raporlar ve Hatıratlara Göre Irak Cephesi", *Kütü'l Amâre Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016- Mardin) Bildiri Kitabı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, ss.79-95. _
- Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, 3603-3-28-0.
- Genelkurmay ATASE Arşivi, BDH, 3604-7-11.
- Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi* (1953), 168 sayılı Ordu Dergisi Eki, İstanbul: K.K.K. Askeri Basımevi.
- Karabekir, Kâzım (2001), *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar* (yay. haz. Orhan Hülagu-Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Emre Yayınları.
- Karabekir, Kâzım (2011), *Birinci Dünya Savaşı Anıları* (yay. haz: Ziver Öktem), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Kış, Salih (2017), "Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü", *History Studies*, Vol. 3, ss.121-139.
- Kurat, Akdes Nimet (1966), *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Pehlivanlı, Hamit (2016), "Kâzım Karabekir Irak Cephesi'nde", *I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiri Kitabı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, ss.239-261.
- Metin, Barış (2012), *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Özden, Kemal (2016), "Hans Von Kiesling'in Gözünden Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kutü'l-Amâre ve İran Operasyonları", *I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiri Kitabı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, ss. 337-363.
- Sabis, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, c. III, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Sarısaman, Sadık (1994), *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Döneminde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Taş, Necati (2014), *Nurettin Paşa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Yılmaz, Faruk (2012), *Colmar Von Der Goltz, Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Wallach, L. Jehuda (1985), *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)*, (çev. Fahri Çeliker), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

KOP SAVUNMASINA AİT BAZI BELGELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF SOME DOCUMENTS FOR COP DEFENSE

Neslihan BOLAT BOZASLAN*

Geliş Tarihi/Received:09.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:30.12.2019

BOZASLAN, Neslihan BOLAT, (2020), "Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1962-1976.

Öz

Kafkas Cephesi'nde önemli muharebe sahalarından biri de Kop savunmasıdır. Öyle ki Fevzi Çakmak Kop savunmasını İkinci Plevne Zaferi olarak nitelendirmektedir. Çok çetin mücadelelere sahne olan bu muharebelerde Rus kuvvetleri karşısında Türk kuvvetleri kahramanca mücadele etmiştir. Bu mücadele esnasında bölgede bulunan 3. Orduya bağlı kuvvetler önemli kayıplar vermiştir. Bu kayıplar ordunun resmi kayıtlarına yansımıştır. Bu resmi kayıtlarda özel işaret ve renklendirmelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda, Genelkurmay ATASE Arşivi'nden alınan belgeler ışığında, ordunun yazışmalarına yansıdığı şekliyle özel işaretlerle 89. Alayın komuta kademesine ait kayıtlar incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Kop Savunması, 89. Alay.*

Abstract

One of the important battlefields on the Caucasian Front is the Kop defense. As a matter of fact, Fevzi Çakmak describes Kop's defense as the Second Plevna Victory. In these battles, the Turkish forces fought heroically against the Russian forces. During this struggle, the forces of the 3rd Army in the region suffered significant losses. These losses were reflected in the official records of the army. It has been determined that special signs and colorings are used in these official records. In our study, the records of the command level of the 89th Regiment attached were examined and evaluated with special signs as reflected in the correspondence of the army in the light of the documents obtained from the General Staff ATASE Archive.

Keywords: *WWI, Caucas front, Kop Defense, 89. Regiment.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak anlaşması yaparak olası bir savaşta birlikte hareket etme kararı almıştı¹. Bu kapsamda hazırlanan sefer planına göre Osmanlı Devleti'nin doğu cephesinde Ruslara karşı mücadele etmesi ön görülmekteydi. Böylelikle hem Alman ordusunun yükü hafiflemiş olacak² hem de stratejik açıdan önemli

*Öğr. Gör. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, bolat@gantep.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-3345-356X)

1 Mustafa Arıkan, "Ağabey ve Kardeşi -Hayat Çizgisi Savaşın Geçen İki Medreseli", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, ss. 385-410, 100. Yıl, s.385.

2 Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2015, s. 368.

olan müstahkem mevkiiler kontrol altında tutulacaktı³. Osmanlı Devleti'nin bu cepheden beklentisi ise; toprak kayıplarına son vermek, Boğazları ve Doğu Anadolu'yu elinde tutmak, Arap Yarımadası ve Süveyş Kanalı'ndaki nüfuzunu korumak, İslam âlemindeki liderliğini sürdürmek ve İran'da, Azerbaycan'da ve Türkistan'da bulunan Türkleri birleştirmektir⁴.

Almanya'nın Rus kuvvetlerini Osmanlı Devleti üzerine çekerek kendi yükünü hafifletme stratejisi, 29 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Rus limanlarını bombalamasıyla fiilen hayata geçmiştir⁵. Rusların da bu saldırı karşısında kayıtsız kalmayıp General Berchman komutasında 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı-Rus sınırını geçerek saldırıya geçmesi ile birlikte Kafkas Cephesi'nde muharebeler başlamıştır⁶. Kafkas Cephesi, kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan, Van Gölü'nün güneyi-Mardin-Urca hattı ile batıda Fırat Nehri-Malatya-Sivas-Samsun çevresi içinde kalan sahayı kapsamaktadır. Savaşın başlangıcında Osmanlı Ordusu'nun genelde ve özelde Kafkas Cephesi'nde teşkilatlanması ve konuşlanması şu şekildeydi:

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Balkan savaşlarında uygulanan 1910 tarihli Osmanlı ordusunun teşkilatlanma nizamnamesine göre düzenlenen ordu teşkilatı, bu savaşta uğranılan yenilgiden alınan derslere göre yeniden düzenlenmiştir. Buna göre⁷: Türk Kara Ordusu, Harbiye Nezaretine bağlı dört ordu müfettişliği halinde biri bağımsız olmak üzere 13 Piyade Kolordusu, 38 Piyade Tümeni (ikisi bağımsız) dört süvari tümeninden teşekkül ediyordu. Barış konusu:⁸

1. Ordu Müfettişliği: İstanbul'da

1. Kolordu: İstanbul'da
2. Kolordu: Edirne'de
3. Kolordu: Tekirdağ'da
4. Kolordu: İzmir'de
5. Kolordu: Ankara'da

1. Ordu Müfettişliği: Şam'da

6. Kolordu: Halep'te

2. Ordu Müfettişliği: Erzincan'da

9. Kolordu: Erzurum'da

3 Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1991, s. 212, Neslihan Bolat Bozarslan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen Cephesinde Lojistik Faaliyetler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2016, s. 57.

4 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK Yayınları, Ankara 2014. s.60.

5 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987s.243.

6 Nebahat Arslan, " Birinci Dünya Harbi ve Kafkas Cephesi'nin Bayburt ve Çevresine Etkileri", *İşgalden Kurtuluşunun 100.Yılında Bayburt*, Bayburt Üniversitesi Yayınları No:21, Bayburt 2019,s.128 .

7 C. Akbay, *Türk Harbi*, s. 161.

8 C. Akbay, *Türk Harbi*, s. 163.

10. Kolordu: Erzincan'da

11. Kolordu: Elazığ'da

1. İhtiyat Süvari Tümeni: Hınıs'ta (9. Kolorduya bağlı)

2. İhtiyat Süvari Tümeni: Karaköse'de

3. İhtiyat Süvari Tümeni: Erciş'te (11. Kolordu'ya bağlı)

4. İhtiyat Süvari Tümeni: Viranşehir'de

4. Ordu Müfettişliği: Bağdat'ta

12. Kolordu: Musul'da

13. Kolordu: Bağdat'ta

Arap yarımadasındaki birlikler⁹:

7. Kolordu: San'a'da

39. Tümen: Taiz'de

40. Tümen: Hudeyde'de

Bağımsız 21. Tümen: Ebha'da

Bağımsız 22. Tümen: Mekke'de

Hicaz, Asir ve Yemen'de toplam 21.000 asker vardı¹⁰.

Savaş başladığında Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesinde Ruslara karşı 3. Ordu birlikleri vardı¹¹. Bölge üç mıntıkaya ayrılmıştı. Birinci Mıntika Kumandanı, 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa; İkinci Mıntika Kumandanı 10. Kolordu Kumandanı Yusuf Ziya Paşa ve Üçüncü Mıntika Kumandanı Fevzi (Çakmak) Paşa'ydı¹². 3.Ordu'ya bağlı olarak 3550 zabıt, 93.000 savaşı ve 55.100 hayvan bulunmaktaydı¹³. Rusların ise Kafkasya'da savaş başlamadan önce üç kolordu ve bir atlı tümeni, İran ve Azerbaycan'da da bir avcı tugayı ile bir kazak tümeni vardı. Savaş başlamasıyla Rusya bu kuvvetlerin üçte ikisini Alman ve Avusturya cephelerine göndermişti¹⁴.

Rus kuvvetlerinin önemli bir kısmı batı cephesine nakledilmiş olduğundan Ruslar bu cephede genel bir taarruzdan ziyade Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de yaptığı saldırılara karşılık vermek amacıyla olduklarından, erzâk ve levazım depolarının bulunduğu

9 *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 94.

10 *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 164.

11 Hüsnü Özlü, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş Ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s. 387-417, ATAM Yay., Ankara 2015, s.391.

12 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (BDHTH), Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, II., Ankara, 1993, s.163.

13 Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I.Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, ATAM Yayınları, Ankara 1999, s.218.

14 Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi (1.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2008, s.5.

Sarıkamış'tan çok fazla uzaklaşmak niyetinde değillerdi. Ancak Osmanlı Ordusu'nun taarruzları ve elde ettiği başarılar üzerine Ruslar İngilizlerin de desteği ile Anadolu üzerine saldırıya geçtiler. Ruslar bu saldırı sırasında Anadolu'da çok ciddi direnişle karşılaşmış 3. Orduya bağlı birlikler karşısında önemli kayıplar vermiştir¹⁵.

Başkomutan Enver Paşa ise Güney Kafkasya üzerinden Rus kuvvetlerini çembere almayı planlıyordu. Bu bölgeden yapılabilecek bir taarruzun, bölgede bulunan Müslümanların da yardımı ile başarılı olacağını düşünüyor, bu suretle Rus cephesinin çökertileceğini hesap ediyordu. Yaklaşık 150.000 kişilik bir kuvvetle yapılan bu taarruz olumsuz hava koşulları ve lojistik planlamanın sağlıklı yapılamaması gibi nedenlerle başarılı olamamış ve Osmanlı Ordusunun çok sayıda kayıp vermesiyle sonuçlanmıştır. Öte yandan Ruslar, Pasinler'e ilerlemiş ve Malazgirt istikametinde ilerleyerek Diyarbakır'a doğru harekete geçmiştir¹⁶.

Kop Savunması Ve 89. Alay

Rus kuvvetleri 16 Şubat 1916 tarihinde Kafkasya'yı aşmış, Erzurum'u işgal etmişlerdir¹⁷. Rus kuvvetlerinin en büyük amacı; Doğu Anadolu'yu işgal ederek, güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e, kuzeyden Trabzon'u aldıktan sonra kıyı şeridinden İstanbul'a ulaşmak, ayrıca Dicle-Fırat havzasından Basra Körfezine çıkmaktı¹⁸. Bu amaçla Erzurum- Trabzon güzergâhında bulunan ve önemli bir savunma noktası olan Bayburt'u ele geçirmek için Erzurum'dan sonra büyük bir kuvvetle Bayburt üzerine yürüdüler. Aşkale istikâmetinden ilerleyen Rus birliklerini, Kop Geçidi'nde ve Kop Dağlarında Türk birlikleri ve milis kuvvetler karşıladılar. Kop Dağı savunması, Bayburt il sınırları içerisindeki 2980 rakımlı Bahtlı Dağ ile 2425 rakımlı Kop Dağı bölgesinde cereyan etmiştir¹⁹. Kop Dağı stratejik açıdan önemli bir bölge olduğundan Rus kuvvetleri Mart ayından itibaren saldırılarını sıklaştırmışlardır. 17 Nisan'da Kop geçidini alarak cephenin diğer tarafında Trabzon sahillerine inmişlerdir. Diğer taraftan 2600 rakımlı tepede gönüllü kuvvetlerin yardımıyla Ruslar üç hafta kadar tutularak, Mayıs ayı başlarında geri püskürtülmüştür²⁰. Rusların geri çekilişini Fevzi Çakmak şöyle ifade etmiştir²¹:

"Enver Paşa, bir iki gün önce cepheyi denetlemeye gelmişti. III. Tümen Kumandanı Albay Bahaaddin'e nasıl hücum edeceksiniz diye sordu. Tümen Kumandanı Kop ile Bahtlı arasında yeni gelen arasından yeni gelen kuvvetlerle Bahtlı dağındaki Rus kuvvetlerinin gerisine düşeceğim dedi. Enver Paşa bu taarruz planını beğenmemişti... Albay Bahaaddin cephe gösteri taarruzu yaptı. Oldukça ilerledi. Ruslar da bu kuvvetimize karşı cephe almışlardı. Karanlıktan yararlanan tabur, Kop ile Bahtlı arasından, Dere içinden Rusların gerisine doğru yürüdü... Bahtlı dağındaki Rus taburu tam baskına uğradı ve yok oldu. Kop'taki Rus taburu ertesi gün imha edildi. Hemen hemen yarısı esir alındı... Burada

15 İbrahim Ethem Atnur, "Türklerin 1. Dünya Savaşı", İşgalden Kurtuluşunun 100.Yılında Bayburt, Bayburt Üniversitesi Yayınları No:21, Bayburt 2019, s.84.

16 Aziz Karadağ, "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali Ve Kurtuluşu (1915-1918)" *The Journal of Academic Social Science* Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 176-192, s.180

17 İsmail Eyyüpoğlu, Bayburt Jandarma Tabur Kumandanlığı Ve Kop Dağı Savunması (Mart-Temmuz 1916), Atatürk Dergisi 5 / 2 (Aralık 2016): 1-13, s. 3.

18 Atilla Güler, "Türk Tarihinde İkinci Plevne Savunması ve Sovyet İhtilalinin Kafkas Cephesi Harekâtına Etkileri", İşgalden Kurtuluşunun 100.Yılında Bayburt, Bayburt Üniversitesi Yayınları No:21, Bayburt 2019, s.114.

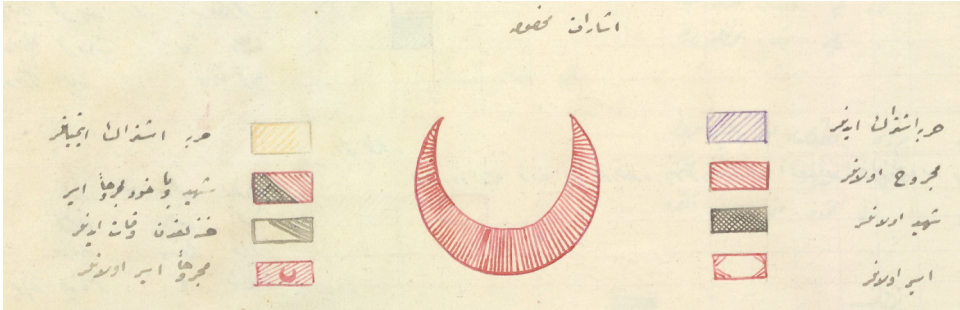
19 A. Güler, a.g.m., s.115.

20 Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Tetik), İstanbul, 2010, s.318.

21 F. Çakmak, a.g.e., s.334.

araziden, yeni birlikten nasıl yararlandığı, birlik kumandanlarımızın düşmana sonuç alıcı darbeler yönelttiğini görüyoruz. Rusların, talim ve terbiyesi farklı birlikleri yan yana kullanınca uğradıkları felaketleri anlıyoruz”.

İşte bu önemli muharebede 89. Alay görev almıştır. Çalışmamızda, ordunun yazışmalarına yansıdığı şekliyle özel işaretlerle ifade edilen Kop dağları civarında konuşlanan 89. Alayın komuta kademesine ait kayıtlar incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Genelkurmay ATASE arşivinden alınan belgelerde şu şekilde bir sınıflandırmanın yapıldığı görülmektedir.

İŞARETİ MAHSUS²²

Sarı: Harbe İştirak Etmeyenler

Kırmızı-Siyah: Şehit veya Mecruhen Esir

Siyah-Beyaz: Hastalıktan Vefat Edenler

Kırmızı İçinde Hilal: Mecruhen Esir Olanlar

Mavi: Harbe İştirak Edenler

Kırmızı: Mecruh Olanlar

Siyah: Şehid Olanlar

Kırmızı Beyaz: Esir Olanlar

Ordunun resmi kayıtlarında 89. Alayın tüm komuta kademesinin bilgileri ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu belgelerde kişinin rütbesi, ismi, memleketi, görev yaptığı tabur ve bölük, iştirak ettiği muharebeler ve kişinin akıbeti gibi bilgiler bulunmaktadır. Buna göre 89. Alayın komuta kademesi ile ilgili şu bilgilere ulaşılmaktadır²³.

²² Genelkurmay ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu, Klasör 5490, Dosya H4 Fihrist 1

²³ ATASE Arşivi, Kls. 5490, Dos. H4, F. 1-1.

Kırmızı Beyaz Renk: Esir Olanlar

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler	Akibeti
11	Müftü	Mehmed Hulusi Efendi bin Hüseyin	Eğir	Birinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy Gece Hücumu, Sarıkamış	Divin Muharebesinde Esir düşmüş
22	Yüzbaşı	Hüseyin Muhsin Efendi bin Mehmed	Munzur	Birinci Tabur Dördüncü Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy Gece Hücumu, Sarıkamış, Divin	Bardız Muharebesinde esir düşmüş
33	Tabip Yüzbaşı	Ali Fidri Efendi bin Hüseyin	Kastamonu	İkinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy Gece Hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız	Norşin Muharebesinde esir düşmüş

Belgelerde kırmızı beyaz renk esir olanları temsil etmektedir²⁴. Esir olanların biri tabip olmak üzere ikisi yüzbaşı, biri de müftü rütbesindedir. Tabloda iştirak edilmiş olunan muharebelerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bu durum bölgede yaşanan savaşın şiddeti hakkında fikir vermektedir. Yine esir düşenlerin arasında din görevlilerinin olması ordunun manevi yönünün güçlü olduğunu ve askerinin bu yönünün desteklenmeye çalışıldığını göstermektedir. Ayrıca subayların doğum yerlerinin çok farklı coğrafyalardan oluşu orduya bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kırmızı Renk: Mecruh Olanlar

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler	Akibeti
1	Mülazım-ı evvel	Mehmed Mithat Efendi bin Mehmet	Balan	Birinci tabur Birinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla	Yeniköy Gece Hücumunda yaralanmış
2	Mülazım-ı evvel	Fazlı Efendi bin Mehmed	Edirne	İkinci Tabur Altıncı Bölük	Orucuk, Arduş, Sivri gediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh dağı	Kale boğazı muharebesinde yaralanmış
3	Mülazım-ı sani	Taha Efendi bin Mehmed	-	İkinci Tabur Dokuzuncu Bölük	Kale boğazı, Tuzla, Yeniköy Gece Hücumu, Sarıkamış	Divin muharebesinde yaralanmış

24 ATASE Arşivi, Kls. 5490, Dos. H4, F. 1-1-1a

Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi

4	Yüzbaşı	Süleyman Fehim Efendi bin Gaffar	Harput	İkinci Tabur on ikinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy Gece Hücumu, Sarıkamış	Sarıkamış muharebesinde yaralanmış
5	Zabit Vekili	Ahmed Cemil Efendi bin Receb	Boyabab	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk	Orucuk muharebesinde yaralanmış
6	Yüzbaşı	Zülfikar Efendi bin Hacıali	Harput	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe	2800 Kuzeh dağı muharebesinde yaralanmış
7	Zabit Vekili	Mustafa İsmet Efendi bin Mehmed Ferdi	Dersaadet	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe	2800 Kuzeh dağı muharebesinde yaralanmış
8	Zabit Vekili	Receb Efendi bin Mehmed	Konya	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği	2800 Kuzeh dağı muharebesinde yaralanmış

Tabloda Kırmızı renk mecruh olanları göstermektedir²⁵. Yaralananların önemli bir kısmının makineli tüfenk bölüğünden olması dikkat çekmektedir. Yaralananların ikisinin mülazım-ı evvel, birinin mülazım-ı sani, yine ikisinin yüzbaşı, üç tanesinin ise zabit vekili rütbesinden olduğu görülmektedir. Özellikle 2800 Kuzeh Dağı muharebesinde yaralananların çokluğu dikkat çekmektedir.

Kırmızı Siyah Renk: Şehit Veya Mecruhen Esir Olanlar

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler	Akibeti
1	Yaver-i Mülazım-ı sani	Lütfi Efendi bin Kamil	Van	Birinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu	Sarıkamış muharebesinde şehid yada Mecruhen esir
2	Mülazım-ı sani	Mehmed Fevad Efendi bin Hüseyin Temur	-	Üçüncü Tabur Onuncu Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin	Bardız muharebesinde şehid yada Mecruhen esir
3	Mülazım-ı sani	Mehmed Said Efendi bin Mehmed Kamil	Şam	Üçüncü Tabur On ikinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin	Divin muharebesinde şehid yada Mecruhen esir
4	Mülazım-ı sani	Muhyiddin Efendi bin Mehmed	Kütahya	Makineli Tüfenk Bölüğü	Sarıkamış	Sarıkamış Muharelerinde Mecruhen esir

25 ATASE Arşivi, Kls. 5490, Dos. H4, F. 1a

Tabloda kırmızı-siyah renk şehid veya yaralı olarak esir düşenleri göstermektedir. Bu ifadenin kullanılma amacının bu tabloda bulunan subayların akıbetlerinin net olarak tespit edilememiş olmasına bağlı olduğu düşünülmektedir. Zira şehid olanlar siyah renkli işaretler kısmında verilmiştir. Tabloda bulunan subayların üçünün mülazım-ı sani olduğu birinin de yaver olduğu, bunlardan ikisinin Sarıkamış muharebelerinde yaralandığı görülmektedir.

Mavi Renk: Harbe İştirak Edenler

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler
1	Yüzbaşı	İsmail Hakkı Efendi bin Muvas	Üsküdar	Birinci Tabur Birinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe,2800 Kuzeh Dağı
2	Mülazım-ı evvel	Ahmed Efendi bin Bekir	Kelkit	Birinci Tabur Birinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe,2800 Kuzeh Dağı
3	Yüzbaşı	Tarık Efendi bin İsmet	Adana	Birinci Tabur İkinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Orucuk, Arduş, Sivrigediği
4	Yüzbaşı	Mehmed Emin Efendi bin Şükrü	Aksaray	Birinci Tabur Üçüncü Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Orucuk
5	Mülazım-ı evvel	Ali Nuri Efendi bin Hüseyin	Yanya	Birinci Tabur Üçüncü Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Orucuk, Arduş, Sivrigediği
6	Mülazım-ı sani	İbrahim Efendi bin Yakub	-	Birinci Tabur Üçüncü Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe,2800 Kuzeh Dağı
7	Mülazım-ı sani	Mehmed Nuri Efendi bin Hakkı	Dersaadet	Birinci Tabur Üçüncü Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe
8	Binbaşı	Mehmed Fuad Efendi bin Ali	Erzurum	İkinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Bardız, Norşin,Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe,2800 Kuzeh Dağı

Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi

9	Yaver	Mehmed Hamdi Efendi bin Ali	Tekirdağ	İkinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk,
10	İmam	İsmail İrfan Efendi bin Ahmed		İkinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe
11	Yüzbaşı	Aziz İrfan Efendi bin Salih	Erzincan	İkinci Tabur Beşinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız
12	Mülazım-ı evvel	Mirza Efendi bin Abdullah	Sivas	İkinci Tabur Beşinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin
13	Mülazım-ı sani	Mehmed Şükrü Efendi bin Ahmed Murtaza	Dersaadet	İkinci Tabur Beşinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
14	Yüzbaşı	Mustafa Efendi bin Abdalcabbar	Firuzaga	İkinci Tabur Altıncı Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
15	Mülazım-ı sani	Ali ağa bin Mustafa		İkinci Tabur Altıncı Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
16	Mülazım-ı sani	Naci Efendi bin Mehmed Tuncer	Burgaz	İkinci Tabur Altıncı Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
17	Yüzbaşı	Mustafa Hamdi Efendi bin Hüseyin	Harput	İkinci Tabur Yedinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
18	Mülazım-ı evvel	Mehmed(...) Efendi bin Halis Nail	Üsküdar	İkinci Tabur Yedinci Bölük	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı

19	Mülazım-ı evvel	Osman ağa Bin Hüseyin	Ankara	İkinci Tabur Yedinci Bölük	Kaleboğazi, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
20	Tabip Yüzbaşı	Mustafa Efendi bin Mehmed	Başkale	Üçüncü Tabur	Kaleboğazi, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, , Divin, Bardız
21	Yüzbaşı	Ahmed Hamdi Efendi bin Abdullah		Üçüncü Tabur Dokuzuncu Bölük	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
22	Mülazım-ı sani	Mehmed Efendi bin Ahmed	Deraliye	Üçüncü Tabur Onuncu Bölük	Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği
23	Mülazım-ı sani	Nazım Efendi bin Abdülkadir	Erzincan	Üçüncü Tabur Onbirinci Bölük	Kaleboğazi, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
24	Mülazım-ı sani	(...) Efendi bin Mehmed	Sivas	Üçüncü Tabur Onbirinci Bölük	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe
25	Mülazım-ı evvel	Mehmed Şaban Efendi bin Hacı İsmail Hakkı	Hınıs	Üçüncü Tabur Onikinci Bölük	Kaleboğazi, Tuzla, Yeniköy gece hücumu
26	Kumandan Vekili Binbaşı	Nureddin Temel Efendi bin Mustafa	Trabzon	Makineli Tüfenk Bölüğü	Kaleboğazi, Oltu gece hücumu, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Bardız, Norşin, Şekerli, Kornos, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
27	Zabit Vekili	Kenan Efendi bin Galib	Dersaadet	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe, 2800 Kuzeh Dağı
28	Zabit Vekili	Mustafa Kemal Efendi bin Atf	Dersaadet	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği,
29	Zabit Vekili	Şefik Efendi bin Arif	Edirne	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe
30	Zabit Vekili	Muhyiddin bin Mehmed	Hadımköy	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe

Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi

31	Zabit Vekili	Seyid Mehmed bin Halil	Sivas	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe
32	Zabit Vekili	Ferdi Efendi bin Hüsnü	Trabzon	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe
33	Zabit Vekili	Zamire Efendi bin İsmail Hakkı	İzmir	Makineli Tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe

Tabloda mavi renk harbe iştirak edenleri göstermektedir. Bu kısımda subayların hangi muharebelere katıldığı ayrıntılı olarak verilirken akıbetleri hakkında bilgi verilmemiştir. Tabloda subayların iştirak etmiş olduğu muharebelerin çokluğu savaşın seyrini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hemen her rütbeden subayın bulunduğu listede komutanların doğum yerleri de verilmektedir. Bu kısımda subayların imparatorluğun farklı coğrafyalarından geldiği görülmektedir.

Sarı Renk: Harbe İştirak Etmeyenler

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler	Akibeti
1	Tabip Yüzbaşı	Şakir Efendi	Beşiktaş	Birinci Tabur	-	Harbe İştirak Etmemiş
2	Binbaşı	Mehmed Hulusi Efendi bin Hüseyin	Eğir	Birinci Tabur	-	Sarıkamış muharebelerinde Kolordu emriyle fırka ambar memurluğunda bilahare Divan-ı Harb azalığında istihdam edilmiştir.

Tabloda sarı renk çeşitli nedenlerle harbe iştirak etmeyen subayları göstermektedir. Bunlardan ilki alay hastanesinde görevli tabip Yüzbaşı Şakir Efendi, diğeri de ambar memuru iken Divan-ı Harb azalığında istihdam edilen Mehmed Hulusi Efendi bin Hüseyin'dir. Bu listede başka subayın isminin bulunmaması alayda bulunan tüm subayların bizzat harbe iştirak ettiğini göstermektedir.

Siyah-Beyaz Renk: Hastalıktan Vefat Edenler

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler	Akibeti
1	Yüzbaşı	Mehmet Fehim Efendi bin Mestan	Divin	İkinci tabur, Onbirinci bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy Gece Hücumu, Sarıkamış, Divin	Bardız Muharebesinde hastalıktan vefat etmiş

Tabloda siyah-beyaz renk hastalıktan vefat eden subayları göstermektedir. Yüzbaşı Mehmet Fehim Efendi bin Mestan'ın Burada Muharebesi'nde hastalıktan vefat ettiği bilgisine ulaşılmaktadır.

Siyah Renk Şehid Olanlar

Sıra No	Rütbesi	İsmi	Memleketi	Görev Yeri	İştirak Ettiği Muharebeler	Akibeti
1	Alay Yaveri Mülazım-ı evvel	Mehmed Saip Efendi bin (...)	Dersaadet	Alay	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu	Sarıkamış muharebesinde şehid
2	İaşe Zabiti Mülazım-ı evvel	Cevad Efendi bin İlyas	Kumanova	Birinci Tabur	Kaleboğazı, Tuzla	Yeniköy gece hücumu muharebesinde şehid
3	Mülazım-ı evvel	Mehmed Rıdvan Efendi bin İsmail Hakkı	Erzurum	Birinci Tabur Birinci Bölük	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli	Orucuk muharebesinde şehid
4	Mülazım-ı sani	Sedad Efendi bin Tevfik	Dera	Birinci Tabur Dördüncü Bölük	Kaleboğazı, Tuzla	Yeniköy gece hücumu muharebesinde şehid
5	Mülazım-ı sani	Danyal Niyazi Efendi bin Mehmed	Adana	İkinci Tabur Sekizinci Bölük	Kaleboğazı,	Kaleboğazı muharebesinde şehid
6	Binbaşı	Mehmed Ziya Efendi bin Süleyman	Erzurum	Üçüncü Tabur	Kaleboğazı, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Bardız, Norşin, Şekerli	Kornos muharebesinde şehid
7	Yüzbaşı	Talat Efendi bin İsmail	Erzurum	Üçüncü Tabur Onuncu Bölük	Kaleboğazı, Tuzla	Yeniköy gece hücumu muharebesinde şehid

Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi

8	Mülazım-ı evvel	Mehmed Ali Efendi bin(...)	Dersaadet	Üçüncü Tabur Onuncu Bölük	Kaleboğazi, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış, Divin, Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe,	2800 Kuzeh dağı muharebesinde hastanede vefat
9	Mülazım-ı evvel	Halis Efendi bin Mehmed	Erzincan	Üçüncü Tabur On birinci Bölük	Kaleboğazi, Tuzla, Yeniköy gece hücumu, Sarıkamış	Divin muharebesinde şehid
10	Zabit Vekili	Ali Fuad Efendi bin Mehmed	Dersaadet	Makineli tüfenk Bölüğü	Orucuk, Arduş, Sivrigediği, 2500 rakımlı tepe	2800 Kuzeh dağı muharebesinde şehid

Tabloda siyah renk şehid olanları göstermektedir. Şehidlerin genel bilgilerinin yanı sıra nerede şehid olduğu da tabloda gösterilmektedir. Tabloya göre alaydan 10 subayın çeşitli muharebelerde şehid olduğu görülmektedir. Şehadet mertebesine ulaşan subayların beş tanesinin mülazım-ı evvel, ikisinin mülazım-ı sani, birinin yüzbaşı, diğerinin binbaşı, bir diğerinin ise zabıt vekili rütbesinde olduğu görülmektedir. Tabloda şehidlerin iştirak ettiği muharebeler de verilmiştir. Bu muharebelerin sayılarının çokluğu dikkat çekmektedir. En fazla subayın şehid olduğu muharebenin 3 şehid ile Yeniköy gece hücumu muharebesi olduğu görülmektedir. 2800 Kuzeh dağı muharebesinde 2, Sarıkamış, Kaleboğazi, Kornos, Divin, Orucuk ve Divin muharebelerinde ise birer subayın şehid olduğu görülmektedir. Bu durum savaşın her muharebede çok yüksek yoğunlukta devam ettiğine işaret etmektedir. Yine alayın hemen her kademesinden şehidlerimizin oluşu 89. Alayın savaşın en yoğun olarak yaşandığı bölgelerde kahramanca mücadele ettiğini göstermektedir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi önemli bir yer tutmaktadır. Bu cephede yapılan mücadele ve alınan sonuçlar savaşın genel seyrine etkiler yapmasının yanında savaşan taraflar açısından siyasi ve sosyal olarak önemli gelişmelere neden olmuştur. Bu cephede verilen mücadele sonucunda her iki tarafta önemli kayıplar vermiştir.

Kafkas cephesi içerisinde Bayburt Kop Dağı ve civarındaki mücadeleler ayrı bir yer tutmaktadır. Zira bu bölgede Rus kuvvetlerine karşı sayı ve teçhizat bakımından Rus askerlerinden oldukça yetersiz durumda bulunan 3. Orduya bağlı birlikler, bölge halkının oluşturduğu milis kuvvetlerin de yardımıyla kahramanca mücadele etmiş ve Ruslara karşı önemli başarılar kazanmışlardır. Bölgede savaş tüm şiddetini göstermiş göğüs göğüse çarpışmalar yaşanmıştır. Bu çetin mücadele sonrasında taraflar önemli kayıplar vermişlerdir. Bu kayıplar ordunun resmi belgelerine yansımış bölgede 3.Orduya bağlı olarak görev yapan 89. Alayın komuta kademesine ait bilgiler aşağıdaki şekilde tesbit edilmiştir.

Harbe iştirak eden 33 subay olup bunlardan 2'si binbaşı, 8'i yüzbaşı, 8'i mülazım-ı sani, 6'sı mülazım-ı evvel, 7'si zabıt vekili olup 1 imam 1 de Yaver bulunmaktadır. 89. Alay

muharebeler neticesinde komuta kademesinden 10 şehid vermiştir. En fazla subayın şehid olduğu muharebenin 3 şehid ile Yeniköy gece hücumu muharebesi olduğu görülmektedir. Yine 1 subayı muharebeler esnasında hastalıktan vefat etmiştir. Şehit veya yaralı olarak esir düşen subay sayısı 4, muharebelerde yaralanan subay sayısı ise 8 olarak tespit edilmiştir. 3 adet subay düşmana esir düşmüştür. 89. Alayın komuta kademesi iki subayı hariç tüm kadrosuyla muharebelere iştirak etmiştir. Bunlar Alay hastanesinde görevli Tabip Yüzbaşı ile Divan-ı harb Azalığı'na atanan Binbaşı rütbesindeki komutanlardır. Komuta kademesinin iştirak ettiği muharebelerin çokluğu savaşın şiddetini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Türk tarafı açısından bu cephede verilen mücadele acı kayıplar verilmesinin yanında mücadele gücünün ortaya konması bakımından Milli Mücadele için ilham kaynağı olması yönüyle dikkat çekmektedir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Genelkurmay ATASE Arşivi
Birinci Dünya Harbi Kataloğu,
Klasör 5490, Dosya H4 Fihrist 1.
Kls. 5490, Dos. H4, F. 1-1.
Kls. 5490, Dos. H4, F. 1-1-1a.
Kls. 5490, Dos. H4, F. 1a.

Tetkik Eserler ve Makaleler

Akbay, Cemal(1991), *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
Arıkan, Mustafa(2015), "Ağabey ve Kardeşi -Hayat Çizgisi Savaştan Geçen İki Medreseli", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, ss. 385-410, 100. Yıl, Çanakkale
Arslan, Nebahat(2019), "Birinci Dünya Harbi ve Kafkas Cephesi'nin Bayburt ve Çevresine Etkileri", İşgalden Kurtuluşunun 100.Yılında Bayburt, Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yay.
Atnur İbrahim Ethem(2019), "Türklerin 1. Dünya Savaşı", İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt, Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yay.
Bolat Bozaslan, Neslihan(2016), "Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen Cephesinde Lojistik Faaliyetler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
Çakmak Fevzi(2010), *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Tetik), İstanbul: İş Bankası Yay.
Eyyüpoğlu İsmail(2016), Bayburt Jandarma Tabur Kumandanlığı Ve Kop Dağı Savunması (Mart-Temmuz 1916), Atatürk Dergisi 5 / 2 (Aralık): 1-13.
Genelkurmay Başkanlığı(1985), Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Ankara: Genelkurmay Basımevi
Genelkurmay Başkanlığı(1993), *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (BDHTH), Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, II.*, Ankara: Genelkurmay Basımevi
Görgülü, İsmet(2014), *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, , Ankara: TTK Yay.

Kop Savunmasına Ait Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi

- Güler, Atilla(2019), *Türk Tarihinde İkinci Plevne Savunması ve Sovyet İhtilalinin Kafkas Cephesi Harekâtına Etkileri, İşgalden Kurtuluşunun 100.Yılında Bayburt*, Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yay.
- Kurat, Akdes Nimet(1987), *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara.
- Karadaş Aziz(Mart 2015), "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali Ve Kurtuluşu (1915-1918)" *The Journal of Academic Social Science* Yıl: 3, Sayı: 10, s. 176-192, (Erişim Tarihi:20.09.2019)
- Öğün, Tuncay(1999), *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara: ATAM Yay.
- Özlü Hüsnü(2015), "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş Ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s. 387-417, Ankara: ATAM Yay.
- Sander, Oral(2015), *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Yalçın, Hatice(2008), *Harp Ceridesi (1.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.

OSMANLI MODERNLEŞMESİ'NDE TOPLUM KARŞISINDA ÖZNELEŞMEK; MEKTEB-İ TIBBİYE VE İÇTİMAİ TABİP GELENEĞİ

BECOMING A SUBJECT IN THE FACE OF SOCIETY DURING THE MODERNIZATION OF THE OTTOMAN EMPIRE; TRADITION OF THE IMPERIAL SCHOOL OF MEDICINE AND "SOCIAL DOCTORS"

Mithat Kadri VURAL*

Geliş Tarihi/Received:15.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:18.11.2019

VURAL, Mithat Kadri, "Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-i Tıbbiye ve İctimai Tabip Geleneği", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 1978-2002.

Öz

Doğrunun tek olduğu ve bilim sayesinde kolaylıkla elde edilebildiği bir anlam dünyası içinde Batılılaşma, Osmanlı topraklarında yeni bir aydın kimliği yaratmakla kalmadı aynı zamanda bu kimliğe yaslandı. Söz konusu bu yeni zümre özellikle Mekteb-i Tıbbiye'de aldıkları eğitiminin sonucunda hayat adını verdikleri süreci kimyasal, fiziksel, biyolojik değişmelere yani "maddi" etmenlere bağlamaktaydı. Pozitivist yaklaşım onlara doğrusal bir tarih anlayışı vermiş ve toplumun fiziksel bir nesne gibi incelenebileceği sanısını yaratmıştı. Öte yandan pozitivism, aydınların toplumu biçimlendirme çabasına meşruiyet de sağlamaktaydı. Bilimin adım adım ilerlediği bir dünyada toplumların da bilim takip etmeleriyle bizzat tarih doğrusal bir hale gelmekteydi. Bunun anlamı bugün 'geri' kalmış olan toplumların ancak 'ileri' gitmiş olanları taklit ederek, onların geçtiği yoldan ilerlemenin mümkün olan tek gerçekçi yöntem olduğuydu. "Geri" kalmış toplumlar için modern bilimin gereğine uygun bir toplum ve yaşam biçimi modeli oluşturmak ve toplumu biran önce bu kalıp içinde şekillendirmek gereklilik halini almıştı. Bu doğrultuda ortaya çıkan toplumsal mühendislik faaliyeti öncelikle Mekteb-i Tıbbiye'de karşılık bulacak ve buradan yetişenler modernleşmenin taşıyıcısı haline gelecekti.

Bu çalışma Osmanlı aydınlarının "tarihsel kurtarıcılık" rolünü oynama iradesini kendi içinde nasıl, hangi koşullarda ve niçin hissettiğini, "toplumsal dönüştürücülük" rolünü yerine getirirken hangi yöntemleri izlediklerini ve bütün bunların Mekteb-i Tıbbiye'deki müfredat ile olan ilişkisi üzerinden anlamayı amaçlamaktadır. Türkiye'de birçok sosyal meselenin tarihçilerin ve tarih çalışmalarının gündemine girmeden, romanların konusu olduğu gerçeğini de göz önüne alarak, zengin bir içreğe sahip edebi metinlerin artık daha fazla başvurulan bir akademik alana dönüştüğü de unutulmamalıdır. Dolayısıyla Türk modernleşmesinin yarattığı aydın tipini bütün boyutlarıyla anlamak edebi metinlere de başvurmayı zorunlu hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İctimai Tabip, Mekteb-i Tıbbiye, Osmanlı Modernleşmesi, Pozitivism, Abdullah Cevdet.*

Abstract

In a world where there is only one truth that is easy to reach via science, westernisation didn't only create a new intellectual identity, but also relied on it. Especially after the education that they

*Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, mithat.vural@deu.edu.tr, (orcid: 0000-0002-3900-7109).

received in the Imperial School of Medicine, this new intellectual coterie associated the process of “life,” with chemical, physical, biological, in short, “material” factors. This positivist approach brought them a linear historical understanding and an illusion, which made them think that a society could be observed as a material object. On the other hand, positivism legitimated the efforts of the intellectuals in molding the society. In a world where science makes progress day-by-day, history became more linear when societies, too, started to follow the science. This meant that there was only one realistic way for societies that “fell behind” to improve themselves, which was imitating societies that are “ahead” and taking the same steps they did. It became a necessity for them to create a society and a lifestyle, which are suitable to the requirements of modern science, and to mold the society in this pattern. The social engineering actions emerged in this direction would initially be realized by the people in the Imperial School of Medicine and the people who grew up there would spread modernisation.

This study aims to understand how, why and under which circumstances did the Ottoman intellectuals feel the need to play the role of a “historical saviour,” which methods did they use while they carried out their mission as a “social transformer” and how all these relate to the curriculum in the Imperial School of Medicine. Bearing in mind that in Turkey, many social matters were already a subject in literature before they became a topic in the agendas of historians and historical studies, it should not be forgotten that literary texts rich in content became a more frequently referred academic resource. Therefore, it is necessary to resort to literary texts to thoroughly understand the type of intellectuals shaped by the Turkish modernization.

Keywords: “Social Doctors”, Imperial School of Medicine, Modernization of The Ottoman Empire, Positivism, Abdullah Cevdet.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. yüzyıldan itibaren Batı’nın teknolojik üstünlüğü kabul edilerek Batılılaşma çabalarına girilir. Batılılaşma ihtiyacını gerekli kılan ise devletin yaptığı savaşları kaybetmesi ve buna bağlı olarak yaşanan toprak kayıplarıdır. Batının sadece askeri ve siyasi olarak değil aynı zamanda kültürel ve ekonomik olarak sürekli güçlenerek hegemonya kurması, Osmanlılar için Batı karşısında psikolojik üstünlüğünün kaybedilmesine yani yeni bir döneme işaret etmekteydi. Dolayısıyla “geri kalmaktan” kurtulmanın yolu Batı’yı üstün kılan nedenleri biran önce öğrenmek hatta mümkünse “aynı yoldan gitmek” olarak anlaşıldı ve bu durum bir “beka meselesi” haline geldi. Kaptan-ı Derya Halil Paşa’nın ifadesine göre; eğer Osmanlılar, Avrupa’yı örnek almazlarsa Asya’ya dönmekten başka çareleri kalmayacaktı¹. Artık devleti yönetenler, askeri kayıpları telafi etmek ve siyasal üstünlüğe tekrar kavuşmak için Batı’nın askeri teknolojisinin Osmanlı topraklarına taşınmasını “devlet sorunu” olarak görmeye başlayacaktı. Nitekim çeşitli araçlarla Batı’yı tanıyarak, buradan hareketle kendi sistemini modernize etme Osmanlılar için zaruri bir hal almıştı. Başka bir deyişle, Osmanlı Devleti gibi kendi pozisyonunu bilimsel açıdan geri kabul eden toplumların önünde artık modernleşme projeleri yer almaktaydı. Daha da ötesi; teknolojik üstünlüğün bilimin ilerlemesiyle açıklanan bir dünyada, özellikle de Batı dışı toplumların bilimi takip etmeleri, tarihsel bir zorunluluktur. Modern bilimin gereğine uygun bir toplum ve yaşam biçimi oluşturmak, toplumu baştan aşağı yeniden inşa etmek bir toplumsal mühendislik çabasına yol açtığı gibi diğer yandan da devlet-toplum ilişkisinin yeniden tanımlanmasına neden olacaktı. Nitekim Batı dışı toplumlarda özellikle “acelecilikten” dolayı modernleşme çabaları aynı zamanda bir “toplumsal mühendislik” faaliyetine dönüşmekteydi. Toplumu dizayn etme işi önce devlet, daha sonraki süreçte ise pozitivist eğitim anlayışına sahip okullardan yetişen, Batılı metinleri okuyan ve Batı’yı

1 Engelhard, *Tanzimat ve Türkiye*, Çevirmen Ali Reşad, 2. Baskı, Kaktüs Yay., İstanbul, 2017, s. 12.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

tanıyan aydınlar eliyle gerçekleştirilecekti. Dolayısıyla “düzen içinde” planlı bir değişim modeli ister istemez Osmanlı aydınlarını pozitivist, materyalist ve darwinist bir anlayışa yönlendirecekti.

Nilüfer Göle'nin belirttiği gibi, tarihselliği zayıf bir toplumda özellikle pozitivistin işlevi ayrı bir önem kazanmaktadır. Pozitivism, yerelliğe karşı Batı'nın kültürel modeline evrensellik boyutu atfederek modernleşmeci-Batıcı hareketleri doğurur. Başka bir deyişle, geleneksele, inançlara, bağlara karşı Batı gelişme modeli akılcı olduğu ve laiklikle özdeşleştiği ölçüde her yerde ve her zaman uygulanabilirlik kazanır². Artık Osmanlı toplumu, Batılı aydınlar için “tarihi yakalama” adına ilerlemesi, dönüştürülmesi mümkün bir organizma halini almaktadır. Bu yönüyle Osmanlı modernleşmesi; eğitimli elitlere dayanan, “ortak iyiliğin” ancak bu kesimler tarafından temsil edilebileceğine inanan, toplumdan çok devletin kurtarılmasını önceleyen bir yaklaşımla merkezietçi, bürokratik ve devlet odaklı bir anlayışla uygulanacaktı. Dolayısıyla modernleşmenin yarattığı aydın tipi; kendi toplumuna, kültürüne yabancılaşmış, onun değerlerini ancak ötekileştirme yoluyla anlamaya gayret eden bir entelektüel tabaka halini alacaktı³.

A. MEKTEB-İ TIBBİYE VE “YENİ AYDIN SINIFI”

Batı dışı modernleşme geleneğinin erken ve özgün örneklerinden birini oluşturan Türk modernleşmesi, doğal olarak önceliği askeri kurumların Batılılaştırılmasına vermiştir. XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı ordusu, Batı'dan gelen uzmanlar aracılığıyla önemli bir değişim süreci geçirmeye başlar. Hedef, Batı'nın teknolojisini Osmanlı Devleti'ne taşımak olunca teknolojinin uygulama alanı olan Batı tarzı askeri okullar ilk olarak bu dönemde açılır⁴. Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun daha sonra bunlara eklenen Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye gibi okulların Türk modernleşme geleneğinin oluşumunda ciddi etkileri olacaktır. Pozitivist eğitim anlayışının temel alındığı bu tür eğitim kurumlarında okuyan öğrenciler kendilerine, topluma doğruyu benimsetme ve topluma rağmen doğruyu gerçekleştirme misyonu yükleyerek “toplum mühendisliğine” soyunur. Bu yönüyle Batılılaşma, Osmanlı topraklarında yeni bir aydın kimliğinin taşıyıcılığına dayandı. Dolayısıyla eğitim anlayışının da etkisiyle devleti kurtarma ve yeni bir toplum yaratma misyonu askeri bürokrasinin eline geçti. Diğer bir deyişle modernleşmenin ve rasyonelleşmenin taşıyıcısı olan Osmanlı aydını toplumun karşısına bir Batılı olarak çıkmakta, simge ve göstergeler üzerinden oluşturulan bu kimlik toplum üzerinde hegemonya kurmaktaydı.

1827'de Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adı verilen yeni bir ordu kurulmasıyla bu ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılayabilmek için hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi önderliğinde İstanbul'da Tıbhâne-i Amire adında yeni bir tıp mektebi açıldı. Şehzadebaşı'nda faaliyetine başlayan Tıbhâne'den sonra, 29 Ocak 1832'de Topkapı Sarayı'na bitişik Gülhane Bahçesi'nde mevcut binalarda Cerrâhhane-i Amire faaliyete geçti. 1838 yılında bu iki bina birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye adını aldı ve 1839'da Galatasaray'daki yeni binasına taşınıncaya kadar faaliyetlerine burada devam etti. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını

2 Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji*, 5. Baskı, Metis Yay., İstanbul, 2012, s. 21.

3 M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih.*, Bağlam Yay., Ankara, 2006, s. 29.

4 Bakınız İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim yay., s. 655-660.

alan mektebin başına Avusturyalı hekim Charles Ambroise Bernard getirildi⁵. II. Mahmut tarafından kurulan Mekteb-i Tıbbiye bir yandan hekimliğin geleneğini oluştururken diğer yandan da Osmanlı aydınlarının, zihni referans kaynağı olan pozitivist, materyalist ve darwinist düşüncenin üretildiği bir mekana dönüştürülecekti. Uygulanan müfredat ve okunan kitaplar yoluyla Osmanlı aydınlarına sızan pozitivism özellikle bu okulda karşılık buldu. Hatta maddecilik düşüncesinin yaygınlaşmasının Osmanlı yöneticilerini endişelendirdiği de bilinen bir durumdur. II. Abdülhamit'in Fransa örneğine göre yapılan bu okulu Almanya'daki tıp okullarına benzer bir şekilde değiştirmeyi planlamasının bir nedeni de bu olacaktır⁶.

Örneğin materyalist fikirler ve "Evrim Teorisi" Osmanlı Devleti'ne Askeri Tıbbiye aracılığıyla taşındı. Newton fiziğinin tabiat olaylarını, Tanrı'nın iradesi veya öyle istemesi ile değil, neden-sonuç ilişkisi ile açıklayan, evreni belli bir matematiksel yasalara bağlı çalışan bir makine olarak gösteren yaklaşımı bu okullardan yetişen Osmanlı aydınlarının zihninde sarsıcı ve kalıcı etki bıraktı. Şükrü Hanioglu bu durumun diğer okullardan daha önce Mekteb-i Tıbbiye'de görülmesini; pozitivismin Fransa'da aydınlar arasında etkili olduğu bir dönemde, Avrupa'dan getirilen kitaplar ve eğitimciler ile açıklar. Nitekim materyalist düşüncelere sahip birçok yazarın kitabı Türkçeye çevrilerek Osmanlı aydınlarının başucu kitabı haline gelmiştir. Hatta 19. yüzyılın başında Tıbbiye'yi ziyaret eden bir İngiliz gezgini öğrenciler arasında maddeciliğin fazla ilerlediğinden şikayet ediyordu⁷. Sonuç olarak bu okulda biyolojik materyalist ve bundan dolayı da dinin büyük ölçüde belirleyiciliğe sahip olduğu bir toplumdaki değerler sistemiyle çatışan bir aydın tipi ortaya çıkacaktır⁸. Aydın kadronun bütünüyle benimsediği pozitivism, bir yandan bilimi değer yargılarından kurtararak nesnelleştiriyor ve bilgiyi niceliksel parçacıklara dönüştürüyor; öte yandan toplumu doğal bilimlerin nesnesi haline getirirken tarihsel süreci de doğrusal bir çizgiye oturtuyordu. Açıkçası pozitivismle tanışmadan önce Osmanlı aydınlarının kafasında sistematik bir dönüşüm projesi yok iken pozitivism askeri kuşak için cazip bir kuramsal destek sağlayacaktı⁹.

Öte yandan İttihat ve Terakki'nin fikri kökenlerinin biyolojik materyalizme ilişkili olduğu ve bu ilişkinin Askeri Tıbbiye'ye dayandığı bilinen bir durumdur¹⁰. Tıbbiye'de anatomi dersleri 1841'den itibaren alınan izinle kadavra üzerinde yapılıyor, kadavra olarak Kasımpaşa Tersanesi'ndeki erkek kürek mahkûmlarının, daha sonra esir pazarında hastalanarak ölen zenci kadın ve erkek kölelerin cesetleri kullanılıyordu¹¹. Gerek Bernard gerekse Spitzer'in etkisiyle ve Sultanın emriyle, hapishanede ölenlerin cesetleri, hatta 1846 Nisan'ında iki zenci köle kadının cesetleri Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahanesi'nde teşrih edilerek anatomi ve patolojinin cesetler üzerinde öğrenilebilmesi mümkün olabilmektedir. Avusturya'dan getirilen Dr. Bernard ile birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'deki tamamen teorik olan öğretim terk edilmiş, Dr. Bernard, ve arkadaşları

5 Hülya Öztürk, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2009, s. 2.

6 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 9.

7 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, 12. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s. 61.

8 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 8.

9 Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 30.

10 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 99.

11 Nadire Berker-SelimYalçın, *Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2008, s. 39.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

tarafından poliklinik, diseksiyon, otopsi çalışmaları başlatılmıştı¹². Dahiliye ve Hariciye derslerini bizzat Dr. Bernard veriyor, ayrıca kaleme aldığı kitapları okutuyordu. Dr. Bernard görev yaptığı beş yıl içinde biri Türkçe'ye de çevrilen dört Fransızca kitap yazdı.

Bütün bunların sonucunda Tıbbiye öğrencileri kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı Allah'ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görmeye başlamışlardı¹³. Nitekim biyolojik materyalizmi dinsel dogmaları yıkarak toplumu ileri götürecek bir itici güç olarak benimsemişlerdi. Diğer yandan dinsel bilgi anlayışı ise modernliğin taşıyıcıları için geçmişe ait ve etkisinin azaltılması gereken arkaik bir varsayıma dönüşecekti. Kutsal olanın arka plana itildiği ve modern olanın ihtirasla talep edildiği bu anlam dünyası, doğal müttefik olarak pozitivist bilim ve tarih anlayışını buldu¹⁴. Nitekim söz konusu bu yaklaşım; *"Bilim her şeyin üzerindedir"*, *"Günümüz insanının bilimden başka hiç bir şeye ihtiyacı yoktur"*, *"Madde sonsuzdur"*, *"Ne kadar fosfor o kadar düşünce"*, *"İnsan dindarlaştıkça kültür ve bilgiye daha az ihtiyaç duyar"* benzeri sloganlar üretti¹⁵.

Bilim yoluyla "kainatın sırrına" vâkıf olmak Osmanlı aydınlarına "seçkinlik" konusunda bir meşruiyet sağlamaktaydı. Sosyal darwinizmden hareketle; "doğal eleme"nin toplumsal yaşama uygulanması, yönetimin elitler aracılığıyla yapılması gerektiği sonucunu çıkarıyordu¹⁶. Doktor olarak yetiştikleri için, "hayat" adını verdiğimiz süreci kimyasal, fiziksel, biyolojik değişmelere "maddi" etmenlere bağlıyorlardı¹⁷. Dolayısıyla "devlet" hasta idiye, hastayı ancak "doktor" iyileştirebilirdi. Bu arada pozitivism doğruyu teke indirgediği için Osmanlı aydınlarına inanç düzeyinde bir özgüven vermekteydi. Doğrunun tek olduğu ve bilim sayesinde kolaylıkla elde edilebildiği bir anlam dünyası içinde, Jön Türkler bu doğrunun biran önce uygulanabilmesinin çarelerini araştırmaya yöneldiler. Toplumun dönüşümünü bir süreklilik ve çizgisellik içinde tasvir eden sosyal darwinizm, Tıbbiyelilerin hemen dikkatini çekerek yakından izlenmiştir. Dolayısıyla çizgisel bir tarih anlayışı içinde geçmişi temsil eden din olduğu varsayımı kısa süre içinde dinsel kurumlarla ve gelenekle bir mücadeleye neden olacaktır.

Diğer yandan aydınların benimsediği pozitivism, toplumu doğal bilimlerin nesnesi haline getirirken tarihsel süreci de doğrusal bir çizgiye oturtuyordu. Başka bir deyişle doğrusal bir tarih anlayışı Jön Türkler için, toplumun fiziksel bir nesne gibi algılanmasına neden oldu. Toplumsal yapıyı ve gelişmeyi basit ve şematik bir tarzda yorumladıkları ölçüde; kendilerinde, toplumu peşlerinden sürüklemeye veya toplumu dışarıdan ve tepeden değiştirme hakkı gördüler. Nitekim; bilimin din karşısındaki psikolojik üstünlüğünden beslenen aydın kadrolar, kendi doğrularını olması gereken tek doğru olarak algılayıp ardından da topluma empoze etmeye çalıştılar. Özetle 19. asırda altın çağını yaşayan "bilimcilik" yalnızca her şeye kadir bir "bilim" ideolojisinin merkezine yerleştirmekle kalmıyor, felsefe, insan davranışları ve toplumsal bilimlerin de deneysel bilimlere ait

12 Hülya Öztürk, *a.g.e.*, s. 95.

13 Şerif Mardin, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 99.

14 Etyen Mahçupyan, *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Patika Yay., İstanbul, 1998, s. 197.

15 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 41.

16 M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 16.

17 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, s. 20.

yöntemlerle yapılması gerekliliğini savunuyordu¹⁸. Mekteb-i Tıbbiye’de kök salan bu zihni yaklaşım; sosyal olaylara da pozitif bilim yöntemlerin uygulanması gerektiğine dayandı. Ancak bu şekilde toplumsal dönüşümün hızlanabileceğini ileri sürmekteydi. II. Abdülhamit yönetimine karşı örgütlü bir mücadeleye gerek duyan Tıbbiyelilerin söz konusu davranışlarının kökenini kimyada bulmaları bu bakımdan son derece ilginçtir¹⁹. Dolayısıyla Jön Türkler, toplumsal sorunlar hakkında, tamamen tabiat kanunlarını açıklayıcı modern bilim ışığında çözümler önermişler, toplumsal gelişmeleri ve sorunları adeta bir fizik problemi çözercesine kesin kurallara bağlı biçimde halletmek iddiasında bulunmuşlardır. Toplumun akıl ve bilim yoluyla şekillendirilebileceğine olan bu inanç askeri tabiileri birer siyasi aktöre dönüştürecektir. Askeri Tıbbiye’deki hareketin Mülkiye’dekinin aksine ihtilalci bir nitelik kazandığını vurgulayan Şerif Mardin, entelektüel derinliğin Mülkiye öğrencilerinde daha fazla hissedilmesine rağmen harekete geçme konusunda askerlerin daha kararlı, daha cesur ve daha atak davrandıklarını söylemektedir. Askeri öğrencilerin zaafı ise vatan konusundaki heyecanlarının pek fazla bilgiyle özellikle de sosyal konular hakkındaki bilgiyle desteklenmemesiydi²⁰.

B. BİR “İÇTİMAİ TABİP” ÖRNEĞİ OLARAK ABDULLAH CEVDET

“Devletin ve toplumun kurtuluşunu” halkı eğitmekte arayan, pozitivist aydınlanmacılığın öncü figürü, Kuleli Askeri Tıbbiye ve Mekteb-i Tıbbiye’den mezun olan Abdullah Cevdet, 1889’da Tıbbiye öğrencisi iken İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşit ve Hikmet Emin ile birlikte daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan İttihat-ı Osmanî Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer alır. 1889’da Askeri Tıbbiye’nin birinci sınıfına başlamış, o tarihten itibaren zihnini meşgul eden sorunlardan biri olan “*modern fikirleri ve terakki fikrini Müslüman ruhuna sokmanın*” çarelerini aramıştır. Siyasi fikirleri yüzünden daha öğrenciyken birçok kez tutuklanıp ceza olsa da affa uğrayıp tekrar Tıbbiye’ye dönüp öğrenimini sürdürmüştür. Mezun olduktan sonra Diyarbakır’da doktorluk yapan Abdullah Cevdet, buradaki görevinin bitiminde birinci ordunun Adapazarı taburunda doktor olarak çalışmaya başlar. Ancak kısa bir süre sonra otuz üç arkadaşı ile birlikte göz altına alınır, bir süre tutuklu kaldıktan sonra 21 Aralık 1895 tarihinde Trablusgarp’a sürülür. Trablusgarp’ta ise bir buçuk yıl sonra bir hafiyenin jurnali üzerine Vali Namık Efendi’nin emriyle tutuklanır, dört aylık bir hapis döneminden sonra ise serbest bırakılır. Ancak Süleyman Kadara isimli bir doktorun şikâyeti üzerine Fizan’a sürülmesine karar verildiğinden Abdullah Cevdet çareyi Fransızların yönetimi altında olan Tunus’a kaçmakta bulur, ardından birçok Jön-Türk’ün yaptığı gibi Avrupa’ya geçer. Cenevre’de İshak Sukuti, Tunalı Hilmi ile birlikte Osmanlı adında bir dergi çıkarır. Ardından da Cenevre’de materyalist ve Batıcı değerleri esas alan 1904 ile 1932 tarihleri arasında toplam 358 sayı çıkacak olan İçtihat dergisini çıkarmaya başlar.

Abdullah Cevdet, Şerif Mardin’in altını çizdiği gibi Jön Türkler arasında fikir çizgisi en belirgin bir şekilde ortaya çıkabilmiş bir şahıstır. Daha da ötesi Abdullah Cevdet,

18 Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 15.

19 “Kimya okuyoruz, hattâ hasis bir cismin diğer bir hasis cisim ile ittihadından hararetler, kuvvetler, elektrikler husule geldiğini görüyoruz. Bu iki madde-i hasise birleşince dürlü hevâsı haiz kıymetli bir cisme tebdil ediveriyor. Birleşelim müdhiş bir kuvvet meydana gelir. Sonra hücûm edelim. İstibdad kalesinin bize karşı kurulmuş olan bu burcunu biz elimizle yıkalım...” Rıza Nur’dan aktaran M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 12.

20 Şerif Mardin, s. 62.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

“materyalist-organisist-Darvinist” Batı düşüncesinin Osmanlı aydınları üzerine olan etkilerini somutlaştıran bir figürdür²¹. Bunun yanında Batı'nın anlaşılması için kültürüne aşına olunmasının gerekliliğini savunan, ayrıca ansiklopedist gelenek içinde anılan ve Batılılaşmanın ancak insanın bilgisinin artmasıyla mümkün olabileceğine inanan bir Osmanlı aydınıdır²². Kuşağının temsilcisi olan Abdullah Cevdet; Batılılaşmış aydınların mevcudiyetini toplumsal bir dönüşüm için gerekli görmektedir. Daha açık bir ifadeyle, toplum Osmanlı aydını için dönüştürülmesi, ilerletilmesi mümkün bir organizmadır. Bu da empirisist bilgi kavramının organik toplum düşüncesiyle bütünleşmesidir²³.

Tıbbiye öğrencileri; aldıkları eğitimin etkisiyle yalnızca gözlem ve ispat yöntemi ile çalışan disiplinleri gerçek bilim olarak kabul etmekteydi. İncanın belirleyici olduğu geleneksel bir toplumda eğitim sürecinde önlerine çıkan pozitivist metinlerden hareketle dinin toplumsal ilerlemenin önünde engel olduğu kanaatine varıyorlardı. Genç doktorların “Systeme de la Nature” de en çok ruhun ölmezliği incanın olanaksızlığını, matematiksel işlemlerle kanıtlanmasına ilgi duymalarının, Abdullah Cevdet'in, toplumsal olayları benzer bir yöntem ve kesinlikle açıklamak ve sınıflamak iddiasında olan Gustave Le Bon'a hayran olmasının nedeni de buydu²⁴. Abdullah Cevdet'i en çok etkileyen 1901'den itibaren kitaplarını çevirmeye başladığı, 1905 ise tanışma fırsatı bulduğu ve aynı zamanda doktor olan Fransız sosyolog Gustave Le Bon idi. Bu düşünürden etkilenmesinin nedeni Le Bon'un toplumsal olayları matematiksel bir netlik ve kesinlikle açıklıyor olmasıydı²⁵. Le Bon halkın aslında hiçbir şekilde toplu olarak toplumla ilgili konularda doğru kararları bulamayacağına inanıyor ve bu görevi tıpkı Abdullah Cevdet'in düşündüğü gibi biyolojik bir seçkin ya da seçkinler grubunun yerine getirebileceğine inanıyordu. Ayrıca genç bir Tıbbiye öğrencisi iken İbrahim Temo'nun önerisiyle okuduğu Felix Isnard'ın *Spiritualisme et Matérialime* adlı eserinden oldukça etkilenmiştir²⁶.

Biyolojik materyalizmi, dinsel dogmaları yıkarak toplumu ileri götürecek bir itici güç olarak benimseyen Tıbbiyeliler siyasal sistemden en çok rahatsız olanlardı. Biyolojik anlamda materyalizmin toplumun gelişmesi yolunda itici bir rol oynaması yolundaki düşünceleri konusunda Abdullah Cevdet'i en çok etkileyen ise *Vogt ve Moleschott* ile Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* kitabı olmuştu²⁷. Şükrü Hanioğlu'na göre Abdullah Cevdet; Büchner'in dinî dogmalara karşı açtığı savaşta oynadığı rolü bir Doğu-İslâm toplumunda oynamak isteyen bir aydın olarak nitelendirilebilirdi²⁸. Materyalist düşüncesinin önderi kabul edilen Ludwig Büchner, doktor olarak yetişmiş bir Alman düşünürüydü. Biyoloji başta olmak üzere diğer müspet bilimlerin ortaya koydukları sonuçlar bizi materyalist dünya görüşüne götürmekteydi. Büchner'in bu felsefi tutumu Almanya'da dini dogmaya karşı açılan mücadelede kullanılıyordu. Şerif Mardin, Abdullah Cevdet'in

21 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., 18. Baskı, İstanbul, 2012, s. 19.

22 Kerem Ünivâr, “Abdullah Cevdet”, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 99.

23 Hasan Bülent Kahraman, *a.g.e.*, s. 30.

24 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 12.

25 M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 165.

26 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013, s. 246.

27 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 14.

28 M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 15.

hayatına bakıldığında onun Osmanlı İmparatorluğu'nda Büchner'in Almanya'daki işlevine çok benzeyen bir işlev icra ettiğini söylemektedir²⁹.

Abdullah Cevdet örneğinde de olduğu gibi doktor olarak yetiştikleri için "hayat" adı verilen süreci, kimyasal, fiziksel, biyolojik değişmelere, "maddi" etmenlere bağlıyorlardı. Abdullah Cevdet için "*hayat taazzuv ve tenasül ile muttasıf alama-tı kimyeviye ve fizikiyeden ibaret*" idi³⁰. Dolayısıyla geldikleri nokta, doktor-hasta ilişkisinden hareketle, devlet hasta ise ancak devlet adamı hastayı iyileştirebilirdi, Jön-Türkler bu açıdan "içtimai tabip" rolüne bürünecekti³¹. Başka bir deyişle Tıbbiye'de aldığı eğitimin etkisiyle toplumsal ve politik sorunları, bir hastayı tedavi eder gibi ele alınabileceklerine inanmaktadır. Dolayısıyla fenin ve bilimin çözemeyeceği sorun yoktur.

Abdullah Cevdet'e göre; halka okuma-yazma öğretilmeli böylece Batı'nın büyük yazarlarının eserlerinin okuma zevki aşılmalıydı, bundan dolayı da öncelikle bu yazarların eserleri bir şekilde çevrilmeliydi. Bu doğrultuda daha çok istibdatla mücadele, hürriyet ve insanlık fikirlerini içeren Batı ve Doğu edebiyatının klasiklerinden çeviriler gerçekleştirir. Bunların yanında İslamiyet'e ve dini geleneklere yönelik yaptığı çeviriler ise tepki çekmiştir. Özellikle Dr. Dozy'nin İslamiyet Tarihi adlı eserinden yaptığı çeviriler Sebülürreşad'da devamlı olarak tenkit edilmesine yol açmıştır. Abdullah Cevdet'in çevirileri arasında Gustave Le Bon'a ayrı bir paragraf açmak gerekir. Zihin dünyasında önemli bir tesir bırakan Le Bon'un fikirlerini İctihat'ta kaleme aldığı özellikle de sosyal reformlara ait olanları birçok yazısında kullanmıştır. Kısaca Cevdet; Le Bon'a ait yaklaşımları Türkiye'nin o günkü sosyal meselelerine tatbik etmektedir³². Le Bon'un Osmanlı aydınları tarafından pek de hakketmediği bir mertebeye yerleştirilmesi kuşkusuz büyük çoğunluğu sosyal darwinist bu kişilerin Le Bon'un toplumsal olayları çözmede kullandığı fenni metotlara duydukları hayranlıktan kaynaklanmaktaydı³³. Şükrü Hanioglu bu ilgiliyi Osmanlı aydınının, Batı düşüncesine duyduğu tüm ilgiye karşılık bu düşünce içerisindeki rafine kuramları anlayabilecek kültür seviyesine sahip olmamalarıyla açıklar³⁴. Şerif Mardin de Jön Türklerin kendi devirlerinde Avrupa'da tartışılmakta olan fikirlerin "popülerize" edilmiş şekillerinin etkisi altında kaldıklarını ve büyük teorisyenlerle halk arasında aracı rolünü oynayan ikinci derece düşünürlerin görüşlerini kendi fikirlerine intikal ettirdiklerini vurgulamaktadır³⁵. Jön Türklerin inandıkları fikirleri halka kabul ettirememiş olmaları derin bir şoka yol açtığı bilinen bir durumdur. Bu "şaşkınlık" kısa sürede yerini halk psikolojisini anlamaya dönük isimlere ve çalışmalara ilgi duymalarına neden olacaktır. Le Bon'a yönelik ilginin nedenlerini biraz da buralarda aramak gerekir.

Osmanlı aydınının nazarında halk hiç bir zaman önemli ve güvenilir bir güç olmamıştır. Jön Türkler, kendi beklentilerine cevap verme hususunda halkın "performansını" yeterli görmemiş olacaklar ki kısa sürede halka karşı düş kırıklığına sürüklenip, sitem, öfke ve suçlamaya başvuracaklardı. Artık anlamsız bulunan "halk" ile birlikte iş görmek

29 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, s. 234.

30 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 604.

31 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, s. 20.

32 Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 250.

33 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 403.

34 M. Şükrü Hanioglu, a.g.e., s. 403.

35 Şerif Mardin, *Jön Türkleri Siyasal Fikirleri 1895-1908*, s. 24.

fikrinin tamamen bir kenara bırakılarak, Batı'daki seçkin teorilere başvurulacaktır. İkinci olarak; din ile ilgili olarak karşılaşılan problemler, ya "pozitivizm" gibi "bilim dini" olmak iddiasındaki akımlar benimsetilerek ya da İslam dininin toplumsal içeriğinden yararlanılarak çözülmeye çalışılacaktır³⁶. Abdullah Cevdet başta olmak üzere Jön Türklerin büyük çoğunluğu bu duruma tam olarak uygun bir şekilde hareket etmişlerdir³⁷. Toplumu "yaratılacak bir elit" in yönetmesini doğal ve zorunlu gören Abdullah Cevdet bu görevin biyolojik üstünlüklere haiz olan "deha" lar grubunca yerine getirilmesinin en iyi çözüm olduğu sonucuna varır. Eğitim ise bu dehaların bulunmasını kolaylaştıracak, kabiliyetlerini geliştirecek ve halkın denetleme yeteneğini artıracak bir araç olarak kabul edilmektedir³⁸.

Öte yandan Abdullah Cevdet, Batı düşüncesine yönelik ilgi oluştururken ve uygulanacak modeli seçerken özellikle geleneksel değerlerle örtüşmesi konusunda hassasiyet duymuştur. Hatta bir noktadan sonra geleneksel değerler ve dinden toplumsal ilerleme yolunda bir araç olarak kullanılıp kullanılmayacağı hususunda çeşitli fikirler de öne sürmüştür. Hatta Abdullah Cevdet örneğinde dine yönelik yaklaşım zamanla değişmeye başlamış, dinin bir sosyal eğitim aracı olarak kullanılabilmesi kabul görmüştür. Daha da ötesi Cevdet, halkın duygularını incitmemek için İslam fıkıh bilgilerinin sözlerinden hareket ederek materyalizme varmaya çalışmıştır³⁹. Çıkarıldığı derginin adını da bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Cevdet'e göre derginin amacı "içtihat kapısını" tekrar açmaktır⁴⁰.

C. TÜRK ROMANINDA İÇTİMA TABİP TEMSİLLERİ

Roman, Türk modernleşmesinin yarattığı kimlik meselesi ve buna bağlı yaşanan tartışmalar bakımından zengin bir içerik taşımaktadır. Aslına bakılırsa Türk edebiyatı sosyal yapıdaki değişikliklere bir tepki olarak doğmuştur⁴¹. Edebiyat ve tarih biliminin kesiştiği bir eksen mevcuttur. Kemal Karpat'ın da altını çizdiği gibi, Türkiye'nin sosyal tarihini yazacak olanların ilk sağlam kaynağı şüphesiz ki edebiyat olacaktır⁴². Edebi metinlerden, Türkiye'deki modernleşme serüvenini incelemek ve anlamak açısından yeteri kadar yararlanılmadığı söylenebilir. Birçok roman yazıldığı dönemin aydınlarını, son derece güçlü karakterler olarak metne taşımıştır. Modernleşmenin yarattığı toplumsal, kültürel ve siyasal sorunları bütün ikircikli halleriyle taşıyan karakterler karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı modernleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan aydınlar; kimliğini pozitivist bir çerçeve içinde oluşturarak, kendi konumunu "Batılı", "rasyonel", "bilimsel" ve "modern" olarak tarif etmiş ve evrensel doğrunun parçası olarak sunmuştur. Bu "tipi" Türk romanında temsil eden birçok örnek mevcuttur. En etkili temsili ise Mekteb-i Tıbbiyeli doktorlar örneklemektedir. Bu bağlamda Türk modernleşmesini konu edinen birçok romanda Tıbbiyeli karakterler karşımıza çıkmaktadır. Reşat Nuri'nin *Gökyüzü* romanında ismi belirtilmeyen "Anlatıcı Doktor" Tıbbiyelidir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Bir Sürgün* adlı eserindeki Doktor Hikmet de Tıbbiyelinin genel özelliklerini taşımaktadır.

36 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 613.

37 M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 402.

38 M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 403.

39 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, s. 234.

40 Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 235.

41 Kemal Karpat, *Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Varlık Yay., Ankara, 1962, s. 10.

42 Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 10.

Samiha Ayverdi'nin *Batmayan Gün* romanındaki Doktor Kerim'i, Halide Edip Adıvar'ın *Tatarcık* romanının Hasan'ı Tıbbiye'de eğitim alan karakterlerdendir. Bunların yanında Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları* adlı eserindeki Nusret karakteri, dönemin aydının özelliklerini yansıtmaya bakımdan değerlidir. Ayrıca *Sesiz Ev* adlı eserinde Orhan Pamuk, Jön Türk geleneğinin temsilcisi Mekteb-i Tıbbiye kökenli Selahattin Darvinoğlu ismini uygun bulmuştur. Kemal Tahir'in çeşitli eserlerinde yer alan Doktor Münir ise, kendi kuşağına karşı eleştirel olabilmiş bir karakter olarak kendi döneminin olayları ile ilgili önemli analizlerde bulunur. Ayrıca Kemal Tahir romanlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yer almış Tıbbiyeli gerçek karakterlere de yer vermiştir. Mehmet Celal'in İsyân adlı eserinin kahramanı Askeri Tıbbiye'de okuyan Vedat'tır. Peyami Safa'nın *Mahşer* romanda "Tıbbiyelilerin Elebaşısı" olarak yer alan "Deli Doktor", Zeki Mesut Aslan'ın *Mustafa'nın Romanı* eserindeki Cevdet karakteri de Tıbbiyelidir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Mahur Beste* romanındaki Doktor Refik Jön Türk hareketi içinde yer almaktadır. Doktor Refik'in Jön Türk macerasının sonucu *Sahnenin Dışındakiler* ve *Huzur* romanlarında ortaya çıkar. Bunların yanında Atilla İlhan'ın *Sırtlan Payı* romanında yer alan Doktor Hayrullah Jön Türk hareketine mensup bir Tıbbiyelidir⁴³.

1. Reşat Nuri'nin "Gökyüzü" Romanındaki "Doktor"

Reşat Nuri Güntekin'in "Gökyüzü" adlı romanının adı belirtilmeyen anlatıcı kişisi altmış yaşlarında tam da yaşadığı devri yansıtan bir Tıbbiyelidir. Söz konusu kişi başlangıçta yirmili yaşlarda tıbbiye öğrencisi iken; yüksek doktor olmayı, birçok insanı ölümden kurtarmayı, hatta Avrupa'yı şaşırtacak keşifler, icatlar yapmayı tasarlarırken daha sonra bu tür amaçlar romanın kahramanına pek küçük şeyler olarak görünür. Ona göre; memlekette idare bozuktur, hürriyet yoktur, zalim padişah millete etmediğini bırakmamaktadır ve dolayısıyla Avrupa'ya karşı iki paralık itibarımız kalmıştır⁴⁴. Pozitif bilimleri toplumsal olaylara uygulama isteği ve bundan dolayı "tıp talebesinin mesleği doktorluk olduğu için siyaset nabzına el uzatmamaları iktiza eder, hâlbuki millet hasta olsa nabzını kimin eline verecek, tabiidir ki doktorların"⁴⁵ yaklaşımı dönemin Tıbbiyesinde son derece yaygındır. Bundan dolayı yaşamında artık siyasi meseleler öncelikli yer tutar ve erken yaşlardan itibaren politize olur, dönemin ruhuna uygun olarak da vatanın hizmet beklediğini düşünerek siyasetle ilgilenir. "Harap yurt benden bu kadar büyük işler beklerken benim kendi kendimi kliniklere, laboratuvarlara kapayıp sessiz sedasız bir mektep çocuğu hayati geçirmeye hakkım var mı?"⁴⁶.

Romanın kahramanı, babasını sekiz yaşında kaybettiği, annesini ise hiç tanımadığından dolayı amcası tarafından yetiştirilir. Abdülaziz döneminde Mabeyn'de çalışmış, birkaç yıl Mamuretülaziz valiliğinde bulunan, Abdülhamit döneminde ise Şura-yı Devlet azası olan amcasına, istibdat idaresine hizmet ettiği için saygı duymaz. Amcası başta politika olmak üzere, tehlikeli şeylerle uğraşmasından rahatsız olur, zarar görmemesi için sık sık tavsiyelerde bulunur. Bu durumu amcasının korkaklığına ve idraksizliğine verir⁴⁷.

43 Türk romanında İttihatçılık için bakınız. Murat Koç, *Türk Romanında İttihat Terakki (1908-2004)*, Temel yay., İstanbul, 2005.

44 Reşat Nuri Güntekin, *Gökyüzü*, 6. Baskı, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1979, s. 11.

45 Şükrü Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 22.

46 Reşat Nuri Güntekin, *a.g.e.*, s. 22.

47 *A.g.e.*, s. 12.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İctimai Tabip Geleneği

Tanrının varlığı üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı ve bu tartışmaların genellikle, biyolojik materyalistlerin zaferiyle sonuçlandığı Mekteb-i Tıbbiye'nin siyasal muhalefet merkezi olmasının temel nedeni de materyalizmi benimsemelerinden dolayı içinde yaşadıkları toplum değerleri ile korkunç bir çatışmaya düşen bir "tipi" ortaya çıkartmasıdır. Kuşkusuz bu "tipi"nin toplumu tamamen bir din-bilim çatışmasının ortaya çıkarttığı denge olarak algılamaktadır⁴⁸. Bu durumun bir yansıması olarak eserdeki doktorların tamamı Tıbbiye'deki eğitimden dolayı ateisttir, fenne karşı sarsılmaz güvenleri vardır. Romanın kahramanı doktor da, kendisinin bir dinsiz olduğunu söyler⁴⁹. Gençliğinde dünyayı gökyüzünde başka bir dünya düşünemeyecek kadar dolu bulur. "Doktor" açısından uğraşılması gereken diğer konulardan birisi de "*dünya kurulduğundan beri halledilmemiş birtakım büyük davalar, muammalar*" olarak tarif ettiği Allah, din, ruh, cennet, cehennem gibi konulardır. Bunlar sadece "*zihinleri karıştırmak, insanları ümit tereddüt, korku gibi yıpratıcı duygular içinde kıvrandırmakla kalmayıp*" milletleri, kıtaları da birbirlerine düşürmektedir.

Biyolojik materyalizmi benimseyen Tıbbiyelilerin, materyalizmin toplumda dinin yerini alabilmesi için mücadele ettiği bilinen bir durumdur. Dolayısıyla romanın kahramanı din ve dini değerlere uzaktır, onun yerine içindeki boşluğu ilimle doldurmaya çalışmaktadır. İnsanın gökyüzüyle alakasını kesmedikçe tam insan olamayacağına, gökyüzü masalları temelinden yıkılmadıkça, insanlığın kurtulmuş sayılamayacağını⁵⁰, "istiklallerin en güç elde edilirden olan" fikir istiklalinin ancak böyle kazanılacağına inanır⁵¹. Eserde doktor, "din" konusunda kendi neslinin gerçekliğini de vurgulamadan geçemez. Çocukken alınan kuvvetli bir din terbiyesi, ardından on beş yirmi yaş arasında baş gösteren bir "şüphe hastalığı ve sonunda çöküp giden çocukluğun kat kat kökleri, cennet, cehennemleri, melek ve peygamberleri, *bizim neslin birçok çocuklarının müşterek hikâyesi*"⁵². Bu arada Mekteb-i Tıbbiye'de öğrencilerin zihin dünyasını şekillendiren eserlerden de söz edilir. Hatta bu eserlerin çok da anlaşılmadan okunduğu vurgulanır: "*Mekteb-i Tıbbiye'de bir yandan Testü'nün teşrihini, Gano'nun fizğini ezberlemekten, öbür yandan karmakarışık bir surette Volter'i, Ogüst Kont'u, o zaman piyasasında büyük sürümü olan Bühner'i anladım sanarak okuyordum*"⁵³.

Okula yapılan bir baskında dolabında bulunan yayınlar ve yayınların kenarına yazdığı notlardan dolayı, Hasanpaşa Karakoluna götürülür. Karakolda geçirdiği zaman daha sonra kendisi için övünme nedeni olacak ve politik kimliğini güçlendirecektir. Amcasının bütün çabalarına rağmen Trablusgarp'a sürgün edilmekten kurtulamaz. Burada dört yılını geçiren doktor, eski ideallerini, geleceğe dair ümitlerini kaybederek hayat karşısında pasif bir seyirci tavrı alır. Burada daha kötü koşullara sahip olduğu söylenen Fizan'a sürgün gitmemek için fazla sesini çıkarmaz. Daha da ilginç bir Tıbbiye öğrencisi olarak, etrafının telkinleriyle, İstanbul'da gerçekten politika yaptığına, rejime muhalif

48 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 46

49 Reşat Nuri Güntekin, *a.g.e.*, s. 23.

50 *A.g.e.*, s. 46.

51 *A.g.e.*, s. 33.

52 *A.g.e.*, s. 46.

53 Reşat Nuri Güntekin, *a.g.e.*, s. 12.

olduğuna zamanla kendini inandırır⁵⁴. Bundan sonrası için artık doktorluğa yer yoktur, siyaset yapmaktan başka çaresi olmadığını düşünür. Ahmet Rıza'nın çıkardığı Meşveret gazetesinin acenteliğini üstlenir⁵⁵. Parasız kalan bir arkadaşı Halil'in oyununa gelir, Fizan'a sürgün gidebileceği korkusuyla Paris'e Jön Türklerin yanına kaçmaya karar verir⁵⁶. Paris'te amcasının gönderdiği para ile Trablusgarp'ta olduğu gibi rahat bir hayat sürer⁵⁷.

Bu arada Paris'te Jön Türklerin lideri konumundaki Ahmet Rıza ve arkadaşları ile irtibata geçer, genellikle aynı fikirde olduğu bu kişilerle din konusunda ayrışır. Meşrutiyet'ten sonra uygulanacak idare konusunda Jön Türklerden farklı düşünür. Meşrutiyet'ten sonra yetki tekrar Şeyhülislam'a verilecekse, inkılap yapmanın gereksiz olduğunu savunur. Hatta Damat Mahmut Paşa'nın kabri başında "Yasin" okunmasını doğru bulmaz⁵⁸.

"Ahmet Rıza ve arkadaşlarıyla benim aramda uzlaşmış bir ihtilaf vardı. Onlar oportünistti. Aralarındaki kafa farklarına göre başka türlü olmalarına da imkan yoktu. Onlar Şura-yi Ümmet'in başına 've emrühüm şura' hadisini yazmışlar, gazeteyi 'Sancağ-ı Şerif'e çevirmişlerdi. Ben dinsizdim. 'Neler yapmalıyız' yazarken model olarak yalnız laik Fransa'yı alıyordum... İnkılap yap; memlekette yeni bir idare et. Sonra en küçük bir ilerleme adımı atacağın zaman 'Şeyhülislamı acaba nasıl kandırsak?', 'Softalar acaba ne derler?' diye düşün... Medreseler, imaretler işlesin. Sözümona yeni mekteplerde çocuklar Havva anamızın Hazret-i Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını, yeryüzünde ilk gemiyi Nuh Peygamberin yaptığını öğretsinler. En sade bir fen meselesinden büyük bir suç işler gibi korka korka bahset! Buna inkılap değil maskaralık, adam aldatmaca derler"⁵⁹. Doktor bu noktada en çok Abdullah Cevdet ile anlaştığını şu cümlelerle ifade eder: "O da benim gibi her telden çalan bol ve karışık malumatlı, ilme ve nazariyeye çok inanmış bir ate idi"⁶⁰.

Uzun süren ayrılıktan sonra Meşrutiyet'in ilanı ile memlekete döner. Memleketi kurtardıklarını düşünürken, her köşede yeni kurtarıcılarının türediğini, nutuklar, çalgıcılar, renk renk gazetelerle bir kör dövüşünün başladığını görür. Herkes hürriyet havarisi kesilmiştir. O da kendisine göre bir parti kurmayı hayal eder. İlim akademisi gibi hep seçme âlimlerden, filozoflardan oluşacak içinde "cahil, aptal, küstah, mazisi bozuk, karakteri zayıf adam" bulunmayacaktır⁶¹. İstanbul'da Ahmet Rıza kendisine gazetecilik önerir, ancak söz ile ifade ettiği düşüncelerini yazıya dökmekte sıkıntı yaşar. Bir konuyu gelişi güzel yazmak yerine sebeplerine inen, derin tahliller içeren şekilde ele alır. Yazılarının canlı politika makalelerinden ziyade siyasi felsefe derslerine benzediğini görür. Arkadaşlarının bile yazılarını bütünüyle okumadıkları, kendi fırkasına yönelik dile getirdiği eleştirilerinin bile farkına varmadıklarını anlar⁶². Dolayısıyla bir süre sonra gazetesi batır, Ahmet Rıza bu kez onu yakın bir sancağa mutasarrıf olarak atar. Zekâsına, derinliğine ve bilgisine herkes hayran kalmasına rağmen gündelik muamelelerde başarısız olur. Memurların en

54 "...Abdülhamit'in haksız yere zülüm ettiği, hayatını, istikbalini kırdığı insanlardan biri benim. 'Padişahım çok yaşa' çağırarak değilim ya... elbette biraz söylenecektim...", Reşat Nuri Güntekin, a.g.e., s. 16.

55 A.g.e., s. 18.

56 Reşat Nuri Güntekin, a.g.e., s. 20.

57 A.g.e., s. 21.

58 A.g.e., s. 24.

59 A.g.e., s. 23.

60 A.g.e., s. 24.

61 A.g.e., s. 25.

62 A.g.e., s. 27-28.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

kötüsü bile ondan daha fazla kanun, usul ve nizam bilmektedir. Bir de ahalinin yağmur duasına çıkma isteğine karşı çıkınca, halkla arasında bir kavga başlar. Valinin kendisini uyarması üzerine istifa ederek İstanbul'a döner⁶³. Sırada Ahmet Rıza tarafından kendisine teklif edilen Darülfünun müderrisliği vardır, memleketteki kargaşanın sebebini hakiki fikir adamlarının azlığına, Darülfünun'da kuvvetli adamların yetiştirilememesinde bulunca bir ara teklifi kabul eder gibi olur. Ancak doktorluk yarım kaldığı, fizik ve kimyada yeterli olmadığı için kendini hiçbir sahanın mütehassısı olarak görmez. Ciltlerle kitap okumasına rağmen Vandée isyanını günü gününe bilir ancak doğru dürüst Osmanlı tarihini bilmez. Bunun üzerine görevi kabul edemeyeceğini Ahmet Rıza'ya bildirir⁶⁴.

Sonunda memlekete yaptığı hizmetlerin nerdeyse yok hükmünde olduğunu anladığında 40 yıllık hayatının hikayesini "iflas ve rezalet" olarak tanımlar. Buna karşılık tek bir tesellisi vardır: *"Ben, daima bir hür fikir havarisi oldum. İlim denen şeye daima bir köle sadakatiyle inandım ve bağlı kaldım. Gökyüzü masalları temelinden yıkılmadıkça insanlığın kurtulmuş sayılamayacağını, istikbalin en güç elde ediliri olan fikir istiklalinin ancak böyle kazanılacağını daima yüksek sesle söyledim"*⁶⁵.

Diğer yandan doktor ömrü boyunca büyük emeller peşinde koştuğu için bu durumun bir aile kurmasını da engellediğini bir gün yolda yürürken evden gelen bir ninni sesi duyduğunda anlar. Bundan dolayı yaşadığı sıkıntıları aşmak için anne ve babasını küçük yaşta kaybeden büyük halasının torunu Sevim'i evlatlık edinir. Bir süre sonra Sevim'in doktorların tedavi edemediği bir beyin hastalığına tutulması Doktor'u ellisinden sonra inanma ihtiyacına sokar. Bir akşam ezanı vakti eski mahallesi Fatih'te bir caminin yanından geçerken caminin içine girme ihtiyacı duyar ve durumu kendi açısından "iflas" olarak açıklar.

*"Fen bir şey vadedemiyordu. Çaresizlik karşısında ben de ötekiler gibi gözlerimi yavaş yavaş gökyüzüne çevirmeye, Sevim'in hastalığı için ondan bir şeyler beklemeye başlamıştım. Bunu kabul ettiğim dakikadan itibaren yağmur duasına çıkanlar, bir kibritle üç sigara yakmaktan korkanlar, hastalarını üfürükçüye götürülenlerle aramda hiçbir fark kalmıyordu. Kendini bir hakikat ve hür fikir havarisi sanan bir insan için sanırım ki bundan feci iflas rezalet olamayacaktı"*⁶⁶.

Sonuçta "fen yoluyla" bir çare bulamadığından Sevim'in tütsülenmesine razı olur, daha ötesi Sevim tütsülendikten sonra iyileşir⁶⁷. Bütün bu olaylardan sonra romanın kahramanı kendisini manevi bakımdan ölmüş bulur.

"Bütün hayatında bir hür fikir havarisi olduğunu söylemekle öğün; insanlığın ve memleketin bütün istikbalini masal ve hurafeye karşı kazacağı istikbalden bekle, inananları zaafı itham et; göğe el açan biçareleri ayıpla kendini vehimden kurtulmuş insanın en mükemmel modeli olarak ileri sür, sonra da günün birinde bir çocuğun anlaşılmasız hastalığı

63 A.g.e., s. 29.

64 A.g.e., s. 31-33.

65 A.g.e., s. 34.

66 A.g.e., s. 226.

67 A.g.e., s. 235.

*karşısında ne yapacağını şaşır, Afrikalı bacılara tütsü yaktırmaya, putperest düğünü yaptırmaya kalk*⁶⁸.

Bir başka doktor arkadaşının, benzer bir olay yaşadığını, ümitsizlik anlarında insanın muvazenesini yitirdiğini, fakat felaketten sonra yine eski haline döndüğünü söylemesi Doktor'u bir nebze sükûnete taşır⁶⁹. Nitekim Sevim'in rahatsızlığı sırasında kendini şüpheye düşüren garip olaylara mantıklı cevaplar bulur, eski haline döner. Bir ara geçirmiş olduğu buhranı, tabii görmeye başlar, bu durumu ihtiyarlığına bağlar. İhtiyarlık zamanında insan kuvvetten düşüp damarlar sertleşince fikirleri titreyip bulanmakta, yani ikinci çocukluk başlamaktadır. Doktor'a göre; işte o zaman gökyüzü bizi tekrar kendine doğru çekmeye, kulağımıza gizli seslerini duyurmaya ve ezeli masalıyla, vehimleriyle, boş ümitleriyle bizi büyük uykuya hazırlamaya başlamaktadır⁷⁰.

2. Orhan Pamuk'un Romanlarında İçtimai Tabip Temsilleri

a. Sessiz Ev ve Selahattin Darvinoğlu

Sessiz Ev'in ana karakterlerinden biri Mekteb-i tıbbiye mezunu bir doktordur. Orhan Pamuk'un karakterine Darvinoğlu soyadının uygun görmesi üzerinde durmayı gerektirecek niteliktedir. Darwinizm Tıbbiyeliler aracılığıyla Türk aydınları arasında hızla yayılmıştır. Biyolojik materyalistlerin, Tıbbiye'ye giren dindar öğrencilere; inançlarını değiştirmek için ilk elde Darwin'in kitaplarını okutma yoluna gittikleri bilinen bir durumdur⁷¹. Aydınlanma insan aklını öne çıkartarak, Osmanlı toplumunun temel ideolojisi olan dini, akıldışı ilan etmiş, çeşitli dinlerin içerdiği dogmaları birer hurafe, mucizeleri ise cahil insanları kandırmak üzere icat edilmiş "uyduruk hikâyeler" olarak görmüştür. Osmanlı aydınları benimsedikleri zihniyetin etkisiyle Osmanlı'daki cemaatsel yapıya ve dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisine karşı çıktılar, bu pozisyonlarını bilimsellik iddiasına dayandırdılar ve programlarını hayata geçirmek üzere giderek daha otoriter yöntemleri benimsediler⁷². Böylece jakobenizme giden bir sürecin zihinsel temelleri oluştu.

Selahattin Darvinoğlu Jön Türkler iktidara geldikleri dönemde bile dışarda kalan ve muhalif kimliğinin hedefine İttihatçı yönetimi koyan bir Osmanlı aydınıdır. Diğer roman karakterleri gibi Selahattin Darvinoğlu da siyasi görüşleri yüzünden sürgüne gönderilir, ancak bu sefer sürgün kararını veren ise İttihat ve Terakki'nin önemli ismi Talat Paşa'dır. "*Artık İstanbul'da oturmayacağız Fatma, bugün beni Talat Paşa çağırdı ve böyle dedi: Doktor Selahattin, sen İstanbul'da oturmayacaksın ve siyasetle uğraşmayacaksın... bizimle çok uğraştın, partiye atıp tuttun...*"⁷³.

Aklın egemenliğinin yaşandığı bir dünyada bazı insanlar kendilerini, "büyük aklın sahibi" haline getirerek diğer insanlar üzerinde hegemonya kurma yoluna gitmişlerdir. "İçtimai tabip" rolündeki Osmanlı aydınları için yapılması gereken; kitleye, kendi benimsedikleri anlayışı bir an önce kabul ettirmektir. Başka bir açıdan seçkinler ile avam arasındaki

68 A.g.e., s. 240.

69 A.g.e., s. 242.

70 A.g.e., s. 246.

71 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 51.

72 Etyen Mahçupyan, *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, s. 41.

73 Orhan Pamuk, *Sessiz Ev*, İletişim Yay., 33. Baskı, İstanbul, 2012, s. 20.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

ilişki “gerçekliğin” “batıl itikatların” yerini almasını sağlayacak bir aydınlanma olarak görülmüştür. Bu ilişkide aydınlatıcılar modernliği kendi tekellerine alıyorlar aydınlatmayı bir görev ve misyon olarak görüyorlardı⁷⁴.

Bu doğrultuda Darwin gibi bir bilim adamı olmayı hayal eden Doktor Selahattin bütün ömrünü bir ansiklopedi yazmaya adanmıştı. Bu işe girişmesinin nedeni ise beyinlerin içindeki “boş inançlar ve yalanlar” temizlenmedikçe kurtuluşun mümkün olmadığına inanmasıdır. Dinin toplumsal alandan çıkarılması ve yerinin bilimle doldurulması Osmanlı aydınların için “toplumsal kurtuluşun” reçetesini oluşturuyordu. Askeri Tıbbiye’de tomurcuklanan yeni fikirler, ilk olarak doğal bilimlerin eğitiminin sistematik bir parçası haline gelmesinden güç aldı. Modern bilimin bulguları eski dünya kavrayışını darmadağın ederken, “madde” ön plana çıktı ve bilginin nesnesi parçalandı. İslami bilgi anlayışı modernliğinin taşıyıcıları için biran önce kurtulması gereken arkaik bir varsayıma dönüştü⁷⁵.

“Fatma, çünkü bu ansiklopediyle yapacağım inanılmaz işin yanında, İstanbul’daki ahmakların siyaset dedikleri o günlük, küçük saçmalıklar bir hiç kalır, çok daha derin ve büyük bir iş benim burada yaptığım, yüzyıllar sonra bile etkisini sürdürecektir inanılmaz bir görev... bize gereken bu; bir ansiklopedi; bütün doğal ve toplumsal bilimler, bilinirse, Allah ölecek... evet Allah yok, Fatma, bilim var artık. Allah öldü senin, budala... benim bütün görevim Doğu’ya Allah’ın olmadığını anlatmak...”⁷⁶.

Batı’da ortaya çıkan Ansiklopedizm, “kültür politikası” tezine dayanmaktaydı, bu yaklaşıma göre Osmanlı toplumu için Batılılaşmak ancak insanın bilgisini artırmakla mümkündü. Darvinoğlu’na göre köylerde da her akşam bütün köyü kahveye toplayıp bir saat hazırlamış olduğu ansiklopediden bir risale okunsa bu millet kurtulurdu⁷⁷. Allah’ın olmadığını ansiklopedisi ile kanıtladığını düşünen Doktor Selahattin bunu yayma konusunda son derece sabırsızdır. Osmanlı aydınları; materyalist fikirlerde, toplum ile kendi aralarına fark koyabilecek bir zemin bulmuşlardı. Başka bir deyişle; gidilecek yön belirli hale gelince “akıl yolu” insanların bu yöne sevk edilmesi, yani eğitilmeleri idi. Dolayısıyla herkesi bir “aydın” haline getirecek eğitim anlayışı da doğmuş oluyordu. Böylece kendini geçmişin “karanlığından” kurtulmuş olarak gören ama “aydınlık” olarak da tanımladığı referansa mahkûm etmeye hazır bir insan malzemesi üretilmişti⁷⁸.

Diğer yandan Salahattin Darvinoğlu’nda da görüleceği üzere Osmanlı aydınları için halk, devamlı olarak yönlendirilmesi gereken bir kitledir. Bilimin din karşısındaki psikolojik üstünlüğünden beslenen aydın kadrolar; kendi doğrularını olması gereken tek doğru olarak algıladılar, topluma empoze etmeye çalıştılar. Toplumsal yapıyı ve gelişmeyi basit ve şematik bir tarzda yorumladıkları ölçüde kendilerinde toplumu peşlerinden sürüklemeye veya toplumu tepeden değiştirme hakkını gördüler.

“Ben sekiz ciltlik ansiklopedimi bitirince zaten Doğu’da söylenmesi gereken bütün temel düşünceler ve sözler bir anda söylenmiş olacak: O inanılmaz düşünce boşluğunu

74 Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 46.

75 Etyen Mahçupyan, *Türkiye’de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, s. 197.

76 Orhan Pamuk, *Sessiz Ev*, s. 24,26, 68.

77 A.g.e., s. 70.

78 Etyen Mahçupyan, *Batı’da Doğu’ya Düünden Bugüne Zihniyet Yapıları ve Değişim*, Patika Yay., İstanbul, 2000, s. 101.

*bir hamlede dolduracağım, hepsi şaşkına dönecek, Galata Köprüsü'nde gazeteci çocuklar ansiklopedimi satacak, Bankalar Caddesi karışacak, Sirkeci birbirine girecek, okuyanlar arasından intihar edenler çıkacak ve asıl önemlisi halk anlayacak beni, millet anlayacak!...*⁷⁹. *Allah'ın elinden hiçbir şey gelmediğini anlayınca, her şeyin kendi ellerinde olduğunu görecekler; korkunun ve cesaretin, suçun ve cezanın, uyusukluğun ve hareketin, iyinin ve kötünün kendi ellerinde olduğunu görünce...*⁸⁰.

Bütün bunlar Selahattin Darvinoğlu örneğinde olduğu gibi Osmanlı aydınları için bilimi dinselleştiriyordu. Doğu'da *"her şeyin bilimsizlik yüzünden böyle sefil olduğunu düşünen"* Selahattin Darvinoğlu, evreni maddi bir düzen olarak görüp, tüm olayları maddi bir düzeyde ve fenni bir netlikte açıklama yoluna başvurur⁸¹. Osmanlı aydınları arasında Büchner'in etkisiyle "madde" kavramına duyulan inanç, bu bağlamda deneye dayanmayan ve deneye kanıtlanmayan hiç bir bilgiyi geçerli kılmamaktadır.

Öte yandan Selahattin Darvinoğlu yaşlandıkça ölümü düşünmeye başlar: *"Ölümü keşfettim Fatma, burada farkında değil kimse, ölümü, Doğu'da ilk defa ben keşfettim!... Allah ve cennet ve cehennem olmadığına göre, ölümden sonra yalnızca hiçbir şey var: Hiçlik, dediğimiz şey var yalnızca. Bomboş bir Hiçlik!... Hiç bir şey gibi: Allah kahretsin, aklıma geldikçe, dehşete kapılıyorum, ölmek istemiyorum, ölmek aklıma gelince isyan etmek istiyorum, Yarabbi, ne asap bozucu bir şey, durmadan sonsuzluğun karanlığına gömülürken, bunun başı ve sonu olmayacağını ve yalnızca karanlığın içinde, bir daha hiç, hiç, hiç dışarı çıkmadan ve hiçbir şey de duymadan kaybolup gideceğini bilmek: Hepimiz Hiçlik'e batacağız Fatma.. Zavallı körler! Uyuyorlar! Yataklarına girmişler; yorganlarına sarılmışlar, ahmaklıklarının huzur dolu uykusuna gömülmüşler mışıl mışıl uyuyorlar! Bütün Doğu uyuyor. Köleler! Ölümü öğretilip bu kölelikten kurtaracağım onları..."*⁸².

Sonuç olarak Selahattin Darvinoğlu toplum karşısında özneleşerek kendi konumunu *"Ölümü düşünüyorum o halde Batı'yım! Doğu'dan çıkıp gelmiş ilk Batı'yım ben, Batı olmuş ilk Doğu!"* şeklinde tarif eder⁸³.

b. Keskin Bir Politik Figür Olarak Doktor Nusret

Orhan Pamuk'un ilk romanı olan *Cevdet Bey ve Oğulları*'nda, Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş, bir ailenin üç kuşağı üzerinden anlatılmaktadır. Eserin ilk bölümünde Jön Türk geleneğine de yer verilir. Romanın kahramanı Cevdet Bey'in abisi Askeri Tıbbiye'yi yüzbaşı rütbesiyle bitiren Nusret, iki yıl Haydarpaşa Hastanesi'nde staj yapmış, sonra birkaç yıl Anadolu ve Filistin'deki askeri hastanelerde çalışmış, hırçın ve kavgacı olduğu için de oradan oraya sürülmüştür. Daha sonra İstanbul'a naklini çıkarmış, akabinde ise Haseki'de aile çevresinden buldurttuğu bir kızla evlenmiştir. İki yıl sonra eşini, karnındaki çocukla bırakarak Paris'e gider. Aile çevresine ve Cevdet Bey'e göre; bu yolculuğun nedeni evde okuduğu tuhaf dergi ve gazetelerdir. Bu dergileri ve tarihçi Murat Bey'in Fransız ihtilali'ni ballandırarak anlattığı Mizan gazetesini, Nusret'in saatlerce okuduğu söylenmektedir. Nusret'e göre ise bu yolculuğun nedeni tıp öğrenimini sürdürmek, cerrahide

79 A.g.e., s. 142.

80 A.g.e., s. 100.

81 A.g.e., s. 65.

82 A.g.e., s. 295-301.

83 A.g.e., s. 301.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

uzmanlaşmaktır. Bir tavuk keserken bile abisinin heyecanlandığını bilen Cevdet Bey, Nusret'in bu yolculuğa kabına sığamadığı için çıktığını bilmektedir. Cevdet Bey, abisinin yine kabına sığamadığı için Paris'te dört yıl kalıp döndüğünü, karısını boşadığını, içkiye başladığını, padişaha karşı geldiğini, gene Paris'e gittiğini, Jön Türkler içinde bir alkoliğin sivrilebileceği kadar sivrildiğini, parasız, işsiz ve aç kalınca da İstanbul'a döndüğünü düşünmektedir.

Cevdet Bey, abisi ile kendisini kıyasladığında: *"Benim hayatta sorumluluklarım, amaçlarım ve bir hedefim var! O ise yalnızca dik başlılık ve gürültü edip, patırtı çıkarmaktan hoşlandığı"* sonucuna varır⁸⁴. Ancak bütün bunlara rağmen Cevdet Bey, abisini bir idealin peşinden gitmesi dolayısıyla kendisinden daha üstün bulur. Devamlı olarak kardeşini küçümseyen Nusret'e göre ise Cevdet, Avrupa'dan gelen her şeye revolüsyon hariç hayrandır, hayatının tek değeri para olan bir adamdır. *"Sen revolüsyon ne demek bilir misin? Ya da ihtilal? Kanın gürül gürül aktığı giyotinli revolüsyon? Ama ne bileceksin sen böyle şeyleri, senin bildiğin ve sevdiğin tek şey var..."*⁸⁵. Cevdet'e göre abisi burayı beğenmiyor, buradaki her şeyi kötülüyor ve küçümsüyordu. Hatta bu küçümseme hali kendi meslektaşlarını da kapsamaktadır. Cevdet Bey, hasta olan abisi için bir doktor getirir, Nusret'in kendisini muayeneye gelen doktora söyledikleri, meslektaşlarına ve okuluna bakışını yansıtmaları açısından ilginçtir. Nusret'e göre, *"Mülki tıbbiyeden de, askeri tıbbiyeden de çıkanların akıllısı ihtilalci, aptalı doktor olurdu"*⁸⁶.

Cevdet Bey kendisi gibi tüccar olan Fuat Bey'le yakındı, ikisinin de tüccar olması bu yakınlaşmayı anlamlı hale getiriyordu. İkisi de bekârdı, ikisi de nalburiye işiyle uğraşıyordu. Ayrıca Fuat Bey farklı olarak ticaret gelenekleri olan bir aileden, Müslümanlığa dönen Selanikli bir Yahudi ailesinden geliyordu, masondu ve Selanik'te geniş bir çevresi vardı. Fuat Bey ile dostluk, Cevdet Bey'e içine bir türlü giremediği, İstanbul'un zengin ve ayrıcalıklı kişilerinin toplumsal hayatını, kenarında köşesinde dolaşıp durduğu seçkinler çevresini tanımak ve bu çevreye sokulmak fırsatını verdiği için faydalı ve öğreticiydi. Fuat Bey, abisinin Jön Türk olmasından dolayı Cevdet Bey'in iftihar etmesi, onu anlaması gerektiğini söylemekteydi. Fuat Bey'e göre, islahat ve hürriyet memlekete çok şey kazandıracak, para ve aile sahibi olmak, islahattan sonra oluşacak hür ortamda daha da anlam kazanacaktı⁸⁷.

Cevdet Bey'in kayınpederi olacak Şükrü Paşa, Ali Suavi olayı hakkında söylediği sözlerin Padişah'ta uyandırdığı şüphe yüzünden Evkaf Nazırlığı görevinden alınmış, 27 yıl boyunca Erzurum ve Konya'da valilik, Paris'te sefirlik yapmıştır. İlginç olan ise paşanın Askeri Tıbbiye'de okuyan küçük oğlu da Jön Türk taraftarıdır. Evde okuldan arkadaşlarıyla yaptıkları toplantılarda politik konulara değinirler. Şükrü Paşa bu toplantıları saraya rapor ederek şüphe uyandırmasını önler. *"Genç çocuklar, ateşliler, heyecanlılar, anlayışla karşılamak lazım. Ama herkes öyle karşılar mı? Bizim oğlan saftır, öyle kötülük, fesat bilmez. Ama bunu kimler takdir edecek? Ben de başına bir şey gelmesin, yanlış anlaşılmasın diye saraya yazar dururum, bildiririm"*⁸⁸.

84 Orhan Pamuk, *Cevdet Bey ve Oğulları*, 14. Baskı, İletişim yay., İstanbul, 2000, s. 23-24.

85 A.g.e., s. 28.

86 A.g.e., s. 32.

87 A.g.e., s. 43-44.

88 A.g.e., s. 54.

Osmanlı modernleşme süreci; acil çözümler, daha hızlı ve organize hareket etmeyi gerektirdiği ölçüde süreç içinde askeriyenin önemi artmıştı⁸⁹. Dolayısıyla eğitim anlayışının da etkisiyle devleti kurtarma ve yeni bir toplum yaratma misyonu askeri bürokrasinin eline geçti. Ancak Mekteb-i Tıbbiye kökenli Nusret'e göre, cemiyetin Selanik kolunda faaliyet gösteren askerlerin ihtilalde payının olması mümkün değildi. *"Onlar hiçbir şey yapamazlar... Onların Paris ile hiçbir ilişkisi yoktur. Onlar bir düşüncesi, doğru dürüst bir kararı olmayan cahiller topluluğu. Onlarla bir şey olmaz. Onlar padişaha değil, Abdülhamit'e karşı. Maaşlarını az bulan askerler... benim olan bir avuç insanın dışında herkes Abdülhamit'e karşı, ama kimse padişahlığı düşünmüyor bile. Üstelik Abdülhamit kesenin ucunu gösterse, koltuklara buyur etse, Meclis'i açar gibi yapsa, hepsi koşa koşa gelirler... Koskoca Mizancı Murat süklüm püklüm geri döndü. Bu kararsız ne istediğini bilmeyen askerler mi başaracak? Onlarla hiçbir şey olmaz!"*⁹⁰.

Nusret, oğlu Ziya'yı Cevdet Bey'in yanına almasını istemekte, annesinin ya da Haseki'ye Zeynep teyzenin yanına dönerse onların yanında aptalın teki olup çıkacağını düşünmektedir: *"Onlar gibi uyuz, hareketsiz, azla yetinen uyusuk bir insan olacak... Senin yanında yaşasın. İstedğim bu... (Zeynep teyze) kendi saçma inançlarının, uyusukluğunu, o zavallı dünyasını ona aşılacaktır! Hayır, ben oğlumun öyle yetişmesini istemiyorum. Ben oğlumun... Köyde annesinin yanında kalırsa onlar gibi Allaha inanır, olmadık yalanları doğru sanır, herkes gibi uyusuk biri olur, dünyayı anlamaz. Zaten şimdiden onu kendilerine benzetmişler! Sabah bana cennetten, meleklerden, cadılardan bahsetti. Bunlara inanıyor... Ben oğlumun böyle olmasını istemiyorum, anlıyor musun Cevdet? Oğlum yalanlara inanmasın. Oğlum aklın ışığına, kendine inansın... Aklın aydınlığı... Ben ona boş yere Ziya demedim. Ben aydınlık, ziya, ışık deyince, senin aklında paranın pırlıtlısından başka bir şey canlanmıyor. Ama böyle olması, paradan başka bir şeye değer vermemen iyi. Bu seni akılcı yapıyor. Anlamıyorsun. Ama söz verdin. Oğlumun bir tüccarın evinde yetişmesini işte bunun için istiyorum. Bir tüccarın evinde, hele senin gibi sıfırdan başlayan bir tüccarın evinde her şey hesaba kitaba dayanır. Hesap kitap olduğu yerde akıl vardır, korku değil..."*⁹¹. Böylece Cevdet'e bakarak oğlu bireyci olmayı öğrenecek, kulluk etmeden yaşanabileceğini, Haseki'de öğrendiklerinin yalan olduğunu, bütün din ve Allah sözlerinin çirkinliği gizlemeye ve beslemeye yaradığını öğrenecekti. Nusret, annesinin oğlunu aptal etmesinden korkuyordu. *"Zaten anası da öyleydi. Avrupa'da kadınlar seçme hakkı istiyorlar, eşitlik istiyorlar, ne dersin? diye sorardım. Siz bilirsiniz efendim, derdi. Ben de onu evine yolladım!"*⁹².

Nusret, Cevdet Bey'e Prens Sabahattin'in adını hiç duydun mu diye sorarak şunları ekler: *"O da bir Jön Türk sayılır. Bütün prensler gibi aptalın tekidir, ama bir düşüncesi var... ya da herkesin yaptığı gibi başkasından aşırıldığı bir düşüncesi var ki doğru buluyorum".* Nusret'in aktardığına göre, İngilizlerin üstünlüğünü, orada bireylerin insanların daha özgür olmasında aramak lazımdı. İşte bizde bu yoktu. Bizde öyle aklını kullanan, girişken insan yoktu. Bizde herkes köle, herkes boyun eğmek, toplumun içinde erimek, korkmak için yetiştiriliyordu. Eğitim dedikleri şey hocanın dayağı, anne ile teyzenin saçma tehditleri. Din, korku, karanlık düşünceler, ezberlenmiş şeylerdi. Sonunda boyun eğmekten başka bir şey

89 Etyen Mahçupyan, *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, s. 121.

90 Orhan Pamuk, *Cevdet Bey ve Oğulları*, s. 73.

91 A.g.e., s. 76.

92 A.g.e., s. 82.

öğrenmiyorlardı. Kimse kendi çabasıyla, topluma karşı çıkarak yükselmiyor, herkes boyun eğerek, birisinin himayesine girerek, kulluk ederek yükseliyordu. Kimse kendi hesabına düşünmüyor, düşünürse korkuyor, herkes olsa olsa kendi hesabına kulluk ediyordu. Nusret, kanlı bir ihtilal beklemektedir. *“Ben size bir revolüsyon anlatmak istiyorum. Burada gereken şey o! Kanlı bir ihtilal! Giyotinler nereye kurulacak? Sultanahmet Meydanı'na giyotinler günlerce şakır şukur çalışacak. Padişahların, sultanların, prenslerin, paşaların ve bütün paşa soylarının ve onlara yaltaklananların kanı gürül gürül akacak. Kan seli Sirkeci'den dökülecek... Ama biliyorum bunlar olmayacak, ne yazık! Bunlar yapamazlar...*”⁹³.

Nusret, Tevfik Fikret ile görüşmüş, fakat onda beklediği ihtilalci şair hüviyetini bulamamıştır. Nusret görüşmesinde Tevfik Fikret'e şiirlerine hayran olduğunu, yeni Namık Kemal olduğunu söyler. Avrupa'daki ihtilalcilerin durumunu, mücadelenin güçlendirilmesi için neler yapılması gerektiğini anlatır. Fikret ise ona Avrupa'dan niye döndüğünü sorar, aslında başlangıçta onu polis zannetmiştir. Daha sonra Nusret'e evini gezdirir, gururla planını kendi çizdiğini söyler, yaptığı resimleri gösterir. Nusret'e göre ise, bir ihtilalci şairin resim yapması anlaşılır gibi değildir. *“Evet, bir ihtilalci şair her şeyi bırakıyor, resim yapıyor. Resimler: dökülen yapraklar, bir sonbahar manzarası. Bir tabak içinde meyveler var. İki elmayla bir portakalı bir tabağa koymuş, resmini yapmış. Bir ihtilalci bunu yapar mı? Bir ihtilalci şair bütün gün tabağa koyduğu bir portakalla iki elmaya bakıp gördüğünü çizmek için uğraşır mı? Bir ihtilalci öteki ihtilalciye bunları mı gösterir? Ona dedim ki: ‘bunları niye yapıyorsun? Daha çok şiir yaz. Bağır haykır herkes seni işitsin! Bağır ey ahali kalkın, uyanın uyanın. Yıkılsın istibdat!’”*⁹⁴.

İyileşerek tekrar Paris'e gitmeyi düşünür, çünkü bir Avrupalıyla konuşmak büyük bir zevktir, Nusret için. Gerçek Avrupalılar ise, Voltaire, Rousseau, Danton gibi isimlerdir. Hatta iyileşerek tekrar Jön Türklerle çalışmak isteyen Nusret, Meşrutiyet'in ilanından üç yıl önce ölür.

3. Yakup Kadri'nin “Bir Sürgün”ü Doktor Hikmet

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Bir Sürgün* adlı romanının kahramanı da Mekteb-i Tıbbiye mezunudur. Romanın başkişisi olan Doktor Hikmet'in İzmir'den Paris'e kaçması siyasî bir kaçıştan öte kafasında cennetleştirdiği Batı'ya ulaşma çabasıdır. Bu açıdan bir yandan Jön Türklerin zihinlerinde yarattıkları Batı ile yüzleşmelerine diğer yandan ise Avrupa'da geçen yıllarına ışık tutmaktadır. Aslında Doktor Hikmet tam bir Jön Türk karakteri göstermese de özellikle II. Abdülhamit'e karşı politikleşen bir kuşak ve bu kuşağa mensup fertlerin ideolojik derinliği hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir.

Babası Ruşeni Bey, Sultan Murat'ın mensuplarından sayıldığından otuz yıla yakın bir zamandır göz hapsinde yaşamaktadır. Okulu bitirdikten sonra İzmir'e görevlendirilmesini bir sürgün olarak gören Doktor Hikmet, bunun nedeni üzerinde pek durmaz hatta bu durumdan memnundur. Çünkü İzmir, İstanbul'a göre görece daha “özgür” bir şehirdir, buradan Avrupa'ya kaçmak İstanbul'a göre daha kolaydır. Bir süre sonra İzmir'deki

93 A.g.e., s. 83.

94 A.g.e., s. 84.

yaşamından sıkılan doktor, babasının gönderdiği para ile “rüyasını hakikate” çevirmek için Paris’e giden bir gemiye binerek İzmir’den ayrılır.

Avrupa ve Avrupalı’yı o güne kadar farklı bir gözle gören Hikmet’i vapurda konuşulanlar şaşırtmıştır. Samatyalı bir Yahudi; Jön Türk hareketini “kitaplardan okudukları ihtilallerle kafaları dolmuş hayalperestler” olarak nitelendirmiş, geminin kaptanı; Türkiye’den Avrupalı, Rum ve Ermeniler kaldırıldığında ülkenin tam bir çöl halini alacağını, söze karışan bir Marsilyalı ise Türklere hala Avrupa’nın burnunun dibinde yaşama imkanı verdikleri için suçlu olduklarını ifade etmekteydi. Hatta Doktor Hikmet’e babası daima şunu derdi: *“Oğlum bu işin yalnız bir çıkar yolu var. Günün birinde İngilizler mi olur, Fransızlar mı, Almanlar mı her halde Düveli Muazzama’dan biri gelip bu memlekete vaziyet edecek ve bizi kafamıza vura vura insanlığa, medeniyete alıştırarak ve illa fela...”*⁹⁵.

Doktor Hikmet İzmir’den Paris’e kaçma nedenini kesinlikle siyasî bir ideolojiye bağlamaz. Hatta Paris’te iken kendisine şu soruları sorar: “Buraya kaçışımın sebebi nedir? Sanki, İzmir’de beni tazyik mi ediyorlardı? Bütün mânasıyla bir sürgün şartları içinde mi yaşıyordum”. Paris, Doktor Hikmet’in kafasında edebî metinlerdeki gibidir. Edebî metinler üzerinden öğrendiği Paris’i idealize eder ve orada yaşarsa mutlu olacağını düşünür.

Batılılaşma; kendi toplumuna, kültürüne tamamen yabancılaşmış, mensubu olduğu toplumun değerlerini ötekileştiren bir entelektüel tabaka üretmiştir⁹⁶. Batılılaşmanın, yabancılaşmaya yani bir ötekine benzeme sürecine dönüştüğü toplumlarda, aydınlar Batı’nın kültürel egemenliğine tabi olurlar. Bu durum onları kendi toplumlarının uzağına itmektedir. Doktor Hikmet bu konuda ideal bir örnektir. Fransız tarihini kendi milletinin tarihinden daha iyi bilen Doktor Hikmet, Paris’e giden trende kendisine hangi milletten olduğu sorulunca “İstanbul Rum” olduğunu söyleyecek kadar yabancılaşmıştır⁹⁷. Batı hayaliyle bindiği vapurda kendini öteki gibi hissetmeye başlar, bunun nedeninin kıyafeti olduğunu düşünür ve *“meğer yabancı bir muhitte kıyafet meselesinin ne büyük ehemmiyeti varmış”* der. Aslında Doktor Hikmet’i Batılıların gözünde yabancı kılan kıyafetleri değil Doğulu olmasıdır. Fakat bunu ilk etapta anlayamayan Doktor Hikmet onlar gibi giyinince aradaki farkın ortadan kalkacağını, artık onlardan olacağını düşünür.

Daha da ötesi; Paris’te kadınların karşısında nasıl davranacağını bilemediği gibi bir de tuhaf bir vehme düşmüştür. Kendisini dünyanın en gülünç, en acayip adamı zannetmektedir. Daha doğrusu kendisinin, herkese böyle görüldüğü ve herkesin bıyık altından onun haline gülmekte olduğunu düşünmektedir. Milliyetini adeta bir ayıp gibi taşımakta; “sen nerelisin?” diye sorulduğu vakit şaşırıp kalmakta, bir müddet kekeleyip, sonra da akla gelmeyen bir memleketin adını söylemektedir. Bunun yanında şivesinden hakikati anlayacaklar diye de bütün gün ağzı kilitli dolaşmaktadır⁹⁸.

Doktor Hikmet Paris’i; Hugo’dan, Balzac’tan, Bourget’e kadar bütün bir silsile sanat dehasının eserlerinden hareketle “bir masalsı dünyanın pırıltılı gölgesi” olarak hayal etmekteydi. Öyle ki Paris’e ilk geldiği günlerde sokakta rastladığı her insanı, bu kitaplardan birinin içinden fırlamış bir kahraman zannetmekten ve bütün Paris halkını bir roman mevzuunun her türlü ihtiraslarını, maceralarını sevinç veya kederlerini yaşayan

95 A.g.e., s. 230.

96 Şükrü Hanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 29.

97 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Bir Sürgün*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

98 A.g.e., s. 105.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İctimai Tabip Geleneği

bir takım edebi sembollerle karıştırmaktan kendini alamayacaktı⁹⁹. Ancak burada hiç bir şey kitaplarda ve mecmualarda okuduğu, nerdeyse çocukluğunda beri özlem duyduğu Fransa'ya benzemez. Sonuç olarak Batı hayranı olarak kaçıp geldiği Paris'te şimdi kendi memleketini özlemektedir: “*Garip şey şimdiden kaçtığım yerlerin hasretini mi çekmeye başlayacağım*”. “Hürriyetsizlikten” ülkesini terk eden Doktor Hikmet; Paris'te var olduğu söylenen hürriyete rağmen kendisini bir “zindan kapısının” önünde görmektedir. Paris'e geliş sebebinin şahsi arzuları olduğunu görür, kaçıışı adeta “bir gençlik divaneliği”dir.

Doktor Hikmet, Paris'te tanıştığı, içinde Ahmet Rıza, Doktor Nazım ve Bahattin Şakir'in de bulunduğu Jön Türklerle ilgili önemli tespitlerde bulunur. Jön Türkler o kadar kendi aralarında, kendi muhitlerinde mahsur yaşamaktadırlar ve bütün frenkperesliklerine rağmen frenklerle o kadar az arkadaşlık etmektedirler ki, bunların adet ve seciyelerine, daha umumi surette, garp aleminin strüktürüne dair bir fikir ve malumat edinmiş olmalarının ihtimali yoktur. Gözü kapalı bir Avrupa medeniyeti hayranlığı, bu medeniyete dair kalıplaşmış bir takım kanaatlerin ötesinde zihinlerinde bir şey yoktur¹⁰⁰. Şerif Mardin'in de altını çizdiği gibi; kişisel uğraşlar Jön Türkler arasında öylesine yoğundu ki, sanki birbirlerini tökezletme stratejisi siyasi fikirlerin gerçek içeriğini oluşturuyor, teorik program ise bu gerçek amacın kamuflaje, paravanası ve maskesi olarak ortaya çıkıyordu¹⁰¹.

Jön Türkler konusunda uğradığı hayal kırıklığından sonra bir de Albert ve arkadaşları ile sohbet ederken sadece kafa sallamak durumunda kalması okuma tutkusunu artırır. Kısaca entelektüel yönden ne kadar zayıf kaldığını kısa sürede anlar. Özellikle bu durumu düzeltmek için tarihe, sosyolojiye, edebiyata, felsefeye dair ne bulursa okumaya başlar. Bu gidişle artık Quartier Latin kahvelerinin edebi münakaşalarında şaşkın bir dinleyici vaziyetinde kalmaktan, Montparnasse ihtilalcileriyle, Albert'e kafa sallamaktan kurtulacaktır¹⁰².

Fransa'da sürgün yaşayan sadece Osmanlı aydınları değildir, aynı dönemde Rus aydınları da Paris'te sürgündedir. Albert'in çevresindeki Rus ihtilalcilerle yaptığı sohbetler, ihtilal ve hürriyet konusunda yeni fikirlerle tanışmasına neden olur. Doktor Hikmet, Rus ihtilalci Morotof'un Osmanlı Devleti için yaptığı tahlillere bir yandan kızır diğer yandan ise “*karşısındaki o kadar ilmi bir samimiyetle konuşuyor ve mevzuuna her nevi hissi unsuru katmaktan o kadar uzak görünüyordu ki*” sözlerine ne taraftan itiraz edeceğini bilemez.

Uzun yıllar Avrupa'da kalan Jön Türklerin, Marksizm'e uzak kalması, üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır. Şerif Mardin, Osmanlılarda felsefesizliğin Batı'dan aldığımız fikirlerin kullanımında yüzeyselliğe neden olduğuna vurgu yapmaktadır¹⁰³. Hatta “ıctimai tabip” rolüne bürünen aydınların; statik bir yaklaşıma sahip olmasını “felsefesizliğe” ilave olarak bir de “tarihsizlik” ile açıklar. Rus devrimcileri felsefeden devrim sürecine geçmelerine karşın, Jön Türklerin sistematik felsefe takip edecek birikimlerinin olmadığı açıktır. Marksist düşüncüyü Osmanlı aydınlarının ilgisi çekmezken Rus aydınları Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecini Marksist yaklaşım üzerinden okumaktadır. Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını Doktor Hikmet gibi padişahların kötü yönetimine dolayısıyla “hürriyetin” eksikliğine değil, daha derin nedenlere özellikle de Avrupa devletlerinin politikalarına bağlamaktadırlar. Diğer yandan Rus aydınlarının ortaya

99 A.g.e., s. 134.

100 A.g.e., s. 175.

101 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 14.

102 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, a.g.e., s. 214.

103 S. 16.

koyduğu yaklaşım karşısında Doktor Hikmet sersemlemiş bir haldedir. Kendi memleketi, kendi milletinin tarihi mukadderatını bu şekilde öğrenmesi, Osmanlı Devleti'nin bu acayip ve orijinal tarifi ve Osmanlı tarihine dair bu yepyeni tefsirler onu derin ve tatsız bir hayrete düşürür. Bütün bu fikirler ona sadece aykırı gelmiyor, aynı zamanda kendi milli mevcudiyetine dair edinmiş olduğu kanaatlere taban tabana zıt geliyordu¹⁰⁴.

Morotof'un hürriyet ve meşrutiyeti "çocukça emelden başka bir şey değildir" diye tanımlamasına Doktor Hikmet bir türlü akıl erdiremez. "Türkiye'nin çöküş ve yıkılışına sebep Avrupa devletleriymiş, ne tuhaf bir iddia! Ne garip bir paradoks! Aksine Avrupa devletleri nereye gitmişlerse oraya hayat ve medeniyet götürmüşlerdir. İşte Mısır! Daha dün kadar bizim idaremiz altında asırlarca bir mezbele halinde kalmış olan bu ülkeyi İngilizler, işte, yirmi beş yıla varmadan bir cennete çevirdiler. Oraya hem uygarlık, hem zenginlik hem de... hürriyet götürdüler"¹⁰⁵.

Sonuç olarak Doktor Hikmet'e; devamlı olarak "bu memleketi ancak Düveli Muazzama'dan birilerinin kafamıza vura vura insanlığa, medeniyete alıştıracağını" söyleyen babasının yanında Rus ihtilalci bir Beyazıtlı softa kadar geri ve dar kafalı görünüyordu. Ama diğer taraftan da Rus ihtilalcinin ekonomik ve sosyolojik düsturları kafasına bir çivi gibi saptanmış, düşünsel huzurunda bir nevi karışıklık yaratmıştı.

SONUÇ

Batılılaşma; Avrupa'yı gelişmenin merkezine ve zirvesine yerleştirip, dünyayı zamansal ve mekânsal olarak Avrupa'daki gelişmelere göre değerlendirip düzenlemiş olan Avrupalı merkezci bir dünya anlayışını temsil ediyordu. Dolayısıyla Avrupalı olmayan toplumlar neye sahip olduklarına göre değil, neden yoksun olduklarına göre karakterize edildiler¹⁰⁶. Zamansallık içinde bir anda Doğu kendini, Batı'nın çoktan geride bıraktığı bir gelişme evresinde buldu. Bir yandan Batı'nın kültürel ve siyasi hegemonyasına hizmet eden bu süreç Doğu-Batı ayrımını coğrafi olmaktan çıkarıp politikleştirdi. Artık modern dünyada Doğu ile Batı arasında mekânsal bir farklılıktan ziyade zamansal bir farklılığa işaret edilmekteydi. Bundan sonra ise Doğulu toplumlar, Batı'nın ilerlemenin merkezinde yer aldığı bir zamansallık içinde kendi konumlarını "ilerletmeye" çalışacaklardı. Doğulu toplumlarda dini, modernliğe engel teşkil eden geçmişe ait bir şey olarak görme eğilimi baş gösterdi. Bu bağlamda modern olan ile geleneksel olanın bilim-din üzerinden tarif edilip algılandığı yeni bir çatışma alanı ortaya çıktı.

Nitekim Doğu için "tarihi ileri götürme" çabası bizatihi olumlu bir değer haline gelmekte, bunu yapan bireylerle yapmayanlar arasında ideolojik ve ahlaki bir ayrım yapılması mümkün olmaktadır. Ahmet Rıza'nın Fransa'ya gittiği dönemde Fransa'da pozitivist çevreler bir "aydın teorisi" üretmekte ve aydınların mevcudiyetini toplumsal bir dönüşüm için zorunlu görmekteydi¹⁰⁷. Toplumun akıl ve bilim yoluyla şekillendirilebileceğine olan bu inanç bir yandan Osmanlı aydınlarını bir siyasal aktöre dönüştürürken diğer yandan pozitivistin içerdiği "aydın öncülüğü" kavramını içselleştirmelerine neden olacaktır. Dolayısıyla Batılılaşmanın yarattığı yeni aydın geleneği, "evrensel doğruyu" temsil ederken sadece toplum hakkında konuşmuyor aynı zamanda toplum adına da konuşuyordu. Böylece "bilgi sahibi" olmak üzerinden bir iktidar ilişkisi ortaya çıkıyordu. Ayrıca pozitivist

104 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 226.

105 *A.g.e.*, s. 230.

106 Arif Dirlik, *a.g.e.*, s. 186.

107 Hasan Bülent Kahraman, *a.g.e.*, s. 30.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İçtimai Tabip Geleneği

ve materyalist görüşleri benimseyen Osmanlı aydınları bu durumu halktan farklılıklarını vurgulama ve toplumun nereye itilmesi gerektiğini gösteren bir işaret gibi kullanma çabasına yönelecekti¹⁰⁸. İttihat ve Terakki içinde “vatani kurtarma” düşüncesinden yola çıkan askerler, toplumun derin sorunları üzerine eğilmekten daha ziyade kısa vadede sonuç alabilmek için “hareket”e yönelen bir davranış modelini benimsemişlerdir. Osmanlı aydınlarını etkileyen isimlerin başında gelen Auguste Comte’un toplumu akli yöntemlerle yönlendirilebilir bir organizma olarak görmesi Osmanlı aydınlarının “aceleciliğine” ve “toplumsal mühendislik çabalarına” denk düşmüştü.

Osmanlı Devleti’ne pozitivistimin girişi felsefe yoluyla değil de, Batı tarzı eğitim yapan kurumlar vasıtasıyla olmuştu¹⁰⁹. Bu kurumların başında da Mekteb-i Tıbbiye gelmekteydi. Modern Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti’nin inşasında Abdullah Cevdet başta olmak üzere Mekteb-i Tıbbiyeli aydınların ne denli etkili olduğu ortadadır. Özellikle bu tür düşünürler siyasi dönüşümün aksiyonları olan genç subayların zihin dünyasında önemli iz bıraktıkları bilinen bir durumdur. Tıbbiyeliler aldıkları eğitim gereği yalnızca gözlem ve ispat yöntemleriyle çalışan bilimleri gerçek bilim olarak kabul etmekteydi. Bunun sonucu olarak da sosyal sorunları pozitif bilim yöntemlerini uygulayarak çözebileceklerini düşünüyorlardı. Başka bir deyişle toplum karşısında “özne’leşen” Osmanlı aydınlarında, Büchner’in etkisiyle “madde” kavramına duyulan inanç; bu bağlamda maddeye dayanmayan, materyalist olmayan bir toplumsal-bireysel dönüşüm düşüncesi adeta imkansız görülmüştür¹¹⁰. Bir kimyager olarak sosyal olaylara fiziki ve biyolojik bilimlerin yöntemiyle yaklaşan Draper’in, Darwin sonrası biyolojik materyalizmin önemli temsilcisi olarak Jön Türkler üzerinde önemli bir iz bırakmasını bir de bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Ancak Avrupa’da kullanılan kavramlar; Batı-dışı sayılan bir alanda ortaya çıkan bir dizi ifadeyi ve pratiği analiz etmek üzere kullandıklarında, kendileri de değişime uğruyordu. Batılı bilimlerin geleneğinden çıkıp başka bir zamansallığa ve mekana doğru hareket eden kavramlar, bu farklı zamansal-mekansal coğrafyadaki deneyimlerle çarpıştıklarında farklı anlamlar ve tınılar edinmek durumunda kalıyorlardı¹¹¹. Bu bağlamda Batı’nın tarihsel süreci içinde ortaya çıkan pratikler ve kavramlar, Osmanlı aydınları tarafından tam da anlaşılmadan “felsefesizlik” ve “tarihsizlik” içinde kendi toplumlarına uyarlanıyor, analitik modelleri gelişi güzel bir şekilde taklit ediyordu. Doğal olarak aydınlar için beklenen sonuç hiç bir zaman tam anlamıyla ortaya çıkmıyordu.

Bütün bunlar, sadece geleneksel ve dinsel değerlere değil aynı zamanda geleneksel değerleri taşıyan insanlara da yabancılaşmış, onlara bir “Batılı” gibi yaklaşan bir aydın geleneği üretmiştir. Bu durum Osmanlı aydınlarını oryantalist bir bakışa sürüklemektedir. Kültürel bir tahakküm olarak oryantalizm; kendi bakışını evrenselleştirerek Doğu’ya dayatır. Zamanla Doğu da kendisine oryantalist bir yaklaşımla bakmaya başlar. Özellikle Doğu’nun “eğitilmiş zümreleri” bilginin mutlaklığını referans alarak, Batı’dan Doğu’ya yani “kendine” bakmaya başlar. Doğu’nun kendisine bakmasının tek mümkün biçimi haline getirilen Batı kaynaklı imgeler, kategoriler, sınıflandırmalar Doğu’nun kendisi hakkında düşünmesini sınırlandıran ve daraltan bir işlev görür. Batıcılık, oryantalizmle etkileşim

108 Hasan Bülent Kahraman, *a.g.e.*, s. 31.

109 Murtaza Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 214.

110 Hasan Bülent Kahraman, *a.g.e.*, s. 40.

111 Meltem Ahıska, *Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, Metis Yay., 2005, İstanbul, s. 53.

halinde ve bu etkileşim sonucunda ortaya çıkan koşullarda hayat bulur¹¹². Dolayısıyla Batılılaşma serüveni; “Batılı gibi olma”, “Batılı gibi yaşama” üzerinden muasır medeniyet seviyesine çıkma ideali etrafında, kendine yabancılaşan oryantalist bir bakış üretir.

KAYNAKÇA

- Ahıska, Meltem, (2005), *Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, Metis Yay., İstanbul.
- Berker, Nadire – Yalçın, Selim, (2008), *Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- Dirlik, Arif, (2010), *Postkolonyal Aura Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi*, 2. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Engelhard, (2017), *Tanzimat ve Türkiye*, Çevirmen Ali Reşad, 2. Baskı, Kaktüs Yay., İstanbul.
- Etöz, Zeliha - Işık, Nurhan Erol, (2003), “Doğu ve Batı'nın Dayanılmaz Hafifliği: Ahmet Altan'ın ‘Kılıç Yarası Gibi’ ve ‘İsyan Günlerinde Aşk! Adlı Romanlarının Anlam Dünyası””, *Doğu-Batı*, Sayı 22, Ankara.
- Göle, Nilüfer, (2012), *Mühendisler ve İdeoloji*, 5. Baskı, Metis Yay., İstanbul.
- Güntekin, Reşat Nuri, (1979), *Gökyüzü*, 6. Baskı, İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Şükrü, (2006), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih.*, Bağlam Yay., Ankara.
- Hanioğlu, M. Şükrü, (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Şükrü, (1985), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul.
- Kahraman, Hasan Bülent, (2010), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, (2003), *Bir Sürgün*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karpat, Kemal, (19629), *Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Varlık Yay., Ankara.
- Koç, Murat, (2005), *Türk Romanında İttihat Terakki (1908-2004)*, Temel yay., İstanbul.
- Korlaelçi, Murtaza, (2001), “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Mahcupyan, Etyen, (2000), *Batı'da Doğu'ya Dünden Bugüne Zihniyet Yapıları ve Değişim*, Patika Yay., İstanbul.
- Mahcupyan, Etyen, (1998), *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Patika Yay., İstanbul.
- Mardin, Şerif, (2012), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 12. Baskı, İletişim Yay., İstanbul.
- Mardin, Şerif, (1991), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul.
- Öztürk, Hülya, (2009), *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Pamuk, Orhan, (2000), *Cevdet Bey ve Oğulları*, 14. Baskı, İletişim yay., İstanbul.
- Pamuk, Orhan, (2012), *Sessiz Ev*, İletişim Yay., 33. Baskı, İstanbul.

112 Zeliha Etöz-Nurhan Erol Işık, “Doğu ve Batı'nın Dayanılmaz Hafifliği: Ahmet Altan'ın ‘Kılıç Yarası Gibi’ ve ‘İsyan Günlerinde Aşk! Adlı Romanlarının Anlam Dünyası””, *Doğu-Batı*, Sayı 22, Ankara, 2003, s. 163.

Osmanlı Modernleşmesi'nde Toplum Karşısında Özneleşmek; Mekteb-İ Tıbbiye ve İctimai
Tabip Geleneği

Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi",
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İletişim Yay., İstanbul.

Ülken, Hilmi Ziya, (2013), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.,
İstanbul.

Ünivar, Kerem, (2001), "Abdullah Cevdet", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve
Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul.

OSMANLI'DA YABANCI DİL ÖĞRETİMİ VE ROBERT KOLEJİ ÖRNEĞİ*

FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ROBERT COLLEGE SAMPLE

Salih POTUKOĞLU**, Recep BÜYÜKTOLU***

Geliş Tarihi/Received:05.10.2019

Kabul Tarihi/Accepted:16.06.2019

POTUKOĞLU, Salih – BÜYÜKTOLU, Recep, (2020), "Osmanlı'da Yabancı Dil Öğretimi ve Robert Koleji Örneği", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2004-2029.

Öz

Türkiye'de yabancı dil öğretiminin geçirdiği tarihi sürecin daha iyi anlaşılması yabancı dil öğretim uygulamalarının geliştirilmesi açısından önemlidir. Ayrıca Türk eğitim tarihinin daha iyi anlaşılması, gelecekteki eğitim-öğretim planlamalarının yapılmasını kolaylaştıracak ve bu planlamaları hatalardan uzak kılacaktır. 1863 yılında Amerikalılar tarafından Osmanlı topraklarında açılan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden Robert Koleji'nin uyguladığı yabancı dil öğretim yöntemlerini anlayabilmek için kolejin eğitime devam ettiği dönemin yabancı dil çalışmalarının incelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışma Osmanlı Dönemi yabancı dil öğretimi ile ilgili yapılan uygulamalar, devlet yöneticilerinin yabancı dil ve öğretimine ilişkin düşünceleri ve yabancı dil öğretimi ile ilgili ihtiyaçlar neticesinde belirlenmiştir. Bu çalışmada yabancı dil öğretimi konusu, Osmanlı düşünce dünyasında önemli yere sahip olan Tanzimat'ın ilanının öncesi ve sonrası olarak iki dönem şeklinde incelenmiştir. Ayrıca çalışmada, Milli Mücadele Dönemi'ndeki ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki durum da genel hatları ile değerlendirilmiştir.

Robert Koleji ile ilgili yapılmış olan birçok çalışmanın Yabancı Okullar başlığı altında, kolejin misyonerlik faaliyetleri üzerine olduğu görülmüştür. Fakat bu çalışma böyle bir gerçekliği kabul etmekle beraber Robert Kolejinin yabancı dil öğretimi noktasındaki çalışmalarının kolejin ilk kuruluş döneminden itibaren nasıl şekillendiği üzerine yapılmıştır. Ayrıca, kolejde uygulanan yabancı dil öğretim yöntemlerinin; koleji kurucu, yönetici ve öğretim elemanlarının yabancı dil öğretimine verdikleri önem ve benimsedikleri prensiplerin yabancı dil öğretimine olan etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Robert Koleji, Tarih, Yabancı Dil Öğretimi, Eğitim, Yabancı Okullar.

Abstract

Having a better understanding of the historic process of foreign language teaching in Turkey is important for developing foreign language teaching practices. Furthermore, having a better understanding of Turkish education history will simplify future teaching planning and eliminate mistakes. Robert College was opened by Americans in Ottoman land in 1863 and it continues teaching to this day in the Republic of Turkey. In order to understand the foreign language teaching methods employed by Robert College, it is necessary to review the foreign language practices of the college. Hence, this study has been based on the practices related to Ottoman Era foreign language

* Bu çalışma, 17.09.2019 tarihinde ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü Başkanlığı, ÇANKIRI., e-posta: salihpotukoglu@karatekin.edu.tr

*** Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇANKIRI, e-posta: recepbuyuktolu@karatekin.edu.tr

education, thoughts of state officials related to foreign language and its education as well as the needs related to foreign language teaching. With the purpose of having a better understanding of the progress and needs related to foreign language teaching in Ottoman State, the study has been focused on two different eras: before and after the Tanzimat reform era, which had an important place in Ottoman world of thought. Furthermore, the National Independence War and the early years of the Republic have also been reviewed in general terms.

Most of the studies related to Robert College are about the Foreign Schools and they focus on the missionary activities of the college. However, despite acknowledging this fact, the current study is on how the foreign language teaching methods of Robert College have been progressed over the years. Further to the foreign language teaching methods of the college, the importance and adopted principles of the founders, lecturers and directors of the college have been reviewed to see the impact on the foreign language teaching of the college.

Keywords: *Robert College, History, Foreign Language Teaching, Education, Foreign Schools.*

1. Giriş: Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Öğretimi

Bir iletişim aracı olarak dilin kullanımı insanlığın tarihi boyunca önemini korumuştur. Hızla gelişen ve değişen dünya düzeni ile kişiler, toplumlar ve devletlerarası ilişkilerin artması ile yabancı dil bilmenin önemi de aynı oranda artmıştır. Türkiye Cumhuriyeti eğitim anlayışında yabancı dil öğretimi konusu her zaman önemini korumuştur. Geçmiş tecrübe ve birikimlerden faydalanılmasının yabancı dil öğretiminin daha başarılı bir şekilde yapılması hususunda eğitimcilerle yol göstereceği ve yarar sağlayacağı açıktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Osmanlı'dan aktarılan mirasın hemen her alanda etkisinin olduğu gerçekliği ile Cumhuriyet Dönemi yabancı dil öğretimi ile ilgili bilgi sahibi olmak için Osmanlı Devleti'nin bu konu ile alakalı yaşadığı tecrübeler hakkında bilgi ve fikir sahibi olmak son derece önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin yabancı dil öğretimi ve öğrenimi ile ilgili düşüncelerinin anlaşılmasında devletin eğitim politikası ve eğitim görüşünün nasıl ve hangi koşullarla şekillendiğini bilmek gerekmektedir. Bu nedenle Osmanlı'da birçok alanda son derece önemli ve etkili değişikliklere yol açan Tanzimat'ın ilanı, eğitim alanı ve özellikle de yabancı dil öğrenme ihtiyacı bakımından son derece önemli bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yabancı öğrenimine verdiği önemi daha iyi kavramak için Tanzimat Dönemini, öncesi ve sonrasıyla çok iyi tahlil etmek gerekir.

1.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı'da Yabancı Dil Öğretimi

Osmanlı erken dönemine bakıldığında dini inanış ve yaşayış Osmanlı eğitiminin ve yerel kültürünün şekillenmesinde son derece önemli olmuştur.¹ Dolayısıyla bu dönemde eğitim kurumlarının oluşturulmasında böyle bir ihtiyaç ön planda olmuştur. Dönemin eğitim sisteminde medreseler, sıbyan ve saray mektepleri ilk akla gelen kurumlardır.² Bu kurumların yanı sıra halkın belirli bazı alanlarda bilgi ve görgülerini artıracak tekke, zaviye, cami, kütüphane ve ahi teşkilatı gibi sosyal ve dini oluşumlar Osmanlı eğitim hayatında önemli yer teşkil etmiştir. Osmanlı klasik dönemi eğitim sisteminde eğitim hizmetleri

1 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, 10. Baskı, Ankara, 2018, s. 19.

2 Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, Doğan R. (1997), "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, s. 408-415.

devlet yerine daha çok vakıflar tarafından sağlanmıştır.³ Bunun yanı sıra devletin eğitim çalışmaları daha çok asker ve üst düzey yönetici yetiştirme alanında olmuştur.⁴ Dönemin eğitim anlayışında Selçuklulardan kalma geleneğin devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde eğitimin temelini teşkil eden iki kurumun medreseler ve sıbyan mektepleri olduğu görülmektedir. Medreselerin öğretim müfredatına ve ders kitaplarına bakıldığında ise yabancı dil olarak Arapça'nın yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵ Bu eğitim anlayışının doğal bir sonucu olarak medresede öğrenim gören bir kişinin ikinci bir dil olarak Arapça bildiği de söylenebilir.

Osmanlı Devleti padişahlarının şahsi anlayışları da devletin eğitime yaklaşımını önemli ölçüde etkilemiştir. Örneğin Fatih Sultan Mehmet'in yenilikçi ve gelişmeye açık anlayışı Osmanlı eğitim dünyasının terakkisi açısından son derece önemli olmuştur. Ayrıca Şehzadegan ve Enderun mekteplerinin açılması da bu döneme rastlamaktadır. Yabancı dil ile ilgili gelişmelere örnek olarak ise Latince ve Yunanca eserlerin Türkçe'ye çevirilerinin yapılması örnek olarak verilebilir. Fatih Sultan Mehmet'in iyi derecede Rumca biliyor olması ve Rumca eserlerden oluşan bir kütüphanesinin olması da münferit olarak kendisinin yabancı dil öğrenmenin gerekliliği konusundaki düşüncesinin anlaşılmasında önem arz etmektedir.⁶ Ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in Dünyaca ünlü bilim adamlarını İstanbul'a davet etmesi de dönemin yenilikçi ve gelişmeye açık anlayışına örnek olarak gösterilebilir.⁷ Bunlara ek olarak Osmanlı tarihinin anlaşılmasında son derece önemli bir yeri olan Ahmet Cevdet Paşa'nın Fatih dönemi için söyledikleri dikkate değerdir. Ahmet Cevdet Paşa "*Tarih-i Cevdet*" adlı eserinde "*Fatih ilme önem verdiği için memleket şarktan-garptan gelen ilim adamlarıyla dolmuş ve İstanbul, o asrın Dârü'l-Fünûn'u olmuştur*"⁸ şeklinde bir ifade kullanmış olması da o dönem bilim ve eğitim anlayışına ışık tutmaktadır. Tanzimat öncesi dönem Osmanlı medrese eğitiminde zirve sayılan Süleymaniye Medreseleri müfredatına bakıldığında ise kullanılan eserler ve öğretimde yabancı dil olarak Arapça'nın yoğunlukla kullanıldığı görülmektedir.⁹ Yine bu dönemde medreselerde okutulan kaynaklara bakıldığında Arapça'nın yanı sıra Farsça eserler de okutulduğu görülmektedir. Farsça'nın eğitimde kullanılmasına pek olumlu bakılmamakla beraber özellikle edebi alanda yazılan şiirler ve medreselerde okutulan "*Gülistan*" ve "*Bostan*" isimli Farsça yazılmış kitaplardan, en azından aydın bir zümre tarafından kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin yabancı dil öğretimine önem vermesi ve Fransızca, İngilizce gibi bir Batı dilini bilen personele yoğun bir şekilde ihtiyaç duyması, 1699 yılında imzaladığı Karlofça Anlaşmasıyla geniş ölçüde toprak kaybetmesinden sonra olmuştur. Daha önce bir nevi küçüklük gibi gördükleri diğer ülkelere elçiler gönderme, devlet nezdinde temsil ve hariciyeyi geliştirme gayretleri de yine bu döneme rastlamaktadır.¹¹ Buna ek olarak 1718 yılında imzalanan Pasarofça anlaşması ile Osmanlı Devleti, Batı'nın kendisinden üstün ve başarılı olduğu alanları tespit edip, bu alanlarda yenileşme ve düzenlemeye

3 Deniz Aşkın, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, İstanbul, 2017, s. 980-982.

4 İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri*, Nobel Yay., Ankara, 2010, s. 135.

5 Doğan, a.g.e., s.136.

6 Lewis, a.g.e., s.10.

7 Doğan, a.g.e., s. 149.

8 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, İstanbul, 1302, s. 31.

9 Fahri Kayadibi, "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Yıl: 2003, s. 15.

10 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 4, İstanbul, 1977, s. 155.

11 Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 2001, s. 643.

gitme gayreti içerisinde bulunulmuştur. Bu düzenleme ve yenileşme hareketleri özellikle Osmanlı'nın kendisini zayıf gördüğü alanlar olan diploması ve askeri alanlarda olmuştur.¹² Bu yenilik ve Batılılaşma hareketlerinin eğitimdeki yansımalarına örnek olarak Sultan III. Selim zamanında açılan askeri mühendishaneler örnek verilebilir. Bu kurumların takip ettiği eğitim anlayışları, ders müfredatları, ders kitapları ve hocaları bakımından Batılı tarzda bir eğitim uyguladığından ayrıca önem taşımaktadır. Avrupa'dan yabancı dilde eserler getirilmesi, okullarda yabancı hocaların bulunması ve Fransızca'nın zorunlu olarak okutulması bu dönemde yabancı dil öğretimine verilen önemi açıkça göstermektedir.¹³

Osmanlı diplomasısındaki gelişme ve ihtiyaçlar Batı ile ilişkilerin daha sağlıklı ve etkili bir şekilde yürütülebilmesi adına Osmanlı hariciye sisteminde yabancı dil bilen personel gerekliliğini zorunlu kırmış ve yabancı dil öğretimine olan ihtiyaç elzem hale gelmiştir.¹⁴ Bu koşulların bir sonucu olarak II. Mahmut döneminde Bâb-ı Âli tercüme odası 1821 yılında kurulmuştur.¹⁵ Bu tercüme odasının kuruluş amacı Bâb-ı Âli memurlarından tercüman yetiştirmektir. Tercüme odası 1833 yılında *Hariciye Nezaretine bağlı bir oda haline getirilmiş ve Osmanlı'nın son dönemlerine kadar çalışmalarını sürdürmüştür.*¹⁶ Bu gelişme Osmanlı Devleti'nde ilk defa sistemli bir şekilde yabancı dil öğretimi yapılmaya başlandığının önemli bir göstergesidir.

1.2. Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Yabancı Dil Öğretimi

Tanzimat sonrası dönemde de Bâb-ı Âli Tercüme Odası çalışmalarını ilerleterek sürdürmüştür. Bu dönemde ünlü İngiliz Redhouse ve Fransız Sardou gibi yabancılar da tercüme odasında öğretmenlik yapmışlardır.¹⁷ Buna ek olarak Âli Paşa, Fuat Paşa, Safvet Paşa, Namık Kemal ve Ahmet Vefik Paşa gibi Osmanlı yönetim, siyaset, sanat ve fikir dünyasında önemli yere gelen kişilerin tercüme odasında öğretmenlik yapmış olmaları da ayrıca dikkate değerdir.¹⁸

Tanzimat'ın ilanı olan 1839 ve sonraki yıllarda açılan rüştiyeler ve dengi okulların ders programlarına bakıldığında Arapça ve Farsça'ya ek olarak Fransızca'nın da programa dâhil edildiği görülmektedir.¹⁹ *Açılan okullarda bir Batı dili olarak Fransızca'nın da müfredata dâhil edilmesi yabancı dil öğretimi alanında farklı düşünce ve ihtiyaçların ortaya çıktığını göstermektedir. Bu tür ihtiyaçların ve gereksinimlerin belirlenmesinde devlet yöneticilerinin, dolayısıyla sarayın fikir ve görüşleri son derece önemlidir. Örneğin Padişah II. Mahmut,*

12 Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 1-2.

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi C. 5 Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 83.

14 Ebubekir Keklik, *Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s. 1,2.

15 Sezaî Balcı, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Yayıncılık, İstanbul, Aralık, 2013, s. 43.

16 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* [Elektronik Sürüm], Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2007, s. 36. Sina Akşin tercüme odasının 1833 te açıldığını söylemekte, fakat Halil İnalçık 1833 tarihini odanın açılışı olmadığını, 1832 yılında kurulan Hariciye Nezaretine bağlı bir kaleme dönüştüğü tarih olarak açıklamaktadır. Bu bilgi için Bkz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat / Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 8.

17 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 134.

18 Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *OTAM Dergisi*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yıl 1, S. 1 Ankara, 1990, s. 32-33.; Findley, a.g.e., s.135.

19 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2012*, Pegem Akademi Yay., 23. Baskı, Ankara, 2012, s. 165, 166.

Mekteb-i Tıbbiyenin açılışında okulda eğitim dilinin Fransızca olacağını söylemiş²⁰ ve oğlu Abdülmecid'in de bu yönde modern bir eğitim almasını sağlamıştır.²¹ Ayrıca yine bu dönemde bir Osmanlı Devleti'nin yabancı dil ile ilgili fikir ve görüşlerini yansıtmaya bakıldığında, Avrupa'ya giden ilk padişah olan Sultan Abdülaziz'in oğlu İzzettin Efendiye yaptığı konuşmada sarayın yabancı dil öğrenimine verdiği önemi açıkça göstermektedir. Bu konuşmada Abdülaziz şöyle demiştir;

“Bak Yusuf! Gezide gördün, Frenkçe'yi bilmemek, yarı dilsiz olmak demek. Bir yabancı dil, bir insan demekmiş. Bir değil, iki, üç öğren. Sadece Arapça, Farsça yetmez. Hatta bunlardan birini eksik öğren ama şu Fransızca'yı iyi öğren.”²²

Yine Sultan Abdülaziz döneminde amaçlarından bir tanesi de kaliteli bir yabancı dil eğitimi vermek olan “Galatasaray Sultanisi” 1868 yılında açılmıştır. Böyle bir eğitim kurumunun kurulması o dönemde devlet eli ile açılan diğer kurumların yabancı dil öğretimi bakımından istenilen seviyeye ulaşamadığını göstermektedir. Bu okuldaki mezun olanların mükemmel derecede Fransızca bilmesi ve bazı hocalarının Fransız olması ise bu okuldaki yabancı dil öğretiminin o dönem içerisinde son derece başarılı uygulandığı noktasında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Buna ek olarak ortaöğretim düzeyinde yabancı dil öğretimi yapılmış olması da yabancı dil bakımından bir dönüm noktası olmuştur.²³

Galatasaray Sultanisi'nin yayılan ününün yanı sıra yabancı dil öğretim konusunda önemli ve yenilikçi adımlar atılmaya devam edilmiştir. Bunlardan bir tanesi Fransa'da “Paris Mekteb-i Osmanisi” adıyla açılan kurumdur.²⁴ Bu okuldaki birçok dersin yabancı hocalar tarafından okutulmuş olması da önemlidir. Ayrıca böyle bir eğitim tarzı Yabancı dil öğretiminde uygulanan *Content Based Instruction* veya *French Immersion Program*²⁵ olarak da bilinen dil öğretim yönteminin bilinçli bir şekilde olmasa da bu okulda uygulandığını göstermektedir.

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılın başlarından itibaren açılan okulların müfredatlarındaki yabancı dil derslerinin ve tercüme odasında yapılmaya çalışılan yabancı dil öğretiminin yetersiz olduğu görülmüştür. Bunun yanında yabancı dil bilen devlet personeli ihtiyacını da karşılamıyor olması nedeniyle sadece yabancı dil öğretimi yapılacak bir okul açılması gündeme gelmiştir. Netice olarak Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi'nin çabaları ile

20 II. Mahmut *Mekteb-i Tıbbiye*'nin açılışında eğitim dilinin Fransızca olmasının maksadını yabancı dil öğrenme veya öğretme isteği olarak belirtmemiş, bunun aksine o dönem için bir gereklilik olarak bir Batı dilinin okutulacağını söylemiştir. Türkçe olarak basılmış kaynak ve bilim adamının azlığından dolayı olduğunu da ayrıca ifade etmiştir. Sultan II. Mahmut'un Mekteb-i Tıbbiye'nin açılışında yaptığı konuşma için Bkz. Mehmet Cemil Uğurlu, “14 Mart Tıp Bayramı'nın Düşündürdükleri”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 50, S. 1, 1997, s. 2.

21 Cevdet Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006, s. 75.; Cevdet Küçük “Abdülmecid” *TDVİA*, 1988, s. 260-261.

22 Kırpık, a.g.e., s. 97-99.

23 İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Belleten*, Cilt 8, Sayı 28, Ekim, 1943, s. 323.; Emel Engin, *Galatasaray Lisesi (1923 - 1950 Dönemi)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 9-10.

24 Mehtap Ay, *Paris Mekteb-i Osmanisi'nin Kuruluş, Amaç ve İşlevi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 38.

25 Content Based Instruction veya French Immersion Program (İçerik Temelli Yabancı Dil Öğretim Yöntemi) okuldaki temel derslerin hedef yabancı dili kullanarak öğretilmeye çalışıldığı bir yabancı dil öğretme metodudur. Öğrencilerin böylelikle hem yabancı dil eğitimi almaları hem de müfredatı takip etmeleri amaçlanmaktadır. Bkz. María Dueñas, “The Whats, Whys, Hows and Whos of Content-Based Instruction in Second/Foreign Language Education”, *International Journal of English Studies*, C. 4, S. 1, Haziran, 2004, s. 74.

1866 yılında "Lisan Mektebi" adıyla bir dil okulu açılmıştır.²⁶ Bu dil okulunda önceleri 20 olan öğrenci sayısı daha sonraki yıllarda artırılmış ve okula devam eden öğrencilere istedikleri herhangi bir birimde memur olma şansı verilmiştir.²⁷

Lisan Mektebi'nde okutulan derslere bakıldığında²⁸ eğitimin tamamının çeviri ve dil bilgisi öğretimi üzerine olduğu görülmektedir. Yabancı dil dersleri arasında yabancı dil öğretiminde dört temel becerilerden biri olan konuşma gibi bir çalışma yapılmamıştır. Böyle bir uygulama ile okulda yabancı dil öğretimi neredeyse tamamıyla kâğıt üzerinde ve devletlerarası ilişkilerde güvenilir ve doğru çeviri yapmak üzere olmuştur. Lisan Mektebi bu süreç içerisinde birkaç defa kapatılıp açılmıştır. Bu kapatılıp açılmalarında zamanla bu kurumun da gereksinimleri karşılamadığı düşünülmüş, fakat yabancı dil bilen kişilere olan ihtiyaçtan dolayı yeniden kurulmuştur. Lisan Mektebinde Arapça ve Fransızcanın yanı sıra zamanla Ermenice, Rumca, İngilizce, Almanca, Bulgarca vb. diller de öğretilmiştir. Lisan Mektebi'nin mükerrem kapatılıp açılmalarından sonra en son olarak Hariciye Nazırı Mehmet Sait Paşa ve Sadrazam Cevat Paşa'nın istekleri üzerine ihtiyacı karşılayamadığı gerekçeleri ile 1892 yılında kapatılmıştır.²⁹

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı eğitimine genel olarak bakıldığında, Tanzimat Fermanı'nın maddeleri arasında eğitim ile ilgili özel bir maddeye rastlanılmamaktadır. Fakat o dönemin aydınları ve devlet adamları girilen bu yenilik hareketlerinin toplum için daha kalıcı ve etkili olabilmesinin yolunun eğitimden geçtiğini bilmekteydiler. Bu dönemde 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'nda eğitim ile ilgili belirli hükümler bulunmaktaydı. Özellikle Sultan Abdülmecid'in sadrazam ve vekillere hitaben okuttuğu fermana, eğitimin özellikle halkın gelişimi ve refahı için olması gerektiğinden bahsetmiş olması da ayrıca Tanzimat dönemi içerisinde Osmanlı'nın eğitim anlayışındaki değişikliğin görülmesi açısından son derece önemlidir.³⁰

Yabancı dil öğretimi bakımından Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yer teşkil eden azınlık ve yabancı okulları ise bu dönemde yabancı dil öğretimi ile ilgili çalışmalarından çok işgalci devletlerin propagandasını yapmış ve Türk gençlerini adeta kendi toplumlarına karşı yabancılaştırma politikası takip etmişlerdir.³¹ Yabancı okulların olası zararlı faaliyetleri özellikle II. Abdülhamit döneminde denetim altına alınmaya çalışılsa da bu okulların 19. yüzyılın sonlarına doğru devlet yöneticileri ile diplomatik ve özel ilişkiler kurarak nüfuz alanlarını genişletmiş ve sayılarını artırmışlardır.³² Yabancı okulların denetlenmesi ile ilgili atılan en önemli adımlardan bir tanesi de 1915 yılında yayınlanan Mekâtib-i Hususiye talimatnamesidir. Bu talimatname ile yabancıların okul açmaları hususunda belirli kural

26 Lisan Mektebi'nde Fransızca dilbilgisi ve çeviri; konuşma ve yazma başta olmak üzere tarih, coğrafya, edebiyat, kamu yönetimi, uluslararası anlaşmalar, devletler hukuku, ekonomi gibi geniş bir müfredatı kapsayan dersler okutulmuştur. Okulun, 1892 sonunda yapılan sınavlarında Maarif Nezareti tarafından görevlendirilen Sırrı Bey, özellikle son sınıf öğrencilerinin çok iyi Fransızca öğrenmiş olduklarını belirtmiş ve bu öğrenciler içinde Fatih Polis Komiseri olan Osman Efendi'nin adını vermiştir. Yine aynı belgede Sırrı Bey okulun ders programına Arapça ve Farsçanın eklenmesinden duyulan memnuniyeti de dile getirerek okula yakın bir zamanda Almanca, Rusça ve İngilizce sınıflarının da açılacağını belirtmiştir. Bu bilgi için Bkz. Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, 2010.

27 Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, 2010, s. 1794.

28 Lisan mektebinde okutulan dersler için Bkz. Selim Hilmi Özkan, a.g.m., s. 1796. ; *Sâlnâme-i Nezaret-i Hariciye 1301*, Yayına Hazırlayan, Ahmet Nezih Galitekin, İşaret Yay., İstanbul, 2003, s. 460.

29 Özkan, a.g.m., s. 1795-1797.

30 Akyüz, a.g.e., s. 159.

31 Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B. Yay., İstanbul, 2005, s. 97.

32 H. Edip Adıvar, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yay. [Elektronik Sürüm], İstanbul, 2014, s. 217. Halide Edip eserinde özellikle II. Abdülhamit'in yabancı okullara karşı baskıcı olduğunu ve bu okulların işleyişi ile ilgili olumsuz düşüncelere sahip olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

ve düzenlemeler getirilmiş ve Talimatname Cumhuriyet Dönemi'nde de uzun süre yürürlükte kalmıştır.³³

Maalesef yabancı dil öğretimi açısından önemli ve değerli gelişmelere neden olması beklenen yabancı okullar böyle bir beklenti yerine daha çok yabancı devletler için bir yardım ve kültür inşası vazifesi görmüştür.³⁴ Böyle bir olaya örnek olarak Merzifon'daki Amerikan Kolejindeki bir Türk öğretmenin Kolejini, Pontus örgütlerine yardımda bulunduğu ile ilgili şikâyeti üzerine kolej öğretmeni Zeki Bey, Rumlar tarafından şehit edilmiş ve bu olay üzerine kolej kapatılmıştır.³⁵ 1921 yılında Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, Mecliste yaptığı bir konuşmada, bu okulların kapatılmasının fayda getirmeyeceğini, bunun yerine kendi eğitim kurumlarının niteliklerinin artırılması gerekliliğinden bahsetmiştir.³⁶ Yabancı okulların kontrol altına alınması ile ilgili uğraşlar yabancı okulların Türk eğitim, sosyal, kültürel ve dini hayatına verecekleri zararlar yerine oluşturulacak rekabetçi ortam ile eğitim sistemine katkı sağlanmaları amaçlanmıştır. Yeni Türk Devleti'nin kuruluş sürecinde yaşanan bütün bu zorluklara rağmen eğitim ve öğretim alanındaki çalışmalar elden geldiği ölçüde yapılmaya çalışılmıştır. *Örneğin 1921 yılı Temmuz ayında* bir eğitim kongresi Ankara'da toplanmıştır. Bu kongrede özellikle eğitimde millileşme unsurundan bahsedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da kongrede yaptığı konuşmada; Doğu ve Batının etkisinden uzak milli bir eğitime önem verilmesi gerekliliği ile ilgili ifadesi kongredeki düşünce yapısını açıkça yansıtmaktadır.³⁷ Ayrıca 1 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Mecliste yaptığı konuşmada takip edilecek eğitim sisteminin fikri temelleri üzerinde önemle durmuştur.³⁸

Yabancı okul ve eğitim kurumları ile ilgili sorunların büyük oranda çözümü Lozan Antlaşması ile olmuştur.³⁹ Yabancı okul ve kurumlara tanınan bir takım imtiyazlar kaldırılmış ve bu okul ve kurumların Türk okulları ile ilgili çıkarılmış olan yasa ve yönetmeliklere tabi olmak kaydıyla mevcudiyetlerini sürdürebileceği ifade edilmiştir.⁴⁰

Yabancı okulların olası zararlı faaliyetlerine karşı düzenleme çalışmaları Cumhuriyet'in ilk yıllarında da yapılmaya çalışılmıştır. 1924, 1925 ve 1926 yıllarında bu konu ile ilgili tamimler yayınlanmıştır. Tamimlerin içeriği özellikle yabancı okulların eğitimlerinde benimsediği dini yaklaşımlar üzerinedir. Eğitimde bu tarz bir dini yaklaşımın uygun olmadığı, özellikle farklı mezheplerden öğrencilere dini propaganda veya dini çalışmaların

33 Ayten Sezer Arıç, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 16.

34 Necmettin Tozlu, *Kültür ve Tarihimizde Yabancı Okullar*, Kozan Ofset, Ankara, 1991, s. 295.

35 Akyüz, a.g.e., s. 322. Ayrıca Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, 1920-1927, 10. Basım, İstanbul, 1970, s. 626.

36 Akyüz, a.g.e., s. 322.; Sezen Kılıç, "Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 61, Mart, 2005, s. 272.

37 Zeki Sarıhan, *1921 Maarif Kongresi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 11.; Akyüz, a.g.e., s. 317.

38 Arıç, a.g.e., 17-28. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında eğitimi ilerlemenin manevi bir boyutu olarak ele almış ve bu manevi kuvvetin ise bilim ve iman ile yüceleşeceğinden bahsetmiştir. Önceki hükümetlerin eğitimi genelleştirme çalışmalarının başarısızlığından bahsetmiş ve sadece doğu veya batıyı taklit etmekten ileri gidemediğini ifade etmiştir. Halkın cehaletini alacak temel bilimler ile herkesin öncelikle okuryazar olmasını sağlayıp cehaleti tamamen ortadan kaldırmayı ise özetle eğitim programının esas amacı olduğunu ifade etmiştir. Bu konuşma için Bkz. Millet Meclisi Tutanak Dergisi, TBMM 3. Açılış Yılı Konuşmaları, 1 Mart 1922, D. 1, C. 18, s. 2.

39 Yabancı okullar sorunu Lozan Barış Antlaşmasından sonra da sürmüştür. Yeni kurulan Türk Devleti Lozan'da yabancı okulların varlığını kabul etmiş fakat içerik, müfredat vb. konularda çıkarılacak kanunlara tabi olması istenmişti. Yabancı okullar ise Osmanlı Döneminde olduğu gibi bir takım özerkliklerini sürdürmek istemişlerdir. Bu bilgi için Bkz. Engin Deniz Tanır, "Lozan Barış Antlaşması Sonrasında Türk Basınında Fransız Okulları Sorunu (1923-1924)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 56, Ankara, 2015.

40 *Düster*, 3. Tertip, C. 5, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul, 1931, s. 38.

yapılmaması gerektiği önemle belirtilmiştir.⁴¹ Cumhuriyet'in ilanı sonrasında TBMM'nin eğitimde milli bir politika takip edilmesi ve hiçbir yabancı ülke, din veya mezhebin propagandasının yapılmaması yönündeki tutumu ve eğitim öğretimde seküler bir tarzın belirlenmesi yönündeki çalışmaları neticesinde 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile farklı kurum ve vakıflara bağlı tüm eğitim kurumlarını tek çatı altında toplamış, dolayısıyla yabancı okullar sorunu içinde bir çözüm olmuştur.⁴²

2. Robert Kolej'in Tarihi ve Eğitim Anlayışı

Robert Kolej 1863 yılında ABCFM⁴³ (American Board of Commissioners For Foreign Missions) tarafından İstanbul'a gönderilen Cyrus Hamlin ve hayırsever bir işadamı olan Christopher Rhineland Robert tarafından 1863 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Kolej'in kuruluşunda ve takip edeceği eğitim öğretim prensipleri hususunda son derece önemli yere sahip iki kişiden birisi 1839 yılında ABCFM heyeti tarafından İstanbul'a misyoner olarak gönderilmiş Cyrus Hamlin ve diğeri hayırsever bir iş adamı olan Christopher Rhineland Robert'tir. Hamlin 1840 yılında İstanbul, Bebek semtinde ve daha önce Pera semtinde faaliyet gösteren "Bebek Seminary" adı ile bilinen bir teoloji okulunu tekrar öğretime açmıştır.⁴⁴ Robert Kolej'in bir bakıma temeli denilebilecek bu okul Ermeni Patrikliği'nin sakıncalı gördüğü bir takım tutum ve davranışlar nedeni ile baskı görmüş ve okul bir yıllığına eğitim faaliyetlerine ara vermiştir.⁴⁵ Ermeni Patrikliğinin şikâyetçi olduğu konular özellikle perhiz (Lent) günlerinde yenilmemesi gereken yiyecekleri yemek, haç işareti yapmamak, Meryem ve azizlere saygı göstermemek, Voltaire'in çalışmalarını okulda öğretmek gibi tutum ve davranışlar olmuştur.⁴⁶ Bir yıllık bir aradan sonra tekrar eğitim faaliyetlerine başlayan okul programı ile ilgili Hamlin; günlük İncil çalışmaları yapılacağını ifade etmiştir. Buna ek olarak okulda İngilizce'nin ön planda olacağı ve fizik, kimya, ahlak felsefesi, doğa bilimleri, tarih, coğrafya gibi derslerin de ciddiyetle okutulacağını ifade etmiştir.⁴⁷ Ayrıca okulda öğrencilerin "Self Help" olarak bilinen kendi yaptıkları ürün ve malzemeleri satıp geçimlerini temin ettikleri bir sistem Hamlin tarafından hayata geçirilmiştir. Hamlin'in eğitim hususundaki düşüncesi ve uygulamaya çalıştığı usule, öğrencileri dünyaya daha çok yönelteceği düşüncesi ile ABCFM ve diğer misyonerler karşı çıkmış ve desteklememiştir.⁴⁸

41 Hâkimiyet-i Milliye, "Ecnebi Mektepler için Mühim Bir Tamim", 5 Şubat 1924, s. 3.; Hâkimiyet-i Milliye, "Ecnebi Mektepler", 9 Şubat 1926, s. 2.

42 Nuri Kodamanoğlu, *Türkiye'de Eğitim (1923-1960)*, 2. Basım, Ankara, 1964, s. 37.; Kılıç, a.g.m., s. 274.; Arıç, a.g.e., s. 31-32.

43 American Board of Commissioners for Foreign Missions 1810 yılında Boston'da kurulmuş olan Amerika merkezli bir misyoner teşkilatı. Detaylı bilgi için Bkz. E. William Strong, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Affairs*, The Pilgrim Press, Boston, 1910. ; H. Matteosian, *Missions of the A.B.C.F.M. in Turkey*, İstanbul, 1904.

44 John Freely, *A Bridge of Culture: Robert College-Boğaziçi University, How an American College Became A Turkish University*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 4. Basım, İstanbul, 2013, s. 23.

45 Ermeni Patrikliği'nin ABCFM ye ve Protestan misyonerlere olan baskısı ile ilgili *Young Men Christian Association* adlı kuruluş tarafından hazırlanan ve 1882 yılında basılmış olan bir kitapçıkta o dönem içerisinde Ermeni Patrikliği'nin ABCFM ye bağlı çalışan misyonerler ve açtıkları okullara olan baskısından detaylıca söz edilmiştir. Bu kitapçıkta ilgili dönemde İstanbul'da bulunan misyonerler ile Amerika'daki heyet arasında olan yazışmalar ve görüş alış veriş bulunmaktadı. Daha detaylı bilgi için Bkz. *Controversy Between The Missionaries of The American Board and The Evangelical Armenian Churches In Turkey*, Issued By Armenian YMCA, New York, 1882.

46 F. Andrew Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey 1830-2005*, New and Expanded Edition, Caddo Gap Press, California, 2006, s. 63.

47 Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, The Pilgrim Press, Boston, 1893, s. 249.

48 Stone, a.g.e., s. 64, 65.

Hamlin okulda tamamen teoloji odaklı bir eğitimin değil, aksine beşeri bilimlerin de öğretildiği ve kısmen seküler tarzda bir tedrisatin yapılmasını istemiştir. Hamlin'i böyle düşünmeye iten amillerin başında Fransızların Osmanlı Devleti'nde açmış oldukları⁴⁹ daha seküler tarzda olması ve bu okullar aracılığı ile oluşturmaya çalıştıkları Fransız kültüründe başarılı olmaları gelmektedir.⁵⁰ Fakat Hamlin'in bu düşüncelerinin aksine ABCFM heyeti okulun liberal bir eğitim tarzını değil, tamamen teolojik bir eğitimin tarzını benimsemesi gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncelere ek olarak ABCFM heyeti Ermeni Patrikliği ve Cizvitlerin düşmanlığını kazanmamak adına okulu Anadolu'ya taşımış ve okul *eğitim faaliyetlerine orada devam etmiştir*.⁵¹ Yaşanılan bu olaylar ve fikir ayrılıkları Hamlin'in ABCFM'den ayrılmasına ve bu misyoner örgütten bağımsız olarak hareket etmesine sebebiyet vermiştir.

Hamlin'in ABCFM ile yollarını ayırdığı bu süreç içerisinde yolları Kırım Savaşı esnasında Osmanlı'da bulunan Christopher Rhinelande Robert ile kesmiştir. Mr. Robert Hamlin ile Osmanlı eğitim sistemi sorunları hakkında görüş alışverişinde bulunmuşlar ve bu görüşme neticesinde Mr. Robert Osmanlı eğitim sistemi hakkında bir miktar fikir sahibi olmuştur.⁵²

Kolej kurucularından Mr. Robert'e İstanbul'da seküler bir eğitim tarzını benimsemiş bir okul açma fikri ilk olarak bir misyoner olan H.G.O. Dwight'ın oğulları H. Dwight ve William B. Dwight tarafından iletilmişti. Dwight kardeşlerin Osmanlı'da tamamıyla seküler tarzda bir eğitim-öğretim sistemini benimseyecek bir okul kurmaktaki amaçları esas olarak Osmanlı'da ki Hristiyan unsurlara olan ön yargıyı kırabilmek ve böylelikle daha rahat hareket edebilmek amacı ile olmuştur.⁵³ Kolej idarecilerinden ve Hamlin'in damadı olan George Washburn de kendi hatıralarında Hamlin'in Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslümanların çocuklarını Hristiyanlaştıracığından korkulduğundan veya toplumsal baskılar yüzünden ailelerin çocuklarını okula göndermekten çekindiklerini ifade ettiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Hristiyan olan Osmanlı halkının ise çocuklarının Protestan mezhebine yakınlaştırılması düşüncesi ile okula gönderme konusunda isteksiz olduklarından bahsetmiştir.⁵⁴

Christopher Rhinelande Robert İstanbul'da iken tanıştığı Hamlin'e seküler tarzda eğitim yapacak bir okul kurma fikrinden bahsetmiş, fakat Hamlin bu fikre karşı çıkmıştır.⁵⁵ Buna karşın Hamlin, öğrencilerin ahlaki gelişimlerinde dinin önemli bir yer teşkil ettiğini

49 Osmanlı Devleti'nde açılan Fransız okullarına; *Saint Benoit Fransız Okulu, Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi, Saint Joseph Fransız Koleji* ve bunlara ek olarak Osmanlı Fransız işbirliği ile açılan *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani)* örnek olarak verilebilir. Daha detaylı bilgi için Bkz. Ebru Esenkal, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Yabancı Okullar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2007.; İlnur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993.; Necdet Sevinç, *Ajan okulları*, Dede Korkut Yay., İstanbul, 1975.; Necmettin Tozlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992.; Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006 .

50 Aşşe Aksu, *Robert Koleji'nin İzinde Türkiye'de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi*, Dergâh Yay., İstanbul, 2007, s. 16-17.

51 Stone, a.g.e., s. 67-68.

52 Freely, a.g.e., s. 42.; John Cecil Guckert, "The Adaptation of Robert College to Its Turkish Environment, 1900-1927", *The Ohio State University*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1968, s. 23.

53 Keith M. Greenwood, *Robert College: The American Founders*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 2003, s. 3.

54 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1909, s. 4-5.

55 *Robert'ten Hamlin'e Mektup*, Columbia University, Rare Books and Manuscript Library, Robert College Records, Kutu 1, Dosya 6, Belge No 1. (İlgili belgeler Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi aracılığıyla temin edilmiştir.)

dolayısıyla belirli bir oranda dahi olsa da dini eğitimin olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁶ Hamlin ve Robert bu düşünceleri bir müddet tartıştıktan sonra her ikisi de mutabık kalarak kurulacak okulun hem öğrencileri aktif yaşama hazırlayacak donanımlı bireyler olmalarını sağlayacak, hem de öğrencileri ahlaki yönden geliştirecek bir eğitim kurumu olması konusunda karar kılmışlardır.⁵⁷ Karşılıklı varılan bu karar Mr. Robert'in Dwight Kardeşler ile Hamlin'in ise ABCFM ile yollarının ayrıldığı nokta olmuştur. Belirli bir hedef doğrultusunda kolej kurma girişimleri gerekli maddi destek arayışı ile başlamıştır. Hamlin Kolej için uygun bir arazi arayışı içerisinde iken Rumeli Hisarını gören bir alanda Ahmet Vefik Paşa'ya ait olan bir arsanın uygun olacağı yönünde karar kılmıştır.⁵⁸

Kolej için gerekli maddi desteğin sağlanması amacıyla Amerika'ya giden Hamlin, 1861 yılında İstanbul'a döndüğünde Koleji açma girişimlerinde bulunmuştur. Fakat o dönem Maarif Nâzırı olan Abdurrahman Sami Paşa'nın *Müslüman toplumun okullaşma oranının Hristiyanların okullaşma oranından az olduğu gerekçesi* ve bu düşünceye karşı olması nedeniyle okul açma girişimlerinde önemli bir yol kat edilememiştir. Fakat Sami Paşa'dan sonra Maarif Nâzırı olan Ahmed Kemal Paşa, Kolejin, Nezaretin ilan edeceği kurallara uyacağına dair bir beyanname yayınlanması ve kolej eğitim ve öğretimi ile ilgili bütün programların sunulması halinde okulun *açılışına izin verileceğini bildirmiştir*.⁵⁹ Bu gelişme üzerine Hamlin 1861 yılı Aralık ayında Hariciye Nezaretine Kolejin öğretim elemanları, öğrenci yaşları ve ücretlerini de içeren kolejin tedrisatına mahsus programını sunmuştur. Cyrus Hamlin'in sunduğu okulun tedrisatına mahsus programda; kolejin Amerikan kolejlerinin eğitim tarzını benimseyeceği ve kolejin eğitim dilinin İngilizce olacağını, İngilizce bilgisi olmayanlar için ise kolej öncesinde öğrencilerin yoğun bir İngilizce eğitimi alacakları idadi düzeyinde bir hazırlık bölümü olacağını bildirmiştir. Kolej öğretmeni olarak Amerika, New Haven'da bulunan Yale Üniversitesi hocalarından Mösyö Perkins ve Amerika'da Cambridge Üniversitesi hocalarından Mösyö Henry Schoffler'in ders vereceğini ve gerekirse başka öğretim elemanı atanacağını da ifade etmiştir. Cyrus Hamlin, Kolejin tedrisata mahsus programında ayrıca *öğrenci yaşlarının en az on beş olması gerektiği* ve yiyecek masrafları Koleje ait olan öğrenciler için yıllık elli sterlin, yiyecek masraflarını kendisi karşılayacak öğrenciler için senelik on beş sterlin olacağı belirtilmiştir.⁶⁰

Hamlin'in sunduğu rapor 1862 yılında kabul edilmiş ve Hamlin'e Rumeli Hisarı civarında açmak istediği okul için izin verilmiştir.⁶¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve dönemin Maarif Nâzırı Kemal Paşa'nın imzası olan belgede; Hamlin'in açmak istediği kolejin Maarif Nezareti gözetimi ve denetiminde olarak Osmanlı'daki benzer diğer okullar ile ilgili yapılan kanun ve düzenlemelere tabi olmak şartıyla izin verilmiştir.⁶² Kolejin açılmasına dair izin alındıktan sonra kolej binalarının yapılmasının istenildiği yerde yapılacak inşaat için ruhsat almakta zorlanılmıştır.⁶³ Hamlin kolejin inşasına dair ruhsatın alınması sırasındaki zorluklardan ve bürokratik işlemlerin uzamasından dolayı vakit kaybetmemek adına Bebek semtinde ABCFM nin boşalttığı binayı tadil ederek 4

56 Hamlin'den Robert'e Mektup, CU-RBML, Robert College Records, Kutu 1, Dosya 8-9, Belge No 2.

57 Stone, a.g.e., s. 68-69.

58 Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 413-414.

59 Hamlin, a.g.e., s. 265-276.

60 BOA, HR. TO, Dosya 438, Gömlek 49, Dosya 1.

61 BOA, HR. TO, Dosya 438, Gömlek 49, Dosya 2. Ayrıca Bkz. Keith M. Greenwood, *Robert College: The American Founders*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 2003, s. 17.

62 BOA, İ. MMS., Dosya 36, Gömlek 1488, Dosya 7.

63 Greenwood, a.g.e., s. 18,24.

öğrenci ile 16 Eylül 1863'te, bu binada eğitime başlamıştır.⁶⁴ Kolejin isminin ne olacağı kolej kurulduktan sonra belirlenmiştir. Bu husus ile ilgili birçok öneri olmasına rağmen üzerinde mutabık kalınan bir isim olamamıştır. Uzun düşünceler neticesinde herhangi bir fikir birliğine varılamamış iken Hamlin koleje Mr. Robert'in isminin verilmesinin uygun olacağını ifade etmiş fakat Mr. Robert bu fikre karşı çıkmıştır. Buna rağmen kolej heyeti bu ismin isabetli olacağı konusunda karara varmış ve böylelikle koleje Mr. Robert'in isminin verilmesi uygun görülmüştür. Kolej idarecilerinden George Washburn ise birçok doğu dilinin bu ismin söylenişine yatkın olduğunu ve bu ismin herhangi bir tarafa çekilemeyeceğini ifade ederek kolej için seçilen ismin son derece isabetli olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵

Bu sırada kolej binasının Rumelihisarı'nda inşası için gerekli izin bir türlü alınamamış ve ruhsat alma süreci beklenenden uzun sürmüştür. Sürecin kısa olması beklenirken gerekli inşaat izni kolejin açılışının üzerinden tam yedi yıl sonra alınabilmıştır. Bu sorunun üstesinden gelmek için Hamlin, Osmanlı'da; Mr. Robert ise Amerika'da uğraş vermişlerdir. Şahsi ilişkilerinin yansira bürokratik olarak da birçok uğraş vermişlerdir. Bu süreçte Amerika'da Osmanlı elçisi olarak bulunan Edward Balacque Bey'e ve Osmanlı'ya yapılan muazzam baskılar neticesinde 1868 senesi Eylül ayında Sultan Abdülaziz'in Rumelihisarı'nda bahsi geçen araziye kolejin inşa edilebileceği ve Birleşik Devletler koruması altında faaliyet gösterebileceği ile ilgili iradesi yayınlanmıştır.⁶⁶

Kolejin inşası için izin verilen irade 1868 yılı Aralık ayında Amerika'ya ulaşmıştır.⁶⁷ Hamlin bu irade ile Kolejin artık Amerikan bayrağı koruması altında olacağını söylemiş ve ayrıca Osmanlı Devleti'nin boğazı böyle bir duruma karşı uzun bir dönem boyunca korumuş olduğunu fakat artık bu durumun değiştiğini ve böyle bir imtiyazın ilk defa Amerika'ya verildiğini ifade etmiştir.⁶⁸

Kolej açılışından itibaren Bebek semtinde eğitime devam etmiştir. İnşaat izninin alınmasını müteakiben Kolejin yeni yerine taşınması için gerekli çalışmalar yapılmaya başlanmış ve 1869 yılında bir temel atma töreni yapılmıştır. Temel atma töreninde bir takım belgeler bina temeline yerleştirilmiş ve Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan paraları temele atılmıştır. Ayrıca Yunan bir konuşmacı temel atma töreninde kolej binasının hisardaki kulelerden daha yüksek bir yere inşa edildiğini, binanın gücünün ruhani olduğunu ve Osmanlı'nın yok oluşunu göreceğini söylemesi Kolejin Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olmasının yanı sıra kuruluşu esnasında zararlı bir zihniyetin de bulunduğunu göstermektedir.⁶⁹

1863 yılında eğitim faaliyetlerine başlayan kolej 1871 yılından itibaren yeni binasında eğitime devam etmiştir. Bu süreçte kolej eğitim politikası tamamıyla Hamlin tarafından şekillendirilmiştir. Hamlin, hazırlık ve Kolej bölümü olmak üzere okulu iki bölüme ayırmıştır. Hazırlık bölümünün kurulmasındaki amaç kolejin eğitim dili İngilizce olacağı için öğrencilerin hem İngilizcedeki becerilerinin gelişmesi hem de kolej bölümüne zihinsel

64 BOA, İ.MMS, Dosa 36, Gömlek 1488, Belge 7.; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 3. Basım, 2012, s. 13., RCA, Statements In Regard To Robert College Constantinople, İstanbul, 1872, s. 21.

65 Cyrus Hamlin, a.g.e., s. 268.; George Washburn, a.g.e., s. 14.

66 BOA, ŞD, Dosa 2792, Gömlek 15, Belge 12.

67 Orlin Sabev, *Spiritus Roberti: Shaping New Minds and Robert College in Late Ottoman Society (1863-1923)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 74.

68 Keith M. Greenwood, a.g.e., s. 40., Ayrıca Bkz. Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, The Pilgrim Press, Boston, 1893, s. 440.

69 Hamlin, a.g.e., s. 272.

ve davranışsal olarak hazırlamak adına olmuştur. Kolejde eğitim İngilizce olacaktı fakat Osmanlı'da yaygın kullanılan dillerden bir tanesini de öğretecekti. Hamlin, eğitim dilinin İngilizce olmasının nedenlerinden bir tanesinin de farklı milletlerden öğrencileri bir araya getirip aralarında bir birlik oluşturacağı düşüncesi ile yapıldığını ve dolayısıyla daha iyi bir eğitim alacakları düşüncesi ile yapıldığını ifade etmiştir.⁷⁰ Buna ek olarak Hamlin, fiziksel olarak sağlıklı bireylerin daha iyi eğitim alacakları düşüncesi ile ders programına beden eğitimi dersini de eklemiştir.⁷¹

Kolejin açıldığı yıllarda Osmanlı Devleti'nde en yoğun etki Fransızlar tarafından yapılmaktadır.⁷² Batılı diğer ülkelerin Fransa kadar etkili olmadığı bu dönemde Fransızlar Osmanlı'ya Fransız modelini temel alarak eğitim yapacak bir kurum kurulmasını önermişlerdir. Yapılan baskılar sonucunda 1 Eylül 1868'de Galatasaray Lisesi *açılmıştır*. *Kolej idarecilerinden Washburn Galatasaray Lisesinin kuruluş amacının temelde Robert Koleji'ne karşılık olduğunu ve hatta çevresindeki birçok kişinin bu olayın Kolejin sonunu getireceğini söylediklerini ifade etmiştir.*⁷³ Galatasaray Lisesinin kuruluş gerekçelerinin içerisinde böyle bir sebebin bulunmuş olması Robert Kolejinin oluşturduğu rekabetçi ortamın Türk eğitim sistemine sağladığı katkıyı açıkça göstermektedir.

Kolejin yeni binasına taşınmasının hemen öncesinde daha önce ABCFM tarafından misyoner olarak İstanbul'a gönderilen George Washburn, Kolejde dersler vermiş ve Koleji eğitimi ile ilgili Mr. Robert ile yazışmalarda bulunmuştur. Bu yazışmalarında Hamlin'in kolejdeki uygulamaları ile duyduğu sıkıntılardan bahseden Washburn, 1871 yılı Haziran ayında Amerika'ya giderek Mr. Robert ile görüşmüş ve bu görüşmenin neticesinde Profesör unvanı olarak Kolejin yöneticisi olması planlanmıştır. Yaşanan bu hadise Hamlin döneminin bittiği ve Washburn döneminin başlayacağı anlamına gelmekteydi.⁷⁴ Yaşanan bu hadiseler neticesinde 1877 yılında kolejin mütevelli heyetine yönetimden ayrılıp yalnızca kolejin mali işleri ile ilgilenmek istediğini bildiren bir mektup yazan Hamlin'in isteği derhal kabul edilmiş ve Hamlin, Koleji Genel Müdürlüğünden ayrılmıştır.⁷⁵ Mr. Robert'in çıktığı Avrupa seyahatinde hayatını kaybetmesinin ardından 6 Haziran 1878'de George Washburn Kolejin Genel Müdürlüğüne getirilmiştir. *Washburn'un genel müdür olmasından yaklaşık bir yıl öncesine kadar mali işler ile ilgilenen Hamlin, Mr. Robert'in ölümünden sonra tekrar Koleji ile bağlarını güçlendirmek istese de bu istek Amerika'daki üst yönetim tarafından kabul görmemiştir.* Bu süreç sonrasında Hamlin, 1900 yılında Amerika'da iken hayatını kaybetmiştir.⁷⁶

Kolejin kuruluş yılından itibaren eğitim-öğretim ile ilgili faaliyetleri ve öğrenci sayıları ile ilgili bilgilere bakıldığında öğrenci sayısının giderek arttığı görülmektedir. Koleji kurulduğu 1863 yılında 4 öğrenci ile eğitime başlamış ve Hamlin'in idareciliğinin bittiği yıl olan 1878 yılına kadar bu sayı 162'ye yükselmiştir. Kolejin Hamlin'den sonraki müdürü olan Washburn döneminde ise öğrenci sayısı 318'e yükselmiştir. Bu arada koleje kayıt olan öğrenci sayısının fazla olmasına karşın *öğrencilerin büyük bir çoğunluğu koleji eğitime devam etmemişlerdir.* Örneğin 1863 ile 1878 yılları arasında koleje toplam

70 Greenwood, a.g.e., s. 72,73.

71 May. N. Fincancı, *The Story of Robert College Old and New*, Revised Edition, İstanbul, 2001, s. 15.

72 Emine Kocamanoğlu, *Yabancı Okullarda Din Eğitimi Robert Koleji-Mektebi Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 8-10.

73 Sabev, a.g.e., 74.; Washburn, a.g.e., s. 25.

74 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 3. Basım, 2012, s. 30.; Greenwood, a.g.e., s. 143.

75 Greenwood, a.g.e., s. 201, 203.

76 Fincancı, a.g.e., s. 30.; Greenwood, a.g.e., s. 217.

olarak 2160 öğrenci kayıt yaptırmıştır fakat mezun olan öğrenci sayısı bu rakamın çok altında olmuştur. Yıllık olarak yayımlanan kolej raporlarında din, dil, ırk ayrımı yapmadan bütün öğrenciler için Amerika'daki birinci sınıf bir kolejde alacakları bir eğitim-öğretim ortamı oluşturulacağı ifade edilmiştir.⁷⁷

Kolej öğrenci sayısı George Washburn'ün idareciliği döneminde sürekli artmış fakat bu dönemde Ermeni öğrenciler ve aileleri ile özellikle dini konulardan kaynaklı birçok sıkıntı ve sorun yaşanmıştır.⁷⁸ Yaşanan bu olaylar Robert Koleji'nin dini inanış ve yaşayış ile ilgili oluşturduğu özgürlük söylemine zarar vermiştir.⁷⁹ Kolejin bu dönem içerisinde yaşadığı bir diğer önemli olay ise Bulgarlara verilen destek olmuştur. Bu destek o kadar açık bir şekilde verilmiştir ki o dönemde Kolejin bir "*Bulgar Koleji*" olarak anılmasına dahi neden olmuştur.⁸⁰ Ayrıca Amerika'da ise birçok kişi Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesinde en büyük etkiyi Robert Koleji'nin yaptığını düşünmüştür.⁸¹ Kolej üzerinde Bulgarların nüfuzunun hissedilir derecede artmasında daha önce Bulgaristan'da misyonerlik yapan Albert L. Long'un⁸² etkisi büyük olmuştur. Bulgarlara sağladığı kolaylık ve yaptığı yardımlardan dolayı Robert Koleji Genel Müdürü George Washburn'e Bulgarlar tarafından üstün hizmet madalyası ve liyakat nişanı verilmiştir.⁸³

George Washburn'ün 1902-1903 eğitim-öğretim yılında emekli olmasından sonra yine diğer idareciler gibi ABCFM tarafından misyonerlik yapmak üzere Osmanlı'ya gönderilmiş olan Caleb Frank Gates, Kolej Müdürü olmuştur. Gates, Osmanlı topraklarında ilk olarak 1881 yılında Mardin'e ve daha sonra 1894 yılında Harput'a görevlendirilmiştir. Gates'in Kolej idareciliğine getirilmesinde Amerika'da iken tanıştığı Kolej Mütevelli Heyeti Başkanı John S. Kennedy'nin büyük rolü olmuştur.⁸⁴ John S. Kennedy'nin heyet başkanı olduğu dönemde yaptığı yüksek meblağlı bağışlar ile kolej, fiziki ve mali bakımdan hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmiştir. John S. Kennedy tarafından fakülte olarak kullanılmak üzere inşa edilen altı binanın, misafirhane olarak kullanılan Kennedy Lodge'un, mühendislik, yurt binaları ve sınıfların yapılması için bağışlarda bulunulmuş ve kaynak sağlanmıştır.⁸⁵ Gates'in idareciliği döneminde Türk öğrencilerin sayısında hissedilir derecede artış olmuştur. Robert Koleji'nin ilk Türk mezunu Nafi Baba olarak bilinen bir Bektaşî şeyhinin torunu olan Hüseyin Hulusi Bey'dir. Hüseyin Hulusi Bey 1903 yılında kolejden mezun olmuş ve daha sonra kolejde profesör ve müdür yardımcılığı unvanları ile görev yapmıştır.⁸⁶ Buna ek olarak Hüseyin Hulusi Bey, Lozan Barış Konferansında her iki dönemde de Türk heyetinde tercüman kâtip olmuştur. Ayrıca Milli Mücadele sırasında Ermeni meselesi ve manda idaresi ile ilgili mevzuları yerinde incelemek üzere Anadolu'ya gelen ve Sivas'ta Mustafa

77 RCA, Report of the President of Robert College of Constantinople for the 34th Year 1896-1897, s. 1-8.; RCA, Report of the President of Robert College of Constantinople 1877-1878, s. 4-11.; Fincancı a.g.e., s. 41.

78 Washburn, a.g.e., 60-78.

79 Greenwood, a.g.e., s. 170.

80 Necmettin Tozlu, *Kültür ve Tarihimizde Yabancı Okullar*, Kozan Ofset, Ankara, 1991, s. 227.

81 Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 19, 2006, s.102.

82 Bulgaristan'da 12 yıl misyonerlik yapmış olan Albert L. Long, 1872-1873 akademik yılında Kolej öğretim kadrosuna katılmış, 1890-1901 yılları arasında Kolejde Genel Müdür Yardımcısı olarak görev yapmıştır.

83 Sabev, a.g.e., s. 174.; Greenwood, a.g.e., s. 175.; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1909, s. i.; Osmanlı topraklarında yürütülen misyoner faaliyetlerin siyasi yönü ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, 2008.

84 Fincancı, a.g.e., s. 36-37.

85 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 3. Basım, 2012, s. 227.; Fincancı, a.g.e., s. 35.

86 Sabev, a.g.e., s. 83.

Kemal ile görüşen Amerikan Tümgeneral James G. Harbord'a eşlik etmiş ve tercümanlık yapmıştır.⁸⁷

Caleb Frank Gates'in idareci olduğu dönemde hızla gelişen kolej I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve özellikle de Amerika'nın Almanlara karşı savaş ilan etmesi ile sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Bu süreçte kolej gıda ve yakıt sıkıntıları çekmiştir. Ayrıca savaş şartlarının oluşturduğu zorlu ortamdan dolayı birçok öğrenci ve öğretmen de kolejden ayrılmış, fakat bunlara rağmen kolej kapanmamıştır.⁸⁸ I. Dünya Savaşı esnasında bir Amerikan kolejinin Osmanlı topraklarında açık kalmış olması da ayrıca dikkate değerdir. Bu durum kolej raporlarında ve kolej yöneticilerinin hatıralarında Osmanlı bürokrasisi ile geliştirilen güçlü ilişkilere bağlanmaktadır. Örneğin dönemin Amerikan elçisi Henry Morgenthau Kolej yöneticisi Caleb Frank Gates'i Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile tanıştırmış ve Gates bu Paşalar ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bunun yanında Talat Paşa kabinesinde Maliye Nazırı olan ve daha önce kolejde Türkçe öğretmenliği yapan Cavid Bey'in desteği de Kolejin korunması ve açık kalmasında etkili olmuştur.⁸⁹ 1932 yılında emekli olan Gates, kolejin başarılı ve uzun ömürlü olması için zamanın gereksinimlerini iyi tahlil etmiştir. Ayrıca Cumhuriyet'in ilanından sonra yabancı okulların dikkatli bir şekilde denetlendikleri bir döneme girildiğinden Gates'in Kolejin son misyoner yöneticisi olduğu da söylenebilir.⁹⁰

Kolej eğitim felsefesinin anlaşılabilmesi açısından kolejin kayıt, kabul ve tedrisata mahsus programları ve kolej yöneticilerinin yıllık olarak yayınladıkları raporlar öneme sahiptir. Bu raporlarda Robert Kolej'e kayıt ve kabul aşamasında öğrencilerde olması istenen asgari bir takım özellikler, kolej eğitim programı ile ilgili bilgiler, kolejin müfredatı, ücretleri vb. gibi önemli bilgiler bulunmaktadır.⁹¹ Kolej, eğitim prensibi olarak lise veya dengi bir okul sisteminden farklı olarak bir kolej eğitim sistemini benimsemiştir.⁹² Bu nedenle öğrencilerin kolej seviyesine gelmeden önce on iki yaşından büyük olmaları, ana dillerinde yetkin olmaları ve bir takım basit matematik problemlerini çözebilmek gibi ön şartları yerine getirmeleri gerekmektedir. Hazırlık eğitiminin amacı okula kayıt yaptıran öğrencilerin zihinsel, davranışsal ve bilişsel olarak en iyi seviyeye getirilmelerini sağlamaktır.⁹³ Öğrencilerin Hazırlık sonrası eğitimlerine devam edecekleri bölümün adı *Kolej Bölümü* (Freshman) olarak adlandırılmıştır. Fakat kolej bölümü öncesi hazırlık eğitimi almış öğrencilerin kolej bölümüne daha iyi hazırlanmaları için hazırlık sonrasında iki yıllık bir *Kolej Öncesi* (Sub-Freshman) sınıfına devam etmeleri gerekmektedir.

87 Fethi Tevetoğlu, "Mustafa Kemal Paşa – General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 4, S. 10, Kasım, 1987, s. 198,199.

88 Fincancı, a.g.e., s. 45.

89 RCA, Report of The President and Faculty of Robert College At Constantinople For The Fifty Second Year 1914-1915.; Caleb Frank Gates, *Not To Me Only*, Princeton University Press, Princeton, 1940, s. 236-238.; Caleb Frank Gates, An Appreciation, Published By Robert College Herald Board of 1931-1932, İstanbul, 1932, s. 31-35.

90 Greenwood, a.g.e., s. 228.

91 CU-RBML, Columbia University, Rare Books and Manuscript Library, Robert College Records.; Report of the President of Robert College of Constantinople for the 34th Year 1896-1897, New York, 1897. (Söz konusu belgelere Boğaziçi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi ve Robert Kolej Arşivi aracılığı ile ulaşılabilir.)

92 Bir eğitim öğretim kurumu olarak Kolej, öğretim programlarında yabancı dil öğretimine ve özellikle belirli bir uzmanlığın geliştirilmesine ağırlık verilen bir okul türüdür. Yükseköğretime yakın ve belirli bir meslek veya uzmanlık alanı için öğrenci yetiştirmek üzere kurulmuş okullardır. (Örneğin; Sağlık Koleji, Polis Koleji) Diğer taraftan Lise ise ilköğretimden sonra öğrencileri üniversiteye hazırlayan bir ortaöğretim kurumudur. Bu bilgi için Bkz. Türk Dil Kurumu, <http://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 07.02.2017.; Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/>, Erişim Tarihi: 07.02.2017.

93 CU-RBML, Robert College Records, Kutu 32, Dosya 28, Belge No 1-32.; Freely, a.g.e., s. 62.; Kocamanoğlu, a.g.t., s. 78.

1878-1879 öğretim yılında yayımlanan ilk Kolej kataloğuna göre okula kayıtlı olan öğrenci sayısı 151 kişidir. Bu öğrencilerden 76 kişi *Preparatory* olarak adlandırılan hazırlık sınıfında, 22 kişi *Sub-Freshman* olarak adlandırılan birinci sınıf öncesi sınıfında, 14 kişi *Freshman* olarak adlandırılan birinci sınıfta, 19 kişi *Sophomore* olarak adlandırılan ikinci sınıfta ve 9 kişi *Junior* olarak adlandırılan üçüncü sınıfta kayıtlıdır. Son olarak kalan diğer 11 kişinin ise *Senior* olarak adlandırılan dördüncü sınıf öğrencisi olduğu görülmektedir.⁹⁴ Bu tarihten itibaren 1902-1903 öğretim yılına kadar herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Fakat bu öğretim yılından sonra kolej bölümleri ve eğitim yıllarında değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler neticesinde hazırlık bölümüne bir yıl daha eklenmiştir. Ayrıca ikinci sınıftan itibaren olmak kaydıyla *Bachelor of Arts* olarak adlandırılan bir Edebiyat Okulu (B.A.) ve *Bachelor of Sciences* olarak adlandırılan bir Fen Okulu bölümlerine ayrılmıştır.⁹⁵ Bu bölümlerden mezun olan öğrencilere ilgili bölüm diplomaları ayrı ayrı verilmiştir. Böyle bir uygulama Kolej bünyesinde bir Mühendislik Okulunu da açan Caleb Frank Gates döneminde olmuştur.⁹⁶ Bu tür değişikliklerin Caleb Frank Gates'in idareciliği dönemine tekabül etmiş olması kendisinin dönemin ihtiyaçlarını iyi tahlil edip geleceğe dönük adımlar atılmasında ne kadar hünerli olduğunu göstermektedir. Kolej 1923 yılında gelindiğinde Hazırlık Bölümü (Robert Academy), Kolej Bölümü (Collegiate) ve Mühendislik okulundan (Engineering School) müteşekkil idi.

1868 yılında Maarif Nezareti tarafından kolejin dersleri ve müfredatı ile ilgili bir program talep edilmiş ve aksi istenmedikçe 1868 yılında kurulan Mekteb-i Sultanî'nin (Galatasaray Lisesi) programının takip edilmesi hususunda bir teminat istenmiştir. Ayrıca bu teminat metninde Hamlin'e, Amerikan kolejlerinin müfredatlarının takip edilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Bu isteğe gerekçe olarak Osmanlı Maarifince Amerikan Kolejlerinin müfredat ve ders içeriklerinin tam manasıyla bilinmediği gösterilmiştir. Ayrıca istenilen teminat metninde kolej yönetici ve öğretim elemanlarının hangi saik ile olursa olsun herhangi bir mezhep veya dini yaymayacağına ve herhangi bir dine ait kutsal kitapların eğitim-öğretimde kullanılmayacağına dair ifadeler bulunmaktadır.⁹⁷ Kolej'in ilk müdürü olan Hamlin'in bu dönemde ayrıntılı bir ders programı düzenlediğini fakat bu derslerin uzunca bir müddet sadece isim olarak kaldığı ve uygulanmadığı görülmektedir.⁹⁸

Kolejde okutulan dersler ve içerikleri ile ilgili en güvenilir bilgilere Hamlin tarafından yayınlanan "*Robert Kolej Yıllık Sınavları 27 Temmuz-21 Ağustos 1868*" (Annual Examinations of Robert College from July 27 to August 21, 1868)⁹⁹ isimli belgeden ulaşılmaktadır. Bu belgede kolejdeki dersler, içerikleri ve bu derslerden yapılacak olan sınavlara dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca sınavların ne şekilde ve hangi düzende yapılacağına dair bilgiler de belgede yer almaktadır. Belgede, kolejde yabancı dil olarak İngilizce'nin yanı sıra öğrencilerin ana dilleri ile ilgili öğretim yapıldığı da görülmektedir.¹⁰⁰ Böyle bir öğretim tarzının öğrencilerin yabancı dil öğretimine ek olarak kendi ana dillerini kullanmadaki yeteneklerinin artırılması adına olduğu söylenebilir.

94 Sabev, a.g.e., s. 145.

95 Washburn, a.g.e., 241.

96 Freely, a.g.e., s. 172.; Greenwood, a.g.e., s. 224.

97 BOA, İ. MMS., Dosya 36, Gömlek 1488, Belge 5.

98 James Baker, Turkey, 1877, s. 432-433.; Kocamanoglu, a.g.t., s. 82-86.

99 CU-RBML, Robert College Records, Kutu 48, Dosya 2, Belge No 1.

100 Sabev, a.g.e., s. 140.; Greenwood, a.g.e., s. 92.

Tablo 1. Robert Kolej Yıllık Sınavları 27 Temmuz-21 Ağustos 1868**Annual Examinations of Robert College July 27-August 21 1868**

Pazartesi	Gramer, Aritmetik, Coğrafya, İngilizce Çeviriler, Yunanca, Fransızca, Bulgarca, Ermenice ve Türkçe gibi çeşitli dillerde hazırlık dersleri.
Salı	Ermenice ve Türkçe dilleri ve dersler. Ermenice ve Türkçe hitabet ve yazılar. Bir B.A.(Bachelor of Arts) Edebiyat Okulu derecesi adayının Ermenice söylevi.
Çarşamba	Daha çok Yunanca olmak üzere, Yunanca ve Fransızca sınavlar. Yunanca belagat ve yazı.
Perşembe	Fransızca, Bulgarca ve Latince sınavlar. Bulgarca ve Fransızca belagat. Bir B.A.(Bachelor of Arts) Edebiyat Okulu derecesi adayının Bulgarca söylevi.
Cuma	Matematik, zihni felsefe, ahlak felsefesi ve tabiat felsefesi (bilimi), siyasi iktisat, İngilizce kimya.
Cuma (Akşam)	Fransızca ve İngilizce ödül belagatler.
Cumartesi	B.A.(Bachelor of Arts) Edebiyat Okulu derecesi adaylarının sınavları. Diplomaların verilışı. İngilizce, Fransızca, Yunanca, Bulgarca, Ermenice ve Türkçe nutuklar.
N.B.*	Sınavlar her gün sabah saat 9'da başlayacak ve bir kez yemek ve dinlenme arası verilerek öğlenden sonra 5'e kadar devam edecektir.

Yine yıllık sınavların yer aldığı belgeler ve kolej idarecilerinden George Washburn'un anılarında da bahsettiği üzere kolejin 1875 yılı ders programı ve müfredatına bakıldığında okutulan derslerin aşağıdaki gibi olduğu görülmektedir.¹⁰¹

Tablo 2. Robert Kolej'de 1875 yılında okutulan dersler**Chart of Studies at Robert College in 1875**

Matematik	Cebir, Muhasebe (seçmeli), Geometri, Trigonometri	Analitik geometri (seçmeli), Hesap (seçmeli), Harita ve arazi bilimi, Uzay bilimi matematiği (seçmeli)
Fen	Tabiat tarihi (bilimi), Zooloji, Psikoloji ve temizlik, Botanik (seçmeli), Fizik, Kimya	Uzay bilimi, Analitik kimya (seçmeli), Yerbilim, Madencilik (seçmeli), Nicel analiz (seçmeli)
Beşeri Bilimler	Dünya fiziki ve siyasi coğrafyası, Tarih, Uygarlık tarihi, Siyasal iktisat, Ticaret hukuku, Parlamenter hukuk, Uluslararası hukuk, Akli felsefe (psikoloji), Felsefe tarihi, Ahlak felsefesi (etik), Paley'in delilleri **, Belagat	Münazara, Mantık, İngilizce, Fransızca, Almanca (seçmeli), Ermenice, Bulgarca, Yunanca, Latince ve Türkçe dilleri, Resim Boyama ve Müzik (seçmeli)

*N.B. : Latince kökenli olan, Lütfen dikkat ediniz anlamına gelen Nota Bene cümlesinin kısaltmasıdır. 101 CU-RBML, Robert College Records, Kutu 48, Dosya 2, Belge 1-5.; CU-RBML, Robert College Records, Kutu 32, Dosya 9, Belge 3.; Washburn, a.g.e., s. 97.

**William Paley, View of the Evidences of Christianity, 1794. (Hristiyanlığın Delillerine Bakış) isimli kitap.

Kolej yöneticileri hatıralarında kolejin çağdaşlarının önünde veya en azından onlara müsavi olduğu ifade edilmiştir.¹⁰² Ayrıca henüz bir parlamentosu olmayan Osmanlı Devleti sınırlarında açılmış olan bir okulun Meşrutî yönetimden kısa zaman önce *Parlamenter Hukuk* dersini kolej müfredatına alması son derece dikkate değerdir.¹⁰³

2.1. Robert Kolej'de Yabancı Dil Öğretimi

Robert Kolej eğitim felsefesinin oluşumunda Hristiyanlık ve İncil'in benimsenmesinin esas alındığı kolej yıllık ve raporlarından belirtilmiştir. Fakat kolej benzer okulların aksine sadece teoloji temelli bir okul olmaktan öte öğrencilerinin her yönüyle gelişmiş olmalarını da amaçlamıştır.¹⁰⁴ Bu anlayış ile kolej kurucularından Cyrus Hamlin'in Amerikan merkezli bir misyoner teşkilatı olan ABCFM'den ayrılması pahasına da olsa Amerika'daki New England okullarının eğitim prensiplerini benimsemiştir.¹⁰⁵ Bu okullar dini öğretimden tamamen vaz geçmeseler dahi esas olarak daha seküler bir eğitim-öğretim anlayışını benimsemişlerdir. New England okullarının kökenlerinin Harvard ve Yale'e dayandığı ve Harvard ve Yale gibi okulların ise Cambridge ve Oxford tarzı okullardan türediği ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla kolej dini temellere dayalı kapalı bir eğitim sistemini benimsemek yerine öğrencilerini daha liberal ve düşünen bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu düşünce ile kolej yönetimi ve mütevelli heyeti yabancı dil öğretimini yalnız desteklemekle kalmayıp buna ek olarak kolej öğretiminin temeline almışlardır.¹⁰⁷

Kolej öğretiminde kullanılan temel dil İngilizce olmuştur. Buna ek olarak Fransızca ve Almanca gibi bir ikinci yabancı dil öğretimi de yapılmıştır. Ayrıca edebi eserler, eski metinler ile ilgili çalışmalar yapmak ve o dönemde Avrupa'da yükseköğretim için elzem görülen Latince'nin de öğretimi yapılmıştır. İngilizce'nin öğretim dili olarak seçilmesinde basılı eser ve ders materyallerinin sayısının çokluğu ve farklı milletten öğrencileri tek bir paydada birleştirme düşüncesi etkili olmuştur.¹⁰⁸

Koleje girişte yeni öğrenciler İngilizce dersi için yabancı dil bilgileri bakımından herhangi bir ön bilgiye sahip olup olmadıkları ve koleje gelmeden önce almış oldukları eğitim bakımından dört farklı dereceye ayrılmış sınıflarda ders almaktadırlar.¹⁰⁹ Kolejde eğitim dili İngilizcedir, bu nedenle öğrencilere kolej bölümüne gelmeden önce İngilizce düzeylerinin yeterli seviyeye gelmesi için yoğun bir İngilizce eğitimi verilmektedir. Bu bölümde başarısız olan öğrenciler Akademi bölümüne devam edememektedir.

102 Washburn, a.g.e., s. 95-98.; Hamlin, a.g.e., s. 235-237.

103 Sabev, a.g.e., s. 142.

104 Greenwood, a.g.e., s. 24, George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 3. Basım, 2012, s. 14, 15.

105 Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji*, (Çev. Arzu Taşcan), Kahverengi Kitap Yay., İstanbul, 2015, s. 263.

106 Stone, a.g.e., s. 3.

107 Report of the President of Robert College of Constantinople for the 34th Year 1896-1897, s. 10-11.

108 Washburn, a.g.e., s. 15, 85.; Stone a.g.e., s. 64.

109 Bu düzeyler A, B, C ve D sınıfları olarak düzenlenmiştir. D sınıfındaki öğrencilerin eğitim geçmişi iyi olan fakat sadece yabancı dil eksiği olan öğrencilerden oluşmaktadır. Bu gruptaki öğrenciler yapılan sınavlardan başarılı olmaları şartıyla kolej bölümüne diğer öğrencilerden iki yıl önce başlayabilmektedirler. Bu bilgi için Bkz. Robert College Catalogue, H. Matteosian Press, İstanbul, 1922, s. 37.

Tablo 3. Başlangıç düzeyde İngilizce dersi alan öğrenciler için haftalık ders saatleri¹¹⁰

	1 A Düzeyi		1 B Düzeyi		1 C Düzeyi		1 D Düzeyi	
	1. Dönem	2. Dönem	1. Dönem	2. Dönem	1. Dönem	2. Dönem	1. Dönem	2. Dönem
İngilizce (Direkt Metot)	6 Saat	6 Saat	6 Saat	6 Saat	7 Saat	6 Saat	6 Saat	5 Saat
İngilizce (Endirekt Metot)*	6 Saat	6 Saat	6 Saat	6 Saat	7 Saat	5 Saat	8 Saat	6 Saat
İngilizce Konuşma							3 Saat	2 Saat

2.2. Kolejde Kullanılan İngilizce Öğretim Yöntemleri

Yabancı dil öğretiminde başarıyı artırmak adına zaman içerisinde oluşan tecrübe ve birikimler neticesinde bir takım yabancı dil öğrenme yöntemleri geliştirilmiştir.¹¹¹ Yabancı dil öğretimi olarak kolejin bu çağdaş yöntemleri kullandığı anlaşılmaktadır. Hazırlık bölümü ders programları incelendiğinde¹¹² bir yabancı dil öğretim yöntemi olan *Dilbilgisi Çeviri Yöntemi* ve *Doğrudan Yöntem* uygulandığı görülmektedir. Bunların yanı sıra yabancı dil öğretiminde son derece önemli olan konuşma, okuma ve yazma gibi temel becerilerin geliştirilmesi için çalışmalar da bulunmaktadır.

2.2.1. Dilbilgisi Çeviri Yöntemi

Kolej yabancı dil öğretiminde kullanılan Dilbilgisi Çeviri Yöntemi yabancı dil öğrencilerin hedef dili akıcı bir şekilde konuşmalarından ziyade o dilden çeviri yapabilmeleri veya yazılı metinleri okuyup anlayabilmeleri üzerinedir. Bu yöntem öğrencilere daha çok dilbilgisi ve kelime bilgisi öğretmeyi amaçlamaktadır. Bu yöntem ilk olarak Latince ve Grekçenin yoğun olarak öğretildiği dönemlerde ortaya çıkmıştır.¹¹³

Bu yöntem kolej hazırlık bölümünde ve özellikle ilk yıllarda kullanılmıştır. Kolej hazırlık bölümünde öğrenciler yabancı dil bilgileri ve seviyeleri bakımından dört farklı bölüme ayrılmışlardır. Bu bölümlerden A ve B düzeylerindeki öğrenciler haftada 6 saat Dilbilgisi Çeviri Yönteminin kullanıldığı bir yabancı dil eğitimi almaktadırlar. C ve D düzeylerinde ise bu ders saatleri ikinci dönem ikişer saat azalmaktadır. Dilbilgisi Çeviri Yönteminin kullanıldığı bu dersleri öğrencilerin kendi ana dilinde konuşan öğretmenler vermekte ve öğrenciler Doğrudan Yöntem çalışmalarına hazırlanmaktadır.

2.2.2. Doğrudan Yöntem

Kolej yabancı dil öğretiminde kullanılan yöntemlerden bir diğeri de Direkt Metot olarak da bilinen Doğrudan Yöntemdir. Bu yöntem dilbilgisi çalışmaları ve çeviriyi temel alan Dilbilgisi Çeviri Yönteminin aksine, öğrencilerin hedef dili öğrenmeye başladığı

*Endirekt Metot yabancı dil öğretim yöntemleri arasında Dilbilgisi Çeviri Yöntemi olarak bilinmektedir.

110 Robert College Catalogue, H. Matteosian Press, İstanbul, 1922, s. 37.

111 Muhammet Raşit Memiş, Mehmet Dursun Erdem, "Yabancı Dil Öğretiminde Kullanılan Yöntemler, Kullanım Özellikleri ve Eleştiriler." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9, 2013, s. 299.

112 Fatma Acun, Evrim Şencan Gürtunca, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Robert Kolej'de Eğitim", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/1, 2016, s. 28, 32.

113 Patsy M. Lightbown and Nina Spada, *How Languages Are Learned*, Oxford University Press, Third Edition, 2006, s. 138.

andan itibaren iletişim kurmaları amaçlanmıştır.¹¹⁴ 1860 sonrasında Amerikalı dilbilimci L Sauveur Boston'da açtığı okulda hedef dili kullanarak yabancı dil öğretimi uygulamaya çalışmış ve yabancı dil öğretimindeki bu yaklaşım zamanla *Doğal Yöntem* veya *Doğrudan Yöntem* olarak anılmaya başlanmıştır.¹¹⁵ Bu yöntemle, İngilizce öğretiminde sadece teorik bilgiye odaklanmak yerine, öğrencilerin edindikleri bilgiyi hayatlarının her alanlarında kullanmalarına olanak sağlanmaya çalışılmıştır. Kolejin o yıllarda modern olarak ele alınabilecek bir yabancı dil (İngilizce) öğretim yöntemini uygulaması ise kolejin ayrıca yabancı dil öğretimi alanındaki yenilik ve gelişmeleri takip ettiğini göstermektedir.

Doğrudan Yöntem Kolej hazırlık bölümünde ve özellikle ilk yıllarda kullanılmıştır. Kolej hazırlık bölümünde öğrenciler yabancı dil bilgileri bakımından ayrıldıkları dört farklı bölümün A ve B düzeylerinde Dilbilgisi Çeviri Yönteminde olduğu gibi haftada 6 saat Doğrudan Yöntem kullanarak yabancı dil eğitimi almışlardır. C ve D düzeylerinde bu ders saatleri ikinci dönem birer saat azalmıştır. İlk sınıflarda ders kitabı olarak Ernest Bradlee Watson'ın yazdığı ve Robert Koleji tarafından basılan *"Beginning English for the Levant"*, G. Brackenbury tarafından yayınlanan *"Studies in English Idiom"* Franklin Thomas Baker ve George Rice Carpenter tarafından yayınlanan *"Second Year Language Reader"* ve *"Third Year Language Reader"* isimli kitaplar kullanılmıştır.¹¹⁶

2.2.3. İçerik Temelli Yabancı Dil Öğretim Yöntemi

Yukarıda bahsedilen bu yöntemlere ek olarak kolejde okutulan ders kitaplarının¹¹⁷ ve eğitim dilinin tamamen İngilizce olması kolejde bilinçli bir şekilde olmasa da ortaya çıkışı 1960 ve sonrası yıllara rastlayan İçerik Temelli Öğretim yönteminin de kullanıldığını göstermektedir. 1960 yılında Kanada'da uygulanmaya başlanan, 1980 ve sonraki on yıl içinde Amerika'da da uygulanmaya başlanan bu yöntem ile öğrenciler öğrenilmesi istenilen dili (hedef dili) kullanarak eğitim almaktadırlar. Bu yöntem dilin salt kendisinin öğrenilmesinden ziyade hedef dili kullanarak herhangi bir konu hakkında bilgi sahibi olma düşüncesi üzerinde şekillenmiştir.¹¹⁸ Böylelikle öğrencilerin hem akademik becerilerinin hem de yabancı dil becerilerinin aynı anda geliştirilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır.¹¹⁹ Ayrıca Krashen ve Snow gibi ünlü dilbilimciler ise bu yöntem ile yapılacak yabancı dil öğretiminin sadece yabancı dil öğretimi yapılan bir öğrenme ortamının aksine belirli bir akademik alan üzerinde yapılacak çalışmanın öğrencilere daha rahat ve anlaşılır bir öğrenme ortamı sağladığını ifade etmişlerdir.¹²⁰

114 Liu Qing-xue ve Shi Jin-fang, "An Analysis of Language Teaching Approaches and Methods - Effectiveness and Weakness", *US-China Education Review*, C. 4, S. 1, Haziran, 2007, s. 70.

115 D. Padmaja, "The Historical Perspectives of Language Teaching - A Brief Study" *International Journal of Innovative Technology and Research*, C. 1, S. 1, Aralık - Ocak, 2013, s. 112.

116 Robert College Catalogue, H. Matteosian Press, İstanbul, 1922, s. 44-46.

117 Kolejde okutulan ders kitaplarına örnek olarak Ira Remsen'in yazdığı *"An Introduction To The Study of Chemistry"* adlı kimya kitabı, Joseph S. Ames'in yazdığı *"Theory of Physics"* adlı fizik kitabı ve H. A. Guerber'in yazdığı *"The Story of The Romans"* ve *"The Story of English"* adlı tarih kitapları örnek verilebilir. Kolej ders kitapları ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Fatma Acun, Evrim Şencan Gürtunca, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Robert Koleji'de Eğitim", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/1, 2016, s. 15-19.

118 Jack C. Richards & Theodore S. Rodgers, *Approaches and Methods in Language Teaching*, Cambridge University Press, Second Edition, USA, 2001, s. 207.

119 Henry G. Widdowson, *Teaching Language as Communication*, Oxford University Press, Twelfth Impression, 2001, s. 16.; Keith Johnson, *"Foreign Language Syllabus Design"*, Karlfried Knapp & Barbara Seidlhofer with Henry Widdowson (Ed.), *Handbook of Foreign Language Communication and Learning*, Berlin, 2009, s. 329.

120 Beatrice C. Dupuy, "Content-Based Instruction: Can it Help Ease the Transition from Beginning to Advanced Foreign Language Classes?", *Foreign Language Annals*, C. 33, S. 2, Mart/Nisan, 2000, s. 206.

Bu yabancı dil öğretimi yönteminin 2019 yılı Türkiye’inde halen kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Türkiye Yükseköğretiminde öğrenci tercihleri ve başarı sıralamaları bakımından üst sıralarda yer alan Boğaziçi ve Orta Doğu Teknik Üniversitelerinin bütün bölümlerinde eğitim dili İngilizcedir. Dolayısıyla benzer yöntemin bu üniversitelerde de takip edildiğini söylemek mümkün olacaktır. Ayrıca Türk eğitiminde önemli yere sahip olan Anadolu Liselerinde bir dönem bazı derslerde bu yöntem kullanılarak öğretim yapılmıştır. Yabancı dil öğretiminde bugün dahi kullanışlı görülen bu yöntemin, Robert Kolejinin 1863 yılında kullanmaya başlamış olması okulun yabancı dil öğretimi ile ilgili planlamalarında isabetli kararlar aldığını göstermektedir.

3. Sonuç

Osmanlı Dönemi yabancı dil öğretimi incelendiğinde, yabancı dil öğretimine verilen önem tamamıyla devletin ihtiyaçlarına ve yöneticilerin anlayışlarına göre değişiklik göstermiştir. Örneğin Osmanlı’da birçok alanda önemli ve köklü değişikliklere sebep olan Tanzimat’ın ilanı öncesinde genel olarak yabancı dil öğretiminde ağırlık Arapça üzerine olmuştur. Fakat Karlofça anlaşması ile içine girilen dönem sonrası Osmanlı Devleti’nin ihtiyaçları değişmiş ve yabancı dil öğretiminde Batı dillerini öğrenme gerekliliği çok açık bir şekilde hissedilmiştir. Bu dönem öncesindeki diploması anlayışı değişmeye başlamış ve yabancı dil öğrenimi ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır.

Hem Osmanlı’da hem de Türkiye Cumhuriyeti’nde eğitim-öğretim faaliyetlerine ara vermeden devam etmiş olan Robert Kolej’in yabancı dil öğretimi hususundaki yaklaşım ve anlayışını bilmek her iki dönem yabancı dil öğretimini anlamak açısından yararlı olacaktır.

Robert Kolej’in Türk eğitim sisteminde oluşturduğu rekabetçi ortam ve yabancı dil öğretimindeki başarısı dikkate alındığında Türk eğitim sistemine sağladığı fayda açıkça görülmektedir. Kolej ile ilgili yapılmış olan çalışmaların büyük çoğunluğu kolejin misyonerlik ve zararlı faaliyetleri üzerine olduğu görülmektedir. Böyle bir gerçekliği kabul etmekle beraber kolejin eğitim-öğretim alanındaki başarısı da göz ardı edilmeyecek derecede açıktır. Örneğin kolej müfredatı ve ders programları incelendiğinde içinde bulunulan dönemin ihtiyaçları ve gelecekte ortaya çıkabilecek gereklilikler ile ilgili planlamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Meşrutiyetin ilanından yakın zaman önce henüz parlamentosu olmayan Osmanlı Devleti’nde parlamenter hukuk dersinin müfredata alınması son derece önemli bir yaklaşımdır.

Kolejin eğitim-öğretim anlayışında yabancı dil öğretimi her zaman en önemli yerde olmuştur. Yabancı dil öğretiminde başarıyı sağlamak için ise bir takım yöntem ve yöntemler uygulanmıştır. Kolej bu yöntemleri kullanırken çağdaş yabancı dil öğretim yöntemlerinden de faydalanmıştır. Örneğin, 1880 yılı sonrasında, Dilbilgisi Çeviri Yöntemine karşılık ortaya çıkan ve o dönemin çağdaş bir yabancı dil öğretme yöntemi olan Doğrudan Yöntem ortaya çıktığı dönemden itibaren kolejde uygulanmıştır. Bu tür bir uygulama kolejin içinde bulunulan dönemin yenilik ve değişikliklerine hızlı bir şekilde uyum sağladığını göstermektedir. Ayrıca kolej ders kitapları ve yabancı dil ile eğitim yapılması dikkate alındığında, bilinçli bir şekilde olmasa da çağının ötesinde olan bir ufka sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin İçerik Temelli Yabancı Dil Öğretim Yöntemi ile kolej, yabancı dil öğretiminde sadece hedef dili öğretmeye odaklanmak yerine hedef dili kullanarak tüm akademik alanlarda son derece bilgili ve başarılı öğrenciler yetiştirmiştir. Kolej’in hem yabancı dil öğretiminde hem de akademik anlamdaki başarısında böyle bir öğretim yaklaşımının uygulanmasının etkili olduğu söylenebilir.

Robert Koleji sadece Türk eğitim sisteminin gelişmesine değil aynı zamanda Türk siyasi, sosyal ve kültürel hayatının da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde, siyaset alanında ve üst düzey devlet görevlerinde önemli kademelerde görev yapmış pek çok kişi bu okulda öğrenim görmüştür. 1863 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayan kurum günümüzde de bu faaliyetlerini devam ettirmektedir. Türk milli eğitim sisteminin en önemli kurumlarından olan Robert Koleji'nin geçmiş tecrübe ve birikimlerinin incelenmesi ve başarılı olduğu noktaların tespit edilip uygulanması Türk milli eğitiminin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Acun Fatma, Gürtunca Evrim Şencan (2016), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Robert Koleji'de Eğitim", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/1, 1-34.
- Adivar Halide Edip (2014), *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, [Elektronik Sürüm], Can Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa (1302), *Tarih-i Cevdet I*, İstanbul.
- Aksu Ayşe (2007), *Robert Koleji'nin İzinde Türkiye'de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Akşin Sina (2007), *Kısa Türkiye Tarihi* [Elektronik Sürüm], Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akyüz Yahya (2012), *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2012*, Pegem Akademi Yayınları, 23. Baskı, Ankara.
- Arıç Ayten Sezer (2014), *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Aşkın Deniz (2017), "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, İstanbul, 2017, 977-995.
- Ay Mehtap (2007), *Paris Mekteb-i Osmanisi'nin Kuruluş, Amaç ve İşlevi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2007.
- Aydın Mithat (2006). Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 19, 79-122.
- Aydın Mithat (2008), *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, 2008.
- Baker James (1877), *Turkey*.
- Balcı Sezai (2013), *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Yayıncılık, İstanbul.
- Bilim Cahit (1990), "Tercüme Odası", *OTAM Dergisi*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yıl 1, Sayı 1 Ankara.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], HR. TO, Dosya 438, Gömlek 49, Belge 1.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], İ. MMS, Dosya 36, Gömlek 1488, Belge 5.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], ŞD, Dosya 2792, Gömlek 15, Belge 12.
- CU-RBML, Columbia University, Rare Books and Manuscript Library, Robert College Records, Kutu 1, Dosya 8-9, Belge No 2.
- CU-RBML, Columbia University, Rare Books and Manuscript Library, Robert College Records, Kutu 32, Dosya 22, Belge No 2.

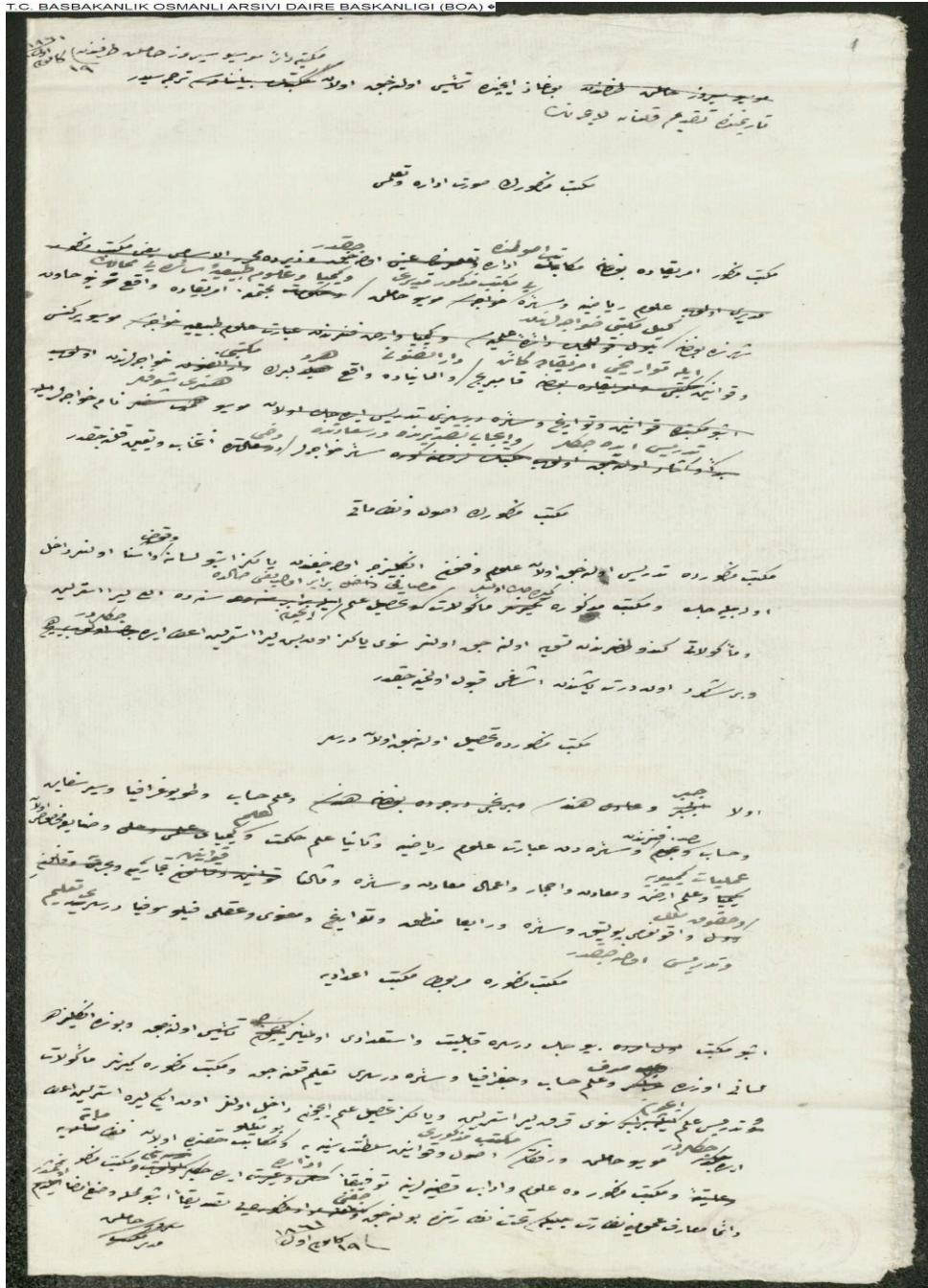
- Doğan İsmail (2010), *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri*, Nobel Yayınları, Ankara.
- Doğan Recai (1997), "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, 407-442.
- Dueñas Maria (2004), "The Whats, Whys, Hows and Whos of Content-Based Instruction in Second/Foreign Language Education", *International Journal of English Studies*, Cilt 4, Sayı 1, 73-96.
- Dupuy Beatrice C., (2000), "Content-Based Instruction: Can it Help Ease the Transition from Beginning to Advanced Foreign Language Classes?", *Foreign Language Annals*, Cilt 33, Sayı 2, 205-223.
- Düstur (1931), 3. Tertip, C. 5, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul.
- Engin Emel, (2007), *Galatasaray Lisesi (1923 - 1950 Dönemi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ergin Osman Nuri (1977), *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 4, İstanbul.
- Esenkal Ebru, (2007), *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Yabancı Okullar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Edirne.
- Fincancı May N. (2001), *The Story of Robert College Old and New*, Revised Edition, İstanbul.
- Findley Carter V. (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton.
- Freely John (2000), *A History of Robert College*, Yapı Kredi, İstanbul.
- Freely John (2013), *A Bridge of Culture: Robert College-Boğaziçi University, How an American College Became A Turkish University*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 4. Basım, İstanbul.
- Gates Caleb Frank (1932), *An Appreciation*, Tsitouris Brothers, İstanbul.
- Gates Caleb Frank (1940), *Not To Me Only*, Princeton University Press, Princeton.
- Greenwood Keith M. (2003), *Robert College: The American Founders*, Boğaziçi University Press, İstanbul.
- Guckert, John Cecil (1968), *The Adaptation of Robert College to Its Turkish Environment, 1900-1927* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) The Ohio State University.
- Hamlin Cyrus (1893), *My Life and Times*, The Pilgrim Press, Boston.
- Hamlin Cyrus (2015), *Türkler Arasında Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji*, (Çev. Arzu Taşcan), Kahverengi Kitap Yayınları, İstanbul.
- Hamlin Cyrus (2017), *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Haydaroğlu İlnur Polat (1993), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara.
- İnalçık Halil, Seyitdanlıoğlu Mehmet, (2006), *Tanzimat / Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Johnson Keith (2009), "Foreign Language Syllabus Design", Karlfried Knapp & Barbara Seidlhofer with Henry Widdowson (Ed.), *Handbook of Foreign Language Communication and Learning*, Berlin, 309-340.
- Karal Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi 5. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Kayadibi Fahri (2003), "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, 1-18.
- Keklik Ebubekir (2009), *Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Keklik Ebubekir (2018), *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Kılıç Sezen (2005), "Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 61, 259-280.
- Kırpık Cevdet (2016), *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kocamanoğlu Emine (2003), *Yabancı Okullarda Din Eğitimi Robert Koleji-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul.
- Kodamanoğlu Nuri (1964), *Türkiye'de Eğitim (1923-1960)*, 2. Basım, Ankara.
- Küçük Cevdet (1988), "Abdülmeccid" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988.
- Lewis Bernard (2018), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 10. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Lightbown Patsy M., Spada Nina, (2006), *How Languages Are Learned*, Oxford University Press, Third Edition.
- Matteosian H. (1904), *Missions of the A.B.C.F.M. in Turkey*, İstanbul.
- Memiş Muhammet Raşit, Erdem Mehmet Dursun, (2013), "Yabancı Dil Öğretiminde Kullanılan Yöntemler, Kullanım Özellikleri ve Eleştiriler." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9, 297-318.
- Nutuk, C. II, 1920-1927, (1970), 10. Basım, İstanbul.
- Özkan Selim Hilmi (2010), "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", *Turkish Studies*, Cilt 5, Sayı 3, 1783-1800.
- Padmaja D. (2013), "The Historical Perspectives of Language Teaching - A Brief Study" *International Journal of Innovative Technology and Research*, Cilt 1, Sayı 1, 110-114.
- Qing-Xue Liu, Jin-Fang Shi (2007), "An Analysis of Language Teaching Approaches and Methods - Effectiveness and Weakness", *US-China Education Review*, Cilt: 4, Sayı: 1, 69-71.
- RCA (1872), *Statements In Regard To Robert College Constantinople*, İstanbul.
- RCA (1878) *Report of the President of Robert College of Constantinople*, New York.
- RCA (1897) *Report of the President of Robert College of Constantinople for the 34th Year 1896-1897*, New York.
- RCA (1915) *Report of The President and Faculty of Robert College At Constantinople For The Fifty Second Year*.
- Richards Jack C., Rodgers Theodore S. (2001), *Approaches and Methods in Language Teaching*, Cambridge University Press, Second Edition, USA.
- Sabev Orlin (2014), *Sipirutus Roberti: Shaping New Minds and Robert College in Late Ottoman Society (1863-1923)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

- Sâlnâme-i Nezaret-i Hariciye* (1301), Haz. Galitekin A. N. (2003), İşaret Yayınları, İstanbul.
- Sarıhan Zeki (2019), *1921 Maarif Kongresi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Savaş Ali İbrahim (2001), "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 643-659.
- Sevinç Necdet (1975), *Ajan okulları*, Dede Korkut Yayınları, İstanbul.
- Stone Frank Andrew (2006), *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey 1830-2005*, Caddo Gap Press, California.
- Strong William E. (1910), *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Affairs*, The Pilgrim Press, Boston.
- Sungu İhsan (1943), "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, Cilt 8, Sayı 28, Ekim, 315-347.
- Şişman Adnan (2006), *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Tanır Engin Deniz (2015), "Lozan Barış Antlaşması Sonrasında Türk Basınında Fransız Okulları Sorunu (1923-1924)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 56, Ankara, 177-208.
- TBMM 3. Açılış Yılı Konuşmaları (1922), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 Mart, D. 1, C. 18.
- Tevetoğlu Fethi (1987), "Mustafa Kemal Paşa – General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 10, 197-207.
- Tozlu Necmettin (1991), *Kültür ve Tarihimizde Yabancı Okullar*, Kozan Ofset, Ankara.
- Tozlu Necmettin (1992), *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul.
- Vahapoğlu Hidayet (2005), *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- Washburn George (1909), *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston.
- Washburn George (2012), *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 3. Basım, İstanbul.
- Widdowson Henry G. (2001), *Teaching Language as Communication*, Oxford University Press, Twelfth Impression, Hong Kong.

EKLER

Ek 1. Cyrus Hamlin tarafından küşat olunacak olan mektebin beyannamesi ve eğitim programı. 121

HR.TO.00438.00049.001

(Cyrus Hamlin tarafından küşat olunacak olan mektebin beyannamesi ve eğitim programı transkripsiyonu)

“Boğaziçi’nde tesis olunacak mektebe reyyi Mösyö Siyruz Hamlin tarafından beyannamesi tercümesidir. Fi 19 Kânunuevvel sene 1861.

Mekteb-i mezkûrun suret-i idare ve talimi

Mekteb-i mezkûr Amerika’da bulunan mekatib usulünde idare olunacaktır. Ulul-i riyaziye ve sayireyi mekteb-i mezkûr müdürü Mösyö Hamlin ve kimya ve ulum-i tabiat-i sayireyi memalik-i müctema-i Amerika’da vaki Niyu Haven şehrinde bulunan Yeyl mektebi hocalarından Mösyö Perkins ve kavanin ile tevarihî Amerik’da kâin Kambric Darül Fünunu ve Almanya’da vaki Herdelberg mektebi hocalarından Mösyö Henri Şofler nam hocalar tedris edecekler ve icab-ı takdirinde dersaadetde sair hocalar dahi intihab ve tain kılınacaktır.

Mekteb-i mezkûrun usul ve nizamâtı

Mekteb-i mezkûrda tedris olunacak olan ulum ve fûnun İngilizce olacağından yalnız işbu lisana vukuf ve aşına olanlar dâhil olabilecek ve mekteb-i mezkûre gidecek olanlar mekulat mesarifi beraber olduğu halde tahsil-i ilm için senede elli lira isterliyn ve mekulatı kendi tarafından tesviye olunacak olanlar senevi yalnız on beş lira isterliyn ita edeceklerdir ve bir şakird on beş yaşından aşağı kabul olunmayacaktır.

Mekteb-i Mezkûrda tahsil olunacak olan dersler

Evvela cebir ve hendese ve ilm-i hesap ve topografya ve seyr-i sefalın ve hesap ve rasad fenlerinden ve sayireden ibaret ulum-i riyaziyye ve saniyyen ilm-i hikmet ve ilm-i kimya ve sanayie mahsus olan ameliyat-ı kimyeviyye ve ilm-i arz ve maden ve ahcar ve imal-ı maden ve sayire ve salisen kavanin-i ticariyye ve hukuk-i mülk ve ikonomi-i politik ve sayire ve erbaa mantık ve tevarih ve manevi ve akli feylesofya dersleri talim ve tedris olunacaktır.

Mekteb-i Mezkûra merbut mekteb-i idadiyye

İşbu mekteb büyücek derslere kabiliyyet ve istidadı olmayanlar için tesis olunacak ve bunda İngilizce lisani üzere sarf ve ilm-i hesap ve coğrafya ve sayire dersleri talim kılınacak ve mekteb-i mezkûra girenler mekulat ve tedris-i ilm için senevi kırk lira iysterlin ve yalnız tahsil-i ilm için dahil olanlar on iki lira iysterlin ita edeceklerdir. Mösyö Hamlin ve rufakasimekteb-i mezkûra usül ve kavanin-i saltant-ı seniyyeye ve mekatib hakkında olan nizamata ve mekteb-i mezkûrda ulum ve adab-ı kaziyelerine tevfikân idare edecekler ve mekteb-i mezkûr daima Maarif-i Umumiyye Nezaret-i Celilesi taht-ı nezaretinde bulunacağını tasdiklen işbu mahalle vaz-ı imza olunmuşdur.

Fi 19 Kânunuevvel sene 1861

Syruz Hamlin

Müdür-i Mekteb ¹²²

122 BOA, HR. TO, Dosya 438, Gömlek 49, Dosya 1.

1821 YUNAN İSYANI VE SULTAN II. MAHMUD'UN BİLİNMEYEN BİR FERMANI*

1821 GREEK REBELLION AND AN UNKNOWN EDICT OF SULTAN MAHMUD II.

Nuri KÖSTÜKLÜ**

Geliş Tarihi/Received:20.05.2019

Kabul Tarihi/Accepted:18.10.2019

KÖSTÜKLÜ, Nuri, ,(2020), "1821 Yunan İsyanı ve Sultan II. Mahmud'un Bilinmeyen Bir Fermanı", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2030-2036.

Öz

12 Şubat 1821'de patlak veren Yunan isyanı hakkında, literatürde belki küçümsenmeyecek sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak, böyle bir konunun tespitinde şüphesiz, dönemin kaynakları ve özellikle dönemin Padişahı Sultan II. Mahmud'un meseleye bakışı fevkalade önemlidir. Bu cümleden olmak üzere, şimdiye kadar henüz literatüre yansımayan Sultan II. Mahmud'un, ülke çapında bütün ilgililere gönderdiği; Osmanlı Devleti'nin gayr-i Müslimlere bakışını, isyanın sebeplerini, gelişmesini ve alınması gereken tedbirleri ortaya koyan Evâsıt-ı Zilkade 1236 (Ağustos 1821) tarihli fermanını probleme katkı sağlaması açısından önemsiyoruz.

Bu araştırmada, söz konusu ferman analiz edilerek 1821 Yunan İsyanı'nın özellikle; sebepleri, gelişmesi, Osmanlı yönetiminin tutumu, alınması gereken tedbirler vb. problemlerin anlaşılmasına değişik açılardan katkı sağlanmış olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, 1821 Yunan isyanı, Sultan II. Mahmud, Şark meselesi, Rusya.*

Abstract

There are a number of studies on the Greek revolt that broke out on February 12, 1821, which may not be underestimated in the literature. However, the sources in that period and Sultan II. Mahmud's views about the problem are remarkably important in the determination of such an important matter. We care about the edict sent to all those concerned all over the country in mid Zilkade 1236 (August 1821) by Sultan II. Mahmud with regard to its contribution to the solution of the problem. The abovementioned edict; which reveals the views of Ottoman State about non-Muslims, the reasons, developments of the revolt, and the measures to be taken, has not been mentioned in literature

In this study, the abovementioned edict will be analysed to contribute to the understanding of the problems like the reasons and developments of Greek Revolt in 1821; and the attitude of the Ottoman administration.

Keywords: Ottoman State, 1821 Greek Rebellion, Sultan Mahmud II., Orient matter, Russia.

* Turkish Studies, Gazi Üniversitesi ve Kudüs Üniversitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen ve 23-25 Mart 2018 tarihlerinde Kudüs Üniversitesi'nde toplanan 2nd International Congress on Social Sciences (INCSOS 2018)'e bildiri olarak sunulmuştur.

** Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, A.K. Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Meram- KONYA nkostuklu@erbakan.edu.tr, (orcid: 0000-0003-4583-284X).

1-Giriş

Osmanlı Devleti'nin 17.yy. sonlarından itibaren eski gücünü nispeten kaybetmeye başlaması ve özellikle 2. Viyana yenilgisi, Osmanlı-Batı ülkeleri ilişkilerinde ve Osmanlı yönetim anlayışında köklü bazı değişiklikleri beraberinde getirdi. Lale Devri ve arkasından Nizam-ı Cedid dönemi Osmanlı Devleti'nin kendini yenileme çabalarının başlangıcı oldu. Bu süreçte, Batı'da yaşanan gelişmeler özellikle skolastik anlayışın yerini klasik felsefeye bırakmaya başlaması ve arkasından bilim ve teknoloji alanındaki hızlı değişim ve nihayet sanayi inkılabı Osmanlı Devleti'ni Batı karşısında güçsüz bıraktı. Her ne kadar Osmanlı, bu süreçte kendini yenileme gayreti içinde olsa da, bu yenileme eskiyen elbiseyi yama ile idare etmekten öteye geçemediği için, Batı ile arası gittikçe açıldı. Bu durum, Büyük devletlerin Osmanlı'ya bakış açısını da değiştirdi. 1815 Viyana Konferansı sırasında, Çar Aleksandr, Osmanlı'dan "hasta adam" olarak bahsetti ve Osmanlı'yı paylaşma meselesini "Şark meselesi" olarak kodladı. Bir başka ifade ile "şark meselesi" ile Balkanlar'ın batısından başlayarak Türklerin doğuya sürülmesi ve neticede Anadolu'dan da atılması anlamına gelen bir politikanın uygulama süreci başlatıldı. İlk fırsatta, Balkanlar'daki gayr-i müslimleri isyana teşvik ederek, Türkleri bu coğrafyadan atmak hedefleniyordu. Bu hedefin ilk uygulaması olarak Yunan isyanları hazırlandı. Bu hazırlık sürecinde, Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçilik kavramının teşvik edici rolü olmakla beraber, esas Rusların 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Ortodoksların hamisi pozisyonunda bulunmaları ve bu yöndeki uygulamaları Yunanları isyan yönünde cesaretlendirdi. Özellikle, Rusların istedikleri yerlerde konsolosluk açmak, İstanbul'da bir Rus kilisesi kurmak ve Ortodoks tebaa lehinde Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunmak gibi elde ettikleri haklar (madde: 7,8,14)¹, Yunan isyanlarını tahrik yönünde kullanıldı.

Yunan isyanına zemin hazırlayan faktörler arasında, Osmanlı Devlet ve toplum yapısı içerisinde diğer azınlıklara göre bir bakıma imtiyazlı durumda olan Rum aydınlarının hem Yunan milli kimliğinin oluşması hem de Batı kamuoyundaki faaliyetlerini de muhakkak belirtmek gerekiyor. 18.yy. ikinci yarısından başlayarak Rum şair, tarihçi ve yazarları, bağımsız Yunanistan ve hatta eski Bizans'ın yeniden inşası yolunda yazılar yazmaya başladılar. Yazar Korayis, şair Rigas'ı bunlar arasında sayılabiliriz².

Bütün bu gelişmeler, "şark meselesi" kavramı çerçevesinde, Balkanlar'daki istikrarın da bozulmaya başlamasıyla, bir Yunan isyanına doğru giden seyri hızlandırdı. İsyancı Aleksandr İpsilanti'nin başında bulunduğu Etnik-i Eteryacı cemiyeti, Rus sınırına yakın olması ve Rusya'dan yardım alabilmesi ihtimalini hesaba katarak ilk ayaklanma teşebbüsünü Boğdan'da yaptı. Ancak, başarılı olmadı. Çünkü, Eflak ve Boğdan beyliği yapan Fenerli Rumlar, Romenler tarafından hiç sevilmezdi. Bu sebeple Romenler, Yunanların çıkarına bir ayaklanmaya katılıp, Osmanlı Devleti'ne sorun çıkarmak istemediler³. Ancak, Eflak-Boğdan'daki isyan tam bastırıldığı sırada Mora'daki Rumlar ayaklandı.

12 Şubat 1821'de Mora'da patlak veren Yunan isyanı, Eflak-Boğdan'daki isyanın tam tersine, yayılma ve gelişme gösterecek nitelikte idi. Papazların öncülüğünde Mora halkı isyana katıldı. Patras Patriği Pol Germanos, ortaçağlarda Piyer Lermit'in yaptığı gibi, bütün Rumları Türklere karşı savaşa davet etti. İsyân bu şekilde millî ve dinî karakter alarak gelişmeye başladı⁴. Öyle ki, İslam ahali ve askerler kalelere kapanarak kendilerini

1 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın maddeleri ve ayrıntılı bir analizi için bkz., Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.26, s.524- 527.

2 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, 5. Baskı, TTK yay., Ankara 1988, s.109.

3 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1999, s. 169-170.

4 Karal, a.g.e., s.112

savunmaya başladılar, fakat yardım gelmediği için kaleler bir bir isyancıların eline geçti, asiler şehirlerde de çoluk çocuk demeden rastladıkları Türkleri katlettiler, mallarını yağmaladılar. Bu isyanda katledilen Müslümanların sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, 25.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir⁵. İsyan gittikçe yayılıyordu. Yapılan tahkikatda, bu isyanın çıkması ve yayılmasında başta Fener Rum Patrikhanesi olmak üzere, taşrada bulunan pek çok papazın, kocabaşaların rolü olduğu ele geçen belgelerden anlaşılmaktaydı⁶. İsyan haberini alan dönemin padişahı II. Mahmud, şimdiye kadar devletin hoşgörü ve adaletle yaklaştığı Rum tebaanın böyle bir harekete girişmesi karşısında hiddete kapılarak Rumların katlini emretti. Fakat bu sırada kimi devlet adamları, bazı metropolitler ve söz sahibi kişiler araya girip bu fesatta parmağı olmayanların bağışlanmasını dilediler. Bunun üzerine fesada karışanların araştırılarak cezalarının verilmesi, suçsuz olan reayâya ilişilmemesi konusunda irade çıktı⁷. Ancak tedbirler fayda vermiyordu. İsyan gittikçe genişledi. Nisan 1821 başlarında Mora tamamen isyancıların eline geçti. Burada maalesef çok sayıda Mora Türkü katledildi. Yapılan araştırmalarda Ortodoks Cihan Patriği Grigoryos'un isyanla ilişkisi belgelerle ortaya çıktı ve soruşturma sonucunda suçlu görülerek 21 Nisan 1821'de Patrikhane'nin orta kapısında resmi elbiseli olarak asıldı⁸. Bunun yanında, hukukî tahkikat sonunda suçları sabit görülen birçok metropolit de ülkenin değişik yerlerinde cezalandırıldı.

2- Sultan II. Mahmud'un İsyanla İlgili Bir Fermanı

İsyan, başta Rusya olmak üzere dış tahriklerin de tesiriyle bir türlü bastırılamıyor ve gittikçe yayılıyordu. Sultan II. Mahmud yayınladığı fermanlarda; Devlet-i Aliyye'nin durumundan ve şimdiye kadar gayr-i müslim tebaaya karşı âdil ve hoşgörülü davranışından bahisle, diğer Rumların isyancılara katılmamasını, isyancılarla işbirliği yapanların şiddetle cezalandırılacağını, isyana teşebbüs etmeyen kendi halinde işiyle gücüyle meşgul olan Rumların ise her türlü saldırıdan korunacağını bildiriyordu.

Konu ile ilgili Ağustos 1821 (Evâsıt-ı Zilkade 1236) tarihli; vezirlere, kadınlara, hakimlere, nâiblere, , mütesellimlere, âyân vesair zâbitân ve vücûh-ı memleket ve bi'l-cümle iş erlerine hitap eden Padişahın fermanını söz konusu isyanın sebeplerini, seyrini ve devletin tutumunu anlama bakımından önemsiyoruz⁹.

Sultan II. Mahmud, söz konusu fermanın başında, önce devletin gayr-i müslimlere karşı tutumunu ve Rumların durumunu tespit ettikten sonra, isyana karışanlar ve karışmayanlarla ilgili olarak yapılacak uygulamaları açıklamaktadır.

II. Mahmud fermanında; devletin gayr-i müslimlere her zaman şefkatle ve merhametle yaklaştığını belirterek, yine de bazı Rumların nankörlük ve ihanetten geri kalmadıklarını ifade ediyor ve aynen şu ifadeleri kullanıyor;

“Rum tâifesi dahi öteden beri Devlet-i aliyye'min cizye-güzâr reayâsı olduğuna mebni haklarında 18^{10}/bi'l-vücuh ibrâz-ı merhamet ve şefkat ve ırz u canları daire-i hıfz ve*

5 Justin Mc Carthy, Ölüm ve Sürgün, (Çeviren: Fatma Sarıkaya), TTK yay., Ankara 2012, s.13; Burada değişik kaynaklara göre, değişik rakamlar ayrıntılı olarak verilmektedir.

6 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l- Vukuat*, (Neşet Çağatay neşri), Ankara 1980, C. III- IV, s.251.

7 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.XI, İstanbul 1309, s.127- 128.

8 Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.163; Zeki Arıkan, “1821 Yunan İsyanının Başlangıcı” , *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1987, sayı:22, s.102.

9 Fermanın tam metni, 182 Numaralı Isparta Şeriyec Sicili, s.2-3'de yer almaktadır. Ayrıca Bkz., Nuri Köstüklü, *1820- 1836 Yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi yay., Konya 1993; Bkz. EK.

10 * Burada verilen rakamlar, ilgili fermanın kaçınıcı satırı olduğunu ifade etmektedir.

himayette masun 19/ olarak şerâit-i raiyyetin mesândan efun envâ-i ihsan ve inâyetten gayri birşey gördükleri 20/ yoğunken nâil ü mazhar oldukları ni'met-i ilahiyyeyi ayak altuna alub, nankörlük yolunu tutarak 21/ dîn ü mübîn hakkında tabiî münevves zamirleri olarak habâset ve hiyaneti icra daiyye-i fâsidesine 22/ cür'et ve metbû-ı şefkları olan selâtîn-i seniyyem aleyhine bazı mahallerde izhar-ı bağî ve isyana cesaret etmişler...24/”

Görüreceği üzere, Padişahın ifadesine göre, devletin her türlü ihsan ve inayetine, şefkat ve merhametine rağmen Rumlar bazı yerlerde isyana teşebbüs etmişlerdi.

Bu tespitten sonra, isyana teşebbüs edenlerle, kendi halinde olup isyana karışmayanlar hakkında devletin tutumu şöyle açıklanmaktadır;

“...madde-i fesâda medhali olub ıslah kabul etmeyenleri 31/ teharri ve tahrik ederek haklarında icrâ-yı levâzım-ı siyaset olunmuş ise de haklarında zuhûr eden rıfk ve mülâyemetin kadr ve şükrünü bilmediklerinden ve vakî olan pend ü nasîhatı kat'an işğâ 33/ ve istima etmediklerinden başka, utüvv ve isyanı gün be gün artırdıkları ecilden Devlet-i aliyem esbâbını istihsale kıyam ile o makûle-i 35/ şekavet ve tuğyanı izhar ve ehl-i İslâm ile muhârebe ve mukâteleye ibtidar eden usât-ı 36/ reâyânın te'dîb ve tenkîl ve mâl ü menâlleri ahz ve evlâd-ı iyalleri esir kılınmasına cânib-i 37/ şerîat-ı garrâdan verilen fetvâ-yı şerif mucebince ruhsatı hâvi memâlik-i mahrûseme evâmîr-i 38/ şerifem ısdâr ve tisyâr kılınmış..”

Bu ifadeler bize, isyan edenlere karşı Osmanlı Devleti'nin nasihatta bulunarak, tatlılıkla ve affedici bir tutumla yaklaştığı ama bütün buna rağmen kanunlara aykırı olarak şekavete ve isyana devam eden, Müslüman halkı katletmeye yönelen isyancıların tenkili ve mallarına el konulup ailelerinin tutuklanması yönünde ilgili makamdan fetva alındığını ve buna göre işlem yapılması hakkında ilgililere gerekli emirlerin verildiğini gösteriyor.

Fermanın devamında isyana karışıp sonradan pişman olanlar ve isyana hiç karışmayanlar hakkında şu ifadeler yer almaktadır;

“...fesad-ı mel'anete tecâsür ile sonradan nedâmet ve istimâna sahîhan avdet ve rücu 40/ eyleyen reâyânın kemâ fı's-sâbık zikr-i saye-i merâhimvâye-i devlet-i aliyemde muhmâ-i müstazıl 41/ olmaları usulüne riâyet olunarak hilâf-ı hareket vukua gelmemesi irade-i seniyyem muktezasından 42/ iken bazı mahallerde bu dakikaya sarf-ı zihn ve ru'yet olunmayarak şekavet ve isyandan 43 (s.3) haberin olmayup kendi halinde olan aceze-i raiyyete tasallut ve tasaddî ve emvâl ve evlâd ü 'ıyâl ve kiliselerine sarkıntılık misüllü 44/ harekete tasaddî vukuu tahkîk-gerde-i şahanem olub bu suret şer'an ve aklen caiz olmayub el-hâlet-i hâzihi 45/ carî olan usûl-i saltanat-ı seniyyemin külliyyen hilafı ve rızâ-yı bârî ve bi'l-vücuha emr-i hümâyunumun mücerred kendüyi bilmez ve muktezâ-yı vakt ü hali fark ve temeyyüz etmez makulelerden neş'et edeceği bedihî olmakdan nâşi...47/”

İfadelerden anlaşılacağı üzere, isyana karışıp sonradan pişman olanlar ile, hiç isyana karışmayanların mallarına, ailelerine, kiliselerine kesinlikle zarar verilmemesi bir başka ifade ile suçlu ile suçsuzun ayırt edilerek, hukuk dışına çıkılmaması ilgililere bu yönde uygulama yapmaları emredilmiştir.

Fermanın sonunda, ilgililerin adaletli davranmaları hususuna tekrar vurgu yapılarak; “vüzerâ-yı müşâr ve mîr-i mîrân ve mevlânâ ve kuzât ve nüvâb vesâir” adı geçen görevlilere şöyle davranmaları emredilmiştir;

“...imdi, bâlâda beyan olunan vesâyâ ve tenbihat-ı şahanemi cümleye i’lan ve beyan ile kendü halinde olan 60/ bî-cürm ehl-i zimmethâye hilâf-ı şer’î şerif ve mugâyir-i rıza hafî ve celi tasallut ve teaddî vukûa 61/ gelmemesine kemaliyle ikdam ve dikkat eylemeniz kat’î matlûb-ı şehriyârânem idüğü ve bu bâbda ednâ derece 62/ tekâsül ve rehâvet sizler (içün) dahi hakkınız(da) mucib-i mesuliyet olacağı malumunuz olduğda ona göre amel 63/ ve hareket ve infâz emr ü irâde-i seniyyemle ifâ-yı levâzım-ı kâr-şinasî ve reviiyete ihtimam ve dikkat ve hilafını 64/ tecvizden gâyetü’l-gâye tehâşî ve mücânebet eylemenin bâbında ferman-ı âlişânım sâdir olmuştur...65/”

Fermanın değişik yerlerinde, adaletli davranmaya atıflar olmakla birlikte, fermanın sonunda da tekrar, isyanın içinde olmayan suçsuz gayr-i Müslimlerin kesinlikle zarar görmemelerine dikkat edilmesi, bu konuda ihmali olan görevlilerin sorumlu olmaları vurgulanarak, ülkeyi saran bir ateş çemberi haline gelen isyan ortamında dahi Osmanlı devlet yönetiminin adaleti ölçü aldığını görüyoruz.

3-Sonuç

Dil, üslûp ve içerik bakımından fermanı bir bütün olarak değerlendirdiğimizde; önce bir durum tespiti yapılarak, devletin gayr-i müslim tebaâya karşı hoşgörü ve adalet çerçevesinde bir yönetim anlayışına sahip olduğu vurgulanmıştır. Ancak, suçlu olan ve olmayanları ayırt edici ifadelerle bazı Rumların isyana teşebbüs ettikleri tespiti yapılarak, kanunlara aykırı davranışların hangi cezalarla ve ne şekilde cezalandırılacağı hususuna temas edilmiştir. Fermanın devamında, pişman olanlar veya suça karışmamış gayr-i Müslimlere karşı asla zarar verilmemesi yönündeki ilgililere ısrarla uyarıların yapılmış olması, devletin en kritik bir ortamda dahi “adalet” kavramına hassasiyet gösterdiğini ortaya koyuyor.

KAYNAKÇA

- 182 Numaralı Isparta Şerhi Sicili, Milli Kütüphane İbn-i Sina Salonu, tasnif no: 20 H-6
Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.XI, İstanbul 1309
Arıkan, Zeki., “1821 Yunan İsyanının Başlangıcı”, *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1987, sayı:22
Armaoğlu, Fahir., *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1999.
Beydilli, Kemal., “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.26, s.524- 527.
Kartal, Enver Ziya., *Osmanlı Tarihi*, C.V, 5. Baskı, TTK yay., Ankara 1988.
Köstüklü, Nuri., *1820- 1836 Yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi yay., Konya 1993.
Mc Carthy, Justin., *Ölüm ve Sürgün*, (Çeviren: Fatma Sarıkaya), TTK yay., Ankara 2012.
Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü’l- Vukuat*, (Neşet Çağatay neşri), Ankara 1980, C. III- IV

19. YÜZYILDAN 20. YÜZYILA SİNOP VAROŞ MAHALLESİ YANGINLARI VE YAPILAN SOSYAL YARDIMLAR

THE FIRES OF SİNOP VAROS DISTRICT AND THE SOCIAL BENEFITS FROM 19th CENTURY TILL 20th CENTURY

Cenk DEMİR*

Geliş Tarihi/Received: 18.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:29.12.2019

DEMİR, Cenk, (2020), "19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlar", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2038-2067.

Öz

Osmanlı döneminde payitaht İstanbul ve taşrada sıklıkla yangın felaketleri yaşanmıştır. Büyümesi önlenemeyen yangın vakaları ise geniş çaplı zararlara yol açmıştır. Bu türden hadiseler Sinop'ta da acı bir şekilde tecrübe edilmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli dönemlerde meydana gelen yangın olayları, Sinop'un mimari dokusuna zarar verdiği gibi ticarî ve sosyal hayatına da ağır bir darbe vurmuştur.

Bu çalışma, Sinop yarımadasının güneydoğu cihetine kurulmuş olan ve nüfusunun geneli Rumlardan oluşan Varoş Mahallesi'nde yaşanan 1889, 1895 ve 1917 yangınları üzerine temellendirilmiştir. Bu kapsamda söz konusu yangınların çıkış nedenleri, yangın tahribatlarının boyutu ve sonrasında yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Çalışmada, Osmanlı arşiv vesikaları, TBMM zabıt cerideleri ve Kastamonu Vilayet Gazetesi'nin ilgili nüshaları ile çeşitli araştırma ve inceleme eserlerinden istifade edilmiştir. Varoş Mahallesi yangınları çerçevesinde ve ortaya konulan bulgulardan hareketle, bir kentnin sosyal yapısına ve mimari dokusuna ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yangın, Sosyal Yardım, Sinop, Varoş, 19. Yüzyıl, 20. Yüzyıl, Karadeniz.*

Abstract

Fire disasters were frequently experienced in the capital city İstanbul and the provinces during the Ottoman period. Cases of fire where its growth could not be prevented have caused extensive damages. Such incidents have been painfully experienced in Sinop. Particularly since the second half of the 19th century, the fire events that took place in various periods damaged the architectural texture of Sinop and gave a heavy blow to the commercial and social life.

This study is based on the 1889, 1895 and 1917 fires in the Varos district, which is composed of Greeks whose population was established in the southeastern region of Sinop peninsula. In this context, the reasons for the emergence of these fires, the extent of the fire destruction and subsequent developments are discussed. In this study, the Ottoman archive documents, the proceedings of the Grand National Assembly of Turkey and the relevant copies of the Kastamonu Vilayet Newspaper and various research and examination works were utilized.

Keywords: *Fire, Social Benefit, Sinop, Suburb, 19th Century, 20th Century, Blacksea.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cenkdemir@sinop.edu.tr, (orcid.org/0000-0003-4075-6251)

*Bahr-i Siyah'ın baht-ı siyah kenti Sinop***Giriş**

Şehir ya da başka bir ifadeyle kent kavramı, tarımsal olmayan üretimlerin yapıldığı, tüm üretim kollarının denetlendiği, dağıtımının koordine edildiği, büyüklük, yoğunluk, çeşitlilik ve bütünleşme düzeylerine ulaşmış yerleşim yerleri şeklinde tanımlanabilir.¹ Bu yaşam alanları, kendine has özellikleri ile birlikte zaman içerisinde bir kent kimliği oluştururken kent bireyleri arasında da toplumsal bir bellek meydana getirir. Söz konusu belleğin oluşmasında ise o kente dair bilinçli biriktirilen olaylar, mekânlar, kişiler ve benzeri pek çok unsur etkili olur.² Kent belleği vakalar üzerinden okunduğunda, bir şehrin işgali ya da kurtuluşu, tarihe damgasını vuran bir anı veya geçirdiği çeşitli doğal afetler gibi birçok acı ya da tatlı olay bu sınırlamanın dâhilinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla kentte yaşanan büyük bir yangın faciası da o kentin mekânsal değerlerini yok ederken kolektif hafızasında da derin izler bırakabilir.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti döneminde başkent İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde meydana gelen yangın³ hadiselerinin, çeşitli tarihi kaynaklarda ve hafızalarda yer ettiği görülmektedir.⁴ Büyük yıkımlara yol açan bu yangınları önlemek adına 1720'de İstanbul'da *Tulumbacı Ocağı* kurulmuş ve böylelikle Osmanlı'da örgütlü itfaiye teşkilatının temeli atılmıştır. Ancak Anadolu kentlerinde örgütlü itfaiyelerin oluşumu daha geç gerçekleşmiştir. Öyle ki XIX. yüzyılın başlarında Anadolu coğrafyasında hala geleneksel yöntemler ile yangınla mücadele ediliyordu. Tanzimat'tan sonra ise taşra idarelerine de itfaiye hizmetleri götürülmeye başlanmıştır.⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Anadolu'da yangınlaşmaya başlayan itfaiye teşkilatı özellikle büyük kentlerde tesis

1 İlhan Tekeli, "Kentleşmenin Tanımı ve Kentleşmeye İlişkin Kavramlar", *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kent-sel Dönüşüm*, İlhan Tekeli Toplu Eserleri-20, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20.

2 Tülin Selvi Ünlü, "Kent Kimliğinin Oluşmasında Kentsel Bellek ve Kentsel Mekan İlişkisi: Mersin Örneği", *Plan-lama Dergisi*, C. 27, S. 1, 2017, s. 77.

3 Osmanlı dönemi yazı dilinde *yangın* kelimesi yerine *harîk* ifadesi kullanılmaktaydı. Aynı şekilde yangın mağdur-larını ifade etmek için ise resmî vesikalarda *yangına uğramış, yangından musâb/yakalanmış* anlamlarına gelen *harîkzedegân* sözcüğüne yer verilmiştir. Şemşeddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Raşit Günöğdü vd., İdeal Kültür Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2014, s. 429.

4 Şehir tarihi çalışmaları kapsamında 19. ve 20. yüzyılın başlarında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde meydana gelen yangın hadiseleri çeşitli araştırma ve inceleme eserinde ele alınmıştır. Son yirmi yıl (1999-2019) içinde kent yangınlarına dair yayınlanmış makalelerden bazıları ise şunlardır; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, C. 5, Edt. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 687-699; Kemalettin Kuzucu, "1845 İzmir Yangını", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C. 11, S. 62, 1999, ss. 20-25; Mehmet Yavuz Erler, "1870 Yılında Doğu Karadeniz'de Çıkan Yangın ve Etkileri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, 2000, ss. 209-218; Hüseyin Özgür, Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 3, S. 1, 2001, ss. 153-172; Hüseyin Muşmal, "1867 Konya Çarşısı Yangını ve Etkileri Üzerine Bir İnceleme Denemesi", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 32, No. 1, 2008, ss. 97-116; Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836-1866)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 48, 2010, ss. 51-67; Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Güz 2011, ss. 63-90; Talip Ayar, "Arşive Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 2, 2014, ss. 305-327; Cemal Sezer, "1893 Büyük Bolu Yangını", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 15, S. 1, 2015, ss. 237-249; Merve Cemile Keyvanoğlu, "1870 Büyük Beyoğlu Yangını", *OTAM*, C. 41, Bahar 2017, ss. 169-190; Engin Çağman, "1874 Bandırma Yangınının İktisadî ve Malî Sonuçları", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. Ek Sayı, Aralık 2017, ss. 63-77; Şerif Korkmaz, "Biga Yangınları ve Afet Yönetimi (1901-1904)", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 1, Mart 2018, ss. 511-536; Hüseyin Baha Öztunç, "20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma", *Belleten*, C. 83, S. 293, Nisan 2018, ss. 295-333; Taylan Esin, "Korku, Felâket ve Şüphle: 1905 Edirne Yangını", *Kebikec*, S. 46, 2018, ss. 155-188; Mehmet Güneş, "XX. Yüzyıl Başlarında Afyonkarahisar'da Yaşanan Bir Felaket (1902 Yangını ve Yangınzedeler İçin Yapılan Yardımlar)", *History Studies*, C. 11, S. 4, 2019, ss. 1223-1241.

5 Kemalettin Kuzucu, "İtfaiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1, İstanbul, 2016, ss. 678-679.

edildi. Konumuzun odak noktası olan Sinop'ta da Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere 1850'lerin ortalarında itfaiye teşkilatının kurulduğu görülmektedir. Ancak ekipman yokluğundan kaynaklı sorunların olduğunu müşahede etmekteyiz.

Kuzey Anadolu'da yer alan ve Karadeniz'e kıyısı olan Sinop, birçok Anadolu kenti gibi yangın vakaları neticesinde ağır yıkıma maruz kalmış bir şehirdir. Gerek mimari açıdan ahşap yapılaşmanın kentte yaygın olması gerekse de şehrin kuzey rüzgarlarına açık ve sürekli rüzgarların yıl boyunca bölgede etkili oluşu, Sinop'ta sıklıkla yangınların yaşanmasını neden olmuştur. Yangın vakaları ise liman kenti olan Sinop'un ticarî hayatını, nüfus gelişimini ve kentin tarihi dokusunu derinden sarsmıştır. Özellikle 1853'te Çarlık Rusya'ya ait deniz kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen ve Türk tarih literatüründe *Sinop Baskını* olarak ifade edilen hadise, *Bahr-i Siyah'*ın yani Karadeniz'in kıyısına kurulmuş olan Sinop'un kent belleğinde kara bir talih olarak hatırlanmaktadır.

Kırım Savaşı sırasında Rusların, Sinop Limanı'na demirlemiş olan Osmanlı donanmasını yok etmek amacıyla 30 Kasım 1853'te gerçekleştirdiği bu harekât sonucunda, *Tâif* isimli vapur haricinde Osmanlı filosunda bulunan gemilerin tamamı imha oldu. Baskın sırasında Rus gemilerinden atılan top mermileri nedeniyle şehirde yaşanan yangın faciası da kentte büyük tahribata yol açtı. Türk gemilerinin tahrip edilmesini müteakiben şehir Ruslar tarafından topa tutuldu. Özellikle Sinop Kalesi'nin iç kısmında yer alan 2.500 haneli Türk mahallesi bombardıman neticesinde ağır hasara uğradı. Şehre düşen top mermileri ve humbaralar sonucu 5 Müslüman vefat etti. Ayrıca atılan patlayıcı maddelerin ve yağlı paçavraların etkisi ile çıkan yangın, süratle şehre yayıldı. Baskın sırasında Müslüman nüfusun büyük bir kısmının şehri terk etmiş olması ve yangına müdahale edecek kimselerin kalmaması da yangının yayılmasında etkili oldu. Yangın ile birlikte 7 meşit, 2 mektep, Müslüman ahaliye ait 170 dükkân ve 247 ev yandı. Yangın esnasında tarihi Sultan Alaaddin Camii'nin bir kısmı da tahribata uğradı. Ayrıca kale surlarının dışında yer alan ve Rum nüfusun yoğunlukta yaşadığı Varoş⁶ Mahallesi'ndeki 50 dükkânın yanı sıra 40 ila 50 ev yandı. Bölgede bulunan Katolik Kilisesi de yangından büyük çapta etkilendi. Mahalleye düşen top mermileri ve ardından çıkan yangın nedeniyle 16 Hristiyan da yaşamını yitirdi.⁷ Fransız Vital Cuinet de Sinop baskını sırasında Müslüman mahallesi gibi Hristiyan mahallesinin de yangından etkilendiğinden bahseder. Cuinet'in verdiği bilgiye göre Varoş Mahallesi'nin önüne demirlemiş olan Osmanlı filosunun amiral gemisini batırmak için Rus gemilerinden atılan toplar aynı zamanda mahalledeki yerleşim yerlerine de isabet etmiş ve muhtelif yapılarda zarara sebep olmuştu. Ancak baskının ertesi gecesi hasar gören ve mühimmat dolu bir Türk gemisinin infilak etmesi ile birlikte etrafa dağılan parçalar sonucu Varoş Mahallesi'nde çıkan büyük yangın, daha geniş çaplı mal ve can kaybıyla sonuçlanmıştı. Cuinet'e göre baskının ilk ve ertesi günü yaşanan yangınlar neticesinde toplam 250 ev ile 100 dükkân yanarken 26 gayrimüslim de hayatını kaybetti.⁸

XIX. yüzyılda Sinop kent merkezinde çıkan yangınlar ve yangın söndürme malzemeleri ile ilgili olarak arşiv belgelerinden edinilen bir başka bilgi ise şehrin, 1850'lerde yangın ekipmanı konusunda yetersiz olduğudur. Örneğin 29 Aralık 1855'te Maliye Nezareti

6 *Varoş* (شاورو): Macarca *Varos* kelimesinden türeyen bu kelime, şehrin kale dışında olan kısmı, şehrin kenar mahallesini ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C. 3, İstanbul, 1993, s. 584. Osmanlı arşiv vesikalarının genelinde ise Sinop'taki Hristiyan/Rum mahallesinin ismi *Varoş Mahallesi* olarak geçmektedir. Ancak bazı arşiv vesikalarında, ilgili mahallenin Rumca adı olan *Aya Yani* ismi de kullanılmıştır.

7 Besim Özcan, *Sinop Deniz Felaketi*, Deniz Basımevi, İstanbul, 2008, ss. 83-85.

8 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de L'Asie-Mineure*, Edt. Ernest Leroux, C. 4, Paris, 1894, ss. 580-581.

tarafından Meclis-i Vâlâ'ya arz edilen yazıda, Sinop'ta ne yangın tulumbası ne de kanca ve balta gibi çeşitli yangın levazımının bulunmadığı belirtilmekteydi. Ayrıca olası bir yangın evvelinde bu malzemelerin tedarik edilmesinin uygun olacağı vurgulanıyordu. Dolayısıyla masrafının mal sandığından karşılanmak üzere iki adet yangın tulumbası ile bir adet tulumba takımının Sinop'a gönderilmesi talep edilecekti. Tulumba teçhizatının toplam masrafı ise 2.200 kuruştı. Sinop'taki Müslüman ahaliden alınacak paralarla bu masraf karşılanabilirdi. Ancak 1853'te yaşanan facia nedeniyle ahali mağduriyet içerisindeydi. Bu nedenle söz konusu tulumbalarının imalâtı için gerekli paranın devlet hazinesinden karşılanması isteniyordu.⁹ Bu talebin Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesinden kısa bir süre sonra Sinop'a yangın tulumbaları ve malzemeleri gönderilmesi uygun görüldü.¹⁰ Sinop'ta yangın tulumbası ve çeşitli yangın teçhizatının daha önceden olmadığına ve bu malzemelerin gönderilmesi hususundaki görüşten hareketle, 1856'dan itibaren Sinop'ta modern itfaiye teşkilatının temellerinin atıldığı düşünülebilir. Bununla birlikte evelden var olup da 1853'teki yangın sırasında yanmış olmaları ya da yangından önce işlevselliklerini yitirmeleri de ihtimaller arasındadır.

Askerî, siyasî ve insanî boyutlarıyla elim bir vaka olan Sinop baskını ve yangın hadisesi, XIX. yüzyılda Sinop'un yaşadığı en büyük facia idi. Yine aynı asrın son çeyreğinde Sinop Sancağı dâhilinde gerçekleşen bir başka önemli yangın vakası ise 1882 Boyabat yangınıdır. Söz konusu yangın hadisesi, tahribatı açısından değerlendirildiğinde Sinop sancak merkezinde meydana gelen 1889, 1895 ve 1917 yangınları kadar büyük bir felaket olduğu anlaşılmaktadır. 20 Mayıs 1882 tarihli belgede ifade edildiği üzere, geceleyin Boyabat'ta çıkan yangın sonucunda han, kahvehane, birkaç cami ile 400'ü aşan dükkân ve hane kullanılmaz hale gelmiştir. Söz konusu olay sonrasında açıkta kalan zabıt, asker ve ahali için Sinop veya Taşköprü üzerinden 50 adet çadırın acilen bölgeye sevk edilmesi isteniyordu.¹¹ 1882 yangınının ardından Boyabatlıların yaralarını sarmaya çalışan devlet yetkilileri tarafından yangınzedelerin binalarını inşa etmeleri için gereken kerestelerden gümrük resmî alınmamasına karar verildi. Söz konusu muafiyet ise bir sene geçerli olacaktır.¹² Bu türden vergi muafiyetleri devletin, yangın mahallerinde yaşayan ve zarara uğrayan ahalinin iktisadi sıkıntılarını azaltmak ve iskân sorunlarını bir an evvel çözümlmek adına başvurduğu yaygın bir uygulamaydı. Sinop'ta gerçekleşen daha sonraki yangınlarda da benzer uygulamalar söz konusu olacaktır.

1853 Sinop ve 1882 Boyabat yangınları XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sinop Sancağı dâhilinde yaşanan önemli yangın vakalarındandır. Ancak bu çalışma 1889, 1895 ve 1917'de Varoş Mahallesi yangınları ile çerçeveselendirilmiştir. Araştırma sırasında 1889 ve 1895 yangınları hakkında müstakil bir çalışma yapılmadığı görüldü. 1917'de yaşanan Varoş Mahallesi yangınlarına ise Taylan Esin ve Zeliha Etöz'ün kaleminden çıkan *1916 Ankara Yangını-Felaketin Mantiği* kitabında değinilmiştir.¹³ Yazarlara göre 1914-1918 yılları arasında Anadolu'nun çeşitli kentlerinde ve özellikle Hristiyan mahallelerinde yaşanan yangın vakaları kasıtlı kundaklamalar neticesinde olmuştur. Kitabın temel savı, 1914-1918

9 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, MVL., 348/35, H.19.04.1272/M.29.12.1855.

10 Bir başka belgede, talep edilen yangın tulumbalarının ve malzemelerinin toplam bedeli 2.600 kuruş olarak verilmektedir. Bkz. *BOA*, İ.MVL, 347/15065, H.03.05.1272/M.11.01.1856.

11 *BOA*, Y.PRK.ASK., 12/40, H.01.07.1299/M.19.05.1882.

12 *BOA*, İ.ŞD., 60/3443, H.10.09.1299/M.26.07.1882; İ.ŞD., 62/3602, H.23.02.1300/M.03.01.1883.

13 Kitapta, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yılları arasında Amasya, Kastamonu, Tokat, Diyarbakır, Balıkesir'in ilçeleri Bandırma, Ayvalık ve Erdek, Edirne, Bursa, İzmit, Saimbeyli (eski adıyla Haçin)/Adana, Tire/İzmir, Ankara, Gelibolu/Çanakkale, Giresun'un Tirebolu ve Espiye ilçeleri, Fatih/İstanbul, Samsun'un merkezi ile Bafra ve Havza ilçelerinde muhtelif tarihlerde ve büyüklüklerde çıkan yangın olayları da ele alınmıştır. Taylan Esin, Zeliha Etöz, *1916 Ankara Yangını-Felaketin Mantiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 123-172.

dönemi yangınlarının savaş, tehcir ve iskânın yarattığı gerilimli bir dönemin tam ortasında yer aldığı ve bu özelliği ile gerek XIX. yüzyılın sonlarında gerekse de Millî Mücadele yıllarında yaşanan şehir yangınlarından ayrıldığı şeklindedir.¹⁴ Çalışmada ele alınan 1917 Sinop Varoş Mahallesi yangınları her ne kadar resmî vesikalarda ihmalkârlık neticesinde çıktığı belirtilse de kitabın yazarları bu görüşten farklı olarak Anadolu'daki yangın vakaları ile Varoş Mahallesi yangınlarının arka planındaki düşüncenin örtüştüğü kanısındadır.¹⁵ Bu kitaba eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan ve 1917'deki Varoş Mahallesi yayınlarına da değinen bir başka çalışma ise Mevlüt Kaya tarafından kaleme alınmıştır.¹⁶ Kaya, çalışmasında Esin ve Etöz'ün T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden yararlandığı üç belge üzerinden Varoş Mahallesi yangınına sorgulamaktadır. Öncelikli olarak 25.12.1917 tarihli belgede etnik bir ibarenin olmadığını belirten Kaya, ki etnik bir ifade olmadığı konusunda haklıdır,¹⁷ bu belirsizlikten bir etnik çıkarım yapılamayacağını ima etmektedir. Ayrıca kendisi, yazarların ellerinde herhangi bir belge olmaması nedeniyle bölgede kaç yangın olduğu hususunda şüpheye düştüklerine dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Kaya, Esin ve Etöz tarafından Sinop Varoş Mahallesi yangını ile ilgi verilen bilginin sonunda 1916'da Sinop Rumlarının tehcir edildiklerini vurgulayan cümle ile BOA kaynaklı belgelerin çeliştiğini ifade etmektedir. Ardından Dâhiliye Nezareti'nin 22.08.1918 tarihli belgesinde yangınezede ve ihtiyaç sahibi olup da 30.000 kuruş yardım edilecek Rumların kim olduğu sorusunu yöneltmektedir.¹⁸

Netice itibariyle ilk çalışma Osmanlı dönemine ait birkaç vesikadan hareketle bir sav ortaya koyarken ikinci çalışma ileri sürülen bu iddialara karşı bir argüman geliştirmeye çalışıp, Varoş Mahallesi yangınlarına açıklık getirmeye çalışmıştır. Ancak bu çalışmalarda, birkaç ay arayla iki kez gerçekleşen yangınların oluşum ve gelişim süreçleri mevcut arşiv vesikaları ile detaylandırılmamıştır. Aynı zamanda söz konusu yangın faciaları ile ilişkili olarak yangınlardan önce gerçekleşen Sinop Rumlarının tehcir süreçlerine ve boşaltılan Rum evlerine Rus işgalinden kaçan Trabzon ve Rize gibi Doğu Karadeniz vilayetlerinden gelen Müslüman ahalinin yerleştirilmesine değinilmemiştir. Söz konusu iki kitabın da kaleme alınış amacı belki bahsedilen konulara değinmek olmayabilir. Ne var ki yukarıda ifade edilen hususlar göz ardı edildiği takdirde vaka ile ilgili konu bütünlüğü eksik kalmakta ve derinlemesine yorum yapma imkânı oluşmamaktadır. Dolayısıyla bu konular da göz önünde bulundurularak olay örgüsü hakkında bir değerlendirilme yapılması daha sağlıklı olacağı düşüncesiyle bu çalışma hazırlandı. Bu kapsamda gerek 1917'de gerekse de daha öncesinde Varoş Mahallesi'nde yaşanan yangın vakalarının çıkış nedenleri, oluşturdukları tahribatlar, yangın mağdurlarının yaralarını sarmak adına devlet ve ahâlî tarafından yapılan yardımlar, destekler ve yangın mahallerinin yeniden tasarımına dair girişimler ise üzerinde durulan ana konular oldu.

14 Ayrıca kitapta, bahis konusu yangınların Hristiyan mahallelerde veya Hristiyan nüfusun yoğun yaşadığı yerleşimlerde çıktığına ve yangın ile tehcir tarihi arasındaki ilişkiye vurgu yapılmak istenmiştir. Esin, Etöz, *a.g.e.*, ss. 49, 57.

15 Esin, Etöz, *a.g.e.*, ss. 84-85.

16 Mevlüt Kaya, *Anadolu Yangınları ve Ermeni-Rum Tehciri: Felaketin Mantığı Kitabının Eleştirisi*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

17 Ancak her ne kadar Eylül ve Aralık 1917 yangınlarından önce Varoş Mahallesi'nin Rum sakinlerinin büyük bir çoğunluğu tehcir kapsamında bölgeyi terk etmiş olsa da bu mahalle, çeşitli Osmanlı arşiv vesikalarında veya seyahatnameler de sıklıkla belirtildiği üzere ağırlıklı olarak Rumlara ait gayrimenkul malların bulunduğu bir gayrimüslim mahallesiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk Demir, "Sinop Rum Cemaatinin 19. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 27, Güz 2019, ss. 111-142.

18 Kaya, *a.g.e.*, s. 162. Daha önceden de ifade edildiği üzere Esin ve Etöz tarafından kaynak gösterilen 22.08.1918 tarihli belgede bir tarihlendirme hatası söz konusudur. Muhtemelen Kaya tarafından belgenin tarihine dair verilen bilginin güvenilirliği test edilmemesi de yazarı yanılgıya düşürmüştür.

1- 1889 Yangını

1889'da Rum Varoş Mahallesi'nde çıkan yangın, aslında söz konusu mahallenin ileride yaşayacağı bir dizi yangınlar serisinin başlangıcı niteliğindedir. 1889'daki yangın sonucunda ilk belirlemelere göre 28'i ev ve 7'si dükkân olmak üzere toplam 35 yapı yandı. Yangının oluşturduğu hasar ise tahmini 3.000 liraydı. Yangına hızlı bir şekilde müdahale etmeye çalışan yerel makamlarca, yangın nedeniyle evlerini kaybedenler uygun mahallelere yerleştirilmiş, bir taraftan da ihtiyaç sahiplerine yardımlar dağıtılmıştı.¹⁹

Olayın gerçekleşmesinden beş gün sonra Kastamonu Vilayet Gazetesi, Sinop Varoş Mahallesi yangınına okuyucularıyla paylaşıyordu. Gazetenin 11 Şubat 1889 tarihli haberine göre 6 Şubat 1889 Çarşamba günü akşam saat 9:30 civarlarında Sinop Kasabası'nın Varoş Mahallesi'nde Varilci oğlu Kostantin'in hanesinde kazaen çıkan yangının, hızla etraftaki binalara sıçraması sonucu kentte önü alınamaz bir yangın hadisesi yaşanmıştı. Yanan mesken ve iş yeri adetine dair gazetede verilen sayılar ise resmî belgelerde belirtilen sayılar ile aynı olup, 28 hane ve 7 adet dükkânın yandığı şeklindeydi. Bu arada yangının çıktığı hanenin içindeki eşyalar tamamen yanarken etrafındaki hanelerde bulunan eşyaların bir kısmı, diğer hanelerin eşyalarının ise mahalle ahalisinin gayretleri ile tamamen tahliye edildiği belirtiliyordu. Gazetenin, Sinop Mutasarrıflığı'ndan edindiği bilgiye göre yangından dolayı mağdur olan fakir ve kimsesiz kişiler, barınmaları ve rahat etmeleri için sancak merkezindeki ve ona bağlı mahallerdeki elverişli yerlere yerleştirilmişti. Kısa bir süre içerisinde yangın mağdurlarına yardım edilmesi ve yardımların bunların koordineli bir şekilde dağıtılması için bir yardım komisyonu oluşturuldu. Vakit kaybetmeden çalışmalara başlayan yardım komisyonu, bir gün zarfında Sinop ahalisinden toplam 2.500 kuruş toplamayı başardı. Toplanan yardım paraları ilk aşamada çok fakir ve muhtaç olan 80 yangınzedeye dağıtıldı. Yangından zarar gören diğer kişiler içinse iane toplanmaya devam edildi.²⁰

Yangın hadisesinin ardından kent ahalisinin yardım ve destekleri ile yanan evlerin yerine yenilerinin inşa edilmesine başlandı. Ancak yeniden ev yapmanın ağır bir maddi yükümlülüğü vardı. Dolayısıyla maddi destek arayışına giren Sinoplu yangınzede Rumlar, yapılarda kullanacakları kerestelerin orman ve gümrük vergisinden muaf tutulmalarını resmî makamlardan talep ettiler.²¹ Rumların gümrük muafiyeti isteği çok geçmeden Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü. Görüşmeler neticesinde evleri ve dükkânları yanan ahalinin orman ve gümrük vergilerinden muaf tutulması karara bağlandı.²²

Öte yandan 1889'da yaşanan bu yangın hadisesi sonrasında yangınzede için toplanan yardımlarla ilgili bazı usulsüzlükler de yaşanmıştır. 1889 yılında Sinop Mutasarrıfı'nın²³ yaptığı usulsüzlüklerden rahatsızlık duyan Sinop halkı, Kastamonu vilayet merkezine gönderdiği ihbar mektupları neticesinde mutasarrıf hakkında bir kovuşturma başlatılmasına vesile oldu. Bu kovuşturma neticesinde yakayı ele vereceğini düşünen mutasarrıf, İstanbul'a gitmek bahanesiyle aldığı izinin ardından Sinop'tan ayrıldı. Bunun üzerine hem Sinop Mutasarrıflığı vekilliğini yürütmek hem de sayısız suçları araştırmak üzere Ebubekir Hâzım Tepeyran²⁴ Sinop'a görevlendirildi.

19 BOA, DH.MKT., 1604/118, H.12.07.1306/M.14.03.1889.

20 "Harik", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 774, R. 30 Kanun-u Sanî 1304 (M. 11 Şubat 1889), s. 1.

21 BOA, DH.MKT., 1707/66, H.19.07.1307/M.11.03.1890; İ.MMS., 111/4761, H.03.08.1307/M.25.03.1890.

22 BOA, MV., 52/41, H.27.07.1307/M.19.03.1890; DH.MKT., 1713/39, H. 10.08.1307/M.01.04.1890.

23 Kastamonu Vilayeti Salnâmesine göre 1889 yılında Sinop Mutasarrıfı olarak Mehmed Veysel Paşa'nın adı geçmektedir. *Kastamonu Vilayeti Salnâmesi*, H.1306/M.1889, s. 465.

24 Kendisi, 1885-1891 yılları arasında Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın yanında Kastamonu Vilayeti Mektubî Mümeyyizliği görevinin yanı sıra Kastamonu Vilayet Gazetesi muhabirliği ve Kastamonu İdadi

Ebubekir Hâzım Tepeyran bu görevi sırasında Sinop'ta yaşanan usulsüzlükler üzerine bir dizi incelemeler başlattı. Bu incelemeler sırasında Tepeyran'ın yanına gelen Rusya'nın Sinop konsolosu *Suhet*'in, son yangın hadisesi sonrasında evleri yananlar için Sinop Belediyesi'nce yardım toplandığını, kendisinin ve konsolosluk çalışanlarının da toplanan yardımlara katkılarının olduğunu ifade etti. Ancak yaptıkları yardımlardan kimseye hiçbir şey verilmediği gibi belediyece tutulan yardım defterine bile bunların geçirilmediğinden şikayetçi oldu. Bunun üzerine Ebubekir Hâzım Tepeyran yanında bulunan ve belediye reisinin akrabası olan tahrirat müdüründen yardım defterini hemen getirmesini istedi. Tepeyran, ilgili defteri incelerken defterin baştan başa mürekkepli kalemle yazıldığı halde Rus konsolosunun ve sefirinin yardımlarının kurşun kalemle satır aralarına ilave edilmiş olduğunu hayretle tespit etti. Tahrirat müdürünün yazısını tanıdığı ve yeni yazıldığını bildiği halde konsolosa, yardımların deftere geçirilmiş olduğunu söylemek zorunda kalarak, defteri hemen kapatıp tahrirat müdürüne geri verdi. Ayrıca konsolosa, bu yardımların yangın mağdurlarına yarın dağıtılacağını söyleyen Tepeyran, konsolos gittikten sonra tahrirat müdürünü çağırıp, bu davranıştan dolayı kendini azarlamayı da ihmal etmemiştir.²⁵

Yangın yardımlarında yaşanan usulsüzlüğün dışında yangın sonrasında açığa çıkan bir başka sorun ise yangın söndürme malzemesi noktasındaydı. Tıpkı 1853'teki baskın sonrasında gündeme gelen yangın tulumbasına ve parçalarına duyulan ihtiyaç, 1889'daki yangının ertesinde de hissedildi. Ayrıca bu dönemde, yangınla mücadele çerçevesinde Osmanlı Hükümeti tarafından ülkenin genelini kapsayacak şekilde 1890'da *Men'-i Harîk Tedâbirini Hâvî Nizamnâmesi* yayınlanmıştı. Sekiz maddelik nizamnâmede İstanbul ve taşra belediyelerinin itfaiye tertibatının tamamlanması ve personel açığının giderilmesi gibi hususlara değinilmekteydi.²⁶ İlgili nizamnâmeye istinaden Ocak 1893'te Sinop'ta bulunan tulumbaların hortumlarının ömrünü tamamladığı için iki adet hortum ile sancağa bağlı kazalar için de takımları ile beraber üç adet omuz tulumbası mutasarrıflık makamınca darsaâdetten istendi.²⁷ Ancak talep edilen tulumba ve hortumların Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne'de imal edileceğinden, 11.304 kuruşluk toplam maliyet bedeli ödenmeden gönderilemeyeceği mutasarrıflık makamına bildirildi.²⁸ Makamlar arası yazışmaların ardından Sinop sancak merkezi için istenen ve nakliye ücreti ile birlikte 1.500 kuruşa mal olan iki adet hortum imal edildi. İmalât sürecinin tamamlanmasının ardından ise Ağustos 1894'te yangın söndürme ekipmanları Sinop'a gönderildi.²⁹

Öte yandan yine Ağustos 1894'te Uşak'ta büyük bir yangın felaketi yaşandı ve yangının sonuçları ağır oldu. Bu olay üzerine kazalarda itfaiye şubelerinin oluşturulması, köylere tulumba, balta ve kanca dağıtılması hususunda kararlar alındı.³⁰ Alınan bu kararların da etkisi ile Sinop sancağına bağlı olan Ayancık kazası adına daha önceden sipariş edilen bir adet çifte hortumlu yangın tulumbası, altışar adet sapları boyalı kanca ve balta ile on adet su kovası aynı tarihlerde Ayancık'a yollandı.³¹ Yangınla mücadele etmek için Sinop ve ona bağlı kazalar namına istenen yangın aletleri, 1895 yangını öncesinde ihtiyaç bölgelerine ulaştı. Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle söz konusu yangından evvel Sinop itfaiyesinin

Mektebi'nde hocalık yaptı. Nurşen Gök, "Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S. 42, 2007, s. 202.

25 Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1998, ss. 91-92, 110-111.

26 Kuzucu, *a.g.m.*, s. 679.

27 BOA, DH.MKT, 2046/109, H.12.07.1310/M.30.01.1893.

28 Yangın malzemelerinin değeri ise şöyleydi; tanesi 700 kuruştan iki adet hortum toplam 1.400 kuruş, tanesi 2.500 kuruştan çifte hortumlu üç adet tulumba toplam 7.500 kuruş, çeşitli yangın edevatının toplam maliyeti 1.440 kuruş, nakliye bedeli ise 964 kuruş tutmaktaydı. BOA, DH.MKT, 2053/106, H.02.08.1310/M.19.02.1893.

29 BOA, DH.MKT, 134/9, H.02.02.312/M.05.08.1894.

30 Kuzucu, *a.g.m.*, s. 679.

31 BOA, DH.MKT, 134/9, H.02.02.312/M.05.08.1894.

yangın hortumu sorunun çözüldüğü anlaşılmaktadır. Ne var ki bu yangın sırasında kentteki itfaiye personelinin sayısı ve teçhizatı hakkında geniş bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2- 1895 Yangını

1889'daki yangının üzerinden çok geçmeden Varoş Mahallesi, bir başka yangın vakası ile daha karşı karşıya kaldı. 15 Ocak 1895³² tarihinde gerçekleşen bu yangın, bir öncekine göre daha büyük bir maddi hasara yol açtı. Kış mevsiminin yaşandığı bir dönemde mahallede bulunan bir bakkal dükkânında çıkan yangın sonucunda alevler neredeyse tüm mahalleyi yuttu. Vaka neticesinde Rum mahallesindeki 350 ev, 2 kilise, 3 Rum mektebi ve 1 hamam yandı. Yangın sebebiyle bir erkek ve bir kadın yaşamını yitirirken mahalle bekçisi de çıkan yangınla birlikte hayatını kaybetti. Olayın ertesi günü Sinop Mutasarrıflığı tarafından gönderilen telgrafta, 2.000 nüfustan oluşan mahalle sakinleri için hemen işe çalışmalarına başlanıp, açıkta kalan Hristiyan ahalinin iskânı için bir komisyon teşkil edildiği bildirildi.³³ Yangından birkaç gün sonra mutasarrıflıkça gönderilen bir başka telgrafta, yangın sonrasında mülki idarenin öncülüğü ile sivil memurların ve askerî yetkililerin denetiminde Sinop ahali tarafından şimdilik 14.070 kuruş, bir başka ifadeyle 140,7 lira bağış toplandığı ifade edildi. Ayrıca bu süre zarfında kaza merkezinde bir araya getirilen yangın mağdurlarının iskân ve işe ihtiyaçları da karşılandı.³⁴ Ardından hem yangının oluş biçimi hem de mahalle bekçisinin vefatı hakkında inceleme başlatıldı. Söz konusu tahkikat için liva içerisinde oluşturulan yangın heyeti üyeleri ile Kastamonu Vilayeti adliye memurları görevlendirildi.³⁵

Yaşanan bu faciadan altı gün sonra haftalık olarak yayınlanan Kastamonu Vilayet Gazetesi, olayı *Sinop Korkunç Yangını* başlıklı haberle okuyucularına duyurdu. İlgili haberde, 15 Ocak Salı akşamı saat 8 civarında Sinop'un Varoş Mahallesi'ndeki çarşıda, Rum milletine mensup bir bakkalın dükkânında yangın çıktığı ifade ediliyordu. Haberin devamında, ağırlıklı olarak ahşap malzemenen yapılmış olan konutların birbirine yakın, bazılarının ise bitişik nizamda olması ve gece çıkan rüzgârın da etkisiyle kısa sürede dört bir tarafa yayıldığı belirtilmekteydi. Yangının söndürülmesi için kamu görevlisi memur ve askerler ile mahalle ve kasaba ahali cansiperane çaba göstermişti. Ne var ki yangın söndürme çalışmalarına rağmen tahminen 350 hanenin, 20 dükkânın, 2 kilisenin, 3 mektebin ve 1 hamamın yanmasına engel olunamamıştı. Aynı haberde bahsedilen bir başka husus ise yangın sırasında korku ve heyecana kapılarak vefat eden iki kişinin ölüm nedenleriydi. Bu şahısların ölüm nedenlerinin anlaşılması için Sinop'taki doktorlar tarafından yapılan otopside, vefat edenlerin *sekte-i dimağ* (beyin inmesi) sonucu hayatlarını kaybettikleri anlaşılıyordu. Bu iki can kaybının dışında başka vefat olayının yaşanmadığını yazan gazete, mahalle bekçisinin vefatından ise söz etmemekteydi. Yangınla birlikte meskenlerini ve eşyalarını kaybeden yaklaşık 2.000 kişi, yerel idarece hızlı bir şekilde oluşturulan bir komisyon tarafından Varoş Mahallesi'nin dışındaki uygun yerlere yerleştirilip, işleri sağlanmıştı. Vakanın ertesi günü ise memur, asker ve hamiyetperver ahalinin katkıları ile 14.000 kuruştan biraz fazla değere sahip iane toplanmıştı. Öncelikli olarak yangınzedelerin gıda gereksinimlerini karşılamak üzere ihtiyaç sahiplerine ekmek ve çeşitli işeler

32 Ziya Demircioğlu'nun verdiği bilgiye göre yangın Rumi takvime göre 3 Kânunusani 1310 tarihinde gerçekleşmişti. Yangınla birlikte 350 ev, 20 dükkân ve 1 hamamın yandığını belirten Demircioğlu, 2 kilise ile 3 mektebin yanmasına dair bir bilgi vermemektedir. Bu olay sonrası Kastamonu Valiliği, Sinop Belediyesi'ni toplantıya davet ederek belediye bütçesini, gelir ve giderlerini düzenletip, yangın sonrasında Sinop Belediyesi'nin yapacağı ve lazım gelen işleri hazırlamıştır. Ziya Demircioğlu, *Kastamonu Valileri 1881-1908*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1973, s. 47.

33 BOA, Y.A.HUS., 317/15, H.18.07.1312/M.15.01.1895.

34 BOA, Y.A.HUS., 317/39, H.20.07.1312/M.17.01.1895.

35 BOA, DH.MKT., 339/68, H.07.08.1312/M.03.02.1895.

dağıtılmış, lüzum duyulan başka malzemeler de ivedilikle tedarik edilmişti. Son olarak yangının ortaya çıkışı ile ilgili olarak yerel makamlarca icra edilen tahkikatın ise devam ettiği ve şimdilik bir sonuç alınmadığı ilgili haberde vurgulanıyordu.³⁶

Diğer taraftan yukarıda da ifade edildiği üzere Sinop'ta yaşanan bu yangın faciasından yaklaşık beş ay önce Uşak kenti de büyük bir yangın felaketi yaşamıştı.³⁷ Uşak'taki yangın sonrasında afet yönetimi merkez-taşra bürokratik yapılanması çerçevesinde gerçekleşti ve aynı gelişim Sinop'ta da yaşandı. Buna göre Sinop sancağı, Kastamonu vilayeti, Dâhiliye Nezareti, Sadaret ve Yıldız Saray-ı Hümayunu şeklinde dikey biçimde gelişen süreç neticesinde kriz yönetimi sağlandı.³⁸ Öncelikli olarak yangınzedelerin barınma sorunlarının ortadan kaldırılmasına ehemmiyet gösterildi. Çözüm olarak yardımsever ailelerin yanlarına ve uygun kamu yapılarına yerleştirilen halk, daha sonra çadır tedarikine gidildi. Her iki kentte yaşanan yangınların ardından yapılan tahkikat sonucunda mağdur olan ahalinin ev ve baraka inşaatları için 15.000 liraya ihtiyaç duyulduğu anlaşıldı. Bu paranın sağlanması hususunda Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla İstanbul ve diğer vilayetlerde³⁹ yardım toplanmasına yönelik bir irade yayınlandı. İlgili irade gereğince fakirler, kâtipler ve hademeler dışında toplumun ileri gelenlerinin ve devlet memurlarının iştiraki ile bir yardım kampanyası başlatıldı. Yardımların toplanması esnasında suiistimallere mahal vermemek üzere her yerde komisyonların kurulması ve toplanan yardımların çift kayıtlı defter usulüyle kaydedilmesi istendi.⁴⁰ Aynı dönemde Fener Rum Patrikhanesi tarafından verilen dilekçe ile birlikte yangın mağduru Rumlara yardım toplamak için de izin talep edildi.⁴¹ Arz edilen dilekçeye istinaden patrikhane aracılığıyla da Sinoplu Rumlara adına iane toplanmasında beis görülmeyip, izin verildi.⁴²

Bu arada Varoş Mahallesi'ndeki yangın vakası esnasında yangının söndürülmesinde gösterdikleri gayretlerden ötürü Sinop Kalesi Binbaşısı Şerefüddîn Efendi ile Yüzbaşı Ali ve Mülâzım-ı Evvel (Üsteğmen) Hüseyin Ağalara, Mülâzım Sâni (Teğmen) Mehmet Nuri ve Hüseyin Efendilere birer kıta iftihar madalyası verildi.⁴³ Ayrıca yangın sırasında alev içerisinde kalmış birçok çocuğun tahliyesindeki kahramanlığından dolayı Polis Memuru Mehmet Efendi de tahliye madalyası⁴⁴ ile ödüllendirildi.⁴⁵

Hristiyan mahallesinde yaşanan yangın afetinden bir süre sonra, Sinop ahalsinin de desteği ile yanan hanelerin inşasına başlanıldı. Ne var ki evlerini ve dükkânını kaybeden bu kişiler maddi açıdan zorluk çekmekteydi. Dolayısıyla inşa edilecek evlerde kullanılmak

36 "Sinob Harik-i Haili", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1072, R. 9 Kanunusani 1310 (M. 21 Ocak 1895), s. 2.

37 27 Ağustos 1894 Pazartesi günü gerçekleşen bu yangın faciası neticesinde Uşak'ın Aybeg Mahallesi dışındaki kenttin tüm mahallerindeki haneler ile camiler, medreseler, dükkânlar, fırınlar, mektep ve kiliseler tamamen yandı. Halk arasında *Koca Yangın* olarak ifade edilen ve neredeyse bir gün süren yangında; 1.800 ev, 7 han, 20 kahvehane, 680 dükkân, 10 fırın, 3 hamam, 10 câmiîşerif, 8 medrese ve rüştiye mektebi, 10 ibtidâi mektebi ile 2 kilise kül oldu. Ayrıca 8 veya 10 kişi yaşamını yitirdi. Çakmak, *a.g.e.*, ss. 64, 66.

38 Uşak yangınında dikey eksenli bürokratik süreç; Uşak kazası, Kütahya sancağı, Hüdavendigâr vilayeti, Dâhiliye Nezareti, Sadaret ve Yıldız Saray-ı Hümayun'u şeklinde sürdürüldü. Çakmak, *a.g.m.*, s. 67

39 Yardım kampanyasına katılan söz konusu vilayetler: Hüdavendigâr, Aydın, Selanik, Suriye, Edirne, Beyrut, Adana, Trabzon, Bağdat, Yanya, Manastır, Ankara, Kastamonu, Konya, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Kosova, Cezayir, Cezâ'ir-i Bahr-i Sefid, Basra, Ma'mûretü'l-'aziz, Musul, Van, Bitlis, İşkodra, Kudüs, Zor, İzmid, Biga, Çatalca. Bu konuda ayrıca bkz. Çakmak, *a.g.m.*, s. 72.

40 BOA, DH.MKT., 2069/63, H.28.08.1312/M.24.02.1895.

41 BOA, İ.AZN, 13/2, H.12.08.1312/M.08.02.1895.

42 BOA, BEO, 568/42592, H.16.08.1312/M.12.02.1895.

43 BOA, BEO, 584/43782, H.14.09.1312/M.11.03.1895.

44 Tahliye madalyası, Can kurtarma sırasında fiili olarak hizmeti görülenlere verilmek üzere ihdas olunan madalyanın adıdır. Pakalın, *a.g.s.*, C. 3, s. 374.

45 BOA, BEO, 360/6, H.11.10.1312/M.07.04.1895.

üzere, ihtiyaç duyulan kerestelerin orman ve gümrük vergisinden muaf tutulması Bâb-ı Âlî nezdinde uygun görüldü. Bu hususta ise afetzedelerin Sinop ormanlarından sevk edecekleri kerestelerden kereste resmi alınmaması için Dâhiliye Nezareti ile Orman ve Maâdin Nezareti bilgilendirildi.⁴⁶

Bir sene sonunda yangın felaketine uğrayan Rumların biriken vergilerinin ise azar azar alınmasına yönelik beklentileri Kastamonu Valiliği'nce İstanbul'a bildirildi ve bu konu Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşüldü. Alınan karar neticesinde yangınzedelerin, biriken vergi borçlarını zammıyla birlikte taksitlendirilerek iki sene içerisinde ödemeleri ve kendilerine inşaat ruhsatı verilmesi uygun görüldü.⁴⁷ Böylelikle yangının çıkış anından itibaren bir sene boyunca yangında zarar görenlerin sıkıntılarını gidermek adına çeşitli tedbirler alınmaya çalışıldı.

Ancak yangının üzerinden üç seneden fazla geçmesine rağmen bazı yangın mağdurlarının barınma sorunları tam anlamıyla çözülemedi. Her ne kadar yangın komisyonu tarafından haneleri yeniden yapmaları adına yangınzedelere kereste temini sağlanıp, iane akçesi dağıtılmışsa da bazılarının yaşam standartları hâlâ normale dönmemişti. Belgelerden anlaşıldığı üzere aralarında bu yardımlardan henüz yararlanamamış olanlar vardı. Bunların bir kısmı açıktaydı, bir kısmı da rutubetli ve sağlıksız bodrum katlarında veya mahzenlerde barınıyordu. Bu durum karşısında Rum Patrikliği, Adliye ve Mezahip Nezareti'nden sefalet içinde ve perişan haldeki ahalinin biran evvel durumlarının gözden geçirilip, şartların iyileştirilmesini arz etti. Konu hakkında Kastamonu vilayetince ilgili nezarete gönderilen 18 Ocak 1899 tarihli yazıda ise 47.500 kuruşluk ianenin tamamıyla yardıma muhtaç olanlara dağıtıldığı açıklanıyordu.⁴⁸ Bir başka ifadeyle yerel makamlar, ellerinde bulunan ianenin tümünün ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığını söyleyip, mevcut şartlarda üzerlerine düşen sorumluluğun yerine getirildiğini belirtiyordu.

Yangının üzerinden geçen on yılın sonunda Sinop Mutasarrıflığı tarafından, Kastamonu vilayeti aracılığı ile Dâhiliye Nezaretine önceden toplanan nakdî yardımların nerelere harcandığına dair bir malumat verildi. Bu raporda ifade edildiği üzere, yangın sonrasında haneleri yanan veya hasara uğrayanlar için ihsan-ı şâhâne olarak ve mahallince toplanan nakdî yardımların tamamı 96.754 kuruş 30 para idi. Diğer taraftan Sinop Livası İdare-i Meclisi kararı ve Sinop Mutasarrıfı'nın oluru ile yardımların ihtiyaç sahiplerine sağlıklı şekilde ulaştırılması adına *Harikzedegân Komisyonu* adında özel bir heyet tayin edilmişti. Hristiyan mahallesinde yaşanan bu olayın ardından kurulan komisyonun üyeleri arasında ise Rum asıllı Yorgi Kiryakidi⁴⁹ ve Cinoğlu Nikolaki Efendiler yer alıyordu. Söz konusu komisyonun görevi, yangınzedelerin gıda ve barınma gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere aynî ve nakdî yardımların dağıtımını ve denetimini sağlayıp, yapılan çalışmalarını kayıt altına almaktı.

Komisyon üyeleri Yorgi Kiryakidi ve Cinoğlu Nikolaki Efendiler tarafından yazılan rapordan anlaşıldığı üzere, yangın vakasının gerçekleştiği günden itibaren elli yedi gün boyunca ihtiyaç sahiplerine ekmek dışında çeşitli iaşe yardımı yapılmıştı. Açıkta kalan aileler barınmaları maksadıyla geçici konutlara yerleştirilmiş, tamir edilmesi gereken evler ise yardım paralarından karşılanarak onarılmıştı. Ayrıca yangın nedeniyle nerdeyse tamamen

46 BOA, DH.MKT., 390/45, H.04.01.1313/M.27.06.1895; ŞD., 1659/11, H.22.01.1313/M.15.07.1895; İ.OM., 3/4, H.05.02.1313/M.28.07.1895; BEO, 662/49649, H.09.02.1313/M.01.08.1895.

47 BOA, BEO, 832/62390, H.22.03.1314/M.31.08.1896.

48 BOA, DH.MKT, 2161/58, H.06.09.1316/M.18.01.1899.

49 Kastamonu Vilayeti salnamelerinden anlaşıldığı üzere Yorgi Kiryakidi Efendi aynı zamanda Liva Meclis İdaresi üyesidir. *Kastamonu Vilayeti Salnâmesi*, H.1321/M.1903, s. 277.

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlar

yok olan Varoş Mahallesi'nin yeniden haritalanmasına ihtiyaç duyulmuştu. Mahallenin yeni haritasının tanzimi amacıyla 2.000 kuruşluk masraf yapılmıştı.⁵⁰ Öte yandan yangında zarar gören ailelerin evlerini inşa etmeleri için Harikzedegân Komisyonunca ilk önce 113 hane sahibine 31.750 kuruş tahsis edildiği belirtiliyordu. İnşaat masrafları için ikinci kez yapılan nakdî yardım çerçevesinde ise toplam 186 hane adına 49.920 kuruş ayrılmıştı. 186 hanenin 180'ine evlerini yeniden inşa ya da onarmaları adına 48.080 kuruş verilirken 6 hane ise paylarına düşen 1.850 kuruşluk nakdî yardım tahsilatını gerçekleştirmemişti.⁵¹ Vesikalarda neden tahsil edilmediği belirtilmeyen bu para ile yardım sandığında kalan 25 kuruş 10 para komisyon üyesi Yorgi Kiryakidi Efendiye zimmetlendi. Bir süre sonra ise komisyonun elinde kalan toplam 1.875 kuruş 10 paranın ne yapılması gerektiği hususunda Kastamonu Valiliği'nce Dâhiliye Nezaretinden görüş talep edildi. Dâhiliye Nezareti'nin, vilayete gönderdiği cevap yazısında ise bu bakiyenin nezarete devredilmesi istendi.⁵² Dersaâdet ile Kastamonu Vilayeti arasında yapılan yazışmaların sonuna eklenen hesap pusulası aşağıda yer alan Tablo-1'de gösterilmiştir.

Tablo-1: 1895 Yangını Sonrası Yangınzedeler İçin Yapılan Bağışlar ve Harcamaları Gösteren Hesap Pusulası⁵³

Yapılan Bağışlar	Mecidiye 20 kuruş itibarıyla
İhsan-ı şâhâne (Padişahın bağışı) olarak Dâhiliye Nezareti tarafından Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen 300.000 kuruş içerisinde Sinop Livası'na aktarılan miktar	50.000 kuruş
Yangınzedeler için İane Komisyonu tarafından Sinop mahallinde toplanan yardım miktarı	46.754 kuruş 30 para
Toplam	96.754 kuruş 30 para
Harcamalar	
Sinop Livası İdare Meclisi'nin özel kararı gereğince Yangınzedeler için 57 gün boyunca ekmeğe dışında yapılan iâşe bedeli	8.580 kuruş 20 para
Yangınzedelerin iskânı için tahsis edilen geçici konutlarda yapılan tamirat masrafları	1.269 kuruş
Yangınzedelerin bakkaliye ihtiyaçlarını karşılamaları için dağıtılan miktar	3.130 kuruş
Yangında evleri zarar gören 113 aileye, hanelerini inşa etmeleri için verilen ilk nakdî yardım miktarı	31.750 kuruş
Yangın mahallinin haritasının tanzimi için yapılan masraf	2.000 kuruş
Yangında evleri zarar gören 186 aileye, hanelerini inşa etmeleri için verilen ikinci nakdî yardım miktarı	49.920 kuruş
Dersaâdetten gelen yardım akçesinin nakliye masrafı	80 kuruş
Yardım sandığında kalan nakdî miktar	25 kuruş 10 para
Toplam	96.754 kuruş 10 para

50 Bu haritalandırma kapsamında hazırlanıp, Aya Yani Kilisesi ve çevresini gösteren yerleşim planı için bkz. Ek-1.

51 Hesap pusulasında yer alan ve 186 hane için tahsis edilen para miktarı ile yardım paralarını alan ve almayanlar için verilen rakamlar toplandığında arada 10 kuruşluk bir fark olduğu anlaşılmaktadır.

52 BOA, BEO, 2621/196571, H.10.05.1323/M.13.07.1905. Vesikanın aslı için bkz. Ek-13.

53 Vesikanın aslında bu ifade yer almaktadır. Mecidiye, Osmanlı Padişahı Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılı münasebetiyle 1844'te onun adına basılmış altın ve gümüş paraların genel adıdır. Bu tabir, genellikle 20 kuruş değerindeki gümüş sikkeleri belirtmek üzere yaygın olarak kullanılmıştır. "Mecidiye", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 28, Ankara, 2003, s. 239.

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere devlet tarafından yapılan ve yerel ahalden toplanan bağışlar sonucunda yangından zarar görenlere toplam 94.875 kuruş tutarında bir yardım yapılmıştır. Diğer taraftan hanelerini inşa etmeleri için ilk önce 113 haneye tahsis edilen 31.750 kuruş baz alındığında hane başına ortalama 280 kuruş düştüğü görülmektedir. Aynı şekilde ikinci kez ve bu defa 186 hane için ayrılan 49.920 kuruş esas alınarak hesaplandığında ise hane başına yaklaşık 268 kuruşluk bir yardım yapıldığı anlaşılmaktadır. Yangına maruz kalmış olan haneler için dağıtılan nakdî yardımlardaki bu ortalama değer farklılıkların nedeni evlerin hasar durumu, büyüklüğü ya da farklı etmenler dikkate alınarak yardım yapılmasından kaynaklanmış olması ihtimal dâhilindedir. Hanelerin inşaatı için toplam 81.670⁵⁴ kuruşluk bedel iki kısımda dağıtılırken her bir hanenin bu yardımdan bir kez mi, yoksa bazı hanelerin iki kez mi yararlandığı ise anlaşılamamıştır.

1895'teki yangın sonrasında, mağdurların konut ve dükkân sıkıntılarının giderilmesinin yanı sıra ibadetlerini yerine getirmeleri ve okul çağındaki Rum çocukların eğitimlerini sürdürmesi için yanan kilise ve mektep gibi kamusal alanların da yapımı gündeme geldi. Yukarıda da ifade edildiği üzere yangın esnasında Varoş Mahallesi'nde bulunan iki kilise ile üç Rum okulu da büyük hasar görüp, kullanılamaz hale gelmişti. Yanan kiliselerden birisi Aya Yani Kilisesi olup, üç Rum okulu da bu kilisenin avlusu dâhilinde yer alıyordu. Yangının ardından söz konusu kilise ile okulların onarılması ve genişletmesi için Rum Patrikhanesi tarafından bir rapor hazırlandı. Patrikhaneye Sinop İdare Meclisi'ne sunulan inşaat ruhsatı dilekçesine bu rapor da eklendi. Sinop Livası Meclis-i İdaresi tarafından tahkikatı yapılan ilgili arzuhal tanzim edilerek Kastamonu Vilayeti'ne oradan da Dersaadet'e sevk edildi.

Sinop Belediyesi'nce hazırlanan 2 Mayıs 1896 tarihli yazıya göre, yangın nedeniyle ağır hasara uğrayan *Aya Yani* (Varoş) Mahallesi civarında yerleşik 502 Rum hanesi bulunuyordu. Bu hanelerde erkek ve kadın olmak üzere toplam 3.337 Rum nüfus ikamet etmekteydi. Bulunduğu mahalle ile aynı ismi taşıyan Aya Yani Kilisesi'nin eski arazisi üzerine ise uzunluğu 26 m, genişliği 18 m ve yüksekliği 12 m olan 468 m² alana sahip yeni bir kilise inşa edilmesi planlanmaktaydı. Kiliseye ek olarak 7 m uzunluğunda, 3 metre genişliğinde ve 12 m yüksekliğinde 21 m²'lik bir dâ'î mahali (dua yeri) ile uzunluğu 4 m, genişliği 4 m ve yüksekliği 17 m olan 16 m²'lik oturuma sahip kare planlı bir çan kulesi de düşünülüyordu. Yine bu arazi içerisinde kilise ile birlikte yanan sıbyân, rüştiye ve inâs mekteplerinin yerine 20 m uzunluğunda, 16 m genişliğinde ve 11 metre yüksekliğinde yarı kâgir⁵⁵ olarak üç adet mektep binasının inşa edilmesi Rum cemaati tarafından istenmekteydi.⁵⁶ Tüm bu yapıların inşa masrafları ise yardım komisyonu, başka bir ifadeyle iane encümeni tarafından karşılanacaktı. Bu yapıların yapımında hiçbir mahzur olmadığını ve inşaat ruhsatı verilmesinin uygun olduğunu belirten ilgili yazı, Adliye ve Mezahip Nezareti ile Maarif Nezaretine takdim kılındı.⁵⁷ Gerekli işlemlerin ardından Eylül 1896'da kilise ve avlusu dâhiline üç adet mektep binasının yapılması için inşaat izni verildi.⁵⁸

54 Hesap pusulasında yer alan tutarlar dikkate alınarak bu sayıya ulaşıldı. Ancak ilgili vesikanın bazı sayfalarında hanelerin inşası için toplam 81.820 kuruş harcandığı ifade edilmekte ve arada 150 kuruşluk fark olduğu görülmektedir.

55 Taş veya tuğladan yapılan yapı.

56 İlgili mekteplere ait plan için bkz. Ek-3.

57 BOA, İ.AZN, 21/11, H.08.03.1314/M.17.08.1896.

58 BOA, BEO, 838/62849, H. 07.04.1314/M. 15.09.1896; BEO, 841/63059, H.13.04.1314/M.21.09.1896.

Tablo-2: Varoş Mahallesi'nde İnşa Olunacak Kilise, Çan ve Mektep Binalarının Yüzölçümü Cetveli

Yapının Adı	Yapının Ortalama Uzunluğu	Yapının Ortalama Eni	Yapının Ortalama Yüksekliği	Yapının Oturum Alanı	Açıklama
Kilise Yeri	26 m	18 m	12 m	468 m ²	
Kilise Dua Yeri	7 m	3 m	12 m	21 m ²	
Çan Yeri	4 m	4 m	17 m	16 m ²	
Mektep (1)	20 m	16 m	11 m	320 m ²	Sokak tarafındaki yüksekliği 11 metre olup, arka kısımdaki zeminin meyilli olması nedeniyle yüksekliği 15 metre olacaktır.
Mektep (2)	20 m	16 m	11 m	320 m ²	Aynı şekilde
Mektep (3)	20 m	16 m	11 m	320 m ²	Aynı şekilde

İnşaat izninin çıkmasının ardından yapımına başlanan iki okul binası 1899'da tamamlandı.⁵⁹ Bugün İstiklal İlköğretim Okulu yerleşkesi dâhilinde kalan bu binalardan, ortada yer alan üç katlı yapının üst kısmında Rumca bir kitabe bulunmaktadır. Büyük harflerle ve Yunan alfabesi ile yazılan kitabede, okulun 1899'da Georgious I. Tzouvaltzis'in bağışları ile kurulduğu yazmaktadır.⁶⁰ Söz konusu tarihi yapı, günümüzde de eğitim amaçlı okul binası olarak kullanılmaktadır. Ancak yerleşke içerisinde yer alması düşünülen ve projelendirilen üçüncü mektep binası ile kilise ve çan kulesi hayata geçirilmediği düşünülmektedir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde çekilen ve Varoş Mahallesi'ni gösteren fotoğraflarda söz konusu yapıların tespit edilememesi, kesin olmamakla birlikte bu düşünceyi güçlendirmektedir.⁶¹

1895 yangınından sonra zamanla yangının yaraları sarıldı. Devletin, Rum cemaatinin ve Sinop halkının destekleri ile yanan evlerin yerine yenileri yapıldı. İmar faaliyetleri çerçevesinde mahalle içerisinde genellikle ahşap, bitişik nizamlı iki ya da üç katlı evler inşa edildi. *Yalı mevki* denilen mahallenin sahil şeridine ise dönemin mimari özelliklerini taşıyan, gösterişli yalılar yapıldı.⁶² Böylelikle Varoş Mahallesi'nin mimari dokusu yeniden canlandırıldı, ta ki 1917 yangınına kadar.

59 İnas (kız) mektebi olarak planlanan ve arazinin batı köşesine inşa edilen bina projede tasarlandığı gibi inşa edilmeyip, son kat uygulaması yapılmadan çatı örtüsü kapatılmıştır. Ancak dönemini belirleyemediğimiz bir tarihte mevcut çatı kaldırılarak son kat eklemesi yapıldığı anlaşılmaktadır. Eş yapı tipolojisi ve yapı projesi incelenip, bugünkü söz konusu bina ile eşleştirildiğinde eklenen son kat pencereleri, kat silmesi, köşe taşı profillerinin tamamlanmayışı, çatı sisteminin farklı olması vs. gibi teknik özelliklerin tutarsızlığı bu görüşün oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca bkz. Ek-3 ve Ek-4.

60 Kitabede yer alan orijinal ifade şu şekildedir: "ΣΧΟΛΗ ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΓΕΠΡΓ. Ι. ΤΖΟΥΒΑΛΤΖΗ 1899".

61 Bu düşünceyi destekleyen oluşmasında etkili olan fotoğraflar için bkz. Ek-7, Ek-8 ve Ek-9. Varoş Mahallesi'ni gösteren bu fotoğraflarda sadece iki mektep binası seçilmektedir. Ancak 12 ve 17 metre uzunlukları ile okul binalarından daha yüksek olarak tasarlanan kilisenin ve çan kulesinin yerleşke içerisinde yer almadığı görülmektedir. Ayrıca 1917'deki yangın vakasına rağmen söz konusu iki mektep binası, yangının ardından hala ayakta kalmayı başarmıştır. Ancak Ek-4 bakıldığında projede yer alan üçüncü bina yerinin ise boş olduğu görülmektedir. Diğer taraftan arşiv vesikalarında *Aya Yani* ismi ile ifade edilen ve günümüze ulaşmamış olan kilise yapısının yerinde bugün İstiklal İlköğretim Okulu'na ait betonarme yeni bir bina bulunmaktadır. Çan kulesi mahallinde ise büyük bir çınar ağacı yer almaktadır. Bkz. Ek-5 ve Ek-6.

62 Söz konusu evler için bkz. Ek-11. Ayrıca çalışmaya görsel zenginlik katan tarihi fotoğraflara ulaşmamda yardımcı olan ve arşivini açan Sayın Zeynel Zeki Özcanoğlu'na gösterdiği ilgiden dolayı teşekkür ederim.

3- 1917 Yangınları

Birinci Dünya Savaşı'na girilmesinin ardından Osmanlı Hükümeti, güvenlik kaygıları gerekçesiyle 1915'te Sevk ve İskân Kanunu uygulamaya koydu. İlgili kanun kapsamında önce Ermeniler, daha sonra da Rumlar tehciye tabi oldu. Kanunun Sinop'taki uygulamaları kapsamında ancak dâhilindeki Ermeni ve Rum ahali de bölgeden uzaklaştırıldı. Bu kapsamda Varoş Mahallesi'nde yoğunlaşmış olan Sinop kent merkezindeki Rumlar, Mayıs 1916'dan itibaren Kastamonu Vilayet merkezine gönderilmeye başlandı. Diğer taraftan Mart 1916'da Rize, Nisan 1916'da ise Trabzon ve havalisi Ruslar tarafından işgal edilmişti. Dolayısıyla bu bölgelerde yaşayan Müslüman ahali de batıya doğru göç etmek zorunda kaldı. Göç edenlerin bazıları Sinop'a yerleştirilirken ortaya çıkan iskân sorunu, tehcir sonrası Varoş Mahallesi'nde bulunan ve boşaltılan Rum hanelerinin kendilerine tahsis edilmesi ile çözülmeye çalışıldı.⁶³ Söz konusu nüfus hareketlilikleri ile birlikte 1917 yılına gelindiğinde Varoş Mahallesi'nin demografik yapısı önemli ölçüde değişmişti. Artık mahalledeki ağırlıklı nüfusu Rumlar değil, Müslümanlar oluşturuyordu.⁶⁴ Ancak bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Varoş Mahallesi, 1917'de tekrar alevlere yenik düştü. Şehir, 1895'ten sonra büyük bir yangınla yeniden yüzleşti.⁶⁵ Üstelik mahalle sakinleri, aynı yıl içerisinde ve birkaç ay aralıklarla iki yangına maruz kalacaktı.

İlk vaka, 13 Eylül 1917 Perşembe günü Rum mahallesinde ikamet eden bir mültecinin⁶⁶ hanesinde çıkan yangından kaynaklandı. Kısa sürede büyüyen ve çevredeki hanelere sıçrayan ateş sonucunda yaklaşık 400 ev ile Düyûn-ı Umûmiye binası, karantina idaresi, polis karakolu, iki kilise ve pek çok dükkân yandı. Öyle ki her beş dükkândan dördü yani %80'i kullanılamaz hale geldi. Varoş Mahallesi'ne iskân edilmiş olan mültecilerin geçici olarak şehirde bulunan mektep, medrese ve camilere yerleştirildi. Ancak yangın mağdurlarının buralarda uzun süre barınmaları imkânsız olduğundan, bu kişilerin uygun mahallere nakledilmesinin gerektiği Sinop Mutasarrıflığı'nca Kastamonu Valiliği'ne iletildi.⁶⁷

Ayrıca bu yangın faciası, vakanın gerçekleşmesinden beş gün sonra *Kastamonu Vilayet Gazetesi* tarafından okuyucuları ile paylaşıldı. *Harîk-i hâil* yani *korkunç yangın* başlığı ile verilen haberde, 13 Eylül Perşembe günü ezanî saate göre sabah 08:30'da çıkan yangının uzun uğraşlar sonucunda ancak akşam saat 1'de söndürüldüğü ifade edilmekteydi. Gazetenin Sinop Mutasarrıflığı'ndan edindiği bilgiye göre Sinop kasabasının

63 Sinop Rumlarının tehciye tabi tutulmaları ve daha sonraki gelişmeler hakkında bkz. Cenk Demir, "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Sinop Rumları: Tehcir ve Mübadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 34, S. 2, 2019, ss. 443-474.

64 Kastamonu Valisi Atf Bey'in 7 Temmuz 1917 tarihli telgrafına göre Kastamonu vilayetinin Karadeniz sahillerinde veya sahile yakın kesimlerinde Osmanlı veya Yunan tebaasına mensup Rum kalmamıştı. *BOA*, DH.ŞFR., 558/93, R.07.05.1333/M.07.07.1917.

65 Bazı kaynaklarda 1914'te Sinop'un büyük bir yangın geçirdiğinden bahsedilmektedir. *Sinop Coğrafyası* isimli kitabın müellifi Hasan Tarkan, mevki ya da mahalle belirtmeksizin 1914 yılında çıkan yangın sonucu şehirdeki 1.500 hane yandığını ifade eder. Hasan Tarkan, *Sinop Coğrafyası*, Halkevi Neşriyat: III. Kitap, Marifet Matbaası, İzmir, 1941, s. 30. Ne var ki belirtilen tarihte, hane sayısı olarak bakıldığında neredeyse Sinop kent merkezinin tamamını yutabilecek bu büyüklükte bir yangın vakası arşiv belgelerinde tespit edilememiştir.

66 Bu dönemde *göçmen* ve *mülteci* kelimelerinin günümüzdeki anlamlarının eş değer olmadığına dikkat çeken Ufuk Erdem, bu konuya Aşâr-i Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Hamdi Bey'in yaptığı tanımlamadan hareketle açıklama getirmiştir. Söz konusu tanımlamaya göre düşman istilasına maruz kalarak topraklarını terk eden ahali *mülteci*, çeşitli anlaşmalarla bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenler ise *muhacir* olarak nitelendirilmektedir. Ufuk Erdem, "Aşâr-i Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol. 9, No. 1, 2017, s. 59. Bu çalışmada da ilgili tanım esas alınmıştır. Dolayısıyla belgede mülteci olarak ifade edilenlerden kasıt, Rus işgalleri sonucu Rize ve Trabzon'dan göç edip, 1916'dan itibaren tehciye tabi tutulan Sinop Rumlarından geriye kalan hanelere yerleştirilen Müslüman ahali kastedilmektedir.

67 *BOA*, DH.ŞFR., 565/87, R. 15.07.1333/M. 15.09.1917.

Rum mahallesinde ikamet eden bir mültecinin evinde çıkan bu yangın neticesinde 400'e yakın hane, pek çok dükkân ile Düyûn-ı Umûmiye ve Karantina idaresine ait binalar, bir polis karakolu ve iki kilise kullanılamaz hale gelmişti. Can kaybının da yaşandığı bu facia neticesinde evlerini kaybeden ahalinin şehrin uygun yerlerine yerleştirilme çalışmalarının devam ettiği belirtiliyordu.⁶⁸

Öte yandan Sinop Mutasarrıflığı'nın ifade ettiği gereklilik karşısında dönemin Kastamonu Valisi Atıf Bey, söz konusu yangınzedelerin Ankara veya Bolu'daki münasip bir bölgeye sevk edilmeleri için Dâhiliye Nezareti'nden izin isteyecekti. Bu talebe karşılık Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umûmiyesi tarafından yazılan şifreli cevapta ise hanesiz kalan mültecilerin bir kısmının Ankara merkez sancağına sevk edilmesi, kalanların da Kastamonu vilayetince elverişli mahallere yerleştirilmesi uygun görülmüştür.⁶⁹

Vali Atıf Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir başka şifrede ise Varoş Mahallesi'nde çıkan yangın nedeniyle muhtaç bir biçimde açıkta kalmış olan Rum ailelerinin sıkıntılarının ve ihtiyaçlarının giderilmesi için hazineden yeterli miktarda para gönderilmesi talep ediliyordu.⁷⁰ İlgili isteğe karşılık, yardıma muhtaç Rumlara masraf-ı gayr-i melhuza tertibinden 30.000 kuruş verilmesine karar kılındı.⁷¹ Bir süre sonra ise Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından Kastamonu vilayetine çekilen telgrafta, Varoş Mahallesi'nde vukû bulan yangının sebepleri ve ortaya çıkış şekli hakkında bir rapor hazırlanarak gönderilmesi istenmiştir.⁷²

Ne var ki ilk yangının yaraları tam anlamıyla sarılamadan ve olayın oluş şekli raporlanmadan ya da raporlandıktan⁷³ kısa bir süre sonra Varoş Mahallesi'nde ikinci bir yangın vakası yaşandı. 17 Aralık 1917 Pazar günü çıkan bu yangın sonucunda toplam 213 yapı kullanılamaz hale geldi. Yangınzedeler ise peyderpey kent merkezindeki çeşitli mahallelere yerleştirildi. Ancak pek çoğunun yardıma muhtaç olduğu, bir an evvel aynı ve nakdî yardımın yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ve yangının oluş şekline dair raporun ise hazırlanıp, gönderileceği Kastamonu Valisi Atıf Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirildi.⁷⁴

Kastamonu vilayetinden gelen ve Bâb-ı Âlî'de görüşülen bu şifreli telgrafta binâen yangın mağdurlarının iaşelerinin karşılanması ve sıkıntılarının giderilmesi için masraf-ı gayr-i melhuza tertibinden 1.000 lira ödenmesi uygun görüldü.⁷⁵ Fakat kısa süre içerisinde ziyadesiyle yardıma muhtaç olan, menkul ve gayrimenkul mallarını yitiren mahalle sakinleri için bu miktarın yersiz kalacağı öngörüldü. Dolayısıyla hasat mevsimine kadar Sinop yangınzedelerinin erzak ve levazım masraflarının karşılanması için seferberlik

68 "Harîk-i Hâil", *Kastamonu Vilayeti Gazetesi*, S. 2217, Pazartesi 17 Eylül 1333, s. 1. Her ne kadar ilgili gazetede can kayıplarından söz edilse de gerek resmî vesikalarda gerekse de gazetenin diğer nüshalarında bu kapılara dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

69 BOA, DH.ŞFR., 79/138, H. 02.012.1335/M. 19.09.1917.

70 BOA, DH.ŞFR., 566/16, R. 18.07.1333/M. 18.09.1917.

71 BOA, MV., 209/56, H. 06.12.1335/M. 23.09.1917; BEO, 4485/336357, H. 09.12.1335/M. 26.09.1917; DH.İ.UM. EK., 39/44, H. 16.12.1335/M.03.10.1917. Yukarıda da ifade edildiği üzere Vali Atıf Bey'in 7 Temmuz 1917 tarihli telgrafına göre sahil kesiminde Rum kalmamıştı. Ancak ilgili belgelerde görüldüğü üzere Varoş Mahallesi'ndeki yangın nedeniyle mağdur olan Rumlar bulunmaktaydı. Bu kişiler sevke tabii tutulmayan ya da bir şekilde memleketlerine dönmüş olup, kıyı kesiminde yaşayan az sayıdaki Rum kadın, çocuk ya da asker aileleri olabilir.

72 BOA, DH.ŞFR., 81/40, H. 20.01.1336/M. 05.11.1917.

73 Yangın sonrasındaki tarihlere ait arşiv vesikalarında yangınla ilgili resmî rapora ulaşılamamıştır. Dolayısıyla böyle bir raporun hazırlanıp, hazırlanmadığı hususunda elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır.

74 BOA, DH.ŞFR., 574/58, R. 22.10.1333/M. 22.12.1917.

75 BOA, MV., 210/129, H. 11.03.1336/M. 25.12.1917; BEO, 4498/337280, H. 16.03.1336/ M. 30.12.1917; DH.İ.UM, 19/3, H. 12.04.1336/M. 25.01.1918.

tahsisatından 5.000 liranın 3. Ordu Kumandanlığı aracılığıyla bölgeye gönderilmesine karar kılındı.⁷⁶

Öte yandan çalışmanın giriş kısmında da değinildiği üzere 1917'deki Varoş Mahallesi yangınlarıyla ilgili olarak Esin ve Etöz'ün kitabında da değinilmiştir. Kitabın ilgili bölümünde öncelikli olarak, mahalledeki ilk yangının neden ve nasıl çıktığı hususunda rapor tanzım edilerek gönderilmesi için 05.10.1917⁷⁷ tarihinde Kastamonu vilayetine yollanan şifreli telgraftan söz edilmiştir. Ardından 25.12.1917 tarihli yazıdan hareketle 17 Aralık'ta gerçekleşen 1917'deki ikinci yangının hasar boyutu ve yangın bölgesine 1.000 lira yardım gönderilmesi için Meclis-i Vükelâ'dan izin çıktığına değinilmiştir. Daha sonra Dâhiliye Nezaretî'nin 22.08.1918 tarihli tezkiresine dayanarak Meclis-i Vükalâ tarafından açıkta kalan ve yardıma muhtaç Rumlara 30.000 kuruş ödenmesine karar kılındığı belirtilmiştir.⁷⁸ Ayrıca aynı çalışmada *varoş* kelimesinin anlamı, Sinop Varoş Mahallesi'nin konumu, mahalledeki demografik yapı ve 1916'ta Sinop Rumlarının tehçire tabii tutulduklarından kısaca söz edilmiştir. Ancak yazarların da ifade ettiği üzere, araştırma sırasında 13 Eylül'de gerçekleşen ilk yangın vakası tespit edilemediğinden Varoş Mahallesi yangınları, oluş zamanları konusunda yazarların kafasında soru işaretleri uyandırmıştır.⁷⁹

4- 1917 Yangını Sonrası

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu coğrafyası İtilaf Devletleri tarafından işgal edilirken Anadolu halkı her bakımdan zor bir süreçten geçiyordu. Diğer taraftan savaş döneminde tehçir nedeniyle buldukları bölgelerden uzaklaştırılan Ermeni ve Rumlar da mütareke ile birlikte evlerine geri dönmeye başladı. Ancak Sinop'a geri gelen Rumlar için manzara hiç de iç açıcı değildi. Eylül ve Aralık 1917'te Varoş Mahallesi'nde çıkan yangınlar nedeniyle haneleri yanmıştı. Ayakta kalan az sayıdaki evlerine ise Rus işgalinden dolayı Doğu Karadeniz bölgesinden göç etmek zorunda kalan Müslüman aileler yerleştirilmişti. Yaşanan konut sıkıntısını ortadan kaldırmak için dönemin Kastamonu Valisi İbrahim Bey tarafından çözüm önerileri ile birlikte kentteki hava Dâhiliye Nezaretine aksettirildi. İlgili yazıda, üç sene evvel Sinop'tan dahile alınan Rumların ikamette buldukları bölgenin tehçirden bir süre sonra yangın nedeniyle yandığı ifade ediliyordu. Şayet hükümete yardım müracaatında bulunulduğu takdirde Rum mahallesinde evleri yananların evlerini inşa etmeleri için gerekli kerestenin mirî ormanlardan ücretsiz olarak temin edebileceği ve rüsumat resminden muaf tutulabileceği şeklinde görüş bildirilmekteydi. Ayrıca İslâm mahallesinde bulunan ve yangın nedeniyle evleri hasara uğramış Müslümanların da bu kapsamda değerlendirileceği belirtiliyordu. Kerestelerin ormanlardan intikali mümkün olmadığı takdirde ise rüsumat bedelinin üç-beş bin liradan ibaret bir şey olacağından seferberlik tahsisatından karşılanıp, ihtiyaç sahiplerine nakdî yardım yapılabileceği istirham ediliyordu.⁸⁰ Lakin İbrahim Bey'in dikkat çektiği bu mesele, dönem itibarıyla çözüme kavuşturulamadı ve daha sonra TBMM'nin de gündemine geldi.

76 BOA, MV., 211/47, H. 21.04.1336/M. 03.02.1918; BEO, 4502/337603, H. 22.04.1336/M. 04.02.1918.

77 Orijinal belgede belirtilen tarih R. 05.11.1333'tür (H. 20.01.1336). Yani ilgili belge Esin ve Etöz'ün bahsettiği gibi M. 05.10.1917 tarihine değil 05.11.1917 tarihine aittir. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 81/40, H. 20.01.1336/M. 05.11.1917.

78 Yazarlar tarafından bu bilginin kaynağı olarak BOA, MV., 209/56 numaralı arşiv vesikası gösterilmektedir. Evet, ilgili belgede yangın nedeniyle açıkta kalan ve muhtaç olan Rum ailelerine masraf-ı gayr-i melhuza tertibinden 30.000 kuruş verilmesine karar kılındığı ifade edilmektedir. Ne var ki söz konusu belge 22.08.1918 tarihli değil 23.09.1917 tarihlidir. Yani bu yardımın 13 Eylül 1917'de Varoş Mahallesi'nde çıkan ilk yangının hemen ertesinde yapılması kararlaştırılmıştır. Kitapta yapılan bu yanlış tarihlendirme ise kronolojik açıdan okuyucuyu yanlış yönlendirmekte ve olayı daha karmaşık hale getirmektedir.

79 Esin, Etöz, *a.g.e.*, ss. 84-85.

80 BOA, DH.ŞFR., 615/61, R. 15.02.1335/M. 15.04.1919.

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlar

Millî Mücadele döneminde yaşanan birçok sıkıntıya rağmen Ankara Hükümeti, imkânlar dâhilinde sosyal devlet anlayışının gereği olarak toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Bu kapsamda 1917 Varoş Mahallesi yangınlarından kaynaklı barınma sorunu TBMM’de tartışıldı. Sinop Livası İdare Meclisi’nin 9 Eylül 1920 tarih ve 840 numaralı mazbatasında ifade edilen, 1917 yılında Sinop’ta yaşanan iki büyük yangın faciası neticesinde evlerini kaybeden ahalinin barınma sorununun ortadan kaldırılmasının gerekliliği hakkındaki mesele 4 Ocak 1921 tarihinde TBMM’nin gündemine geldi. İlgili tutanağa göre, Sinop’ta vuku bulan iki yangın sonucunda sadece konut olarak 431 hane yanmış, bunların yeniden inşasında kullanılmak üzere her bir hane için 20 metreküp (m³) çam ile 2,5 m³ meşe ağacına ihtiyaç duyulmaktaydı. Toplamda 8.620 m³ işlenmemiş göknar, 3.232,5 m³ çam ve 1.077,5 m³ işlenmemiş meşe ağacına ihtiyaç duyulurken söz konusu kerestenin maddi yekûnu ise 1.887.100 kuruşturdu. Yangın mağdurlarının böylesine büyük maliyetli bir kereste gereksinimini karşılamasının mümkün olmadığı, dolayısıyla mirî ormanlardan parasız olarak (meccânen) temin edilmesi Sinop Livası İdare Meclisi’nce talep ediliyordu. Ancak mevcut kanun ve nizamnamelerde bu miktardaki kerestenin şehir ahalisine ücretsiz olarak verilmesi mümkün değildi.

Bunun için Sinop’taki yangından zarar görenlerin özelinde, kanuni bir düzenlemeye gidilmesi için gerekçeleri ile birlikte bir kanun lâiyhası hazırlandı. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti üyelerinin olurları ile hazırlanan 21 Ocak 1921 tarihli ilgili lâiyhanın birinci maddesinde, yangın mağdurlarının ihtiyacı olan ve yukarıda ayrı ayrı miktarları ve türleri belirtilen toplam 12.930 m³ işlenmemiş keresteyi usulüne uygun olarak mirî ormanlardan ücretsiz olarak karşılayabilecekleri belirtiliyordu. Lâiyhanın ikinci maddesinde ise bu kerestelerin Sinop orman idaresi tarafından belirlenecek sorumlu bir müdür veya bir mutemet ile bu kerestelerden yararlanacak olan kişiler arasında yapılacak karşılıklı sözleşmeye istinaden ilmi usullere ve kabul edilen esaslara uygun bir biçimde üç sene boyunca kesilmesi ve nakledileceği ifade ediliyordu.⁸¹

Diğer taraftan bu konu hakkında İktisat Vekâleti Encümenliği ile Kavânîn-i Maliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri tarafından mazbatalar oluşturuldu. 17 Şubat 1921 tarihinde ilgili encümenlikler tarafından da söz konusu kanun lâiyhasının uygun olduğu şeklinde görüş bildirildi. Bu gelişmeler neticesinde 4 Haziran’da Sinop harikzedegânına ücretsiz kereste verilmesine dair kanun teklifi, 17 Temmuz’da TBMM’de tartışmaya açıldı. Yedi maddeden oluşan söz konusu kanun teklifinde miktarları ve geçerlilik süresi kanun lâiyhasında ifade edilen hususlara ilaveten, kerestelerin yangın nedeni ile evlerini kaybeden ve hâlâ inşa edememiş olanlara verilmesi, bu kanundan yararlananların ücretsiz olarak aldıkları keresteleri yanan evlerinin inşasında kullanılmadıkları takdirde kerestelerin piyasa değerince ödeme yapacakları ve ücretsiz kereste maliyetin dâhiliye bütçesinden karşılanması gibi maddeler eklendi.

İlgili kanun hakkında meclisteki görüşmeler sırasında ilk söz hakkını Antalya mebusu Halil İbrahim Bey aldı. Kendisi, Sinop özelinde bir kanun çıkartmak yerine nerede olursa olsun yangın, sel veya deprem sonucu harap olan yerlerin yapımında vergi alınmaması şeklinde genel bir düzenlemenin yapılmasını teklif etti. Ardından Sinop mebusu Hakkı Hami Bey, öncelikle bu kanun teklifinin yaklaşık bir senedir görüşüldüğünü, yangından zarar görenlerin ise dört, beş senden beri mağdur olduğuna vurgu yaptıktan sonra, Halil İbrahim Bey’in belirttiği hususun yerinde bir teklif olduğunu ifade etti. Ancak böyle bir düzenlemenin bir sene daha zaman kaybına neden olup, ihtiyaç sahiplerinin mağduriyetlerinin uzayacağını belirtti. Dolayısıyla kanun teklifinin bu haliyle bir an önce

81 BCA, Yer No: 30.18.1.1./2.29.13, Tarih: 18.01.1921. İlgili kanun lâiyhasına ait arşiv vesika için bkz. Ek-14.

kabul edilmesini, aksi takdirde meselenin zaman alacağını dile getirdi. Ardından söz alan İzmit mebusu Hamdi Namık Bey, Karadeniz sahilinde büyük bir limana sahip olması nedeniyle önemli bir ticaret kenti olan Sinop'un, bir sene ara ile iki defa yanması sonucu harabeye dönen kent ahalisinin bir hanede üç, dört aile ikamet etmek koşuluyla büyük azap ve ıstırap içinde bulunduğunu dile getirdi.⁸² Konuşmasının devamında ise bu kanun tehir edildiği takdirde inşaat mevsiminin geçeceğini ve yangınzedelerin mağduriyetlerinin devam edeceğini dolayısıyla kanunun ertelenmesinin yerine ivedilikle görüşülmesini rica etti. Mecliste çeşitli mebusların da görüşleri alındıktan sonra muavenet kanununun Sinop özelinden genel bir doğal afet yardımı kanununa dönüştürülmesi hususunda hızlı bir şekilde müzakerelerin başlatılması kabul edilerek bir sonraki oturuma tehir edildi.⁸³

TBMM'nin 19 Temmuz 1921 tarihli toplantısında Sinop yangınzedelerinin durumu yeniden gündeme geldi. Ancak toplantı, mirî ormanlardan ücretsiz yararlanılmasına dair genel bir kanun lâihasının mevcut olmasından dolayı Sinop'taki yangın mağdurlarının durumunun da bu lâyiha ile birleştirilmek üzere bir kez daha ertelendi.⁸⁴ Dolayısıyla bu celsede de bir sonuç alınamayıp, yangın nedeni ile uzun süredir evsiz kalan Sinop ahalisinin yaşadığı sıkıntı giderilemedi. Meclis zabıt ceridelerinden anlaşıldığı üzere aradan bir sene geçmesine rağmen bu sorun ne yazık ki çözülemedi.

20 Mayıs 1922 tarihli oturumda meclis başkanının da ifade ettiği üzere söz konusu mesele uzun süredir meclis gündeminde yer alıyordu. Gündem kapsamında Sinop yangınzedeleri adına hususi olarak çıkartılması düşünülen kanun lâhiyasında düzenlemeye gidilerek Sinop'un yanı sıra Antalya, Maraş, Çankırı, Çivril, Beypazarı, Simav ve Uluborlu yangınzedelerini de kapsayacak şekilde ücretsiz kereste verilmesine yönelik geniş kapsamlı bir kanun lâhiyası tartışıldı. Görüşmeler esnasında söz alan Bolu mebusu Şükrü Bey, münferit vakalar üzerinden kanun çıkartmak yerine umumi bir kanunun yasallaşmasının daha sağlıklı olacağını ifade etmiştir. Konuşmasının devamında ise Sinop yangınzedelerinin ücretsiz kereste temininden yararlanmaları için sunulan kanun teklifinin üçüncü senesini doldurduğuna vurgu yapmaktaydı. Oturumun sonunda memleket dâhilinde vuku bulacak genel yangın halleri nedeniyle yangınzedelere verilecek ücretsiz keresteler hakkında mevcut olan lâhiyaların birleştirilerek, genel ve esaslı bir şekilde müzakere edilmek üzere görüşmenin tehir edilmesine karar verildi.⁸⁵

Bu kararın ardından 18 Haziran 1922 tarihli ve 239 numaralı *meccanen kereste kat'ına müsaade itasına dair kanun* kapsamında yangın, sel ve deprem gibi afetler ile harp veya isyan gibi olağanüstü durumlar karşısında tahrip olan ya da yeniden inşa edilmesi gereken meskenlerin yapımında kullanılmak üzere mirî ormanlardan ücretsiz kereste verilmesi kanunlaştırıldı.⁸⁶ Genel kapsamlı bu kanun teklifiyle birlikte uzun yıllardır çözülemeyen Sinop yangınzedelerine ücretsiz kereste verilmesi sorunu çözüme kavuştu.

82 Geçekten de 1917'deki yangınlar sonucu Sinop'ta ciddi bir konut sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Bu sorunu, Türk-Yunan nüfus mübadelesi kapsamında Anadolu'ya gelen mübadilleri yerleştirmek için oluşturulan mıntıkalardan birisi olan birinci imar ve iskân mıntıkasında görev yapan Hilâl-i Ahmer Doktoru Haydar Bey de dile getirmiştir. Dr. Haydar Bey 24 Haziran 1924 tarihli yazısında, bölgeden ayrılan Rumların yerine Sinop'a Sarı Şaban/Kavala'nın Darıova köyünden intikal eden mübadillerin geldiğini belirtiyordu. Ancak daha evvel yaşanan iki yangın hadisesi sonucu kentte bulunan en güzel Türk ve Rum evlerinin yandığını, Sinop'ta harap olan ev ve dükkanlar sonucu cennet gibi manzaranın yerini, sefaletle bıraktığını ifade etmekteydi. Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 2, S. 5, 1990, s. 66.

83 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 17 Temmuz 1337, İ. 35, C. 1, s. 313.

84 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19 Temmuz 1337, İ. 36, C. 1, s. 318.

85 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 20 Mayıs 1338, İ. 45, C. 1, ss. 88-96.

86 "Meccanen Kereste Katma Müsaade İtasına Dair Kanun", *Kanunlar Dergisi*, C. 1, Kanun No: 239, 18.06.1338, s. 283.

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlarlıyetleri

Öte Yandan Sinop'taki konut tipleri ve 1917 yangını hakkında kısaca bilgi veren kaynaklardan birisi ise Sinop Sıhhiye Müdürü Dr. Mehmed Said Bey'in raporuydu.⁸⁷ Dr. Mehmed Said'in belirttiğine göre, Sinop'ta genelde evler, iki ya da üç katlı olarak inşa edilmiş ahşap yapılardan oluşuyordu. Aslında belediyeye terk edilen Sinop Kalesi'nin gündün güne yıkılan duvarları nedeniyle bol ve ucuz taş açığa çıktığı halde insanlar evlerini inşa ederken bu taşları kullanmayıp, ısrarla ahşap malzeme kullanıyordu. Dolayısıyla Dr. Mehmet Said Bey'in ifadesi ile şehir son beş senede iki büyük yangın geçirmişti ama buna rağmen Sinop ahalisi bu musibetten bir ders almamıştı. Yani yangınların önlenmesi için yapı gereci olarak ahşap malzemeden vazgeçilip, taş malzeme kullanılmalıydı.⁸⁸

Özellikle 1917 yangınları, uzun yıllar şehir halkının hafızalarından silinmedi. Ne zaman bir yangın çıksa yangınlar nedeniyle kentin yarısına yakını yok eden bu büyük facia akıllara geliyordu.⁸⁹ *Sinop Vilayet Gazetesi*'ndeki bir haberde yangınların bu denli etkili olmasının sorumlusu olarak Sinop Belediyesi gösteriliyordu. Belediyenin yangınları önleme hususunda beklenen düzeyde çalışmaları yoktu. Örneğin tulumbaların bazıları boş ve kullanılmaz durumdaydı, tulumbacılar zamanında yangın yerine yetişememekteydi ve yangın esnasında ihtiyaç duyulan kanca gibi yangın malzemeleri ancak yangın söndürüldükten sonra temin edilmekteydi. Bu durum ise halk arasında, belediyenin düzenli bir itfaiye teşkilatının bulunmadığına dair bir görüşünün oluşmasına ve insanların kendilerini güvende hissetmemesine neden oluyordu.⁹⁰

Diğer taraftan tüm bu olan bitenlerden bağımsız olarak 1923 yılında Lozan'daki barış görüşmeleri sırasında dış politika açısından önemli gelişmeler yaşandı. Alınan kararlar neticesinde Türk-Yunan nüfus mübadelesine karar verildi ve bu kapsamda Sinop'taki Rumların da bölgeyi terk etmeleri gerekti. Böylelikle Varoş Mahallesi'nin Rum sakinleri 1917 yangını sonrası hanelerini yenileyemeden Temmuz 1924'te Sinop'tan ayrıldı.⁹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında âtıl vaziyette duran Varoş Mahallesi, bir süre sonra tekrar imara açıldı. Bu arada yeniden yapılanma faaliyetleri ile birlikte mahallenin ismi de değişti

87 Kendisi, 1922'de Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekilliği yapan Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey döneminde faaliyete geçen sosyal ve sıhhi araştırma heyeti üyelerinden birisi olarak Sinop hakkında bir rapor hazırlamıştır.

88 Sinop'taki yapılar hakkında Mehmed Said Bey'in verdiği bir başka bilgiye göre, şehirdeki konut tipleri üç dört katlı ve beş on odalı pek büyük binalar şeklinde planlanmaktaydı. Ancak iki üç odası bitirildikten sonra yapının geriye kalan kısımları evlatları ya da varisleri tarafından bitirilmek üzerine bırakılıyordu ve bu durum şehirde adeta bir gelenek haline gelmişti. Ayrıca kentte sağlıklı yaşam koşullarına uygun yapılar ise çok azdı. Mehmed Said, *Türkiye'nin Sıhhi İctimaî Coğrafyası: Sinop Sancağı*, Öğüd Matbaası, Ankara, 1922, ss. 50-51.

89 Örneğin 11 Ekim 1923 tarihli *Sinop Vilayeti Gazetesi*'nin haberine göre açık alanda ve tek olan bir evde bir yangın vakası yaşanmıştı. Bu evin bitişiğinde evlerin bulunmaması yangının yayılmasını önlemişti. Söz konusu yangın ise akıllara daha önce yaşanan ve bitişik yapılardan dolayı ağır hasara neden olan 1917 ve öncesindeki yangınları getirmiştir. Ercan Kanbur, *Sinop'tan Haberler*, Şimal Matbaacılık, Sinop, 2012, ss. 264-265.

90 Kanbur, *a.g.e.*, s. 264.

91 Rumların gidişiyle birlikte Sinop'ta bazı meslekler de usta bulma sıkıntısı da yaşanmıştı. Örneğin baca temizliği yapan ve *ocak süpürücüsü* diye ifade edilen ve genellikle Rumlar tarafından icra edilen bu meslekte bile işin ehli birisini bulmak zorlaşmıştı. Hüseyin Hilmi (Uluğ) Bey, Sinop Vilayet Gazetesinde çıkan yazısında bu hususa dikkat çekiyordu. Kendisi, 1917 yangınlarından sonra Sinop'un yaşadığı bu felaketin seneler geçmesine rağmen yüzde bir oranında bile telafi edilemediğinden yakınırken yaklaşan kış mevsimi nedeniyle her evin bacasının temizlenmesi gerektiğine dikkat çekmekteydi. Ancak Sinop'ta bir ocak süpürücü bile bulunmuyordu ve bu durum ise telafisi mümkün olmayan yeni bir yangın faciasına yol açabilirdi. Hüseyin Hilmi, "Hakikat Daima Acıdır", *Sinop Vilayet Gazetesi*, S. 196, 20 Kasım 1924, s.1.

ve anlamlı bir şekilde *Yeni Mahalle* adını aldı. Ancak 6 Aralık 1935'te söz konusu mahallede bir başka yangın olayı daha yaşandı. Dikkatsizlik sonucu Mehmet Ali adlı bir şahsın evinde başlayan yangın, rüzgârın da etkisi ile kısa sürede etrafa yayıldı. Yangın sonucunda 35 ev yandı. İlk belirlemelere göre yangının açtığı zarar ise yüz bin lira olarak tahmin edilmişti.⁹²

Sonuç

Harp, yangın ve muhaceret... Anadolu'nun bu üç ezeli felaketi, aynı şekilde Sinop'un da kaderinde etkili oldu. Öyle ki Sinop baskını, kentte yaşanan yangın vakaları ile şehre gelen ve gidenlerden kaynaklı göç hareketliliği, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Sinop'un nüfus yapısına ve iktisadi kalkınma hamlelerine büyük darbe vurdu. Güney Karadeniz'in önemli doğal limanlarından birine ev sahipliği yapan bu küçük şehir, maalesef ki yaşadığı elim vakalar nedeni ile eski cazibesinden çok uzaklaştı. Mevcut çalışmada ise yakın dönem Sinop kent tarihine damgasını vuran bazı yangın hadiselerine parantez açılıp, detaylandırılmaya çalışıldı.

Çalışmada, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinop'ta yaşanan yangın olayları çıkış bakımından incelenmeye çalışıldı. Bu kapsamda 1853 yangınının, daha sonra şehirde yaşanan yangınlar açısından farklılık arz ettiğini belirtebiliriz. Aslında Sinop'taki yapıların ekseriyetinde ahşap malzeme kullanıldığından dolayı şehirde her an yangın çıkma riski vardı. Ne var ki 1853'teki yangın bir bombardıman neticesinde oluşmuştu. Diğer taraftan 1889, 1895 ve 1917'deki yangınlar ise resmî makamların ifadesince ihmalkârlık sonucunda meydana gelmiş ve rüzgâr gibi doğal nedenlerle hızla yayılıp, genişlemişti. Ayrıca Boztepe yarımadasının güneydoğu eteklerine konuşlanmış olan Varoş Mahallesi, sahilden tepeye doğru kademeli olarak eğimli bir yerleşime sahipti. Yükselti artıkça sokak yapıları düzensiz bir hâl alıp, darlaşıyordu. Bu durum yangınların tahribatını artırmış ve müdahale şansının azalmasına neden olmuştur.

Yangın esnasında ve sonrasında şehir ahalisinin birlikte hareket etmesi de sosyolojik açıdan önemlidir. Farklı inanç ve etnik gruplara mensup olunsu da yangın çıktığı anda yangını söndürmek için tüm kent halkının kolektif olarak hareket ettiği görülmektedir. Bunun nedeni öncelikli olarak, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasına yardımcı olan vicdan duygusunun ağır basmasından kaynaklanabilir. Tabii bunun dışında kişinin pragmatik bir yaklaşımla yangının sıçrayıp, büyümesi sonucu kendi hanesinin ya da mahallesinin de yanabileceği hususunda duyduğu endişe hissi de pek mümkündür. Ancak her ne olursa olsun bu tip afet vakaları sırasında kentlilik bilinciyle hareket eden halkta, etnik ya da dinî farklar gözetilmeden öteki kavramının çok geride kaldığı söylenebilir. Lakin kimi görüşlere göre ise XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da hâkim olan savaş eksenli histerik hava ve bu duygunun bir yansıması olan sosyal patlamalar da dönem yangınları incelenirken ihmal edilmeyip göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla yangınların çıkışı, yangınlara müdahale şekli ve sonrasındaki gelişmelere dair değerlendirmelerin, farklı yorumlara gebe olduğunu belirtmekte yarar var.

Diğer bir konu ise yangın hadisesinin ardından devletin müdahale şeklidir. Her ne kadar bahsi geçen yangınlar esnasında devlet pek çok açıdan zor bir dönemden geçiyor olsa da imkânlar dâhilinde yangınzedelere maddi desteğini esirgememiştir. Yerel yöneticiler ve kamu görevlileri aracılığı ile hızlı bir şekilde yangın mağdurlarının barınma, gıda ve giysi gibi her türlü iâşe ihtiyacı karşılanmıştır. Daha sonra ise afetzedelerin konutlarını yapmaları için nakdî yardımların yanı sıra malzeme temininde de kolaylık sağlanmış, belirli sürelerle

92 BCA, Yer No: 30.10.0.0./120.856.16, Dosya Ek: 99C, Tarih: 19.12.1935.

kendileri bazı vergilerden muaf tutulmuştur. Dolayısıyla Sinop'taki yangın vakalarından hareket ile Osmanlı Devleti'nin ve ardından Ankara Hükümeti'nin sosyal devlet anlayışının gereklerini yerine getirmeye çaba gösterdiği söylenebilir.

Son olarak Varoş Mahallesi'nin ya da bugünkü adı ile Yeni Mahalle'nin Osmanlı döneminde, dört farklı yılda geçirdiği beş farklı yangın hadisesi, o gün yaşattığı acıların yanı sıra bugüne ulaşamayan birçok yapıyı da yok etti. Geçirdiği değişimlerle günümüze gelindiğinde, bir şekilde yok olmaktan kurtulan tarihî konutlar, okul binaları, hamam ve çeşmeler, çarpık kentleşmenin bir ürünü olan ve kent değerleri göz önünde bulundurulmadan yükselen çok katlı yeni yapıların arasında ayakta kalmaya çalışmaktadır. Aradan geçen bir asır sonunda oluşturulan bu çalışma ise yangınlarla birlikte silinen kent dokusuna dair izlerin ve ardından unutulmuş vakaların hatırlatılması üzerine kurgulandı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO): 360/6, 568/42592, 584/43782, 662/49649, 832/62390, 838/62849, 841/63059, 2621/196571, 4485/336357, 4498/337280, 45/337603.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.EK.): 39/44, 19/3.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.): 134/9, 339/68, 390/45, 1604/118, 1707/66, 1713/39, 2046/109,

2053/106, 2069/63, 2161/58.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.): 79/138, 81/40, 558/93, 565/87, 566/16, 574/58, 615/61.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN): 13/2, 21/11.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 111/4761.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 347/15065.

İrade Orman ve Maadin (İ.OM.): 3/4.

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.): 60/3443, 62/3602.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): 52/41, 209/56, 210/129, 211/47.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.): 348/35.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.): 1659/11.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.): 317/15, 317/39.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.): 12/40.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

Yer: 30.18.1.1/2.29.13; 30.10.0.0./120.856.16.

Resmî Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Kanunlar Dergisi

Sürelî Yayınlar

Kastamonu Vilayet Gazetesi

Kastamonu Vilayeti Salnâmesi

Sinop Vilayet Gazetesi

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Cuinet, Vital (1894), *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de L'asie-*

Mineure, Edt. Ernest Leroux, C. 4, Paris.

Çakmak, Biray (2011), "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını",

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 15, ss. 63-90.

Çapa, Mesut (1990), "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*

Atatürk Yolu Dergisi, C. 2, S. 5, ss. 49-69.

Demircioğlu, Ziya (1973), *Kastamonu Valileri 1881-1908*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu.

Erdem, Ufuk (2017), "Aşâr-i Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*,

Vol. 9, No. 1, ss. 57-80.

Esin, Taylan; Etöz, Zeliha (2015), *1916 Ankara Yangını-Felaketin Mantiği*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Gök, Nurşen (2007), "Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri", *AÜDTCF Tarih*

Araştırmaları Dergisi, C. 26, S. 42, ss. 201-215.

Hüseyin Hilmi (1924), "Hakikat Daima Acıdır", *Sinop Vilayet Gazetesi*, S. 196, 20 Kasım 1924, s. 1.

Kanbur, Ercan (2012), *Sinop'tan Haberler*, Şimal Matbaacılık, Sinop.

Kaya, Mevlüt (2016), *Anadolu Yangınları ve Ermeni-Rum Tehciri: Felaketin Mantiği Kitabının Eleştirisi*, Arı Sanat

Yayınları, İstanbul.

Kuzucu, Kemalettin (2016), "İtfaiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1, İstanbul, 2016, ss. 678-679.

"Mecidiye" (2003), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, s. 239.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C. 3, İstanbul.

Said, Mehmed (1922), *Türkiye'nin Sıhhî İctimaî Coğrafyası: Sinop Sancağı*, Öğüd Matbaası, Ankara.

Şemşeddin Sami (2014), *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Raşit Gündoğdu vd., İdeal Kültür Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul.

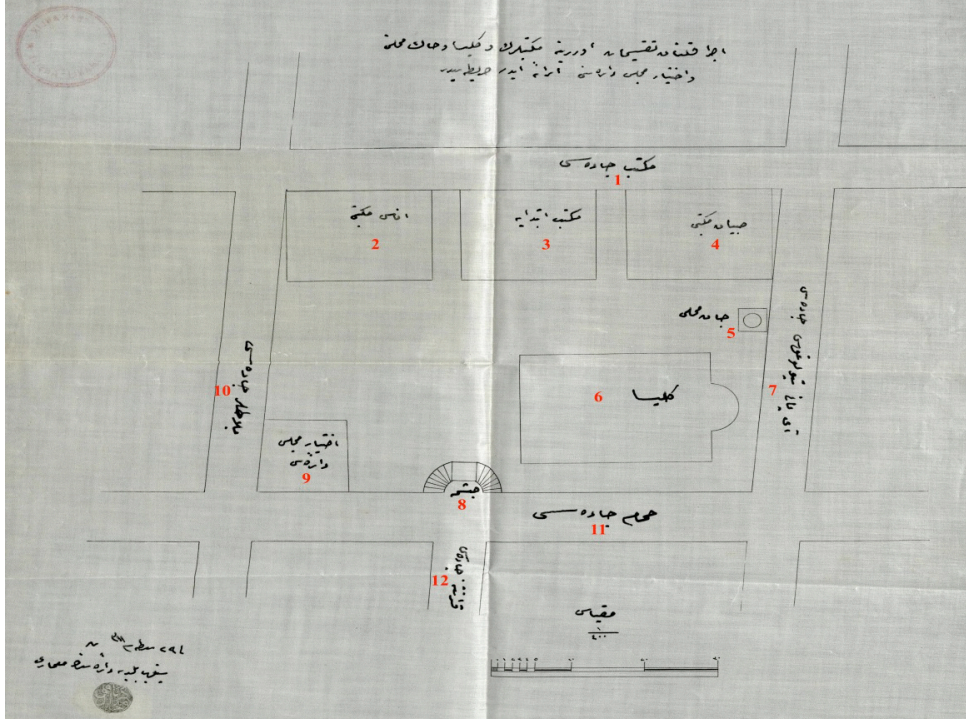
Tarkan, Hasan (1941), *Sinop Coğrafyası*, Halkevi Neşriyat: III. Kitap, Marifet Matbaası, İzmir.

Tekeli, İlhan (2011), "Kentleşmenin Tanımı ve Kentleşmeye İlişkin Kavramlar", *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, İlhan Tekeli Toplu Eserleri-20, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 16-26.

Tepeyran, Ebubekir Hâzım (1998), *Hatıralar*, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul.

Ünlü, Tülin Selvi, "Kent Kimliğinin Oluşmasında Kentsel Bellek ve Kentsel Mekan İlişkisi: Mersin Örneği", *Planlama Dergisi*, C. 27, S. 1, 2017, ss. 75-93.

Ekler

Ek-1: 1895 yangını sonrası R. 29 Şubat 1311- M.12 Mart 1896 tarihinde Sinop Belediye Dairesi tarafından hazırlanan Aya Yani Kilisesi arazisindeki yapıların taksimatını gösteren harita.

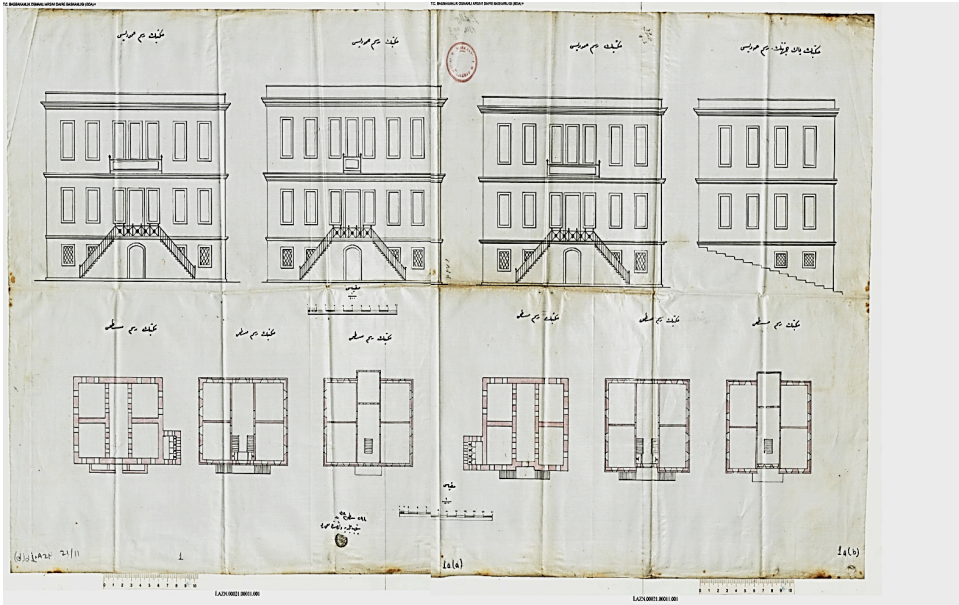
(Bugünkü İstiklal İlköğretim Okulu yerleşkesi)

- 1- Mektep Caddesi, 2- İnas Mektebi, 3- İptidai Mektebi, 4- Sıbyan Mektebi, 5- Çan Kulesi, 6- Kilise, 7- Aya Yani Theoloğos Caddesi, 8- Çeşme, 9- İhtiyar Meclis-i Dairesi, 10- Balatlar Caddesi, 11- Hamam Caddesi, 12- Karantina Caddesi

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Ek-2: İstiklal İlköğretim Okulu'nun bugünkü görünümü

Ek-3: 1899 yılında yapımı tamamlanan Rum kız ve erkek okul binalarına ait plan

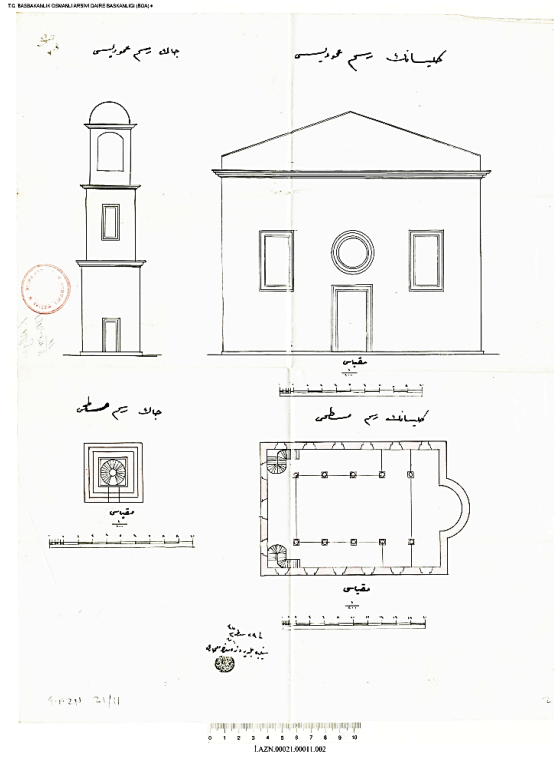
Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlar

Ek-4: Binaların günümüzdeki durumu. İstiklal İlköğretim Okulu Yerleşkesi

Kaynak: Cenk Demir Arşivi-2019

Ek-5: Çan kulesi ve kilise yerini gösteren plan

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Ek-6: Planlanan çan kulesi ve kilisenin bulunduğu yerde bugün büyük bir çınar ağacı ile yeni okul binası yer almaktadır.

Kaynak: Cenk Demir Arşivi-2019

Ek-7: Denizden Varoş Mahallesi'nin genel görünümü

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Arşivi

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sinop Varoş Mahallesi Yangınları ve Yapılan Sosyal Yardımlar

Ek-8: "Sinop 1916 Yalı Mevkii" – 1917 yangınından önce Varoş Mahallesi'nin görünümü

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Arşivi

Ek-9: 1917 yangını sonrası Varoş Mahallesi'nin görünümü-1930'lar

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Arşivi

Ek-10: Varoş Mahallesi'nin ya da bugünkü adı ile Yeni Mahalle'nin günümüzdeki görünümü

Kaynak: Cenk Demir Arşivi-2019

Ek-11: "Harikten (yangından) evvel Sinop'un yalı ciheti"

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Arşivi

Ek-12: "Hatıra-ı Sinop" Sinop'un yanmadan evvelki Varoş Mahallesi manzarası

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoglu Arşivi

2

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
2621 196571 6

۲۶۷۵۴

۸۵۸۰

۱۴۶۹

۴۱۴

۴۱۷۵

۴۰۰۰

۴۹۹۰

۴۸۰۰

۴۸۵۰

۸۰

۴۵۰۰

۹۱۷۵۳

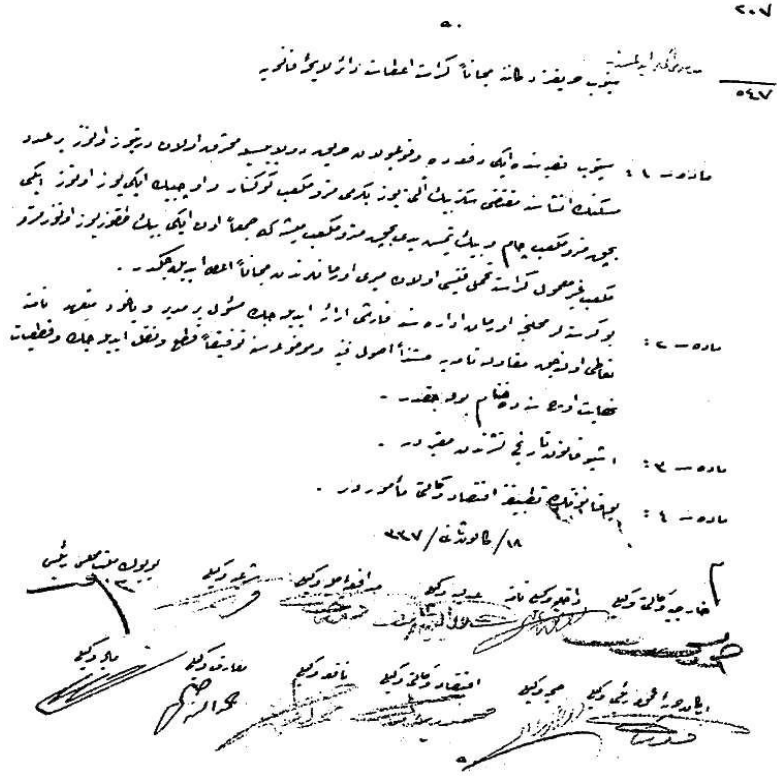
۲۶۷۵۴

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
2621 196571 6

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
2621 196571 6

Ek-13: 1895 yangını sonrası Sinop yangınzedeleri için toplanan iane miktarı

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Ek-14: 1917'deki yangından dolayı zarara uğrayanlara bedava kereste verilmesine dair

18 Ocak 1921 tarihli kanun lâyihası

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

OSMANLI DEVRİ DENİZLİ'DE ŞİĞİR VEBASI: VEBÂ-YI BAKARÎ

THE CATTLE PLAGUE IN THE OTTOMAN ERA IN DENİZLİ: VEBÂ-YI BAKARÎ

Kamuran ŞİMŞEK*

Geliş Tarihi/Received:29.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:08.12.2019

ŞİMŞEK, Kamuran, ,(2020), "Osmanlı Devri Denizli'de Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakarî", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/l, ss. 2068-2080.

Öz

Sığır vebası, tarih boyunca hayvan hastalıkları arasında en önemli kayıplara sebebiyet vermiş hastalıkların başında gelmiştir. Büyükbaş hayvanlarda görülen bu hastalık virüs aracılığıyla hızlı bir biçimde genişleyerek çok sayıda hayvanın ölümüne neden olmuştur. Asya merkezli sığır vebası salgını ilk önce Avrupa'da etkili olmuş ve geniş çapta manda ile sığırın telef olmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum Avrupa'da hayvan hastalıkları konusunda uzmanların yetişmesini amaçlayan veterinerlik okullarının kurulmasının önünü açmıştır. Ayrıca milletlerarası kongre ve toplantılar düzenlenerek salgının ortaya çıkma ve yayılma sebepleri hakkında görüşmeler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde sığır vebası ise farklı dönemlerde etkili olmakla birlikte özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Balkanlar üzerinden Anadolu'ya yayılmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı coğrafyasının pek çok bölgesinde etkili olan veba salgını devletin ekonomisine ve hayvancılığına büyük darbe vurmuştur. Bu çalışmada, Denizli'de meydana gelen sığır vebası salgınları ve Osmanlı Devleti'nin salgınlara karşı aldığı koruyucu önlemler hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Denizli, Salgın, Vebâ-yı Bakarî.*

Abstract

Rinderpest (cattle plague) is among the animal diseases that has caused the most important losses throughout history. This disease, which is seen among cattle, expands rapidly through the virus and gives rises to the death of many animals. The outbreak of cattle plague, believed to be originated from Asia, was first effective in Europe and caused a large number of buffalo and cattle to perish. This has laid the groundwork for the establishment of veterinary schools in Europe aimed at training specialists in animal diseases. Moreover, international congresses and meetings were held to discuss the reasons for the occurrence and spread of the epidemic. Though the cattle plague was effective in the Ottoman Empire in different periods, it spread to Anatolia over the Balkans, especially after The Russo-Turkish War of 1877–1878. From the last quarter of the 19th century, the plague epidemic, which was effective in many parts of the Ottoman geography, dealt a major blow to the economy and stockbreeding of the Ottoman State. This study aims to give information about cattle plague outbreaks in Denizli and precautionary measures taken by the Ottoman Empire against outbreaks.

Keywords: Ottoman Empire, Denizli, Epidemic, Cattle Plague.

*Dr. Öğretim Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli. e-posta: ksimsek@pau.edu.tr (orcid.org /0000-0003-3741-471X).

Giriş

Tarih boyunca insanlarda olduğu gibi hayvanlar arasında da salgın hastalıklar görülmüş ve bu salgınlar neticesinde geniş çaplı ölümler yaşanmıştır. Hayvanlardan tarım, ulaşım ve ticaret gibi çeşitli alanlarda istifade eden insanoğlu, en büyük yardımcılarının birden bire hastalanması ve çok geçmeden ölmesi üzerine büyük bir çaresizlik yaşamıştır. İlkçağlardan beri hayvan hastalıklarından haberdar olunmasına rağmen bunun sebepleri ve tedavi yöntemleri hakkında çok uzun süre hiçbir şey yapılamamıştır. Ancak bu salgınlar çok önemli bir olay olarak insanlık tarihinde geniş yer tutmuştur. Asya kökenli olan sığır vebası salgınları 18. ve 19. yüzyılda bütün dünyada etkili olarak binlerce büyükbaş hayvanın ölmesine sebep olmuştur¹. Sığır vebası neticesinde yaşanan ölümler nedeniyle toprağı süremeyen çiftçilerin tarımdan elde ettikleri gelirleri azalmıştır. Hayvanlardan sağlanan et, süt, yoğurt, peynir gibi gıda maddelerinin azalması neticesinde de büyük fiyat artışları yaşanmıştır. Tarımda yaşanan olumsuzluklar ekonomiyi de derinden etkilemiştir.

Sığır vebası hastalığına sebep olan virüs sağlıklı hayvanlara bulaşır bulaşmaz etkilerini hemen göstermez. Kuru yerlerde birkaç gün, nemli yerlerde ise bir ay kadar yaşayan virüsün, kan ve bağırsaklarda üremesiyle üç ile dokuz gün arasında değişen zaman aralığında hastalığın belirtileri başlar. Hastalığın ilk evresinde hayvanın iştahı azalır. Başı aşağıya doğru eğilen hayvanın tüyleri ürperir, cildi kurur. Gözleri yaşla dolu olduğu halde sık ve sıcak bir şekilde nefes alıp verir. Sık sık öksürükle birlikte gittikçe iştahı azalır ve hareketleri ağırlaşmaya başlar. Hayvanın geviş getirmesi biterek vücudunda titremeler baş gösterir. Kötü kokulu ishal hastalığın ilk üç gününde ortaya çıkar. Eğer hastalanan hayvan inek ise, yukarıda anlatılanların dışında hamile olanlar yavrusunu düşürür ve sütü kesilir. Hastalığın sonuna doğru daha fazla terler ve ağzından akan salyalar çok kötü kokar. Daha da güçsüzleşen hayvan artık yattığı yerden bile kalkamaz. İshali daha da kötü kokulu ve kanlı cerahat gibi şeylerle karışık bir şekilde sık sık olur. Hayvanlar çoğunlukla hastalığın üçüncü ile yedinci gününe doğru telef olurlar. En dayanıklı olanları bile hastalık karşısında en fazla iki hafta yaşardı².

Avrupa'da görülen sığır vebası salgınları veteriner okullarının açılmasını sağlamıştır. 1711'de Macaristan'dan alınan bir öküz ile gelip bütün İtalya'ya yayılan sığır vebası neticesinde yaşanan ölümler karşısında Venedik Dükü, Bernardino Ramazzini adlı hekimi görevlendirmiştir. Ramazzini, yaptığı incelemelerin ardından hastalığın sadece hasta hayvanlar değil sağlam hayvanlar ile de taşınabileceğini anlamıştır. Ahırların bulaşıcı hastalığın kaynağı olduğunu tespit ederek buraların temiz tutulmasını, tütsülenmesini ve ölen hayvanların derin çukurlara gömülmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ancak Ramazzini, hastalığın sebebinin tanrının insanları cezalandırmasından başka bir şey olmadığını söylemiş ve dolayısıyla salgınla mücadele etmenin gereksiz olduğuna kanaat getirmiştir. İtalya'da aynı yıllarda sığır vebası ile ilgilenen diğer bir hekim ise Giovanni Lancisi'dir. Lancisi, vebanın küçük ve zararlı parçacıklarla sağlıklı olan büyükbaş hayvanlara geçtiğini, virüslerin hayvanların yanı sıra çoban ve veterinerler vasıtasıyla da sağlam sığırlara bulaştırılabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca sığır vebasının tedavisinin olmadığını anlamış ve bundan dolayı da hastalık bulaşan hayvanların derhal öldürülmesi gerektiğini belirtmiştir³.

1 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10/3-4, 1963, s. 222.

2 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 4-5; Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, 39, Bahar 2016, s. 216-217.

3 Erk, agm, s. 224.

İtalya’da ortaya konulan çabaların takip edilmemesi ve yeterli önlemlerin alınmaması neticesinde hastalık 1714’te İngiltere’ye sıçramıştır. Saray hekimlerinden Thomas Bates, salgını incelemek ve kesin bir çözüm yolu bulmak için görevlendirilmiştir. Yaptığı incelemelerin ardından Bates, hastalığın sadece hasta sığırlarla değil bunlarla temas edenlerle de yayıldığını belirtmiştir. Hastalık bulaşan bütün sürünün itlaf edilmesi, ölen hayvanların yakılması, hayvan sahiplerine tazminat verilmesi ve ahırların dezenfekte edildikten sonra üç ay boyunca boş bırakılması gerektiğini ifade etmiştir. Bates’in çözüm önerileri karşılık bulmuş ve altı ay içerisinde veba salgını bertaraf edilmiştir. Ancak aynı zamanda Hollanda’da başlayan hastalık neticesinde 300.000 sığır telef olmuştur. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa’da sığır vebası önemli bir konu haline gelmiş hatta 1762’de Lyon’da açılan ilk veteriner okulunun açılmasındaki ana etken olmuştur. Claude Bourgelat’ın gayretleri ve XV. Louis’in sağladığı maddi destekle Fransa’da kurulan okula Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden pek çok öğrenci kayıt yaptırmıştır. Bu okulun kurulmasının ardından diğer ülkelerde de aynı amaçla faaliyet gösterecek eğitim müesseseleri tesis edilmiştir⁴. Vebâ-yı bakarî, 19. yüzyılda Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde hâkim olmaya devam etmiştir. 1828-1842 yılları arasında Macaristan’da 30.000; 1848-1864 arası Avusturya’da 75.000; 1866 yılında İngiltere ile Hollanda’da 156.000 ve 1873 yılında yeniden Macaristan’da görülerek 166.000 hayvanın kaybına sebep olmuştur⁵. 1885-1893 yılları arasında Rusya’da hemen her yıl tekrarlayan sığır salgınları neticesinde 1.793.032 büyükbaş hayvan telef olmuştur. Japonya’da 1892’de ortaya çıkan salgın 1908’de yeniden görülmüş ve toplamda 13.000 hayvan hastalığa yakalanmıştır. 1903 yılında Mısır’daki salgında 70.000 sığır etkilenmişken 1906 yılında bu sayı 500.000’e ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya’dan Karadeniz yoluyla Rusya’nın batısında etkili olan salgın çevre ülkelere de sıçrayarak 6.000.000 civarında sığır ve mandanın ölümüne sebep olmuştur⁶.

Osmanlı Devleti’nde Sığır Vebası

Halk arasında *sığır öleti*, *malkıran*, *mal ağrısı* ve *çor*⁷ gibi isimlerle ifade edilen sığır vebası, Osmanlı arşiv belgelerinde *vebâ-yı bakarî* şeklinde kullanılmıştır. Büyükbaş hayvanlar arasında görülen hastalık, 19. yüzyılda Osmanlı kentleri üzerinde derin tesirler yaratmıştır⁸. Osmanlı Devleti’nin tarım ve hayvancılık ile sağladığı ekonomisi sığır vebasının etkili olduğu dönemlerde sekteye uğramıştır. Devletin en büyük gelirlerinden bir tanesi olan hayvancılık salgın hayvan hastalıklarından kaynaklanan kayıplar neticesinde gelişme potansiyelinin oldukça altında kalmıştır.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde sığır vebası salgınları etkili olurken Osmanlı Devleti’nde hastalığa dair bilgiler 19. yüzyıldan itibaren öğrenilmeye başlanmıştır. 1847 yılından itibaren sığır vebası salgınları belli aralıklarla ortaya çıkmış ancak Osmanlı topraklarında vebâ-yı bakarînin çok ciddi manada görüldüğü dönem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonrasında rastlanmıştır⁹. Gerçekten de savaşın ardından ülkenin doğusunda çok sayıda büyükbaş hayvanın ölümüne sebep olan salgın daha sonra memleketin birçok

4 Kasım Kırbiyık, “Baytarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, s. 281.

5 Erk, agm, s. 226-228.

6 Ak, agm, s. 218.

7 Adem Çalışkan, “XIX. Yüzyılda Maraş’ta Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, 2. *Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Kitap 1, Edt. Durmuş Ali Arslan, Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mersin 2019, s. 199.

8 Sabri Mengirkaon, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır’da Veba-i Bakarî”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Edt. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 298.

9 Kurtuluş Demirkol, “1897-1898 Yıllarında Gebze Kazasında Sığır Vebası”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 4, 2017, s. 2541.

bölgesine yayılmıştır. Ülkede yaşanan sığır vebası başta olmak üzere salgın hayvan hastalıklarına karşı bir mücadele başlatılması amacıyla veterinerlerin yetiştirilmesine yönelik faaliyetlere başlanmıştır. Sultan II. Mahmud, ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla Prusyalı baytar Goldlewsky'yi davet ederek onu veteriner eğitime memur etmiş ve 1842 yılında İstanbul'da ilk veteriner okulu kurulmuştur. Baytarlık eğitimi için tesis edilen okul, okuma yazma bilmeyen askerler arasından seçilen talebeler nedeniyle istenilen noktaya taşınamamıştır. Okul, Sultan Abdülmecid Dönemi'nde 1849 yılında Harbiye Mektebi'ne bağlı özel bir sınıf açılarak yeniden eğitim hayatına başlamıştır. Harp okulu bünyesinde kurulan veteriner sınıfı ilk mezunlarını 1853 yılında vermiştir. Okulu başarıyla bitiren veterinerler binbaşı rütbesine kadar yükselmişlerdir. Salgın hayvan hastalıklarına karşı mücadelede istihdam edilmek üzere 1881'de veteriner okulu ile tıp okulunun öğretmenlerinden oluşan bir komisyon kurularak veteriner sınıflarına sivil öğrenci alınmasına yönelik girişimde bulunulmuştur. Ancak bu teşebbüs de istenilen sonucu vermemiş olacak ki 1889 yılına kadar ciddi bir adım atılmamıştır¹⁰. Salgınlara karşı arzu edilen başarı elde edilemeyince ve ülkenin veteriner ihtiyacının karşılanamaması üzerine 1889 yılında Mülkiye Baytar Mektebi kurulmuştur¹¹. 1893 yılında yani dört yıl süren eğitimin ardından mezun olunan okulda verilen eğitim klasik bilgilerden oluşmuş ve bilimsel açıdan oldukça yetersiz bir seviyede kalmıştır. Baytar sayısında da istenilen artış bir türlü elde edilememiştir¹².

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da mikrobiyoloji ve diğer tıp alanlarında görülen gelişmeler Osmanlı Devleti tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Vebâ-yı Bakarî başta olmak üzere ülkedeki salgın hayvan hastalıklarıyla mücadele etme konusunda Avrupa'daki gelişmelerden hareketle bir talimatname hazırlanması konusunda yapılan çalışmaların neticesinde 1893 yılında İstanbul Umur-ı Sıhhiye-i Baytariye Müfettişi Yarbar Haydar Bey'in öncülüğünde bir talimatname hazırlama çalışması başlatılmıştır. Kendisinin de içinde bulunduğu dört kişilik bir komisyon oluşturulmuş ve aynı yılın sonunda Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi kabul edilmiş ve ilk etapta Bursa'da uygulanmasına karar verilmiştir. 27 Nisan 1894'de insanlarda ve hayvanlarda görülen bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek için serum ve aşı imal etmek amacıyla Bakteriyolojihane-i Şâhâne, 1901 yılında ise hayvan hastalıklarının tespit ve tedavisi için Bakteriyoloji-i Baytari kurulmuştur. Ardından Adil Mustafa ve Fransız Maurice Nicolle burada sığır vebasına karşı serum üretme ve geliştirme faaliyetlerine başlamışlardır. Doktor Nicole, Bakteriyoloji'nin işleyişini Pasteur Enstitüsü'nü örnek alarak belirlemiştir. Müessese, İstanbul'un içme sularını incelemelerinin yanı sıra askeri ve sivil kuruluşların talep ettiği bakteri analizlerini de yapmışlardır. Bir yandan da sığır vebası ile difteri serumları üretmeye çalışmışlardır¹³. Yaptıkları çalışmalar neticesinde bir yıl sonra salgınla mücadelede etkili olan serumların

10 Özlü, agm, s. 2.

11 Ak, agm, s. 219.

12 Mengirkaon, age, s. 310; Askeri ve sivil veteriner okullarının birleştirilmesi fikri 1910 yılında gündeme gelmiş ancak bu girişim 1920 yılında sivil veterinerlik okulunun yanması neticesinde gerçekleşmiştir. Veteriner sınıfları 1921'de Selimiye'de Baytar Mekteb-i Âlisi adıyla birleştirilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından 1927 yılına kadar okuldan 71 veteriner hekim mezun olmuş, 1928 yılında İktisat Vekâleti'nden ayrılarak Maarif Vekâleti'ne bağlanan okulun adı Yüksek Baytar Mektebi olarak değiştirilmiştir. Türkiye'nin bir tarım ve hayvancılık ülkesi olması nedeniyle bu alanda istihdam edilecek uzmanların yetiştirilmesi amacıyla Ankara'da inşa edilen Yüksek Ziraat Enstitüsü binalarının 1933'te tamamlanmasının ardından İstanbul'da bulunan Yüksek Baytar Mektebi buraya nakledilerek eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiş olan okul, 1948 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Berfin Melikoğlu Gölcü, Özlem Yüksel, Erhan Yüksel, "Baytar Mecmuası/Baytarî Mecmua (1923-1933) Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIX/1, 2017, s. 76; Kırbıyık, agm, s. 282.

13 Gülten Dinç, "Ortaasya Türk Topluluklarından Günümüz Türkiyesine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Gülten Dinç, 18, İstanbul 2012, s. 89.

seri üretimine geçmişlerdir¹⁴. Askeri ve sivil veterinerler tarafından uygulamaya konan talimatnamenin yetersiz kalması üzerine 1913 yılında Zabita-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkatı çıkarılmıştır. 45 maddeden oluşan bu talimatnameye göre hasta hayvanlar ile onlara temas eden hayvanlar itlaf edilecek, telef edilen hayvanların ücretleri hükümet tarafından ödenecek, hükümet ayrıca öldürülen hayvanların gömülmesi için yer temin edecek, hastalığın bulaştığı ahırlar kullanılmayacak ve ot, saman ile gübreler yakılacaktır¹⁵. Düzenlemeye itlaf ve tazminat ile ilgili maddeler konularak halkın salgını haber verme konusunda gösterdikleri çaba kırılmaya çalışılmıştır. Çünkü en önemli geçim kaynaklarından olan hayvanlarının öldürülmesini istemeyen Osmanlı halkı, sığır vebası salgınlarını yetkililerden gizlemiş ve bu durum da salgının hızlı bir biçimde yayılarak önü alınamaz bir hale gelmesine sebebiyet vermiştir.

Denizli’de Sığır Vebası

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile sığır vebası ilk önce doğuya ardından tüm Osmanlı coğrafyasına yayılmış ve binlerce büyükbaş hayvanın ölümüne neden olmuştur. Gerçi bu savaştan önce de vebâ-yı bakarî Osmanlı topraklarına uğramış ancak asıl yıkıcı etkiyi 19. yüzyıl ve sonrasında gerçekleştirmiştir. Tanzimat’tan sonra 1847, 1877, 1881, 1888, 1889, 1893, 1894, 1898, 1899, 1905 ve 1906 yıllarında ülkenin büyük kısmında veba salgınları etkili olmuştur¹⁶.

İç Batı Anadolu’nun kavşak noktalarından biri olan Denizli şehri, su kaynaklarının bolluğu, verimli toprakları ve önemli bir geçiş güzergahı olma gibi özellikleri ile ilk dönemlerden itibaren insanların yerleştiği bir kent olmuştur. Sahip olduğu coğrafi özellikleri ve ekonomik verimliliğinin yüksek olması nedeniyle Anadolu toplumlarının egemenlik mücadelelerine sahne olan bir yerleşim yeri olmuştur¹⁷. Osmanlılar devrinde Denizli toprakları üç sancağa bölündü. Bunlardan Işıklı, Homa, Çal, Baklan, Denizli, Honaz, Sarayköy ve Buldan Kütahya sancağına, Asi Karaağaç Hamid sancağına, Tavas ise Menteşe sancağına bağlanmıştır. Bu durum 19. yüzyıl başlarına kadar bu şekilde devam etmiş, ardından Anadolu Beylerbeyliğinin dağılması üzerine Denizli, Aydın eyaletine bağlanmıştır¹⁸. Tanzimat ile birlikte yeni idari düzenlemelere gidilmiş ve yapılan düzenleme ile Denizli ve çevresi 1793’ten beri sürdürdüğü Valide Sultan Hassı statüsünden çıkarak bir kaymakamlık haline gelmiştir. Denizli’nin İzmir’den yönetilen Aydın vilayetine bağlı kaymakamlık statüsü 1867 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte Menteşe Sancağı’na bağlı bir kaza statüsüne indirilen Denizli bir yıl sonra yeniden Aydın’a bağlanmıştır¹⁹.

19. yüzyılda meydana gelen sığır vebası salgınları neticesinde yaşanan büyükbaş hayvan ölümleri çoğu Osmanlı kentinde olduğu gibi Denizli ve çevresini de olumsuz yönde etkilemiştir. Hayvancılık faaliyetlerinin aksamasının yanı sıra tarım ve ticaret alanında da derin etkileri olmuştur. Belli bir bölgede ortaya çıkan sığır vebası salgınları hızlı bir biçimde

14 Mustafa Turan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakarî Salgını ve Düşündürdükleri”, *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Edt. Remzi Kılıç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 982.

15 Erk, agm, s. 230-231.

16 Nihal Erk, Naki Cevat Akkerman, *Türkiyede Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 10.

17 Yusuf Kılıç, “Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2016, Bildiriler I, Ed. Ayfer Özçelik, M. Yaşar Ertaş, Yusuf Kılıç, Yasemin Avcı, Süleyman İnan, Selim Parlaz, Fakülte Kitabevi, Denizli 2007, s. 12.

18 Tuncer Baykara, “Denizli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1994, s. 157-158.

19 Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 83-88.

genişleyerek çevre bölgelere de sirayet etmiştir. Aydın epidemisinde hastalık 1894 yılından itibaren baş göstermiş ve 1898 yılına kadar bölgede hakim olmuştur. Bahsedilen zaman aralığında görülen vebâ-yı bakarî neticesinde Aydın vilayeti ve bağlı sancaklarında toplam 58.500 büyükbaş hayvan ölmüştür²⁰. Aydın vilayetine bağlı bir sancak olan Denizli'nin merkezi ve ilçeleriyle birlikte köylerinde de veba salgınları görülmüş ve bu salgınlar neticesinde kent ekonomisi ağır bir darbe almıştır.

Osmanlı Devleti'nin milli ekonomisinin içinde en önemli kaynaklardan olan tarımın sürdürülmesi için elzem olan büyükbaş hayvan varlığına karşı en büyük tehdit olan vebâ-yı bakarî karşısında maruz kalınan temel eksiklik salgının tam zamanında yetkililere haber verilmemesidir. Sıhhi kurallara uyulmaması, fenni ve sıhhi tedbirlerin alınmaması, Osmanlı halkının salgının tehlikeleri konusunda bilgisiz olması, hastalık karşısında kayıtsız kalınması ve alınacak tedbirlere maruz kalmaktan kaçınması neticesinde salgın hızlı bir biçimde yayılma fırsatı yakalamıştır. Mahalli idareciler de halkın bu tavrından dolayı hastalığı zamanında öğrenememiş ve gerekli tedbirlerin alınmasında aksaklıklar yaşanmıştır. Hastalığın ilk ortaya çıktığı anda yapılması gereken önlemlerin alınmaması neticesinde baytarlar bölgede yeterince etkili olamamışlardır. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla alınacak en önemli tedbir, bölgenin kordon altına alınması ve kordonların güvenliğinin temin edilmesidir. Kurulacak kordonlar yardımıyla sağlıklı ile hasta hayvanların birbirine temas etmesinin önü alınacak, kordon altında tutulan yerden hayvanların ve hayvansal ürünlerin belirlenen yerin dışına çıkarılması engellenecektir. Böylece hastalık dar bir alanda tutularak çevreye yayılmasının önü alınacaktı²¹. Ancak gerek kordonların kurulması gerekse de bunların muhafazası hususunda gerekli önlemler alınamamıştır. Öyle ki bazı yerlerde kordonlar tesis edilememiştir. Kordonların kurulduğu yerlerde ise bunların korunması için asker görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Ancak görevli askerlerin maaşlarının ne şekilde ve hangi kurum tarafından ödeneceği meselesi ortaya çıkmış ve bu durum da bazı aksaklıkları beraberinde getirmiştir²².

Denizli merkez ile Sarayköy, Buldan ve Karaağaç kazalarında görülen sığır vebası salgınlarında kordon kurulmasına rağmen bu kordonların tam olarak muhafaza edilemediği anlaşılmıştır. Tıbbiye Nezareti'ne yazılan yazıda, vebâ-yı bakarînin sirayetine engel olmak amacıyla kurulan kordonların muhafaza edilemediği ve *hasta ve bulaşık hayvânâtın itlâf edilip edilmemesi* konusunda Baytar Komisyonu'ndan bilgi talep edilmiştir²³. Verilen cevapta, hayvan hastalıkları hakkında kaleme alınıp vilayetlere gönderilmiş olan talimatnamede sığır vebası karşısında yapılması gerekenler ve alınması istenen *tedâbîr-i fennîyenin* açıkça belirtilmiş olduğu halde üst makamlara konunun sorulup cevap beklenmesi ile vakit geçirilmemesi gerektiği konusunda mahalli idareciler uyarılmıştır. Talimata göre hareket edilerek zabita efradı eğer yeterli sayıda değilse baytarlar tarafından vilayete başvurularak sayılarının arttırılması ve işlerinin kolaylaştırılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir²⁴.

Denizli'de 1889 yılında etkili olan sığır vebası salgını haber alınır alınmaz bölgeye sağlık personeli gönderilmiştir. Heyet, yapmış olduğu tedaviler neticesinde hastalık bulaşan sığır ve mandalardan kan aldırılması yönteminin faydasını görmüş ve bu tedavi yönteminin hastalık bulunan diğer bölgelerde de uygulamaya konulması hususunda Aydın vilayeti baytarı durumu telgrafla merkeze bildirmiştir. Salgının önlenmesi amacıyla yapılan bu

20 Erk, Akkerman, *age*, s. 12.

21 Turan, agm, s. 983.

22 Turan, agm, s. 985.

23 DH. MKT. 1778/125, 6 Kasım 1890 (23.03.1308).

24 DH. MKT. 1800/59, 18 Ocak 1891 (07.06.1308).

başvuru üzerine harekete geçilmiş, salgının önlenmesi konusunda diğer bölgelerde uygulanan usul ve yöntemler hakkında bilgi alınması ve sığır vebası salgınlarında kullanılacak tedbirlerin tıbbiye meclisinde oluşturulan komisyonun kararına bağlı olduğu cevabı verilmiştir²⁵. Buradan hareketle devlet yetkilileri ile baytar komisyonunda görevli sağlık personelinin hastalığın bertaraf edilmesi hususunda merkezi bilgilendirdiği ve hayvanların tedavisinde faydası görülen metotlar hakkında çalışmalar yaptıkları anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde hayvancılık daima önemli bir faaliyet sahası olmuştur. Çiftçilik yapan yerleşik toplum çift sürmek ve taşıma gibi işler için büyükbaş hayvan beslemişlerdir. Çoğu Osmanlı kentinde olduğu gibi Denizli’de de hayvancılık halkın temel geçim kaynaklarından birisidir. Hayvan yetiştiriciliğinin tarım faaliyetleri ile yakın münasebeti bulunmaktadır. Çekim ve yük taşımada güçlerinden faydalanmak, gübre sağlamak, çiftçinin peynir, yağ, süt, et, deri gibi ihtiyacını karşılamak ve bu ürünleri satarak gelir elde etmek amacıyla hayvan yetiştirilmiştir²⁶.

1897 yılında İstanbul Çatalca’da bir sığır vebası salgınının görülmesi üzerine Bakteriyojihaneye Müdürü Doktor Nicolle, ölen hayvanların kanları üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde bu hastalığa sebebiyet veren mikrobu bulmuş ve serum hazırlama çalışmalarına başlamıştır. Uzun uğraşlar sonunda sığır vebasına karşı bir serum hazırlamayı başaran Nicolle, ilacın ne kadar etkili olduğunu anlamak için Bakteriyojihaneye’de deneyler yapmıştır. İlk önce Halep cinsi iki buzağı alan Nicolle, birisini serum ile aşıladıktan sonra her ikisine de sığır vebası virüsü zerk etmiştir. Serum verilen hayvan hayatta kalırken diğer buzağı ölmüştür. Ardından Kırım cinsi iki danada uygulama tekrar edilmiş ve aynı sonuçlara varılmıştır. Serumun başarılı neticeler vermesi üzerine toplanan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu, serumun ülke genelinde uygulanmasına karar vermiştir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Ekim 1898’e kadar serum için harcanan 3.000 kuruş ile serum üretimi için kullanılan hayvanların yem masrafı olan 5.000 kuruş Muayene-i Hayvaniye Rüşümü’nden ödenmesine karar verilmiştir. Bu esnada Aydın ve Yozgat’ta ortaya çıkan vebâ-yı bakarî neticesinde 3.000’i aşkın hayvan telef olmuştur. Nezaret, serumun buralarda kullanılarak şayet yararı görülürse ülke genelinde tatbik edilmesini istemiştir. Sultan II. Abdülhamid bu öneriye sıcak bakmış ayrıca hastalığa yakalanan hayvanların kırlara ve meralara çıkarılarak sağlıklı olanlardan uzaklaştırılmasını, hastalık nedeniyle ölenlerin ise üç metre derinliğinde çukurlar kazılarak gömülüp üzerlerine kireç dökülmesini emretmiştir²⁷. 1900 yılında Çal kazasında ortaya çıkan büyükbaş hayvan hastalığı akıllara vebâ-yı bakarî şüphesini getirmiştir. Hemen hastalığın teşhisi için harekete geçilmesi ve bölgeye baytarlar gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir²⁸. Hastalıkla mücadele etmek için yerel idareciler ile sağlık heyetinin ortak çalışması zorunlu görülmüş, nizamnamenin eksiksiz uygulanması ve hastalık haber alınan yerlere baytarların sevki için harcanan masraflardan Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti yetkili tutulmuştur. Bununla birlikte hastalığın erken haber alınması için köy muhtarları ile ihtiyar heyetleri, yerel idarecilere haber vermek ve baytarlar tarafından yapılması istenen tedbirlerin eksiksiz bir biçimde yerine getirilmesi hususunda sorumlu tutulmuşlardır²⁹. Çal’da görülen hastalığın ne olduğu konusunda yapılan incelemelerin ardından hastalığın vebâ-yı bakarî

25 DH. MKT. 1615/8, 10 Nisan 1889 (09.08.1306).

26 Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 100.

27 Nuran Yıldırım, “Bakteriyojihaneye-i Şahane’de Veteriner Bakteriyojisi (1893-1901)”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 408-409.

28 BEO. 1559/116890, 6 Ekim 1900 (11.06.1318).

29 Turan, agm, s. 987.

olduğu ve uygulanan serum ile *tedâbir-i fennîyenin semeresiyle* hastalığın bertaraf edildiği bildirilmiştir³⁰.

Serumun imali ve uygulanması ile veba salgınlarından telef olan hayvanların sayısı oldukça azalmıştır. Daha önce sığır vebası bulaşan 300 hayvandan 180'i ölürken serumun uygulanması ile bu oran binde 1-2'ye kadar gerilemiştir. Serum üretimi yapılan Bakteriyojihaneye'nin fiziksel durumunun iyileştirilmesi ve üretilen serum sayısının artırılması için Dr. Nicolle büyük çaba sarf etmiş ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi durum buna pek fazla müsaade etmemiştir. Nitekim Nicolle ayrıldıktan sonra gerek vebâ-yı bakarî gerekse de diğer hayvan hastalıkları için yapılan çalışmalarda aksamlar meydana gelmiştir³¹.

Denizli ve çevresinde sığır vebası salgınlarının sık sık yaşanmasının en önemli etkisi hastalığın ilk ortaya çıktığı anda yetkililere haber verilmemesidir. Halkın bu konuda bilinçsiz davranması, salgın sebebiyle uygulanacak yaptırımlardan çekinmesi, geçimini sağladığı hayvanının hastalığını kabullenememesi ile birlikte ücra köşelerde kalmış yerleşim yerlerine zamanında ve yeterli sayıda baytar gönderilmemesi de salgının varlığını uzun süre sürdürmesinde etkili olmuştur. Hastalığın vilayetin hemen her yerinde bir zamandan beri *icrâ-yı hüküm ederek çok sayıda telefâta* sebep verdiği ve dolayısıyla çiftçiler ile birlikte devlet hazinesinin de olumsuz etkilendiği belirtilmiştir. Salgının bir an evvel söndürülmesi için sürekli olarak istihdam edilen baytarların yanı sıra geçici surette baytarların da gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. 1909 yılında Denizli'nin Sarayköy kazasına bağlı İhsaniye köyünde vebâ-yı bakarî zuhur etmiştir. Vilayet, durumu bildiren telgrafı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bildirmiştir. Verilen cevapta hastalığın bertaraf edilmesi için Zabita-i Sıhhiye-i Hayvaniye Nizamnamesi'nin gereği gibi uygulanmasının zorunlu olduğu açıklanmıştır. Bölgede meydana gelen salgınların ortadan kaldırılması için talimatnamede bulunan maddelerin eksiksiz bir şekilde yerine getirilerek baytar heyetinin tavsiye ettiği koruyucu önlemlerin âcilen ve kâmilan yerine getirilmesinin şart olduğuna değinilmiştir³². Başka bir belgede ise sığır vebasının Osmanlı topraklarında beş altı yıl içerisinde 600.000 hayvanın telef olmasına sebep olduğu ifade edilmiştir. Hatta bu şekilde devam eder ve gerekli önlemler alınmaz ise birkaç sene sonra Osmanlı ahalisinin elinde *ne sabana koşacak ne de sütünü sağacak hayvan kalmayacağı* bildirilmiştir. Salgının önlenememesi ise üç nedene bağlanmıştır. Birincisi salgının halk tarafından yetkililerden saklanması, ikincisi kordonların muhafaza edilememesi, üçüncüsü ise sıhhi ve fenni uygulamaların yeterince icra edilememesidir. Ahalinin bu hastalığı gizli tutmasından dolayı vebâ-yı bakarî birkaç kazaya bulaştıktan sonra yetkili mercilerin haberdar olduğu anlatılmıştır. Yine kordon altında tutulan bulaşık yerlerden dışarıya hayvan ve hayvansal ürünlerin gönderilmesi salgının şiddetini arttırmıştır. Kordonların muhafazasında her ne kadar hükümet sorumlu olsa da jandarma efradının yetersizliğinden dolayı bunların yerine gardiyan ve bekçiler görevlendirilmiştir. Bunların maaşlarının ödenmesi meselesi nedeniyle sürekli olarak nezarete yazılar yazılmakla zaman geçirildiği ancak nezaret bütçesindeki paranın öyle binlerce gardiyan ve bekçiye yetmeyeceği açık olduğundan bölgeye asker gönderilmesi kararlaştırılmıştır³³. Denizli halkının da gizli tutması nedeniyle hastalık hızlı bir biçimde etrafa yayılarak önü alınamaz bir duruma gelmiştir. Ayrıca bölgedeki kordonların

30 BEO. 1559/116890, 6 Ekim 1900 (11.06.1318).

31 Yıldırım, age, s. 410.

32 DH. MKT. 2765/17, 11 Mart 1909 (18.02.1327).

33 DH. İD. 106/11, 3 Kasım 1909 (19.10.1327).

gerektiği gibi korunamaması ve baytar heyetinin bölgeye geç gelmesi de salgının şiddetini arttırmasına sebebiyet vermiştir³⁴.

Sonuç

Büyükbaş hayvan hastalıkları içerisinde en ölümcül salgınlardan biri olan vebâ-yı bakarî eski devirlerde de etkisini göstermesine rağmen hastalık ile bilimsel anlamda mücadele edilmesi 18. yüzyılda başlamıştır. Çok yıkıcı tesirleri olan sığır vebası salgınlarının şiddetini azaltmak amacıyla Avrupa’da veteriner okulları açılmış, uluslararası toplantı ve görüşmeler yapılarak hastalıkla mücadele yöntemleri araştırılmıştır. Asya kökenli olan sığır vebası salgınları ortaya çıktığı kıtanın sınırlarını aşarak dünya geneline yayılmış ve büyük çapta büyükbaş hayvanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Özellikle ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan devletler veba salgınlarından derinden etkilenmişlerdir. Başlarda önemsenmeyen hayvan hastalıklarının gittikçe daha geniş alanlara yayılması, çok sayıda telefata sebep olması ve ülkelerin ekonomilerine büyük darbe vurması neticesinde hastalık ile mücadeleye hız verilmesine karar verilmiştir.

Halk arasında değişik isimlerle anılan Osmanlı arşiv belgelerinde ise vebâ-yı bakarî şeklinde geçen sığır vebası hastalığı önemli bir ticaret, tarım ve hayvancılık ülkesi olmasının yanı sıra doğu ile batı dünyasını birbirine bağlayan stratejik bir konumda yer alan Osmanlı Devleti topraklarına da uğramış ve uzun yıllar boyunca devletin tarım ve ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Siyasi alanda içeride ve dışarıda pek çok sorunla uğraşan Osmanlı Devleti, büyükbaş hayvanlar arasında çıkarak hızlı bir biçimde genişleyen salgın karşısında zor bir duruma düşmüştür. Hayvan hastalıklarına karşı veteriner okulları açılması için harekete geçilmiş ancak bundan istenilen sonuç elde edilememiştir. Gerek ülkedeki baytar sayısının istenilen seviyede olmaması gerekse de hastalığın ilk çıkış anında haber alınamaması üzerine salgına müdahalede geç kalınmıştır. Sığır vebası hastalığının tanı ve tedavisinin zaman alması da durumu daha da kötü bir hale getirmiştir. Nihayet Dr. Nicolle’un Bakteriyojohane-i Şâhâne’de yapmış olduğu çalışmalar neticesinde vebâ-yı bakarîye karşı serum icat edilmiştir. Ancak gerek serumların üretimi için gereken fiziksel ortamın sağlanamaması gerekse de çalışma yapmak için gerekli bütçenin tahsil edilememesi üzerine bu girişim de tam olarak başarıya ulaşmamıştır.

İç Batı Anadolu’nun önemli bir tarım ve ticaret kenti olan Denizli ve çevresi de hayvan hastalıklarının yoğun bir biçimde yaşandığı yerlerden birisi olmuştur. Herhangi bir köyde ortaya çıkan salgına vakt u zamanında müdahale edilmediği için hastalık çevrede bulunan sağlıklı hayvanlara da bulaşmış ve böylece önü alınamaz bir hale gelmiştir. Bölge halkının hastalıkları yetkililere haber vermekten imtina etmesi, hayvanlarının itlaf edilmesine karşı çıkması, hastalığın bertaraf edilmesi için kurulan kordonların korunamaması ve kordonun dışına çıkarılmaması gereken eşya ve malzemelerle taşınan virüs etrafa saçılarak etki alanını genişletmiştir. Kordonların muhafazası için yeterli sayıda güvenlik görevlisinin temin edilememesi ve bunların yerine bölgedeki bekçi ve gardiyanlardan istifade edilmesi de istenilen sonucu vermemiştir. Bunların maaş problemleri nedeniyle görevlerini gereği gibi yerine getirmemeleri nedeniyle asker istihdam edilmesi yoluna gidilmiş ancak aradan geçen zaman hastalığın etrafa yayılmasına sebep vermiştir. Sığır vebasına karşı geliştirilmiş olan serumların bölgeye transferi de sıkıntılı olmuştur. Serumların bir kısmının kötü yol ve hava şartları neticesinde bozulması ve kırılması nedeniyle yenileri istenmiş bunların gelişi de zaman almıştır. Hatta bazen serumların az olması nedeniyle vilayete gönderilen serumların sayısında azalma yaşanmıştır.

34 DH. İD. 106/11, 10 Ekim 1909 (25.09.1327).

Kaynakça**1. Osmanlı Arşivi Belgeleri**

Babîâli Evrak Odası: (BEO.) 1559/116890.

Dâhiliye Nezâreti, İdare: (DH. İD.) 106/11.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubi Kalemi: (DH. MKT.) 1615/8; 1778/125; 1800/59; 2765/17.

2. Araştırma Eserler ve Makaleler

Ak, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, 39, Bahar 2016, s. 215-240.

Avcı, Yasemin, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

Baykara, Tuncer "Denizli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1994, s. 155-159.

Çalışkan, Adem "XIX. Yüzyılda Maraş'ta Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *2. Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Kitap 1, Edt. Durmuş Ali Arslan, Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mersin 2019, s. 196-212.

Demirkol, Kurtuluş, "1897-1898 Yıllarında Gebze Kazasında Sığır Vebası", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 4, 2017, s. 2541-2544.

Dinç, Gülten, "Ortaasya Türk Topluluklarından Günümüz Türkiyesine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Gülten Dinç, 18, İstanbul 2012, s. 73-104.

Erk, Nihal, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10/3-4, 1963, s. 221-237.

Erk, Nihal, Naki Cevat Akkerman, *Türkiyede Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Güran, Tefvik *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

Kırbıyık, Kasım, "Baytarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, s. 278-282.

Melikoğlu Gölçü, Berfin, Özlem Yüksel, Erhan Yüksel, "Baytar Mecmuası/Baytarî Mecmua (1923-1933) Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 19/1, 2017, s. 75-134.

Mengirkaon, Sabri, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Veba-i Bakarî", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Edt. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 295-320.

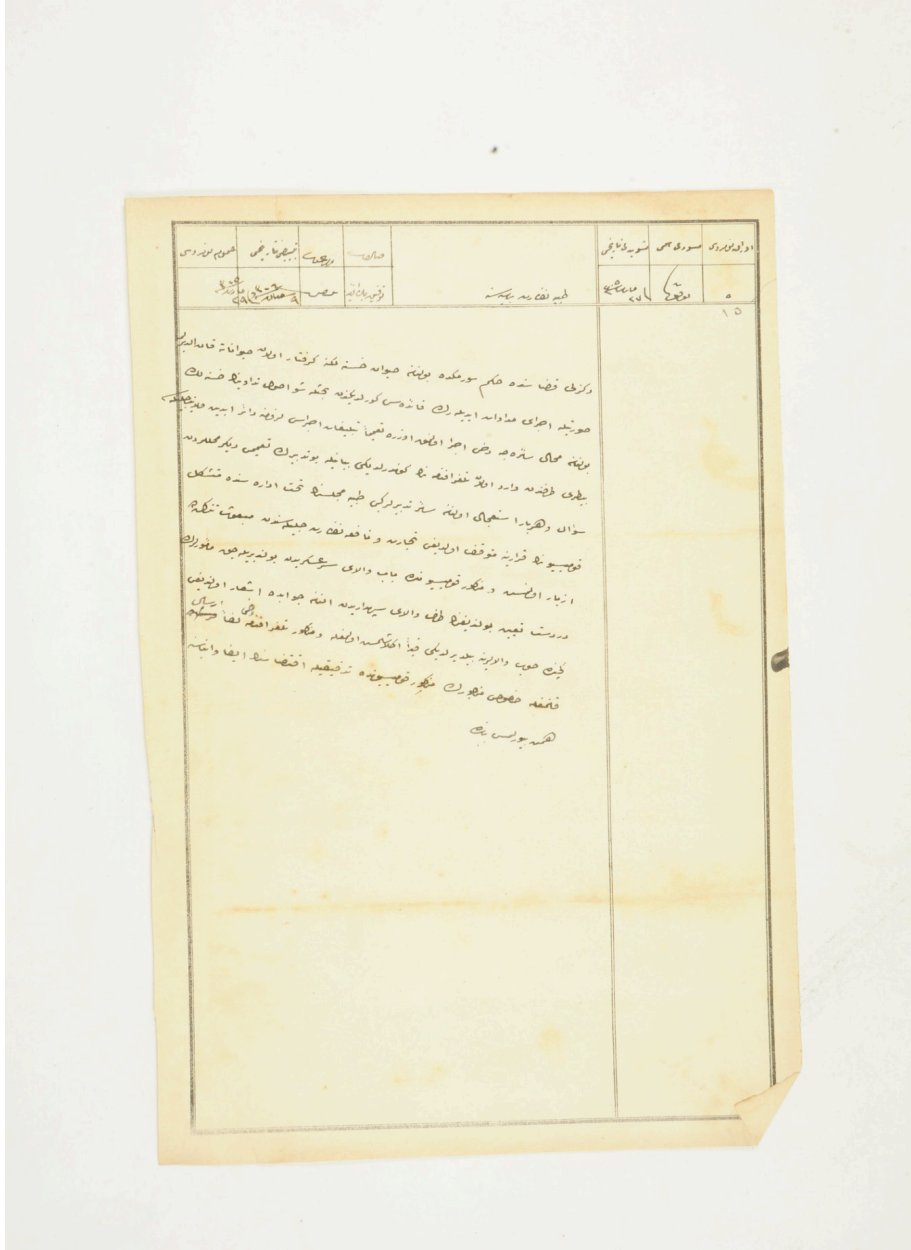
Özlü, Zeynel, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 1-14.

Turan, Mustafa, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Veba-yı Bakarî Salgını ve Düşündürdükleri", *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Edt. Remzi Kılıç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 977-993.

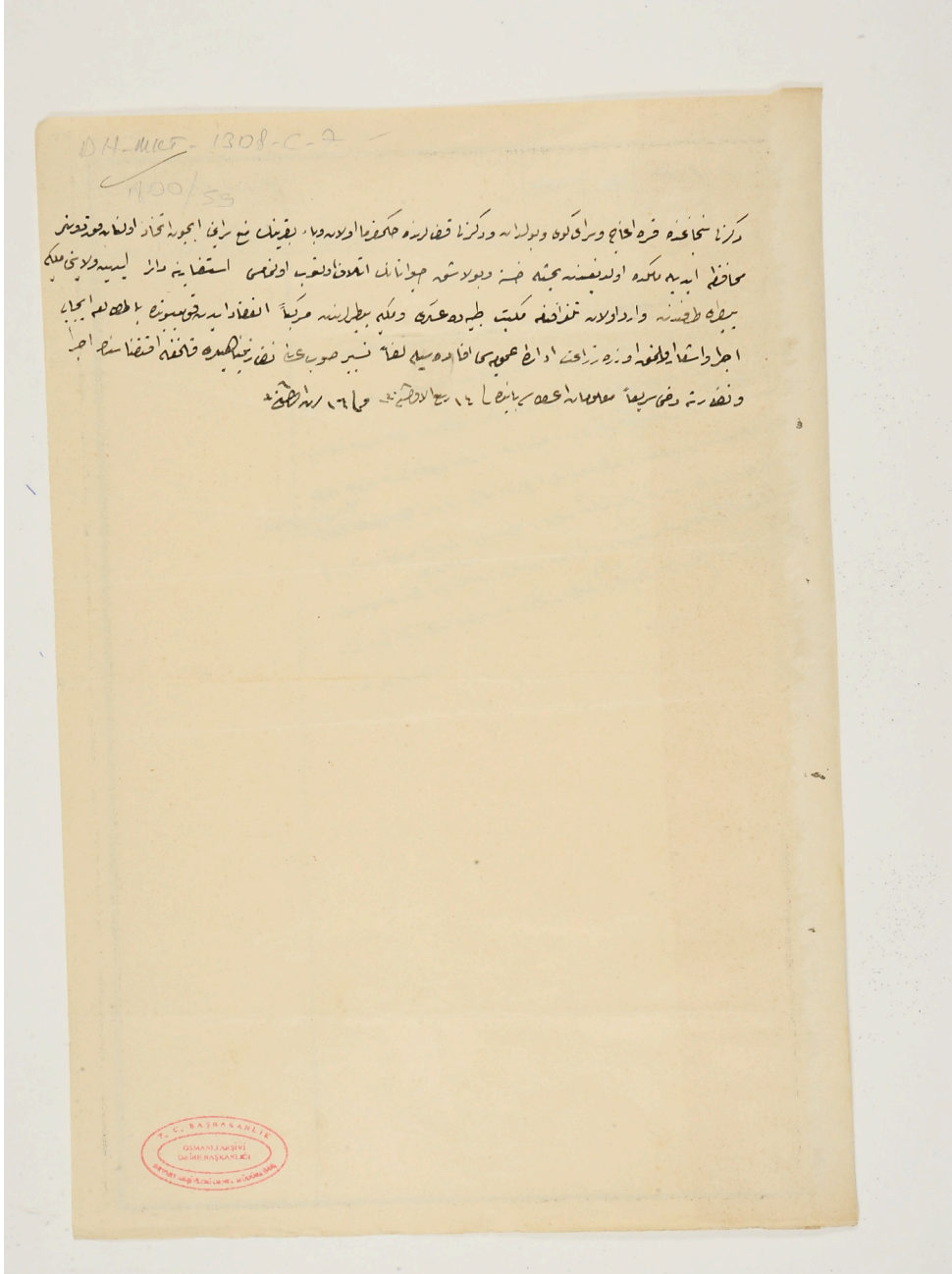
Yıldırım, Nuran "Bakteriyolojihane-i Şahane'de Veteriner Bakteriyoloji (1893-1901)", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Yusuf Kılıç, "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2016, Bildiriler I, Ed. Ayfer Özçelik, M. Yaşar Ertaş, Yusuf Kılıç, Yasemin Avcı, Süleyman İnan, Selim Parlaz, Fakülte Kitabevi, Denizli 2007, s. 12-22.

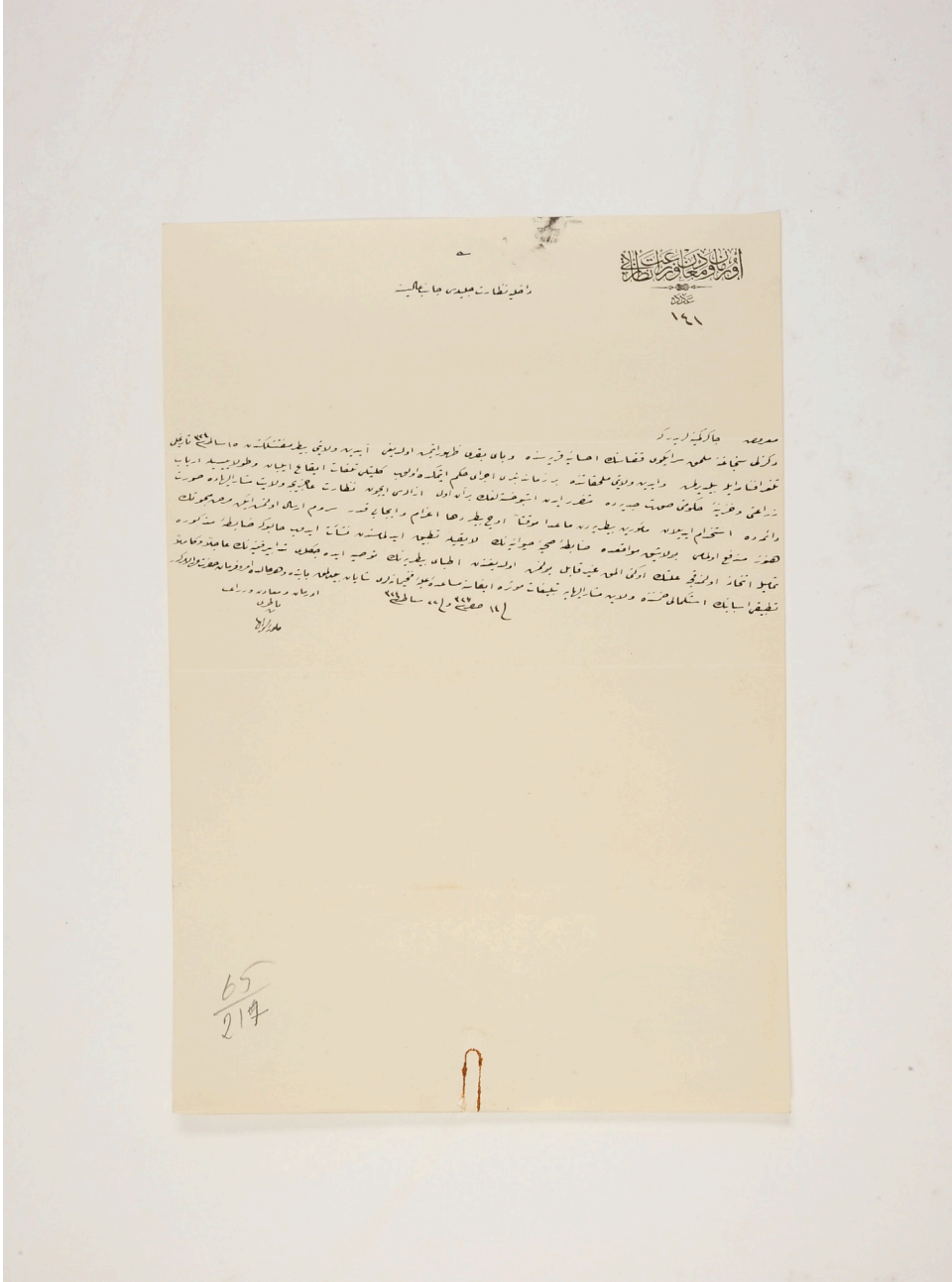
Eklr

EK 1: Denizli'deki hayvan hastalığı salgınına karşı askeriye den gerekli sağlık personelinin gönderildiği (DH. MKT. 1615/8)

EK 2: Denizli Sancağı'nda Karaağaç, Sarayköy, Buldan ve Denizli kazalarındaki veba-i bakarinin yayılmasını önlemek için kurulan kordonlar muhafaza edilememekte olduğu ve hasta hayvanatın itlaf olunup olunmaması hakkında (DH. MKT. 1800/59)

EK 3: Denizli'nin Sarayköy Kazası'na tabi İhsaniye Karyesi'nde zuhur eden sığır vebası hastalığının yayılmasının engellenmesi ve tamamen ortadan kalkması için Aydın Vilayetince gereğinin yapılması (DH. MKT. 2765/17)

OSMANLI DEVLETİ'NDE YETİM MALLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON THE SUSTAINABILITY OF ORPHAN PROPERTY IN THE OTTOMAN STATE

Çiğdem GÜRSOY*

Geliş Tarihi/Received:31.08.2019

Kabul Tarihi/Accepted:18.10.2019

GÜRSOY, Çiğdem, (2020), "Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının Sürdürülebilirliği Hakkında Bir Araştırma", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2082-2098

Öz

Devletler mensup oldukları din ve gelenek-görenekleri doğrultusunda oluşturdukları hukuk kuralları çerçevesinde yetimlerin yaşama koşullarını mümkün olduğunca üst seviyelerde tutmaya özen göstermişlerdir. Osmanlı'da ise yetimler; yakın akrabaların gözetimi, koruyucu aile uygulaması, hayırseverlerin ve devlet kurumlarının desteği, evlat edindirme politikaları ile rüşt yaşına gelene kadar maddi-manevi korunmuşlardır. Kendilerine mülk-para kalan yetimlerin dışarıdan herhangi bir maddi desteğe ihtiyaç duymadan yaşantılarını devam ettirmek için hukuki düzenlemelerin yanı sıra vasi uygulaması devreye sokulmuştur. Çalışma, Osmanlı Devleti'nde 16. ve 17. yüzyıllarda yetimlere kalan mülk ve paralar üzerine odaklanmıştır. Bu kapsamda yetim ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla mülklerin yıpranmadan işlevini sürdürebilmesi, paraların değerini kaybetmeden korunabilmesi için alınan önlemlere dikkat çekilmiştir. Paraları değerlendirme usulleri, gerektiğinde satılan, kiralanana ya da tamir edilen mallar, hisseler ayrılmış olanlar ve mülk dışındaki yetim malları araştırılmıştır. Çalışmada esas kaynak olarak İstanbul Kadı Sicillerinin latinize edilmiş 40 cildinden yetim-vasi-eytam gibi referans kelimelerin geçtiği hüccetler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, İstanbul Kadı Sicilleri, Yetim, Vasi.*

Abstract

States have cared to keep the living conditions of orphans as high as possible within the framework of the rules of law established in line with their religion and customs-traditions. As for the orphans in the Ottoman Empire, they were materially and spiritually protected until they reached lawful age within the supervision of close relatives, foster family practice, the support of philanthropists and government agencies as well as the adoption policies. In addition to legal arrangements, a guardian practice was put into action in order to maintain the lives of orphans who inherited property-money without the need for any external financial support. This study focuses on the property and money bequeathed to orphans in the Ottoman Empire during the 16th and 17th centuries. In this context, special attention has been paid to the measures taken to maintain the function of the property without fraying out and to preserve the money without monetary depreciation in order to meet the needs of orphans. Procedures for assessing money, items sold, rented or repaired when needed, divided shares and the orphan goods other than property have been examined. Out of the 40 latinized volumes of İstanbul Kadi Records, the documents which involve reference words like orphan-guardian have been used as a resource.

Keywords: *Ottoman, İstanbul Kadi Registry Records, Orphan, Guardian.*

*Dr. Öğr., İstinye Üniversitesi, Üyesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul, ccursoy@istinye.edu.tr, (orcid.org/0000-0001-9292-1963)

Giriş

Osmanlı iktisat tarihi araştırmalarında öncelikle birincil kaynak olarak arşiv belgeleri üzerinden yapılacak çalışmalar tercih edilmektedir. Belgeleri bulmak ve okumak oldukça uzun bir süreç gerektirdiği için araştırmacıların işini kolaylaştıran latinize edilmiş bazı metinler de bulunmaktadır. Bu kapsamda Lisans üstü tezlerde Osmanlı'ya ait farklı bölgelerin sicillerinden seçilen defterler, İstanbul Kadı Sicillerinden 15 defterin taranması ile "Mahkeme Kayıtları Işığında XVII. Yüzyıl İstanbul'unda sosyo-ekonomik yaşam" ana başlığı altında hazırlanan 10 cilt ve İstanbul Kadı Sicillerinden seçilen defterlerden 40 cilt latinize edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.¹ Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi kurumun hizmeti olarak çeşitli alanlarda tıpkı basımlar yapmıştır. Bahsi geçen metinlerden optimum verimin alınması farklı konu başlıklarında ve farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından incelenmesi ile mümkündür. Söz konusu metinlerden kolay erişilebilir ve kelime tarama imkanı bulunan İstanbul Kadı Sicilleri kullanılarak; tarih, konu, bölge gibi kısıtlamalara gidilen ya da seçilen bir cildin sosyal-ekonomik-siyasi-askeri anlamda bütüncül incelemesi yapılan çalışmalar mevcuttur. Dahası, İstanbul Kadı Sicillerinden İstanbul'un dışında Osmanlı topraklarına ait tüm bölgeler hakkında bilgi bulmak mümkündür.

İstanbul Kadı Sicilleri kullanılarak yapılan çalışmalardan birinde İstanbul dışından Manisa yöresinin sosyo-ekonomik durumu incelenmiştir. Tespit edildiği üzere İstanbul Sicillerinden bu yöreye ait kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. Bölgede yetişen tarım ürünleri, esnaf yoğunlaşması, iskan yerlerinin zaman içinde değişen sınırları ve isimleri, borç alışverişleri, ticaret, vakıf kurumu ve işleyişi hakkında bilgiler, dini mekanlar, eğitim kurumları gibi konular ele alınmıştır.² Aynı şekilde İstanbul Kadı Sicilleri kullanılarak yapılan Ege yöresinin maddi kültürüne ait bir çalışmada; keçe ve deri işleri, kilimler, halılar, dokumalar, el dokuma bez ve kumaşlar gibi el sanatları ürünlerinin tipleri, çeşitleri ve varlıkları hakkında bilgiler derlenmiştir.³

Sicil bilgileri ile yapılan doktora çalışması örneğinde; Yasemin Çiftçi, İstanbul Kadı Sicillerinin 40 cildine ilaveten "Mahkeme Kayıtları Işığında XVII. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo – Ekonomik Yaşam" adı altında yayınlanmış 10 ciltlik eseri de kullanılmıştır. Metinlerde yıl ve bölge ayrımı yapılmadan gayrimenkul piyasası incelenmiştir. Dahası dönemin ekonomik ve sosyal olayları ile fiyat hareketleri arasındaki bağlantı kurularak tablo ve grafikler oluşturulmuştur.⁴ R. Yeşilkaya'nın Yüksek lisans çalışmasında ise sicil kayıtlarından etrafı yolla veya arsayla çevrili, konumu belirtilen 2197 ev çalışmanın temelini oluşturmuştur. Sonrasında evlerin iç mekan bileşenleri, kat sayıları, bahçeleri ve yollarla kurduğu ilişkiler değerlendirilmiştir.⁵

1 Editörlüğünü Timur Kuran'ın üstlendiği "Mahkeme Kayıtları Işığında XVII. Yüzyıl İstanbul'unda sosyo-ekonomik yaşam" ana başlığında, kredi piyasaları ve faiz uygulamaları, vakıflar, ticari ortaklıklar gibi çeşitli alt başlıklardan oluşan 10 ciltlik eser, İş Bankası Kültür Yayınları tarafından 2010-2012 yılları arasında yayınlanmıştır.; Proje yöneticiliğini Prof. Dr. M. Âkif Aydın ve yayın editörlüğünü Dr. Coşkun Yılmaz'ın yürüttüğü 2008-2012 yılları arasında İSAM tarafından yayınlanan 40 ciltlik eser.

2 Çiğdem Gürsoy, "16-17. Yüzyıl Kaynaklarında Manisa ve Çevresinin Sosyo-ekonomik Değerlerini Anlamlandırmak", Uluslararası Manisa Sempozyumu, C. III., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 2018, ss.2071-2086.

3 H. Örcün Barışta, 16 ve 17. Yüzyıl İstanbul Kadı Defterlerinden Ege Yöresi'nin Taşınabilir Maddi Kültür Varlıklarıyla İlgili Bazı Kayıtlar, Sanat Tarihi Dergisi, 2018, ss.1-10.

4 Yasemin Çiftçi, İstanbul Şer'iyye Sicilleri Işığında İstanbul'da Gayrimenkul Piyasası 1500-1700, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul, 2017.

5 Rukiye Yeşilkaya, 16. - 17. Yüzyıl İstanbul Kadı Sicillerinde Ev ve Kentsel Konumu, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Basılmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

Köktaş makalesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda narh uygulamalarını 200 yıl boyunca İstanbul Kadı Sicillerinden hareketle incelemiştir. Neticede özellikle buhran ve kıtlık dönemlerinde fiyatların sıkı biçimde kontrol edildiği, fiyat tespitlerinde ilgili tüm kesimlerin dikkate alındığı, sisteme aykırı uygulamaların engellendiği ve cezalandırıldığını tespit etmiştir.⁶ 200 yıllık seri şeklinde yapılan araştırmalar olduğu gibi çok daha kısa süreli örneğin belirlenen yıl üzerinden yapılan çalışmalar da vardır. Ertuğ araştırmasını yıl sınırlamasına ilaveten İstanbul Bab Mahkemesi 135, Ahi Çelebi Mahkemesi 124 ve 125 numaralı defterleri ile de sınırlandırılarak Osmanlı ailesini evlenme ve boşanma verilerine göre incelemiştir.⁷ Aile hukukunun evlenme, boşanma ve çocuklarla ilgili sicillerde yer alan kayıtlarının incelenmesi hem teorik hukukun uygulamaları hem ailenin toplumsal yapı içindeki konumu hakkında bilgi vermektedir.

Neticede, İstanbul Kadı Sicilleri üzerinden yapılan çalışmalar incelendiğinde yetimlere kalan mallar ve bunların değerlendirilme yöntemleri hakkında bir araştırmanın henüz yapılmamış olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda yıl-bölge sınırlaması olmadan yetim, eytam ve vasi kelimeleri araştırılmış; 112 hükümde eytam, 194 hükümde yetim, 2576 hükümde ise vasi kelimesi ile karşılaşılmıştır. Vasi kelimesinin yetim dışında pek çok hükümde bulunmasından dolayı yetim-vasi, eytam-vasi şeklindeki aratma ile eleme yapılmıştır. 40 cildin 30'unda eytam-yetim ile birlikte vasi kelimesinin de bulunduğu anlaşılmıştır. Bunlar sırasıyla Üsküdar (10), Galata (8), Eyüp (6), İstanbul (2) ve Balat, Rumeli, Hasköy ve Bab Mahkemesi Sicillerinde birer tane bulunmaktadır.

Çalışmanın çıkış noktasını TTK VIII. Kongresi'nde sunulan tebliğ oluşturmaktadır. Çalışmada eytam sandığı belgeleri, muhasebe defterleri, vakıf belgeleri, esnaf, avarız ve yeniçeri sandıklarından yetimlere yapılan yardımlar gibi farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Ayrıca vasi, yetim, rüşet yaşı meselesi, terekeler, nizamnameler ile eytam sandıklarından eytam nezaretine gidilen süreç açıklanmıştır. Araştırma sırasında yetimlere kalan mallar ve bunların akibeti ile ilgili incelemelerin oldukça eksik olduğu tespit edilmesine rağmen meselenin genişliği, dallı budaklı oluşu konunun makro perspektiften ele alınmasını gerektirmiştir. Bu çalışma ise mikro bakış açısı ile yetim malları üzerine odaklanarak nasıl sürdürülebilir kılındığına dair bir açıklama sunmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda yetimlere kalan malların kirası-satışı, paraların işletilmesi, vefat eden ana-babadan intikal eden borçlar ve alacaklar, vasi yönetimi sırasında gerçekleşen borç ve alacaklar, yargıya intikal etmiş çeşitli maddi olaylar takip edilmiştir.

Vasi Seçimi

Çalışmada vasi, yetimlere kalan malların yönetimi, nafakalarının temini ve sürdürülebilirliği gibi ekonomik kapsamdaki görev tanımlamalarından hareketle incelenecektir. Yetim çocuklara vasi olarak anne, abi, babaanne, anneanne, teyze, dede, nine, hala, amca, üvey baba-anne gibi akrabaların yanı sıra müezzin, azatlı köle, lala gibi aileye yakın kişilerin de seçildiği tespit edilmiştir.⁸ Ayrıca yetim kalan kardeşlerin her

6 Altuğ Murat Köktaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, ss.219-241, 2016.

7 H.N. Ertuğ "Şeriyeye Sicillerine Göre Hicri 1137 (1724-1725) Senesi İstanbul'da Osmanlı Ailesinin Evlenme ve Boşanma Verilerine Göre İncelenmesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2015. ss.75-107.

8 Kadı Sicillerine metin içinde referans, sırasıyla mahkeme adı, cilt, sayfa ve hüküm numarası ile "Üsküdar84 cilt: 10, sayfa: 619, Hüküm no: 1231" formatında kaydedilmiştir. Kaynakçada ise kullanılan örnek hükümlerin fazlalığı nedeniyle "Eyüp Mahkemesi Sicil no:3-19-31-37-74-82, Bab Mahkemesi Sicil no: 46" gibi sadece mahkeme adları ve sicil numaraları verilmiştir. Annenin vasi olduğu örnek Üsküdar05, cilt: 3, sayfa: 153, Hüküm no: 231. Üsküdar05 cilt: 3, sayfa: 83 Hüküm no: 99.; vasi dede Üsküdar09 cilt: 4, sayfa: 262, Hüküm no: 625.; vasi köle Üsküdar84 cilt: 10, sayfa: 619, Hüküm no: 1231; vasi lala Galata15 cilt: 34, sayfa: 172, Hüküm no: 233.

birine farklı kişilerin vasi olduğu örnekler vardır. Dahası seçilen vasinin vefat, hastalık, görevi kötüye kullanma ve maddi durumunun kötüleşmesi gibi nedenlerle değiştirildiği tespit edilmiştir. Hukuki bir işlem olan vasi değişimi kadı ve şahitler huzurunda yapılmış ve kadı sicillerine kaydedilmiştir. Bu kapsamda İstanbul Kadı Sicillerinde pek çok hüküm vardır. Vasilerin yönetiminde gelir ve giderlerin tutulduğu muhasebe defterlerinin teftişi sırasında yetim mallarını telef edenlerin derhal görevden azli istenerek anne ve ailenin en büyük çocuğunun vasi tayin edildiği görülmüştür.⁹ Bir başka örnekte vasi azlinden sonra üç kardeşin ikisine Mustafa ve Kerimeye Kamer Hatun'un vasi olduğu diğer kardeş Mehmet'e ise Mihri Hatun'un vasi olduğu tespit edilmiştir.¹⁰ Ayrıntılardan Kamer Hatun'un eski vasi Abdî'nin yerine gelerek zimmetindeki yetim paralarını tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Belgenin ayrıntılarında; yetimlerden Mustafa'nın 39.032 akçe ve Kerime'nin 19.516 akçe tutarındaki paralarının toplamı olan 58.548 akçenin eski vasiden tahsil edildiği kayıtlıdır.¹¹ Görüldüğü üzere vasi değişimi ile yetim malları ve paraları da el değiştirenken aynı zamanda paraların muhasebesi de tutulmuştur. Bu kapsamda yetim Havva'nın ilk vasisi Yunus görevden alındıktan sonra yerine gelen Cinane Hatun yetimin 15 kıta bal hissesinden alınan 1000 akçeyi eski vasiden istemiş, ispatının olmaması üzerine 5 kıta bal kovani ile anlaşmanın sağlandığı tespit edilmiştir.¹² Paranın yanı sıra mal karşılığında da anlaşma yoluna gidildiği görülmektedir. Vefat eden Yani'nin yetimlerine kalan malları yeni vasi Aleksî'nin eski vasi Madranos'dan talep ettiği dava hüccetinden yetim malları arasında şaraphanenin bulunduğu anlaşılmıştır.¹³

Vasinin vefat etmesi durumunda ise yerine seçilen vasinin çeşitli sebeplerden görev yapamayacak durumda olması üçüncü kez vasi seçimini beraberinde getirmiştir. Yetimlere vasi tayin edilen anne vefat edince yerine vasi seçilen teyzenin maddi durumu el vermediği için görevin bir başkasına verildiği tespit edilmiştir.¹⁴ Farklı bir uygulamada ise yetim Simone ve Rine'ye öncelikle üvey babaları Hamza vasi tayin edilmiş sonrasında anneanneleri Marola'nın yetimlere babalarından daha iyi bakacağını belirterek mahalle ahalisini şahit göstermesi üzerine vasilik üvey babadan alınarak Marola'ya verilmiştir.¹⁵ Vasilerin çeşitli sebeplerden dolayı bir müddet yetimlerden uzak kalmaları durumunda da yerlerine başka vasi tayin edilmiştir. Bu gibi durumlarda değişim işlemi sırasında zimmetlerinde bulunan yetime ait borç senedi, paralar vs gibi tüm mal ve evraklar seçilen bir başka vasiye devredilmiştir. Vasi Mustafa Bey'in Hac'a giderken kendisinde bulunan üç adet mülk hücceti ve üç istiğlal hüccetini Ali Çelebi'ye emanet ettiği kayıtlıdır.¹⁶

Vasilerin yönettikleri mallar ve paralar vefat eden kişilerin borçları terekesinden düşülüp alacakları eklendikten sonra belli olmaktadır. Örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla vasiler yetimlerin maddi haklarını korumak için kişilerin vefatlarından sonra yarım kalan ticari işlerini takip ederek düzene sokmakla da yükümlüydüler. Bu gibi alacak-verecek işleri genellikle dava konusu olduğu için sicillerde pek çok bilgi bulunduğundan ayrı bir başlık altında incelenmesine gerek duyulmuştur.

9 Galata15, cilt: 34, sayfa: 10, Hüküm no: 109.

10 Galata15 cilt: 34, sayfa: 122, Hüküm no: 139.

11 Galata15 cilt: 34, sayfa: 118, Hüküm no: 133.

12 Galata20, cilt: 34 Sayfa: 312, Hüküm no: 405.

13 Eyüb03, cilt: 22, sayfa: 67, Hüküm no: 39.

14 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 342, Hüküm no: 857.

15 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 148. ve Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 154, Hüküm no: 253.

16 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 265, Hüküm no: 411.

Yetimlerin Borç ve Alacakları

Ardında yetim bırakarak vefat eden kişilerin borçlarının vasi tayininden hemen sonra ödenerek mahkeme kayıtlarına geçirildiği tespit edilmiştir. Abdi b. Hasan'ın, vefat eden Hüseyin'deki alacağı 370 akçe, İsmail b. Hasan'ın Yakub b. Abdullah'tan öküz parası olarak 350 akçe alacağı, Abdi Çelebi b. Lütfi'nin Mehmet'teki 560 akçe alacağı vasiler tarafından ödenmiştir.¹⁷ Bazı borçların anlaşma yolu ile azaltılarak ödendiği tespit edilmiştir. Emine Hatun'un, vefat eden Muhiddin Efendi'nin terekkesinden alacağı 5.000 akçe anlaşma yolu ile 3.365 akçeye indirilerek ödenmiştir.¹⁸

Yetimlere birden fazla borç kaldığı durumlar tespit edilmiştir. Vefat eden Halil'in borçları için kızı Ayşe Hatun'a açılan alacak davaları; 2.600 akçe, 2.000 akçe, 1.500 akçe, 2.000 akçe, 1.600 akçe, 9.800 akçe olarak sıralanmıştır. Borç toplamı 19.500 akçedir.¹⁹ Birden fazla borç alarak vefat eden Ali b. Koçî'nin Ali b. Şahin'e 600 akçe borcu olduğu açılan dava sonucu belirlenmiştir. Burada farklı olan vasiinin bu borcu ödemeyerek inkar etmesi fakat şahitlerin dinlemesinden sonra kabul etmesidir.²⁰ Hemen ardındaki bir başka hükümden Ali b. Koçî'nin Şirmerd Hoca'dan da 500 akçe borç aldığı tespit edilerek şahitler huzurunda onaylanmıştır.²¹

Yetimlere kalan paralardan borç dışında farklı ödemelerin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bunların içinde en sık karşılaşılan ödeme mehiridir.²² 1563'te Hüma hatun vefat eden kocasından 2.000 akçe mehir alacağı olduğunu bildirerek meblağı yetimlerin nafakasından şahitler huzurunda tahsil etmiştir.²³ Vefat eden Süleyman'ın eşine vermesi gereken 100 akçe mehir parası yetimlerine miras kalan paydan ödenmiştir.²⁴ Aynı şekilde Aynı bt. Abdullah'ın vefat eden kocası Sinan'dan 2.000 akçe mehir alacağı olduğu şahitler ile belirlenerek kaydedilmiştir.²⁵ 1596'da vefat eden Abdi Çelebi'nin eşi Rahime Hatun'un 1.000 akçelik mehir hakkı olduğu kaydedilerek herhangi bir ödemenin alınmadığı ya da hibe edilmediği belirtilmiştir.²⁶ Vasiinin anne olduğu durumunda ise kendisinin mehir ücretini alma işlemlerini başlatabilmesi adına başkasının geçici vasi tayin edilmesi gerekmektedir.²⁷ Bu kapsamda vasi Güllale bt. Abdullah'ın vefat eden eşinden mehir ücreti alabilmesi için Ahmet Çelebi'yi vasi-i muhtar tayin ettiği anlaşılmıştır.²⁸ Kayıta geçen mehr-i müeccel kavramı evlenildiği günden kalan bahsi geçen mehir borçları olmalıdır. Evlenildiği anda kadına verilmesi gereken bu paranın muaccel/peşin olarak alındığı gibi müeccel sonradan ödeme/taksit şeklindeki uygulaması da bulunmaktadır.²⁹

17 Üsküdar17, cilt: 6, sayfa: 329, Hüküm no: 811.; Üsküdar17, cilt: 6, sayfa: 130, Hüküm no: 206.; Üsküdar26, cilt: 7, sayfa: 189, Hüküm no: 317.

18 Eyüb90, cilt: 31, sayfa: 241, Hüküm no: 236.

19 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 158, Hüküm no: 152.

20 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 365, Hüküm no: 735.

21 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 365, Hüküm no: 736.

22 M. Akif Aydın, "Mehir", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir> (erişim tarihi: 15-08-2019)

23 Üsküdar26, cilt: 7, sayfa: 230, Hüküm no: 427.

24 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 169, Hüküm no: 299.

25 Galata07, cilt: 33, sayfa: 82, Hüküm no: 106.

26 Galata20, cilt: 35, sayfa: 128, Hüküm no: 123.

27 Bir önceki başlıkta vasiinin haca gitmesi örneğinde de olduğu gibi yetim ile hukuki bir işleme girilmesi durumunda da aynı şekilde vasi-i muhtar tayin edilmiştir.

28 Galata07, cilt: 33, sayfa: 54, Hüküm no: 45.

29 Aydın, a.g.e., <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir> (erişim tarihi: 15-08-2019)

Borçlar ödendikten sonra yetime kalan mallar nafaka ve geleceği için önem arz ettiği için yetimlerin babalarından kalan alacaklarının bir an önce tahsil edilmesi gerekliydi.³⁰ Borçlarda olduğu gibi alacak tahsilatıyla da ilgili pek çok farklı örnek bulmak mümkün olmuştur. Ali'nin vefat etmeden önce simitçi Halil'e verdiği 900 akçe alacağını yetimlerin vasisi Süheyl tahsil etmiştir.³¹ Vefat eden kişilerin hayatta iken kazanç karşılığı verdikleri borçları ise muamele kayıtlarından öğrenmek mümkündür. Ubeydullah'ın vefat etmeden önce Ramazan Çelebi'ye istiğlal ile borç verdiği karşılığında ev ipotek bedeli olarak 66.000 akçe alacağı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun 6.000 akçesi %10'luk kâr payıdır. 66.000 akçenin Piri Çavuş tarafından şahitler huzurunda tahsil edildiği kaydedilmiştir.³² Bu tip borçlar "Yetim Paralarının İşletilmesi" başlığında ele alınmıştır.

Para ve mülkün yanı sıra canlı hayvan, kahve satışı, bal peteği gibi farklı alacaklarla da karşılaşmıştır. Bu kapsamda çoban Bahşi'den yetime ait olan ineği kaybettiği için parasının alındığı tespit edilmiştir. Ayrıca altı yıl sonra ineğin danasının da çobanda olduğu öğrenilince bunun da yetime verilmesi karara bağlanmıştır.³³ Canlı hayvanların miras olarak bırakıldığı Musa'nın hayatta iken iki ineği danalarıyla oğlu Mustafa'ya bıraktığından³⁴, iki su sığırının yetim Mahmut'un mülkü olduğu³⁵ bilgisinden takip edilmiştir. Bir diğer borç hüccetinden; vefat eden Veli Ağa'nın hayatta iken Hacı Hüseyin Ağaya satması için verdiği 2751 vakiyye kahve satışından toplamda 2.233 kuruş gelir elde edildiği bunun içinden muhtelif masrafların çıkarılarak kalan miktarın vasiye verildiği anlaşılmıştır.³⁶

Kişinin vefat etmeden önce borç verdiği diğer kişinin de vefat etmesiyle ortaya çıkan karmaşık alacak davaları ile de karşılaşmıştır. Bu kapsamda vefat eden Mustafa Çelebi'nin kızı Kebire'nin vasisi Ali Bey ile cariyesi Zemane'nin vasisi Hüseyin, vefat eden Bâli'nin Mustafa Çelebi'den 28 altın (yedi yıl önce rayiç 680 iken) aldığını bunun Bali Bey'in muhallefatından ödenmesi gerektiğini bildirir dava kaydı tespit edilmiştir. Neticede şahitler huzurunda Bali beyin yetimi Derviş'in vasisi Sami'nin borç alınan 28 altının Mustafa Çelebi'nin yakınlarına verilmesi karara bağlanmıştır.³⁷ İki farklı aileye mensup yetimlerden birinin borcu diğerinin alacağı olmuş ve aynı davada çözüme kavuşturulmuştur.

Yetim alacaklarının tamamının ödendiği örneklerin yanı sıra taksitler halinde alındığı örnekler de vardır. Safiye'nin hayatta iken Kasap Karacaya verdiği 14.000 akçe borç vasi tarafından geri istenmiştir. Karaca borcun yarısının mudârebeye verildiğini belirterek geri kalan kısmını (7.000 akçe) teslim etmiştir.³⁸ 1536 yılına ait kayıttan 16.yüzyılın ortalarında yaygın şekilde kullanılan mudarebe işlemi ile yetim malları dahil ekonomik hayatın her

30 Sicillerde nafaka miktarları günlük olmak üzere; 1519'da 1.5 akçe, 1562'de 1 akçe ve 3 akçe, 1606'da 13 akçe, 1643'te 20 akçe olarak kayıtlıdır. Örneklerden, nafakanın kız- erkek çocuk ve kardeşler arasında aynı kaldığı, yıl ve sosyal statüye göre farklılaştığı tespit edilmiştir. Nafakanın yetmediği durumlarda ise artırılması için mahkemeye başvurulduğu anlaşılmaktadır. Yetimin günlük 4 akçe nafakası, hizmetçisinin de masrafları da söz konusu olduğunda yetmemeye başlayınca anne Ayşe'nin talebiyle günlük yarım akçe artırılarak 4.5 akçe olmuştur.

31 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 315, Hüküm no: 612.

32 Orijinal metin no: [43-3, Arapça] Konu hakkındaki örnekler yetim paralarının işletilmesi başlıklı bölümde işlenmiştir. Hemen ardındaki bir hükümde ise Ubeydullah'ın Cansever bt. Abdullah isimli Rus asıllı cariyesi olduğu ve hayatta iken azat ettiği belirtilmiştir. Galata07, cilt: 33, sayfa: 103, Hüküm no: 166.

33 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 149, Hüküm no: 236.

34 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 454, Hüküm no: 846.

35 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 450, Hüküm no: 843.

36 Bab46, cilt: 19, sayfa: 233, Hüküm no: 235.

37 Galata32, Cilt: 36 sayfa: 45, Hüküm no: 17.

38 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 260, Hüküm no: 620. Kişinin vefatıyla verdikleri borçların vaktinden önce istenebileceği tespit edilmiştir. Bunlar mahkeme kararına göre ya hemen teslim alınmış ya da örnekte görüldüğü gibi bir kısmı verilerek diğer kısmının vade sonuna kadar ertelendiği kayıtlar da bulunmaktadır.

aşamasında karşılaştığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde yetim Rine ve Simone'ye miras kalan bağdan elde edilen içki satışından 270 akçe peşin 2.080 akçesi sonra alınmak üzere anlaşmıştır.³⁹ Bu arada ödenmeyen yetim alacakları ile de karşılaşmıştır. 1564'de vefat eden Mehmet Bey'in Hüseyin Bey'e 200 akçe beygir ve 145 akçe hırdavat satışından olmak üzere verdiği 345 akçe borç vasi tarafından istenmiştir. Hüseyin beyin, 345 akçeyi gemi kirası ve at nalına verdiğini kendisinde hiç para kalmadığını belirterek ödemeyi yapmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Diğer bazı alacakların ise borçlu tarafından kabul edildiği fakat ödenip ödenmediği belli değildir. Ahmed b. Abdullah vefat eden Hacı Mehmet'in yetimlerine 400 akçe borcu olduğunu kabul etmiş fakat ödediğine dair kanıt bulunamamıştır.⁴¹

Yetimlere kalan bazı mallar ebeveynler vefat etmeden önce farklı kişilerin üzerine geçirildiği tespit edildiğinden dolayı bu mallar üzerinde hak sahibi olunamamıştır. Rüstem vefat etmeden önce evinin yarı hissesini annesi Hasnâ Hatun'a verdiği şahitlerle ispat edildiği için vasi evin yarısında hak iddia edememiştir.⁴² Örneklerden yetimlere ait borç ve alacak işlemlerinin mahkeme üzerinden yapıldığı, bunların ret edilebileceği, kesinleştirilmesi için şahit gerektiği, bazı durumlarda anlaşma yoluna gidilerek bir kısmının ödendiği yada bir kısım peşin ödenerek kalan kısmın ilerdeki bir tarihte alınmak üzere anlaşıldığı, bazı borçların ise hibe edildiği tespit edilmiştir.

Yetimlere Kalan Malların Paylaşımı ve Satışı

Yetimlere kalan mallar orman, bağ, tarla, şaraphane, kahvehane, kovan balı, gemi hissesi, büyük ve küçükbaş hayvan, köle, bostan, harman yeri, ev, dükkan, nakit para gibi malların farklı şekillerde değerlendirildiği tespit edilmiştir. Hisse konusundaki anlaşmazlıklarda, nafaka ücretinin yetmediği durumlarda ya da vefat eden kişiden kalan borçların ödenmesi için yetim malları satılmıştır.⁴³ Ayrıca aynı mala hisseleri oranında sahip kişilerin vefatıyla tüm hisselerin satılarak yetimler arasında paylaştırıldığı örneklenmiştir. Çengelköy'de bir bahçeye sahip olan iki kişinin vefatıyla bahçe satılarak yetimlerine paylaştırılmıştır. İki vasi Toma ve Papayakim tarafından 16.000 akçeye satılan bahçeden taraflara 8.000'er akçe pay kalmıştır.⁴⁴

Kişilerin birden fazla çocuğu olduğu durumlarda mal paylaşımı çocuk sayısına göre hisseleri oranında yapılmıştır. Paylaştırılmış hisselerin satılması gerektiğinde zaman zaman kardeşlerin hukuka göre hareket etmedikleri tespit edilmiştir. Yorgi'nin vefatından sonra sahip olduğu bahçe beş yetimi arasında paylaştırılmıştır. Bahsi geçen kardeşlerden biri vefat edip yeniden mal paylaşımı yapıldığında ortaya çıkan anlaşmazlık hüccetinden kardeşlerden birinin malın tamamını altı yıl önce sattığı anlaşılmıştır. İki kardeşin satılmış hisselerini geri almak üzere açtıkları dava sonunda beş hisseden ikisinin bu kardeşlere devredilmesi karara bağlanmıştır.⁴⁵ Belgeden, aradan zaman geçmesine rağmen yetim hakkının korunduğu inisiyatifleri dışında satılan hisselerin tekrar geri alınabildiği anlaşılmaktadır. Kardeşler arası hisse taksiminde gereken özenin gösterildiği farklı belgelerden de takip edilmiştir. Mustafa Bey'den kalan bağlık alanın büyük oğlu İbrahim ile iki küçük oğlu Hızır ve Süleyman arasındaki paylaşımında kardeşlere kalan kısımlar detaylı şekilde belirtilmiştir. Mustafa Bey'e ait iki bağdan büyük olanın batı tarafı İbrahim'e doğu

39 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 148, Hüküm no: 234.

40 Üsküdar26, cilt: 7, sayfa: 376, Hüküm no: 849.

41 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 173, Hüküm no: 310.

42 Üsküdar17, cilt: 6, sayfa: 216, Hüküm no: 487.

43 Galata15, cilt: 34, sayfa: 287, Hüküm no: 449. Kayıtlardan erkek çocuklar gibi kız çocuklarına da ihtiyaçları halinde mal miras bırakılabileceği, çocuk yoksa malların vakıflara devrinin sağlandığı anlaşılmıştır.

44 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 170, Hüküm no: 329.

45 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 202, Hüküm no: 393.

tarafı Hızır ve Süleyman'a verildiği kayıtlıdır. Eski bağ olarak da kaydedilen ikinci bağlık alanın batı tarafı İbrahim'e doğu tarafının diğer iki kardeşe verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁶ İlaveten hissenin gereğinde devredildiği örneklenen bir belgede Fatma'ya babası Hüsrev Bey'den gelen çeşitli muhalefata ilaveten Edirne'deki ev parasından da 14.389 akçe kalmıştır. Ayrıca anne Güllale Hatun'un muhalefattaki 1/3 hissesi ve mehr-i müecceli olan 16.000 akçe de Fatma'ya hediye edilmiştir. Tüm mallar ve paraların vasinin elinde değerlendirileceği mahkeme tarafından onaylanmıştır.⁴⁷

Hisse paylaşımına bir diğer örnek yetim malları arasında bulunan gemi hisselerinin satışından izlenmiştir. Ayrıntıları ile belirtilen Karamürsel tipi gemideki ortaklık payının satışı için düzenlenen hüccette vefat eden Şaban'ın yetimlerine vasi olarak amcaları Mustafa'nın tayin edildiği kayıtlıdır. Şaban 80 paya ayrılmış gemi hissesinden yarısına yani 40 payına sahiptir. Bunun beş parçası aynı, 35 parçası ise hisse olarak yetimlerine taksim edilmiştir. Sonrasında, bu 35 hissenin geminin olası kazalarında yok olup gidebileceği ihtimaline karşılık 21.000 akçeye satıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸ Aynı şekilde bir diğer örnekte Kerime Hatun'un eşinden kalan gemi hissesini Ali Reis'e sattığı tespit edilmiştir. 1618'de yetim vasisi ve aynı zamanda annesi olan Kerime Hatun kızı ile birlikte kendisine kalan toplam 11.5 pay gemi hissesini 7.000 akçeye Ali Reis'e satmıştır.⁴⁹ Bir diğer örnekte; Ahmet Reis'in çocuklarına kalan gemi hissesinin vefatının ardından yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamak için satıldığı tespit edilmiştir. Çocukların vasisi amcaları İbrahim'in Ahmet Reis'in zimmetindeki sekiz pay hisseyi adedi 650 filori ile Rıdvan'a sattığı kayıtlıdır.⁵⁰ Ardındaki hükümlerden birinde Hacı İbrahim'in vesayeti altındaki yetimin miras payını teslim aldığına dair kayıt vardır. Ahmet Reis'in 600.000 akçe veresenesinin paylaştırıldıktan sonra küçük kızı Emine ve eşi Rabia'ya düşen payın 119.300 akçe olduğu kaydedilmiştir.⁵¹ Ayrıca bazı hisse satışlarının belirli süreliğine yapıldığı tespit edilmiştir. Yetimlere miras kalan bağdan elde edilecek içki hisseleri iki yıllığına satılmıştır. 1546'da Rine ve Simone'ye miras kalan bağın içki hisselerinin iki yıllık satışından toplamda 2.080 akçe gelir elde edildiği harc olarak da 270 akçe verildiği kayıtlıdır.⁵²

Yetimlerin nafaka ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için hisseli malların yanı sıra tamamı kendilerine kalan malların da satıldığı; Sefer ve Ayşe'nin ihtiyaçlarının karşılanması için babalarından kalan kölenin 450 akçeye satılması, Kasap Süleyman'ın vasisi olduğu Mehmet'e ait arsası nafaka ve diğer ihtiyaçların karşılanması için 2000 akçeye satması gibi ilgili hüccetlerden tespit edilmiştir.⁵³ Ayrıca mülkler tamir, bakım, boya vs gibi gerekli masraflarının karşılanamadığı zaman da elden çıkarılmıştır. Yetime kalan bahçe tamir ettiremediği için 530 akçeye, harap olmuş bir evin bakımı yetimlerin zorunlu harcamalarına zarar verdiği gerekçesiyle 2.200 akçeye, ambar, harman yeri ve bostan bakılmadığı için 5.000 akçeye satılmıştır.⁵⁴

Yetim mallarının en fazla satış sebebi vefat eden kişinin borçlu durumda olmasıdır. Dimitri Levent'in çocuklarına vasi olan Andon, Dimitri'nin 2.400 akçe, 500 akçe ve 100

46 Üsküdar17, cilt: 6, sayfa: 244, Hüküm no: 577.

47 Galata07, cilt: 33, sayfa: 62, Hüküm no: 66.

48 Galata32, cilt: 36 Sayfa 51, Hüküm no: 30.

49 Galata46, cilt: 38, sayfa: 117, Hüküm no: 103.

50 Galata 32, Cilt: 36 sayfa: 184, Hüküm no: 230.

51 Galata32, cilt: 36, sayfa: 209, Hüküm no: 268.

52 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 148, Hüküm no: 234. Verilen örnek her ne kadar "Yetimlerin Borç ve Alacakları" başlığında açıklansa da konu gereği bir kez daha kullanılmıştır.

53 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 183, Hüküm no: 371.; Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 295, Hüküm no: 479.

54 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 114, Hüküm no: 142.; Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 472, Hüküm no: 881.; Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 129, Hüküm no: 190.

akçelik toplam 3.000 akçe borcu için miras bırakılan mülkü 3.000 akçeye satmıştır.⁵⁵ Aynı şekilde Hayri'nin borcunu ödemek için Sirkeci'de bulunan dükkanındaki aletleri satılmıştır.⁵⁶ Mahmut'un dükkanının yarım hissesinin satılması ile yetimleri üzerine kalan borçlar ödenmiştir. Belgede Mahmut'a ait borç listesi de bulunmaktadır. Osman Ağa vakfına 9.000 akçe, İsak isimli Yahudi'ye 5.100 akçe, debbağ Recep'e 1.575 akçe, Ferhunde Hatun vakfına 2.000 akçe, debbağ Ahi babaya 1.080 akçe, Mustafa'ya 600 akçe, debbağ Abdülkerim'e 1.810 akçe, Hacı Mahmut'a 980 akçe toplam 21.745 akçe borcunu ödeyebilmesi için Mahmut'un Tophane'deki dükkanının yarım hissesi 9.000 akçe karşılığında satıldığı kayıtlıdır. Yaklaşık 22.000 akçelik borcun ödenebilmesi için yetimde bir miktar da nakit para olduğu tahmin edilmektedir. Belgede ayrıca, bahsi geçen dükkanın Ali Paşa'nın vakıf yeri üzerinde bulunduğu ve günlük 2.5 akçe kira getirisi olduğu kayıtlıdır.⁵⁷ Gereksizce malların tamamı yerine gerekli olan hisse kadarının satıldığı anlaşılmaktadır.

Şehit olan Memi Paşa'nın forsalarını büyük oğlu İbrahim Bey'in satın alması ile ilgili düzenlenen hüccetten yetimlere kalan malların içinde forsaların olduğu ve kardeşlerin birbirlerinin mallarını satın alabilecekleri tespit edilmiştir. Vasi olan anne, Memi Paşa'dan üç yetim çocuğa kalan 92 forsayı biri 5.816 akçeye diğer 91'i 7.000'er akçeden toplam 642.816 akçeye büyük oğul İbrahim'e satmıştır. Kaydın detayında İbrahim Bey'de kalan 3.500 akçe çuka pahasından bahsedilmektedir.⁵⁸ Çuka tutarının verilen borç karşılığında alınan fazlalığı temsil ettiği bilindiğinden İbrahim Bey'in yetimlerin parasından borç aldığı anlaşılmaktadır. 3.500 akçe çuka tutarındaki kâr oranı (%15-%12) dikkate alındığında borcun 35.000-45.000 akçe arası olduğu düşünülmektedir. Demek ki üç çocuk forsa satışından kalan paranın dışında 35.000-45.000 akçe arası bir meblağa daha sahiptir. Hesaplanan olası miktarın henüz alınmadığı için paylaştırılmadığı düşünülmektedir.

Yetim Paralarının İşletilmesi

Yetim paralarına ait bilgilerin çoğu yetime kalan malların borç-alacak kayıtlarından, yetim mallarının kiralardan ve yetimlere ait paraların kredi olarak kullanılması ile ilgili hüccetlerden öğrenilmektedir. Vasinin yetim parasından verdiği borçlara diğer bir deyişle kredilere bakıldığında; çoğu işlemin muamele-i şeriyye (muameleye vermek-murabaha) ve bey' bi'l-istiğlal (istiğlal) usulleri ile yapıldığı anlaşılmıştır.⁵⁹ Yetim Mehmet'in 500 akçesi vasi tarafından muameleye verilmiş çuka tutarından 50 akçelik miktarın bir yılın sonunda ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰ Kayda göre, 500 akçe bir yıl sonra 550 akçe olarak geri ödenecektir. Borç verme işleminin %10 üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶¹ Vasi Ferhat yetim malından 200 kuruş borç vermiş karşılığında bir yıllığına çuka pahası altında 1.200 akçe fazlalık/kâr payı almıştır.⁶² İşlem yüzdesi diğer bir deyişle kâr payı %5 olarak hesaplanmıştır.

55 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 560, Hüküm no: 1093.

56 Eyüb90, cilt: 31, sayfa: 392, Hüküm no: 463.

57 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 143, Hüküm no: 118.

58 Galata46, cilt: 38, sayfa: 143 Hüküm no: 140.; çuka bir cins kumaş olup kredi işlemlerinin hukuka uygun olması açısından kredi verenle alan arasında el değiştiren mal yerine kullanılmaktadır. Bu malın değeri verilen krediden alınacak kâr payına göre değişmektedir. Söz konusu el değiştiren mal çukanın dışında kürk, saat, kitap gibi çeşitlendirilmiştir.

59 Bahsi geçen usuller Osmanlı'nın ticari hayatında uyguladıkları kredi usullerinden ikisidir. Alınan kâr payları da Osmanlı'nın nizamnamelerle belirlediği oranlardır. Detaylı bilgi için bkz. (Gürsoy, 2015)

60 Üsküdar51, cilt: 8, sayfa: 219, Hüküm no: 409.

61 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 120, Hüküm no: 155.

62 Galata05, cilt: 32, sayfa: 60, Hüküm no: 53.

Yetim parasından yapılan işlemler vasi kayıtlarının yanı sıra borç alan kişilerin kayıtlarında da izlenmektedir. Kayıtlarda, borcun alındığı süre, geri ödeme aşamasındaki fazlalık belirtilmiştir. Gedik Ahmet'in, yetim malından muamele-i şeriyye ile 1.000 akçe ödünç aldığı çuka pahasından ise 100 akçe borcu olduğu kayıtlıdır. Fazlalık %10'dur.⁶³ Bir başka kayıтта, Mustafa'nın, yetim malından bir yıllığına 1.000 akçe borç aldığı ve çuka tutarı 100 akçe olduğu kayıtlıdır.⁶⁴ Fazlalık %10'dur. Süleyman, vasi Lütfi Çelebi'den 1.100 akçe borcu bir yıl vadeli almıştır. Yanında herhangi bir açıklama olmasa da bunun 1.000 akçesinin borç geri kalan 100 akçenin ise %10'dan bir yıllık çuka parası olduğu düşünülmektedir.⁶⁵ Mustafa, vasi Aynı'nin yönettiği yetim malından bir yıllığına 1.500 akçe ve 250 akçe çuka parası eklendiğinde toplam 1.750 akçe borç almıştır.⁶⁶ Bu dört örnekte de bir yıllığına borç verilen yetim paralardan alınan fazlalık %10dur. %10'luk oran 16. yüzyıl için devlet tarafından belirlenen resmi kâr payı sınırları %10-15 içerisindeydir.

Kayıtlarda bazen muamele usulü açıkça yazılmayarak karz-ı hasen olarak kaydedilmiştir. Yetim malından karz-ı hasenden 400 ve kitap parasından 60 akçe borç alan Veli'nin yıllık %15'ten borç aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ İlk üç örnekte çuka pahası olarak geçen mal bu örnekte kitap pahası olarak kayıtlıdır. Muamele oranı kadar alınan kâr payının şer-i usullere uygun olması için işlem sırasında araya konan malın saat, çuka, tarak vs. gibi çeşitleri arasında kitabın da olduğu tespit edilmiştir. Muamele oranlarının %15-%5 bandında değiştiği ve vadelerin bir yıl olduğu görülmektedir. Bazı belgelerde borç karşılığı alınacak kazancın yazılmadığı görülmektedir. Nikola'nın yetimin vasisi olan abla Ayşe'den 4.000 akçe borç aldığı kayıtlı olmakla birlikte herhangi bir fazlalık yazılmamıştır.⁶⁸ Belgeden ayrıca yetim malından yapılan borç işlemlerinde taraflardan birinin ya da her ikisinin zımmi olabileceği örneklenmiştir. Her iki tarafın da zımmi olduğu belgeler de bulunmaktadır. Canoz b. Miha, vasi Süleyman b. Dâvud ile yaptığı muamele ile yetim malından 675 akçe borç almıştır.⁶⁹ Burada da fazlalıktan bahsedilmemiştir.

Yetim malından alacak-borç ilişkisinde bulunan kişilerin vefat etmesiyle her iki tarafın vasilerinin birbiriyle temas ederek yetimlerin mağdur olmaması için gerekenlerin yapıldığı tespit edilmiştir. Abdi Bey hayatta iken Hüseyin'in yetimlerine ait olan paradan borç almıştır. Abdi Bey'in vefatıyla Hüseyin Bey'in yetimlerinin vasisi borcu Abdi Bey'in yetimlerine vasi olan Mustafa'dan istemiş ve isteği kabul edilmiştir. Asıl paradan 16.000 akçe ve çuka pahasından 2.000 akçenin bir yıllık alındığı kayıtlıdır.⁷⁰ İşlem oranı yaklaşık %12'dir.

Mahkeme kayıtlarından, verilen borçların bir kısmının ödenmediği tespit edilmiştir. Ödenmeyen kısmının genellikle anapara olduğu yetim harcamalarında kullanılacak olan fazlalık kısmının ödendiği görülmektedir. Mehmet Paşa'nın yetimlerine vasi olan Süleyman Çelebi'nin, yetimlerin alacağı olan 5.000 akçe ana para ve 500 akçe murabahadan toplam 5.500 akçe borcu vardır. 500 akçe murabahaya ilaveten 3.000 akçe ana paradan tahsil edildikten sonra 2.000 akçe kalmıştır.⁷¹

63 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 602, Hüküm no: 1188.

64 Üsküdar51, cilt: 8, sayfa: 228, Hüküm no: 429.

65 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 206, Hüküm no: 443.

66 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 312, Hüküm no: 514.

67 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 278, Hüküm no: 677. Karz-ı hasen için ayrıntılı bilgi bkz. (Kurt, 1994)

68 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 207, Hüküm no: 407.

69 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 248, Hüküm no: 529.

70 Galata20, Cilt: 34 Sayfa: 62, Hüküm no: 31.

71 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 448, Hüküm no: 832.

Yetim parasından aynı zamanda birden fazla kişiye borç verildiği anlaşılmıştır. Kasım b. Hasan Ağa'nın yetimi Ahmet'e vasi olarak atanan annesi Şakire'nin göreve getirilmesine yönelik belgelerden yetim malından verilmiş birden fazla borç miktarı izlenebilmiştir. Mehmet Çelebi'ye 20.000 akçe, Ali Bey'e 10.000 akçe, diğer Mehmet Çelebi'ye 13.000 akçe, Hacı Hasan'a 13.500 akçe borç verilmiştir. Vasi Şakire'nin elinde 11.000 akçe ve 3 adet küpe bulunmaktadır. Yetimin toplamda 67.500 akçesi olduğu bunun 56.500 akçesinin farklı kişilere borç olarak verildiği tespit edilmiştir.⁷² Üç küpenin rehin mal statüsünde alındığı düşünülmektedir.

1546 yılına ait bir belgede, aynı yetimin parasından farklı zamanlarda aynı kişiye borç verildiği de tespit edilmiştir. Vasi Ayşe tarafından Dimitri'ye verilen 4.000 akçe borç 4 ay sonra 4.150 akçe olarak geri alınmış. Borcun açıklamasında 4.000 akçesi karzdan, kalanının satılıp teslim alınmış çuka parasından olduğu kayıtlıdır.⁷³ Dimitri borcunu ödedikten hemen sonra bir yıllığına 4.000 akçelik yeni bir borç daha almıştır. Süre sonunda 300 akçe çuka parası olarak verilecektir.⁷⁴ İlk borç yaklaşık %11, ikinci borç ise yaklaşık %8 oranından verilmiştir. Ayrıca borçların bir yıldan az süreliğine verildiği de örneklenmiştir.

Yetim parasından verilen borçlarda muamele-i şeriye usulünün yanı sıra bey' bi'l-istiğlal usulü ile de sıklıkla karşılaşılmıştır.⁷⁵ Yetim parası 11.000 akçe bey' bi'l-istiğlal ile değerlendirilerek yılda 1.100 akçe gelir elde edilmiştir. 1.100 akçenin %10'luk bir kâr payına denk geldiği anlaşılmaktadır.⁷⁶ Aynı kâr oranı ile Nebi Halife b. Hasan, vasi Abdülaziz'den istiğlal karşılığında 3.000 akçe borç almıştır. Karşılığında mülkünü 300 akçe ile kiralamıştır. İşlem sırasında ayrıca kefil alındığı da kayıtlıdır.⁷⁷

Muamele usulünde olduğu gibi istiğlal ile de aynı kişinin yetim malından üst üste borç aldığı görülmüştür. 1583'de Rabia hanım vasi Mahmut Bey'in yönetimindeki paradan 2.000 akçe istiğlal ile borç almış, karşılığında iki odalı evini satarak bir yıllığına 200 akçeye kiralamıştır.⁷⁸ Hemen ardındaki hükümde vasinin borcu tahsil ettiğine dair kayıt tutulmuştur.⁷⁹ Aynı kişinin üçüncü kaydında ise bir kez daha yetim malından aynı şartlarda (bir yıllığına istiğlal usulü ile 2.000 akçe) borç alındığı tespit edilmiştir.⁸⁰ Bir yıllık kira parası alınan borcun %10'u kadardır. Muamele usulünde olduğu gibi istiğlalde de vadeleri bir yıldan uzun borçlar tespit edilmiştir. İstiğlal ile alınan 2.000 akçe borca karşılık üç yıl boyunca yıllık 200 akçe kira parası verilecektir.⁸¹ Aradan geçen birkaç yıl içinde muamele oranlarının değişmeden %10 olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Borç sürelerinin bir yıldan az olduğu ve zimmilerin de istiğlal işlemi ile borç aldıkları aynı belgede örneklenmiştir. Harib yetim Ayşe'den istiğlal ile aldığı borç karşılığında evini vasi Cemşid Çavuş nezaretinde 50 sikke-i haseneye yedi aylığına satmıştır. Karşılığında 900 akçe kira/fazlalık verecektir.⁸²

Akçe dışında çeşitli para birimlerinden alınmış borçlar tespit edilmiştir. Hüseyin 147 kıt'a esedî kuruş borç karşılığında evini yetim Hatice'nin vasisine istiğlal ile satmıştır.

72 Galata15, cilt: 34, sayfa: 214, Hüküm no: 315.

73 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 104, Hüküm no: 89.

74 Üsküdar14, cilt: 5, sayfa: 128, Hüküm no: 171.

75 Muamele-i şeriye ve Bey' bi'l-istiğlal konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Özcan, 2003 ve Kurt 1994)

76 Üsküdar56, cilt: 9, sayfa: 210, Hüküm no: 451.

77 Üsküdar51, cilt: 8, sayfa: 262, Hüküm no: 516.

78 Üsküdar56, cilt: 9, sayfa: 94, Hüküm no: 126.

79 Üsküdar56, cilt: 9, sayfa: 94, Hüküm no: 125.

80 Üsküdar56, cilt: 9, sayfa: 97, Hüküm no: 134.

81 Üsküdar56, cilt: 9, sayfa: 98, Hüküm no: 135.

82 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 193, Hüküm no: 221.

Karşılığında 26 esedi kuruş kira ödeyecektir.⁸³ Kira meblağı yaklaşık %18'lik bir fazlalığa denk gelmektedir. Ömer Efendi vasi Şaban Efendi'nin gözetiminde bulunan yetim malından 485 kita esedi kuruş istiğlal ile borç alıp karşılığında yıllık 65 kuruş kira verecektir. Bu işlemde ayrıca kefil de almıştır.⁸⁴ Mustafa Çelebi, evini istiğlal yoluyla 220 kita esedi kuruş karşılığında yıllık 33 kita esedi kuruşa Kapıcızade Ahmet Efendi'nin yetimine satmıştır. İstiğlal ile yapılan satışlarda paranın alınamaması durumunda hukuken; ev satılarak borç tahsil edilip kalan meblağın ev sahibine verildiği bilindiğinden ayrıca detayların yazılmasına gerek duyulmadığı kayıtlar oldukça fazladır. İncelenen hüccette ise bu durum açıkça bir kez daha belirtilmiş olası parayı ödeyememe durumunda evin satılacağı içinden borcun alınıp geri kalanının evin sahibine verileceği kaydedilmiştir.⁸⁵ Yetim paralarından verilen borçların iadesi konusunda çıkan anlaşmazlıkların mahkeme yolu ile şahitler aracılığı ile çözüme kavuşturulduğu tespit edilmiştir. Bu tarz kayıtlardan birinde; Mehmet Beşe adlı kişinin yetim malından %12'den aldığı 60 kuruş borcu geri ödemediği konusunda yetimlerin vasisi Süleyman'ın açtığı davada borcun ödendiği sonucuna varılmıştır.⁸⁶

Fatma evini istiğlal ile Pîr Ahmet adlı yetimin malından 10.000 akçe borç karşılığında yılda 1.000 akçe geri ödeme ile satmıştır.⁸⁷ Aynı şekilde Mehmet de evini istiğlal yoluyla 13.000 akçe borç karşılığında yetim Piri b. Hasan adlı çocuğa satmış ve bir yıllığına 1.300 akçe ile kira ödemeyi kabul etmiştir.⁸⁸ Fatma bt. İbrahim'in, evini yetimlerin vasisi Lâleruh bt. Abdullah'a 5.500 akçe istiğlal ile sattığı ve bir yıllığına 550 akçeye kiraladığı kayıtlıdır.⁸⁹ Hamza'nın yetim malından aldığı 5.000 fiddi akçe borç karşılığında bir yıllığına 750 akçe kira vereceği anlaşılmaktadır. Bir yıllık alınan fazlalık %15'dir.⁹⁰

Alınan borçlara ve karşılığında satılan mallara bakıldığında meblağların 1.000-10.000 akçe bandında olduğu görülmekle birlikte zaman zaman 40.000-50.000 akçeye varan işlemlerle de karşılaşmıştır. 1536'da 40.000 akçelik borç alan Mehmet Bey'in karşılık olarak mülk evini-ahırını ve bağlarını vasi Muslu Çelebiye istiğlal ile satmıştır. Karşılığında üç parça maldan yılda 4.000 akçe kira alınacaktır. Satılan mülklerin açıklamasında evin; dört odası, bir mutfak, bir ahır ve hemen yanındaki dört dönümlük bağının ayrıntıları kayıtlıdır.⁹¹ Aynı kişi aynı yetim malından 1554'de aldığı borca karşılık yine bahsi geçen dört oda, mutfak ve ahır olan mülkünü bu sefer 275 riyali kuruşa satarak yıl sonunda 2.750 akçe kira parası alması karara bağlanmıştır.⁹² Görüldüğü gibi 20 yıl ara ile alınan iki borca karşılık aynı mal satılmış ve oldukça farklı kiralara ödenmiştir. Kiranın, mülkün o günkü değerinden değil alınan borcun kâr payı olarak hesaplandığı açıkça anlaşılmaktadır. İki işlemde de fazlalık %10 dur.

İstiğlal dışında yetimlerin diğer bir gelir kaynağı da kendilerine kalan mülklerin kiralardır. Söz konusu bedellerin direkt mülk kirası olduğu istiğlal usulündeki kiralalarla/fazlalıklarla karıştırılmaması gerektiği belirtilmelidir. Mülklerin her kiralansığında sicillere resmi olarak kayıt ettirilmesi geleneğinden yetimlerin malları ve kira gelirleri hakkında örnekler tespit edilmiştir. Belgeler incelendiğinde kiralaların kimi zaman yıllık, kimi zaman

83 Eyüb90, cilt: 31, sayfa: 241, Hüküm no: 236.

84 EYÜB90, cilt: 31, sayfa: 332, Hüküm no: 376. kefalet ve rehin mallarla ilgili ayrıntılı bilgi sonraki bölümde verilecektir.

85 EYÜB90, cilt: 31, sayfa: 335, Hüküm no: 380.

86 Bab54, cilt: 20, sayfa: 368, Hüküm no: 448.

87 Galata15, cilt: 34, sayfa: 236, Hüküm no: 357.

88 Galata15, cilt: 34, sayfa: 266, Hüküm no: 414.

89 Üsküdar51, cilt: 8, sayfa: 280, Hüküm no: 562.

90 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 388, Hüküm no: 557.

91 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 188, Hüküm no: 212.

92 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 336, Hüküm no: 463.

aylık olarak alındığı anlaşılmaktadır. 1580'de Ali Çelebi'nin vefatıyla ortak olduğu şerbetçi dükkanı yetimlerin vasisi tarafından yıllık 1.000 akçeye Dâvud yeniçerinin yetimlerine kalan ahırlar yıllık 29,5 filoriye kiralanmıştır.⁹³ Günlük kiralar ise; Ali Çelebi'nin Gülfem Çarşısı'ndaki iki kahvehanesi bir yıl boyunca günlük 15'er akçeye kiraya verilmesinden örneklenmiştir. Ayrıca şerbet odası kahvehaneye dahil edilip tamir edilmesi istenirse burası için kira verilmeyeceği kayıtlıdır.⁹⁴ Kiraların zaman içinde arttırıldığı tespit edilmiştir. 1516'da Nikola ve Yorgi Karagöz adlı vasiler yetimlere ait olan bir bostanın yıllık 600 akçe kirasını 150 akçe artırarak 750 akçeye kira vermeye başlamışlardır.⁹⁵

Yetim gelirlerinde kiranın yanı sıra ekilen tarlalardan ürün ve çift hakkı olarak bilinen nakit paraların alındığı kayıtlıdır. Yetim Fethullah'ın tarlalarını üç amcası ekerek belirli bir miktar ödeme yapmışlardır. Tarlaların ekilmesi sonunda her yıl harman vaktinde 20 şinik buğday ve Mart ayında 20 akçe çift hakkı verileceği yetimin vasisi Sitti Hatun tarafından onaylanarak kaydolmuştur.⁹⁶

Kayıtlarda akçe ve kuruş dışında haçlı Korina, Filori, Esedî, Riyali kuruş gibi farklı para birimleri görülmektedir. Mehmet Reis'in, Mehmet Efendi'ye verdiği 200 haçlı Korina alacağı yetimlerinin vasisi ve nazırı tarafından 20.000 akçe olarak tahsil edildiği anlaşılmıştır.⁹⁷ Bu bilgiden bir haçlı Korina'nın 100 akçe olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde, vefat eden Hacı'nın 12.000 akçe ve çuka pahasından 20 flori olmak üzere Hristos'a verdiği borcu tahsil etmiştir.⁹⁸ İki örnekte de borcun ve istenen fazlalığın farklı para birimlerinden olduğu dikkat çekicidir. Bu durum kredinin ve kâr payının aynı para biriminden olması genel bilgisine uymamaktadır. 16. yüzyılda bir Filorin'in 60 akçe olduğu çuka pahasının ise 1.200 akçeye karşılık geldiği hesaplanmıştır.

Yetim paralarından kimlere borç verildiğine bakıldığında ortak bir paydada buluşulmadığı görülmektedir. Her dinden her meslekten kadın erkek ayırt etmeden her kesimden kişiye borç verilmiştir. Derviş b. Aslıhan'ın vasisi olduğu yetime 5.000 akçe borcu olduğu örnekten de vasilerin kendi gözetimleri altında bulunan yetimlerden borç alabildiği tespit edilmiştir.⁹⁹ Farklı çalışmalarda karşılaşılan örneklerden yola çıkılarak bu borcun hukuka uygun olması için vasinin yerine geçici kayyum atandığı, borç alınmasından sonra tekrar eski vasinin görevine dönmüş olduğu düşünülmektedir.

Yetim Mallarının Kontrolü: Kefalet-Rehin-Nazır Tayini

Sadece yetim malından değil tüm borç alışverişlerde kefil ya da rehin hatta bazı durumlarda her ikisinin birden istendiği görülmüştür. Ayrıca malların gereğince değerlendirilmesi, muhasebenin düzgün tutulması kısacası yetim hakkının yenmemesi için nazır tayin edildiği hüccetlerde kayıtlıdır.

Kefalet: Kefalete verilen önemi yetimin malından borç alan kişinin annesi dahi olsa kefil alınmasından tespit etmek mümkündür. Yetimin annesi Ferahnaz Hanım oğlunun malından 500 akçe borç alabilmek için yeni evlendiği kocasının/yetimin üvey babasının

93 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 406, Hüküm no: 732.; Üsküdar51, cilt: 8, sayfa: 70, Hüküm no: 16.

94 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 552, Hüküm no: 1073.

95 Üsküdar01, cilt: 1, sayfa: 238, Hüküm no: 371.

96 Üsküdar17, cilt: 6, sayfa: 173, Hüküm no: 352.

97 Galata15, cilt: 34, sayfa: 89, Hüküm no: 86.; Halil Sahillioğlu 'esedi' TDVİA. C. 11, s. 369.; Halil İnalçık 'filori'. c. 13. TDVİA. C. 13, s. 106-107.

98 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 399, Hüküm no: 585.

99 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 101, Hüküm no: 19

kefil olarak gösterilmesinden sonra işlemler başlatılmıştır.¹⁰⁰ Vadesi gelmiş borçların bir gün dahi uzatılması durumunda aynı şekilde kefil istekleri devam etmektedir. Vasi Papa İlye'nin Kosta'dan bostan mukataasına karşılık 1.800 akçe alacağına ertesi gün öğlen saatine kadar müddet verilmiş ve Yorgi'nin kefilliği kabul edilmiştir.¹⁰¹ Kefillerin gereğinde borçları ödediğine dikkat çekilmelidir. Vefat eden Matyoz'un ev satışından alacağı 5.500 akçeyi borçlu ödeyemediğinde kefilden tahsil edilerek yetimlere verildiği kayıtlıdır.¹⁰² Evirine'nin vefat eden kocasının, yetim Hatice'ye 22.000 akçe borçlu olduğu vasi tarafından tespit edilmiş borcun ödenmesi için bir aylık süre verilmiş ve iki kefil alınmıştır.¹⁰³ Aynı yetimin malından toplu şekilde borç alınması durumunda borca bir kişinin kefaleti yeterli olmuştur. Yetim Fatma'nın malından bir yıllığına 1.000 akçe borç alan Ahmed b. Ferhat, Kasım b. Abdullah, Pîr Ahmed b. Sevindik ve Mehmet b. Bayram adlı dört kişiye Ramazan'ın kefaleti vasi Mehmet Bey tarafından onaylanmıştır.¹⁰⁴

Rehin mal: Alınan rehin malların çeşitli olduğu görülmektedir. Tacî Hâtun, vefat eden Haşimi'deki 13.000 akçe anapara ve 400 akçe kâr payı alacağı için rehin mal olarak aldığı kılıcı, borcun yetim malından ödenmesi üzerine geri verdiği anlaşılmıştır.¹⁰⁵ Mehmet yetim parasından aldığı 1.100 akçe borç ve 110 akçe çuka parasına karşılık evinin köşesindeki misafir odasını rehin vermiştir.¹⁰⁶ Sehergah Hatun'un vefatından önce Cafer Paşa Vakfı'ndan borç aldığı ve karşılığında değerli taşları rehin mal olarak bıraktığı anlaşılmıştır. Her biri 100'er akçe olmak üzere on beş kıt'a riyali kuruş istirbah ile alınmış rehin olarak bırakılan malların bir mücevher ön kuşak, zümrüt küpe ve altın bilezik olduğu ayrıntı kayıtlıdır. Yetim parasıyla borç geri ödendikten sonra söz konusu rehin mallar Sehergah Hatun'un varislerine paylaştırılmıştır.¹⁰⁷

Yetime babasından kalan borçların alacaklar ile karşılanabileceği durumlarda rehin mal alınarak borç ertelemesine gidilmiştir. Vefat eden Ali'nin 550 akçe borcunun bir yılda ödenmesi için taraflarla anlaşıldığı ve karşılığında Ali'nin yetimine bıraktığı bağın rehin verildiği kayıtlıdır. Yetime bağ dışında nakit ve alacak olarak toplamda 4.621 akçe kaldığı anlaşılmıştır. Alacaklar toplandığında 550 akçe borç ödenecek ve rehin verilen bağ geri alınacaktır.¹⁰⁸ Ağzade Mehmet Çelebi, Derviş Ağa'dan aldığı 100 riyali kebir kuruş için karşılığında rehin mal olarak Büyükkçekmece'deki çayırlarını vermiştir. Derviş ağanın vefatı ile bu çayırların yetim malı olarak kaydedildiği, borçlar ödendikten sonra rehin malların geri verildiği anlaşılmıştır.¹⁰⁹

Nazır: Bazı kayıtlarda vasi yanında yetime nazır da tayin edilmiştir. 1550'de yetim Hirisori'ye vasi tayin edilen Todora'nın yetim malını telef etmemesi için gözetip kollayacak birine ihtiyaç duyulmuş ve Papa Yorgi nazır tayin edilmiştir.¹¹⁰ Aynı şekilde 1590'da vasi Hüseyin'in yetimin malları hakkında gerekli tasarrufu yapmaması üzerine Hatice b. Cafer nazır olarak atanmıştır.¹¹¹ Bu gibi durumlarda nazırların vasilerin hesaplarını kontrol edip onayladıkları detaylı belgeler bulunmuştur. 1609'da Nazır Haydar Bey ve vasi Hüseyin

100 Üsküdar01, cilt: 1, sayfa: 125, Hüküm no: 59.

101 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 304, Hüküm no: 745.

102 Üsküdar09, cilt: 4, sayfa: 84, Hüküm no: 45.

103 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 244, Hüküm no: 357.

104 Üsküdar56 cilt: 9, sayfa: 174, Hüküm no: 349.

105 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 350, Hüküm no: 605.

106 Üsküdar84, cilt: 10, sayfa: 226, Hüküm no: 314.

107 Eyüb74, cilt: 28, sayfa: 122, Hüküm no: 96.

108 Üsküdar02, cilt: 2, sayfa: 394, Hüküm no: 792.

109 Eyüb74, cilt: 28, sayfa: 202, Hüküm no: 199.

110 Üsküdar17, cilt: 6, sayfa: 343, Hüküm no: 838.

111 Galata15, cilt: 34, sayfa: 136, Hüküm no: 168.

Bey vefat eden Durmuş'un yetimine kalan akçelerin dökümünü vermişlerdir; ribhdan alınan 46.436 akçe ve kız kardeş Fatma'dan gelen nakit 24.177 akçe kayıtlıdır. Durmuş'un vefatından önce 52.000 akçesini İstiko adındaki zimmiye istiğlal ile borç verdiği ve karşılığında İstiko'nun Ortaköy'deki evini bey ettiği kayıtlıdır. Söz konusu evin yıllık kirası 1.500 akçedir. Toplamda yetimin 167.113 akçesi olduğu bunun 67.520 akçesinin ihraç edildikten sonra yetimin zimmetinde 99.593 akçe kaldığı konusunda nazır ve vasi anlaşmışlardır.¹¹²

Vasi ile birlikte atanan nazırların görev ücreti olarak aldığı/alacağı paralardan bahsedilmediği buna karşılık bazı kayıtlardan gönüllü atandığı tespit edilmiştir. Mehmet ve İsmihan adlı yetimlere vasinin yanı sıra muhasebe hesaplarının kontrolü için Hacı Yusuf Abdullah nazır olarak tayin edilmiştir. Kayıтта nazırın hasbi yani gönüllü atandığı kaydedilmiştir.¹¹³ Bir başka gönüllü nazırlık Mihriban Hatun tarafından gerçekleştirilmiştir. 1535'te Ahmet ve Ayşe'nin vasileri Fatma'ya Mihriban Hatun hasbi nazır tayin edilmiştir.¹¹⁴ Bir diğer kayıтта Ayşe ve Hatice'ye vasi olarak Emine ve Hamid hasbi nazır tayin edilmiştir.¹¹⁵ Vasi ve nazır bir arada tayin edildiği bir başka kayıтта Mahmut Çelebi'nin yetimleri Ahmet ile Ayşe'ye vasinin yanı sıra harcamaların denetlenmesi için Mehmet b. Mustafa'nın nazır tayin edildiği kayıtlıdır.¹¹⁶ Mahkeme sicillerinden örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Sonuç

Osmanlı tarihi çalışmalarında latinize edilmiş metinlerin yeterince kullanılmadığı düşünülerek hazırlanan araştırmada, İSAM'ın yayınladığı İstanbul Kadı Sicillerinden yetim mallarının değerlendirilmesine ilişkin detaylı bilgiler elde edilmiştir. Bu kapsamda, yetime genellikle yakın akrabalarından bir vasi atandığı tespit edilmiştir. Vasinin yetim malları üzerinde tam kontrol yetkisi vardır. Olası bir haksızlık, yolsuzluk, hastalık, vefat gibi durumlarda vasinin değişebileceği örneklenmiştir. Vasinin bir süreliğine yetimin yanından ayrılması ya da yetimle hukuki ilişki içine girmesi durumunda geçici süreliğine bir başkasının vasi olarak atandığı görülmüştür. Bazı hüccetlerde vasinin yanı sıra hesapların muhasebesini kontrol için nazır atandığı tespit edilmiştir.

Vasi seçildikten sonra öncelikle yetime kalan mirasın dökümü yapılarak ebeveynin vefat etmeden önce aldıkları borçlar ödenmiş ve piyasadaki alacakları toplanmıştır. Alacak verecek işinin tamamlanmasından sonra elde kalan nakitlerin azalmadan, mülklerin ise yıpranmadan/değerini yitirmeden kalmasını sağlamak vasinin önemli görevleri arasındadır. Harap olmuş mülkler satılarak nakite çevrilmiş, tamir ve bakım gerektirmeyen iyi durumda olanlar kiralanmış, kirada olanların ise kira artışı gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Yetime kalan malların içinde bina ile birlikte bağ, forsa, çayırılık, kahvehane, canlı hayvanların yanı sıra gemi, şaraphane, dükkan gibi mülk hisselerinin kaldığı kayıtlara da ulaşılmıştır.

Yetim malları değerlendirilirken aynı zamanda kişilerin kredi ihtiyaçlarının da karşılandığı görülmüştür. Bu kapsamda Osmanlı'nın ekonomik hayatın düzenini sosyal ve ekonomik olayları birbirinden ayırmadan bütüncül çerçevede kurguladığı anlaşılmaktadır. Nakitlerin yıllık %5-%15 bandında kâr payı ile işletildiği tespit edilmiştir. Paraların işletme yöntemi olarak Osmanlı ticari hayatında sıklıkla başvurulan muamele-i şeriye ve bey' bi'l-istiğlal adlı iki yöntemin kullanıldığı anlaşılmıştır. Yapılan araştırmalar bu usullerin

112 Galata20, Cilt: 34 Sayfa: 335, Hüküm no: 435.

113 Galata20, cilt: 35, sayfa: 218Hüküm no: 247

114 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 267, Hüküm no: 352.

115 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 349, Hüküm no: 487.

116 Hasköy05, cilt: 23, sayfa: 174, Hüküm no: 193.

ticaret piyasasının yanı sıra vakıf malların-yardımlaşma sandıklarının işletilmesinde geçerli olduğunu göstermiştir. Muamele-i şeriyede ribh denilen bir kâr payı alınması için yapılan işlem sırasında kitap, kumaş, saat gibi bir malın el değiştirdiği görülmektedir. İstiğlal yönteminde ise yetim parasından verilen borca karşılık bir mülkün borç veren kişiye satışı yapılmaktadır. Borçlu bahsi geçen mülkte oturmaya devam ederken ödediği kira parası evin gerçek değeri değil işlemin kâr payı ile aynı oranda olmaktadır. Para birimleri araştırıldığında akçenin yanında filori, riyali kuruş, kuruş gibi farklı birimler de göze çarpmaktadır.

Yetim parasının azalmaması esas olduğu için muameleye verilen ve/veya istiğlal ile verilen paraların geri dönüşleri kontrol altında alınmıştır. Bunun için yetim parasından borç alanlardan kefil ve/veya rehin mal alınması kurala bağlanmıştır. Paraların geri dönmediği durumlarda rehin malların satıldığı ya da kefillerin devreye girerek borcun kalan kısmını ödediği görülmüştür. Rehini verilen mallardan kılıç, mücevherler, değerli taşlar, evin bir odası, bağ, çayırılık alan gibi örnekler tespit edilmiştir.

Çalışmanın sonunda yetimler ile ilgili araştırmaların oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Arşiv belgelerinin yanı sıra girişte bahsedilen latinize edilmiş diğer kaynakların kullanılması ile de farklı bilgilere ulaşılabileceği öngörülmektedir. Bir başka çalışma alanı ise yetimler ile ilgili sınırlı sayıda yapılan çalışmaların birbiri ile eklenerek ve karşılaştırılarak toplu takibinin yapılmasıdır. Ayrıca, sadece kendi alanındaki çalışmaların yanı sıra farklı alanlardaki çalışmaların içinde de bölük pörçük geçen yetimlere ait bilgiler aynı başlıkta derlenebilir. Derlemelerin araştırma konularının farklı disiplinler arasındaki yerini anlayabilme açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Eyüp Mahkemesi Sicil no: 3-19-31-37-74-82; Bab Mahkemesi Sicil no: 46; Balat Mahkemesi Sicil no: Galata Mahkemesi Sicil no: 5-7-15-20-32-37-46-65; Hasköy Mahkemesi Sicil no: 5; Üsküdar Mahkemesi Sicil no: 1-2-5-914-17-26-56-81-84.; İstanbul Mahkemesi Sicil no: 3-24; Rumeli Mahkemesi Sicil no: 21.
- Aydın, M. Â. (2019, 08 23). *Mehir*. TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir> (erişim tarihi: 15-08-2019)
- Barıştan, H. Ö. (2012). 16 Ve 17. Yüzyıl İstanbul Kadı Defterlerinden Ege Yöresi'nin Taşınabilir Maddi Kültür Varlıklarıyla İlgili Bazı Kayıtlar . *Sanat Tarihi Dergisi*, ss. 1-10.
- Çiftçi, Y. (2017). İstanbul Şer'iyye Sicilleri Işığında İstanbul'da Gayrimenkul Piyasası 1500-1700. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr. Tezi.
- Ertuğ, H. N. (2015). Şer'iyye Sicillerine Göre Hicri 1137 (1724-1725) Senesi İstanbul'unda Osmanlı Ailesinin Evlenme ve Boşanma Veirlerine Göre İncelenmesi . *Akademik İncelemeler Dergisi*, ss. 75-107.
- Gürsoy, Ç. (2015). Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları . İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi,.
- Gürsoy, Ç. (2018). 16-17. Yüzyıl Kaynaklarında Manisa ve Çevresinin Sosyo-ekonomik Değerlerini Anlamlandırmak. *Uluslararası Manisa Sempozyumu, C. III.* (ss. 2071-2086). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.
- Köktaş, A. M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları. *Niğde Üniverstesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, ss. 219-241.

- Kuran, T. (2010). *Mahkeme Kayıtları Işığında XVII. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo – Ekonomik Yaşam*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurt, İ. (1994). *Nazari ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yeşilkaya, R. (2018). 16. - 17. Yüzyıl İstanbul Kadı Sicillerinde Ev ve Kentsel Konumu. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Y. Lisans Tezi.

MÜSTE'MENLERDEN MÜLTECİLERE AHİDNÂMELİLER (BERATLILAR, PATENTELİLER, MAHMİLER)

THE COMMUNITIES WITH AHIDNAME STRETCHING FROM MÜSTE'MEN TO REFUGEES:THE BERATLI, THE MAHMI, THE ONES WITH PATENTE

Mehmet İhsan CANTEMİR*

Geliş Tarihi/Received:06.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:29.12.2019

CANTEMİR, Mehmet İhsan, "Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patenteliler, Mahmiler)", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2100-2115.

Öz

İslam Devletleri'nin yabancı tüccarlara eman vererek tanımış olduğu koruma imtiyazları, Osmanlı döneminde Dünya ticaret hacminin genişlemesiyle farklı bir boyuta taşındı. Osmanlı Devlet adamlarının yabancı tüccar ve devlet görevlilerine sağlamış olduğu sosyal, ticari ve hukuki imtiyazlar, zamanla satılır ve devredilir hale geldi. 18. yüzyıldan itibaren ciddi değişikliğe uğrayan kapitülasyonlar vasıtasıyla, devletin tanımladığı resmi beratlılar ve hizmetindekiler haricindeki farklı kişi ve gruplar da ahidnâmelerin tanımış olduğu tüm imtiyazları ele geçirebildi. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yükselmeye başlayan milliyetçi isyanlar ve kopuşlar, bu vasıta ile yabancı devletlerin Osmanlı gayrimüslim tebaası üzerindeki art niyetli emellerini iyice açığa çıkardı. Bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı yöneticilerinin ticari kaygılarla dağıttıkları imtiyazların, iltica gibi tehlikeli bir siyasi silah haline getirildiğinin farkına vardılar. Avrupalılar, Osmanlı ticari ve mali yapısını baltalayıp bu sınırlarda kendilerine bağlı gruplar da meydana getirmenin ve devleti parçalamanın kesin bir yolunu bulmuş oldu. Neticede Devlet, kendi sınırları içerisinde başka devletlerin pasaportlarına mensup binlerce kişiyle karşı karşıya geldi.

Anahtar Kelimeler: *Ahidnâme, Berat, Kapitülasyon, Müste'men, Patente*

Abstract

The protection privileges that Islamic states accepted by giving eman that means offering life and property protection for foreigners reached a different importance with the expanding of world trade capacity in the period of Ottoman State. Social, commercial and legal privileges that the Ottoman statesmen provided to foreign merchant and government officers in time. Thanks to the capitulations changing from 18. century, different persons and groups, except for legally recognised the Beratlı, could obtain all the privileges that the ahidname acknowledged. The nationalist revolts and disunities starting to increase in Ottoman territories in 19th. century revealed evil-minded interests of foreign states on Ottoman nonmuslim citizens. They realized the privileges that Ottoman headmen distributed due to their commercial concerns had turned into a dangerous political weapon like asylum until the end of this century. The Europeans found the definite way to compose the groups that adhered to themselves and disrupt the state by deteriorating Ottoman commercial and financial structure. As a result of this, the state encountered with thousands of people that have passports belonging to different states within their own territory.

Keywords: *Ahidname, Berat, Capitulation, Müste'men, Patente.*

*Öğr. Gör. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, mehmet-cantemir@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2829-4392>)

Giriş

İslam devletleri, himayelerinde barındırdığı gayrimüslimlere can, mal ve namus güvencesi ile ibadet özgürlüğü tanıdı. Zimmi adı verilen gayrimüslim vatandaşlar, kendilerine verilen hakları (ehlül' ahd) ahit ya da ahitname olarak adlandırılan belgelerle ellerinde tutmuşlardı. Devlet temsilcileri ile gayrimüslim temsilcilerinin karşılıklı imzaladığı bu anlaşmalar vasıtasıyla İslam topraklarında süresiz oturma hakkına da sahip olan zimmiler, (ehlikitap gayrimüslimler) hayatlarını güven içerisinde devam ettirme hakkını da korumuşlardı. Sahip oldukları güvencelerin yanında, yaşadığı topraklardaki Müslümanların dini ve sosyo-kültürel haklarına riayet etme yükümlülüğünü de kabul eden zimmiler, silah taşıyıp kullanma, Müslümanlardan ayrı semboller taşıyan kılık kıyafete sahip olma veya Müslüman kadınlarla evlenme gibi pek çok haktan da muaf tutulmuşlardı.¹

Zimmilerin yükümlülüklerinin önde gelenlerinden biri de *cizye* ödeme zorunluluğudur. Hicretin ilk dönemlerinden itibaren *galiplerin aldığı vergi* olarak bilinen cizye, aynı zamanda zimmet ehline önemli haklar da kazandırmıştı. Bu haklardan başlıcaları; kendileri ile gereksiz yere savaş yapılmaması ve muhtemel tehditlere karşı korunacakları sözünün devlet tarafından verilmesidir. Özgür ve akli dengesi yerinde olan 14-75 yaş arasındaki sağlıklı ve varlıklı her erkek bu vergiyi verme mecburiyetindeydi.² Osmanlı arşivlerinde yardıma muhtaç ve düşkün zimmilerin cizye vergisinden muaf tutulmalarına dair çok sayıda evrak bu durumu desteklemektedir.³

İslam devletlerinden miras kalan hukuki yapıyı devralan ve genişleten Osmanlı Devleti, zimmiler için tanımlanan hak ve yükümlülüklerin bir kısmını Avrupalı devletlerin himayesinde dolaşan müste'men ve beratlılara, kapitülasyonlar vasıtasıyla tanıdı. Zamanla elçi ve konsolosların da bu haklara sahip olması hatta bunları genişleterek siyasi kazanıma çevirmeye başlamaları, zimmilere tanınan imtiyazların şekil değiştirmesine sebep olmuştu.⁴ Gün geçtikçe karmaşık hale gelen bu imtiyaz dağıtımı sonradan hakları olmadığı halde gayrimüslim ve Müslüman tebaaya da sağlanmaya başlandı. Gelişmeler imtiyazlıların sayılarının yüzbinlere ulaşması, hatta daha da ileri gidenlerin tabiiyet değiştirip Osmanlı topraklarında yaşamaya devam etmesi ile çığından çıktı. Yabancılar eliyle çoğu zaman parayla dağıtılan imtiyaz senetleri, Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında yaşayan vatandaşlarına karşı yürütmek zorunda kaldığı bir egemenlik meselesine dönüştü.⁵

Çalışma konumuz zimmilere tanınan korunma haklarına benzer hakların daha sonra müste'men tüccarlara, konsolos ve elçiler ile onlara bağlı olanlara genişletilerek tanınması temelinde ele alınmıştır. Ahidnameler vasıtasıyla yabancılarla veya onlara tabi olanlar için tanımlanan imtiyaz maddelerinin berat, bandıra ve patente gibi vasıtalarla ne şekilde uygunsuz biçimde genişletildiği ayrıca konumuz dâhilindedir. Ahidname hükümlerinde bulunan imtiyazlı devletler ile onlara tabi olanların haricinde, Osmanlı tebaasından Müslüman veya gayrimüslim vatandaşların da kapitülasyon haklarına erişmelerinin

1 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s. 2, 8,9; Mustafa Fayda, "Ahidnâme", *TDVİA*, I, İstanbul, 1988, s. 535, 536.

2 Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayihan Yayınları, 1991 s. 36-38, 103; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, çev.: Mehmet Harmanlı, İstanbul: E yayınları, 2000, s. 132.

3 *BOA*, A.MKT.UM, 24/28 (M. 4 Temmuz 1850/ 23 Şaban 1266)

4 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları*, (1750-1839), Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s. 17, 18, 22.

5 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 310, 311; Bahadır Apaydın, (2010), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınları, s. 61, 157.

beraberinde getirdiği siyasi, ekonomik ve sosyal darboğaz üzerinde durduğum asıl problem olacaktır.

18. yüzyıl ortalarından itibaren pazar arayışlarını hızlandırarak kapitalizmin tüm ilkelerini uygulayan Batılı devletler, Osmanlı kurumları ve milletleri üzerinde kapitülasyonları araç olarak kullanmaya başladılar. Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslimleri ticari ve siyasi korumaları altına alan ve "mahmiyet meselesi" olarak adlandırılan egemenlik sorununun ortaya çıkışına sebep olmaları bağlamında, koruma sistemine temel teşkil eden ahidnâme maddeleri ve bunların sağladığı ticari haklardan istifade eden gruplar üzerinde titizlikle durulması gereken tarihi meselelerdir.

Müste'menler ve Ahidnâmelerdeki Yerleri

Osmanlı Devlet sistemine İslam devletlerinden miras kalan *ahidnâmeler*, zamanla kapsamında değişim görürse de, temel anlamıyla kişi, zümre veya devletlere tanınan imtiyazları ifade etmiştir. Emân verme, zimmetine alma, yemin ile söz verme temelinde yazılan ilk ahidnâmeler, değişen Dünya düzeniyle birlikte gelişerek daha farklı ve karmaşık bir mahiyet kazanmıştır.⁶ Bu uygulamanın Batı dünyasındaki yansıması sayılan kapitülasyon kavramı ise Latince kökenli *capitula* kelimesinden türemiş ve 16. yüzyıla kadar dünyanın pek çok bölgesinde tanınmaya başlanmıştır. Ahd-nâme olarak Osmanlı Türkçesine giren bu kavram zamanla *imtiyâzat-ı adliyye*, *imtiyâzat-ı ecnebiye*, *uhud-u atika* veya *uhud-u kadime* şekilleriyle de karşılık bulmuştur.⁷ Osmanlı Devleti'nde yabancı devletler veya temsilcileri ile karşılıklı parafe edilen muahede ve musalâhâ içerikli maddeleri de içeren ahidnâmeler, bu topraklarda barınan yabancılara tanınan can, mal ve namus güvencesini de yazılı kayıt altına almıştır.⁸

Bu imtiyazlardan hareketle ahidnâmeli devletler ve onlara tabi olanların bayraklarını (bandıra) taşıyan gemiler Osmanlı sularında ve limanlarında serbestçe hareket edebilirlerdi. Uğradıkları veya uğramak zorunda kaldıkları (kaza, yağma vb. sebebiyle) limanlarda, bedellerini ödeyerek kendileri için gerekli erzakı alabilirlerdi. Osmanlı Devleti yöneticileri de ahidnâme hükümlerine dayanarak gittikleri diyarlarda bu müste'men (yabancı tüccar) gemilerinin herhangi bir taarruza uğramayacaklarını garanti eder, aksi halde zararlarını tazmin ederler ve el koyulan mallarını teslim ederlerdi. Bu durum imza edilen dostluk ve müsavat antlaşmalarında, "ahidnâmeli devletin bayrak ve patentesiyle karada ve Osmanlı kara sularında hareket edenlerin gemileri, Osmanlı iskele ve limanlarına emtia ve eşyalarını getirdiklerinde rencide edilmemeli ve kazaen zarar görmüş olan gemileri tamir edilmelidir" şekliyle arşiv belgelerine yansımıştır.⁹

Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri de uluslararası ilişkilerde yaşanabilecek herhangi bir soruna mahal vermemek için yerel yönetimlerdeki vazifelilere her fırsatta "ber-mûceb-i

6 Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 62; Apaydın, s. 78, 79, 82.

7 Belkıs Konan, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2006, s. 8,9; Apaydın, s. 73, 76; Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eserleri, 2000, s. 8.

8 Fayda, "Ahidnâme", s. 535, 536; Atan, s. 62; Hükümlerde emir cümlelerine "vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermanım olmağın" veya "bâbında emr-i şerîfim sudûru" şeklinde rastlıyoruz. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1046, 1051.

9 "... kralının bayrak ve patentesiyle yürüyerek asıl Prusyalı mellâh ve sefayını memalik-i mahrûse iskele ve limanlarına emti'a ve eşyalarıyla vürûd ve meks ve avdet eyledikte rencide olunmayup ve kazâ-i mutazarrir olan sefayının tamir-i câiz olup..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900.

ahidnâme-i hümâyûn” sözcüklerini ihtiva eden emirler gönderirdi.¹⁰ Bu emirlerde yer alan “mugâyir-i ahidnâme-i hümâyûn” cümlesiyle tüccar gemi ve kafilelerinde bulunan eşya ve mallarla birlikte şahısların da koruma altında olduğunu tekrar tekrar ifade edilirdi.¹¹

18. yüzyıldan itibaren ahidnâme verilen devletlerin sayısında artış görülmekle birlikte, hemen her devletin benzer imtiyazları talep etmesi de bu belgelerin birbirlerinin tekrarı niteliğinde kaleme alınmasına sebep olmuştur. Örneğin, 27 Temmuz 1761 tarihli Prusya Krallığına bahşedilen ahidnâme belgesi, 7 Nisan 1740 tarihli Sicilyateyn Krallığına (Napoli ve Sicilya) verilen belgenin hemen hemen aynısıdır. Belgede adı geçen Sicilyateyn Kralı ve murahhasların üzeri çizilerek Prusya Kralı ve delegelerinin isimleri kaydedilmiştir. Mevcut 21 maddenin 18’i aynen alınırken, son halde Danimarka devleti ile 4 Ekim 1756 tarihinde imzalanan ticaret muahedesi metni esas alınmıştır. Metinler 19. yüzyılın ortalarında tüm devletlerin aynı hakları kazanmalarına kadar küçük farklılıklarla kullanılmıştır.¹²

19. yüzyılda imtiyaz sahibi Avrupalı devletler Osmanlı memleketlerinde bulunan görevlileri ve tüccarları namına adeta daha fazla ticari sosyal ve hukuki imtiyazlar koparma yarışına girdiler.¹³ Bu kapsamda ahidnâme maddelerinin bir kısmı, Osmanlı Devleti’nin zayıflamaya başlamasıyla başta müste’men adı verilen yabancı tüccar kesimi olmak üzere bazı yabancıların hatta onlara tabi olanların istismarına maruz kaldı. Ahidnâme metinlerindeki tavizler bizzat konsolos ve elçilerin desteği hatta mevzuata hâkim olmayan bir takım memurların işgüzarlıkları sebebiyle Devleti zarara uğratmaya başladı.¹⁴

İslam topraklarında darü’l harbden gelen kişilerin can, mal, ırz emniyetlerinin sağlanması ile ikamet ve seyahat sırasında güvende olmaları ahidnâmeler gibi düzenlenen karşılıklı anlaşmalar ile sağlanırdı. Bu haklara sahip olmak isteyen tüccarlar da müste’men (âmân-emân isteyen, isti’man eden) olarak anılırdı.¹⁵ Ahidnâmeler, müste’menleri de imtiyazlı tüccarlar statüsüne sokarak onları ve mallarını Osmanlı kara ve denizlerinde yaptıkları ticaretlerde güvence altına alır, kendilerine ve yanlarındaki kişilere bir takım hukuki ve mali muafiyetler tanırdı. Bu kişiler yolculukları sırasında talep edilen mükerrer vergilerden, haraç ve yağmadan korunur, karşılaştıkları zararlar telafi edilirdi. Verâset, kefalet ve borç gibi kanuni haklara da sahip olan müste’menler hukuki konularda önce konsoloslarına bağlı tutulur ve onların rızası olmadan evlerinde arama ve haklarında yargılama dahi yapılamazdı.¹⁶ Bu durum Osmanlı vesikalarında müste’menlerin konsoloslar, konsolos vekilleri ve adamları gibi (dost devletler misüllü) imtiyazlı muameleye tabi oldukları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁷

10 “...Der-aliyyeme gelince esnâ-yı râhta hin-i iktizâ meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn cizyedârlar tarafından cizye mutâlebesini vesâirleri câniblerinden âhar bahane ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini akçesiyle alınmasına muhâlefet olunmayup ber-müceb-i ahidnâme-i hümâyûn himâyet ü sıyânet olunmak bâbında...” BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 929, 946, 947, 971, vd, BOA, D.MMK.İGE. 103/9, 23 Şaban 1193;

11 BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 975;

12 Kemal Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 58, 59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl, V*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 234, 583; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, V*, Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 623-625

13 Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 187.

14 Mübahat Kütükoğlu, “Ahidnâme”, *TDVİA*, I, İstanbul, 1988, s. 536, 537, 539.

15 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016s. 226, 227; Atan, s. 62; Apaydın, s. 134; Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, s. 97.

16 Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 538.

17 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 846.

Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patenteliler, Mahmiler)

Ahidnâmeler kapsamında koruma altında olan bu tüccarlar seyahatleri sırasında çeşitli bahanelerle cizyedarlar (vergi memurları) tarafından rencide edilmemeli, ihtiyaçları için gerekli olan yiyecek ve içecek malzemelerini satın alabilmeli, bir yöreden başka bir yere gidiş gelişlerinde (mürûr ve ubûr) haklarında gerekli ihtimam gösterilmelidir. Bu konularda da taviz verilmemesi hakkında yerel yöneticiler de sıkça uyarılmıştır.¹⁸ Ayrıca konsolos, elçi ve müste'menlerin kendileri ve adamlarının (kifâf-ı nefsleri için) yarılarında bulundukları veya bir yerden başka bir yere naklettikleri yiyecek ve içeceklerden ayrıca resm alınmazdı.¹⁹ Başta içki olmak üzere memnuattan (yasak olan) sayılan mal ve gıdaları belli miktarlarda üretmelerine ve Müslümanlara satmamak kaydıyla çoğaltmalarına da müsaade edilmişti. Ahidnâmelerde, müste'men tüccarların Osmanlı liman, gümrük ve menzillerinde ödenmesi gereken vergiler önceleri âdet ve kanun üzere ifade olunmuşken, sonradan bahşedilen ahidnâmelerde alınacak vergi oranları yüzde olarak belirlenmişti.²⁰

Müste'menlere yüzyıllar boyunca tanınan bu hak ve imtiyazlar daha sonra Osmanlı devleti ile kendi tabiiyetindeki vatandaşları arasında yeni bir egemenlik meselesinin tohumlarını atmıştı.

Konsoloslar ve Elçilerin Ahidnâmelerdeki Yerleri

Ahidnâmelerin sağlamış olduğu ticari ve hukuki hürriyetleri kendi emelleri için kullanan grupların başında elçi ve konsoloslar gelir. Konsoloslar, kendilerine tanınan hakları kimi zaman devletlerinin çıkarları uğruna kimi zamanda mali menfaatleri için kullanmaktan çekinmediler.

İlk olarak Akdeniz ticaretinde boy gösteren konsoloslar, 12. ve 13. yüzyıllarda Pisa, Venedik, Floransa ve Cenovalılar tarafından devrin meşhur limanlarının bulunduğu Mısır, Filistin, İstanbul gibi merkezlerde balyos (podestas-bailios) adıyla anıldılar. Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ve Akdeniz'de üstün hale gelmesiyle de Avrupalı konsoloslarla süregelen temaslar devam etti.²¹ Akd edilen antlaşmalar kapsamında tercümanlar, kendi ülke vatandaşı olması şartı ile yardımcıları ve iki adet hizmetkârları ile iki çocuğunu da cizye ve benzeri tüm örfi vergilerden muaf tutabildiler. Bu konuda bilhassa konsolosların tabiiyetinden olan gayrimüslimlerimden sadece ikisinin bu vergilerden muaf tutulması

18 "...zad u zevadetinin akçesiyle almasına ve mürûr ve uburuna kimesne tarafından muhâlefet olunmayub bermûceb-i ahidnâme-i hümâyûn himâyet ü sıyânet ve hakkında merasim-i mihman nüvazi icrasına..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1017; "...cizyedâran ve sair câniblerinden bir türlü bahane ile te'addî ve rencide ve remide olunmayup himâyet ü sıyânet ve mahûf olan mahallerde âheri ve mikdar-ı kifâyete cebelü neferatı ferfîk olunarak zad u zevadelerinin akçesiyle iştirâsına muhâlefet olunmayarak eminen ve salîmen Re's-i hududa işâli hususuna ihtimam ve dikkat olunmak bâbında..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 985; Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.yy)", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXI/33, Ankara, 2003, s. 110, 111; BOA, C.HR, 5/203, (29 Ağustos 1791/ H.29 Zilhicce 1205)

19 "...emr-i şerîfîm sudûrunu istid'â ve divan-ı hümâyûnumda mahfûz kuyud-u ahkâmîyeye mürâca'at olundukda Üskûdar ve havâlisinde vâki bağlardan almayup adalar arasında kâin mahallerden olmak şartıyla iki yüz yirmi senesine mahsuben yalnız iki yüz sepet üzümün defaten ve aherde iştirâ ve nakline mümânaat olunmamak için emr-i şerîf in verildiği mestûr ve mukâyed bulunmağın mukkademâ sadır olan emr-i şerîf mücebince amel olunmak fermanım olmağın imdi siz ki Mevlânâ ve bostancıbaşı vesâir mûmâ-ileyhimsiz ber minvâl-i muharrer Üskûdar ve havâlesinde vâki bağlardan olmayup adalarda vâki mahallerden iştirâ etmek şartıyla iş bu sene-i mübarekeye mahsuben yalnız iki yüz sepet üzümün defa-râhta iştirâ ve Galata'da vâki kapu kethüdâsı mûmâ-ileyhimin hanesine nakline mümânaat ve harac ve avâid vesâir bahaneler ile nesne mutâlebesiyle te'addî ve rencide olunmayup da ve bu bahane ile mükerrer ve miktarı maiyetten ziyâde iştirâ ve nakline işâli hususuna mübâderet eylemeniz bâbında..." BOA. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 877, 882, 886, 888, 933, 938, 942, 944, 951, 952, 974.

20 Kütükoğlu, "Ahidnâme" s. 538, 539.

21 Bağış, s. 57; Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", TDVİA, XXVI, İstanbul: 2002, s. 178-180.

şartı getirildi ve bu duruma aykırı davranışlar hakkında tedbirler alındı.²² Osmanlı yetkililerine de anlaşmalara aykırı olarak konsolos ve maiyetinden mükerrer ve ziyade resim talebinde bulunulmaması ile yeni tarifeye aykırı davranılmaması gerektiği şartı her yazışmada “Divan-ı hümâyûnda mahfûz ahidnâme-i hümâyûna mürâcaat olunarak” ifadesiyle emredildi.²³

Buna rağmen harp hali gibi olağan dışı durumlarda ahidnâmelerin sağladığı imkânlar yabancı görevliler ve onlara tabi olanlar için Osmanlı Devleti tarafından askıya alınabilirdi. Öyle ki 1789 yılında Napolyon’un orduları Mısır’ı işgale yeltendiklerinde İmparatorluk sınırlarındaki Fransızlar, uyrukları, büyükelçi ve konsolosları hapse atılmış, hatta Fransız korumasındaki Osmanlıların beratları da iptal edilmişti. 1802 tarihinde Napolyon’un geri çekilmesine kadar bu süreç devam etmişti.²⁴

Osmanlı şehirlerine ve limanlarına gelip giden tüccarlar Bâb-ı âli tarafından tevcih edilen beratın sahibi olan konsolos, balyos veya emin olarak bilinen bu temsilciler aracılığı ile çalışırlardı. Konsoloslar yabancı tüccarlar ile Osmanlı görevlileri arasında köprü vazifesi görürlerdi. Aralarındaki bağ zamanla öyle kuvvetlendi ki piyasada tecrübelenen tüccarlar, yenilenen ahidnâmelere eklenecek maddeler için bile konsoloslara fikirler verir hale geldiler.²⁵ Kendilerine bağlı tüccarlar ile birlikte kendi himayelerindeki Gayrimüslim tüccarların da haklarını savunmak üzere seçilen konsoloslar, bu kişiler hakkındaki bilgileri kaydetme, onlara pasaport verme, evraklarını onaylama, vize, askerlik, ölüm, doğum kaydı tutma, noterlik işlemleri, vasiyetname, vekâletname düzenleme gibi görevleri üstlendiler. Bu şekilde kendilerinden olan veya kendilerine tabii olanların mali, hukuki ve sosyal işlemleri bizzat ellerinden geçirdi.²⁶ Edindikleri tecrübelerle Osmanlı topraklarındaki siyasi nüfuzlarını da arttıran konsoloslar, elçilerin bağlı buldukları devletlerin birinci dereceden temsilcileri oldukları yıllarda bile tebaasıyla ilgili hemen hemen her meseleye dâhil oldular.²⁷

Konsoloslar kendilerine bağlı tüccarların hukukunu korumakla yetinmeyip bizzat kendileri de ticari faaliyetlere katıldılar. Ticari hayatlarında karşılaştıkları sorunlar için, ahidnâmelere dayanarak Osmanlı hükümetine çok sayıda arzuhal gönderdiler ve alacaklarının temini, fazla resm talebi, seyahat esnasında karşılaştıkları olumsuzluklar vb. konularda haklarını aradılar.²⁸ Konsoloslar da müste’menler gibi ahidnâme hükümlerine göre kara deniz güzergâhlarında ve menzillerde can, mal, namus, veraset, inanç, ibadet

22 “Elçi-i mûmâ-ileyh iyal-u evlâdı ve yanında olan bir nefer yasakçı ve beş nefer müste’men hidmetkârlarıyla bu taraftan bahren Varnaya ve andan berren Eflak tarikiyle re’s-i hududuna varınca esnâ-yî râhta menazil ve merahilde mürûr ve uburlarına muhâlefet ve bir gün rencide ve remide olunmayup...” Zevcesi ve iki nefer evlâdıyla” veya “iyâl-u evlâdıyla esnâ-yî râhta ve bir mahalde hin-i meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn cizyedârlar taraflarından cizye vesâirleri câniblerinden âhar bahaneler ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini bahanesiyle almasına muhâlefet olunmayub...”BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 849, 899, 921.926.

23 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm:866

24 Yasemin Saner Gönen, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998, s. 32 ; Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi (18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar Ve Beratlılar)* çev.: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 27.

25 İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 229. BOA, A.DVN.DVE.d 073/2; Osmanlı Türkçesinde *kançılara* İng. chancery, Fr. chancellerie, Al. Konsulatskanzlei; konsolosluk ve hizmet gördükleri yer anlamındadır. Orhan Hançerlioğlu, *Ticaret Sözlüğü*, “Kançılara”, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993, s. 243.

26 Apaydın, s. 152, 153; Mübahat Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, 1999, s. 331; Boogert, s. 39.

27 Apaydın, s. 149.

28 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 894, A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 135, 136.

ve merasimlerini yerine getirebilme hürriyetleri tanındı. Arşiv belgelerinde karşımıza sıkça çıkan örneklerde olduğu üzere maslahatgüzarlar, konsoloslar, konsolos vekilleri, bunlara bağlı tercümanları, tüccarlar ve adamları için, dost devlet vatandaşlarına gösterilen muafiyetler sağlandı. Bu kişiler seyahatleri esnasında herhangi bir mahalde ikamet ettikleri veya durakladıkları takdirde ahidnâmeye aykırı uygulamalara tabi tutulmayıp himaye edilmesi gereği hükümlerde ifade edildi.²⁹

Beratlar ve Beratlı Grupların Ortaya Çıkışı

Fransa ile 1740 tarihinde akd edilen kapitülasyon antlaşmasında geçen “elçi ve konsolosların istedikleri kişileri, kimseye danışmadan yasakçı ve tercüman olarak, hatta bu tercümanları aynı zamanda konsolos vekili olarak tayin edebilecekleri” maddesinin daha sonra diğer ahidnâmelerde de yer alması, Avrupalıların Osmanlı topraklarında kendilerine bağlı imtiyazlı sınıflar meydana getirebilmesi için en sağlam dayanak oldu.³⁰ Bu madde ile konsolos ve elçilerle birlikte tercümanlar da padişah tarafından kendilerine tevcih edilen *beratlar* vasıtasıyla önemli imtiyazlara sahip oldular. Bu beratlar sayesinde, aile üyeleri, hizmetkârları, mal ve hayvanları da kapitülasyonların sağlamış olduğu maddi ve manevi imtiyazlardan istifade ettiler.³¹ Diğer bir adıyla *berat-ı şerif* veya *nişan-ı şerif* şeklinde de tevcih edilen bu belgelerde; hizmet tanımı, berat sahibinin ismi, kişinin geliri ve beratın hangi bölge için ne amaçla verildiği, gibi bilgiler yer alırdı. Padişahların değişimi ile beratlar yenilenir ve bu işleme de *tecdid-i berat* denirdi.³²

Berat sahibi kişi cizye ile birlikte yaptığı ticaretin vergilerinden muaf tutulduğu gibi kendi devletine vergi ödemez ve askerlikten de muaf tutulurdu. İşlediği adi ve siyasi suçlara dair yargılamalar, bağlı olduğu üst kademedeki yetkilinin insafına bırakılırdı. Bu durum beratlıların yerli mahkemelerde yabancılar gibi muameleye tabi tutulmasına sebep olurdu.³³ İmtiyazların sebep olduğu uygulamalar Tanzimat dönemi düzenlemelerine kadar bu şekilde sürdü. Askerden kaçmak için türlü yollar arayan gayrimüslimler dağa çıkma; hatta başka ülkelere iltica etmeye yeltenince Osmanlı Devleti sınır eyaletlerindeki reaya için askerlik zorunluluğunu kaldırdı.³⁴

Konsoloslar gibi önde gelen beratlılardan olan tercümanlar da sahip oldukları muafiyetleri oğulları, hizmetkârları ve hizmetinde bulunanlara da kullanılabiliyorlardı, bu hakları ölüm veya görevden alınma durumunda devredemezlerdi. 18. yüzyılda bu muafiyetlerden yararlanma hakkı oğulları için sınırlı tutulmamışsa da, hizmetkârları için berat alma sayısı kısıtlandı. Büyük çoğunluğu *fermanlı* olarak kaydedilerek sınırlandırılan hizmetkârlar da diğer aile fertleri gibi imtiyazlı sayıldılar.³⁵ Böylelikle Osmanlı tabiiyetinden

29 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 847, 894, 922, (Benzer hükümler için bkz. 1028, 1033

30 Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 547.

31 Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 536-540.

32 Bağış, s. 17, 18, 22.

33 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 140; Cizye, sadece gayrimüslimlerden alınan bir vergi türüdür. Cizyedarlar Cizye vergisini tahsil etmekle yükümlü görevlilerdir. Cizyedarlar kendileri için, maişet, zahire, sarrafiye, resm-i kitabet ve kolcu akçesi adları ile aidatlar alırlardı. Eşitlik ilkesine aykırı olan bu vergi 1856 İslahat fermanı ile kaldırıldı ve yerine bedel-i askeri kabul edildi. Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 179; Kazıcı, s. 106; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 50.

34 Ali İhsan Gencer, “Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 135.

35 Boogert, s. 66.

yabancı dillere hâkim olan ve büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden atanan bu tercümanlar, elçi ve konsoloslara ahidnâmelerde tanınan haklara kolaylıkla sahip oldular.

Ahidnâmelerin hukuki açıklardan faydalanan elçi ve konsoloslar gelen talepler üzerine sahip oldukları imtiyazları siyasi veya ekonomik çıkarları uğruna halka da pazarlamaya başladılar. Bu duruma ilk müdahale eden padişah III. Ahmet oldu. Haziran 1722'de çıkarılan bir fermana "Yahudi ve Hristiyan zimmilerin, ellerindeki patentelere dayanarak, cizyedarların tercüman kademelerinden cizye alınmayacağını ileri sürmelerine kesinlikle izin verilmemesini" emredildi. Benzer bir tedbir alma yoluna giden III. Mustafa da Aralık 1758 tarihinde "İhlal-i mizam-i raiyat ve hazineye zarar veren bu durumun düzeltilerek tamamen men-i def'i ve elçilerin kendilerine tanınan tercümanla yetinmeleri için ikaz edilmeleri" hakkında emir verdi. Burada amaçlanan bir başka husus da cizye ve benzeri vergilerden kaçınanların sayısını azaltmaktı.³⁶

Kapitülasyonların genişletilerek istismara uğramasının devlete verdiği zararları tarihcî Âsım o günlerde kaleme aldığı eserinde şöyle ifade etmektedir:

"Osmanlı Devleti ile Ecnebi Devletleri elçi ve konsoloslukları yanında beratla görev yapan tercümanlar, bunların aileleri ve ikişer hizmetlileri vergiden muaftırlar. Bunların ev, bağ ve bahçelerinden vergi alınmazdı. Sarraf, tülbentçi gibi esnaf ve reayanın çoğu tercümanlık veya tercüman hizmetlisi olma vesilesiyle elçilere çıkar göstererek berat ve ferman alırlardı. Reayalık geleneğine aykırı, Frenkçe davranışlar icat etmişlerdi. Bunlar eskiden oturmadıkları yerlerde, hanlarda, dükkânlarda esnaflık, taşralarda da kocabaşılık, mültezimlik yaparlardı. Örneğin, Yenihan'da müteaddit odaları olan meşhur sarraflardan Tındıroğlu Simiyon, İnebahtı Konsolosunun maiyetinde berat alarak ben himayedeyim diye tafra gösterirdi."³⁷

Bir müddet sonra beratlıların sayısında anormal artış fark eden Osmanlı yöneticileri, 1756 ve 1766 yıllarında, ülkedeki elçi ve konsoloslara bağlı olanların sayılarını tespit etmeye çalışmış ve 1766 tarihli sayımdan sonra beratlı olmayanların himaye edilmesini yasaklayan bir ferman yayınlanmıştır. 1781 yılında yayınlanan ferman ile beratlılara sadece *iki hizmetkâr* bulundurma izni verilerek karar, tüm büyükelçiliklere gönderilmiştir. 12 Mayıs 1786 tarihli ferman ise büyükelçilik ve konsolosluklara gönderilerek bu konudaki istismarın önlenmesine dair kararlar nota ile bildirilmiştir.³⁸ Berat dağıtımının gün geçtikçe konsolos ve elçiler için ticari ve siyasi bir kazanım malzemesi haline gelmesine karşı kesin tedbirler alan III. Selim, Eylül 1791'de istismarların had safhaya ulaştığı yerler olan Ege ve Akdeniz adalarının idarecilerine birer ferman gönderdi. Fermana, gayrimüslimlerin cizye ve benzeri vergilerden kaçınmak için kendilerini batılı devletlerin görevlileri gibi gösterdikleri hatta *sahte senetler* elde ettikleri ifade edildi. Yine cizye vergisinden kaçınanların önlenmesi amacıyla yazılan 1792 tarihli fermana, herhangi bir müste'men ile evlenen reaya kızlarından doğan kimselerin de Osmanlı vatandaşı kabul edildikleri ve vakti gelince cizye vermeleri gerektiği emredildi.³⁹

Zamanla sayıları katlanarak artan beratlılara birde sahte imtiyazlılar eklendi. Öyle ki 1793 yılında Halep'te bulunan ve ticaretle uğraşan 1500 kişilik beratlı grubunun araştırılması için İstanbul'dan gönderilen özel bir komisyon, bunların sadece altı tanesininin

36 Bozkurt, s. 140- 142; Bağış, s. 34.

37 Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 310, 311.

38 Boogert, s. 103; Bağış, s. 33.

39 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 140; Bağış, s. 41, 43.

gerçekten berat sahibi olduklarını tespit etti ve sahte belgelerin iptali ile sorumluların cezalandırılması için çalışma başlattı.⁴⁰ Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rus konsoloslarının himayesindeki bu beratlılar arasında hiç görmedikleri bölgelerin konsoloslarından berat edinen kişiler bile vardı.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin himayelilere karşı dün geçtikçe daha fazla tedbir almasına karşı Rusya ve Fransa muhalif politikalar izlerken, özellikle Rumlar üzerinden politika yürüten Ruslar bu kararlara uzun süre direndi. İngiltere ise daha ihtiyatlı bir tavır aldı. Fransız ihtilalinin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nin politikalarına ters düşmemeye gayret eden İngiltere, 5 Ocak 1809 tarihinde imzalanan Kala-i Sultaniyye Anlaşması'nın 10. maddesinde, "Osmanlı reayasından ve tüccarlarından olan kimseye berat ve patente vermeyeceğini" kabul etti. Avusturya ve Prusya Devletleri de o günlerde içinde buldukları siyasi zayıflık ve yalnızlıklarından dolayı Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlara boyun eğdiler.⁴²

Ticari hayatta da yabancılar gibi kapitülasyonlara ait hakları kullanmak isteyen gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının, ahidnâmeli devletlerin himayesine girmesiyle ortaya çıkan *beratlı* tüccar sınıfına karşı⁴³ 1812 yılında bir ferman yayınlayan II. Mahmut, berat veya patente sahibi olan zimmilerin belgelerini iptal etti. Ayrıca zimmilere tanınan imtiyazlar karşısında ezilen Müslüman tüccarlara yeni imtiyazlar tanınarak onların Avrupa tüccarları gibi hareket edebilmelerini sağlamak üzere *hayriye* tüccarlığı müessesesi kuruldu.⁴⁴

Alınan tedbirlere rağmen imtiyazlı yabancılar ellerindeki koruma haklarını Osmanlı kanunlarına karşı bir kalkan gibi kullanmaya devam ettiler. Sultan II. Mahmut devrinden itibaren uzun yıllar Osmanlı hizmetinde görev alan Prusyalı askeri uzman Helmuth von Moltke, kapitülasyonların yabancılar için sağladığı siyasi ve sosyal imtiyazların geldiği noktayı mübalağalı bir dille de olsa şu şekilde ifade etmektedir:

"Türkiye'de yabancıların nüfusları o kadar kuvvetlidir ki, bir Frenk bahis konusu olduğu zaman padişah payitahtına sahip değildir; çünkü bu Frenk, memleketinin kanunlarına tabi değildir, aksine kendi sefirinin himayesi altındadır. Hatta en ağır suçlarda bile suçlu sadece tevkif edilebilir; fakat cezalandırılmaz, ilk talepte elçiliğine teslim edilmesi lazımdır; aksi halde hükümet siyasi münasebetlerin kesilmesi, filolar ve bombardımanlarla tehdit edilir. Elçiliklerde ise mahkeme diye bir şey bulunmadığı için suçlunun memleketine iadesi ile iktifa edilir"⁴⁵

40 Salâhi R. Sonyel Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (protégé) sistemi ve Kötüye Kullanılışı, Belleten, Cilt: LV – Sayı: 213 – Yıl: Ağustos 1991, TTK, Ankara, s. 360; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları, 2008 s. 28; Apaydın, s. 178, 179.

41 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 148.

42 Bağış, s. 84.

43 Apaydın, s. 169; Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, s. 140.

44 İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 242, 243; Geyikdağı, s. 28; Tabakoğlu, s. 251.

45 Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çeviren: Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1960, s. 325; Helmuth von Moltke, 1836 yılında Sultan II. Mahmut'un, Prusya Kralı III. Frederik Wilhelm'den talebi üzerine Osmanlı hizmetinde çalışmak üzere gönderilmiş subaylardan biridir. Prusya Landwehr (redif) teşkilatının Osmanlı'da tesisi, Osrdunun durumunun tespiti, İstanbul ve civarının topografik haritalarının çizimi, şehir planlaması ve haritacılık gibi faaliyetlerde kendisinden destek alınmaya çalışıldı. Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", Ankara: OTAM Dergisi, Sayı 4, 1993, s. 298; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok* (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s. 255, 256.

Patente Belgeleri ve Patenteliler

Ahidnâmelerin beratlılara tanıdığı imtiyazlardan bir diğeri de 18. yüzyılda ortaya çıkan *patente* (patent, patenta) belgesidir. Yine ahidnâmelerin istismarıyla ortaya çıkan bu belgeler, hukuki dayanaktan yoksun biçimde, beratlı konsolos ve elçilerin istedikleri kişileri himayelerine almalarını sağlamıştı.⁴⁶ Yabancı devletler, istedikleri kişilere verdikleri bu bayrak ve patentelerle kendi himayelerinde ticaret yapmaları imkânını sağlamışlardı.⁴⁷ Sayıları yüzbinleri bulan beratlıların ortaya çıkışı işte bu patente belgeleri ile mümkün olmuştu. Gemilerine yabancı devlet bayraklarını çeken veya bu belgeleri elinde bulundurabilen Osmanlı vatandaşları pek çok mâli külfetten kurtulurken, Devlet her geçen gün ciddi vergi kaybına da uğramıştı. Öyle ki Kırım savaşı yıllarında sadece İstanbul'daki İngiliz konsolosunun himayesinde bir milyon kişiye yakın beratlı mevcuttu. Bu rakam haricinde diğer devletlerin konsolos ve elçilerinin dağıttığı beratları da göz önüne almak gereklidir.⁴⁸

Elçi ve konsoloslukların para karşılığında Osmanlı tebaasına sattıkları koruma patenteleri hukuki bir dayanağa sahip olmayan keyfi belgelerdi. Elçiler tercümanlık beratını verdikleri gibi koruma patentelerini de maddi gelir elde etmek veya siyasi güç kazanmak için verirdiler.⁴⁹ Berat ve patente belgeleri birbirinden oldukça farklıdır. Beratlar ecnebi defterlerinde tespit edilebildiği üzere Bâb-ı âli tarafından verilirken, patente belgelerini hükümetin izni ve haberi dahi olmadan elçiler verilebilirdi.⁵⁰ Buna rağmen patenteliler de yabancıların sahip olduğu konut dokunulmazlığı, askerlik ve vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklara sahip olurken bu haklardan ailesinin de yararlanmasını temin edebilirdiler.⁵¹

Osmanlı yöneticileri zamanla sayıları gün geçtikçe artan patentelilere karşı da tedbir alma yoluna gitti. Bu durum Yunan Devleti'nin kuruluşu sonrasında Yunan gemilerine uygulanan engellemelere dair belgelerde de karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Ayvalık yöresinde emelleri olan Yunan teknelerinin Devlet-i Aliyye sınırlarına girmelerine izin verilmediği yıllarda, Yunanlıların İngiliz veya Fransız bayrak ve patentesi ile hareket etme çabasında olduğu gözlemlenmişti. Gelişmelere karşı tedbir alan Osmanlı makamları bu teknelerin dikkatle izlenmesi ve bu gemilerin mürettebatıyla birlikte tahkikata tabi tutulması üzerinde önem göstermişti.⁵² 19. yüzyılın ortalarından itibaren, 1855 tarihli ticaret anlaşmasına Yunanistan'ın da dâhil olması örneğinden hareketle, kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin sayısı arttıkça yabancıların sağladığı patenteler de önemini yitirdi.⁵³

Koruma Sisteminde Mahmiliğin Çeşitlenmesi

1673 ve 1740 yıllarında Fransızlara, 1699 Karlofça 1718 Pasarofça ve 1739 Belgrat Avusturyalılara ve 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ile Ruslara verilen bir takım haklarla Osmanlı sınırlarında yaşayan Hristiyanların korunması meselesi yabancı devletlerin insafına terkedildi. Beratlılar tarafından sağlanan *himaye* veya *protégé* (mahmiyet) olarak adlandırılan bu sistemde Osmanlı devletindeki gayrimüslimler, yabancı devletlerin kapitülasyonlardan edindiği koruma haklarına sahip oldular. Önceleri sadece büyükelçiler

46 Bağış, s. 30; Şener, s. 71; Gönen, s. 341.

47 Belkis Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, Sa. 1 2009, Ankara, s. 172, 173

48 Bozkurt, s. 140, 141.

49 Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi..." s. 178, 179

50 Bağış, s. 31.

51 Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi..." s. 176, 180

52 BOA, A.MKT, 103/70, (M. 8 Aralık 1847/H. 29 Zilhicce 1263)

53 Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi..." s. 174; Konan, s. 76.

ve hizmetkârlarına berat ile verilen bu türden imtiyazlar daha sonradan Ermeni Musevi veya Rumların varlıklı olanlarına satılmaya başlandı. Böylece Galata ve Beyoğlu semtleri bu imtiyazlı kimselerle doldu. Bu durum Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların kısa sürede ticari ve siyasi olarak Müslümanların bir adım önüne geçmelerine sebep oldu.⁵⁴

Konsolos ve tercümanlar için berat ve patenteler vasıtasıyla sağlanan ayrıcalıklar bir süre sonra elçi, hizmetkârları ve konsoloslukta çalışan tüm fertlere kadar genişlediğinden bahsetmiştik. Yabancılar gibi varlıklı Osmanlı vatandaşları da bu haklara sahip olmak için patente belgelerini satın alarak elde ettikleri hakları tüm ailelerine de sağlamaya başlamışlardı.⁵⁵ Ahidnâmelerin, bahşedildiği devletin tebaasına ve onlara tabi olanlara sağladığı (seyahat, ticaret ve hac serbestliği ile daha az vergi ödeme gibi) imtiyazlara zamanla buldukları ülkelerin yasalarından muaf tutulma gibi hukuki haklar da eklendi. Yabancılarla sürekli ticari ve sosyal etkileşim halinde bulunan gayrimüslim tebaa da bu imtiyazlardan yararlanma yolunu aramaya başladılar. Bir süre sonra ahidnâmelerin yabancı tüccar ve görevlilere sağladığı imtiyazlara erişme imkânına kavuşan Osmanlı uyruğundakiler, devletin başına dert olan *mahmîyet meselesinin* doğuşuna sebep oldular.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların sadece ekonomik değil siyasi anlamda da sebep olduğu zararların biri olan koruma altına alma veya *mahmîlik* (protégé) uygulaması, Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslimlerin yabancı devletler veya temsilcilerinin hamiliği altına alması ile ortaya çıkmış ve zamanla genişlemiş bir uygulamadır. Kısaca Avrupalı Devletlerin, Osmanlı gayrimüslimlerini siyasi veya ticari amaçlılarına alet etmelerinin bir başka yoludur.⁵⁷

Meselenin ortaya çıkışı, Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerin artması sonrasında yabancı elçi ve konsolosların yeni yardımcılarına ihtiyaç duymasıyla başladı. Daha fazla tercüman veya günlük işlerde kullanılan eleman istihdam edebilmek için Bâb-ı âli'ye müracaat eden yetkililer her tercüman için iki hizmetkâr edinme hakkına sahip oldular. *Neferli* veya *fermanlı* olarak isimlendirilen bu hizmetkârlar da, tercümanlar gibi ahidnâmelerin sağladığı haklardan istifade etmeye başladılar.⁵⁸ Kapitülasyonlar temelinde elçi ve konsolosluk personeline verilmesi amaçlanan koruma hakkı, Osmanlı topraklarında başka devletlerin vatandaşlığına da verilebilirken (yabancı koruma), zamanla Osmanlı vatandaşlarına (yerli koruma) da sağlandı. Konsoloslar eliyle berat veya koruma patentesi adıyla sağlanan bu imtiyazlar sonradan Osmanlı devleti için bir egemenlik meselesine dönüşen *mahmi* sınıfının ortaya çıkışına sebep oldu. Elde ettikleri haklar haricinde elçilik ve konsolosluklarda da çalışabilen yerli mahmîler, kavas, tercüman, kâtip, muhafızlar (yasakçı-kavas), manastır tercümanı ve hizmetkârları da yabancı devletlerin vatandaşlık haklarının tümünden istifade ettiler.⁵⁹

Bir süre sonra, hakları olmadığı halde bazı kişilerin mahmîliği kullandıkları dahi ortaya çıkmış ve bu durum birde sahtelik ve gerçeklik (sahih) meselesini ortaya çıkarmıştı.⁶⁰ Arşiv belgelerinde "...sahîh Prusyalunun umûru hususları mersûma ru'yet edüp hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn vekâleti umuruna..." ifadesinde olduğu üzere gerçek himayelilerin

54 Sonyel, s. 359-360.

55 Konan, "Osmanlı Devleti'nde protégé (Koruma) Sistemi...", s. 172

56 Küçük, s. 547.

57 Apaydın, s. 157.

58 Bağış, s. 28; BOA, C.HR, 5/228, (25 Haziran 1797/29 Zilhicce 1211)

59 Konan, "Osmanlı Devleti'nde protégé (Koruma) Sistemi..."s. 171, 177.

60 Boogert, s. 73.

sahte olanlardan ayrı tutularak ahidnâmeye uygun olarak muameleye tabi tutulması gerektiği ifade edilmiştir.⁶¹ Bu durum gerçek himayeliler veya müste'menler için geçerli olduğu kadar gerçekten ahidnâmeli devlet bandırasındaki gemiler için de geçerlidir. Bandırayı kullanma hakkı olmadığı halde kullanmaya çalışan tüccarların tespiti ve onayı için de belgelerde "sahîh Prusya Devleti sefâyiniyle o cânibi mezkûre..." ve "...sahîh Prusya tüccârı sefâyini kapudanlarından olup Prusya bayrağıyla âmed-şüd eden kapudanlar..." örneklerinde olduğu şekilde ifadeler mevcuttur. Bu hükümlerde görevlilere emredilen; gerçek ahidnâmeli tüccar, görevliler ve gemileri haricinde olanlara imtiyaz sağlamadıklarından emin olmalarıdır.⁶²

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin berat dağıtımı ve sahte beratları kontrol altına almaya başlanması ile yabancı devletler Osmanlı tabiiyetindeki milletler üzerinde mahmiyet olarak ifade ettiğimiz koruma sisteminin üzerine daha sık eğilmeye başladılar. Fransızlar Osmanlı Toplumunu içerisindeki Katoliklerin, İngilizler ve Prusyalılar Protestanlar ve Musevilerin, Ruslar ise Rum ve Ermenilerin üzerinde dini ve siyasi hakların iddiasına giriştiler. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı devletlerin ülkede nüfuzlarının artması zimmilerin daha da şımarmasına; hatta devlet düşmanlarıyla işbirliği yapmasına kadar vardı. Öyle ki her fırsatta yabancı devletler Osmanlı ülkesindeki hak ve sorumluluklarının birinci dereceden savunucusu haline geldiler.⁶³

Koruma sisteminin istismarı 19. yüzyıla doğru Osmanlı Devleti için artık bir siyasi vaka ve egemenlik sorununa dönüştü. Çeşitli tedbirlerle engellenmeye çalışılan mahmiyet sistemi kapitülasyonlar içinde ayrı bir imtiyaz rejimi haline geldi.⁶⁴ Bâb-ı âli aldığı tedbirlere her geçen gün yenilerini eklerken yabancı devlet temsilciliklerine merkez ve taşrada yaşayan tebaaya verilen koruyuculuk belgeleri ile pasaportlara artık bir düzenleme getirilmesi için baskı yapmaya çalıştı.⁶⁵ Rusların 120 bin kadar Rum kökenli Osmanlı vatandaşını himayelerine almaları sonrasında III. Selim yayınladığı Ağustos 1792 tarihli fermanla, zimmi tacirlere *Avrupa* tüccarı unvanının verilerek koruma sisteminin kendilerine sağladığı birtakım imtiyazları ellerinden almaya çalıştı. Yine bu dönemde elçi ve konsoloslara gönderilen notalarda bu konudaki suiistimallerin önlenmesi istendi.⁶⁶ Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat temsilcilerine durumun ciddiyetle takip edildiği bildirilerek yabancı himayesinden uzak durmaları tembihlendi. Ayrıca koruma altına alınanların sahip oldukları haklara dokunulmayacağı; fakat bu kişilerin görevleri dışındaki başka işlerle ilgilenmelerinin yasaklandığı belirtildi.⁶⁷

Bu dönemde geniş hacimli ticaretle uğraşan ve gayrimüslimlerle rekabet edebilen Müslümanların sayısı az olduğu için bunlara *hayriye* tüccarı unvanı verilerek, sayıları da şehirlere göre kontenjanlarla belirlendi ve bu sayı sonradan gelen talepler üzerine artırıldı. Mahmilerin temsilcileri elçi ve konsoloslara olduğu gibi, hayriye tüccarlarının temsilcileri de İstanbul'da bulunan iki muhtar ve bir şehbender oldu. Müslüman tüccarların da uluslararası ticarete teşvikinin amaçlanması ile müste'menlere tanınan haklar onlara da tanındı ve kendilerine bağlı hizmetkâr sahibi olmalarına da müsaade edildi. Sahip oldukları beratlar sayesinde ticarete aktif olmaya davet edilerek, öldüklerinde beratlarının oğullarından biri

61 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 890, 1025, 1055, 1068.

62 BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 900, 912.

63 Sonyel, s. 359-362.

64 Apaydın, s. 61, 157.

65 BOA,HR.SYS., 6/1, 14 Mayıs 1838.

66 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s. 251; Geyikdağı, s. 28, Apaydın, s. 178, 179.

67 Boogert, s. 105.

tarafından devam etmesine müsaade edildi ve hukuka aykırı davranmadıkça beratlarına dokunulmadı.⁶⁸

Sultan III. Ahmet'ten, II. Mahmut'a kadar pek çok padişah, gün geçtikçe sayıları artan beratlılara karşı önlem almaya çalışmışsa da azınlıkların bağımsızlık hareketlerine başlaması sonrasında durum farklı bir boyut kazanmıştı. Bilhassa 1829 yılında Yunan Devleti'nin kurulmasıyla pek çok Rum kökenli Osmanlı vatandaşının Yunan Devleti vatandaşlığına iltica ederek yerlerinde yaşamaya devam etmesi üzerine, Osmanlı Devleti bunların memleketten çıkarılması veya izinsiz geri dönüşlerinin engellenmesi gibi yeni önlemler almaya çalışmıştı. Bu duruma Rusların Slavlar üzerinde yürüttüğü politikalar eklenince Osmanlı Devleti, kendi sınırları içerisinde başka devletlerin pasaportlarına sahip binlerce vatandaşıyla karşı karşıya gelmiştir.⁶⁹ Önceleri beratlı veya fermanlı hüviyetleriyle Rusya'nın muhafazası altına giren Rumlar'ın pek çoğu Rusya'ya giderek, Rus kılık kıyafetleriyle Osmanlı ülkelerine döndüklerinde Rusya'nın sahip olduğu siyasi ve ticari tüm imtiyazlardan istifade edebilmişlerdi.⁷⁰ Buna karşı Osmanlı makamları, Yunan veya Rus tabiiyetine girdikten sonra Osmanlı ülkesinde yaşamak isteyen Rumlara karşı, mallarının müsadere edilmesi veya oturma izni olmadan Osmanlı topraklarına ayak basamama şartı gibi sert tedbirler almıştı.⁷¹ Ayrıca yabancı elçiliklere 1850 yılında gönderilen müzekkere ile zimmilerin yabancı devletlerin kapitülasyonlarla kabul gören imtiyazları istismar ettikleri bildirilip, bu tarihten itibaren yabancı bir devletin uyruğunda olduğunu iddia edenlerin üç gün içinde Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda oldukları dile getirilmişti.⁷²

Tanzimat döneminde tüm tebaaya sağlanan haklar zimmileri de memnun etmedi. 1853-1856 yıllarında yaşanan Kırım savaşı sonrasında koruma sistemi İmparatorluğun neredeyse her bölgesinde yayıldı. Tüm ticaret merkezlerindeki binlerce yerel Hristiyan, Avrupa devletlerinin himayesine girmeye devam etti. Yerli Hristiyanlardan olan Rumlar, Rusya'nın, Katolikler İtalya, Fransa ve Avusturya'nın, Protestanlar ise İngiltere ve Almanya'nın koruyuculuğuna geçti. Bilhassa İngiltere, Rusya ve Fransa adalar ve ana karada binlerce Osmanlı Hristiyan'ına pasaport dağıttı. Bu şekilde Avrupalı devletler Osmanlı ticari ve mali yapısını baltalayıp Osmanlı sınırlarında kendilerine siyasi olarak bağlı gruplar da meydana getirmenin ve devleti parçalamanın başka bir yolunu da buldular.⁷³ Osmanlı hükümeti de tedbir olarak bu kişilerin başka bir ülkenin vatandaşı sayıldıkları için, yakınlarının geçerli imtiyazlardan istifade edemeyecekleri ve Osmanlı topraklarındaki mallarını satmak zorunda olduklarını ilan etti. Ali Paşa 14 Eylül 1860 tarihinde, yabancı elçilere gönderdiği notada artık mahmîlik uygulamasının tanınmayacağını ve bu konuda ısrar edenlerin sınır dışı edileceğini ifade etti. 9 Ağustos 1863 tarihinde yayınlanan bir nizamnamede elçi ve konsolosların himayelerinde bulunacak tercüman, kavas, veya yasakçıların sayıları 12 maddelik bir nizamname ile tespit edildi.⁷⁴ Buna göre konsolosluklarda çalışan yerli memurların sayısını şu şekilde kesinleştirilmeye çalışıldı: Yerel bölge başkonsolosları ile genel konsoloslar 4 yasakçı ve 4 tercüman alabilirdi. Tüm konsolosluklar da genel konsolosluga bağlı olmak kaydıyla 3 tercüman ve 3 yasakçı, konsolos yardımcıları ve ajanlar ise 2 tercüman ile 2 yasakçı himaye edebilirlerdi.

68 Bağış, s. 98, 99; Apaydın, s. 179.

69 Bozkurt, s. 140-142; BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/16 Cemaziyevvel 1263); BOA, A.MKT. 147/98, (M. 14 Eylül 1848/H. 15 Şevval 1264); BOA, A.MKT. 78/28, (M. 23 Mayıs 1847/H. 7 Cemaziyelahir 1263). BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/16 Cemaziyevvel 1263)

70 Sonyel, s. 359-363.

71 BOA, A.MKT. 80/24, (M. 4 Haziran 1847/19 Cemaziyelahir 1263).

72 Bozkurt, s. 141-147.

73 Sonyel, s. 366.

74 Bozkurt, s. 141-147.

Çalışan sayıları yeterli gelmediğinde konsolosluklar İstanbul'daki temsilcilerine başvurup hükümetten yardım alabilirlerdi. Nizamnamenin yabancı devletler tarafından kabulü sonrasında görevli olmayan yabancılar ve gayrimüslimlerin kapitülasyonların sağladığı imtiyazlardan istifade etmeleri de engellendi.

Mahmiyet uygulamasının artık iltica meselesine dönüşmesine ve verdiği zararlara son vermek amacıyla, 1851 tarihli Fransız kanunnamesinden örnek alınarak, 1869 yılında bir Osmanlı vatandaşlık kanunnamesi (Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi) İslam hukukundan bağımsız ilkeler ihtiva edecek şekilde hazırlandı. Bu kanunnameye göre; yabancı uyruktan olduğunu iddia eden her şahıs bunu ispat etmeli ve vatandaşlık değiştirmek isteyenler Osmanlı hükümetinin iznini almalıydı. Başvuruların tespiti için de 17 Temmuz 1869 yılında "vatandaşlık değiştirme işleriyle ve yabancı devlet vatandaşı olduğunu iddia edenleri tahkike görevli bir komisyonun kurulmasına ilişkin" bir kararname çıkarıldı. Gerekli ispata sahip olmayan herkes Osmanlı vatandaşı sayıldı.⁷⁵ 19. yüzyılın sonlarına doğru tehlikeli bir hale bürünen koruyuculuk meselesi 1878 Berlin anlaşmasında yer alan Ermeni hakları maddesi ile artık Avrupa'nın kolektif bir meselesi haline getirildi. Devleti son günlerine kadar sıkıntıya sokan bu sorun, İstiklal Harbi sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması ile "Türk toprakları üzerinde yaşayan azınlıklara hususi hakların tanınmayacağı ve azınlıkların ülkeleri dışında iken milletin sahip olduğu hakları aşan ayrıcalıklı hak ve koruyuculuğa sahip olamayacakları" hükmü ile nihayete erişti.⁷⁶

Sonuç

Ahidnâme maddelerinin koruma altına aldığı beratluların dağıttığı patentlerle başlayan koruma uygulaması zamanla kapsamını genişleterek gayrimüslim ve Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da himaye edilmesine dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin devletlerarasında sürdürdüğü ilişkiler ve tanımladığı imtiyazlara Müslümanların da bir şekilde dâhil olması devleti mali zarara uğratar ve eşitsizliği beraberinde getirir bir hale bürünmüştü. Aynı hakları yerli gayrimüslimlerin de edindiklerinden hareketle, 19. yüzyıldan itibaren bu grupların yabancı devletlerin siyasi çıkarlarına kapılmaları sonucunu beraberinde getirmiştir. Ayrılcı hareketlerine yabancı devlet koruması hatta tabiiyetiyle devam eden gayrimüslim gruplar Osmanlı Devleti için ciddi bir vatandaşlık sorununu da beraberinde getirmiştir. Yakın dönemde mahmiyet meselesi Osmanlı Devleti için ekonomik, siyasi sosyal sonuçlar doğuran önemli bir konu haline gelmiştir. Ayrıca Devletin ticari ve ekonomik kayıpları da olmuştur. Siyasi açıdan Büyük devletler Osmanlı devleti üzerinde yararlanabilecekleri önemli bir argüman olarak "yerli ortaklarımız" tabirini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Dini anlamda uyum sağlanan gayrimüslimler ile Büyük devletler arasında misyonerlik bağı dâhil olmak üzere denetim ve koruma altına alma girişiminde bulunmuşlardır. Sosyal açıdan bakıldığında ise mahmiyet meselesinin Osmanlı dünyasında 19. yüzyıl burjuva sınıfının gayrimüslimlerden oluşmasına zemin hazırlayan önemli sebeplerden biri olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ

BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 846, 847, 849, 866, 877, 882, 886, 888, 890, 894,895, 899, 900, 912, 921, 922, 926, 929, 933, 938, 942, 944, 946, 947, 951, 952, 971,

⁷⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 245; Bozkurt, s. 146-149; Gönen, s. 348.

⁷⁶ Sonyel, s. 369, 370.

947, 975, 1017, 1025, 1046, 1051, 1055, 1068.

BOA, A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 135, 136.

BOA, A.MKT, 103/70, (M. 8 Aralık 1847/H. 29 Zilhicce 1263)

BOA, A.MKT, 147/98, (M. 14 Eylül 1848/H. 15 Şevval 1264)

BOA, A.MKT. 78/28, (M. 23 Mayıs 1847/H. 7 Cemaziyelahir 1263)

BOA, A.MKT. 80/24, (M. 4 Haziran 1847/19 Cemaziyelahir 1263)

BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/ 16 Cemaziyelevvel 1263)

BOA, A.MKT.UM, 24/28 (M. 4 Temmuz 1850/ 23 Şaban 1266)

BOA, C.HR, 5/203, (29 Ağustos 1791/ H.29 Zilhicce 1205)

BOA, C.HR, 5/228, (25 Haziran 1797/29 Zilhicce 1211)

BOA, D.MMK.İGE. 103/9, 23 Şaban 1193.

BOA, HR.SYS., 6/1, 14 Mayıs 1838.

Kitap ve Makaleler

APAYDIN, Bahadır (2010), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınları,

ATAN, Turhan (1990), *Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BAĞIŞ, Ali İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları*, (1750-1839), Ankara: Turhan Kitabevi.

BERKES, Niyazi (2013), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BERKES, Niyazi (1978) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

BEYDİLLİ, Kemal (1985), *Büyük Frederik ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

BOOGERT, Maurits H. Van den (2014), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi (18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar Ve Beratlılar)* çev.: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

BOZKURT, Gülnihal, (1996), *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ERCAN, Yavuz, (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

FAYDA, Mustafa (1988), "Ahidnâme", *TDVİA*, I, İstanbul, s. 535, 536.

GENCER, Ali İhsan (1981) "Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

GEYİKDAĞI, V. Necla (2008), *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları.

Gönen, Yasemin Saner (1998), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1993), *Ticaret Sözlüğü*, "Kaçlılara", İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 243.

Helmuth von Moltke (1960), *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çeviren: Hayrullah Örs, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara

- İNALCIK, Halil (2012) "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2016), *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KAZICI, Ziya (1991), *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- KONAN, Belkıs (2009), "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi", Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, Sayı. 1, ss. 169-188.
- KONAN, Belkıs, (2006), *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
- KÜÇÜK, Cevdet (2012), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 547.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1988) "Ahidnâme", İstanbul: *TDVİA*, I, s. 536- 540.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1999) "Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri", ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz, (1993) "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", Ankara: OTAM Dergisi, Sayı 4.
- ÖZKAYA, Yücel (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- SAVAŞ, Ali İbrahim (2003) "Konsolos", *TDVİA*, XXVI, İstanbul: 2002, s. 178-180.
- SEZER, Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.yy)", Ankara: *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXI/33.
- SHAW, Stanford J, Ezel Kural Shaw, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul: E yayınları.
- SONYEL, Salâhi (1991) Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (*protégé*) sistemi ve Kötüye Kullanılışı, *Bellekten*, Cilt: LV – Sayı: 213, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss 359-370
- TABAKOĞLU, Ahmet (1994), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TURAN, Şerafettin (2000), *Türkiye İtalya İlişkileri I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eserleri.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, Gültekin (2009), *Neferin Adı Yok* (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI HAPİSHANELERİ: BARTIN HAPİSHANESİ ÖRNEĞİ

OTTOMAN PRISONS IN THE EARLY 20TH CENTURY: BARTIN PRISON EXAMPLE

Recep ARSLAN*

Geliş Tarihi/Received:06.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:25.12.2019

ARSLAN, Recep, (2020), "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2116-2140.

Öz

İnsanların değişik nedenlerle özgürlüklerinin kısıtlanması çok eskilere dayanmakla beraber, modern anlamda hapishane sanayi devrimi ile beraber Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde hapishane, Tanzimat Fermanı sonrası tüm alanlarda olduğu gibi Avrupalılaştırmanın sonucu teşkilatlanmıştır. Osmanlı'da önceden suçluların cezasının infazı öncesinde bekletildikleri mahbesler vardı. Tanzimat sonrasında bu yerler suçluların ıslah edildiği hapishanelere dönüştürülmüştür. 20. yüzyılın başlarında Bartın'da da bir hapishane vardır. Bu çalışmada 20. yüzyılın başlarında liva hapishanesi düzeyindeki Bartın Hapishanesi'nin fiziki ve sıhhi durumunun yanı sıra hapishane görevlileri ve mahkûmlar da ele alınmıştır. Çalışma ile 20. yüzyıl başlarında Osmanlı hapishanelerinin genel durumunu anlatan çalışmalara küçük de olsa katkı sağlamak hedeflenmiştir. Çalışmanın hazırlanmasında arşiv belgeleri ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Bartın, Hapishane, Gardiyan, Mahkûm.*

Abstract

While the restriction of the freedom of people for various reasons dates back to a long time ago, modern prison emerged in Europe with the industrial revolution. Prison in the Ottoman Empire was organized as a result of Europeanization as in all areas after the Tanzimat Edict. In the Ottoman Empire, there were precepts where criminals were held before the execution of the sentence. These places were turned into prisons, where criminals were rehabilitated after Tanzimat Period. At the beginning of the 20th century there was a prison in Bartın as well. In this study, the physical and sanitary situation of the Bartın Prison which is level of Liva Prison, were examined as well as prison officials and inmates in the early 20th century. The aim of this study is to contribute to the studies about the general situation of the Ottoman prisons in the early 20th century. Archival documents and audit works were used in the preparation of the study.

Keywords: *Ottoman, Bartın, Prison, Guard, Convict.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: receparslan@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4389-692x

Giriş

İnsanların özgürlükleri tarihin ilk dönemlerinden itibaren farklı vesilelerle kısıtlanmakla beraber, modern anlamda hapisane Sanayi Devrimi ile Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise başlangıçta suçluların cezalarını çekmeden önce bekletildikleri mahbesler, zaman içinde Batı’nın etkisi ile hapisanelere dönüştürülmüştür. Arapça kökenli bir kelime olan “*habs*”; alıkoyma, bir yere kapama, salıvermeme, bir yere kapayıp dışarı çıkarmama, tutma ve zapt etme manalarına gelmektedir¹. Hapis; örfi olarak “*bir canlıyı veya bir eşyayı bir yere kapatmak, bir süre alıkoymak*” anlamlarına gelirken, hukuki olarak “*sanık veya suçluyu belli bir mekânda zorla alıkoymak şahsın hürriyetini kısıtlamak*” anlamını taşımaktadır². Bir yere kapatılan kişiye mahpus, kapatıldığı yere ise mahbes denilmiştir³. Hapishane ise yukarıda söz edilen habs kökünden türetilmiş bir kelime olup, alıkoyma, bir yere kapama eylemini gerçekleştiren vasıtalara verilen isimdir. Foucault da hapishaneyi özgürlükten yoksun bırakmak olarak tanımlamaktadır⁴. Yüzyıllar içinde anlam ve kavram değişikliği geçiren hapishane, derin bir tarihi geçmişe sahiptir⁵. İktidar sahipleri de hükümlerini korumak ve iktidarlarını geleceğe taşımak için hapis ve benzeri cezaları kullanmışlardır. Bu durum da giderek devletlerin ve imparatorlukların kurulmasını olanaklı hale getirmiştir⁶.

Modern anlamda ilk hapishane Avrupa’da tesis edilmiştir. Bazı araştırmacılar ilk hapishanenin 1555’te Londra’da kurulduğunu söylese de, kimi araştırmacılar da ilk hapishanenin 1596’da Amsterdam’da kurulduğunu iddia etmektedir. 16. yüzyıl sonlarında Avrupa’da kurulmaya başlanan ve kısa zamanda yaygınlaşan hapishane, 18. yüzyılın sonlarında Amerika’da da tesis edilmiştir. Hapishaneler, Avrupa’da 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında hızlı bir şekilde kurumsallaşmıştır. Hapishaneler, Amerika’da da kısa zamanda muntazam hale getirilmiştir. Bu çerçevede Amerika’da eyalet hapishaneleri tesis edilmiştir⁷. 19. yüzyıl sonlarında Avrupa’da bazı hapishaneler aynı zamanda bir üretim merkezi durumuna da gelmiştir. Bu hapishanelerde bulunan mahkûmlar dış pazarlarda satılmak üzere bazı ticari malzemeler hazırlarken, iç ihtiyacı karşılamak üzere üniforma, ayakkabı ve yatak malzemeleri üretmişlerdir⁸.

Batı’da hapishaneler çağın ihtiyaçlarına göre şekillenirken, Osmanlı İmparatorluğu da sosyal, ekonomik ve kültürel alanda batının etkisi altında kalmıştır⁹. Osmanlı’nın iç sorunlarının getirdiği zorunluluklar ve buna bağlı yabancı müdahaleleri önemli bir etkidir. Başta bu iki önemli husus olmak üzere yaşanan sorunları çözümlenmeye çalışan Osmanlı aydın ve devlet adamı, bağımsız yargı ve yasa egemenliği bulunan Batı demokrasisi ile karşılaşmıştır¹⁰. Kanun-i Esasi’nin kabulü ile birlikte Osmanlı Devleti’nde var olan zindan

1 Ferit Devellioğlu, “*Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*”, Yay. Haz: A. S. Güneşçay, Aydın Kitapevi Yayınları, 24. Baskı, Ankara, 2007, s.304.

2 Ali Bardakoğlu, “*Hapis*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.54.

3 Tahir Bilirli, “*20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Kış 2018, 13/2, s. 72.

4 Michel Foucault, “*Hapishanenin Doğuşu*”, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, Ankara 2006, s.337.

5 Bardakoğlu, a.g.m., s. 54.

6 Şener Aksu, “*Otorite- Yaşamaları İlişkisinde Hapishanenin Yeri*”, Hapishane Kitabı, Ed: Emine Gürsoy Naskalı-Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 61.

7 Özgür Yıldız, “*Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği*”, Akademik Bakış, C. 9, S. 17, Kış 2015, s. 92.

8 Patricia O’Brien, “*The Prison on the Continent Europe, 1865-1965*”, The Oxford History of the Prison The Practice of Punishment in Western Society, Oxford University Press, New York 1998, s. 181.

9 Özgür Yıldız, a.g.m., s. 94.

10 Hakan Türkkan, “*Osmanlı Devleti’nde Demokratikleşme ve Kanun-i Esasi’nin Demokratik Hüviyeti*”, Vakanüvis, C. 3, S. 3, Ocak 2018, s. 368.

20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği

anlayışından hapishaneye geçiş olmuştur. Bu geçiş, yayımlanan nizamnameler vasıtası ile sağlanmıştır¹¹. Bu bağlamda 1831’de İstanbul zindanları kaldırılmış, yerine İbrahim Paşa Sarayı’nın bir bölümünde Hapishane-i Umumi tesis edilmiştir¹². Tanzimat’tan önce Osmanlı Devleti’nde hapis cezası var olmasına rağmen, asli bir ceza değil tali bir ceza durumundaydı. Hâkimin inisiyatifine bırakılan hapis cezasının süresinin alt ve üst sınırları da belli değildi¹³. Tanzimat Dönemi ceza kanunlarıyla Modern anlamda Osmanlı Devleti’nde hapishanelerin teşkilatlanması uzun zamana yayılmıştır. Bu sürecin öncesinde Osmanlı Devleti’nde Mahbesler, hapishane işlevi görmüşlerdir. Mahbesler, ağırlıklı olarak hükümet konaklarının mahzeninde veya kale ve saray gibi binaların belli kısımlarında yer almıştır¹⁴.

Osmanlı mahbeslerinin çoğunda mahpusların dışarıya çıkıp, hava alma hakları yoktu. Fakat Varna, Rodos ve Erzurum mahbeslerinde mahpuslara avluda iki defa volta atma hakkı verilmiştir. Yine Musul’da mahpusların dışarıdaki hamamdan yararlanmalarına müsaade edilmiştir. Kayseri’de ise mahpuslara evlerinde kalmak için gecelik izin verilmiştir¹⁵. Osmanlı mahpusları bu gibi bazı iyi ayrıcalıklara sahip olmasına rağmen, sıkıntılar da söz konusuydu. Bu bağlamda Stratford Canning’in Osmanlı mahbeslerinin durumunun düzeltilmesi gerektiği yönündeki raporu sonrasında, 1856’da ilan edilen İslahat Fermanı’nda mahbeslerin ıslah edilmeleri gerektiğine ilişkin bir hüküm yer almıştır¹⁶. Ocak 1858’de Padişah Abdülmecid tarafından kabul gören İngiliz Binbaşı Gordon’un raporu, Osmanlı ceza infaz sisteminde yer alan kapatma mekânlarının ilk kez “hapishane” adı altında sınıflanmasına vesile olmuştur¹⁷. Bu tarihten itibaren hapishaneler hızla yapılandırılmıştır. 1865 yılında hapishanelerin eksikliklerin giderilmesi amacıyla hapishane yönetmeliği çıkarılmıştır. Bu düzenleme ile mahkûmların gün içerisinde ne yapmaları gerektiği de belirlenmiştir¹⁸. 1876’dan itibaren hapishanedeki mahkûmların eğitilip, meslek sahibi olmasına yönelik programlar yürürlüğe sokulmuştur¹⁹. Hapishanelerin durumunun düzeltilmesi için 1880’de “Hapishaneler Nizamnamesi” kabul edilmiştir. Bu nizamname ile Osmanlı topraklarının her bir köşesinde hapishane ve tevkifhanelerin inşası planlanmıştır²⁰. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı hapishanelerinin fiziki ve sıhhi sorunlarının yanı sıra güvenlik sorunları da vardır. Bu sorunların giderilmesi için İttihat ve Terakki Dönemi’nde bazı adımlar atılmıştır. Bu adımlardan biri 1911 yılında Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olarak Hapishaneler İdare-i Umumiyesi’nin tesisidir. Bunun yanında Osmanlı

11 Saadet Tekin, “Dr. Polliç Bey’in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış”, OTAM, Sayı 24, 2008, s. 207.

12 Nurgül Bozkurt, “XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesi’nin Genel Durumu”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 21, Bahar 2012, s. 262.

13 Kurtuluş Demirkol, “II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri”, Sakarya Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, Aralık 2012, s. 20.

14 Mücahit Özçelik, “Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 7, Sayı 14, Güz 2011, s. 18.

15 Gültekin Yıldız, “Osmanlı Devleti’nde Hapishane İslahatı (1839- 1908)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 106- 107.

16 Mehmet Temel, “XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı Hapishaneleri”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 26, Konya, 2009, s. 111- 112.

17 Gültekin Yıldız, “Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)”, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 179.

18 Bilirli, a.g.m., s. 74.

19 Ali Karaca, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün”, Hapishane Kitabı, Ed: Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005 s. 156.

20 Saadet Tekin- Sevilay Özkes, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VII/16- 17, 2008 Bahar- Güz, s. 189.

Devleti'nin birçok yerinde hapisane ve tevkifhane inşası kararlaştırılmıştır²¹. Fakat çoğu hapisanenin inşası hükümet bunalımları, ekonomik yetersizlikler ve savaşlar nedeni ile hayata geçirilememiştir²². Osmanlı taşrasında ilk hapisane Eylül 1859 Yanya'da açılmıştır²³. Arşiv belgelerine göre 20. yüzyılın başlarında Bartın'da liva hapisanesi hüviyetinde bir hapisanesinin var olduğu görülmektedir. Fakat bu hapisanenin hangi tarihten itibaren faaliyette olduğu tespit edilememiştir. Bu çalışmada Bartın Hapisanesi'nin yeri, fiziki-sıhhi durumu, mahpus sayısı, suç türleri ve hapisane görevlileri üzerinde durulmuştur.

A. Bartın Hapisanesi'nin Fiziki Durumu

Tanzimat öncesinde yerel yöneticilerin konaklarının bodrum katları mahbes olarak kullanılmıştır. Tanzimat ile beraber mahbesler hükümet konaklarının bodrum katlarına nakledilmiştir²⁴. Genel olarak 1850'den sonra taşrada inşasına başlanan mahbeslerden birisi de Bartın mahbesidir. Bu hapisanenin çok fazla mahkûm barındırması, sıhhi olmaması ve sık sık firarların yaşanması gibi nedenlerden dolayı Bartın'a yeni bir hapisane yapılması zorunlu olmuştur.

26 Aralık 1910'da Bartın Kazası'na inşa olunacak hapisanenin inşası için yapılacak harcamaların listesi mahalli rayice uygun bulunmuş ve Bartın Belediye Komisyonu tarafından onaylanmıştır. Tasdik kılınan hapisanenin planı da belgeler içinde yer almıştır. Hapisanenin ilk keşif defterinde de hapisanenin planından bahsedilmiştir. Buna göre hapisane şu birimlerden oluşacaktır: *"Tevkifhane, nisa mahpushanesi, zabıta koğuşu, avlu, cünha ciheti, görüşmeden men edilen hapisane bölmeleri, cinayet suçluları odaları, hamamda su ısıtma mahalli, çamaşırhane bölmeleri, helalar"*. Yeni bir hapisane inşası gerekli olduğuna dair 29 Ocak 1911'de Bartın Kaymakamlığı'ndan Bolu Mutasarrıflığı'na yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Ereğli, Zonguldak, Devrek kazalarının mahkeme işlerinin Bartın'da görüldüğü ve bu yüzden Bartın Hapisanesi'nde yoğunluk yaşandığı dile getirilmiştir. Mahkûm sayısının çok fazla olmasından dolayı Bartın'a hızlı bir şekilde yeni bir hapisanenin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca mevcut planda hapisane ihtiyaca kâfi ise de, erkeklere mahsus cünha koğuşlarından birinin ikiye taksim olarak bir kısmının namaz kılmak ve mahkûmlara nasihat edilmek üzere mescide dönüştürülmesi düşünülmüştür. İnşaat masrafı olarak mecdi 19 kuruş hesabıyla 264.850 kuruş rayicin mahalleye nazaran uygun olduğu ifade edilmiştir. Bartın Kaymakamlığı istenen meblağın inşaat mevsimi bitmeden havalesinin sağlanmasını talep etmiştir²⁵.

24 Mart 1911'de Bolu Mutasarrıflığı, Bartın'da yapılacak olan hapisane için yukarıda istenen ödeneği Maliye Nezareti'nden talep etmiştir. Yazıda Bartın'ın; Ereğli, Zonguldak ve Devrek kazaları mahkeme mercii olduğu ve hapisane inşasının gerekliliği belirtilmiştir. Mutasarrıflık, daha önce kaza idaresince 30.385 kuruş talebin fazla hesap edildiği ve yapılan tenzil ile 234.474 kuruşun inşa için yeterli olacağı ifade edilmiştir. Gönderilen yazıda yapılacak olan işlerin masrafları da detaylı bir şekilde açıklanmıştır²⁶. 6 Nisan 1911'de Bolu Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne Bolu'ya bağlı kazalarda yeni hapisane binalarına

21 Yasemin Saner Gönen, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapisaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı"*, Hapishane Kitabı, Ed: Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 176.

22 Osman Köse, *"20. Yüzyıl Başları Trabzon Vilayeti'nde Suçlar, Suçlular ve Hapishaneler"* İlkadım'dan Cumhuriyet'e Millî Mücadele, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları. İstanbul, 2008, s. 27.

23 Gültekin Yıldız, a.g.e, s. 196.

24 Bilirli, a.g.m., s. 76.

25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),DH.MB.HPS.(Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriyye Hapishaneler Müdüriyeti)35.12.1,3.

26 BOA,DH.MB.HPS.35.12.1,3.

20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği

ihtiyaç duyulduğuna dair yeni bir yazı kaleme alınmıştır. Bu yazıda livada her kazada hapishane inşa edilmiş ise de harap veya hükümet binası zemin katında uygun olmayan bir mahalde bulunduğundan merkez liva ve Bartın, Ereğli, Düzce, Mudurnu, Gerede, Göynük, Zonguldak kazaları hapishanelerinin yeniden inşasının icap ettiği belirtilmiştir²⁷.

19 Ağustos 1911'de Bartın'da inşası düşünülen hapishanenin mahalli rayiç defteri merkeze gönderilmiştir. Fakat daha sonra 23 Eylül 1911'de Bartın'dan Bolu Mutasarrıflığı'na inşası düşünülen hapishaneye dair yeni bir yazı kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Bartın'da yapılması gerekli olan hapishanenin inşası için gerekli olan mecdi 20 kuruş hesabıyla 8.802 kuruş mahalli rayice uygun olup, ancak arsa bedeli olarak 10.000 kuruş daha zam ilavesi gerekmiştir²⁸. 28 Eylül 1911'de Bolu Mutasarrıflığı'ndan Bartın Kaymakamlığı'na cevabî bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Bartın'dan gönderilen keşif planının hatalarla dolu olduğu ve bazı hesaplamaların mükerrer yapıldığı belirtilmiştir. Bu yüzden Bolu Mutasarrıflığı fazla görülen 27.166 kuruşu yekûndan düşmüş ve bakiye kalan 515 bin kuruş 40 parayı hapishane inşası için yeterli bulunmuştur. Bartın'da inşa olunacak hapishanenin masraflarına dair Maliye Nezareti'ne de yapılacak masraflara dair bir özet gönderilmiştir. Bu özet şöyledir:

"1.219 kuruş temel kazılması, inşası 42 bin 400 kuruş 60 para, bodrum zeminin harfiyatı 1786 kuruş 60 para, bodrum beton inşası 43.382 kuruş, çatıya kadar duvarlar 111.320 kuruş, 3 katın demir kiriş ve tonon döşeme ve de tavanı 184.770 kuruş, kaba sıvası 21.120 kuruş, ince sıvası 17.000 kuruş, tahta tavanı ve üzeri Marsilya kiremitli çatı 54.148 kuruş 80 para, hela ve koridorlara çini döşeme 4.080 kuruş, hela taşları 36.000 kuruş, mecra 1000 kuruş, sıva malzemesi 3.000 kuruş, musluk 600 kuruş, taş sahanlığı 1.400 kuruş, bodrumun taş tertibatı 300 kuruş, iki katın tertibatı 10.000 kuruş, karakol kulübesi 3.000 kuruş, derun kapılar 11.700 kuruş, abdesthane kapıları 840 kuruş, ana kapılar 2.250 kuruş, cephede büyük pencereler 2.800 kuruş, cephede diğer pençelereler 14.400, abdesthane pencereleri 12.000 kuruş, hela çatmaları pencereleri 1.800 kuruş, zemin kat demir parmaklıkları 6.000 kuruş olmak üzere toplam 542.116 kuruş."

Yukarıda verilen toplam meblağdan 27.116 kuruş akçe tenzilatı düşülmüş ve 515.000 kuruş 40 para hesaplanmıştır²⁹. Bu arada 1 Ekim 1911'de Maliye Nezareti, Bartın Kazası'nda inşasına lüzum görülen hapishanenin emlak-ı miriye kaydını Adliye Nezareti'nden istemiştir³⁰. Ayrıca 31 Ekim 1911'de Bolu Mutasarrıflığı'ndan gelen istek üzerine Dâhiliye Nezareti, Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'ne bir yazı göndermiştir. Bu yazıda hava ve ışıktan mahrum ve pek kalabalık olan Bartın Hapishanesi'nde ölümcül hastalıklar meydana gelmesini önlemek için inşası planlanan hapishane için talep olunan tahkikatın süratle yapılması istenmiştir. Bu arada Bolu Mutasarrıfı, Dâhiliye Nezareti'ne 4 Kasım 1911'de yeni bir yazı göndermiştir. Yazıda zemini tahta ve aynı zamanda ıslak olan hapishanenin hava ve ışıktan mahrum olduğu, mahkûmların çoğunun hasta olduğu Kastamonu Sıhhiye Müfettişliği raporuna dayanılarak bildirilmiştir. Mutasarrıflık, 16 Eylül 1911 tarihli keşfe göre 762.662 kuruşun acilen gönderilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezareti ise Bartın'da inşa edilecek olan hapishaneye ait keşif evrakının tetkikine lüzum görüldüğünden ilgili keşfin yerel idareye iade edilmesine karar vermiştir³¹.

27 BOA,DH.MB.HPS.143.20,1.

28 BOA,DH.MB.HPS.35.12,18,20.

29 BOA,DH.MB.HPS.35.12.17,1.

30 BOA,DH.MB.HPS.35.12.15,1.

31 BOA,DH.MB.HPS.35.12.1,3,5,7,9,11.

26 Ocak 1912’de Maliye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne bir yazı kaleme alınmıştır. İlgili yazıda Bartın Hapishanesi’ne ait olan keşifnamenin iade edilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Hapishaneler İdaresi’nden Bolu Mutasarrıflığı’na bir yazı yazılmıştır. Bu bağlamda ilgili yazıda Bartın Hapishanesi mevcudunun daha önce takdim olunan cetvelde 42 nefer gösterildiği, son yazıda ise 174 mahkûm bulunduğu beyan edilmiştir. Bu kadar kısa bir zamanda mahkûm sayısının bu kadar değişmesinin mümkün olmayacağından Bartın’da kaç kişilik hapishaneye hakikaten ihtiyaç bulunduğu bildirilmesi istenmiştir. Bunun yanında evvelce gönderilen keşif evrakı iade edildiğinden bir şekilde orada bu sene bir hapishane yaptırılması için 3 Ocak 1912 tarihli tahrirata uygun muntazam hapishane haritasının, amale ücretleri ve malzemelerin rayiç pusulasının tanzim edilmesi ve gönderilmesi istenmiştir³². 21 Ocak 1912’de Sadrazam adına müsteşar; Bartın, Bergama, Yanya, Tire ve Keskin hapishanelerinin inşası için 2 milyon kusur bin kuruştan ibaret olan havalelerinin harp dolayısıyla ertelendiğini bildirmiştir. Alınan bu kararda yıl sonunun gelmesi ve inşaat mevsiminin de neredeyse sona ermiş olması da etkili olmuştur³³.

Tablo 1: Bartın Hapishanesi’nin Aralık 1913’e Ait Fiziki Durumu³⁴

Soru	Cevap
Hapishanenin hususi bir ismi var mıdır?	Yoktur
Nisaya mahsus bir hapishane var mıdır?	Vardır. Hapishaneye bitişiktir.
Hükümetin malı mıdır? Kira mıdır?	Hükümet malıdır.
14 Aralık 1913 tarihinde hükümlü sayısı	316 erkek, 12 kadın
Hapishane’nin bulunduğu arazinin mahalli önemi, hükümet konağı dâhilinde veya haricinde hükümet dairesi müstemilatından olup olmadığı	Hapishanenin bulunduğu arsanın ehemmiyeti vardır. Hükümet konağı bitişğinde olup, mevcut tutukluya yeterli olamamasından dolayı konağın bodrum katı da hapishane ittihaz edilmiştir.
Hapishanenin bulunduğu arazinin miktarı ne kadar?	868 ziradır.
Hapishanenin mebni bulunduğu arazinin beher ziranın kıymeti	Her bir ziranın kıymeti 15 kuruştur.
Hapishanenin yeniden yapılması gerekir mi? Tamir ile kullanımının devamı mümkün müdür? Tamirat derecesi nedir.	Ekte verilmiştir.

Bartın’da inşa edilecek hapishaneye dair ödeneğin ertelendiğinin açıklanmasına rağmen Bolu Mutasarrıflığı’nın bu konudaki talebi devam etmiştir. 16 Nisan 1912’de Bolu Mutasarrıflığı’ndan Dâhiliye Nezareti’ne Bartın’da inşa edilmek istenen hapishanenin inşasına bir an önce başlanılmasının sağlanmasına dair bir yazı gönderilmiştir. Bu yazı kısaca şöyledir³⁵: “Hapishanenin mevcudu Bartın’da liva mahkemesinin teşekkülünden sonra 174’e ulaşmıştır. İnşa olunacak hapishanenin 250 kişilik olması gerekeceği ve bunun için hükümet binasına uzak olmayan memleket hastanesi ile askerlik şubesi civarında şahıslara ait bulunan arazi üzerine inşasına karar verildiği belirtilmiştir. Burada 1.600 zira bir dönüm itibarıyla ve her dönümün 800 kuruşa alınabileceği ve birkaç yüz dönüm olan arazinin istenilen miktarın istimliki mümkün olacaktır. Bartın Kaymakamlığı’ndan

32 BOA,DH.MB.HPS.35.12,13-15.

33 BOA,DH.MB.HPS.71.24,7.

34 BOA,DH.MB.HPS.M.(Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriyye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı)53.5.1.

35 BOA,DH.MB.HPS.147.6,3,5.

bildirildiğine göre şimdiki hapishanede yatacak yer kalmadığından ve hemen temini zor olan tuğla gibi inşaat malzemesinin şimdiden sipariş edilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bartın'da inşaat mevsiminin pek uzun sürmemesi hasebiyle gerekli işlemlerin bir an önce yapılmasını arz ederim."

Bartın'da yeni hapishane inşası için girişimler devam ederken, eski hapishane için dahi ödenek bulunamamıştır. 27 Haziran 1912'de Bartın Mal Müdürlüğü'nce 1911 senesi zarfında hapishane için ödenek haricinde sarf edilen paranın Bartın'a gönderilmesi talep edilse de, bu ek ödenek gönderilmemiştir³⁶. 5 Ocak 1914 tarihinde Bartın Belediye Tabibi, Bartın Hapishanesi'nin çok kötü durumda olduğuna dair Bartın Kaymakamlığı'na şöyle bir yazı göndermiştir³⁷:

"Her gün artan mahkûm sayısı nedeniyle hapishane olarak kullanılan Bartın Hükümet Konağı altındaki bodrum mahalli 150 kişilikken, buraya 340'ı aşkın mahkûm yerleştirilmiştir. Bu durum mahkûmların sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Üç sene öncesine kadar Bartın Mahkemesi bir kaza mahkemesi olduğundan hapishane de buna göre inşa edilmiştir. Fakat sonradan 4 kazanın bağlı olduğu bir liva mahkemesi tesis edilince, mevcut 3 küçük koğuşa sahip hapishanede izdiham yüzünden hastalıklar ortaya çıkmıştır. Son 10 gün zarfında tifo nedeniyle 2 mahpus ölmüş ve hastalık 5 kişiye daha bulaşmıştır. Ölümcül hastalıkların artması ve bulaşması nedeniyle pek hazin neticeler ortaya çıkabilecektir. Güneş değil ışık bile girmeyen hapishanedeki hastalıkların halka da bulaşma ihtimali vardır. Tedavi ile hastalıkların yok edilebileceği açıktır. Hasta mahkûmların kazamız frengi hastanesinde tedavi edilmeleri lazım gelse de, kapasitesi yetersizdir. Çünkü hastanede 7 yataklı bir guraba koğuşumuz vardır. Hapishane ve hastanenin hastalıktan izolesi için bir hapishane inşa edilinceye değin şimdilik Bartın Hapishanesi'nde yalnız 150 mahpus bırakıp, geriye kalanın özellikle cünha suçlularının başka bir yere gönderilmesi uygundur."

Bartın Kaza Tabibinin bu raporu üzerine Bartın Voyvodası İbrahim Bolu Mutasarrıflığı'na 4 Şubat 1914 tarihinde benzer içerikli bir yazı göndermiştir³⁸:

"Hapishane olağanüstü sağlıksız koşullara sahiptir. Tabibinin raporu buna delildir. Hapishane Bartın Kaza Adliye Teşkilatı'na göre inşa edilmiş, fakat liva derecesinde hizmet vermektedir. Eğer hapishane önümüzdeki yaza kadar boşaltılmazsa, mahkûm sayısı hastalıklar yüzünden zaten azalacaktır. Tifo ve benzeri hastalıklar yüzünden birçok mahkûmun ölmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Daha önceden 1 aylık hapisler için başka mahallere 30 civarında nakil yapıldıysa da, diğer kazalardan cinayet ve cünha suç işlemiş yeni mahkûmların gelmesi ile mahkûm sayısı 30 artmıştır. 1915 senesi zarfında yeni bir hapishanenin inşasına izin verilmesini arz ederim."

1915 yılında Bartın'da yeni bir hapishane inşası gerçekleşmese de eski hapishanenin tamiri için çalışılmıştır. 13 Kasım 1915'te Bolu Mutasarrıflığı, merkeze Bartın Hapishanesi'nin tamiri zaruri görülen aksaminin mahalli belediye kalfası keşfi neticesinde 130 kuruş masrafla tamirinin mümkün olabileceğini iletmış ve hapishaneler tamirâtı için tahsisat olmadığından tespit olunan tutarın doğrudan gönderilmesini istemiştir³⁹. 12 Mart 1916'da Bartın Hapishanesi'nin tamiri için tanzim olunan cetvel uygun bulunmuştur. Bu cetvel kısaca şu kalemlerden oluşmaktaydı: *"4 adet kereste, 10 adet çiğdem tahtası, 2 kıyye çivi, kapı kolu ve 2 adet kapı menteşesi olmak üzere toplamda 137 kuruş"*. Bu rakam

36 BOA,DH.MB.HPS.51.19,1.

37 BOA,DH.MB.HPS.149.8,2.

38 BOA,DH.MB.HPS.149.8,1.

39 BOA,DH.MB.HPS.10.7,1,3.

mecidiye farkı ile 130 kuruşa indirilmiş ve yapılacak olan tadilat için usta tutulmaması, mahkûmlar arasından ehil kişilere yaptırılması istenmiştir⁴⁰.

23 Nisan 1916'da Bolu Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'nden Bartın Hapishanesi'nin tamire muhtaç olan gasilhane ve çatıdaki kiremit noksanı için malzeme ve işçilik için 428 kuruşa ait keşifname ile ödenek talep etmiştir. 23 Nisan 1916 tarihinde 428 kuruş talebi keşif varakası kabul edilerek gönderilmiştir⁴¹. Bunun yanında 8 Ekim 1916'da Bolu'da bulunan tüm hapishaneler için 1916 yılının ikinci altı aylık tahsisatından 860,5 kuruş ödenmiştir. Ayrıca ek tahsisat da verilebileceği ifade edilmiştir⁴². 1916 yılında Bartın'daki hapishanenin yetersizliği dolayısıyla bir bina kiralanarak hapishane olarak kullanılması da gündeme gelse de, merkeze yapılan 220 kuruşluk kira ödeneği talebi bütçede karşılığı olmadığından dolayı merkezce reddedilmiştir⁴³.

21 Ocak 1917 tarihinde Hapishaneler İdaresi'ne Bartın Hapishanesi hakkında bir rapor gönderilmiştir. Bu raporda hapishane ve tevkifhanenin ayrı olmadığı, Müdür Kamil Efendi'nin silahaltında olduğu, müdürlüğü vekâleten Mehmet Efendi'nin yürüttüğü belirtilmiştir. Hapishanenin kâtibinin olmadığı, hapishanede müdür vekili ile beraber toplam 2 gardiyanın bulunduğu söylenmiştir. Tevkifhanede 22 yetişkin ve bir de 18 yaşını doldurmamış erkek varken, hapishanede 91 erkek ve 20 kadın mevcut olduğu, ağır suçlular hariç cezalarının dolmasına altı ay kalmış kamu yararına çalışabilecek mahkûmların adedin 32 olduğu ifade edilmiştir. Toplam tutuklu adedi 22 neferken, kamu yararına çalışanların sayısı 30 kişidir. Hapishanenin hademesi yoktur. İmal ile meşgul olanlar yoktur. Yiyecekler hapishane mutfağında mahkûmlar tarafından hazırlanmakta, ekmeğin bir yüklenici vasıtasıyla tedarik ve edilmektedir. Mahkûmların yiyeceklerini karşılayan bir hayır cemiyeti yoktur⁴⁴.

12 Mart 1917'de Bolu Mutasarrıflığı, Bartın Hapishanesi'nin bir liva hapishanesi olması itibari ile kayıtların nizam içinde tutulması için Dâhiliye Nezareti'nden Bartın Hapishanesi'nin kırtasiye ihtiyaçları için 900 kuruş talep etmiştir. Nezaret, böyle bir ödenek bulunmadığı için talebi reddetmiştir⁴⁵.

14 Nisan 1917'de Bolu Mutasarrıfı, bulaşıcı hastalıklar yüzünden Bartın'da bir han kiralanması dolayısıyla şahıslara yapılan ödemeye dair merkezden ödenek talep etmiştir. Yazıda mahkûmlar arasında ortaya çıkan lekeli hummadan dolayı doktor tavsiyesi ile 250 kuruş ile bir hane kiralandığı, fakat bakanlığın bu ödemeyi çok bulması üzerine hanenin tahliye ettirildiği belirtilmiştir. Yine de 20 gün için 145 kuruş kira tahakkuk etmiş olduğundan bunun için 145 kuruşluk ödeme ile inşaata ait diğer havalenamenin gönderilmesi merkezden talep edilmiştir. Bakanlık ise 13 Mayıs 1917'de inşaat için 8 Mayıs 1917'de gönderilen 200 bin kuruşluk arsa ve malzeme parası ile plan ve keşifnamenin bekletilmesini istemiş ve talep olunan kira ödeneği konusunda zabıtaya ait duyuru tediyi hakkındaki muamelenin uygulanmasını önermiştir⁴⁶.

5 Mayıs 1917 tarihinde Bartın Kaymakamlığı, Bartın Hapishanesi'nin 1917 yılı tadilatı için 336 kuruş talep etmiş ve 28 Ağustos 1917'de ödeneğin merkezden gönderilmesine

40 BOA,DH.MB.HPS.M.25.34,1-6.

41 BOA,DH.MB.HPS.11.28,1,3,4.

42 BOA,DH.MB.HPS.60.65.1,3.

43 BOA,DH.MB.HPS.39.23,1,3.

44 BOA,DH.MB.HPS.M.27.21,8.

45 BOA,DH.MB.HPS.63.3.1,3.

46 BOA,DH.MB.HPS.39.29.1,3

karar verilmiştir⁴⁷. Hapishanenin durumunun iyileştirilmesinin yanında yeni bir hapishane inşası girişimi de devam etmiştir. 3 Ekim 1917'de Bolu Mutasarrıflığı, Bartın Hapishanesi için 100 metre genişliğinde bir yer gerektiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş ve hapishanenin resim ve planlarının da bakanlığa gönderileceğini belirtmiştir. Ayrıca önceden gönderilen havalename ile taş, kireç kum gibi malzemenin alınması uygun bulunmuştur. 22 Eylül 1917 tarihli telgrafname ile daha önce talep olunan hapishane planları da gönderilmiştir⁴⁸.

Bartın Kaymakamlığı 24 Ekim 1917'de hükümet binası altındaki hapishanedeki mahkûmların diğer koşullara da taksim edildiğini, fakat mahkûmların her gün çoğalması ile 3 koşuğa 180 mahpus sayısına ulaşıldığını belirtmiştir. Aşırı kalabalıktan dolayı ölümcül hastalıkların ortaya çıkması ihtimaline karşı hapishanenin tamiri ve yahut mahkûmların bir kısmının Bolu Hapishanesi'ne nakline izin verilmesini Bolu Mutasarrıflığı'ndan talep edilmiştir. Bolu Mutasarrıflığı bu istek üzerine 25 Ekim 1917'de Dâhiliye Nezareti'ne bu konuda yazı yazılacağını ve Bolu'da yer bulunmama ihtimaline karşı Bartın Hapishanesi'nin tamiri için ödenek talep edileceğini de belirtmiştir⁴⁹. Bu doğrultuda 27 Ekim'de 1917'de hapishane odalarının 430 kuruş masrafla tamirinin mümkün olduğuna yönelik bir keşif hazırlanmıştır. Keşif, 15 Aralık 1917'de Bolu Mutasarrıflığı'nca Dâhiliye Nezareti'ne havale edilmiştir. İhtiyaçlar olarak şunlar tespit edilmiştir: *"4 adet meşe kirişi, 2 okka kebir çivi, 50 okka kireç, bir araba kum, iki okka kurşun ve bir de taşçı ustası 1 günlük yevmiyesi"*. Dâhiliye Nezareti talep edilen ödeneğin cüz'i olmasından dolayı 430 kuruşluk tahsisatın gönderilmesine 26 Ocak 1918'de karar vermiştir⁵⁰. Hapishane mini onarımları uzun vadede yetersiz olmuştur.

Bartın Hapishanesi'nin gayri insani yaşama koşulları nedeniyle detaylı tamir edilmesi gerekmiştir. Öncelikle Dülgerci Hacı Halil Kalfa marifetiyle koşuğlar keşfedilmiştir. Kalfa tarafından hazırlanan 17 Şubat 1918 tarihli rapor kaymakamlığa sunulmuştur. Raporla hapishanenin neredeyse bütün döşemelerinin yenilenmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵¹. Bu rapora göre tadilat için gerekli olan malzemeler şöyledir: *"Birinci koşuğun döşeme kirişleri için 200 m3 meşe ağacı, döşeme tahtası için 30 adet tahta, raptı için 10 kıyye çivi. İkinci koşuğun döşeme kirişleri için 20 adet meşe ağacı, yer döşemesi için 15 adet tahta, döşeme raptı için 4 kıyye çivi. Üçüncü koşuğun kirişleri için 20 adet meşe ağacı, yer döşemesi için 15 adet tahta, döşeme raptı için 4 kıyye çivi."* Bunların yanında dülger ustasının yevmiyesi de hesap edilerek 11.760 kuruş hesap çıkarılmıştır. Ayrıca ser tamirci tarafından da 8 Nisan 1918'de ayrı bir hesap çıkarılmıştır. Bu hesabın detayı ise şöyledir: *"21 adet döşeme köknar tahtası, 3 kıyye çivi, demir kapı üstadiyesi, demir kapı kurşun kıyyesi, 60 gün kireç ve taşçı ustası yevmiyesi olmak üzere 1.500 kuruş"* 4 Haziran 1918'de Bartın Hapishanesi'nin genel tamiri için Bartın Kaymakamlığı merkezden 13.260 kuruş talep etmiştir⁵². Bartın Hapishanesi'nin tahrip olan duvarların tamiri için ise, şu hesap çıkarılmıştır: *"Usta yevmiyesi 1 adet 80 kuruştan 80 kuruş. 1 araba kum 25 kuruştan 1 adet 25 kuruş. Badana için usta yevmiyesi 2 adet 80 kuruştan 160 kuruş, nezaret odasına demir kapı üstadiyesi 1 adet 150 kuruş, kurşun iki adet 50 kuruştan 100 kuruş. Çivi döşeme için 100 kuruştan 100 kuruş. Tahta çivi ve tahta raptiyesi için 3 adet 120 kuruştan 360 kuruş olmak üzere toplam 975 kuruş."* Daha sonra bu keşif varakası, yeniden düzenlenerek Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Yeni keşif varakası esas alınarak 19 Ağustos 1918'de

47 BOA,DH.MB.HPS.47.1.1,2,4.

48 BOA,DH.MB.HPS.39.40-1,3.

49 BOA,DH.MB.HPS.1355.1,3-8.

50 BOA,DH.MB.HPS.1355.1,3.

51 BOA,DH.MB.HPS.M.25.34,7.

52 BOA,DH.MB.HPS.M.25.34,6.

Bartın Hapishanesi'nin tamiri için 1.295 kuruş gönderilmiş, fakat tamirat işlemlerinden önce merkezin onayının alınması istenmiştir⁵³. Yukarıda yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere taleplerin sadece sonuncusuna olumlu yanıt verilmiştir.

31 Aralık 1918'de eczacı tabip, hükümet tabibi, hastane sertabibi, belediye reisi ve sıhhiye meclis üyesinden oluşan Bartın Kazası Sıhhiye Meclisi Heyeti bir mazbata hazırlamıştır. Bu mazbatada Bartın'da yeni bir hapishaneye ihtiyaç duyulduğu şöyle ifade edilmiştir:

“Kaza hapishanesi vaktiyle kötü ve sağlıksız bir mevkide ve kaza mahkemesi ihtiyacına göre inşa edilmiştir. Rutubetli ve ışıktan mahrum hapishanenin tadilatla büyütülmesi de imkânsızdır. Esaslı tadilat yapılsa da hapishaneyi rutubet, havasızlık ve karanlıktan kurtarmak imkânsızdır. Kazada liva adliyesinin teşkil edilmesiyle Bartın dört ayrı kaza cinayet suçluları ve istinafen nakil olunan mahkûmları yüzünden hapishanede her daim izdiham olmaktadır. İzdiham, mahkûmların sık sık tifo ve lekeli humma ve sair ölümcül hastalıklarına yakalanmasına neden olmaktadır. Üç senedir zuhur eden ölümcül hastalıklar ölümlere neden olmuş ve bu hastalıklara karşı tedbir alınmasına rağmen hastalıklar kasabaya da sıçramıştır. Hapishane, kaza içinde bir hastalık ocağı olduğundan halkın sıhhati için bir hapishane inşası gereklidir.”

Bu mazbata 29 Ocak 1919'da Bolu Mutasarrıflığı'na sunulmuştur⁵⁴. Mutasarrıflığa sunulan mazbata üzerine 29 Ocak 1919'da Bolu Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne Bartın'da yeni bir hapishane inşaatının zaruri olduğuna dair şöyle bir yazı göndermiştir⁵⁵:

“Bartın Hapishanesi'nin inşası için bakanlığın 8 Mayıs 1917 tarihli 200 bin kuruşluk havalenamesi ile 16 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezareti'nce inşaatla başlamak üzere bir arsa bulunması ve kerestenin temin edilerek plana uygun bir şekilde inşaya başlanması emredilmiştir. Bu emir Bartın Kaymakamlığı'na iletilmiş, fakat kaymakamlıktan gelen 30 Aralık 1918 tarihli yazıda 1917 senesinde arsa tedariki ve inşaatla başlanması kabil olmadığı belirtilmiştir. Nezaret tarafından hazırlanan plan ve resimlerin Bartın'da gerekli olduğu ve son zamanlarda tekrar eden firarlardan dolayı hapishanenin inşasının kat'i olduğuna dair kaza sıhhiye meclisinin mazbatasını takdim kılınmış ve hemen inşaatla başlamak üzere plan ve resimlerinin ve havalenamenin gönderilmesini arz ederim.”

Bartın'a inşaat için yeni ödenek gönderildiğine dair yeni bir belgeye ulaşılamamıştır. Muhtemelen savaş nedeniyle inşaat yürütülememiştir. 16 Mart 1919'da Bartın Hapishanesi tamiratına ait bir keşif cetveli hazırlanmıştır. Bu cetvelde şunlar yer almıştır: *“Bahçe kaldırımlarının tamiri, zemindeki suyun kurutulması, zeminin kömür ve kireç imlası ile yalıtılması, döşemelerin tamiri, kiremit, bölme duvarların sıvanması, iç duvarların iki kat badanası, dış saçakların tuğla ile tamiri, çatı aktarması, çerçeve inşası, çerçeve camları, lağım hendeklerinin tamiri ve lağım kapak taşları.”* Hazırlanan cetvelde toplam maliyet 52 bin 625 kuruş hesaplanmıştır. Bu cetvel 12 Nisan 1919'da mutasarrıflıkça Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş ve işlemler sonunda bilgi verilmesi şartı ile ilgili ödeneğin gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁶.

53 BOA,DH.MB.HPS.14.44.1,3-14.

54 BOA,DH.MB.HPS.165.19.1.

55 BOA,DH.MB.HPS.165.19,2.

56 BOA,DH.MB.HPS.40.51- 1,3-7.

B. Bartın Hapishanesi Görevlileri

1880 nizamnamesine göre hapishane ve tevkifhanelerde bir müdür, ihtiyaç oranında kâtip, bir başgardıyan, lüzumlu olduğu kadar gardıyan, doktor, çamaşırcı, işçi, yeteri kadar hastane hademesi, aşçı, imam, gereği durumunda rahip ve kadınlara mahsus hapishaneler için kadın gardıyan bulundurulması gerekmektedir⁵⁷. Nizamnamedeki şartlar devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında dahi tam olarak gerçekleştirilememiştir. Devletin içinde bulunduğu yokluklara rağmen nizamın sağlanması için hapishanelerin durumu konusunda sürekli yazışmalar meydana gelmiştir.

Dâhiliye Nezareti'nin 29 Mayıs 1911'de Bartın Hapishanesi görevlilerinin 6 aylık maaşlarına dair bir pusula talep etmesi üzerine 16 Haziran 1911'de Bolu Mutasarrıflığı tarafından Bartın Hapishanesi çalışanlarına ait pusula nezarete gönderilmiştir. Bu pusulada hapishane müdürünün 200 kuruş, 2 gardıyanın 120'er kuruş ve nisa gardıyanının 80 kuruş maaş aldığı belirtilmiştir. Toplam aylık maaş masrafının ise 520 kuruş olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda Dâhiliye Nezareti'nden 1911 yılı ilk 6 aylık masraflar için 6.300 kuruş talep edilmiştir⁵⁸. Ayrıca, 1 Aralık 1911 tarihli bir belgede Bartın Nisa Hapishanesi gardıyanına 1 Aralık 1911 tarihinden itibaren gardıyanlar maaşından tahsis olunan 80 kuruşun sene sonuna kadar ödeneğinin gönderildiği ifade edilmiştir⁵⁹.

29 Temmuz 1912'de Bolu Mutasarrıflığı, dâhiliyeye livadaki hapishane görevlilerinin maaşlarının arttırılmasını talep etmiştir. İlgili yazıda gardıyan maaşlarının yetersizliği ve kalifiye eleman bulunamaması durumu şu şekilde açıklanmıştır: *"Livamızda yer alan hapishanelerde hapishane gardıyanlarının 100'er kuruş maaş verilmekte, hâlbuki buralarda bir amale 7- 8 bazen 9 kuruşa yevmiye ile iş bulabilmektedir. Gardıyanın yevmiyesi 3,1 kuruşa gelmektedir. Bu yüzden gardıyanlığa okur- yazar olan namuslu kişiler rağbet etmemektedir. Bu işe ya ihtiyar ya malul olanlar ya da kötü niyetli olanlar rağbet göstermektedir. Hapishanelerin gardıyansız bırakılması muvafık değildir. İş başvurularında yeterince tahkikat yapılmamaktadır. Nizamnamedeki niteliklerdeki elemanların işe alınması için maaşlarının arttırılmasını arz ederim"* Nezaret, talebi makbul karşılarken, diğer livalarda da aynı maaşın ödendiğini belirterek isteği reddetmiştir⁶⁰.

2 Ekim 1912'de Bolu Mutasarrıflığı, kanuna aykırı hareketlerden dolayı azledilen Bartın Hapishane Müdürü ile gardıyanının yerlerine maaşların azlığı sebebiyle talep bulunamadığını bu vazifeleri jandarma karakol kumandanlığının yürütmekte olduğunu belirtmiştir. Fakat kolluk kuvvetinin bu görevi yürütmesinin ilçe asayişinin sağlanmasında sorunlar ortaya çıkaracağı vurgulamıştır. Mutasarrıflık, Bartın'daki durumun yanı sıra Zonguldak ve Ereğli hapishane gardıyanlarının maaşlarının arttırılmasını, mümkün olmazsa mevcut durum hakkında bir tahkikat yapılmasını dâhiliyeden talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, zam talebini 1912 yılı bütçesinden ek ödenek yapılamayacağı belirterek reddetmiştir⁶¹.

4 Haziran 1916'da Bartın Kaymakamlığı'na Bartın Jandarma Komutanı, Hapishane Komisyonu Reisi, Bartın Müddei Umumi ve Bartın Ceza Reisi tarafından Hapishane Müdürü Kamil Efendi'nin askere sevkinden beri ilgili vazifenin Gardıyan Mehmet Efendi tarafından ifa edildiği, fakat Mehmet Efendi'nin müdürün vazifesini ifaya ehliyeti olmadığı yönünde bir rapor yazılmıştır. Ayrıca Mehmet Efendi'nin son 10 günden beri

57 Özgür Yıldız, a.g.m., s. 383.

58 BOA,DH.MB.HPS.146.22.1,2.

59 BOA,DH.MB.HPS.143.88.1.

60 BOA,DH.MB.HPS.87.28.19.2.

61 BOA,DH.MB.HPS.87.28.19.1.

hasta olması sebebiyle işe gelemediği ve boşta bulunan diğer gardiyanlık kadrosuna talep olmadığından işlerin jandarmaca yürütüldüğü ifade edilmiştir. Her türlü gıda fiyatının birkaç kat yükseldiği dönemde 120 kuruş maaşlı gardiyanlığa kimsenin başvurmadığı aktarılmıştır. Askerde bulunan Kamil Efendi'nin maaşının kanun gereği kendisine tam olarak ödenmesinden dolayı yerine asaleten bir diğerinin tayini imkânsız olduğu, fakat yeni müdür atanmamasının idareyi zorlaştırdığı belirtilmiştir. Hapishanenin 1 gardiyanla idaresinin mümkün olamayacağından ve iki gardiyan tahsisatının da gayri kabil olduğundan 500 kuruş maaşla bir müdür veya 300'er kuruş maaş ile 3 gardiyan istihdamına ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Aksi takdirde hapishanenin idaresi ve kayıt muamelelatı imkânsız olacağı bildirilmiştir. Mevcut durumda mahkûmlar arasında çıkabilecek bir karışıklığa da müdahalenin imkânsız olduğu ve hatta mahkûmların fazla süre hapiste kalması gibi sorunların da çıkabileceği söylenmiştir. Komisyonun bu tahsisat talebi Bolu Mutasarrıflığı vasıtası ile merkeze iletilmiştir. Fakat mutasarrıflıkça merkezden iki gardiyan maaşı ile bir müdür vekili talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti başka gardiyan talep edilmemesi şartı ile iki gardiyan maaşı olan 240 kuruş ile bir müdür vekilinin istihdamını onaylamıştır⁶².

Tablo 2: 16 Mayıs 1912 Tarihinde Bartın Hapishanesi Çalışanlarına Dair Bilgi⁶³

Adı	Görevi	İşe Başlama Tarihi	İşten Ayrılma Tarihi	Ayrılma Sebebi	Maaşı (Kuruş)
Ömer Efendi	Müdür	14 Temmuz 1911	27 Mart 1912	İstifa	200
Kamil Efendi	Müdür	1 Mart 1912	26 Mayıs 1912	Çalışıyor.	200
Basri Efendi	Gardiyan	14 Ekim 1911	14 Kasım 1912	İstifa	120
Ahmet Efendi	Gardiyan	14 Aralık 1911	Çalışıyor.	-	120
Numan Çavuş	Gardiyan	-	-	-	120
Fatma Hadiye	Nisa	31 Aralık 1911	16 Mayıs 1912	-	80

16 Mayıs 1912 itibari ile Bartın Hapishanesi'nin bir müdür, iki gardiyan ve bir nisa gardiyanı tarafından idare edildiği görülmektedir. 30 Haziran 1912'de Bolu Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiştir. Burada 26 Mayıs 1912'de Bartın hapishanesi Müdürü Kâmil Efendi'nin istifa ettiği, yerine 27 Mayıs 1912'den itibaren hapishane müdürlüğüne Ahmet Hulusi Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir⁶⁴.

62 BOA,DH.MB.HPS.92.26.1-5.

63 BOA,DH.MB.HPS.M.6.26.1.

64 BOA,DH.MB.HPS.M.6.26.7.

Tablo 3: 28 Temmuz 1912 Tarihinde Bartın Hapishanesi Çalışanlarına Dair Bilgi⁶⁵

Adı	Görevi	İşe Başlama Tarihi	İşten Ayrılma Tarihi	Ayrılma Sebebi	Maaşı (Kuruş)
Hulusi Efendi	Müdür	27 Mayıs 1912	Devam ediyor.	-	200
Osman Ağa	Gardiyan	14 Ağustos 1905	3 Ekim 1911	-	100
Ömer Efendi	Gardiyan	25 Aralık 1910	13 Temmuz 1911	-	120
Basri Efendi	Gardiyan	14 Ekim 1911	12 Kasım 1911	-	120
Ahmet Efendi	Müstahdem	14 Aralık 1911	Devam ediyor.	-	120
Numan Çavuş	Müstahdem	27 Mayıs 1912	Devam ediyor.	-	120

28 Temmuz 1912 itibari ile Bartın Hapishanesi'nin bir müdür ve iki müstahdem vasıtasıyla idare edildiği tespit edilmiştir. Kastamonu Vilayeti İstinaf Müddei Umumiliği, Dâhiliye Nezareti'ne yukarıda yer alan bilgilerin yanı sıra Bartın Hapishanesi'ndeki personel yetersizliğine dair bir yazı göndermiştir. Bu yazıda liva mahkemesi haline getirilen Bartın Kazası Bidayet Mahkemesi Hapishanesi'nin 120'şer kuruş maaşla okuma yazma bilmeyen iki gardiyan ile 200 kuruş maaşla 1 müdür vekili ile idare edilmesinden dolayı her an sıkıntı yaşandığını bildirmiştir. Adliye Nazırlığı da Dâhiliye Nazırlığı'ndan Bartın Hapishanesi kadrosunun liva hapishaneleri seviyesine çıkarılmasını talep edilmiştir⁶⁶. Gerçekten Bartın'da hapishane idaresinin iktidarsızlığı yüzünden sık sık sıkıntılar yaşanmıştır.

11 Şubat 1913'te Bolu Mutasarrıflığı'ndan dâhiliyeye Bartın Hapishanesi gardiyanlarından Molla Ahmet'in mahkûmlara rakı getirmesinden dolayı azledildiği ve yargılandığı bildirilmiştir. Ahmet'in yerine atanan Kamil 25 Ağustos 1912 tarihinde işe başlatılmış ise de kifayetsizliğinden dolayı 20 Eylül 1912 tarihinde azledilmiştir. Fakat boşta kalan bu işe başvurulmamasından dolayı işin jandarmalar tarafından yürütüldüğü ve nihayetinde gardiyanlığa talip olan Mehmet Kazım Efendi 23 Aralık 1912 tarihinde işe başladığı ifade edilmiştir⁶⁷.

Ocak 1913'te Bartın Hapishanesi çalışanlarına ait düzenlenmiş olan cetvelin hatalı olmasından dolayı Bolu Mutasarrıflığı, yeni bir cetveli 3 Nisan 1913'te Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Bu cetvele göre Bartın hapishanesi bir müdür ve iki gardiyan tarafından idare edilmektedir⁶⁸.

65 BOA,DH.MB.HPS.146.39.1.

66 BOA,DH.MB.HPS.146.39.1.

67 BOA,DH.MB.HPS.87.64,2.

68 BOA,DH.MB.HPS.87.64,1.

Tablo 4: 3 Nisan 1913 Tarihinde Bartın Hapishanesi Çalışanlarına Dair Bilgi⁶⁹

Adı	Görevi	İşe Başlama Tarihi	İşten Ayrılma Tarihi	İşten Ayrılma Sebebi	Maaşı (Kuruş)
Ahmet Hulusi	Müdür	27 Mayıs 1912	24 Ağustos 1912	-	200
Kamil	Müdür	25 Ağustos 1912	24 Eylül 1912	Cahillikten azil	200
Bahaddin	Müdür	14 Kasım 1912	Devam ediyor	-	200
Numan Ağa	Gardiyan	14 Temmuz 1912	Devam ediyor	-	120
Ahmet Ağa	Gardiyan	14 Aralık 1911	17 Ağustos 1912	Yargıya sevk	120
Kamil Ağa	Gardiyan	25 Ağustos 1912	20 Eylül 1912	Kıfayetsizlikten azil	120
Mehmet Kazım	Gardiyan	23 Aralık 1912	Devam ediyor	-	120

8 Kasım 1915'te Bartın Hapishanesi müdürlüğü için aylık 200 kuruştan 400 kuruş ödendiği belirtilmiştir. Burada iki müdür maaşından söz edilmesinin nedeni askerde bulunan müdüre de maaş ödemesinin yapılmış olmasındandır. Gardiyanlar için 120 kuruştan 240 kuruş ödeme yapıldığı belirtilirken, ayrıca nisa gardiyanı için de 80 kuruş ödeme yapıldığı ifade edilmiştir⁷⁰.

5 Haziran 1916'da Bartın Kaymakamlığı'ndan Bolu Mutasarrıflığı'na Bartın Hapishanesi Müdürü Kamil Efendi'nin silah altına alınması nedeniyle müdürlüğü vekâleten yürüten Hasan Efendi'nin iktidarsızlığı ve 10 gündür hasta olmasından dolayı işe gelmemesi üzerine hapishane yönetiminde boşluk meydana geldiği bildirilmiştir. Bu boşluktan dolayı asayişsizlik çıkmaması için iki gardiyan maaşı olan 240 kuruş ile bir müdür vekilinin hapishaneye atanması talep edilmiştir. Bu istek dâhiliyeye iletilmiş ve dâhiliye 13 Temmuz 1916'da başka bir gardiyan talep edilmemesi şartı ile isteği onaylamıştır⁷¹. Yapılan bu atamaya rağmen Bartın Hapishanesi'nde nizam sağlanamamıştır. Liva seviyesindeki Bartın Hapishane'sinde müdür vekili 240 ve gardiyanlar 120 kuruş maaş alırken, Tokat'taki kaza düzeyindeki hapishanede 1915'te itibari ile memur 350, kâtip 250 ve gardiyan 150 kuruş maaş almıştır⁷². Sadece bu bilgi dahi Bartın Hapishanesi görevlilerinin maaşlarının azlığını göstermeye yeter.

Bartın Hapishanesi'nin idaresinde görülen güçlükler üzerine Adliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 16 Ekim 1916'da bir yazı gönderilmiştir. Bartın Hapishanesi idaresini 200 kuruş maaşla bir müdür vekili, 120'şer kuruş maaşla iki gardiyan ve 80 kuruş maaşla bir nisa gardiyanı yürütmekte iken, müdürün silah altına alınmış olmasının yanı sıra ve boşta bulunan gardiyanlık kadrosuna başvuru olmamasından ve gardiyan Sadık Efendi'nin de istifası üzerine hapishanenin idaresinin zorlaştığı ifade edilmiştir. Hariçten su getirmek görevi ile taşraya çıkan mahkûmlardan firar edenler olduğu ve bunun başlıca sebebinin

69 BOA,DH.MB.HPS.87.64,1.

70 BOA,DH.MB.HPS.155.100,1.

71 BOA,DH.MB.HPS.92.26,1-3.

72 Tahir Bilirli, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishaneleri: Tokat Hapishanesi Örneği", History Studies, 11/3, Haziran 2019, s. 910.

hapishanenin idaresinin yetersizliği olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden Bartın Hapishanesi'ne 600 kuruş maaşla bir müdür ve 300 kuruş maaşla 3 gardiyan tayini gerekli görüldüğünden, buna göre tahsisat verilmesi mahalli adliye müfettişi tarafından önerilmiştir. Liva mahkemesi hapishanesinin 200 kuruş maaşla bir müdür ile idaresinin mümkün olmadığı ve diğer liva mahkemeleri nezdinde bulunan hapishanelerde olduğu gibi Bartın Hapishanesi çalışanları için emsal maaş verilmesi istenmiştir. Dâhiliye, 12 Kasım 1916'da adliyeye maaş arttırılması için cüz'i bir miktar dahi ödenek olmadığını belirtmiştir⁷³.

Bartın Hapishanesi'nde fazla mahkûm bulunması ve mahkûmların zaman zaman firar etmeleri üzerine Kastamonu Müddei Umumiliği'nce yapılan soruşturma üzerine Adliye Nezareti'nden 27 Mayıs 1918'de Bartın Hapishanesi'nin yatılamayacak derecede kalabalık olduğu, bulaşıcı hastalıkların yayıldığı yönünde Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndermiştir. Bu yüzden uzun süreli mahkûmlar ile hapishane nizamını bozanlardan 50 kişinin civar hapishanelere nakline izin verilmesi istenmiştir. Dâhiliyenin 13 Ağustos 1918 tarihli cevap yazısı üzerine Adliye Nezareti'nden 2 Ekim 1918'de yeni bir yazı çıkmıştır. Bu yazıda Sinop'a nakil düşünülse de Sinop Hapishanesi'nin tamire muhtaç olduğu ve hapishanede ölümcül hastalıkların ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca Sinop'a daha önceden Yozgat ve Çorum'dan da mahkûmların nakledildiği, buraya yeni nakillerin uygun olmayacağı belirtilmiştir. Bunun üzerine adliyeden dâhiliyeye 23 Ekim 1918'de yeni bir yazı gönderilmiştir. Bartın Hapishanesi'ndeki izdihamın azaltılması için mahkûmlardan bir kısmının Bolu Hapishanesi'ne naklinin mümkün olup olmayacağı mahalline sorulmuş, Bolu'da 198 nefer mahkûm bulunduğu ve koşu alan ekseri harap olduğu ve hapishanenin zor idare edildiği ve yeni yer olmadığı bildirilmiştir. Bartın'daki izdihamın başka bir surette azaltılması için çalışılması gerektiği belirtilmiştir⁷⁴.

Bartın Hapishanesi'nden 25 Aralık 1918'de 18 cinayet, 4 cünha mahkûmu ve 10 da tutuklu firar etmiştir. Bu olaydan iki üç gün önce de hapishaneden 3 şahsın firar etmiş olmaları nedeniyle soruşturma başlatılmıştır. Soruşturma sonrasında hapishane görevlilerinin kusuru bulunduğu Kastamonu İstinaf Müddei Umumiliği'nden bildirilmiştir. Yaşanan bu olay üzerine Adliye Nezareti, cinayet suçlularının Sinop Hapishanesi'ne naklinin doğru olacağı yönünde karar vermiştir. Bu konuda Dâhiliye Nezareti'ne 23 Ocak 1919'da bir yazı gönderilmiştir⁷⁵. Böyle bir naklin gerçekleşmediği yeni yazışma olmamasından anlaşılmıştır. Temmuz 1922'de Bartın ahalisinden olan ve farklı memleketlerde üç yıl esarette kaldıktan sonra yurda dönen ve işsiz olan Hacı Halil, gardiyanlık görevine atanmak için başvurmuştur. Hacı Halil'in başvurusu sonrasında hakkında güvenlik soruşturması yapılmıştır⁷⁶. Yapılan bu soruşturma ilgili göreve atamalarda dikkatli davranıldığını da göstermektedir.

C. Bartın Hapishanesi'nde Bulunan Hükümlü ve Tutuklular

20. yüzyılın başına kadar hükümlü ve tutukluların işledikleri suçlara dair bilgiler, Zaptiye Nezareti'ne gönderilmiştir. 1909 yılında Zaptiye Nezareti'nin kaldırılmasından sonra ise bilgiler Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Dolayısıyla Bartın Hapishanesi'ndeki tutuklu ve hükümlülere ait bilgiler de dâhiliyeye gönderilmiştir⁷⁷.

73 BOA,DH.MB.HPS.92.47,1,3,5.

74 BOA,DH.MB.HPS.97.34,1,3,5,8.

75 BOA,DH.MB.HPS.97.34,10,12.

76 BOA,DH.MB.HPS.M.46.15,1.

77 Bozkurt, a.g.m., s. 265.

13 Nisan 1912 gecesi Bartın Hapishanesi'nden 5 kişi tavanı delerek firar etmiştir. Yapılan arama sonucunda jandarma tarafından firarilerin 3'ü yakalanmış ve süren aramalar sonucunda Amasyalı Mürtezaoğlu Ömer adlı mahkûm da yakalanmıştır. Nihai olarak son mahkûm da 30 Mayıs 1912'den önce yakalanmıştır. 16 Nisan 1912'de dâhiliye, mahkûmların tavanı delerek firar ettiklerine göre yanlarında alet bulunduğunun anlaşılmasından dolayı aletlerin nereden tedarik edildiklerinin tetkiki ile gerekli görülen memurların derhal tahkikata alınmasını ve diğer hapishanelerde de mahpusların üzerinin sık sık aranması, bu gibi olayların yaşanmasının engellenmesini istenmiştir⁷⁸. Yapılan aramalar sonunda firar aletlerinden başka şeyler de çıkmıştır. 4 Temmuz 1912'de Bolu Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne mahkûmlardan birinin üzerinde çıkan yüklü miktardaki paranın nasıl saklanması gerektiği yönünde bir yazı gönderilmiştir. Yazıda başka bir hapishaneye nakil sırasında yapılan aramada mahkûm üzerinde 8 Osmanlı, 10,5 İngiliz, 13 Fransız lirası ile 35 adet resm mecdiye bulunduğu ifade edilmiştir. Mutasarrıflık bu kadar yüklü paranın hapishane müdürünün maaşına oranla onun idaresine verilemeyeceğini ve hapishane sandığına da bu kadar yüklü bir paranın kaydedilemeyeceğini belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti cevap olarak ilgili paranın hapishane sandığında saklanması ve eğer bu konuda herhangi bir mahzur söz konusu ise paranın bankaya yatırılmasını önermiştir⁷⁹.

1 Eylül 1912'de Bartın'dan Kastamonu İstinaf Müddei Umumiliği'ne Bartın Hapishanesi'nin mahkûm sayısını karşılamadığı ve önlem alınması gerektiği yönünde bir yazı gönderilmiştir. Bu yazının bir sureti umumilik tarafından 20 Ekim 1912'de dâhiliyeye gönderilmiştir. Yazıda Bartın'da bir liva mahkemesi teşkil kılındığı halde hapishanenin asıl halinde bırakılması dolayısıyla güçlükler ortaya çıktığı belirtilmiştir. İki kısımdan oluşan hapishane 115 kapasiteye sahip iken, mevcudun 257'den fazla olduğu ifade edilmiştir. Hapishane müdürlüğünün daha fazla mahkûm gönderilmemesi yönündeki talebi üzerine, Bartın Liva Mahkemesi 446 davanın hükmünü ya vermemiş ya da açıklamamıştır. Bu yüzden suçlulara ceza verilmediği algısı oluşmuş ve asayişsizlik ortaya çıkmıştır. Ayrıca hapishanenin iki gardiyan ve bir müdür ile idaresinde de güçlükler yaşanmıştır. Cinayet suçlularının Sinop'a nakilleri de gerçekleşmemiştir. Dört kazanın cinayet ve üç kazanın istinaf makamı olan Bartın Mahkemesi'ne bağlı olan hapishanenin yetersizliğinin yanında, görevlilerinin de mahkûmlardan rüşvet aldıkları tespit edilmiştir. Bir gece hapishane suyunun kesilmesi üzerine su taşımak üzere dışarıya çıkarılmış olan mahkûmlardan fiili livata maddesinden hüküm giyen ve 3 yıl kürek cezasına çarptırılan Kemahlı Ethem ve sirkat suçundan tutuklu olan Karacaoğlu Karyesi'nden Hasan Pehlivanoglu Ali'nin ve cinayet cezasından tutuklu Okçular Karyeli İmamoğlu Hasan firar etmişlerdir. Firarileri takibe giden jandarmanın hapishane kuvvetinden çekilmesi sebebiyle sirkatten 4 yıl ceza alan Mazioğlu Yusuf, ihrak suçundan tutuklu bulunan Zonguldaklı Karetoğlu İsmail ve Prankoşoğlu Koca Mustafa da 21 Ağustos 1912 gecesi saat 02.00 civarında üçüncü koğuşun tavanını delerek firar etmişlerdir. Yapılan inceleme sonunda, hapishane memurunun suiistimalinin olabileceği düşünülerek tahkikata başlanmıştır. Ayrıca mahkemenin en azından bir kısım kararları açıklaması için 9 mahkûmun acilen yakın vilayet hapishanelerine nakilleri talep edilmiştir. Bunun yanında hapishane personeli ve hapishanenin güvenliği ile ilgilenen jandarma sayısının artırılmasının yanı sıra yeni bir hapishanenin inşa edilmesi gerekliliği belirtilmiştir. Eğer bunlar gerçekleşmeyecekse Bartın Liva Mahkemesi'nin görevini yerine getiremeyeceği söylenerek, buradaki teşkilatın kaldırılması talep edilmiştir⁸⁰.

78 BOA,DH.MB.HPS.101.12.1,3,5,6,7,9.

79 BOA,DH.MB.HPS.87.11.1,3.

80 BOA,DH.MB.HPS.M.7.95.1-3.

20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği

Eylül 1912’de Bartın Hapishanesi’nden 1 idam ve 5 kürek cezası mahkûmu ile 7 tutuklu olmak üzere 13 şahsın hapishane abdesthanesi penceresinin kırarak firar ettikleri, bunlardan ikisinin yakalandığı diğerlerinin de yakalanması için takibat başlatıldığı Kastamonu İstinaf Müddei Umumiliği’nden adliyeye bildirilmiştir. Adliye de 19 Eylül 1912’de bu konuda dâhiliyeye bilgi verilmiştir⁸¹. Bartın Hapishanesi’ndeki sıkıntılar sadece personel eksikliğine dayanmamıştır.

Zengin mahpusların istihkakının kesilmesi hakkında mahalli hükümetçe alınan karar ve uygulamaya karşı çıkararak, mahpusları kıskırttığı iddia edilen Bartın Ceza Reisi Muhiddin Efendi hakkında tahkikata teşebbüs edilmesi istenmiştir. Bu konuda Bartın Kaymakamlığı’na 26 Şubat 1913’te Bartın Jandarma Komutanlığı ve 27 Şubat 1913’te Bartın Hapishane Müdürü birer şikâyet dilekçesi yazmıştır. İçeriği aynı olan iki dilekçede de Bartın Ceza Reisi Muiddin Efendi’nin hapishane teftişleri sırasında istihkak verilmeyen zengin mahkûmları onlara da istihkak verilmesinin kanuni bir zorunluluk olduğunu söyleyerek kıskırttığı ve hapishane nizamını bozduğu ifade edilmiştir. Bartın Kaymakamlığı da bu konuda Bolu Mutasarrıflığı’na yazı yazmıştır. 27 Şubat 1913’te Bartın Hapishanesi’nde bulunan 250’ye yaklaşan mahpuslardan 152’sine tayinat verildiği ve geriye kalanlara ise zengin olmaları hasebiyle kanunen tahsisat verilmediği belirtilmiştir. Ceza Reisi Muiddin Efendi’nin hapishane yoklamaları sırasında bu durumun kanuna aykırı olduğunu belirterek, mahpusları kıskırttığı söylenmiştir. Ayrıca cinayet suçlusuz bir zenginin başka bir mahpusun istihkakını zorla aldığı bir olay da meydana gelmiştir. Mahpusların bu şımarıklığının temel sebebi ise ceza reisinin onları kıskırtması olmuştur. Kaymakamlık, bu olayın mülkiye ve adliye arasında bir mücadeleye dönüşmemesi için derhal tetkik edilmesini istemiştir.⁸². Dâhiliyeden Bolu Mutasarrıflığı’na yazılan 12 Mart 1913 tarihli cevapta mahkûmların hapse girmeden önce durumları ile ilgili olarak mahkemenin verdiği kararın belirleyici olduğu ve burada tayinatlarına da atıfta bulunulduğu belirtilmiştir. Mahpusların kendi ihtiyaçlarını isteklerine bağlı olarak karşılayabilecekleri, fakat hiçbir surette mahkûmların aç bırakılmaması gerektiği de ifade edilmiştir. Netice olarak talep eden her mahkûma tayinat verilmesi emredilmiştir. 13 Mart 1913’te Bolu Mutasarrıflığı, dâhiliyeye yeni bir yazı göndererek soruşturma geçiren Muiddin Efendi’nin Bartın’da görevine devam etmesinin uygun olmayacağını ve daha önce görev yaptığı Niğde Ceza Mahkemesi’ndeki görevi hakkında Hayri Bey’den malumat alınabileceğini belirtilmiştir⁸³.

Tablo 5: 14 Nisan 1913 ve 14 Temmuz 1914 Tarihli Yoklama Cetvellerine Göre Bartın Hapishanesi Hükümlü ve Tutukluları⁸⁴

Suç Çeşitleri	14 Nisan 1913				14 Temmuz 1914			
	Hükümlü		Tutuklu		Hükümlü		Tutuklu	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Cinayet	53	1	92	1	110	1	50	3
Cünha	23	-	14	-	63	1	21	3
Toplam	76	-	106	1	173	2	71	6

81 BOA,DH,H.43.45,1-3.

82 BOA,DH.MB.HPS.72.3- 1,3,5,6,7.

83 BOA,DH.MB.HPS.72.3- 1,3,5,6,7.

84 BOA,DH.MB.HPS.147.73,1; 15.12.1.

Tablo 6: 1915 Yılı Birinci ve İkinci Dört Aylık Yoklama Cetvellerine Göre Bartın Hapishanesi Hükümlü ve Tutukluları⁸⁵

Suç Çeşitleri	1915 Yılı Birinci Dört Aylık Cetvel				1915 Yılı İkinci Dört Aylık Cetvel			
	Hükümlü		Tutuklu		Hükümlü		Tutuklu	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Adi hırsızlık	6	1	5	-	-	-	-	-
Belgede Sahtecilik	-	-	1	-	-	-	-	-
Cünha	-	-	-	-	33	3	7	-
Cinayet	6	-	1	-	64	1	22	1
Cinayet Kastı ile Silah Çekme	4	-	1	-	-	-	-	-
Darp Ve Yaralama	5	2	1	-	-	-	-	-
Irza Geçme	1	-	-	-	-	-	-	-
Kız Kaçırma	1	-	-	-	-	-	-	-
Hırsızlık	5	-	-	-	-	-	-	-
Yakmak	1	-	-	-	-	-	-	-
Zorla Fiili Şeni	12	-	3	-	-	-	-	-
Zorla Ele Geçirme	5	-	6	-	-	-	-	-
Toplam	46	3	18	-	-	-	-	-
Genel Toplam	163				131			

Temmuz 1915 tarihli bir belgeye göre Bartın Hapishanesi'nde kabahat suçu işlenmiş kimsenin olmadığı, cünha suçundan 16 erkek ve 6 kadın, cinayet suçundan 25 erkek mahkûmun olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca hapishanede 18 erkek tutuklunun yer aldığı belirtilmiştir⁸⁶.

Tablo 7: Kasım 1915 Yoklama Cetveline Göre Bartın Hapishanesi Hükümlü ve Tutukluları⁸⁷

Suç Çeşitleri	Hükümlü		Tutuklu	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Adi Hırsızlık	8	-	1	-
Cinayet	7	-	5	1
Cinayet Kastıyla Yaralama ve Silah Çekme	3	-	4	-
Darp ve Yaralama	3	-	-	-

85 BOA,DH.MB.HPS.M.20.40,4;21.61,4.

86 BOA,DH.MB.HPS.114.22,13.

87 BOA,DH.MB.HPS.156.74,7.

20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği

Irza Geçme	2	-	-	-
Iskati Cenin	-	-	-	3
Kız Kaçırma	2	-	-	-
Rızası İle Fiili Şeni	-	1	-	-
Rüşvet	-	-	-	3
Yakmak	1	-	-	-
Yalancı Şahitlik	-	-	-	2
Yataklık	-	-	-	1
Zorla Ele Geçirme	10	-	3	-
Zorla Fiili Şeni	10	-	7	-
Toplam	46	1	20	10
Genel Toplam	47		30	

Tablo 8: 10 Mart 1917 Tarihli Deftere Göre Bartın Hapishanesi'nde Bulunan 18 Yaşını Doldurmamış Hükümlü ve Tutuklular⁸⁸

Hükümlünün Adı	Hükümlünün İkameti	Hükümlünün Çarptırıldığı Ceza	Hükümlünün Hapiste Bulunduğu Müddet
Abdullah Azeci Eminoğlu Hüseyin	Veliler Köyü- Bartın	2 yıl	1 yıl 9 ay 16 gün
Ahmetoğlu Mahbi	Durnuk Köyü- Bartın	1,5 yıl	10 ay 7 gün
Danabaşoğlu Arslan	Tekkeönüova- Bartın	15 yıl	3 yıl 2 ay 23 gün
Hacı Mustafa bin Ahmet	Gödelez Köyü- Bartın	1,5 yıl	1 yıl 2 ay 28 gün
İbrahim Beşaoğlu Mehmet bin Mustafa	Çardak Köyü- Bartın	3 yıl 4 ay	1 yıl 2 ay 28 gün
İmam namı diğer Hacı İbrahim oğlu Mustafa bin İbrahim	Gödelez Köyü- Bartın	1,5	1 yıl 2 ay 28 gün
İsmailoğlu Bekir	Zonguldak	3 yıl 4 ay	1 yıl 7 ay 20 gün
Geyşoğlu İsmail	Şeyhler Köyü- Bartın	2 yıl	1 yıl 5 ay 10 gün
Kara Haliloğlu Remzi	Devrek	2 yıl 4 ay	1 yıl 17 gün
Kara Mehmet	Hacı Musa Köyü- Bartın	7,5 yıl	1 yıl 11 ay 17 gün
Kiroğlu Molla Ahmed bin Hüseyin	Abdülmelik Köyü- Ereğli	7,5 yıl	1 yıl 6 ay 16 gün
Lazoğlu Tahir	Durnuk Köyü- Bartın	1,5 yıl	7 ay 10 gün
Macaroğlu Mehmet bin İsmail	Çardak Köyü- Bartın	3 yıl 4 ay	1 yıl 2 ay 28 gün
Macaroğlu Mehmet bin İsmail	Çardak Köyü- Bartın	1 yıl 8 ay	1 yıl 9 ay 28 gün
Pergamoğlu Yaşar	Devrek	2 yıl 4 ay	1 yıl 2 ay 17 gün

88 BOA,DH.MB.HPS.117.27,4.

Poyrazoğlu Kadir	Veliler Köyü- Bartın	2 yıl	1 yıl 9 ay 16 gün
Recep Beşapoğlu Çil Ali bin Hasan	Ereğli	2 yıl	1 yıl 9 gün
Sancaktaroğlu İbrahim bin Ali	Kargacık Köyü-Bartın	7,5 yıl	2 yıl 2 ay 25 gün.
Şabanoğlu Hamit	Aladağ Köyü- Bartın	10 yıl	2 yıl 1ay 8 gün

3 Ağustos 1917'de Bartın Kaymakamlığı mevcut Bartın Hapishanesi'nin daha fazla mahkûm kapasitesi olmadığından bir hane kiralanarak bir ay tutukluluğu kalmış olanların buraya nakilleri hususunda bir talepte bulunmuştur. Merkezden ise 16 Ağustos 1914'te seferberlik sebebiyle hafif cezalıların orduya sevkleri tebliğ edilmiş olmasından dolayı, 1 ay mahkûm olanlar için artık ayrıca hane tutmaya ihtiyaç kalmadığı bildirilmiştir⁸⁹.

17 Eylül 1917'de Bartın Hapishanesi mahkûmları adına Mahmut isimli bir şahıs Adliye Nezareti'ne telgraf çekmiştir. Bu telgrafta birçok mahkûmun çıkmış olan aften yararlanamadıklarını, kendilerinin üzgün olduklarını ve aften yararlanmak istedikleri belirtilmiştir. Bu dilekçeye olumlu cevap verilmemiştir⁹⁰.

9 Mart 1918'de Meclisi Vükela kararı ile Bartın ve diğer bazı hapishanelerde cünha suçlu ile mahkûm, yaşları 18'den küçük olan üç şahıs ile yaşları 18'den büyük cinayetle mahkûm olan ve diğer suçlardan mahkûm olanların sağlık sorunları veya iyi ahlak edinmeleri dolayısıyla affedilmişlerdir. Bu belge Sultan Mehmet Reşat tarafından da imzalanmıştır. Bartın Hapishanesi'nde mahkûm olup, bu aften yararlanan 13 kişi şunlardır⁹¹: *"18'den küçük cinayet suçu olup islah olan Devrekli Halilustaoğlu Kara Mehmet, Gebeşoğlu İsmail, Kayılıoğlu Hüseyin, Lazoğlu Mustafa, Zaimoğlu Mustafa Kebbar İbrahim, Dariören Karyesi'nden Molla Ahmet, Ereğlili Kara Mehmet, Ulubaşoğlu Ali, Uğurlardan İlyas Oğlu Mehmet, Meclis Mahallesi'nden Kör İbrahim, Ereğlili Hatipoğlu Mehmet, Şar Karyesi'nden Ahmet Çavuş, Zonguldaklı Berberoğlu Abdurrahman"*. 14 Aralık 1918'de Adliye Nezareti tarafından Bolu Mutasarrıflığı'na 7 Haziran 1918'den itibaren 15 sene kürek mahkûmu olan ve Bartın Hapishanesi'nde mahpus bulunan Karacaoğlu Karyesi'nden Müzeviroğlu Mustafa'nın affedildiği bildirilmiştir. 29 Ocak 1919'da Bolu Mutasarrıflığı ilgili kişinin salıverildiğini bakanlığa iletmiştir⁹².

4 Aralık 1918'de Bolu Mutasarrıfı Abdülkadir, Dâhiliye Nezareti'ne şöyle bir yazı göndermiştir⁹³: *"İşık ve havadan mahrum ve çok kalabalık olan Bartın Hapishanesi'nde sık sık tifo lekeli humma gibi ölümcül hastalıklar zuhur ederek ölümlere neden olmaktadır. Ayrıca İspanyol nezlesi mahpushaneyi istila etmiş olduğu için hariçten bir bina kiralanmaya çalışılmakta ise de zaten binanın harap olmasından dolayı ara sıra firar da eksik olmamakta bulunduğundan mevcut cinayet mahkûmlarının Sinop Hapishanesi'ne nakli Bartın Kaymakamlığı'ndan bildirilmiştir."* Bu talepten kısa süre sonra aynı içerikli yeni bir talepte de bulunulmuştur. 29 Ocak 1919'da Bartın Hapishanesi'nde bulunan mahkûmların bazılarının hapishane koşullarından dolayı ölümcül hastalıklara yakalanması ve yer yer cinayet mahkûmlarının firar etmeleri nedeniyle Bolu Mutasarrıflığı burada bulunan cinayet suçlusunu mahkûmların Sinop veya başka bir hapishaneye naklini talep etmiştir. Bu talebe karşı 10 Şubat 1919'da Adliye Nezareti, Sinop Hapishanesi'nin harap bir durumda

89 BOA,DH.MB.HPS.44.23,1,3.

90 BOA,DH.MB.HPS.M.30.76,1,7.

91 BOA,DH,MB,HPS,108.42.1,10,12.

92 BOA,DH.MB.HPS.109.11.1-6.

93 BOA,DH.MB.HPS.40.23-1,3,4.

20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği

olmasından dolayı olumlu cevap vermemiş ve mahkûmların sağlık ve güvenlik koşullarının düzeltilmesi ile yetinilmesini söylemiştir⁹⁴.

Tablo 9: 1 Mart ve 1 Nisan 1919 Tarihlerinde Bartın Hapishanesi'nde Bulunan Hükümlü ve Tutuklular⁹⁵

Suç Çeşitleri	1 Mart 1919				1 Nisan 1919			
	Hükümlü		Tutuklu		Hükümlü		Tutuklu	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Ahz-i Sirkat	8	-	2	-	-	-	-	-
Belgede Sahtecilik	1	-	-	-	-	-	-	-
Cerh	6	-	7	-	-	-	-	-
Cinayet	12	-	20	-	11	-	23	1
Dolandırıcılık	1	-	-	-	-	-	-	-
Gasp	3	-	-	-	-	-	-	-
İşkence	2	-	-	-	2	-	-	-
İzale-i Bıkr	1	-	-	-	-	-	1	-
Kız Kaçırma	3	-	1	-	4	-	2	-
Fili Livata	1	-	-	-	1	-	-	-
Çocuğunu Öldürme	1	1	-	-	1	1	-	-
Rüşvet	1	-	5	-	-	-	-	-
Sahtekârlık	1	-	-	-	-	-	-	-
Hırsızlık	27	7	31	-	-	-	-	-
Yakmak	3	-	-	-	-	-	-	-
Yataklık	-	-	3	2	-	-	-	-
Yol Kesme	3	-	2	-	-	-	-	-
Zabıtaya Silah Çekmek	1	-	-	-	-	-	-	-
Zimmete Mal Geçirme	1	-	-	-	1	-	-	-
Zina	2	-	3	-	8	-	8	-
Zorla Ele Geçirme	8	-	2	-	-	-	-	-
Toplam	72	8	81	2	24	1	34	2
Genel Toplam	163				70			

16 Nisan 1919'da Bolu Mutasarrıf Vekili Naci tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Bartın Hapishanesi mevcudunun 122 nefer olduğu belirtilmiştir. Suçları kesinleşenlerden 14'ünün şehir merkezlerine ve diğer 15'inin hükümlerinin

94 BOA,DH.MB.HPS.40.29,1,3,5,7.

95 BOA,DH.MB.HPS.M.38.53,1-11.

kesinleşmesini müteakip nakillerine lüzum görüldüğü bildirilmiştir⁹⁶. Yukarıda yer alan bilgiye göre Bartın Hapishanesi mevcudunun azaldığı görülmektedir.

D. Bartın Hapishanesi'nin Sıhhi Durumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da salgın hastalıklar artmıştır. Bu artıştan en çok kalabalık ve sağlıksız şartlara sahip hapishane sakinleri etkilenmiştir. Osmanlı coğrafyasında görülen veba, tifüs, kolera, verem, grip, çiçek, tifo ve uyuz gibi hastalıklar, hapishanelere de sirayet etmiştir. Devlet salgın hastalıkların önüne geçmek amacıyla 1880 tarihli Hapishaneler Nizamnamesi'nde bazı önlemler almıştır. Mahkûmların düzenli olarak temizlilerinin yaptırılması, Koğuşların badana yapılması ve mahkûmların haftada bir doktor tarafından muayene edilmesi alınan önlemlere birkaç örnektir⁹⁷. Bu tür önlemler alınsa da 20. yüzyılın başlarında hapishanelerde salgın hastalıklarla kırılmıştır. Bu hapishanelerden biri de Bartın Hapishanesi'dir. 6 Ağustos 1911'de Bartın Mutasarrıflığı Bolu Livası'nda bulunan hapishaneler için 1.300 kuruş olarak belirlenen ödeneğin arttırılmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Ödeneğin arttırılması talebinin temel nedeni ise Bartın Hapishanesi'nde ortaya çıkan uyuz hastalığı için 600 kuruş harcanmış olmasıdır⁹⁸.

20 Ekim 1912'de Adliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Bartın Hapishanesi koğuşları ve avlusunun gayrisıhhi şartlara sahip olmasından dolayı salgın hastalıklar ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bu durum Bartın Hapishane cetveli ekine hapishane tabibi tarafından eklenen rapordan anlaşılmıştır. Bu konuda tedbir alınması hususunda Dâhiliye Nezareti'ne ilgili yazı gönderilmiştir⁹⁹.

21 Mart 1917'de Bartın Mutasarrıflığı'ndan Adliye Nezareti'ne Bartın Hapishanesi'nde ortaya çıkan ölümcül hastalıklar yüzünden mahkûmların ölmekte olduğu yönünde bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda yaşanan vefatların önlenmesi için cünha ve kabahat suçlularından hasta olmayanların tahliye edilip, daha sonra cezalarını çekmeleri önerilmiştir. Adliye Nezareti Bolu Mutasarrıflığı'na gönderdiği cevapta kanun gereğince haklarında af çıkmadıkça mahkûmların hastalık dolayısıyla tahliyelerinin mümkün olmadığı dile getirilmiştir. İzdihamın azaltılması ve hastalığın yayılmasını önlemek için ya merkez kaza da ya da civar mahalde münasip bir binanın kiralanması önerilmiştir¹⁰⁰.

14 Ocak 1918'de Bartın Hapishanesi'nde ortaya çıkan ölümcül hastalıklara karşı tedbir alınması ve ilaç masraflarının karşılanması için Dâhiliye Nezareti girişimde bulunmuştur. Sonraki yazışmalardan anlaşıldığı üzere ilgili ödeneğin hapishaneler bütçesi ödeneğinden karşılanması kararlaştırılmıştır¹⁰¹. 30 Eylül 1918'de Bartın Hapishanesi'nde ortaya çıkan lekeli humma ve tifo gibi ölümcül hastalıkların yayılmasını önlemek için mahkûmların bir kısmının kiralanması başka bir binaya taşındığı belirtilmiştir. Bolu Mutasarrıfı Abdülkadir, Dâhiliye Nezareti'ne kiralanması için 600 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu bildirmiş ve bu ödeneğin karşılanmasını talep edilmiştir¹⁰².

3 Kasım 1918'de Adliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne Bartın Hapishanesi'nin sıhhi koşullarının iyi olmaması ve izdihamın azaltılması amacıyla 50 mahkûmun

96 BOA,DH.MB.HPS.M.39.37,1.

97 Bozkurt, a.g.m., s. 269.

98 BOA,DH.MB.HPS.143.34,1.

99 BOA,DH.MB.HPS.M.7.95,4.

100 BOA,DH.MB.HPS.76.58.1,3

101 BOA,DH.MB.HPS.78.44.1,3.

102 BOA,DH.MB.HPS.47.45.1,3,4.

Sinop Hapishanesi'ne nakli girişimi ile ilgili bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Sinop Hapishanesi'nin de harap durumda olduğu bu yüzden buraya naklin mümkün olmadığı ve Bolu Hapishanesi'ne nakil girişiminin de Bolu Hapishanesi'nde haddin üzerinde 190 mahkûmun bulunması sebebiyle vazgeçildiği ifade edilmiştir¹⁰³.

Sonuç

Hapishaneler, suçluların ıslah edilmesine yönelik olarak modern anlamda 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti'nde ise Avrupa devletlerinin etkisi ve baskısı ile Tanzimat Dönemi'nden sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylelikle suçluların cezalarını çekmek için bekletildikleri mahbeslerden hapishanelere geçiş yaşanmıştır. Bu hapishanelerden biri de Bartın Kazası'nda kurulmuştur. Bartın bir kaza olmakla birlikte burada bulunan mahkeme 20. yüzyılın başlarından itibaren Zonguldak, Ereğli ve Devrek kazalarının cinayet suçlularının yargılandığı bir mahkemedir. Bu mahkeme aynı zamanda Zonguldak, Ereğli ve Devrek'te görülen duruşmalara yapılan itirazlar üzerine yeniden yargılama mercii konumuna gelmiştir. Fakat Bartın'da bulunan hapishane ise kaza düzeyinde bırakılmıştır.

Bartın'da bulunan mahkemenin liva düzeyinde olması, hapishanenin ise sadece kaza ihtiyaçlarına göre teşkilatlanmış olması Bartın Hapishanesi'nde sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. Öncelikle 150 civarında kapasitesi olan hapishanede diğer kazalardan gelen mahkûmlarla zaman zaman 300'e kadar varan bir mahkûm sayısına ulaşılmıştır. Bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için öncelikle yeni bir hapishane inşa etme girişimi olsa da, savaş nedeniyle ödenek sağlamadaki güçlükler dolayısıyla bu girişim başarıya ulaşmamıştır. Bunun yerine hapishanenin sağlıklı ortamının iyileştirilmesi için zaman zaman çalışmalar yapılmış, fakat hapishanenin konumu ve uygun olmayan mimarisi yüzünden başarılı olunamamıştır. Hapishane hava ve ışıktan yoksun ve aşırı nemli bir ortama sahiptir. Bu duruma bir de haddinden fazla mahkûm eklenince Bartın Hapishanesi'nde sık sık lekeli humma, uyuz gibi bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmış ve mahkûmların yer yer ölümlerine sebep olmuştur. Yetkililer zaman zaman hapishaneden başka hapishanelere nakil düşünmüşlerse de, diğer hapishanelerin durumunun da farklı olmamasından dolayı bu eylem tam olarak uygulamaya konulamamıştır.

Tüm bu olumsuz şartların yanında savaş yıllarında devletin hapishane görevlilerine yeterli maaş ödeyememesi de ayrı bir sıkıntı oluşturmuştur. Maaşın az olmasından dolayı bu kadrolara ehliyetli kişiler yerine gayri meşru işlerin peşinde olan vasıfsız kişiler gelmiştir. Gerçekten Bartın Hapishanesi'nde görevli olan gardiyanlar, firar olaylarına yardım etmişler ve hatta mahkûmlara alkol gibi yasaklı maddeler temin etmişlerdir. Neticede bu eylemlere bulaşmış gardiyanlar görevden uzaklaştırılmış, fakat boşta kalan kadrolara da maaş azlığından dolayı eleman bulmakta güçlük çekilmiştir. Boşta kalan kadrolara Bartın Jandarma Karakolu'nda görevli jandarmalar vasıtasıyla doldurulsa da, bu sefer şehrin asayişinin sağlanmasında güçlükler ortaya çıkmıştır. Bartın Hapishanesi'nin bu durumu ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra düzeltilmiştir.

103 BOA,DH.MB.HPS.M.36.69.1.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS.): 7.95,4; 10.7,1,3; 11.28,1,3,4; 1355.1,3-8; 14.44.1,3-14; 27.21,8; 30.76,1,7; 35.12.1,3,11,12,15,17,18,20; 39.23,1,3; 39.29.1,3; 39.40-1,3; 40.51,1,3-7; 40.23,1,3,4; 40.29.1,3,5,7; 43.45,1-3; 44.23,1,3; 46.15,1; 47.1,1,2,4; 47.45.1,3,4; 51.19,1; 60.65.1,3; 63.3.1,3; 71.24,7; 76.58.1,3; 78.44.1,3; 87.11,1,3; 87.28.19,1-2; 87.64,1-2; 92.26.1-5; 92.47.1,3,5; 97.34.1,3,5,8,10,12; 101.12.1,3,5,6,7,9; 108.42.1,10,12; 109.11,1-6; 114.22,13; 117.27,4; 143.20,1; 143.34,1; 143.88,1; 146.22.1,2; 146.39,1; 147.6,3,5; 149.8,1,2; 155.100,1; 156.74,7; 165.19.1-2.

Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M.): 6.26,1,7; 7.95.1-3; 25.34,1-7; 20.40,4; 21.61,4; 36.69.1; 38.53,1-11; 39.37,1; 53.5,1.

Tetkik Eserler

- Aksu, Ş. (2005). "Otorite- Yaşamaları İlinkisinde Hapishanenin Yeri", Hapishane Kitabı, Ed: Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 59- 68.
- Bardakoğlu, A. (1997). "Hapis", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 54- 66.
- Bilirli, T. (2018). "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD), Kış, 13/2, s. 71- 96.
- Bilirli, T. (2019). "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishaneleri: Tokat Hapishanesi Örneği", History Studies, 11/3, Haziran 2019, s. 891-913.
- Bozkurt, N. (2012). " XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesi'nin Genel Durumu", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 21, Bahar, s. 261- 277.
- Demirkol, K. (Aralık 2012). "II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri", Sakarya Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Develioğlu, F. (2007). "Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat", Yay. Haz: A. S. Güneşçal, Aydın Kitabevi Yayınları, 24. Baskı, Ankara.
- Foucault, M. (2006). "Hapishanenin Doğuşu", çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara.
- Gönen, Y. S. (2005). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", Hapishane Kitabı, Ed: Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 173- 181.
- Karaca, A. (2005). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", Hapishane Kitabı, Ed: Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 152- 162.
- Köse O. (2008). "20. Yüzyıl Başları Trabzon Vilayeti'nde Suçlar, Suçlular ve Hapishaneler" İlkadım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları. İstanbul 27- 45.
- O'Brien, P. (1998). "The Prison on the Continent Europe, 1865-1965", The Oxford History of the Prison The Practice of Punishment in Western Society, Oxford University Press, New York, s. 178- 201.
- Özçelik, M. (2011). "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", Çağdaş

20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği

- Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 7, Sayı 14, Güz, s. 16- 37.
- Tekin, S. (2008). “Dr. Polliç Bey’in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış”, OTAM, Sayı 24, s. 205- 222.
- Tekin, S. ve Sevilay Özkes, (2008). “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, VII/16- 17, 2008 Bahar- Güz, s. 187- 201.
- Temel, Mehmet (2009), “XX. Yüzyılın Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 26, Konya, s. 109- 136.
- Türkkan, H. (Ocak 2018). “Osmanlı Devleti’nde Demokratikleşme ve Kanun-ı Esasi’nin Demokratik Hüviyeti”, Vakanüvis, C. 3, S. 3, s. 364- 379.
- Yıldız, G. (2012). “Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908),” Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, G. (2002). “Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatı (1839- 1908)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yıldız, Ö. (2015). “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, Akademik Bakış, C. 9, S. 17, Kış 2015, s. 91- 111.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlgelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.